

Barcode : 9999990291695

Title - Praudha Manorama Bhag-5

Author - Dixit,Bhatoji

Language - marathi

Pages - 517

Publication Year - 1957

Barcode EAN.UCC-13

—प्रकाशक—

बालशास्त्री हरदास

महामहोपाध्याय,

साहित्याचार्य,

अध्यक्ष :

भोसला वेदशास्त्र महाविद्यालय

(संशोधन व प्रकाशन विभाग)

सर्कल ६, अयाचित रोड,

नागपुर २.

(सर्व हक्क प्रकाशकाधीन आहेत.)

अर्कण फात्रिका

“ ज्याचे

त्याला

निषेदन । ”

	विषय		पृष्ठ संख्या
३७	'विभाषा जसि'	सू. २२५ वरील मनोरमा	१५२-१५३
३८	"	" शब्दरत्न	१५३-१५४
३९	'जराया जरस'	सू. २२७ " मनोरमा	१५४-१६२
४०	"	" शब्दरत्न	१६२
४१	'पद्मोमास्'	सू. २२८ " मनोरमा	१६३-१६५
४२	"	" शब्दरत्न	१६५-१६७
४३	'अल्लोपोऽनः'	सू. २३४ " मनोरमा	१६७-१७१
४४	"	" शब्दरत्न	१७१-१८४
४५	'रषाम्यां नो णः'	सू. २३५ " मनोरमा	१८४-१९४
४६	"	" शब्दरत्न	१९४-२१८
४७	"	" मनोरमा	२१८-२२०
४८	"	" शब्दरत्न	२२०-२२८
४९	"	" मनोरमा	२२८-२३२
५०	"	" शब्दरत्न	२३२
५१	'न लोपः प्रातिपदिकान्तस्य'	सू. २३६ " मनोरमा	२३२-२३६
५२	"	" शब्दरत्न	२३६-२३८
५३	'विभाषा ङिभ्योः'	सू. २३७ " मनोरमा	२३८-२४१
५४	"	" शब्दरत्न	२४१-२४३
५५	"	" मनोरमा	२४४
५६	'सङ्ख्येयविभाषापूर्वस्य'	सू. २३८ " "	२४४-२४६
५७	"	" शब्दरत्न	२४६
५८	'आतो आतोः'	सू. २४० " मनोरमा	२४६-२४७
५९	"	" शब्दरत्न	२४७-२४८
६०	'आतो आतोः'	सू. २४१ " मनोरमा	२४८-२५०

	विषय		पृष्ठ सख्या
६१	'आडो नाऽस्त्रियाम्'	सू. २४४	वरील शब्दरत्न २५०-२५६
६२	'अच्च घेः'	सू. २४७	,, मनोरमा २५६-२६३
६३	"		,, शब्दरत्न २६३-२७२
६४	'अनङ् सौ'	सू. २४८	,, मनोरमा २७२-२७५
६५	"		,, शब्दरत्न २७५-२७६
६६	'हल्ङ्याब्भ्यः'	सू. २५२	,, मनोरमा २७६-२८३
६७	"		,, शब्दरत्न २८३-२९०
६८	"		,, मनोरमा २९०-२९७
६९	"		,, शब्दरत्न २९७-३०१
७०	"		,, मनोरमा ३०१-३०९
७१	"		,, शब्दरत्न ३०९-३१५
७२	"		,, मनोरमा ३१५-३१८
७३	"		,, शब्दरत्न ३१८-३२२
७४	"		,, मनोरमा ३२२-३३०
७५	"		,, शब्दरत्न ३३०-३३५
७६	"		,, मनोरमा ३३५-३४३
७७	"		,, शब्दरत्न ३४३-३६०
७८	'सह्युरसम्बुद्धौ'	सू. २५३	,, मनोरमा ३६०
७९	"		,, शब्दरत्न ३६०-३६२
८०	'ह्यत्यात्परस्य'	सू. २५५	,, मनोरमा ३६२-३६४
८१	'ओत्'	सू. २५६	,, " ३६४-३७०
८२	"		,, शब्दरत्न ३७०-३७४
८३	'पतिः समास एव'	सू. २५७	,, मनोरमा ३७४-३७६
८४	'बहुगणवतुडति सख्या'	सू. २५८	,, मनोरमा ३७६-३७७

	विषय		पृष्ठ संख्या
८५	' बहुगणवतुडति संख्या'	सू. २५८ वरील शब्दरत्न	३७७-३७९
८६	' पड्भ्यो लुक्'	सू. २६१ ,, मनोरमा	३७९
८७	"	,, शब्दरत्न	३७९-३८४
८८	' प्रत्ययलोपे		
	प्रत्ययलक्षणम्'	सू. २६२ ,, मनोरमा	३८४-३८७
८९	"	,, शब्दरत्न	३८७-३९९
९०	' न लुमताङ्गस्य'	सू. २६३ मनोरमा	३९९-४००
९१	"	,, शब्दरत्न	४००
९२	' त्रेस्त्रयः'	सू. २६४ ,, मनोरमा	४००-४०१
९३	"	,, शब्दरत्न	४०१-४०४
९४	' त्यदादीनामः'	सू. २६५ ,, मनोरमा	४०४-४०५
९५	"	,, शब्दरत्न	४०६
९६	,, या सूत्रापुढील	ईदन्तप्रकरण ,, मनोरमा	४०६-४१०
९७	,, ,,	,, शब्दरत्न	४१०-४१४
९८	' यूस्त्र्याख्यी नदी'	सू. २६६ ,, मनोरमा	४१५-४१८
९९	"	,, शब्दरत्न	४१८-४२५
१००	' अचि श्नुघातु'	सू. २७१ ,, मनोरमा	४२५-४२८
१०१	"	,, शब्दरत्न	४२८-४३२
१०२	' एरनेकाचः'	सू. २७२ ,, मनोरमा	४३२-४३७
१०३	"	,, शब्दरत्न	४३७-४४५
१०४	' न भूसुघियोः'	सू. २७३ ,, मनोरमा	४४५-४५३
१०५	"	,, शब्दरत्न	४५३-४५८
१०६	' तृड्यन् कोण्टुः'	सू. २७४ ,, मनोरमा	४५८-४६०
१०७	"	,, शब्दरत्न	४६०-४६८

	विषय		पृष्ठ संख्या
१०८	'अप्तृन्तृच्'	सू. २७७ वरील मनोरमा	४६८-४६९
१०९	"	" शब्दरत्न	४६९-४७०
११०	'रात्सस्य'	सू. २८० " मनोरमा	४७१-४७६
१११	"	" शब्दरत्न	४७६-४८०
११२	'रात्सस्य'	सू. २८० या सूत्रापुढील ऊदन्त प्रकरण मनोरमा	४८०
११३	'वपभिवश्च'	सू. २८२ वरील मनोरमा	४८०-४८८
११४	"	" शब्दरत्न	४८९-४९३
११५	'नृ च'	सू. २८३ " मनोरमा	४९३-४९४
११६	'औतोऽम्शसो'	सू. २८५ " "	४९४-४९७
११७	"	" शब्दरत्न	४९७-४९८
११८	'रायो हलि'	सू. २८६ " मनोरमा	४९८-४९९
११९	"	" शब्दरत्न	४९९-५००
१२०	" या सूत्रापुढील औदन्तप्रकरण "	मनोरमा	५०१

॥ श्रीगुरुः शरणम् ॥

रा. रा. रावबहादुर ना. दा. वाडेगांवकर यांनी ' प्रीठ मनोरमा व शब्दरत्न ' या ग्रंथांचें जें स्त्रीप्रत्ययान्त विवरण केलें आहे त्याचा बराचसा भाग भी वाचला. या ग्रन्थांत प्रथम प्रत्येक पंक्तीचा अक्षरार्थ देऊन पुढें कंसांत त्या पंक्तीचें विस्तृत व सामिक विवरण केलें आहे व आवश्यक ठिकाणीं पूर्ण प्रक्रिया दिली आहे. त्यामुळें ग्रन्थाचा बोध होण्यास साधारण बुद्धीच्या विद्यार्थ्याला देखील माझ्या मते कांही अडचण येऊं नये. या ग्रन्थांत ठिकठिकाणीं भाष्य, प्रदीप, उद्योत, काशिका, पदमञ्जरी इत्यादि ग्रन्थांतून समर्पक उतारे दिले असल्यामुळें हा ग्रन्थ आदर्शभूत झाला आहे व युनिव्हर्सिटीसारख्या संस्थांनी हा माननीय ग्रन्थ संग्रहीं ठेवण्यास अत्यंत लायक आहे. विद्यार्थीवर्गाच्या हिताकरितां हा ग्रन्थ जितक्या लवकर छापला जाईल तितकें बरें व या ग्रन्थाचें हिन्दींत भाषान्तर करून ते छापल्यास यू. पी., पंजाब, बंगाल वगैरे प्रांतांतील विद्यार्थ्यांना फार फायदा होईल. मी हा ग्रन्थ वाचून फार प्रसन्न झालों आहे व एवढे कठिण व्याकरणशास्त्राचे ग्रन्थ महाराष्ट्र भाषेंत उतरविणें दुष्कर असून देखील रा. व. वाडेगांवकर यांनीं हें जें काम सरळ व सुंदर भाषा लिहून प्रशंसनीय रीतीनें केलें आहे त्याबद्दल मी त्यांचें मनःपूर्वक अभिनन्दन करितों.

बनारस

ता. ६-१२-४४

गोपाल शास्त्री नेने

व्याकरणाध्यापक, ग. सं. कॉलेज, बनारस

॥ श्रीगुरुः शरणम् ॥

संस्कृत भाषेतील शास्त्रीय ग्रन्थांचे मराठी भाषेत यथार्थ भाषान्तर करणे हे कार्य सगळ्यांनाच उत्तम रीतीने साधते असे, नाही प आचार्य भक्त विष्णुशास्त्री बापट, दीक्षित, भाऊशास्त्री लेले, म म प. वासुदेव शास्त्री अम्यकर प्रभृति दिवंगत व विद्यमान प घुण्डिराज शास्त्री उर्फ बापू दीक्षित, बापट, पाचगावकर प्रभृति ग्रन्थकारांनी केलेली भाषांतरे वजा करिता बहुतेक भाषार्थानुवादात्मकच भाषांतरे आहेत म्हणावयास हरकत नाही भाषांतरित ग्रन्थात सुद्धा वेदान्तादि शास्त्रीय ग्रन्थांची भाषांतरे लोकांत प्रचलित असलेल्या दृष्टांतादिकांनी सुखीर तरी करिता येतात परंतु सर्वथा नीरस व क्लिष्ट अशा व्याकरणशास्त्रातील विशिष्ट टीकाग्रन्थांचे भाषांतर सुव्यवस्थित व यथार्थ रीतीने करणे हे कार्य अति अवघड व फारच कष्टसाध्य असे आहे. म्हणूनच जेथे वेदान्त, धर्मशास्त्र वर्गरे शास्त्रातील दहा दहा ग्रन्थांची भाषांतर झालेली मिळतात, तेथे व्याकरणशास्त्रातील दोन तीनच ग्रन्थांची भाषांतरे झाली आहेत याचे कारण उघडच आहे प्रस्तुत ग्रन्थकारांनी काही वर्षांपूर्वी श्री नागोजीभट्ट काळे यांनी केलेल्या परिभाषेन्दुशेखर नावाच्या ग्रन्थाचे मराठीत सुंदर भाषांतर केलेले प्रसिद्ध आहेच आता प्रकृत ग्रन्थकारांनी शब्दरत्न मनोरमेचे अव्ययान्त भागाचे मराठीत भाषान्तर केले आहे ते मी बरेच स्थळी आपातत व एकाच प्रकरण अक्षरशः संपूर्ण वाचून पाहिले आहे त्यामुळे मला निश्चयाने अस सांगता येते की सदरहू भाषांतर प्राचीन परंपरेला व मूळातील गभीर अर्थाला कोठेहि न सोडता उत्तम रीतीने केलेले आहे व्याकरणासारख्या नीरस, क्लिष्ट, शास्त्रातील अति कठीण टीकाग्रन्थांचे उत्कृष्ट भाषांतर करिता येते याकरिता हा ग्रन्थ सर्वदा उत्कृष्ट उदाहरण म्हणून दाखविता येण्यासारखा आहे अस्तु ज्यांना व्याकरणशास्त्राचे अध्ययन करण्याची आवड आहे परंतु गुरूकडे जाऊन अध्ययन करिता

येणें शक्य नाहीं; तसेंच गुरुजवळ अध्ययन करूनहि ग्रन्थ स्पष्ट होण्याकरितां पुनः चिंतनाची आवश्यकता आहे अशा उभयविध जिज्ञासूंना या ग्रन्थानें फार उपयोग होणार आहे.

७५ चें आंतबाहेर वय, इंद्रियें एका काळीं आपलीं असूनहि आपलीं नाहींत अशी साक्ष पटवीत आहेत. या काळांतील सांसारिक सुख, अशा परिस्थितींत १५-१५ तास दिवसा तसेंच रात्रींहि व्याकरणशास्त्रासारख्या नीरस, विलुप्त विषयांत एकाग्रचित्तानें विचार करीत समाधि स्थितींत असलेल्या श्रीमान् पंडित बाबासाहेब बाडेगांवकरांना पाहिलें म्हणजे प्राचीन विद्वानांची वर्णनें प्रत्यक्ष डोळ्यांसमोर उभीं राहतात. असो. हा ग्रन्थ लवकरच प्रसिद्ध होण्याचा योग यावा व मराठी भाषेंत एका उत्कृष्ट भाषांतराची भर पडावी अशी सदिच्छा प्रकट करितों.

पीप वद्य ३^६/_० व बुधवार
ता. ६-१२-४४, काशी

पं. अनंत शास्त्री फडके
व्याकरणाचार्य, मीमांसातीर्थ
प्रा. ग. स. कॉ., काशी

॥ श्री विश्वनाथो विजयते तमाम् ॥

रा. ब. श्री. ना. दा. वाडेगावकर यांनी 'प्रीढ-मनोरमा आणि शब्दरत्न' ह्या व्याकरणशास्त्रावरील जटिल दोन ग्रथांचे जें महाराष्ट्र भाषेत विस्तृत विवरण केले आहे त्याचा काही भाग पी. वाचला हा ग्रथ सर्वांगसुंदर जाहला आहे जसा एखादा वैयाकरणमूर्द्धन्य आपल्या प्रियतम विद्यार्थ्यांस प्रत्येक पक्तीचे विशद विवरण करून ग्रथाचे गूढ ग्रन्थिरहस्य एकांतात सागतो तसे हे 'भाषान्तर' वाचकास चटकन ग्रथ प्रमेय सांगते यात प्रत्येक पक्तीचा अक्षरार्थ प्रथम देऊन नंतर कसात त्याचे विस्तृत विवरण केले आहे व जेथे प्रक्रिया देणे आवश्यक आहे तेथे सूत्रे देऊन सविस्तर प्रक्रिया दिली आहे आणि ठिकठिकाणी भाष्य, काशिका, प्रदीप, उद्योत, शब्देन्दुशेखर, पदमजरी इत्यादि ग्रथातील समर्पक उतारे दिले आहेत, त्यायोगे ग्रथ समजण्यात अडचण जात नाही. माझी पूर्ण खात्री आहे की ज्याने कौमुदीचे अध्ययन केले आहे त्याला शिक्षकाच्या सहाय्याशिवाय हा ग्रथ वाचल्याने मनोरमा व शब्दरत्न यातील पवित्र उत्तम रीतीने समजू शकते. असा सर्वोत्कृष्ट ग्रथ लिहिल्याबद्दल मी रावबहादुर यांचे सप्रेम हार्दिक अभिनंदन करितो. महाराष्ट्र प्रान्तात व्याकरणशास्त्राचा विशेष प्रचार विरल आहे. उत्तर (हिंदुस्थानात) भारतात व्याकरणशास्त्राचा विशेष प्रचार असल्यामुळे या ग्रथाचे हिन्दीत भाषान्तर होणे आवश्यक आहे. तसे भाषान्तर केल्यास व्याकरणशास्त्राध्ययन करणाऱ्या छात्रवर्गाविरुद्ध फार उपकार होतील.

बनारस
कार्तिक कृ. १३ सोमवार
ता. १३-११-४४

सदाशिव शास्त्री मुसलगावकर
माजी प्रिन्सिपल, संस्कृत कॉलेज,
ग्वाल्हेर

श्री. रा. ना. दा. वाडेगांवकर 'यांनी प्रौढ मनोरमा व शब्द-
रत्न' या ग्रहण ग्रन्थांचे महाराष्ट्र भाषेत जें स्त्रीप्रत्ययान्त विवरण केले
आहे त्याचीं तीन प्रकरणे मी वाचलीं. या विवरणांत प्रत्येक पंक्तीचा
प्रथम अक्षरार्थ देऊन पुढें कंसांत विस्तृत विवेचन केले आहे व अवश्य
ठिकाणीं सूत्रे व सूत्राङ्क देऊन पूर्ण प्रक्रिया दिली आहे, आणि तसेंच
भाष्य, प्रदीप, उद्योत, शब्देन्दुशेखर, काशिका, पदमञ्जरी इत्यादि
ग्रंथांतून आवश्यक स्थलीं समर्पक उत्तारे दिले असून त्यांचा भावार्थहि
दिला आहे. त्यामुळे प्रत्येक पंक्तीचा उत्तम रीतीनें अर्थबोध होतो.
हा ग्रंथ सरल व सुंदर भाषेत लिहिला असल्यामुळे सामान्य बुद्धीच्या
विद्यार्थ्याला देखील ग्रंथबोध होण्यांत कांही अडचण येऊं नये.
शब्दरत्नाची भाषा फार अवघड आहे व त्या ग्रंथाचा गूढार्थ मराठी
भाषेत पूर्णपणे उत्तरविणे हें दुष्कर असून देखील या विवरणांत तें
उत्तम रीतीनें केले. सारांश हें विवरण अत्यन्त सुंदर, बोधप्रद व
आदर्शभूत झालें आहे व या उतारवयांत शरीर रोगग्रस्त झालें
असून देखील वाडेगांवकर साहेबांनी जो एवढा प्रचण्ड व सुंदर ग्रंथ
निर्माण केला आहे त्याबद्दल त्यांचें जितकें कौतुक व अभिनंदन केले
तितकें कमीच आहे.

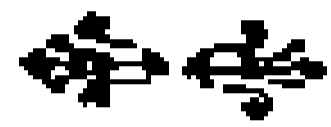
दिवाकर शास्त्री जोशी,

व्याकरणाचार्य,

व्याकरण शास्त्राध्यापक, गव्हर्नमेण्ट संस्कृत
कॉलेज व स्या. जैन विद्यालय, बनारस.

ता. ६-१२-४४

प्रस्तावना

कै रा व नारायणराव वाडेगावकर यांच्या प्रौढ मनोरमा व शब्दरत्न या व्याकरणशास्त्रावरील अनुवाद व विवरणाच्या प्रचंड ग्रथाचा हा पाचवा खंड होय या ग्रथाची महती व त्याच्या कै वाडेगावकर यानी केलेल्या अनुवादाचे व विवरणाचे स्वरूप याचे स्पष्टीकरण भागच्या ४ थ्या खंडाच्या प्रस्तावनेत केलेलेच असल्यामुळे त्याची पुनरुक्ति येथे करण्याचे कारण नाही

याहि खंडाच्या प्रकाशनाच्या बाबतीत महाराष्ट्र राज्य सरकारने उदार अत करणाने आर्थिक साह्य करून आम्हाला अत्यंत उपकृत केले आहे या साह्यावाचून ग्रथ-प्रकाशनाचे हे कार्य दुर्घट ठरले असते त्यासबधी महाराष्ट्र राज्य सरकारला आम्ही अत करणपूर्वक धन्यवाद देतो

कै वाडेगावकर याचे चिरजीव श्री ख ना वाडेगावकर यानी या ग्रथाच्या प्रकाशनाचे सर्वाधिकार सस्थला देऊन सस्थला ऋषिऋण व व्यक्तिश मला गुरुऋण फडण्याची जी सधी दिली त्याबद्दल त्यांना आम्ही अत करणपूर्वक धन्यवाद देतो

या पांचव्या खंडाला उदार आश्रय देऊन सरकारी व अन्य ग्रंथालये आपली कर्तव्यपूति करतील अशी आशा आहे.

या ग्रंथाची मुद्रिते तपासण्याच्या कामी भोसला वेदशास्त्र महाविद्यालयाचे सहमंत्री श्री. शं. गो. चट्टे, एम्. ए. यांनी जे परिश्रम घेतले त्याबद्दलचे ऋण शब्दांनी फिटणारे नाही.

ग्रंथाच्या यापुढील खंडालाहि असेच सहकार्य लाभेल असा विश्वास आहे.

बाळशास्त्री हरदास,

अध्यक्ष

दि. २६ फेब्रुवारी
१९६३

भोसला वेदशास्त्र महाविद्यालय
व

वेदशास्त्र महाविद्यालय संशोधन व
प्रकाशन मंडळ.

फं० रावबहादुर ना. दा. वाडेगायकर, एम्. ए
सेवानिवृत्त डिस्ट्रिक्ट व मेजन्स जज, नागपूर

॥ श्रीगणेशाय नमः ॥

॥ अथाजन्तपुंलिङ्गप्रकरणम् ॥

(भाग ४ वरुण पुढे चालू)

मनोरमा— “सर्वादीनि सर्वनामानि” ॥ सर्वादीनि इति तद्गुणसविज्ञानो बहुव्रीहिः । “हलि सर्वेषाम्” इति निर्देशात् । द्वन्द्वे चेतीति । स हि समुदायस्य निषेधो न त्ववयवानामिति वक्ष्यते । न च तदन्तर्विधि-विना समुदाये सज्ञाप्रसवितरस्तीति भावः । ननु तदन्तसञ्ज्ञाया किं फलम् । न च परमसर्वस्मायित्यादौ स्मायादय फलम् । अङ्गाधिकारे तदन्तविधिनैव तत्सिद्धेरित्यत आह—तेनेति । न चेहापि “प्रातिपदिकात्” इत्यनुवृत्ते सर्वनाम्ना तद्विशेषणे तदन्तविधिर्भवतीति वाच्यम् । “समासप्रत्ययविधौ प्रतिषेधः” इत्युक्तेरिति भावः । अकच्चेति । चकारात्परमसर्वत इत्यत्र तसिल् ।

‘सर्वादीनि सर्वनामानि’ सू २१३ या सूत्रात्तोल ‘सर्वादीनि’ हा तद्गुणसविज्ञान बहुव्रीहि आहे व ‘हलि सर्वेषाम्’ सू १७१ या सूत्रात्तोल ‘सर्वेषाम्’ या निर्देशावरुन न सिद्ध होते (प्रवृत्त सूत्रावरील भाष्यात भाष्यकार म्हणतात—‘सर्वादीनीति कोऽय समास । बहुव्रीहिरित्याह । कोऽस्य विग्रहः ? । सर्वशब्द आदिर्येषा तानीमानीति । यद्येथ सर्वशब्दस्य सर्वनामसज्ञा न प्राप्नोति । किं कारणम् ? । अन्यपदाथ-त्वाद् बहुव्रीहे । बहुव्रीहिरयमन्यपदार्थे वर्तते । तेन यदन्यत्सर्वशब्दात् तस्य सर्वनामसज्ञा प्राप्नोति । तद्यथा । चित्रगुरानीयतामित्युक्ते यस्य ता गावो भवन्ति स आनीयते, न गावः । नैव दोषः । भवन्ति बहुव्रीही तद्गुणसविज्ञानमपि । तद्यथा । चित्रवाससमानय, लार्त्तोष्णाया ऋत्विज प्रचरन्ति । तद्गुण आनीयते तद्गुणाश्च प्रचरन्ति ।’

‘ बहुव्रीही तद्गुणसंविज्ञानमपि ’—परि. ७८—या परिभाषेत ‘ अपि ’ हा शब्द घातला असल्यामुळे या परिभाषेचा असा अर्थ होतो कीं, बहुव्रीहि हा तद्गुणसंविज्ञान व अतद्गुणसंविज्ञान असा दोन प्रकारचा असतो. ‘ तेषां गुणानामवयवपदार्थानां सविज्ञानं विशेष्यान्वयित्वम् ’ असा ‘ तद्गुणसंविज्ञान ’ या पदाचा परिभाषेन्दुशेखरांत अर्थ दिला आहे व याचा अर्थ असा आहे कीं, जेथे अन्यपदार्थप्रधान बहुव्रीहिसमासाचे अवयव अन्यपदार्थांशी विशेषणरूपानें अन्वित होत असतात त्याला तद्गुणसंविज्ञानबहुव्रीहि म्हणतात व जेथे ते अवयव अन्यपदार्थांशी विशेषणरूपानें अन्वित होत नसून उपलक्षणरूपानें अन्वित होतात त्याला अतद्गुणसंविज्ञान बहुव्रीहि म्हणतात. ‘ सर्वः आदिः येषां तानि सर्वादीनि ’ या बहुव्रीहिसमासांत ‘ सर्वनाम ’ हा अन्यपदार्थ प्रधान आहे व या अन्यपदार्थासध्ये ‘ सर्व ’ या शब्दाचा विशेषणरूपानें अन्वय होत असल्यामुळे, म्हणजे ज्या शब्दांना सर्वनामसंज्ञा होणे सांगितले आहे त्यांत ‘ सर्व ’ हा शब्द अन्तर्भूत होत असल्यामुळे, ‘ सर्वादीनि ’ हा तद्गुणसंविज्ञान बहुव्रीहि ठरतो. जर ‘ सर्व ’ हा शब्द त्या संज्ञेत अन्तर्भूत झाला नसता तर ‘ सर्वादीनि ’ हा अतद्गुणसंविज्ञान बहुव्रीहि ठरला असता. ‘ सर्व ’ या शब्दाला देखील सर्वनामसंज्ञा होते याला ‘ हलि सर्वेषाम् ’ इत्यादि सूत्रांनील ‘ सर्वेषाम् ’ हा निर्देश प्रमाण आहे; कारण या निर्देशांत ‘ आमि सर्वनाम्नः सुट् ’ सू. २१७ या सूत्रानें अकारान्त सर्वनामाहून होणाऱ्या ‘ आम् ’ प्रत्ययाला जें सुडागमकार्य होणे सांगितले आहे तें कार्य केले आहे. जर ‘ सर्व ’ हा शब्द सर्वनामसंज्ञक नसता तर, ‘ ऋस्वनद्यापो नुट् ’ सू. २०८ या सूत्रानें ‘ सर्व ’ शब्दाहून होणाऱ्या ‘ आम् ’ प्रत्ययाला नुडागम करून पाणिनीने ‘ सर्वाणाम् ’ असा निर्देश केला असता.) ‘ तदन्तस्यापीयं संज्ञा । द्वन्द्वे च इति ज्ञावरात् ’ असे जें प्रकृत सूत्रावरील क्रीमुदीत म्हटले आहे त्याचा भावार्थ हा आहे कीं, ‘ द्वन्द्वे च ’ सू. २२४ या सूत्रानें होणारा सर्वनामसंज्ञानिषेध सर्वनामान् द्वन्द्वसमासरूप समुदायालाच लाम्

पडतो व त्या समासातील सर्वनामसज्ञक अवयवाना तो निषेध लागू पडत नाही हे पुढे ('द्वन्द्वे च' या सूत्रावरील कोमुदीत) सांगण्यात येणार आहे तदन्तविधि केल्यागिवाय समुदायाला सर्वनामसज्ञेची प्राप्ति होत नाही हे उघड आहे ('सर्वं, विश्व' इत्यादि शब्द सर्वादिगणात पठित असून 'परमसर्वं' इत्यादि सर्वादिशब्दान्त शब्द त्या गणात पठित नसल्यामुळे, केवळ 'सर्वं' इत्यादि शब्दानाच सर्वनामसज्ञा होऊ शकते व सर्वादिशब्दान्त समुदायाला ती सज्ञा होऊ शकत नाही असे कोणी म्हटल्यास त्यावर दीक्षित असे उत्तर देतात की, 'द्वन्द्वे च' या सूत्राने सर्वादिशब्दान्त द्वन्द्वसमासरूप समुदायाला सर्वनामसज्ञेचा निषेध केला असल्यामुळे त्यावरूनच हे सिद्ध होत की तदन्त समुदायाला सर्वनामसज्ञा होते जर केवळ 'सर्वं' इत्यादि शब्दानाच ती सज्ञा होणे व तदन्तसमुदायाला ती सज्ञा होत नाही असे मानले तर, 'प्राप्तस्यैव निषेध' हा न्याय असल्यामुळे, 'द्वन्द्वे च' सू २२४ हा निषेध व्यर्थ ठरण्याची आपत्ति येते म्हणून तो निषेध चरितार्थ ठरण्याकरिता हे मानणे आवश्यक आहे की, सर्वादिशब्दान्त समुदायाला देखील तदन्तविधीने सर्वनामसज्ञा होते व त्यामुळेच 'परमसर्वस्मै, परमसर्वत्र' इत्यादि रूपे सिद्ध होतात आता येथे शकाकार अशी शका करतो की, तदन्तविधि वरून) तदन्त समुदायाला सर्वनामसज्ञा केल्याने कोणते (अधिक) फल सिद्ध होणे? 'परमसर्वस्मै' इत्यादि स्थली 'स्मै' इत्यादि आदेश प्रत्ययाचे जागी होणे हे तथा रीतीने—तदन्तविधीने—सर्वनामसज्ञा केल्याचे फल मानता येत नाही, कारण 'पदाङ्गाधिकारे तस्य च तदन्तस्य च' — परि. २९—या परिभाषान्वयेच तदन्तविधीने 'परमसर्वस्मै' इत्यादि स्थली 'स्मै' इत्यादि आदेश प्रत्ययाचे जागी होऊ शकतात ही शका मनात धरूनच या शकेवर प्रकृत सूत्रावरील कोमुदीत 'तेन परमसर्वत्र इति त्रल, परमभवकान् इत्यत्राकच्च मिध्यति' असे उत्तर दिले आहे ('जस शी, सर्वनाम्न स्मै, डसिङ्घो स्मात्स्मिनी, आमि सर्वनाम्न सुट्' सू २१४, २१५,

२१६, २१७ इत्यादि सूत्रे अङ्गाधिकारांत पठित असल्यामुळे, 'पदाङ्गाधिकारे तस्य च तदन्तस्य च' या परिभाषान्वये, त्या सूत्रांत सांगितलेलीं कार्ये सर्वनामान्त समुदायाला सर्वनामसंज्ञा न करितां तदन्तविधीनें करतां येऊं शकतात असें शंकाकारांचें म्हणणें आहे. यावर दीक्षित असें म्हणतात कीं, हे शंकाकारांचें म्हणणें जरी वरोवर मानलें तरी, 'सप्तम्यास्त्रल्' सू. १९५७ व 'अव्ययसर्वनाम्नामकच्' सू. २०२६ हीं दोन्ही सूत्रे पदाधिकारांत किंवा अङ्गाधिकारांत पठित नसल्यामुळे, त्या सूत्रांनीं सर्वनामाला सांगितलेलीं कार्ये, सर्वनामान्त शब्दांना तदन्तविधीनें सर्वनामसंज्ञा होते हे मानल्याशिवाय, कशीं होऊं शकणार? सारांश अङ्गाधिकारांत पठित नसलेले 'त्रल्, अकच्, तसिल्' इत्यादि सर्वनामाहून होणारे प्रत्यय सर्वनामान्त समुदायाहून होण्याकरितां तथा समुदायाला तदन्तविधीनें सर्वनामसंज्ञा होणें आवश्यक आहे.) 'सप्तम्यास्त्रल्' व 'अव्ययसर्वनाम्नामकच्' (हीं सूत्रे 'ङ्घाप्-प्रातिपदिकात्' या अधिकारांत पठित असल्यामुळे) या सर्व सूत्रांत 'प्रातिपदिकात्' या पदाची अनुवृत्ति होते व त्या सूत्रांत निर्दिष्ट किंवा अनुवृत्त असलेले 'सर्वनाम' हे पद 'प्रातिपदिकात्' याचें विशेषण होत असल्यामुळे 'येन विधिस्तदन्तस्य' सू. २६ या सुत्रान्वये येथें देखील तदन्तविधि होऊं शकतोच (व सर्वादिशब्दान्त-समुदायरूप प्रातिपदिकाहून 'त्रल्, अकच्' इत्यादि प्रत्यय होऊं शकतातच) असें कोणी म्हटल्यास, तें म्हणणें वरोवर नाही; कारण 'समासप्रत्ययविधी प्रतिषेधः'—सू. २६ वरील वार्तिक—हे निषेधक वार्तिक असल्यामुळे, 'त्रल्, अकच्' इत्यादि प्रत्यय करतेवेळीं 'येन विधिस्तदन्तस्य' या सूत्रानें तदन्तविधि करतां येत नाही; (कारण हा प्रत्ययविधि असल्यामुळे 'येन विधिः' या सूत्राची वरील निषेधक वार्तिकान्वये प्रवृत्ति होऊं शकत नाही.) 'अकच्च मिध्यति' असें जें प्रकृत सूत्रावरील कौमुदींत म्हटलें आहे त्यांतील 'च' या पदानें 'पञ्चम्यास्तमिल्' सू. १९५३ या सूत्रानें होणाऱ्या

‘तसिल्’ प्रत्ययाचे ग्रहण होतें व त्यामुळे ‘परममर्वंतः’ हें रूप सिद्ध होते.

शठुरत्न— तद्गुणसंविज्ञान इति । तस्य अन्यपदार्थस्य गुणा= विशेषणानि संविज्ञायन्ते कारित्वादिना यत्रेत्यर्थः । प्रायः संयोग-समवायान्तरसम्बन्धेन सम्बन्धो यत्रान्यपदार्थस्तत्र तद्गुणत्वम् । तदतिरिक्तस्वस्वामिभावादिसम्बन्धेन सम्बन्धिनस्तत्त्वेऽतद्गुणत्वम् । नागयज्ञोपवीतो भोजयतामित्यादौ यज्ञोपवीतस्य कारित्वाभावेऽपि तत्संनिहितत्वमत्स्येवेति तद्गुणत्वमेवेति हरिप्रंथे स्पष्टम् । तत्सिद्धेरिति । न च सर्वनाम्नो विहितत्वाभावः । तदन्तसंज्ञाभावे “द्वन्द्वे च” इत्यादीनामवयवसंज्ञानिषेधकत्वेन विहितविशेषणे फलाभावादिति भावः । तसिलिति । अवयवसर्वनामत्वेन तु न निर्वाहः, सर्वनामप्रकृतिकसप्तम्याद्यन्तत्वाभावादिति भावः ॥

‘तद्गुणसंविज्ञानः’ या सामासिक पदाचा ‘तस्य अन्यपदार्थस्य गुणाः विशेषणानि, संविज्ञायन्ते कारित्वादिना यत्र’ असा विग्रह आहे ज्या बहुव्रीहिसमासात त्या समासातील अवयवाचा अन्यपदार्थाशी समवायरूप किंवा संयोगरूप संबंध असतो तशा स्थली बहुधा तद्गुणसंविज्ञान बहुव्रीहि होत असतो. ज्या बहुव्रीहिसमासातील अवयवाचा अन्यपदार्थाशी समवायसंबंध किंवा संयोगसंबंध नसून स्वस्वामिभाव इत्यादि प्रकारचा संबंध असतो तशा स्थली बहुधा अतद्गुणसंविज्ञान-बहुव्रीहि होत असतो. (‘अन्यपदार्थप्रधानो बहुव्रीहि.’ या वचनान्वये बहुव्रीहिसमासात अन्यपदार्थ प्रधान असता व त्या समासातील अवयव-घटक पदे—त्या अन्यपदार्थाची विशेषणे असतात. उदाहरणार्थ ‘महाबाहु’ या बहुव्रीहिसमासात ज्याचे बाहु मोठे आहेत असा अन्यपदार्थ पुरुष प्रधान असून त्या समासातील ‘महान्’ व ‘बाहु’ हे अवयव त्याची विशेषणे आहेत. जेथे अन्यपदार्थासह त्याची विशेषणे वाक्यातील क्रियेशी अन्वित असतात तेथे बहुधा तद्गुणसंविज्ञानबहुव्रीहि होत असतो. जेथे ती विशेषणे तशी अन्वित नसतात तेथे बहुधा अतद्गुणस-

विज्ञानबहुव्रीहि होत असतो. वरील दोन्ही वाक्यांत 'बहुधा' असें जें म्हटलें आहे त्याचें कारण हें कीं, वर जो नियम सांगितला आहे तो सामान्य नियम असून त्याचे क्वचित् स्थलीं अपवाद आढळतात.) 'नागयज्ञोपवीती भोज्यताम्' इत्यादि उदाहरणांत जरी यज्ञोपवीत कायि नाही, म्हणजे यज्ञोपवीताच् भोजनक्रियेत अन्वय नाही, तरी भोजन करतेवेळीं यज्ञोपवीताचें साश्रिष्य राहत असल्यामुळें, म्हणजे जो भोजन करतो त्याचे मळ्यांत तें यज्ञोपवीत राहत असल्यामुळें, अशा ठिकाणीं तद्गुणसंविज्ञानबहुव्रीहि मानला जातो असें हरीच्या ग्रन्थांत स्पष्ट म्हटलें आहे. (प्रकृत विषयाचें विस्तृत विवरण परिभाषेन्दुशेखराच्या मराठी भाषांतरांत पान ३७४-७५ मध्यें केले आहे व तें वाचल्यास संपूर्ण विषय नीट व्यानांत येईल. 'नागयज्ञोपवीती' या स्थलीं 'नागयज्ञोपवीत' या कर्मधारयाहून 'अत इनिठनी' सू. १९२२ या सूत्रानें मत्वर्थीय 'इनि' प्रत्यय झाला आहे, व 'अनेकमन्व्यपदार्थे' सू. २-२-२४ या सूत्रावरील भाष्यांत भाष्यकारांनीं 'अर्थनियमे मत्वर्थग्रहणम्' हें वार्तिक पठित करून त्या वार्तिकाचें व्याख्यान करितांना 'अर्थनियमे मत्वर्थग्रहणं कर्तव्यम् । मत्वर्थे यः स बहुव्रीहिरिति वक्तव्यम् । इह मा भूत् । कण्ठं श्रितमनेनेति ।' असें म्हटलें आहे. त्यामुळें 'नागयज्ञोपवीती' हा मत्वर्थीय इनिप्रत्ययान्त शब्द बहुव्रीहि ठरतो. या उदाहरणांत अन्यपदार्थाचा अवयवाशीं संयोगसंबंध आहे हें खरें. पण जसा अन्यपदार्थ यज्ञोपवीती हा भोजनक्रियेचा कर्ता आहे तसें त्याचें यज्ञोपवीतरूप अवयव नाही. तरी पण दोहोंमध्ये संयोगसंबंध असल्यामुळें हा तद्गुणसंविज्ञानबहुव्रीहि ठरतो.) 'तदन्तविचिनैव तत्सिद्धेः' असें जें मनोरमंतील शंकाग्रन्थांत शंकाकारानें म्हटलें आहे त्याच्या म्हणण्याचा भावार्थ हा आहे कीं, ('परमसर्वे' या स्थलीं 'परमसर्व' हा समुदाय सर्वनामसंज्ञक न मानल्यास 'डे' हा) प्रत्यय सर्वनामाहून झाला आहे असें जरी मानतां येत नाही (तरी काहीं हरकत नाही; कारण) सर्वनामान्त समुदायाला

सर्वनामसज्ञा होत नाही असे मानले असता, 'द्वन्द्वे च' इत्यादि निषेधक सूत्रे समासातील सर्वनामरूप अवयवाना प्राप्त होणाऱ्या सर्वनामसज्ञेचे निषेधक ठरतील व त्यामुळे विहितविशेषणपक्ष मानल्याने कोणतेहि (अधिक) फल सिद्ध होऊ शकत नाही ('परमसर्वं डे' या स्थली 'परमसर्वं' या सर्वनामान्त समुदायाला सर्वनामसज्ञा न केल्यास, 'डे' हा प्रत्यय समुदायातील अवयव जो सर्वनामसज्ञक 'सर्व' शब्द त्याहून झाला नसून 'परमसर्वं' या समुदायाहून झाला असल्यामुळे व त्या समुदायाला शकाकाराच्या पक्षामध्ये सर्वनामसज्ञा नसल्यामुळे, 'सर्वनाम्न स्मै' सू २१५ या सूत्राने सर्वनामाहून होणाऱ्या 'डे' प्रत्ययाचे जागी होणारा 'स्मै' हा आदेश कसा होऊ शकणार; कारण 'सर्वनाम्न स्मै' या सूत्राचा 'सर्वनाम्नो विहितस्य डे इत्यस्य स्थाने स्मै इत्यादेश स्यात्' असा अर्थ आहे प्रकृत स्थली 'सर्व' हे जें सर्वनाम आहे त्याहून 'डे' प्रत्यय झाला नाही व जो समुदाय शकाकाराच्या मते सर्वनामसज्ञक नाही त्याहून 'डे' प्रत्यय झाला आहे अशा स्थितीत 'डे' चे जागी 'स्मै' आदेश कसा होऊ शकणार व 'परमसर्वंस्मै' इत्यादि इष्ट रूपाची सिद्धि कशी होऊ शकणार ? यावर शकाकार असे उत्तर देतो की, आम्ही विहित विशेषणपक्ष मानत नाही, कारण तो पक्ष न मानला तरी सर्व इष्ट रूपाची सिद्धि होण्यात काही अडचण येत नाही 'परमसर्वं डे' या स्थली जरी 'डे' हा प्रत्यय सर्वनामाहून झाला नाही तरी तो प्रत्यय 'सर्व' या सर्वनामाहून पर आहे आणि 'सर्वनाम्न स्मै' या सूत्राचा 'सर्वनाम्ना विहितस्य' असा अर्थ न करिता 'सर्वनाम्न परस्य डे इत्यस्य स्थाने स्मै आदेश स्यात्' असा अर्थ केल्याने 'परमसर्वंस्मै' हे रूप सिद्ध होऊ शकते 'द्वन्द्वे च' इत्यादि निषेधक सूत्रे सर्वनामान्त समुदायाला हाणाऱ्या सर्वनामसज्ञेची निषेधक सूत्रे आहेत असे न मानता त्या समुदायातील सर्वनामरूप अवयवाना प्राप्त होणाऱ्या सर्वनामसज्ञेची निषेधक सूत्रे आहेत अस मानले

असतां, 'वर्णाश्रमेतर' या द्वन्द्वसमासांतील 'इतर' या सर्वनामरूप चरमावयवाला सर्वनामसंज्ञेचा निषेध झाल्याने त्याहून पर जो 'आम्' प्रत्यय त्याला 'आमि सर्वनाम्नः सुट्' सू. २१७ या सूत्राने सुडागम न होता 'न्हस्वनद्यापो नुट्' या सूत्राने सुडागम होऊन 'वर्णाश्रमेतराणाम्' हे रूप सिद्ध होण्यांत कांहीं अडचण येत नाही. परंतु हे शंकाकाराचे म्हणणे बरोबर मानल्यास 'येन विधिस्तदन्तस्य' १-१-७२ या सूत्राची प्रयोजने सांगतांना त्या सूत्रावरील भाष्यांत 'प्रयोजनं सर्वनामाव्ययसंज्ञायाम्' हे वार्तिक पठित करून त्या वार्तिकाचे व्याख्यान करितांना 'सर्वनामाव्ययसंज्ञायां प्रयोजनम् । सर्वे परमसर्वे । विश्वे परमविश्वे । उच्चैः परमोच्चैः । नीचैः परमनीचैः' असे जे भाष्यकारांनी म्हटले आहे त्याची विरोध येतो. या शिवाय 'परमसर्वतः, परमसर्वत्र, परमभवकान्' इत्यादि रूपे मनोरमंत सांगितल्याप्रमाणे सिद्ध होऊं शकणार नाहीत. म्हणून शंकाकाराचे म्हणणे बरोबर मानतां येत नाही.) 'परमसर्वत इत्यत्र तसिल्' असे जे मनोरमंत म्हटले आहे त्याचा भावार्थ हा आहे की, 'परमसर्व' या समुदायांतील अन्त्य अवयव 'सर्व' हा शब्द जरी सर्वनामसंज्ञक आहे तरी ('परमसर्व' या समुदायाला सर्वनामसंज्ञक मानल्याशिवाय) या स्थळी 'तसिल्' प्रत्यय होऊं शकत नाही; कारण येथे सप्तम्यादि-विभक्त्यन्त सर्वनामप्रकृतीचा अभाव आहे. ('पञ्चम्यास्तसिल्' सू. १९५३ या सूत्राने पञ्चम्यन्त सर्वनामप्रकृतीहून 'तसिल्' प्रत्यय होणे सांगितले आहे. तसेच 'सप्तम्यास्त्रल्' सू. १९५७ या सूत्राने सप्तम्यन्त सर्वनामप्रकृतीहून 'त्रल्' प्रत्यय होणे सांगितले आहे. 'परमसर्व' या सर्वनामान्त समुदायाला सर्वनामसंज्ञा न केल्यास त्याहून होणाऱ्या 'तसिल्, त्रल्' इत्यादि प्रत्ययांची सर्वनामसंज्ञक प्रकृति नसून नसल्यामुळे, 'परमसर्व' या शब्दाहून ते प्रत्यय होऊं शकणार नाहीत. म्हणून 'परमसर्व' इत्यादि सर्वनामान्त समुदायाला नसूनानिघणने सर्वनामसंज्ञा प्राप्त होणे आवश्यक आहे.)

मनोरमा-- "जसः शी" अनेकाल्त्वादिति । न तु शित्वा-
दिति भावः ।

'जसः शी' सू. २१४ या सूत्रावरील कौमुदीत 'अनेकाल्त्वात्
सर्वदेशः' असे जें म्हटले आहे त्याचा भावार्थ हा आहे की, शित्वा-
मुळे 'शी' हा सर्वदेश होत नाही ('अनेकाल्शित्सर्वस्य' सू. ४५
या सूत्रानें जसा अनेकाल् आदेश सर्वदेश होणे सांगितले आहे त्याच-
प्रमाणे शित् आदेश देखील सर्वदेश होणे सांगितले आहे. प्रकृत
सूत्रानें होणाऱ्या 'शी' या आदेशात शकार इत् आहे मग
'शित्वात्सर्वदेश' असे दीक्षितानी का म्हटले नाही ? या प्रश्नाचे
उत्तर हे आहे की, 'शी' या आदेशातील शकार इत्सज्ञक
होण्याकरिता त्याला प्रथम प्रत्ययसज्ञा झाली पाहिजे व तो
आदेश 'जस्' प्रत्ययाचे जागी झाल्यानंतरच त्याला
स्थानिवद्भावानें प्रत्ययसज्ञा प्राप्त होते व ती सज्ञा त्याला प्राप्त
झाल्यानंतरच, प्रत्ययातील आद्य शकार इत्सज्ञक होतो हे विधान
करणान्या 'लशक्वतद्धिते' सू. १९५ या सूत्राची प्रवृत्ति होऊ शकते.
सारास 'शी' या आदेशाला प्रत्ययसज्ञा झाल्याशिवाय तो शित्
ठरत नसल्यामुळे व तो आदेशरूपानें होतेवेळी प्रत्ययसज्ञक नसल्या-
मुळे, 'अनेकाल्त्वात्सर्वदेशः' असे दीक्षितानी कौमुदीत म्हटले आहे.)

मनोरमा-- अवर्यान्तादिति । अवर्यान्तावङ्गात्परस्येत्यर्थः ।
अतो वेपा वेपा तेषामित्यादी नाप्याप्तिः ।। सर्वनाम्नी विहितस्याप
इति । सर्वनाम्नः परस्येति तुनोश्नम् दक्षिणोत्तरपूर्वाणामित्यत्र
सुट्प्रसङ्गात् । "द्वन्द्वे च" इति निषेधो हि समुदायस्य न त्वयय-
षस्य । न च तस्मादयमाम् विहितः, किं तु समुदायादिवेति न सुट् ।
विहितविशेषणत्यस्याधयणे प्रमाणं तु "दक्षिणोत्तरपूर्वाणाम्"
इति भाष्यप्रयोग एव ।

'आमि सर्वनाम्नः सुट्' सू. २१७ या सूत्रावरील कौमुदीत
'अवर्यान्तात्परस्य' असे जें म्हटले आहे त्याचा 'अवर्यान्तादङ्गात्पर-

रस्य' असा अर्थ आहे. (प्रकृत सूत्र अङ्गाधिकारांत पठित असल्यामुळे या सूत्रांत 'अङ्गस्य' या पदाची अनुवृत्ति होते व त्या अनुवृत्त पदांचा 'अङ्गात्' असा पञ्चमीविभक्तींत विपरिणाम केल्याने आणि 'आत् जसेरसुक्' या पूर्वं सूत्रांतून 'आत् = अवर्णान्तात्' हे जें पद प्रकृत सूत्रांत अनुवृत्त होतें तें 'अङ्गात्' याचें विशेषण मानल्याने, 'अवर्णान्ता-दङ्गात्परस्य सर्वनाम्नो विहितस्य' असा अर्थ होतो.) तसा अर्थ होत असल्यामुळे 'येषाम्, केषाम्, तेषाम्' इत्यादि स्थलीं अव्याप्तिरूप दोष येत नाही, म्हणजे प्रकृत सूत्र त्यांना देखील लागू पडतें. ('अवर्णान्ता-त्सर्वनाम्नः विहितस्य' असें जर व्याख्यान केलें असतें तर, 'यद्, तद्, किम्' इत्यादि सर्वनामों अकारान्त नसल्यामुळे त्यांहून होणाऱ्या 'आम्' प्रत्ययाला सुडागम होऊं शकला नसता. पण 'अकारान्ता-दङ्गात्परस्य सर्वनाम्नोविहितस्य' असें म्हटलें असल्यामुळे व 'त्यादादीनामः' सू. २६५, 'किमः कः' सू. ३४२ या सूत्रांन्वये अकारान्त आदेश होऊन अङ्ग अकारान्त होत असल्यामुळे, 'आम्' प्रत्ययाला सुडागम होतो.) कौमुदीतील वरील पंक्तींत ('सर्वनाम्नः परस्यामः' असें न म्हणतां) 'सर्वम्नो विहितस्यामः' असें जें म्हटलें आहे त्याचें कारण हें कीं, 'सर्वनाम्नः परस्यामः' असें म्हटलें असतें तर, 'दक्षिणोत्तरपूर्वाणाम्' या उदाहरणांत सुडागम होण्याची आपत्ति आली असती. 'द्वन्द्वे च' सू. २२४ या सूत्रानें होणारा सर्वनामसंज्ञानिषेध द्वन्द्वसमासरूप समुदायाला लागू पडतो व ती निषेध त्या समासांतील सर्वनामरूप अवयवांना लागू पडत नाही. 'दक्षिणोत्तरपूर्वाणाम्' या द्वन्द्वसमासस्थलीं जी 'आम्' प्रत्यय झाला आहे तां 'पूर्वं' या अन्त्य सर्वनामरूप अवयवाहून झाला नमून 'दक्षिणोत्तरपूर्वं' या समुदायाहून झाला आहे (व हा समुदाय 'द्वन्द्वे च' या निषेधान्तर्ये सर्वनामसंज्ञक ठरत नसल्या-मुळे, त्याहून झालेल्या 'आम्' प्रत्ययान्ता) सुडागम झाला नाही. 'सर्वनाम्नः विहितः आम्' असें विहितविशेषणरूपानें उच्चारण करून जें कौमुदींत व्याख्यान केलें आहे त्याला 'दक्षिणोत्तरपूर्वाणाम्'

हा भाष्यप्रयोगच प्रमाण आहे ('सर्वनाम्न परस्य' असे जर व्याख्यान केले असते तर 'पूर्वापरावर' या गणसूत्रान्वये 'पूर्व' हा शब्द सर्वनामसज्ञक असल्यामुळे व वरील उदाहरणात 'पूर्व' शब्दाच्या लगेच पुढे 'आम्' प्रत्यय आला असल्यामुळे, त्या प्रत्ययाला सुडागम होण्याची व वरील भाष्यप्रयोग चूक ठरण्याची आपत्ति आली असती परंतु तो प्रत्यय 'पूर्व' या सर्वनामरूप अवयवाहून झाला नसून 'दक्षिणोत्तरपूर्व' या द्वन्द्वसमासरूप समुदायाहून झाला असल्यामुळे व 'द्वन्द्वे च' या निषेधान्वये त्या समुदायाला सर्वनामसज्ञा होत नसल्यामुळे, 'आम्' प्रत्ययाला सुडागम झाला नाही)

शब्दरत्न-भाष्यप्रयोग इति । "दिङ्नामान्यन्तराले" "दक्षिणोत्तराम्याम्" इति सूत्रस्य इति शेष ।

'दक्षिणोत्तरपूर्वाणाम् इति भाष्यप्रयोग' असे जे मनोरमेत म्हटले आहे त्यापूर्वी 'दिङ् नामान्यन्तराले, दक्षिणोत्तराम्याम् इति सूत्रस्य' ही पदं अध्याहृत आहेत, म्हणजे या दोन सूत्रावरील भाष्यात हा प्रयोग आढळतो ('दिङ्नामान्यन्तराले' सू २-२-२६ या सूत्रावरील भाष्यात भाष्यकारानी 'सर्वनाम्नो वृत्तिमात्रे पुबद्धावा वक्तव्यो दक्षिणोत्तरपूर्वाणामित्येवमर्थम्' असे म्हटले असून 'दक्षिणात्तराम्यामतसुच्' सू ५-३-२८ या सूत्रावरील भाष्यात देखील तसेच म्हटले आहे या भाष्यप्रयोगावरून हे स्पष्ट होते की, 'सर्वनाम्न परस्य आम सुट्' असा प्रकृत सूत्राचा अर्थ होऊ शकत नाही तसा त्या सूत्राचा अर्थ अभिप्रेत असता तर भाष्यकारानी 'दक्षिणोत्तरपूर्वेषाम्' असा वरील भाष्यात प्रयोग केला असता)

मनोरमा-पञ्चत्रिंशदिति । पञ्च च त्रिंशच्चेति द्वन्द्वः । पञ्चाधिकस्त्रिंशदिति तत्पुद्गयो वा । यत्तु प्रत्याहारा एकचत्वारिंशदिति प्राचोपन्य व्याचक्षणं दक्तम् । नाथ मध्यमपदलोपी तत्पुद्गयः । तथा सति "राजन्यबहुवचनद्वन्द्वेऽन्धकवृष्णिषु" "सख्या" इति

विधीयमानः पूर्वपदप्रकृतिस्वरो न स्यात् । तस्मात्समाहारद्वन्द्व
 एवायम् । एकविंशतिरित्यादौ नपुंसकत्वं तु न भवति । लोकाश्रय-
 त्वाल्लिङ्गस्येति । तच्चिन्त्यम् । समासभेदेन स्वरभेदे इष्टापत्तेः । तथा
 च “ बहुव्रीही संख्येये ” इति सूत्रे “ संख्यायास्तत्पुरुषस्योपसंख्यानं
 निस्त्रिंशच्चथमन्यत्राधिकलोपात् ” इति वातिकं व्याचक्षाणो भाष्य-
 कार आह एकाधिका विंशतिरेकविंशतिः द्वाविंशतिरिति ।

‘ आम्नि सर्वनाम्नः सुट् ’ सू. २१७ या सूत्रावरील कौमुदीत
 ‘ सर्वादयश्च पञ्चत्रिंशत् ’ असें जें म्हटलें आहे त्यांतील ‘ पञ्च-
 त्रिंशत् ’ हा शब्द ‘ पञ्च च त्रिंशच्चेति ’ असा द्वन्द्वसमास किंवा
 ‘ पञ्चाधिका त्रिंशदिति ’ असा मध्यमपदलोपितत्पुरुषसमास आहे.
 प्रक्रियाकौमुदीकारांनी ‘ प्रत्याहारा एकचत्वारिंशत् ’ असें जें म्हटलें
 आहे त्यांतील ‘ एकचत्वारिंशत् ’ या पदाचें व्याख्यान करितांना
 प्रकाशकारांनीं असें म्हटलें आहे कीं, ‘ एकत्रत्वारिंशत् ’ हा मध्यम-
 पदलोपितत्पुरुषसमास नव्हे. तो मध्यमपदलोपी समास मानल्यास,
 ‘ राजन्यबहुवचनद्वन्द्वे ङधकधृष्णिषु ’, ‘ सङ्ख्या ’ सू. ३७६८, ३७६९
 या सूत्रांनीं होणारा पूर्वपदप्रकृतिस्वर होणार नाही आणि म्हणून
 हा समास समाहारद्वन्द्वच मानला पाहिजे. ‘ एकविंशतिः ’ इत्यादि स्थलीं
 (समाहारद्वन्द्व असून देखील ‘ स नपुंसकम् ’ सू. ८२१ या सूत्रानें
 प्राप्त होणारें) नपुंसकलिङ्ग होत नाही याचें कारण हें कीं, लिङ्ग
 हें लौकिकप्रयोगावर अवलंबून असतें. (‘ राजन्यबहुवचनद्वन्द्वे ’ या
 पूर्वं सूत्रांतून ‘ सङ्ख्या ’ या उत्तरसूत्रांत ‘ द्वन्द्वे ’ या पदाची अनुवृत्ति
 होत असून या उत्तर सूत्राचा ‘ द्वन्द्वसमासे सङ्ख्यावाचि पूर्वपदं
 प्रकृत्या स्यात् ’, म्हणजे द्वन्द्वसमासांतील संख्यावाचक पूर्वपदाला
 प्रकृतिस्वर होतो, असा अर्थ होतो. ‘ एकाधिका चत्वारिंशत् एकच-
 त्वारिंशत् ’ असा मध्यमपदलोपितत्पुरुषसमास केल्यास, ‘ एकचत्वा-
 रिंशत् ’ हा शब्द ‘ समासस्य ’ सू. ३७३४ या सूत्रानें अन्तादोत्त होतो.
 परंतु समाहारद्वन्द्व केल्यास, ‘ एक ’ या संख्यावाचक पूर्वपदाचा,
 ‘ सङ्ख्या ’ या सूत्रान्वयें, प्रकृतिस्वर कायम राहतो. असा रीतीनें

तत्पुरुष समास केला असता एक प्रकारचा स्वर होत असून समाहार-
द्वन्द्व केल्याने भिन्न प्रकारचा स्वर होत असल्यामुळे, 'सख्या' या
विशेष मूत्राने पूर्वपदाचा प्रकृतिस्वर कायम राखण्याकरिता यथे
समाहारद्वन्द्व करणेच इष्ट आहे असा प्रकाशकाराच्या म्हणण्याचा
आशय आहे. यावर दीक्षित असे उत्तर देतात की, प्रकाशकाराचे
हे म्हणणे बरोबर नाही. भिन्न प्रकारे समास केला असता स्वरात
फरक होणे ही इष्टापत्तीच आहे, म्हणजे भिन्न प्रकारे समास केला
असता भिन्न स्वरयुक्त रूपे सिद्ध झाली तरी काही विधडत नाही.
'बहुव्रीहौ सङ्ख्येये' सू. ५-४-७३ या सूत्रावरील भाष्यात
'सङ्ख्यायास्तत्पुरुषस्योपसङ्ख्यायान्निस्त्रिंशदर्थमन्यत्राधिकलोपात्'
हे वातिक पठित करून त्या वातिकाचे व्याख्यान करिताना भाष्यकार
म्हणतात—'एकाधिका विशतिः एकविंशतिः, द्व्यधिका विशतिः
द्वाविंशतिः' (व 'पञ्चत्रिंशत्' या स्थलीं जो मध्यमपदलोपित-
त्पुरुषसमाम केला आहे त्याला हे भाष्य प्रमाण आहे या भाष्यात
भाष्यकाराने 'एकविंशतिः द्वाविंशतिः' इत्यादि शब्दाचा समाहार-
द्वन्द्व केला असून मध्यमपदलोपीसमासच केला आहे. म्हणून प्रकाश-
काराचे व्याख्यान बरोबर आहे असे मानतां येत नाही.)

मनोरमा—अत एवेति । द्वयोर्द्विवचनस्यैव न्याय्यत्वादिति
भावः । नन्वेवं सर्वादिषु पाठो व्ययः । सर्वनामकार्पाणां स्माधादीनां
द्विवचनेऽभावात् । न च उभाभ्यां हेतुभ्यामुभयोर्हेत्वोरित्यत्र
"सर्वनाम्नस्तृतीया च" इति पाक्षिकतृतीया तत्फलमितियुक्तम्,
"निमित्तकारणहेतुषु सर्वासां प्रायदर्शनम्" इति वातिकेन गतार्थ-
त्वात् । न च वृत्तिकृता "सर्वनाम्नस्तृतीयाच" इति सूत्रे पठित-
त्वादिदं वातिकं सर्वनामसंज्ञासापेक्षमिति वाच्यम्, भाष्ये "हेतो"
इति सूत्रे तस्य पठितत्वात् । अत एवाग्नेन कारणेन वसति, अन्नस्य
कारणस्येत्युदाहृतं हरदत्तेनेत्याशङ्कयाह—तस्येह पाठस्त्विनि ।
अयच्छसङ्गादिति । अयं भावः । "उभादुदात्तो नित्यम्" इत्यत्र
"उभादुदात्त" इति योगो विभज्यते । अययवृत्तेः संख्यावाचिन

उभशब्दादवयवविन्ययेऽयच् स्यात् । उभयो-मणिः । ततो "नित्यम्" ।
 उभशब्दाद्वृत्तिविषये नित्यमयच् स्यात् स्वार्थे । तेनोभयपक्षवित्तीत-
 निद्रा इत्यादौ अयञ् यथा नित्य एवं कप्रत्ययेऽपि स्यादिति ।
 नन्वेवं अकचि कृतेऽपि अयञ् दुर्वार इति चेन्मैवम् । योगविभाग-
 स्येष्टसिद्धयर्थतया "उभौ साम्यासस्य" इति निर्देशेन च यत्र
 द्विवचनं न श्रूयते तत्रैवायमिति व्याख्यानात् । तथा च वार्तिकम् ।
 "अन्याभावो द्विवचनटाविषयत्वात्" इति । अकचि हि सति
 "तन्मध्यपतितस्तद्ग्रहणेन गृह्यते" इति न्यायेनोभशब्दस्य द्विवचन-
 विषयत्वं न विहन्यते कप्रत्यये तु विहन्येतैव । तदुक्तमिति । वार्तिक-
 कृतेति शेषः । यद्यपि पूर्ववार्तिके टाबप्युक्तस्तथा ऽपि नासौ विवक्षितः ।
 टाविषयत्वमपि द्विवचनपरत्व एव बोद्धव्यमिति कैयटादिभिर्व्या-
 स्यात्त्वादित्याशयेन व्याचष्टे—द्विवचनपरत्वाभावे इति । टावेकादेश-
 स्यापि पूर्वन्तत्वेन ग्रहणाद् द्विवचनपरत्वमस्तीति भावः । यद्यप्युभा-
 वित्यादौ द्विवचनपरत्वं दुरुपपादमुभयत आश्रयणे ऽन्तादिबद्धाव-
 विरहात् तथाप्युभशब्दादुत्पन्नं द्विवचनं लुका नापहृतं यत्र
 ततोऽन्यत्रायच् इतीह विवक्षितोर्थः । यद्यपि भाष्ये कप्रत्ययस्यापि
 स्वाधिकत्वेनोभशब्दात् परस्य द्विवचनत्वमस्तीत्याश्रित्योभशब्दपाठः
 प्रत्याख्यातः । तथा ऽपि प्रौढिवादमात्रं तत् । कृत्रिमस्यैव द्विवचन-
 स्येह ग्रहीतुमुचितत्वात् । अन्यथा व्रतसिलादावतिप्रसवतत्वात् ।
 ननु फारकाधिभयत्पन्ताद्विहिती व्रतसिली स्वाधिकत्वे ऽपि द्वित्वमात्रं
 नाभिदत्त इति चेद् न । कप्रत्ययस्याप्यनाताद्यर्थबोधकत्वात्,
 पञ्चकपदोऽधिकबोधकत्वध्रौव्याच्चेति दिक् ।

('आनि सखं नाम्नः गुट्' सू. २१७ या सूत्रावरील
 कोमुदात्त 'तत्र उभशब्दो द्वित्वविशिष्टस्य वाचकः । अत एव
 निर्यं द्विवचनान्नः', म्हणजे नवर्तदिगणांत पठित असलेला
 'उभ' हा शब्द द्वित्वसंख्याविशिष्ट—दोघे—या अर्थाचा वाचक
 असल्यामुळे तो नित्य द्विवचनान्न अमतां, अगं म्हटले
 आहे. या पंगमांत) 'अम गव' अगं जे म्हटले आहे त्याचा

भावार्थ हा आहे की, (व्येकयोद्विवचनैकवचने' सू. १८६ या सूत्रान्वये) दोन या सख्येने युक्त 'दोषे' या अर्थाचा वाचक 'उभ' हा शब्द नित्य द्विवचनान्त असणे हेच न्याय्य-योग्य-आहे. (यावर शकाकार असे म्हणतो की, सर्वादिगणात पठित असलेल्या 'उभ' या शब्दाचा नित्य द्विवचनान्त प्रयोग होतो असे मानल्यास) 'उभ' या शब्दाचा सर्वादिगणात जो पाठ केला आहे तो व्यर्थ ठरतो, कारण 'स्मै' इत्यादि सर्वनामकार्ये (एकवचनात किंवा बहुवचनातच होत असून) द्विवचनात मुळीच होत नाहीत. 'सर्वनाम्नस्तृतीया च' सू. ६०८ या सूत्राने विकल्पेकरून तृतीया होऊन 'उभाम्या हेतुम्याम्, उभयोर्हेत्वोः' असे पाक्षिक प्रयोग व्हावे याकरिता 'उभ' या शब्दाचा सर्वादिगणात पाठ केला आहे असे कोणी म्हटल्यास, त्यावर शकाकार असे उत्तर देतो की, हें म्हणणे बरोबर नाही; कारण 'निमित्तकारणहेतुषु सर्वासा प्रायदर्शनम्'—सू. ६०८ वरील वार्तिक—या वार्तिकान्वये तसे वैकल्पिक प्रयोग सिद्ध होऊ शकनात काशिकाकाराने वरील वार्तिक 'सर्वनाम्नस्तृतीया च' या सूत्रात पठित केले असल्यामुळे ते वार्तिक सर्वनामसज्ञासापेक्ष आहे, म्हणजे ज्या शब्दाना सर्वनामसज्ञा आहे तशाच शब्दाना लागू पडणारे ते वार्तिक आहे, हे सिद्ध होने असे कोणी म्हटल्यास, त्यावर शकाकार असे उत्तर देतो की, हें म्हणणे देखील बरोबर नाही; कारण वरील वार्तिक 'हेतो' २-३-२३ या सूत्रावरील भाष्यात पठित केले आहे आणि म्हणूनच 'अग्नेन कारणेन वसति, अग्नस्य कारणस्य वसति' अशी त्या वार्तिकाची हरदत्ताने उदाहरणे दिली आहेत. (सारांश ते वार्तिक केवळ सर्वनामाना लागू पडणारे नसून नामाना देखील लागू पडणारे वार्तिक आहे आणि त्या वार्तिकामवधाने कैयटाने 'हेतो' या सूत्रावरील भाष्याच्या टीकेत 'असर्वनाम्नोऽपि विधानार्थमत्र सूत्रे इदं पठितम्, न तु सर्वनाम्नस्तृतीया च इत्यत्र' असे स्पष्ट म्हटले आहे) पर जो दावा केली आहे ती मनान धम्मच तिचे उत्तर देण्याकरिता

प्रकृत सूत्रावरील कौमुदीत 'तस्येह पाठस्तु उभकी इत्यकजर्थः', म्हणजे 'उभ' शब्दाचा जो सर्वादिगणांत पाठ केला आहे तो 'अव्ययसर्वनाम्नामकच्' सू. २०२६ या सूत्राने 'उभ' शब्दाला 'अकच्' प्रत्यय होऊन 'उभकी' हे रूप सिद्ध व्हावे याकरितां केला आहे, असें म्हटलें आहे. प्रकृत सूत्रावरील कौमुदीत 'अयच्प्रसङ्गात्' असें जें म्हटलें आहे त्याचा भावार्थ हा आहे कीं, 'उभादुदात्तो नित्यम्' सू. १८४५ या सूत्राचा 'उभादुदात्तः' व 'नित्यम्' असा योगविभाग केला असतां, प्रथम भागाचा असा अर्थ होतो कीं, संख्यावाचक 'उभ' हा शब्द अवयवाचा वाचक असतांना, त्या शब्दानें अवयवीचा बोध करणें असल्यास, तथा 'उभ' शब्दाहून (अवयवार्थक) 'अयच्' प्रत्यय होतो; उदाहरणार्थ 'उभयो मणिः' ('उभौ अवयवी यस्य सः उभयो मणिः' या उदाहरणांत 'उभ' हा शब्द संख्यावाचक असून अवयवाचाहि वाचक आहे व 'उभय' हा शब्द 'मणि' या अवयवीचा विशेषणरूपानें बोध करून देणारा आहे. म्हणून या स्थळीं 'उभ' शब्दाहून अवयवार्थक 'अयच्' प्रत्यय होऊन 'उभयः' असें अयच् प्रत्ययान्त रूप झालें आहे.) 'नित्यम्' या द्वितीय भागाचा असा अर्थ होतो कीं, 'उभ' या शब्दाहून तद्धितादि वृत्ति करतेवेळीं नित्य स्वार्थे 'अयच्' प्रत्यय होतो. त्यामळे 'उभयपक्षिनीतनिद्राः' (रघुवंश पञ्चमसर्ग श्लोक ७२) इत्यादि उदाहरणांत ज्याप्रमाणें नित्य 'अयच्' प्रत्यय होतो त्याचप्रमाणे 'उभ' शब्दाहून तद्धित 'क' प्रत्यय करतेवेळीं देखील प्रथम स्वार्थे 'अयच्' प्रत्यय होईल. (तारांश 'उभ' शब्दाहून 'अयच्' प्रत्यय केल्यानें जसें 'उभकी' हे रूप सिद्ध होते तसें तद्धित 'क' प्रत्यय केल्यानें 'उभकी' असें रूप सिद्ध न होतां, प्रथम 'अयच्' प्रत्यय होऊन व नंतर 'क' प्रत्यय होऊन 'उभयकी' हे रूप होईल. अशा 'उभ' शब्दाहून कोणताहि तद्धित प्रत्यय करणें झाल्यास प्रथम स्वार्थे 'अयच्' प्रत्यय करावा लागतो असें मान-
लें आहे.) 'उभ' शब्दाहून 'अकच्' हा तद्धितप्रत्यय करणें झाल्यास

देखील प्रथम स्वार्थे 'अयच्' प्रत्यय करणे भाग पडेल असे कोणी म्हटल्यास, ते म्हणणे बरोबर नाही, कारण इष्ट रूपाची सिद्धि होण्याकरिता योगविभाग केला जात असल्यामुळे व 'उभौ साम्यासस्य' सू २६०६ या सूत्रात 'उभौ' असा निर्देश असल्यामुळे, जेथे 'उभ' शब्दापुढे द्विवचनाचा प्रत्यय विद्यमान नाही तशाच ठिकाणी 'उभ' शब्दाहून स्वार्थे 'अयच्' प्रत्यय होत असतो असे ('सर्वादीनि सर्वनामानि' १ १ २७ या सूत्रावरील भाष्यात) जे व्याख्यान केले आहे त्यावरून सिद्ध होते, आणि हाच अर्थ सांगणारे 'अन्याभावो द्विवचनटाव्विषयत्वात्' हे वार्तिक आहे (या वार्तिकाचा असा अर्थ आहे की, 'उभ' या शब्दाहून केवळ द्विवचनाचा प्रत्यय होत असतो व स्त्रीत्वाचा बोध करणे झाल्यास 'टाप्' प्रत्यय होत असतो व त्या शब्दाहून इतर कोणतीही सर्वनामकार्ये होत नाहीत) 'उभ' शब्दाहून 'अकच्' प्रत्यय केल्यास, 'तन्मध्यपतितस्तद्ग्रहणेन गृह्यते'—परि ९०—या परिभाषान्वये (अकच्प्रत्ययसहित 'उभक' हा शब्द 'उभ' च आहे असे मानता येत असल्यामुळे) 'उभक' या शब्दाहून द्विवचनाचा प्रत्यय होण्यात काही अडचण येत नाही परंतु 'उभ' शब्दाहून तद्धित 'क' प्रत्यय केल्यास, ('उभ' व 'ओ' प्रत्यय या दोहोच्यामध्ये 'य' प्रत्ययाचे व्यवधान होत असल्यामुळे) 'उभ' शब्दापुढे द्विवचनाचा प्रत्यय आहे असे मुळीच म्हणता येत नाही (त्यामुळे 'उभ' शब्दाहून तद्धित 'क' प्रत्यय करण्यापूर्वी 'अयच्' प्रत्ययाची प्राप्ति होतेच आणि बर मागितल्याप्रमाणे 'उभयकौ' असे रूप होईल) प्रकृत सूत्रावरील 'कौमुदीत 'तदुक्त्तमुभयोज्यत्र' असे जे म्हटले आहे त्यातील 'तदुक्त्तम्' या पदापुढे 'वार्तिककृता' हे पद अध्याहृत आहे (साराश 'उभयोज्यत्र' हे वार्तिककाराने पठित केलेले वार्तिक होय) या वार्तिकापूर्वी पठित केलेल्या पूर्ववार्तिकात, म्हणजे 'अन्याभावो द्विवचनटाव्विषयत्वात्' या पूर्ववार्तिकात, जरी 'टाप्' प्रत्ययाचे देखील ग्रहण केले आहे तरी ने 'टाप्' ग्रहण विवक्षित नाही, म्हणजे त्या पूर्ववार्तिकात 'टाप्'

ग्रहण करण्याची कांहीं आवश्यकता नव्हती व तें ग्रहण निरर्थक आहे. कैयटादिकांनीं स्पष्ट म्हटलें आहे कीं, द्विवचनाचा प्रत्यय पुढें असतां-नाच 'उभ' शब्दाहून 'टाप्' प्रत्यय देखील होत असतो. ('टाव्विषय-त्वमपि न द्विवचनादन्यत्र बोद्धव्यम्' असें कैयटानें आपल्या टीकेंत म्हटलें आहे. सारांश 'उभ' शब्दाचा जसा द्विवचनांतच प्रयोग होत असतो त्याचप्रमाणें 'उभा' या टावन्त स्त्रीलिङ्गी शब्दाचा देखील द्विवचनांतच प्रयोग होतो.) हा वरील आशय मनांत धरूनच प्रकृत - सूत्रावरील कौमुदींत 'उभयोऽन्यत्र' या वार्तिकांतील 'अन्यत्र' या पदाचा ('द्विवचनटाप्परत्वाभावे' असा अर्थ न करितां) 'द्विवचनपरत्वाभावे' असा अर्थ केला आहे. ('उभ टाप् = उभ आ = उभा' या स्थलीं 'अकः सवर्णे दीर्घः' सू. ८५ या सूत्रानें 'उभ' यांतील अन्त्य 'अ' व त्यापुढील 'आ' यांचे जागीं 'आ' असा) जो एकादेश होतो तो ('अन्तादिवच्च' सू. ७५ या सूत्रान्वये) पूर्वान्तवद्भावानें 'उभ' या प्रकृतीचा अन्त आहे असें मानतां येत असल्यामुळे ('उभा' या टाप्प्रत्ययान्त शब्दापुढें जरी द्विवचनाचा प्रत्यय आला असला तरी) तो द्विवचनाचा प्रत्यय 'उभ' याच शब्दापुढें आहे असें मानतां येतें. ('उभ टाप् औ = उभ आ औ = उभा औ' या स्थलीं 'अ' व 'आ' यांचे जागीं झालेला 'आ' हा एकादेश 'उभ' या प्रकृतीचा अन्त आहे असें पूर्वान्तवद्भावानें मानतां येत असल्यामुळे, 'उभा' ही प्रकृति 'उभ'च आहे असें मानतां येतें व या शब्दापुढें 'औ' हा द्विवचनाचा प्रत्यय असल्यामुळे या स्थलीं 'अथच्' प्रत्यय होऊं शकत नाही.) 'उभयत आश्रयणे नान्तादिवत्' हा सिद्धान्त असल्यामुळे, 'उभौ' इत्यादि स्थलीं 'उभ' या शब्दापुढें द्विवचनाचा 'औ' प्रत्यय आहे असें मानतां येत नाही तरी, 'उभ' शब्दाहून झालेल्या द्विवचनाच्या प्रत्ययाचा जेथे लुक्ने अपहार - नाश - झाला नाही तें स्थळ सोडून इतर सर्व स्थलीं 'उभ' शब्दाहून 'अथच्' प्रत्यय होतो असा 'उभयोऽन्यत्र' या वार्तिकाचा अर्थ विवक्षित - अभिप्रेत - आहे. ('उभ औ = उभौ' या स्थलीं 'वृद्धि-

रेचि' सू ७२ या सूत्रान्वयें वृद्धिरूप एकादेश होऊन 'उभौ' असे
 रूप झाले असता 'औ' या प्रत्ययाचा एकादेशानें अपहार होत
 असल्यामुळे 'उभ' शब्दापुढें 'औ' हा द्विवचनाचा प्रत्यय आहे असे
 मानता येत नाही. 'औ' या वृद्धिरूप एकादेशाला परादिवद्भावांन
 तो 'औ' प्रत्ययच आहे असे मानल्यास, 'उभ' अशी सर्वनामसज्ञक
 प्रकृति न राहता 'उम्' अशी प्रकृति होते ही प्रकृति जरी एकदेश-
 विकृतन्यायानें 'उम च आहे असे मानता येते तरी, अशास्त्रीय
 विकाराच्या विषयात अतिदेश करता येत नाही असे गृहीत धरून
 वरप्रमाणे म्हटले आहे पूर्वान्तवद्भावांन 'औ' या एकादेशाला
 'उभ' या प्रकृतीचा अन्त मानल्यास, 'उभ' या प्रकृतीपुढें द्विवचनाचा
 'औ' प्रत्यय आहे असे मानता येत नाही 'उभयत आश्रयणे
 नान्तादिवत्' हा सिद्धान्त असल्यामुळे, 'औ' या वृद्धिरूप एका-
 देशाला एकेच वेळी प्रकृतीचा अन्त व प्रत्ययाचा आदि आहे असे
 मानता येत नाही व अशा रीतीने 'उभौ' हा शब्द द्विवचनप्रत्ययपरक
 'उभ' शब्द आहे असे म्हणता येत नसल्यामुळे, येथें 'उभयोज्यत्र'
 या वार्तिकान्वयें 'उभ' शब्दाहून 'अयच्' प्रत्यय का होऊ नये
 अशी शकाकाराची शका आहे या शकेवर दीक्षित असे उत्तर देतात
 की, जेथें 'उभ' शब्दाहून झालेल्या द्विवचनाच्या प्रत्ययाचा लुक्
 झाला नाही तसे स्थल सोडून इतर सर्व स्थली 'उभ' शब्दाहून
 'अयच्' प्रत्यय होतो असा 'उभयोज्यत्र' या वार्तिकाचा अर्थ
 असल्यामुळे व 'उभौ' या स्थली जो द्विवचनाचा 'औ' प्रत्यय
 झाला आहे त्याचा लुक् झाला नसल्यामुळे, या स्थली वरील
 वार्तिक लागू पडत नाही व 'उभ' शब्दाहून 'अयच्' प्रत्यय होऊ
 शकत नाही परंतु 'उभ' शब्दाहून पञ्चमीच्या त्रिवा सप्तमीच्या
 द्विवचनाचा प्रत्यय करून तशा द्विवचनप्रत्ययपरक 'उभ' शब्दाहून
 'ससिल्' किंवा 'त्रल्' प्रत्यय केल्यास तो सिद्धान्त समुदाय
 'कृतद्विनसमासाश्च' सू १७९ या सूत्रानें प्रातिपदिकसज्ञक ठरून
 'मुपो धातुप्रातिपदिकयो' सू ६५० या सूत्रानें 'उभ' शब्दा-

पुढील अन्तर्वर्ति द्विवचनप्रत्ययाच्चा लुक् होत असल्यामुळे, अशा ठिकाणी 'उभ' शब्दाहून 'अयच्' प्रत्यय होतोच व 'उभयतः, उभयत्र' अशीं इष्ट रूपें सिद्ध होतात. हा सर्व विषय 'सर्वादीनि' १-१-२७ या सूत्रावरील भाष्यांत दिला आहे. या भाष्यांत 'अथोभस्य सर्वनामत्वे कोऽर्थः', म्हणजे 'उभ' या शब्दाच्चा सर्वादिगणांत पाठ करून त्या शब्दाला सर्वनामसंज्ञा करण्याचें प्रयोजन काय आहे, असा प्रश्न करून त्या प्रश्नाचें उत्तर देतांना भाष्यकारांनीं 'उभस्य सर्वनामत्वेऽकजर्थः' हें वार्तिक पठित केले आहे व त्या वार्तिकाचें व्याख्यान करितांना भाष्यकार म्हणतात- 'उभस्य सर्वनामत्वेऽकजर्थः पाठः क्रियते । उभकौ । किमुच्यतेऽकजर्थ इति, न पुनरभ्यान्यपि सर्वनामकार्याणि ।' या भाष्याचा अर्थ असा आहे कीं, सर्वनामाहून 'अकच्' प्रत्यय होणें सांगितलें असल्यामुळे, 'उभ' या शब्दाला सर्वनामसंज्ञा होऊन त्याहून 'अव्ययसर्वनाम्नामकच्' सू. २०२६ या सूत्रानें 'अकच्' प्रत्यय व्हावा व 'उभकौ' असें रूप सिद्ध व्हावें याकरितां 'उभ' या शब्दाचा सर्वादिगणांत पाठ केला आहे पण 'अकच्' प्रत्यय व्हावा एवढेंच कां म्हटलें आहे व सर्वनामाहून होणारीं इतर कार्ये देखील व्हावीं असें वरील वार्तिकांत कां म्हटलें नाही? या प्रश्नाचें उत्तर देतांना भाष्यकार 'अन्याभावो द्विवचनटाव्विषयत्वात्' हें वार्तिक पठित करून त्याचें व्याख्यान करितांना म्हणतात- 'अन्येषां सर्वनामकार्याणामभावः । किं कारणम् ? । द्विवचनटाव्विषयत्वात् । उभशब्दोऽयं द्विवचनटाव्विषयोऽन्यानि च सर्वनामकार्याण्येकवचनवहुवचनेषूच्यन्ते । यदा पुनरयमुभशब्दो द्विवचनटाव्विषयः क इदानीमस्यान्यत्र भवति ।' या वरील भाष्याचा अर्थ हा आहे कीं, 'उभ' शब्दाहून केवळ द्विवचनाचा व 'टाप्' प्रत्यय होत असल्यामुळे व पाणिनीय सूत्रांत जीं सर्वनामकार्ये होणें सांगितलीं आहेत तीं सर्व एकवचनोच्या व बहुवचनाच्या प्रत्ययांचे ठिकाणींच होणें सांगितलीं असल्यामुळे, द्विवचनपरक 'उभ' शब्दाच्या विषयांत इतर सर्वनामकार्यांची

प्राप्ति होत नाही पण जेथे 'उभ' शब्दापुढे द्विवचनाचा प्रत्यय किंवा 'टाप्' प्रत्यय दिसत नाही तेथे काय होते असा प्रश्न वेला असता, भाष्यकार त्या प्रश्नाचे उत्तर देताना 'उभयोऽन्यत्र' हे वार्तिक पठित करून त्या वार्तिकाचे व्याख्यान करिताना म्हणतात— 'उभयशब्दोऽस्यान्यत्र भवति । उभये देवमनुष्या । उभयो मणिरिति । किं च स्याद्यद्यत्राकजन स्यात् । क प्रसज्येत । कश्चेदानी काकचाविशेष । उभशब्दोऽय द्विवचनटाव्विषय इत्युक्तम् । तत्रा- कचि सत्यकचस्न-मध्यपतितत्वाच्छ्रवत एतद्वक्तु द्विवचनपरोऽयमिति । के पुन सति नाय द्विवचनपर स्यात् । तत्र द्विवचनपरता वक्तव्या । यथैव तर्हि के सति नाय द्विवचनपर एवमाप्यपि सति नाय द्विवचनपर स्यात् । तत्रापि द्विवचनपरता वक्तव्या । अवचनादापि तत्परविज्ञानम् । अन्तरेणापि वचनमापि द्विवचन- परोऽय भविष्यति । किं वक्तव्यमेतत् ? । न हि । कथम- नुच्यमान गस्यते ? । एकादेशे कृते द्विवचनपराऽयमन्तादिवद्भावेन । ' या भाष्याचा भावार्थ हा आहे की, जेथे 'उभ' शब्दाहून द्विवच- नाचा प्रत्यय किंवा 'टाप्' होत नाही तेथे 'उभ' शब्दाहून 'अकच्' प्रत्यय होऊन 'उभय' अस रूप होत उदाहरणार्थ 'उभये देव- मनुष्या, उभयो मणि ।' पण 'उभ' शब्दाहून 'अकच' प्रत्यय न झाला तर काय होईल ? 'क' प्रत्यय होईल पण 'क' प्रत्यय झाला काय किंवा 'अकच' प्रत्यय झाला काय रूप तर एकच प्रकारचे होणार मग फरक तो कोणता ? 'उभ' शब्दाहून 'अकच्' प्रत्यय वेळ्यास, 'तन्मध्यपतित' या न्यायाने 'अकच्' प्रत्यययुक्त 'उभ' शब्द 'उभ'च आहे अस म्हणता येत, कारण 'अकच्' प्रत्यय 'टि' च्या पूर्वी शब्दस्वरूपाच्या आंत होत असतो आणि त्याहून द्विवचनाचा प्रत्यय वेला असता, तो प्रत्यय 'उभ' शब्दापुढेच आहे असे मानता येते पण 'उभ' शब्दाहून 'क' प्रत्यय वेळ्यास व नंतर द्विवचनाचा प्रत्यय वेळ्यास, 'उभ' शब्दापुढे द्विवचनाचा प्रत्यय आहे असे म्हणता येत

नाहीं; कारण 'उभ' शब्द व द्विवचनाचा प्रत्यय या दोहोंमध्ये 'क' प्रत्ययाचें व्यवधान होतें. तेव्हां 'क' प्रत्ययाचें व्यवधान होत असून देखील 'उभ' शब्दापुढें द्विवचनाचा प्रत्यय आहे असें समजण्याकरितां स्वतंत्र वचन पठित करावें लागेल, पण 'क' प्रत्यय केला असतां, ज्याप्रमाणें 'उभ' शब्दापुढें द्विवचनाचा प्रत्यय आहे असें म्हणतां येत नाही त्याचप्रमाणें 'उभ' शब्दाहून 'टाप्' प्रत्यय केला असतां व नंतर द्विवचनाचा प्रत्यय केला असतां, 'उभ' व द्विवचनाचा प्रत्यय या दोहोंमध्ये 'टाप्' प्रत्ययाचें व्यवधान होत असल्यामुळे, 'उभ' शब्दापुढें द्विवचनाचा प्रत्यय आहे असें म्हणतां येऊं शकत नाही. तेव्हां त्या स्थलीं हि 'उभ' शब्दापुढें द्विवचनाचा प्रत्यय आहे असें समजण्याकरितां स्वतंत्र वचन पठित करावें लागेलच. पण भाष्यकार म्हणतात कीं, या द्वितीय स्थलीं स्वतंत्र वचन पठित करण्याची कांहीं गरज नाही; कारण 'उभ' या अदस्त शब्दाहून 'टाप् = आ' प्रत्यय केल्यावर एकादेश केला असतां 'उभा' असा जो शब्द होतो तो पूर्वान्तवद्भावानें 'उभ' शब्दच आहे असें मानतां येऊं शकत असल्यामुळे, 'उभ' शब्दापुढें द्विवचनाचा प्रत्यय आहे असें म्हणतां येतें. असें व्याख्यान करून भाष्यकार पुढें 'अवचनादापि तत्परविज्ञानमपि चेत्केऽपि तुल्यम्' असें वार्तिक पठित करतात व त्या वार्तिकाचें व्याख्यान करितांना भाष्यकार म्हणतात— 'अवचनादापि तत्परविज्ञानमिति चेत्केऽप्यन्तरेण वचनं द्विवचनपरो भविष्यति । कथम् ? । स्वार्थिकाः प्रत्ययाः प्रकृतितोऽविशिष्टा भवन्तीति प्रकृतिग्रहणेन स्वार्थिकानामपिग्रहणं भवति ।' या भाष्याचा भावार्थ हा आहे कीं, 'उभ' शब्दाहून 'टाप्' प्रत्यय केला असतां स्वतंत्र वचन पठित न करतां 'उभ' शब्दापुढें द्विवचनाचा प्रत्यय आहे असें वर सांगितल्याप्रमाणें जर मानतां येऊं शकतें तर, त्याचप्रमाणें 'उभ' शब्दाहून 'क' प्रत्यय केला असतां देखील, स्वतंत्र वचन पठित न करतां, 'उभ' शब्दापुढें द्विवचन आहे असें मानतां येऊं शकतें; कारण 'क' हा प्रत्यय स्वार्थिक असल्यामुळे व 'स्वार्थिकाः प्रत्ययाः प्रकृ-

नितः अविशिष्टा भवन्ति' असा न्याय असल्यामुळे, प्रकृतिबोधक 'द्विवचन' या शब्दानें त्या प्रकृतीहून झालेल्या स्वार्थिक प्रत्ययाचे देखील ग्रहण करतां येते. साराश 'द्विवचन' शब्दानें द्विवचनाचा प्रत्ययच घ्यावयाचा असे नसून त्या सख्येला दाखविणारा शब्दहि घेतां येतो. म्हणून 'क' प्रत्ययाचो प्रकृति जो द्वित्वसख्याबोधक 'उभ' शब्द त्याला 'द्विवचन' म्हणतां येते व त्याच अर्थामध्यें झालेल्या 'क' प्रत्ययाला देखील 'द्विवचन' म्हणता येते. त्यामुळे 'उभयोऽन्यत्र' म्हणजे येथें 'उभय' हा शब्द घालावा लागेल, हा दोष येत नाही. अशा रीतीने 'क' प्रत्यय झाला तरी काही दोष येत नसल्यामुळे 'उभ' शब्दाचा सर्वादिगणात पाठ करण्याची काही आवश्यकता नाही हे सिद्ध होते. असे सागून भाष्यकारानी सर्वादिगणातून 'उभ' शब्दाचे प्रत्याख्यान केले आहे या भाष्यावर टीका करिताना कैयटानें 'द्विवचनविषयत्वादित्यत्र द्विवचनशब्देन प्रत्ययो न गृह्यते । किं तर्हि । द्वयर्थाभिधानसमर्थ इत्यर्थः । उभयत उभयत्रेति त्रतसोरव्ययत्वाद् द्वित्वाभिधानसामर्थ्य नास्तीति अभेदविषय.-वृत्तिविषयः-उभयशब्द एव प्रयुज्यते, न तूभशब्दः । एवं प्रत्याख्यातोऽकजर्थ उभशब्दस्य पाठः । सर्वनाम्नस्तृतीया चेति पठ्ठीतृतीयार्थः पाठ इति केचित् । निमित्तकारणहेतुषु सर्वासा प्रायदर्शनमिति वचनात्तदर्थोऽपि पाठो न कर्तव्य इत्यन्ये ।' असे म्हटले आहे. त्याचप्रमाणे 'प्रकृतिग्रहणेन स्वार्थिकानामपि ग्रहण भवति' या भाष्यवचनावर टीका करिताना उद्योतकारानी 'यतः स्वार्थिकाः प्रकृतितोऽविशिष्टा अन्यार्थविशेष्यकबोधाजनका, अतः प्रकृतिग्रहणेन, प्रकृतिर्गृह्यते अनेनेति प्रकृतिग्रहण तेन, प्रकृतिभूतोभशब्द-ग्राहकेण द्विवचनशब्देन तत्प्रकृतिकाना स्वार्थिकाना कादीनामपि ग्रहणमित्यर्थः ।' असे म्हटले आहे. या व्याख्यानावरून हे स्पष्ट होते की, 'द्विवचन' या शब्दाची 'द्वौ उच्येते अनेनेति' अशा प्रकारे व्युत्पत्ति करून भाष्यकारानी त्या शब्दाचा 'व्यर्थाभिधानसमर्थः' असा अर्थ केला आहे व 'द्विवचनप्रत्यय.' असा अर्थ केला नाही.

‘उभ’ ही प्रकृति ‘दोन’ या अर्थाची वाचक असल्यामुळे तीहून होणारा स्वार्थिक ‘क’ प्रत्यय त्याच अर्थाचा वाचक होतो. त्यामुळे, ‘उभ’ शब्दाहून ‘क’ प्रत्यय केला असतां, ‘उभ’ हा शब्द ‘द्विवचन’-परक आहे असें म्हणतां येतें व त्यामुळे ‘उभ’ शब्दाहून ‘अयच्’ प्रत्यय, ‘क’ प्रत्यय होण्यापूर्वी करतां येत नाही आणि अशा रीतीने ‘उभकौ’ असें ‘क’ प्रत्ययान्त रूप सिद्ध होऊं शकतें असल्यामुळे, ‘उभ’ शब्दाचा सर्वादिगणांत पाठ असण्याची कांहीं आवश्यकता नाही असा भाष्यकारांच्या म्हणण्याचा आशय आहे. ‘उभ’ शब्दाचें सर्वादिगणांतून भाष्यकारांनीं अशा रीतीनें जें प्रत्याख्यान केले आहे त्या संबधानें दीक्षित पुढील पंक्तींत असें म्हणतात कीं,) ‘क’ हा प्रत्यय देखील स्वार्थिक असल्यामुळे, ‘उभ’ शब्दाहून तो प्रत्यय केला असतां, ‘उभ’ हा शब्द द्विवचनपरक आहे असें मानतां येऊं शकतें या मताचा आश्रय करून भाष्यकारांनीं सर्वादिगणांतून ‘उभ’ शब्दाच्या पाठाचें जरी प्रत्याख्यान केले आहे तरी, तें प्रत्याख्यान केवळ प्रौढिवाद असून सिद्धान्तभाष्य नव्हे; कारण (‘अन्याभावो द्विवचनटाव्विपयत्वात्’ या वार्तिकांतील) ‘द्विवचन’ या शब्दानें (‘व्यर्थाभिधानसमर्थ’ असा जो त्या शब्दाचा अकृत्रिम अर्थ होतो त्या अर्थचें ग्रहण करणें योग्य नसून, ‘कृत्रिमाकृत्रिमयोः कृत्रिमस्यैव ग्रहणम्’ या वचनान्वये) ‘द्विवचनप्रत्यय’ असा जो त्याचा कृत्रिम अर्थ होतो त्याच अर्थचें ग्रहण करणें योग्य आहे. (सारांश जरी ‘उभ’ या प्रकृतीचा ‘दोन’ असा अर्थ होतो व त्याहून स्वार्थे ‘क’ प्रत्यय केला असतां तो प्रत्यय देखील ‘दोन’ असा जो प्रकृतीचा अर्थ आहे त्या अर्थाचा वाचक होतो आणि अशा रीतीनें ‘उभ’ शब्दाहून स्वार्थे ‘क’ प्रत्यय केला असतां, ‘उभ’ हा शब्द ‘द्विवचन’परक आहे असें मानतां येतें तरी, वार्तिकांतील ‘द्विवचन’ या शब्दाचा ‘द्विवचनाचा प्रत्यय’ असा वास्तविक अर्थ असल्यामुळे, ‘क’ प्रत्ययान्त ‘उभक’ शब्दांतील ‘उभ’ हा शब्द ‘द्विवचन’परक आहे असें जें भाष्यकारांनीं मानलें आहे तो केवळ

प्रौढिवाद होय, व 'उभय सर्वनामत्वे अकजर्थः' हेच वास्तविक सिद्धान्तभाष्य आहे असा दीक्षिताच्या म्हणण्याचा आशय आहे. वरील वार्तिकातील 'द्विवचन' या शब्दाचा 'द्विवचनाचा प्रत्यय' असा जो कृत्रिम अर्थ आहे तसा अर्थ न करिता वृथ्वाभिधानसमर्थ असा अकृत्रिम अर्थ केल्यास दीक्षित म्हणतात की) 'उभ' शब्दाहून 'त्र, तसिल्' इत्यादि स्वाधिक प्रत्यय केले असता ते प्रत्यय देखील ('फ' प्रत्ययासारखेच) 'द्विवचन' या अर्थाचे बोधक आहेत असे मानावे लागेल (व त्यामुळे 'उभ' शब्दापुढे 'त्र, तसिल्' हे स्वाधिक प्रत्यय आले असताना देखील 'उभ' हा शब्द 'द्विवचन' परक आहे असे मानण्याची आपत्ति येईल व तसे मानल्यास, 'उभ' या शब्दाचे 'उभयोऽन्यत्र' या वार्तिकान्वये होणारे 'उभय' हे रूप होणार नाही आणि 'उभयतः उभयत्र' ही इष्ट रूपे सिद्ध होऊ शकणार नाहीत. दीक्षितानी ही जी वर आपत्ति दाखविली आहे तिच्यासंबधाने शकावार असे म्हणतो की, 'पञ्चम्यास्तसिल्' सू. १९५३ या सूत्राने पञ्चम्यन्ताहून 'तसिल्' प्रत्यय होणे सांगितले असल्यामुळे व 'सप्तम्यास्त्रल्' सू. १९५७ या सूत्राने सप्तम्यन्ताहून 'त्रल्' प्रत्यय होणे सांगितले असल्यामुळे आणि अशा रीतीने) 'त्र, तसिल्' हे दोन्ही प्रत्यय कारकविभक्तीहूनच होणारे असल्यामुळे, जरी हे प्रत्यय स्वाधिक आहेत तरी 'उभ' शब्दाहून हे प्रत्यय होतेवेळी 'उभ' हा शब्द केवळ द्वित्व एवढ्याच अर्थाचा वाचक नसतो. (कारकविभक्तीच्या अर्थाचा देखील 'उभ' हा शब्द त्यावेळी बोधक असतो आणि अशा रीतीने 'त्र, तसिल्' हे प्रत्यय करतेवेळी 'उभ' हा शब्द केवळ द्वित्वाचा वाचक राहत नसल्यामुळे, 'उभयोऽन्यत्र' या वार्तिकान्वये 'उभ' शब्दाहून 'अयच्' प्रत्यय होईलच आणि 'उभयत्र, उभयत' अशी इष्ट रूपे सिद्ध होऊ शकतीलच. म्हणून 'उभ' शब्दाहून 'त्र, तसिल्' प्रत्यय करतेवेळी 'अयच्' प्रत्यय न होण्याची आपत्ति येईल असे जे दीक्षितानी म्हटले आहे ते योग्य ठरत नाही. या शबेवर दीक्षित असे उत्तर देतात की,) ही शका बरोबर नाही,

कारण 'क' हा प्रत्यय देखील 'अज्ञात' इत्यादि अर्थाचा बोधक आहे आणि 'पञ्चकं प्रातिपदिकार्थः' हा पक्ष मानल्यास, 'उभ' शब्दाहून 'क' प्रत्यय करतेवेळीं 'उभं' या प्रकृतीहून अधिक अर्थाचा निश्चय करून बोध होतो. (शंकाकाराचें म्हणणें असें आहे कीं, जेथें 'उभ' हा शब्द केवळ द्वित्वाचा वाचक असतो तशाच ठिकाणीं त्याहून 'अयच्' प्रत्यय होत नाही. पण जेथें तो शब्द 'द्वित्व' या अर्थखेरीज इतर अर्थाचा देखील बोधक असतो तशा ठिकाणीं 'उभ' शब्दाहून 'उभयोऽन्यत्र' या वार्तिकान्वये 'अयच्' प्रत्यय होतोच. 'उभ' या शब्दाहून 'त्रल्, तसिल्' हे स्वाधिक प्रत्यय करतेवेळीं तो शब्द वर सांगितल्याप्रमाणें केवळ द्वित्वाचा बोधक नसून पञ्चमी, सप्तमी या कारक विभक्तीच्या अर्थाचा देखील वाचक असतो व त्यामुळें त्याहून 'अयच्' प्रत्यय होऊं शकतोच आणि दीक्षितांनीं दाखविलेली आपत्ति येत नाही. या शंकेवर दीक्षित असें उत्तर देतात कीं, 'अज्ञाते' सू. २०२८, 'कुत्सिते' सू. २०२९, 'अनुकम्पायाम्' सू. २०३१ इत्यादि सूत्रान्वये होणारा स्वाधिक 'क' प्रत्यय 'कुत्सित' इत्यादि अर्थविशिष्ट प्रकृतीहून होणारा असल्यामुळें, जेव्हा 'उभ' शब्दाहून 'क' प्रत्यय होतो तेव्हा देखील 'उभ' ही प्रकृति केवळ द्वित्वाची—'द्विवचन' या अर्थाची—वाचक राहत नसून, 'कुत्सित' इत्यादि अधिक अर्थाची बोधक होते आणि जाति, व्यक्ति, लिङ्ग, संख्या, कारक हे पांच प्रातिपदिकाचे अर्थ आहेत असा पक्ष मानला असतां, 'उभ' शब्दाहून 'क' प्रत्यय करतेवेळीं 'उभ' ही प्रकृति 'कुत्सित' वगैरे अधिक अर्थाची बोधक होतेच. असें असून देखील 'उभ' शब्दाहून 'क' प्रत्यय केला असतां तो प्रत्यय स्वाधिक असल्यामुळें त्याच्या 'उभ' या प्रकृतीचा 'द्विवचन' असा जो अर्थ आहे त्या अर्थाचा तो 'क' प्रत्यय देखील वाचक होतो व असा रीतीनें 'उभ' हा शब्द 'द्विवचन' परक ठरत असल्यामुळें त्याहून 'अयच्' प्रत्यय करतां येत नाही असें भाष्यकारांनीं ज्याअर्थां म्हटलें आहे त्या अर्थां हें स्पष्ट होतें कीं, 'उभ'

हा शब्द 'द्वित्व' या अर्थिरोज अधिक अर्थिचा वाचक असला तरी त्याहून स्वाधिक प्रत्यय वेला असता 'उभ' हा शब्द 'द्विवचन' परक आहे असे मानता येते व त्यामुळे 'उभ' शब्दाहून 'अयच्' प्रत्यय करता येऊ शकत नाही 'त्र, तसिल्' हे प्रत्यय स्वाधिक आहेत हे वर सांगितलेच आहे आणि 'उभ' या प्रकृतीहून हे प्रत्यय वेले असता, जरी 'उभ' या प्रकृतीचा 'द्विवचन' या अर्थिरोज अधिक अर्थ असतो तरी, 'क' प्रत्ययासबधाने भाष्यकारानी जे वर म्हटले आहे त्याप्रमाणे, 'त्र, तसिल्' हे स्वाधिक प्रत्यय देखील 'द्विवचन' या अर्थिचे बोधक ठरतील व त्यामुळे 'उभ' हा शब्द 'द्विवचन' परक आहे असे मानणे भाग पडेल आणि त्यामुळे 'उभ' शब्दाहून 'अयच्' प्रत्यय न होण्याची व 'उभयत्र, उभयतः' ही इष्ट रूपे मिळू न होण्याची आपत्ति येईल. म्हणून ही आपत्ति टाळण्याकरिता वार्तिकातील 'द्विवचन' या शब्दाचा 'द्विवचनप्रत्यय' असा कृत्रिम अर्थ करणेच योग्य आहे तसा अर्थ केल्याने, म्हणजे 'उभ' हा शब्द द्विवचनप्रत्ययपरक असल्यास त्याहून 'अयच्' प्रत्यय होत असून त्या 'उभ' शब्दापुढे इतर कोणताही प्रत्यय असल्यास त्याहून प्रथम निश्चयक म्हणून 'अयच्' प्रत्यय होतो असा अर्थ केल्याने, वरील आपत्ति टाळता येते असा दीक्षिताच्या म्हणण्याचा भावार्थ आहे सारांश भाष्यकारानी वार्तिकातील 'द्विवचन' शब्दाचा 'व्यर्थाभिधानसमर्थ' असा जो अर्थ केला आहे तो केवळ प्रौढिवाद असून त्या शब्दाचा 'द्विवचनाचा प्रत्यय' असाच सिद्धान्तमतान्वये अर्थ आहे असे दीक्षिताचे म्हणणे आहे)

मनोरमा- नास्तीति । अनभिधानादिति भावः । तथा चोभय-
शब्दस्य द्विवचनानुत्पादादसर्वविभक्तिवत्त्वेनाव्ययत्वे प्राप्ते " तद्धित-
इचासर्वविभक्तिः " इति सूत्रे " कृतद्धिताना ग्रहण च पाठे " इति
भाष्य कथंटेनावतारितम् । अस्तीति । पचतिकल्पं पचतिरूपमित्यादि-
चारणेन पाठस्योपक्षीणत्वादनभिधाने प्रमाण नास्तीति भावः ।
तयप्रत्ययान्ततयेति । उभयशब्दस्येति भावः । नित्यंवेति । परे

ऽवरउभया अभित्रा इति तु च्छान्दसत्वाद् बोद्धव्यम् । अव्युत्पन्नाविति ।
एतच्च पस्पशायां कैयटे स्पष्टम् ।

'आमि सर्वनाम्नः सुट्' सू. २१७ या सूत्रावरील कौमुदींत
'उभयशब्दस्य द्विवचनं नास्तीति कैयटः' असें जें म्हटलें आहे त्याचा
भावार्थ हा आहे कीं, 'उभय' या शब्दाच्या द्विवचनाचा प्रयोग भाषेत
आढळत नसल्यामुळे, त्या शब्दाहून द्विवचनाचे प्रत्यय करतां येत नाहीत.
(कैयटाच्या म्हणण्याचा आशय हा आहे कीं, 'अन्याभावो द्विवचनटाद्वि-
पयत्वात्' व 'उभयोऽन्यत्र' या वार्तिकांवरून हें स्पष्ट होतें कीं, 'उभ'
शब्दापुढें द्विवचनाचा प्रत्यय आला असतां, त्याहून 'अयच्' प्रत्यय
होत नसून, त्या शब्दापुढें इतर कोणताहि प्रत्यय आला असतां त्याहून
प्रथम 'अयच्' प्रत्यय होतो आणि यावरून हें सिद्ध होतें कीं, 'उभ'
शब्दाचीं केवळ द्विवचनाचींच रूपें होतात व 'उभय' या अयच्-
प्रत्ययान्त शब्दाचीं द्विवचनां रूपें न होतां एकवचनाचीं व बहुवचना-
चींच रूपें होतात.) अशा रीतीने 'उभय' या शब्दाहून द्विवचनाचा
प्रत्यय होत नसल्यामुळे व तो शब्द असर्वविभक्ति, म्हणजे ज्याहून
सर्व विभक्तिप्रत्यय होत नाहीत असा, ठरत असल्यामुळे ('तद्धित-
श्चासर्वविभक्तिः' सू. ४४८ या सूत्रान्वये) 'उभय' या शब्दाला
अव्ययसंज्ञेची प्राप्ति झाली असतां, 'तद्धितश्चासर्वविभक्तिः' सू.
१-१-३८ या सूत्रावरील भाष्यांत 'कृतद्धितानां ग्रहणं च पाठे' असें
जें श्लोकवातिके पठित केलें आहे त्या वातिकाचें अवतरण देऊन
कैयटानें 'उभय' शब्दाला अव्ययसंज्ञा होत नाही असें म्हटलें आहे.
(त्या सूत्रावरील भाष्याच्या टीकेंत कैयटानें 'तनुभयशब्दस्य द्विव-
चनान्त्पादावसर्वविभक्तित्वं, तथा गोदी, वरणा इति, तत एवामपि
तद्धितश्चासर्वविभक्तिरित्यव्ययनंजाप्रमङ्ग इत्याह—कृतद्धितानामिति ।
प्रतिपदं तद्धिताः पठित्तव्याः येषामव्ययसंज्ञेप्यते इत्यर्थः । तस्माद्-
गनराट एवाश्रयिनव्यः । प्रपञ्चार्थस्तु सूत्रारम्भः' असें म्हटलें आहे.
कैयटाने या म्हणण्याचा आशय हा आहे कीं, ज्या तद्धितप्रत्ययान्त
शब्दांना अव्ययसंज्ञा होत नाही अशा तद्धित प्रत्ययांचें भाष्यकारांनीं त्या

भाष्यात् 'तसिलादयः प्राक् पशप.' इत्यादि जे परिगणन केले आहे त्यात 'अयच्' या तद्धित प्रत्ययाचा अन्तर्भाव होत नसल्यामुळे, 'उभय' हा अयच्प्रत्ययान्त शब्द असर्वविभक्ति असून देखील त्याला अव्ययसज्ञा होत नाही.) 'अस्तीति हरदत्तः' म्हणजे 'उभय' शब्दाचे द्विवचनाचे देखील प्रयोग होतात, असे जे हरदत्ताने म्हटले आहे त्या म्हणण्याचा भावार्थ हा आहे की, 'पचति-कल्पम्, पचतिरूपम्' इत्यादि तद्धितप्रत्ययान्त रुपाना जी अव्ययसज्ञेची प्राप्ति होत होती तिचे निवारण वरण्यामध्ये परिगणन उपक्षीण-चरितार्थ-ज्ञाने असल्यामुळे, 'उभय' शब्दाचा द्विवचनात प्रयोग होत नाही हे मानण्यास काही प्रमाण नाही. (वर जी दोन वार्तिके दिली आहेत त्या वार्तिकाविरुद्ध व भाष्याविरुद्ध हरदत्ताचे म्हणणे असल्यामुळे ते स्वीकाराहं नसून कैयटाचेच म्हणणे स्वीकाराहं आहे असा दीक्षिताच्या म्हणण्याचा आशय आहे.) 'तयप्-प्रत्ययान्ततया' असे जे प्रकृत सूत्रावरील कौमुदीत म्हटले आहे त्याचा 'उभयशब्दस्य तयप्प्रत्ययान्ततया' असा अर्थ आहे. (प्रकृत सूत्रावरील कौमुदीच्या ज्या पक्तीत हे पद आहे ती पक्ती 'तस्माज्जस्ययजादेशस्यस्थानिवद्भावेन तयप्प्रत्ययान्ततया प्रथमचरम इति विकल्पे प्राप्ते विभक्तिनिरपेक्षत्वेनान्तरङ्गत्वान्नित्यैव सज्ञा भवति । उभये ।' अशी आहे. या पक्तीचा भावार्थ हा आहे की, 'उभय' या शब्दाहून 'जस्' प्रत्यय वेला असता, 'उभय' हा शब्द तयप्प्रत्ययान्त असल्यामुळे व 'प्रथमचरम' सू. २२६ या सूत्रात 'तय = तयप्प्रत्ययान्त' याचे ग्रहण केले असल्यामुळे, 'जस्' प्रत्ययाचे जागी 'जसःशी' सू. २१४ या सूत्राने होणाऱ्या 'शी = ई' या आदेशाची विकल्पेकरून प्राप्ति होते व त्यामुळे 'उभये उभया.' अशी पाक्षिक रूपे होऊ पाहतात, कारण 'उभय' हा शब्द सर्वादिगणात पठित असल्यामुळे जरी त्याला 'सर्वादीनि सर्वनामानि' या पूर्व सूत्राने नित्य सर्वनामसज्ञा प्राप्त होते तरी त्या पूर्व सूत्राने प्राप्त होणाऱ्या नित्य सर्वनामसज्ञेचा 'प्रथमचरम' या विकल्पविधायक

पर सूत्राने, 'पूर्वात्परं बलवत्' या न्यायाने बाध होतो. या वरील विवेचनांत 'उभय' शब्द तयप् प्रत्ययान्त आहे असे जे दीक्षितांनी म्हटले आहे त्या म्हणण्याचा भावार्थ हा आहे की, 'सङ्ख्यायाः अवयवे तयप्' सू. १८४३ या सूत्राने संख्यावाचक 'उभ' या शब्दाहून 'तयप्' केला असता, 'उभाद्दुदात्तो नित्यम्' सू. १८४५ या सूत्राने त्या 'तयप्' प्रत्ययाचे जागी 'अयच्' असा जो आदेश होतो तो 'स्थानिवदादेशः' सू. ४९ या सूत्रान्वये 'तयप्' प्रत्ययच आहे असे स्थानिवद्भावाने मानतां येत असल्यामुळे, 'उभय' हा शब्द तयप् प्रत्ययान्त ठरतो व त्यामुळे त्याहून केलेल्या 'जस्' प्रत्ययाचे जागी, 'प्रथमचरम' या सूत्राने विकल्पेकरून 'शी' आदेश होऊं पाहतो. पण दीक्षित म्हणतात की 'प्रथमचरम' या परसूत्राने विकल्पेकरून सर्वनामसंज्ञा होणे हे कार्य पुढे असणाऱ्या 'जस्' प्रत्ययाच्या अपेक्षेने होणारे असल्यामुळे, म्हणजे ते कार्य होण्याकरितां पुढे 'जस्' प्रत्यय असणे या निमित्ताची अपेक्षा असल्यामुळे, ते कार्य बहिरङ्ग ठरत असून, त्याच्या मानाने 'सर्वादीति सर्वनामानि' सू. २१३ या पूर्व सूत्राने होणारी नित्य सर्वनामसंज्ञा, पुढे असणाऱ्या कोणत्याहि निमित्ताने होणारी नसून विभक्तिनिरपेक्ष असल्यामुळे, अन्तरङ्ग ठरते आणि 'परनित्यान्तरङ्गापवादानामुत्तरोत्तरं बलीयः'—परि. ३८—या परिभाषान्वये अन्तरङ्गणास्य परशास्त्रापेक्षां बलवत्तर ठरत असल्यामुळे, 'जत्' प्रत्ययाचे जागी विकल्पेकरून 'शी' आदेश न होता 'जमःशी' सू. २१४ या सूत्राने होणारा नित्य 'शी' आदेश होतो व 'उभये' असेच जस् प्रत्ययान्त रूप सिद्ध होते आणि 'उभयाः' असे पाश्चिमायन रूप होत नाही.) 'उभय' या शब्दाला जरी नित्यसर्वनामसंज्ञा आहे तरी 'परेश्वरउभया अमित्राः' या ध्रुवींतील 'उभयाः' हे रूप छान्दस-वैदिक-असल्यामुळे ('दृष्टानुविधिश्छन्दसि' या न्यायान्वये) तो प्रयोग साधु मानला पाहिजे. प्रकृत सूत्रावरील कोणत्याही 'अन्यतर, अन्यतम' ही अव्युत्पन्न प्रातिपदिके आहेत असे जे म्हटले जाते ते पणनाहिकांतील केषट्युत्पत्तिवरून स्पष्ट होते.

('अन्यतरोपदेशेन कृतं स्यात्' या पस्पशान्हिकातील भाष्याचे व्याख्यान करितांना कॅयटाने 'अन्यतरान्यतमशब्दावव्युत्पत्तौ स्वभावाद् द्विवहु-विषये निर्धारणे वर्तते' असे म्हटले आहे. तसे म्हणण्याचे कारण हे की, 'कियत्तदो निर्धारणे' सू. २०४७ व 'वा बहुना जातिपरिप्रश्ने' सू. २०४८ या सूत्रानी 'किम्, यद्, तद्' या तीन सर्वनामाहूनच 'उत्तर, उत्तम' हे प्रत्यय होणे सांगितले आहे 'अन्य' या सर्वनामाहून ते प्रत्यय होणे सांगितले नाही म्हणून 'अन्यतर, अन्यतम' हे शब्द 'अन्य' या शब्दाहून 'उत्तर, उत्तम' प्रत्यय होऊन सिद्ध झालेले शब्द नसून प्रकृतिप्रत्ययविभागशून्य अव्युत्पन्न प्रातिपदिके आहेत असे मानणे भाग आहे असा कॅयटाच्या म्हणण्याचा भावार्थ आहे.)

शब्दरत्न- एवं-नित्यद्विवचनान्तत्वे । "स्वाङ्गशिष्टाम्" इत्याद्युदात्तत्वं च न फलम् । उभे भद्रे इत्यादावन्तोदात्तपाठेन गणे ऽन्तोदात्तनिपातनात् । वृषादित्वेन तत्सिद्धेश्चेति भावः ।

प्रायदर्शनमिति प्रायग्रहणादुभातिरिवतासर्वनाम्नः प्रथमा द्वितीये न स्त इत्यर्थकल्पनसम्भवात्प्रासर्वनामत्वे स दोषः । अयच् स्यादिति । अत्रापि स्थानिवत्सूत्रस्थभाष्यरीत्या प्रत्ययान्तरत्वमिति भावः । निर्देशेन चेति । वृत्तिविषये इत्यनुक्ता इदमेव वक्तव्यमिति भावः । अन्याभाव इति । अन्येषां सर्वनामकार्याणामभाव इत्यर्थः । पूर्वपक्षिणान्तवद्भावविरहादिति वदतंकदेशविकृतन्यायो ऽशास्त्रीय-विकारविषयोऽपीति नाभ्युपेतमिति तदनुसारेणैव समाधि वक्तुमुप-क्रमते-तथापीत्यादि ।

'नन्वेव सर्वादिषु पाठो व्यर्थ.' या मनोरमेच्या पक्तीतील 'एवम्' या पदाचा 'नित्यद्विवचनान्तत्वे', म्हणजे 'उभ' हा शब्द नित्य द्विवचनान्त असल्यामुळे, असा अर्थ आहे 'स्वाङ्गशिष्टामदन्तानाम्' फिद् सू. २९ या सूत्रान्वये 'उभ' हा शब्द आद्युदात्त व्हावा हे तो शब्द सर्वादिगणात पठित केल्याचे फल आहे असे कोणी

म्हटल्यास, तें म्हणणें बरोबर नाही. 'उभे भद्रे' इत्यादि श्रुतींत 'उभे' हा शब्द अन्तोदात्त पठित असल्यामुळे, सर्वादिगणांत 'उभ' हा शब्द निपातनातें अन्तोदात्त पठित आहे असें मानलें पाहिजे व 'वृषादीनां च' सू. ३६९१ या सूत्रान्वये 'उभ' हा शब्द आद्युदात्त देखील सिद्ध होतो. (तसें मानल्याने 'उभ' शब्दाची दोन्ही स्वरांचीं रूपें सिद्ध होतात. वृषादिगणांत पठित असलेले शब्द आद्युदात्त आहेत असा 'वृषादीनां च' या सूत्राचा अर्थ आहे. वृषादिगणांत 'उभ' हा शब्द साक्षात् पठित नाही. तरी षण् तो आकृतिगण असल्यामुळे, आद्युदात्त 'उभ' शब्दाचा त्यांत अन्तर्भाव करता येतो.) 'निमित्तकारणहेतुषु सर्वासां प्रायदर्शनम्' या वार्तिकांत 'प्राय' या शब्दाचें ग्रहण केलें असल्यामुळे त्या वार्तिकाचा असा अर्थ करता येऊं शकतो कीं, 'उभ' हा शब्द खेरीज करून इतर असर्वनामशब्दांचा, 'निमित्त' व त्याचे पर्यायवाचक शब्द पुढें असल्यास, प्रथमा व द्वितीया या विभक्तींत प्रयोग होत नाही व त्या वार्तिकाचा असा अर्थ केल्याने, 'उभ' हा शब्द सर्वनाम न मानला, म्हणजे सर्वादिगणांत पठित न केला, तरी कांहीं दोष येत नाही. ('उभ' शब्दाहून 'अकच्' प्रत्यय व्हावा एवढ्याकरितांच 'उभ' या शब्दाचा सर्वादिगणांत पाठ केला आहे असें जें सिद्धान्तीचें म्हणणें आहे त्यावर शंकाकार अशी शंका करता कीं, 'प्रायग्रहणादसर्वनाम्नः प्रथमाद्वितीये न भवतः, अन्यस्तु यथादर्शनं भवन्ति' असें 'हेती' सू. २-३-२३ या सूत्रावरील भाष्याच्या वृत्तींत कैयटानें म्हटलें असल्यामुळे, 'उभ' शब्दाचा सर्वादिगणांत पाठ नसल्यास 'उभ' शब्दापुढें निमित्तपर्यायवाचक शब्द आला असता 'उभ' शब्दाचा प्रथमा व द्वितीया या विभक्तींत प्रयोग होऊं शकणार नाही व तसा प्रयोग होण्याकरितां 'उभ' शब्दाचा सर्वादिगणांत पाठ केला आहे आणि म्हणून 'उभ' शब्दाहून 'अकच्' प्रत्यय व्हावा एवढ्याकरितांच तो पाठ केला आहे असें जें सिद्धान्तीचें म्हणणें आहे तें बरोबर मानतां येत नाही. या शंकेवर

शब्दरत्नकार असे उत्तर देतात की, 'उभ' शब्दाचा सर्वादिगणात पाठ करण्याचे जें फल शकाकारानें वर सांगितले आहे ते फल, 'उभ' शब्दाचा सर्वादिगणात पाठ नसला व तो शब्द सर्वनामसज्ञक नाही असे मानले तरी, सिद्ध होऊं शकते; कारण वरील वार्तिकात 'प्राय' शब्दाचे ग्रहण केले असल्यामुळें त्या वार्तिकाचा असा अर्थ करता येतो की, 'उभ' हा असर्वनामशब्द खेरीज करून इतर असर्वनामशब्दाहून प्रथमा व द्वितीया विभक्ति होत नाहीत, म्हणजे 'उभ' या असर्वनामशब्दाहून सर्व विभक्ति होतात, आणि असा अर्थ केल्यानें, शकाकारानें वर सांगितलेले फल अन्यथासिद्ध होत असल्यामुळें, त्या फलाच्या सिद्धीकरिता 'उभ' शब्दाचा सर्वादिगणात पाठ केला आहे असे मानता येत नाही व तो पाठ 'उभ' शब्दाहून 'अकच्' प्रत्यय व्हावा एवढ्याकरिताच केला आहे असे सिद्धान्तीचे म्हणणेच योग्य ठरते. आता 'उभादुदात्तो नित्यम्' या सूत्राचा योगविभाग करून दीक्षितानी 'उभादुदात्त.' या भागाचा 'अवयववृत्ते. सङ्ख्यावाचिनः उभशब्दादवयविन्यर्थेऽयच् स्यात्' असा अर्थ करिताना) 'अयच् स्यात्' असे जें म्हटले आहे त्याचा भावार्थ हा आहे की, 'स्थानिवदादेश.' १-१-५६ या सूत्रावरील भाष्यात सांगितल्याप्रमाणे या योगविभागानें देखील 'उभ' शब्दाहून स्वतंत्र 'अयच्' प्रत्यय होतो (व 'उभ' शब्दाहून प्रथम 'तयप्' प्रत्यय होऊन त्या प्रत्ययाचे जागी 'अयच्' आदेश होतो असा त्या प्रथम भागाचा अर्थ करू नये. 'स्थानिवदादेशः' या सूत्रावरील भाष्यात 'तस्य दोषस्तथादेशे उभयप्रतिषेध.' हें वार्तिक पठित करून त्या वार्तिकाचे व्याख्यान करिताना भाष्यकार म्हणतात— 'तस्यैतस्य लक्षणस्य दोषः । तथादेशे उभयप्रतिषेधो वक्तव्यः । उभये देवमनुष्याः । तयपो ग्रहणेन ग्रहणाज्जसि विभाषा प्राप्नोति । नैष दोषः । अयच् प्रत्ययान्तरम् ।' या भाष्याचा अर्थ हा आहे की, स्थानिवद्भावाचे 'स्थानिवदादेशः' हे सूत्र मानल्यास दोष येत असल्यामुळें, 'उभय' या शब्दामध्ये 'तयप्' प्रत्ययाचे जागीं झालेला जो

‘अयच्’ आदेश त्याला स्थानिवद्भाव होत नाही, म्हणजे तो आदेश स्थानिवद्भावाने ‘तयप्’ प्रत्ययच आहे असें मानतां येत नाही, असें वचन पठित केले पाहिजे. ‘उभये देवमनुष्याः’ या उदाहरणांत ‘उभये’ या स्थलीं ‘तयप्’ प्रत्ययाचे जागीं झालेला ‘अयच्’ आदेश स्थानिवद्भावाने ‘तयप्’ प्रत्ययच आहे असें मानले तर, ‘उभय’ या शब्दाहून ‘जस्’ प्रत्यय केला असतां, ‘प्रथमचरम’ या सूत्राने सर्वनामसंज्ञा विकल्पाने होऊं लागेल व ‘उभयाः’ असें अनिष्ट पाक्षिक रूप होण्याची आपत्ति येईल. पण भाष्यकार म्हणतात कीं, ही आपत्ति येत नाही. ‘उभादुदात्तो नित्यम्’ या सूत्राने ‘उभ’ शब्दाहून स्वतंत्र ‘अयच्’ प्रत्यय होतो व ‘तयप्’ प्रत्ययाचे जागीं त्या सूत्राने ‘अयच्’ आदेश होत नाही असें मानले असतां, वर दाखविलेल्या दोषाचा परिहार करतां येतो. शब्दरत्नकार म्हणतात कीं, या भाष्यान्वये ‘अयच्’ हा स्वतंत्र प्रत्यय आहे असें मानणे इष्ट आहे व ‘उभादुदात्तो नित्यम्’ या सूत्राचा योगविभाग केला किंवा न केला तरी, ‘अयच्’ हा स्वतंत्र प्रत्यय आहे असेंच मानणे योग्य आहे. ‘नित्यम्’ या द्वितीय भागाचा ‘उभशब्दाद्वृत्तिविषये नित्यमयच् स्यात् स्वार्थे’ असा मनोरमेत अर्थ करितांना) ‘वृत्तिविषये’ असें जें म्हटलें आहे तसें न म्हणतां, ‘उभो साम्यासस्य’ सू. २६०६ या पाणिनीय सूत्रांत ‘उभो’ असा निर्देश असल्यामुळे, त्या निर्देशाच्या आधारे ‘यत्र द्विवचनं न श्रूयते तत्रैव अयच् स्यात्स्वार्थे’ असें जें पुढें मनोरमेत म्हटलें आहे तेंच म्हणणे योग्य आहे. (द्वितीय भागाचा असा अर्थ करितांना ‘न श्रूयते’ या पदाचे ग्रहण केले असल्यामुळे व ‘उभयपक्षविनीतनिद्राः’ (रघुवंश सर्ग ५, श्लोक ७२) या उदाहरणांतून ‘उभयपक्ष’ हा सामासिक शब्द तयार करतेवेळीं ‘उभ’ या शब्दापुढील द्विवचनाच्या अन्तयतिविभक्तिप्रत्ययाचा ‘गुपोधातुप्रातिपदिकयोः’ सू. ६५० या सूत्राने लृक् होऊन त्या द्विवचनाच्या प्रत्ययाने अक्षय होत नसल्यामुळे, ‘उभ’ शब्दाहून ‘अयच्’ प्रत्यय होऊन ‘उभयपक्ष’ असें इष्ट रूप सिद्ध होतें. परंतु ‘उभयोर्वासिः’ या

अलुक्समासातील 'ओस्' या द्विवचनाच्या प्रत्ययाचा 'शयवासवासिष्व-
 कालात्' सू ९७६ या सूत्रान्वये लुक् होत नसून त्या प्रत्ययाचे
 'उभ' शब्दापुढे श्रवण होत असल्यामुळे, 'उभ' शब्दाहून 'अयच्'
 प्रत्यय होत नाही व 'उभययो' असे अनिष्ट रूप न होता, 'ओसि च'
 सू २०७ या सूत्राने 'उभ' यातील अन्त्य अकाराचे एत्व होऊन व
 नंतर एकाराचे जागी अयादेश होऊन 'उभयो' असे इष्ट रूप सिद्ध होते
 तसेच 'उभ औ = उभौ' या स्थली वृद्धिरूप एकादेशाने जरी 'औ'
 या द्विवचनाच्या प्रत्ययाचा अपहार होतो तरी, पूर्वी सांगितल्याप्रमाणे
 'औ' हा एकादेश 'औ' प्रत्ययच आहे व त्याचे श्रवण होते
 असे परादिवद्भावाने मानता येत असल्यामुळे, वरील वचनान्वये
 'उभ' शब्दाहून 'अयच्' प्रत्यय होत नाही व 'उभौ' असे इष्ट
 रूप सिद्ध होते सारांश 'यत्र द्विवचन न श्रूयते तत्रैव अयच्
 स्यात्स्वार्थे' असा अर्थ केल्याने सर्व इष्ट रूपांची सिद्धि होत
 असल्यामुळे, 'उभशब्दाद्वृत्तिविषये नित्यमयच् स्यात्' असे वेगळे
 व्याख्यान करण्याची काही गरज राहत नाही व तसे व्याख्यान
 करणे योग्यहि नाही असा शब्दरत्नकाराच्या म्हणण्याचा आशय
 आहे) 'अन्याभावो द्विवचनटाब्बिषयत्वात्' या वाक्तातील
 'अन्याभाव' या पदाचा 'अन्येषा सर्वनामकार्याणामभाव' असा
 अर्थ आहे (याचे विवरण पूर्वी मनोरमंत केलेच आहे 'यद्यप्यु-
 भावित्यादौ द्विवचनपरत्व दुरुपपादमुभयत आश्रयणेऽन्तादिवद्भाव-
 विरहात्' अशी मनोरमंत शका उपस्थित करितांना) पूर्वपक्षाने
 'अन्तादिवद्भावविरहात्' असे म्हटले असल्यामुळे, एकदेशविकृत-
 न्याय अशास्त्रीय विकाराना देखील लामू पडतो हा पक्ष त्याने
 स्वीकारला नाही आणि म्हणून दीक्षितानी देखील (वादाकरिता)
 त्याच्याच मताचा स्वीकार करून त्याने केलेल्या शकेवर 'तथा-
 प्युभशब्दादुत्पन्नम्' इत्यादि पुढील पक्तीत उत्तर दिले आहे
 ('उभ औ = उभौ' या स्थली 'वृद्धिरेचि' सू ७२ या सूत्राने
 'औ' असा वृद्धिरूप एकादेश केल्यावर तो एकादेश परादिवद्भावाने

‘अी’ प्रत्ययच आहे असें मानलें असतां, ‘उभ्’ अशी जी एकदेश-विकृत प्रकृति होते ती ‘एकदेशविकृतमनन्यवत्’—परि. ३७—या परिभाषान्वये ‘उभ्’ अशी मूळची प्रकृति आहे असें मानतां येत असल्यामुळे, शंकाकारानें केलेली शंका अयोग्य ठरते अशा प्रकारें दीक्षितांना त्या शंकेचें निरसन करतां आलें असतें. पण शंकाकारानें कोणत्याहि पाणिनीय सूत्रानें न होणाऱ्या ‘उभ्’ अशा अशास्त्रीय एकदेशविकाराला एकदेशविकृतन्याय लागू पडत नाही असें मानून शंका उपस्थित केली असल्यामुळे दीक्षितांनीं वादाकरितां त्याचेंच मत स्वीकारून त्याच्या शंकेवर उत्तर दिलें आहे. वास्तविक ‘एकदेशविकृतमनन्यवत्’ हा न्याय लौकिक आधारावर रचला असल्यामुळे, तो शास्त्रीय व अशास्त्रीय या दोन्ही विकारांना सारखाच लागू पडतो आणि म्हणून शंकाकारानें केलेली शंका अनुपपन्न ठरते असा शब्दरत्नकारांच्या म्हणण्याचा आशय आहे.)

शब्दरत्न—उभशब्दादिति । अत्यन्तस्वार्थिकानां सुवृत्पत्तेः पूर्वमेवान्तरङ्गत्वादुत्पत्तेरुभघटिताच्छब्दादुभयशब्दादित्यर्थः । यत्र लुकाऽपहृतं तत्रायजिति तु नोक्तं प्रातिपदिकप्रकृतिकाचारविवक्षते यद्ययजिष्यते तदा तस्यानापत्तेस्तत्रोत्पत्तेरभावेन विशिष्टाभावाक्षतेः । लुका नापहृतमिति । लुभकृतापहारसम्भावनाऽभाववदित्यर्थः । एते- नोभशब्दस्य पाठाभावेऽसर्वनामत्वेन ततस्तसिलादिविबक्षायाः कर्तुमशक्यत्वेन द्विवचनस्य लुकाऽनपहारस्यैव सत्त्वेन ततो अयजना- पत्तावुभयत्रेत्यसिद्धिरित्यपास्तम् । यद्ययच् स्यात्तदा त्रलादि स्यात्- रिमद्य लुमपि स्यादिति लुकाऽपहारसम्भावनासत्त्वेन लुभकृता- पहारसम्भावनाभावतोऽन्यत्वात् ।

अत्यन्त स्वार्थिक प्रत्यय—अयच्—अन्तरङ्ग असल्याकारणानें सुवृत्पत्ति श्रेण्यापूर्वी तो प्रत्यय होत असल्यामुळे, ‘उभशब्दादुत्पन्नम्’ या मनोरमेच्या पंक्तीतील ‘उभयवदात्’ या पदाचा ‘उभघटितात् शब्दात् उभयशब्दान्’ असा अर्थ करणे योग्य आहे. (सारांश

‘उभशब्दात्’ हा अन्यपदार्थप्रधान बहुव्रीहि असून त्यांत ‘उभय’ हा शब्द अन्यपदार्थ असल्यामुळे, त्याचा ‘उभः’ शब्दो यस्मिन् उभशब्दघटिते उभयशब्दरूपसमुदाये’ असा विग्रह आहे. असा अर्थ करण्याचे कारण हें की, ‘उभादुदात्तो नित्यम्’ सू. १८४५ या सूत्राने होणारा ‘अयच्’ प्रत्यय अत्यन्तस्वाधिक असल्यामुळे तो अन्तरङ्ग ठरतो व विभक्तिप्रत्यय होण्यापूर्वीच ‘अयच्’ प्रत्यय होतो. तो प्रत्यय प्रथम झाल्यावर नंतर जो पञ्चमीच्या किंवा सप्तमीच्या द्विवचनाचा प्रत्यय, ‘थ, तसिल्’ हे प्रत्यय करण्यापूर्वी, केला जातो त्या द्विवचनाच्या प्रत्ययाचा ‘सुपो घातुप्रातिपदिकयोः’ सू. ६५० या सूत्राने लुक् होऊन द्विवचनाच्या प्रत्ययाचे श्रवण होत नसल्यामुळे, ‘अयच्’ प्रत्यय कायम राहून ‘उभयतः उभयत्र’ ही इष्ट रूपे सिद्ध होतात. ‘उभयतः, उभयत्र’ इत्यादि स्थली द्विवचनाच्या प्रत्ययाचा लुक् होणार अशी सभावना असल्यामुळे, ‘अयच्’ हा अन्तरङ्ग प्रत्यय, विभक्तिप्रत्यय उत्पन्न होण्यापूर्वी, होतो हे लक्षात ठेवावे.) ‘यत्र लुका अपहृतं तत्र अयच्’ असे न म्हणतां दीक्षितानी मनोरमंत ‘लुका नापहृतं यत्र ततोऽन्यत्रायच्’ असा जो नञ्द्वयार्थघटित वाक्याचा उपयोग केला आहे त्याचे कारण हें की, (‘सर्वप्रातिपदिकेभ्यः क्विब्वा वक्तव्यः’ सू. २६६५ वरील वार्तिक-या वार्तिकान्वये) ‘उभ’ या प्रातिपदिकरूप प्रकृतीहून आचार क्विप् प्रत्यय केल्यास, जर तशा ठिकाणी ‘अयच्’ प्रत्यय होणे इष्ट असेल तर, ‘उभ’ शब्दाहून ‘अयच्’ प्रत्यय न होण्याची आपत्ति येईल; कारण या स्थली द्विवचनाच्या प्रत्ययाची उत्पत्तीच झाली नसल्यामुळे, येथे ‘उभ’ या शब्दाचे ठिकाणी द्विवचनाच्या प्रत्ययाचा अभाव आहे व तो शब्द द्विवचनप्रत्यययुक्त नाही (व त्यामुळे येथे द्विवचनाच्या प्रत्ययाचा लुकाने अपहार झाला आहे असे म्हणतां येत नाही. ‘उभो इव आचरति उभयति = उभ क्विप् शप् ति’ या स्थली झालेला आचार क्विप् प्रत्यय सुबन्ताहून उत्पन्न झालेला असून वरील वार्तिकान्वये ‘उभ’ या प्रातिपदिकाहूनच उत्पन्न झाला असल्यामुळे

आणि अशा रीतीने येथे द्विवचनाच्या प्रत्ययाचा अभाव असल्यामुळे, द्विवचनाच्या प्रत्ययाचा लुक् होण्याचा मुळीच संभव नाही. म्हणून 'यत्र लुका अपहृतं तत्र अयच्' असे जर म्हटले असते तर, या ठिकाणी द्विवचनप्रत्ययाचा लुक् झाला नसल्यामुळे, 'उभ' शब्दाहून 'अयच्' प्रत्यय न होण्याची व 'उभयति' असे रूप सिद्ध न होण्याची आपत्ति आली असती. ती आपत्ति टाळण्याकरिताच दीक्षितांनी मनोरमंत नद्द्वयघटित वाक्याचा उपयोग केला आहे, आणि जेथे द्विवचनाच्या प्रत्ययाचा लुक् झाला नाही अशा स्थलाहून भिन्न हे स्थल असल्यामुळे, या स्थली 'अयच्' प्रत्यय होऊन 'उभयति' असे रूप सिद्ध होते. या पंक्तीत 'यद्ययजिष्यते' असे म्हटले असल्यामुळे शब्दरत्नकार हे ध्वनित करितात की, 'उभयति' असा आचार-क्षिप्रवन्त शब्द भाषेत मुळीच आढळत नाही व एवढ्याच रूपाच्या निहितकरिता जर नद्द्वयघटित वाक्याचा मनोरमंत उपयोग केला असेल तर तसे करण्याची काही आवश्यकता नव्हती असा शब्दरत्नकारांच्या म्हणण्याचा भावार्थ आहे.) 'लुका नापहृतम्' असे जे मनोरमंत म्हटले आहे त्याचा 'लुक्कृतापहारसम्भावनाभाववत्', म्हणजे सरलेत म्हटल्याप्रमाणे 'यद्युभशब्दादयच् स्यात्तद्युभय-शब्दस्य द्विवचनपरस्य स्यादिति यत्र सम्भाव्यते ततोऽन्यत्रायच् नायुः' = लुकाने अपहार होण्याचा ज्या स्थली संभव नाही ते स्थल, असा अर्थ आहे. असा अर्थ होत असल्यामुळे, जे कोणी म्हणतात की, 'उभ' शब्दाना सर्वादिगणांत पाठ केला नसता तर त्याला सर्वनाम-संज्ञा झाली नसती व त्यामुळे सर्वनामाहून होणारे 'तन्निल्' इत्यादि प्रत्यय र्वा नसताहून उत्पन्न होऊ शकते नसते आणि त्यामुळे, द्विवचनाच्या प्रत्ययाचा लुक् होण्याचा प्रसंगच झाला नसता व 'अयच्' प्रत्यय न होण्याची आपत्ति आली असती आणि 'उभयत्' हे रूप सिद्ध होऊ शकते नसते, ते त्यांचे म्हणणे चुक ठरते. जर 'उभ' शब्दाहून 'अयच्' प्रत्यय झाला तर ('उभय' हा शब्द सर्वादिगणांत पाठित प्रसंगाने, अयच्प्रत्ययान्त 'उभय' या

शब्दाहून) 'त्रल्' इत्यादि प्रत्यय होऊं शकतील व ते प्रत्यय झाले असता (द्विवचनाच्या अन्तर्वतिविभक्तिप्रत्ययाचा) लुक् देखील होईल आणि अगा रीतीने लुक्ने (द्विवचनाच्या प्रत्ययाचा) अपहार होण्याचा येथे संभव असल्यामुळे, जेथे लुक्ने द्विवचनाच्या प्रत्ययाचा अपहार होण्याचा संभव नाही त्याहून हे स्थल भिन्न आहे हे स्पष्ट होते (आणि म्हणून 'उभ' शब्दाहून 'अयच्' प्रत्यय होऊ शकतो 'उभ' शब्दाचा सर्वादिगणात पाठ न केला तर 'उभशब्दादुत्पन्न द्विवचन लुका नापहत यत्र' या मनोरमेंतील पक्तीचा जो अक्षरार्थ होतो त्या अर्थान्वये 'उभयतः, उभयत्र' ही रूपे सिद्ध होऊ शकणार नाहीत असे शकाकाराचे म्हणणे आहे; कारण 'त्र, तसिल्' हे प्रत्यय सर्वनामाहूनच होणारे प्रत्यय असल्यामुळे, 'उभ' हा शब्द सर्वनामसज्ञक न मानल्यास, त्या शब्दाहून ते प्रत्यय होऊच शकणार नाहीत व ते प्रत्यय न झाल्यास, 'उभ' हा शब्द तद्धितान्त न ठरल्याकारणाने प्रातिपदिकसज्ञक होणार नाही व त्यामुळे 'उभ' शब्दापुढील द्विवचनाच्या प्रत्ययाचा 'मुपो घातु' सू. ६५० या सूत्राने होणारा लुक् होऊ शकणार नाही आणि 'अयच्' प्रत्यय न होण्याची आपत्ति येईल. या शकेवर शब्दरत्नकार असे उत्तर देतात की, शकाकाराने जी आपत्ति वर दर्शविली आहे ती त्याने मनोरमेंतील पक्तीचा अक्षरार्थ अर्थ केल्यामुळे उत्पन्न होते पण जेथे द्विवचनाच्या प्रत्ययाचा लुकाने अपहार होण्याचा संभव नसेल त्याहून भिन्न स्थली 'अयच्' प्रत्यय होतो असा त्या पक्तीचा अर्थ केल्याने ती आपत्ति सहज टाळता येते, कारण 'उभ' शब्द जरी सर्वादिगणात पठित नसला व सर्वनामसज्ञक नसला तरी, 'उभाद्दुदात्तो नित्यम्' या सूत्राने 'उभ' शब्दाहून अत्यन्त स्वार्थिक 'अयच्' प्रत्यय झाला असता, 'उभय' असे जे रूप होते त्याचा सर्वादिगणात पाठ असल्यामुळे व तो सर्वनामसज्ञक होत असल्यामुळे, 'उभय' या सर्वनामाहून 'तसिल्, त्रल्' हे प्रत्यय होऊ शकतातच व हे स्थल असे आहे की, ते प्रत्यय लावते-

वेळीं 'उभ' शब्दाहून उत्पन्न झालेल्या द्विवचनाच्या प्रत्ययाचा अवश्य लुक् होणारच आणि अशा रीतीने तसा लुक् होण्याची जेथे संभावना नाही त्याहून हे स्थल भिन्न ठरत असल्यामुळे, येथे 'अयच्' प्रत्यय कायम राहतो व 'उभयतः, उभयत्र' हीं इष्ट रूपे सिद्ध होण्यांत कांहीं अडचण येत नाही.)

शब्दरत्न-यद्यपि भाष्ये इति । स्वाधिकत्वेनोभशब्दात्परस्य कप्रत्ययस्यापि द्विवचनत्वमस्तीत्यन्वयः । अधिकेति । संख्यापेक्षया अधिकलिङ्गकारकेत्यर्थः । दिगिति । दिगर्थस्तु भाष्यस्याप्रौढिवादत्वमपि समर्थयितुं शक्यमिति । तथा हि । कप्रत्ययस्य स्वाधिकत्वेन व्यर्थाभिधानसमर्थत्वेन वार्तिके द्विवचनशब्देन तस्यापि ग्रहणम् । द्विवचनत्वं द्वित्वसंख्याप्रकारकसङ्ख्येयविशेष्यकबोधविषयार्थानुवादकत्वम् । त्रतसिलौ तु विभक्त्यन्तस्य स्वार्थे विहितौ इति तत्तत्कारकशक्तिप्रधानावेवातो न तयोरुक्तं द्विवचनत्वम् । कस्य तु आज्ञाताद्यर्थविशिष्टोभार्थे विधानेन तत्त्वमक्षतमेवेति भाष्याशयः । कल्पाद्यन्तेऽयज्जैव भवति । तत्रोभयो मणिरित्यादौ अप्रवृत्तये अस्य "लिट्च-भ्यासस्योभयेषाम्" इति निर्देशेनानित्यत्वावश्यकत्वात् । कल्पवादे-स्तस्मादनभिधानमेवेत्यलम् ।

कंपटेनावतारितमिति । "उभयोऽन्यत्र" इति वार्तिके उभयो मणिरुभये देवमनुष्या इति भाष्यकृतोदाहरणात् स्वाधिकोपक्रमेण तत्प्रवृत्तेश्चोभयोरपि ग्रहणमिति तस्य द्विवचनाभावोऽनभिधानादावश्यक इति तद्भावः । इति भाव इति । इत्यभिमान इत्यर्थः । तद्वीजं तूक्तम् ।

'यद्यपि भाष्ये कप्रत्ययस्यापि स्वाधिकत्वेनोभशब्दात्परस्य द्विवचनत्वमस्ति' या मनोरमेंतील पंक्तीचा 'स्वाधिकत्वेनोभशब्दात्परस्य कप्रत्ययस्यापि द्विवचनत्वमस्ति' असा अन्वय आहे. 'अधिकबोधकत्वघ्नोव्याञ्च' या मनोरमेंतील पदांत असलेल्या 'अधिक' या शब्दाचा, 'उभ' हा शब्द संख्या या अर्थाखेरीज लिङ्ग व कारक

या अधिक अर्थाचा बोधक होतो, असा अर्थ आहे. (याचे विवरण पूर्वी मनोरमंत केलेच आहे.) 'इति दिक्' असे जें मनोरमंत म्हटले आहे त्याचा अर्थ हा आहे की, ('अवचनादापि तत्परविज्ञानमिति चैत्केऽपि तुल्यम्' हे वातिक पठित करून व त्या वातिकाचे व्याख्यान करून भाष्यकारानी त्या वातिकाच्या आधारे सर्वादिगणातून 'उभ' या शब्दाच्या पाठाचे जें प्रत्याख्यान केले आहे) ते प्रत्याख्यान केवळ प्रौढिवाद नाही, म्हणजे ते एकदेशिभाष्य नसून सिद्धान्तभाष्य आहे, असे देखील समर्थन करता येणे शक्य आहे, कारण 'क' हा प्रत्यय स्वाधिक असल्यामुळे, द्वित्वविशिष्टवाचक 'उभ' शब्दाहून तो प्रत्यय झाला असता, 'क' प्रत्यय देखील 'उभ' या शब्दाप्रमाणे व्यर्थाभिधानसमर्थ ठरतो व ('अन्याभावो द्विवचनटाव्विषयत्वात्' या वातिकातील 'द्विवचन' या शब्दाचा 'द्विवचनाचा प्रत्यय' असा कृत्रिम अर्थ न करिता 'व्यर्थाभिधानसमर्थ' असा अकृत्रिम अर्थ केल्याने, त्या वातिकातील) 'द्विवचन' या शब्दानें 'क' प्रत्ययाचे देखील ग्रहण होते (व अशा रीतीने 'उभ' शब्दाहून स्वाधिक 'क' प्रत्यय केला असता, व्यर्थाभिधानसमर्थ 'उभ' या शब्दापुढें 'क' हे व्यर्थाभिधानसमर्थ, म्हणजेच 'द्विवचन,' आहे असे मानल्याने, 'क' प्रत्ययान्त 'उभ' शब्दाहून, म्हणजे 'उभक' शब्दाहून, 'अयच्' प्रत्यय होत नाही व त्या 'उभक' शब्दाहून 'ओ' हा द्विवचनाचा प्रत्यय केल्याने, 'उभकी' असे द्विवचनाचे रूप सिद्ध होऊ शकते. म्हणून 'उभ' शब्दाहून 'अकच्' प्रत्यय होऊन 'उभकी' असे रूप सिद्ध व्हावे याकरिता 'उभ' शब्दाचा सर्वादिगणात पाठ करण्याची काही आवश्यकता राहत नाही आणि अशा रीतीने त्या पाठाचे प्रत्याख्यान करता येते आणि ते प्रत्याख्यान केवळ प्रौढिवाद आहे असे म्हणता येऊ शकत नाही असा शब्दरत्नकारांच्या म्हणण्याचा आशय आहे. वरील वातिकातील) 'द्विवचन' हा शब्द, ज्यात 'दोन' ही सख्या विशेषणरूपानें भासत असून द्वित्वविशिष्ट पदार्थ विशेष्यरूपानें भासतो, या अर्थाचा अनुवाद करणारा-बोधक-आहे.

‘त्र, तसिल्’ हे प्रत्यय विभक्त्यन्ताहून स्वार्थामध्ये होणारे असल्यामुळे, ज्या कारकविभक्तीहून ते प्रत्यय होतात त्या कारकविभक्तीच्या अर्थाचा ते प्राधान्येकरून बोध करितात आणि म्हणून ते प्रत्यय द्वित्वविशिष्टाचे वाचक ठरत नाहीत, म्हणजे त्यांना ‘द्विवचन’ असे म्हणता येत नाही. परंतु ‘क’ हा प्रत्यय ‘अज्ञात’ इत्यादि अर्थाने विशिष्ट-युक्त-अशी जी द्वित्वविशिष्टबोधक ‘उभ’ ही प्रकृति तीहून स्वार्थामध्ये होणारा प्रत्यय असल्यामुळे, (ज्याप्रमाणे ‘उभ’ ही प्रकृति द्वित्वविशिष्टाची-द्विवचनाची-वाचक आहे त्याचप्रमाणे त्या प्रकृतीहून होणारा स्वार्थिक ‘क’ प्रत्यय देखील द्वित्वविशिष्टाचा-‘द्विवचन’ या अर्थाचा-वाचक ठरत असल्यामुळे) ‘क’ या प्रत्ययाला ‘द्विवचन’ असे म्हणता येतच असा त्या वार्तिकावरील भाष्याचा आशय आहे. ‘उभ’ शब्दाहून ‘कलपप्’ इत्यादि प्रत्यय केल्यास ‘अयच्’ प्रत्यय सुळीच होत नाही. (वरील वार्तिकांतील ‘द्विवचन’ या शब्दाचा ‘द्विवचनाचा प्रत्यय’ असा अर्थ न करितां ‘द्वित्वविशिष्टबोधक’ असा अर्थ केल्यास) ‘उभयो मणिः’ इत्यादि स्थली वरील वार्तिकाची प्रवृत्ति न व्हावी याकरितां, ‘लिट्यभ्यासस्योभयेषाम्’- सू. २४०८ या सूत्रांतील ‘उभयेषाम्’ या निर्देशाच्या सामर्थ्याने ते वार्तिक अनित्य आहे हे मानणे आवश्यक आहे. म्हणून ‘उभ’ शब्दाहून ‘कलपप्’ इत्यादि प्रत्यय होण्याचे अनभिधानच आहे, म्हणजे तसा प्रयोग भाषेत कोठेहि होत नाही. या विषयासंबंधाने एवढे पुरे. (जसा ‘क’ प्रत्यय स्वार्थिक आहे त्याचप्रमाणे ‘ईपदसमाप्ती’ सू. २०२२ या सूत्राने होणारे ‘कलपप्’ इत्यादि प्रत्यय स्वार्थिकच आहेत. म्हणून कुत्सितादि अर्थाने युक्त व द्वित्वसंख्याविशिष्टबोधक ‘उभ’ या प्रकृतीहून ‘कुत्सिताद्यर्थक’ ‘क’ प्रत्यय केला असतां, जसा तो प्रत्यय द्वित्वाभिधानसमर्थ ठरतो त्याचप्रमाणे ‘ईपदसमाप्त’ या अर्थाने युक्त व द्वित्वसंख्याविशिष्टबोधक ‘उभ’ या शब्दाहून स्वार्थिक ‘कलपप्’ प्रत्यय केला असतां, तो प्रत्यय देखील द्वित्वाभिधानसमर्थ ठरत.

असल्यामुळे, तो प्रत्यय करतेवेळी द्विवचनाचा अभाव नसल्यामुळे, 'द्विवचनपरत्वाभावे उभशब्दादयच् प्रत्ययो भवति' या अर्थाच्या वाचक 'उभयोऽन्यत्र' या वार्तिकान्वये 'उभ' शब्दाहून 'अयच्' प्रत्ययाची प्राप्तीच होत नाही. पण हे वरील म्हणणे, वार्तिकातील 'द्विवचन' या पदाचा 'व्यर्थाभिधानसमर्थ' असा जो भाष्यकारानी योगिक अर्थ केला आहे तो मानला असताच, योग्य ठरते. परंतु 'द्विवचन' या शब्दाचा 'द्विवचनाचा प्रत्यय' असा पारिभाषिक अर्थ मानला तर, 'कल्पप्' हा तद्धित प्रत्यय असून द्विवचनाचा प्रत्यय नसल्यामुळे, 'उभ' शब्दाहून तो प्रत्यय केला असता, 'अयच्' प्रत्ययाची प्राप्ति होते आणि अशा रीतीने वरील दोन पक्षात दोन भिन्न रूपे होण्याची आपत्ति येते. 'उभयोऽन्यत्र' हे वार्तिक अनित्य मानल्यानेच ती आपत्ति टाळता येते आणि 'उभयो मणि.' हा भाष्यप्रयोग सिद्ध होण्याकरिता ते वार्तिक अनित्य मानणे आवश्यक आहे, कारण 'उभ' शब्दाहून 'सङ्ख्याया अवयवे तयप्' सू. १८४३ या सूत्राने अवयवार्थक 'तयप्' प्रत्यय करून 'उभाद्बुदात्तो नित्यम्' सू. १८४५ या सूत्राने 'तयप्' प्रत्ययाचे जागी 'अयच्' आदेश केला असता, 'अयच्' हा व्यर्थाभिधानसमर्थ ठरत नसून अवयवार्थक ठरत असल्यामुळे व तो द्विवचनाचा, देखील प्रत्यय नसल्यामुळे, तो प्रत्यय करतेवेळी 'उभयोऽन्यत्र' या वार्तिकान्वये 'उभ' शब्दाहून 'अयच्' प्रत्ययाची प्राप्ति होते व अशा रीतीने 'उभ' शब्दाहून दोन 'अयच्' प्रत्यय केल्यास 'उभययः' असे अनिष्ट रूप होण्याची व 'उभयो मणि' हा भाष्यप्रयोग अशुद्ध ठरण्याची आपत्ति येते त्या आपत्तीचे निवारण करण्याकरिता 'उभयोऽन्यत्र' हे वार्तिक अनित्य मानणे आवश्यक आहे व 'लिटयम्यासस्योभयेषाम्' सू. २४०८ या सूत्रातील 'उभयेषाम्' हा निर्देश त्या वार्तिकाच्या अनित्यत्वाचा सापक आहे. ते वार्तिक अनित्य न मानल्यास, वर सांगितल्याप्रमाणे दोन 'अयच्' प्रत्यय होऊन 'उभययेषाम्' असा प्रयोग होऊ पाहतो. पण पाणिनीने तसा प्रयोग न करिता

'उभयेषाम्' असा प्रयोग केला असल्यामुळे, त्या वार्तिकाचे अनित्यत्व ज्ञापित होते आणि ते वार्तिक अनित्य मानल्याने जसे 'उभयो मणिः' या भाष्यप्रयोगाचे समर्थन करता येते तसेच 'उभ' शब्दाहून 'कलपप्' प्रत्यय केला असता 'अयच्' प्रत्यय होण्याची आपत्ति टाळता येते. वास्तविक गोष्ट ही आहे की, 'उभ' शब्दाहून 'कलपप्' प्रत्यय होण्याचे अत्रभिधान आहे, म्हणजे 'उभ' शब्दाहून 'कलपप्' प्रत्यय करून सिद्ध होणारे रूप भाषेत मुळीच आढळत नाही व तसे मानल्याने 'उभ' शब्दाहून 'कलपप्' प्रत्यय केला असता दोन भिन्न प्रकारचीं रूपे सिद्ध होऊं पाहतात ही जी आपत्ति वर दर्शविली आहे ती मुळीच उद्भवत नाही असा शब्दरत्नकारांच्या म्हणण्याचा आशय आहे.) 'उभयोऽन्यत्र' या वार्तिकाचे व्याख्यान करितांना भाष्यकारांनी 'उभयो मणिः, उभये देवमनुष्याः' अशी उदाहरणे दिली असल्यामुळे व स्वाधिक 'अयच्' प्रत्यय होतो असे सांगून त्या वार्तिकाची प्रवृत्ति केली असल्यामुळे, 'उभ' शब्दाहून अवयवीचा वाचक 'अयच्' प्रत्यय होऊन झालेला 'उभय' हा शब्द व तसेच 'उभ' शब्दाहून अत्यन्त स्वाधिक 'अयच्' प्रत्यय होऊन झालेला 'उभय' हा शब्द या दोन्ही प्रकारच्या 'उभय' या शब्दांचे 'उभयो-अन्यत्र' या वार्तिकातील 'उभय' या शब्दाने ग्रहण होते. त्यामुळे 'उभय' या शब्दाचा भाषेत द्विवचनांत प्रयोग आढळत नाही हे सांगणे आवश्यक आहे असा 'उभयशब्दस्य द्विवचनं नास्ति' या शीघटाच्या म्हणण्याचा आशय आहे. (भाष्यकारांनी 'उभयो' असे द्विवचनाचे उदाहरण दिले नाही व त्यांनी जी दोन उदाहरणे दिली आहेत त्यांपैकी प्रथम उदाहरण एकवचनाचे असून द्वितीय उदाहरण बहुवचनाचे आहे. 'उभयो मणिः' या प्रथम उदाहरणांत 'उभ' शब्दाहून जो 'अयच्' प्रत्यय झाला आहे तो अवयवीचा वाचक असून, 'उभये देवमनुष्याः' या द्वितीय उदाहरणांत 'उभ' या शब्दाहून झालेला 'अयच्' प्रत्यय अत्यन्त स्वाधिक आहे. यावरून हे सिद्ध होते की, अवयवीचा वाचक 'अयच्' प्रत्यय असो किंवा अत्यन्त

स्वाधिक 'अयच्' प्रत्यय असो, तसा प्रत्यय 'उभ' शब्दाहून झाल्यास, अयच्प्रत्ययान्त 'उभ' या शब्दाची एकवचनाची किंवा बहुवचनाचीच रूपे होतात, द्विवचनाची रूपे मुळीच होत नाहीत. जेव्हा 'उभ' शब्दाच्या लगेच पुढे द्विवचनाचा प्रत्यय असतो व त्या प्रत्ययाचा लुक् होण्याचा संभव नाही तशाच ठिकाणी 'उभ' शब्दाची द्विवचनाची रूपे होतात व तशा ठिकाणी 'उभ' शब्दाहून 'अयच्' प्रत्यय होत नाही.) 'अनभिधाने प्रमाण नास्तीति भावः' या मनोरमेच्या पक्तीतील 'इति भावः' या पदाचा 'इत्यभिमानः' असा अर्थ आहे दीक्षितानी हरदत्ताच्या मतासंबधाने जी अरुचि प्रदर्शित केली आहे तिचे कारण त्यांनी मनोरमेत सांगितलेच आहे. ('उभयोऽन्यत्र' या वार्तिकातील 'उभय' या शब्दाने, वर सांगितल्याप्रमाणे अत्यन्त स्वाधिक 'अयच्' प्रत्यय होऊन बनलेला 'उभय' हा शब्द व तसेच 'उभ' या शब्दाहून अवयवार्यक 'तयप्' प्रत्यय झाला असता त्याचे जागी 'अयच्' हा आदेश होऊन बनलेला 'उभय' हा शब्द या दोहोचेहि, ग्रहण होत असल्यामुळे व 'उभ' हा शब्द द्विवचन-प्रत्ययपरक नसला तरच त्याहून 'अयच्' होत असल्यामुळे हे सिद्ध होते की, अयच्प्रत्ययान्त 'उभ' शब्दाहून द्विवचनाचे प्रत्यय होत नाहीत. म्हणून 'उभय' या शब्दाहून द्विवचनाचे प्रत्यय होतात असे जे हरदत्ताचे म्हणणे आहे ते भाष्यविरुद्ध असल्यामुळे बरोबर मानता येत नाही व कॅपटाचेच म्हणणे योग्य ठरते असा दीक्षिताच्या म्हणण्याचा भावार्थ आहे असे शब्दरत्नकाराचे म्हणणे आहे)

मनोरमा- एके-काशिकाकाराः । "एतन्त्वं मन्ये" इत्युदात्तस्य, "उत त्वः पश्यन्" इत्यनुदात्तस्य च दर्शनादिति भावः । एकः-प्रथमः । सहितया पाठे तान्तत्वस्यास्फुटत्वेऽपि तान्तश्छेत्तव्योऽन्यथा एकश्रुत्या सकृदेव पठेत् । न च तान्ते विप्रतिपत्तव्यम् । "त्वत्-त्वसमसिमेत्यनुच्चानि" इति फिट्सूत्रात् । तथा च ऋङ्मन्त्रः । "स्तरीरुत्वद्भवति, सूत उत्त्वत्" इति । वेदभाष्यकाराश्चेत्यं व्याचक्षुः-त्वदिति सर्वनामसु पठितोऽनुदात्तोऽयमन्यपर्याय इति ।

जयदेवोऽपि प्रायुङ्क्त । “त्वदधरमधुरमधूनि पिवन्तम्” इति । त्वत्तोऽन्यस्या अधर इति विग्रहः । न तु तवा धर इति, “पश्यति दिशि दिशि रहसि भवन्तम्” इति पूर्ववाक्येन सहानन्वयापत्तेः । नेम इति । श्रूयते च—“प्र नेमस्मिन् ददृशे सोम” इति । सम इति । तथा च श्रूयते “नभन्तामन्यके समे” । “मानो वृकाय वृक्ये समस्मै” । “उरुष्याणो अधायतः समस्मात्” । “उतो समस्मिन्ना” इत्यादि । “सिमः कृत्स्ने च शक्ते च स्यान्मर्यादावबद्धयोः” ॥ श्रूयते च—“आद्रात्री वासस्तनुतेसिमस्मै” । “उच्छुक्रमत्कमजते सिमस्मात्” । उभयत्रापि सिमशब्दः सर्वपर्याय इति वेदभाष्यम् ॥

(‘आमि सर्वनाम्नः सुट्’ सू. २१७ या सूत्रावरील कौमुदींत ‘त्व त्व इति द्वावप्यदन्तावन्यपर्यायी, एक उदात्तोऽपरोऽनुदात्त इत्येके’ असें जें म्हटलें आहे त्या पंक्तीतील) ‘एके’ या पदाचा ‘काशिकाकाराः’ असा अर्थ आहे. (‘सर्वादीनि सर्वनामानि’ १-१-२७ या सूत्रावरील वृत्तींत ‘त्वशब्दोऽन्यवाची स्वरभेदाद् द्विः पठितः । एक उदात्तो द्वितीयोऽनुदात्तः । केचित् तकारान्तमेकं पठन्ति । त्वत्वदिति, द्वावपि चानुदात्ताविति स्मरन्ति’ असें काशिकाकारांनी म्हटलें आहे, व तसें म्हणण्याचें कारण हें कीं,) ‘एतन्त्वं मन्ये’ हें उदात्ताचें उदाहरण वेदांत आढळत असून ‘उत त्वः पश्यन्’ हें अनुदात्ताचें देखील उदाहरण आढळतें. कौमुदीच्या वरील पंक्तींत ‘एक उदात्तः’ असें जें म्हटलें आहे त्यातील ‘एकः’ या पदाचा ‘प्रथमः’ असा अर्थ आहे. (वास्तविक सर्वादिगणामध्ये ‘त्वत्, त्व’ असे, प्रथम तकारान्त व द्वितीय अकारान्त, शब्द पठित आहेत. गणपाठाच्या कित्येक प्रतींत ‘त्व, त्व’ असें दोन्ही अकारान्त शब्द पठित असावे असें दिसतें आणि म्हणूनच ‘एकस्तान्तः इत्यपरे’ असें कौमुदींत म्हटलें आहे.) ‘त्वत्, त्व’ या दोन शब्दांचा मिळून एकत्र संहितापाठ-दण्डपाठ-कैल्यास जरी प्रथम शब्द तकारान्त आहे हें स्पष्ट होत नाही तरी, ‘त्वत्’ असाच पदच्छेद केला पाहिजे. तसा पदच्छेद होतो असें न मानल्यास, पाणिनीनें स्वररहित

‘त्व’ हा शब्द एकदाच गणपाठात पठित केला असता (व तसा पाठ केला असता तर उदात्त ‘त्व’ आणि अनुदात्त ‘त्व’ या दोन्ही शब्दांचे त्या एकश्रुति ‘त्व’ शब्दाने ग्रहण झालेच असते. असे असून पाणिनीने दोन ‘त्व’ शब्द उच्चारले असल्यामुळे, दोहोचा दण्डपाठ करून प्रथम शब्द तकारान्त आहे हे मानणे उचित ठरते.) प्रथम ‘त्व’ शब्द तकारान्त नाही याबद्दल मनात संदेह उत्पन्न होऊं देऊ नये; कारण ‘त्वत्त्वसमसिमेत्यनुच्चानि’ फिट्. सू. ७८ या फिट्सूत्रात ‘त्वत्’ या तान्त शब्दाचा व तसेच ‘त्व’ या अदन्त शब्दाचा निर्देश केला आहे. त्याचप्रमाणे ‘स्तरीह त्वद्भवति, सूत उ त्वत्’ या ऋग्वेदातील मन्त्रात ‘त्वत्’ या तकारान्त सर्वनामाचा प्रयोग आढळतो व त्या मन्त्राचे व्याख्यान करिताना वेदभाष्यकार असे म्हणतात की, सर्वादिगणात पठित असलेले ‘त्वत्’ हे सर्वनाम अनुदात्त असून ते ‘अन्य’ या अर्थाचे वाचक आहे. जयदेवाने देखील ‘त्वदधरमधुरमधूनि पिबन्तम्’ या श्लोकात ‘त्वत्’ या सर्वनामाचा प्रयोग केला आहे व या श्लोकातील ‘त्वदधर’ या शब्दाचा ‘त्वत्त-अन्यस्या. अधरः’ असा विग्रह आहे. ‘तव अधरः’ असा विग्रह करता येत नाही, कारण तसा विग्रह केल्यास, पश्यति दिशि दिशि रहसि भवन्तम्’ या पूर्व वाक्याशी अन्वय न होण्याची आपत्ति येते (‘त्वदधरमधुरमधूनि पिबन्तम्’ हे कृष्णाचे विशेषण आहे. ‘तव अधरः’ असा विग्रह केल्यास, कृष्ण स्वतःच्या अधराचे पान करीत आहे असा अनिष्ट अर्थ होण्याची आपत्ति येईल व स्वकर्तृक स्वीयाधर-पान हे श्रृङ्गाराचे पोषक नसल्यामुळे, ‘त्वदधर’ या पदाचा ‘त्वत्त-अन्यस्या. गोप्या, अधरः’ असाच अर्थ करणे योग्य आहे) ‘नेम’ या सर्वनामाचा प्रयोग ‘प्र नेमस्मिन् ददूशे सोमः’ या श्रुतीत आढळतो. (या श्रुतीत ‘नेम’ या शब्दाचे ‘नेमे’ असे सप्तमीचे एकवचन न करिता ‘नेमस्मिन्’ असे सप्तमीचे एकवचन केले आहे) ‘सम’ या सर्वनामाचा प्रयोग ‘नभन्तामन्यके समे, मानो वृकाय वृक्ये समस्मै, उरुष्याणो अघायत-समस्मात्, उतो समस्मिन्ना’

इत्यादि श्रुतींत आढळतो. 'सिमः कृत्स्ने च शक्ते च स्यान्मर्यादाव-
बद्धयोः' असा कोश आहे आणि 'आद्रात्री वासस्तनुते सिमस्मै,
उच्छुक्रमत्कमजते सिमस्मात्' या श्रुतींत 'सिम' या सर्वनामाचा
प्रयोग आढळतो. या दोन्ही श्रुतींतील 'सिम' हा शब्द 'सर्व' या
अर्थाचा वाचक आहे असें वेदभाष्यांत म्हटलें आहे.

शब्दरत्न—अनन्वयापत्तेरिति । तेन हि वाक्यशेषेण कृष्णस्य
संबोद्धयस्यावगत्या संबोद्धयस्य च युष्मदर्थत्वेनानन्वयः । पिवन्तं
भवन्तमिति चानन्वितमिति बोद्धयम् । अत्र पक्षे त्वं इत्येकश्रुत्योदा-
त्तानुदात्तयोर्निर्देश इति बोद्धयम् ।

'अनन्वयापत्तेः' असें जें मनोरमैत म्हटलें आहे त्याचें कारण
हें कीं, 'पश्यति दिशि दिशि रहसि भवन्तम्' या अवशिष्ट वाक्या-
वरून 'कृष्ण' संबोध्य आहे हें ज्ञात होत असल्यामुळे ('त्वदधर'
यांतील 'त्वत्' हा शब्द 'युष्मद्' या अर्थाचा, म्हणजे 'तूं' या
अर्थाचा, वाचक मानल्यास,) संबोध्य कृष्णाचा 'त्वदधर' याशीं
अन्वय होऊं शकत नाही, म्हणजे 'पिवन्तं भवन्तम्' यांचा परस्परांशीं
अन्वय होऊं शकत नाही. (याचें विवरण मनोरमैत केलेंच आहे.)
'त्वत् त्व' असा सर्वादिगणांत पाठ आहे असें मानल्यास, या पक्षांत
स्वररहित उच्चारलेला 'त्व' हा शब्द उदात्त व अनुदात्त असणाऱ्या
दोन्ही प्रकारच्या 'त्व' या शब्दांचा निर्देश करणारा शब्द आहे हें
जाणावें. (वेदांत 'त्व' हा शब्द कोठें कोठें उदात्त व कोठें कोठें
अनुदात्त आढळतो. दोन्ही प्रकारच्या 'त्व' शब्दांचें ग्रहण व्हावें या-
करितां, सर्वादिगणांत पठित असलेला 'त्व' हा शब्द स्वररहित
पठित आहे असें मानल्यानें, त्या शब्दानें उदात्त व अनुदात्त अशा
दोन्ही प्रकारच्या 'त्व' शब्दांचें ग्रहण करतां येते.)

मनोरमा—गणसूत्र इति । यद्यपि भाष्ये अष्टाध्यायीस्य सूत्रे
"अपुरि इति वषतव्यम्" इति वार्तिकं पठितं तथापि तद्गणसूत्रस्य
शेषः, नतु जसि विभाषाविधायकस्य । "अत" इत्यधिकृत्य जसः

श्रीविधानात् टाबन्तात्प्राप्त्यभावात् । अन्तरायामिति । प्राकाराद्वा-
ह्यायां तदन्तर्वर्तिन्यां वेत्ययं । लिङ्गविशिष्टपरिभाषया एकादेशस्य
पूर्वन्तित्वेन प्रहाणाद्वा प्राप्तिर्वोद्धृता । ह्यद्, तद्, एतौ उपतपराम-
र्शौ । तत्राद्यश्छान्दस इति गणरत्नकारः । तत्र । “ स्पश्छन्दसि
बहुलम् ” इति सूत्रे छन्दोप्रहणवैयर्थ्यापत्तेः ।

एकोऽन्यार्थे प्रधाने च प्रथमे केवले तथा ।

साधारणे समानेऽल्पे संख्यायां च प्रयुज्यते ॥

(‘आमि सर्वनाम्नः सुट्’ सू. २१७ या सूत्रावरील कौमुदीत
‘अपुरीति वक्तव्यम्’ हे जें वार्तिक पठित केले आहे त्या सबधानें
दीक्षित असे म्हणतात की) जरी ‘अपुरि इति वक्तव्यम्’ हे वार्तिक
‘अन्तर बहिर्योगोपसव्यानयो’ १-१-३६ या अष्टाध्यायीत पठित
असलेल्या सूत्रावरील भाष्यात पठित केले आहे तरी, ‘अन्तर
बहिर्योगोपसव्यानयोः’ असा जो सर्वादिगणात पाठ आहे त्या गण-
पाठाचा शेष या रूपानें ते वार्तिक पठित केले आहे. ‘जस्’ प्रत्यय
पुढें असतांना सर्वनामसज्ञा विकल्पें करून होते हे विधान करणाऱ्या
‘अन्तरं बहिर्योगोपसव्यानयोः’ सू. २२० या अष्टाध्यायीतील
सूत्राचा तें वार्तिक शेष नव्हे, म्हणजे त्या सूत्रावर ते वार्तिक आहे
असे मानू नये, कारण (‘अतो भिस ऐस्’ या पूर्वसूत्रातून
‘जसः शी’ या उत्तरसूत्रांत ‘अतः’ या पदाची अनुवृत्ति होत
असल्यामुळें व) अदन्त सर्वनामप्रकृतीपुढें ‘जस्’ प्रत्यय आल्यास
त्या प्रत्ययाचे जागी ‘शी = ई’ हा आदेश होतो असे ते सूत्र विधान
करणारे असल्यामुळें, टाबन्त-आकारान्त स्त्रीलिङ्ग-सर्वनामप्रकृती-
पुढें ‘जस्’ प्रत्यय आला असता, त्या प्रत्ययाचे जागी ‘शी’ हा
आदेश होण्याची प्राप्तीच नाही. (‘पूः’ हा शब्द स्त्रीलिङ्ग असल्या-
मुळें ‘अन्तरा’ हा टाबन्त शब्दच त्याचे विशेषण होऊ शकतो व
‘अन्तरा’ या टाबन्त शब्दापुढें ‘जस्’ प्रत्यय आल्यास, तो शब्द
सर्वनामसज्ञक असो किंवा नसो, त्याचे ‘अन्तराः’ असेच जस्प्रत्य-

यान्त रूप होऊं शकते आणि अष्टाध्यायीतील सूत्रावर 'अपुरि' हे वार्तिक पठित आहे असे मानल्याने कांहींच फलनिष्पत्ति होत नाही; कारण वर सांगितल्याप्रमाणे 'अन्तर' या अदन्त शब्दाची जशी 'अन्तराः अन्तरे' अशी जसप्रत्ययान्त पाक्षिक रूपे होऊं शकतात तशी 'अन्तरा' या टावन्त शब्दाची जसप्रत्ययान्त पाक्षिक रूपे न होतां 'अन्तराः' असें एकच रूप सिद्ध होऊं शकणार. परंतु ते गणसूत्रावर वार्तिक आहे असें मानल्याने, जेव्हां 'अन्तरा' हा शब्द 'पुरि' या सप्तम्यन्त शब्दाचे विशेषण होतो तेव्हां त्याला त्या वार्तिकाने सर्वनामसंज्ञेचा निषेध केला असल्यामुळे, 'सर्वनाम्नः स्याद् न्हस्वश्च' सू. २९१ हे सूत्र प्रवृत्त न होतां व 'अन्तरस्याम्' असें सप्तमीच्या एकवचनाचे रूप न होतां 'अन्तरायाम्' असेंच रूप होते.) 'अन्तरायां पुरि' याचा 'प्राकाराच्या बाहेर किंवा आंत असलेली वस्ती' असा अर्थ आहे. लिङ्गविशिष्टपरिभाषेने, किंवा पूर्वन्तिवद्भाषाने एकादेश हा अदन्त प्रकृतीचा अन्त्य अवयव आहे असें मानल्याने, 'अन्तरा' या शब्दाला सर्वनामसंज्ञेची प्राप्ति होते हे जाणवे. (सर्वादिगणांत 'अन्तर' हा शब्द 'अन्तरं बहिर्योगोपसंव्यानयोः' या गणसूत्रांत पठित आहे व प्रातिपदिकग्रहणे लिङ्गविशिष्टस्यापि ग्रहणम्—परि. ७२—या परिभाषान्वये 'अन्तर' या शब्दाने स्त्रीत्वबोधक टावन्त 'अन्तरा' या शब्दाचे ग्रहण करता येते. तसेंच 'अन्तर' या शब्दाहून 'टाप् = आ' हा प्रत्यय केला यस्मात्, 'अन्तर आ = अन्तरा' या स्थली 'अकः सवर्णे दीर्घः' सू. ८५ या सूत्राने 'अ' व 'आ' या दोहोचे जागी 'आ' असा जो एकादेश होतो त्याला पूर्वन्तिवद्भाषाने 'अन्तर' या अदन्त प्रकृतीचा अन्त्यावयव—'अ'—आहे असें मानल्यास किंवा 'एकादेशविकृतमन्ववत्'—परि. ३७—या परिभाषान्वये 'अन्तरा' हा एकादेशविकृत शब्द 'अन्तर' शब्दच आहे असें मानल्यास, 'अन्तरा' या शब्दाला 'सर्वादीनि सर्वनामानि' या सूत्रान्वये सर्वनामसंज्ञा प्राप्त होते व त्या सर्वनामसंज्ञेचा निषेध करणारे 'अपुरि' हे वार्तिक असल्यामुळे,

‘अन्तरस्याम्’ असे सप्तमीच्या एकवचनाचे रूप न होतां ‘अन्तरायाम्’ असे रूप होऊन ‘अन्तराया पुरि’ असा प्रयोग सिद्ध होतो.) ‘त्यद्, तद्’ हीं जो दोन सर्वनामों सर्वादिगणात पठित आहेत ती जें पूर्वी उक्त-सांगितले-आहे त्याचा परामर्श करणारी, म्हणजे बोध करून देणारी, सर्वनामों होत. गणरत्नकाराचे असे म्हणणे आहे की, या दोन सर्वनामापैकी ‘त्यद्’ या प्रथम सर्वनामाचा वेदातच प्रयोग होतो. पण हे म्हणणे बरोबर नाही; कारण ते म्हणणे बरोबर मानल्यास, (‘स्य इत्यस्य सोर्लोपः स्याद् हलि बहुले छन्दसि’ या अर्थाचा वाचक) ‘स्यरछन्दसि बहुलम्’ सू. ३५२६ या सूत्रातील ‘छन्दसि’ या पदाचे ग्रहण व्यर्थ ठरण्याची आपत्ति येते. (‘त्यद्’ या सर्वनामाचा वेदातच प्रयोग होत असता तर, वरील सूत्रात ‘छन्दसि’ हे पद घालण्याची काहीच गरज नव्हती व पाणिनीने ‘स्यो बहुलम्’ एवढेंच सूत्र केले असते. पण स्या सूत्रात ‘छन्दसि’ हे पद घातले असल्यामुळे त्यावरून हें स्पष्ट होते की, ‘त्यद्’ या सर्वनामाचा जसा वेदात प्रयोग होतो तसा भाषेत देखील प्रयोग होतो, व सूत्रार्थ असा निष्पन्न होतो की, वेदात ‘त्यद् सु = स्य’ याहून झालेल्या ‘सु’ प्रत्ययापुढें हल् आला असता, ‘स्य’ पुढील ‘सु’ प्रत्ययाचा बाहुल्याने लोप होतो, पण भाषेत तसे बहुलत्वानें होणारे ‘सु’ लोपकार्य होत नाही.) सर्वादिगणात पठित असलेले ‘एक’ हे सर्वनाम ‘एकोऽन्यार्थे प्रधाने च प्रथमे केवले तथा । साधारणे समानेऽल्पे सङ्ख्याया च प्रयुज्यते ॥’ या श्लोकान्वये ‘अन्य, प्रधान, प्रथम, केवल, साधारण, समान, अल्प’ व ‘एक-सख्या’ या अर्थाचे वाचक आहे.

शब्दरत्न—प्राप्त्यभावादिति । पू.शब्देन स्त्रीत्वविशिष्टस्यैव बोधनेन तादृशार्थस्य विशेष्यत्वे एव तत्प्रयुक्तेः । अत एव भाष्ये “अन्तरायाम्” इति हिप्रया सप्तम्यामेवोदाहृतमिति भावः । केवल ति । असहाय इत्यर्थः ॥

‘टावन्तात् प्राप्त्यभावात्’ असें जें मनोरमेत म्हटलें आहे त्याचा भावार्थ हा आहे कीं, ‘पूः’ हा शब्द नित्य स्त्रीलिङ्गाचाच बोधक असल्यामुळें, तसा स्त्रीत्वविशिष्ट ‘पुरि’ हा सप्तम्यन्त शब्द विशेष्य असतांनाच ‘अपुरि’ हें वार्तिक प्रवृत्त होतें; आणि म्हणूनच भाष्यांत ‘अन्तरायां पुरि’ असें केवळ सप्तमीचें स्त्रीलिङ्गाचें उदाहरण दिलें आहे. (‘अपुरः’ असें वार्तिक पठित न करितां ‘अपुरि’ असें वार्तिक पठित केलें असल्यामुळें व त्या वार्तिकाचें भाष्यकारांनीं जसप्रत्ययान्ताचें उदाहरण दिलें नसल्यामुळें, त्यावरूनच हें सिद्ध होतें कीं, तें वार्तिक अष्टाध्यायींत पठित केलेल्या सूत्रावर वार्तिक नसून गणपाठांत पठित केलेल्या त्या सूत्रावर वार्तिक आहे आणि म्हणूनच ‘पञ्चषटाध्यायी-स्थसूत्रस्य शेषः स्यात्तदा जसप्रत्ययपरकप्रयोगमेव कुर्यात्’ असें भैरवीकारांनीं म्हटलें आहे आणि त्या वार्तिकाचा असा अर्थ होतो कीं, ‘पुरि’ या स्त्रीलिङ्ग सप्तम्यन्त रूपाचें ‘अन्तरा’ हें विशेषण असल्यास, ‘अन्तरा’ याला सर्वनामसंज्ञा होत नाही, परंतु इतर विभवतींत ‘अन्तरा’ याला सर्वनामसंज्ञा होतेच आणि त्यामुळें ‘अन्तरस्याः पुरः आगतः’ असाच प्रयोग होऊं शकतो.) ‘एकोऽन्यार्थे प्रधाने च’ या श्लोकांतील ‘केवल’ या शब्दाचा असहाय—एकाकी—असा अर्थ आहे.

मनोरमा—स्वाभिधेयेति । स्वस्य पूर्वादिशब्दस्थाभिधेयेनापेक्षमाणस्यावधेनियम इत्यर्थः । ‘दिशः सपत्नी भव दक्षिणस्या’ इत्यादावपि व्यवस्थाअस्त्येव प्रसिद्धत्वात्तु नावधिवाची शब्दः प्रयुज्यते । न च संज्ञात्वान्निषेधः । आधुनिकसङ्केतो हि संज्ञा । न च दिक्षु सा ऽस्ति इति अस्तातिप्रकरणे कौपटहरदत्तादयः । अत्र दिक्षु चिरंतनः, कुरुषु तु आधुनिकः सङ्केत इत्यत्र व्याख्यातृवचनमेव प्रमाणम् । एतेन “विश्वेषां देवानाम्” इति व्याख्यातम् । वेदप्रसिद्धत्वात् । देवगणविशेषे विश्वशब्दस्याधुनिकसङ्केताभावात् । दक्षिणा गायका इति । इहामुकस्मात् कुशला इति अवध्यन्वयसम्भवेऽपि तन्नियमो

नास्तीति भावः । अधरे ताम्बूलरागः । उत्तरे प्रत्युत्तरे च शक्त इत्यपि प्रत्युदाहृतं व्यम् । कथं तर्हि “तथा परेषां युधि च” इति कालिदासः, “अपरे प्रत्यवतिष्ठन्ते” इत्यादि च । अत्राहुः—देश-वाचितया व्यवस्थायिष्यपोरेव परापरशब्दयोरुपचाराच्छत्रौ प्रति-वादिनि च प्रयोगः । न चैवमुपसर्जनता । न हि लाक्षणिकत्व-मुपसर्जनत्वम् । किं तु स्वायंविशिष्टार्थान्तरसंक्रमः । स च समा-सादिवृत्तत्वेव । अत एव भूवादिसूत्रे “एतान्यपीति—एतत्प्रतिपाद्यानि वस्तुनीत्यर्थं” इति कंयटोक्तिः सङ्गच्छते । वस्तुतस्तु परापरशब्द-योर्देशान्तरनिष्ठत्वादिकमेवायं । शत्रुत्वादिकं तु आधिकोऽयं । असंज्ञायां किम् । उत्तराः कुरवः । सुमेरुमवधिमपेक्ष्य कुरुषूत्तरशब्दो वर्तते इत्यस्तीह व्यवस्था । किं तु आधुनिकसङ्घेतोऽयमित्याहुः ।

(‘पूर्वापरवर’ सू. २१८ या सूत्रावरील कौमुदीत) ‘स्वामिधे-यापेक्षावधिनियमो व्यवस्था’ असे जें म्हटले आहे त्याचा ‘स्वस्य पूर्वादिशब्दस्य अभिधेयेन अपेक्ष्यमाणस्य अवधेर्नियमः’, म्हणजे ‘पूर्वापर’ या सूत्रात पठित असलेले ‘पूर्व, पर अवर’ इत्यादि जे शब्द त्या शब्दाचा जो अभिधेय—वाच्यार्थ—त्या वाच्यार्थाला ज्या अवधीची—मर्यादेची—नियमंकरून अपेक्षा असते तो अवधि दर्शविणारी व्यवस्था, असा अर्थ आहे ‘दिश. सपत्नी भव दक्षिणस्याः’ इत्यादि स्थली देखील व्यवस्था आहेच. येथें प्रसिद्धत्वा-मुळे अवधिवाचक शब्दाचा उपयोग केला नाही. (या वरील उदा-हरणात ज्या स्थली विद्यमान असणाऱ्या पुरुषानें वरील आशिवदि-रूप श्लोक उच्चारला आहे ते स्थल जरी त्या श्लोकात निर्दिष्ट केले नाही तरी, ते अध्याहृत स्थल दक्षिणदिशेचा अवधि सांगणारे स्थल आहे असे मानता येते आणि अशा रीतीने वरील उदा-हरणात अवधि दर्शविणारी व्यवस्था आहे असे म्हणतां येते. ‘पूर्व, पर’ इत्यादि शब्द त्या त्या दिशेला असणाऱ्या देशविशेषाचे वाचक असल्यामुळे, ते शब्द सज्ञावाचक ठरतात आणि प्रकृत सूत्रात ‘असज्ञा-याम्’ असा निषेध असल्यामुळे) त्या सज्ञावाचक शब्दाना सर्वनामसज्ञा

होऊं शकत नाही असें कोणी म्हटल्यास, तें म्हणणें बरोबर नाही; कारण आधुनिक पुरुषकृत संकेत याला संज्ञा म्हणतात. दिशांचे ठिकाणी 'संज्ञा' हा शब्द लागू पडत नाही, म्हणजे 'पूर्व, अपर' इत्यादि दिग्वाचक शब्द संज्ञावाचक ठरत नाहीत, असें 'अस्ताति'-प्रकरणांत कैयट, हरदत्त इत्यादिकांनीं म्हटलें आहे. ('पूर्व, उत्तर, दक्षिण' इत्यादि जे शब्द दिशांचे वाचक आहेत ते अनादिसंकेतसिद्ध असून त्यांना आधुनिक पुरुषकृत संकेतान्वये ती संज्ञा प्राप्त झालेली नसल्यामुळे, प्रकृत सूत्रांतील 'असंज्ञायाम्' या निषेधानें तशा अनादिसंकेतसिद्ध शब्दांचें ग्रहण होत नाही. 'दक्षिणोत्तराभ्यामतसुच्' सू. ५-३-२८ या सूत्रावरील भाष्याच्या वृत्तींत कैयटानें 'यद्येवं दिशः पूर्वादीनि नामधेयानीत्यसंज्ञायामिति सर्वनामसंज्ञानिषेधात् पूर्वस्थां दिशि वसतीत्यादि न सिध्यति । पौरुषेयसंज्ञाश्रयणादिह च तदभावाददोषः ।' असें म्हटलें आहे.) 'पूर्व, पर' इत्यादि शब्द अनादिसिद्धसंकेतानें दिशांचे वाचक असून, आधुनिकपुरुषसंकेतानें ते शब्द 'कुरु' इत्यादि देशांचे वाचक आहेत याला (कैयटादि) व्याख्यात्यांचें वचन प्रमाण आहे. या वरील व्याख्यानान्वये 'विश्वेषां देवानाम्' या प्रयोगाची उपपत्ति लावतां येते. 'विश्व' हा शब्द देवगणविशेषाचा वाचक आहे हे वेदांत प्रसिद्ध आहे व आधुनिक संकेतानें तो शब्द तशा अर्थाचा वाचक नाही. (तो शब्द अनादिसिद्धसंकेतानें तशा अर्थाचा वाचक असल्यामुळे, त्याला प्रकृत सूत्रांतील 'असंज्ञायाम्' हा निषेध लागू पडत नाही व त्याला सर्वनामसंज्ञा होण्यांत कांहीं बाध येत नाही आणि म्हणून 'विश्वेषां देवानाम्' या प्रयोगांतील 'विश्वेषाम्' याची सहज उपपत्ति लागू शकते.) 'दक्षिणाः साथकाः' या उदाहरणांत ('दक्षिण' हा शब्द 'कुशल' या अर्थाचा वाचक आहे आणि) हे साथक अमुकापेक्षा अधिक कुशल आहेत असा जरी या स्थलीं अवधिरूप अन्वय संभवतो तरी, अशा स्थलीं नियमंकरून अवधीची आकांक्षा राहत नसल्यामुळे, येथें 'दक्षिण' या शब्दाला सर्वनामसंज्ञा होत नाही. (व त्यामुळे

‘दक्षिणे गायकाः’ असा प्रयोग करता येत नाही.) ‘अधरे ताम्बूल-
रागः, उत्तरे प्रत्युत्तरे च शक्तः’ हे प्रयोग देखील प्रत्युदाहरणरूपाने
देता येऊ शकतात (‘अधर’ हा शब्द आधुनिक संकेतान्वये
खालच्या ओठाचा वाचक असल्यामुळे व अशा रीतीने तो शब्द
सज्ञावाचक ठरत असल्यामुळे, ‘असंज्ञायाम्’ या निषेधान्वये त्याला
सर्वनामसज्ञा होत नाही व ‘अधरस्मिन् ताम्बूलराग’ असा प्रयोग
करता येत नाही ‘उत्तरे प्रत्युत्तरे च शक्त’, म्हणजे उत्तर व
प्रत्युत्तर देण्यात समर्थ-हुशार-, या उदाहरणात ‘उत्तर’ हा शब्द
आधुनिक संकेताने, काही प्रश्न केले असता जे उत्तर दिले जाते,
त्या अर्थाचा वाचक असल्यामुळे, त्याला ‘असंज्ञायाम्’ या
निषेधान्वये सर्वनामसज्ञा होत नाही व या शब्दाला अवधीची
आकाक्षा नाही हेहि उघड आहे.) मग ‘तथा परेषा युधि च’ यातील
‘परेषाम्’ या कालिदासाने केलेल्या प्रयोगाचे व तसेच ‘अपरे
प्रत्यवतिष्ठन्ते’ यातील ‘अपरे’ या प्रयोगाचे समर्थन कसे करावे ?
प्रकाशकार या प्रयोगाचे अशा रीतीने समर्थन करतात की, ‘पर,
अपर’ हे शब्द देशवाचक असल्यामुळे व अशा रीतीने ते शब्द
व्यवस्थेचा विषय, म्हणजे नियमकरून अवधिसाक्षा, ठरत असल्या-
मुळे, त्या शब्दाचा ‘शत्रु’ व ‘प्रतिवादी’ या अर्थामध्ये अनुक्रमे
लक्षणेने प्रयोग होतो (व त्यामुळे त्यांना सर्वनामसज्ञा होते अशा
रीतीने ‘पर, अपर’ या शब्दाचा जरी लाक्षणिक अर्थामध्ये प्रयोग
केला जातो तरी, ‘उपसर्जनीभूता सर्वादयः सर्वनामसज्ञका न भवन्ति’
हा निषेध लागू पडण्याकरिता ज्या प्रकारचे उपसर्जनत्व आवश्यक
आहे ते) उपसर्जनत्व त्या शब्दात नाही, कारण लाक्षणिक अर्थ
केल्याने उपसर्जनत्व प्राप्त होत नाही आपला अर्थ भिन्न अर्थामध्ये
विशेषणरूपाने सक्रमित करून आपल्या अर्थाने युक्त अशा भिन्न
अर्थाचा बोध करणे याला ‘उपसर्जन’ असे म्हणतात. हे उपसर्जनत्व
समास इत्यादि घृतीमध्येच असते (‘पर, अपर’ हे शब्द जेव्हा
लक्षणेने ‘शत्रु, प्रतिवादी’ या अर्थाने वाचक होतात तेव्हा त्यांचा

मूळ अर्थ अथन्तरामध्ये संक्रमित होत नसल्यामुळे व त्यांच्या मूळ अर्थापासूनच त्यांचा वरील लाक्षणिक अर्थ निष्पन्न होत असल्यामुळे, त्यांना 'उपसर्जन' ही संज्ञा होत नाही आणि अशा रीतीने ते शब्द वरील निषेधाच्या कक्षेत येत नसल्यामुळे, त्यांना सर्वनामसंज्ञा होण्यांत कांहीं बाध येत नाही.) सर्वादिगणांतील शब्द लाक्षणिक अर्थाचा बोधक असला तरी त्याची सर्वनामसंज्ञा नष्ट होत नसल्यामुळेच, 'भूवादयो धातवः' सू. १-३-१ या सूत्रावरील भाष्यांतील 'एतान्यपि भवन्ति' या वाक्यांतील 'एतानि' या पदाचा 'एतत्प्रतिपाद्यवस्तूनि' असा जो कैयटाने लक्षणने अर्थ केला आहे तो योग्य ठरतो. (त्या भाष्यांत 'भावसाधनो धातुः' असे धातूचे लक्षण केले असतां व त्यांतील 'भाव' या शब्दाची 'भवतीति भावः' अशी व्युत्पत्ति केली असतां, 'किं कृतं भवति', म्हणजे काय साधले जाते, असा प्रश्न करून त्या प्रश्नाचे उत्तर देतांना भाष्यकार म्हणतात:- 'विप्रतिषिद्धानां धातुसंज्ञा सिद्धा भवति । भवेत् विप्रतिषिद्धानां धातुसंज्ञा सिद्धा स्यात् प्रातिपदिकानामपि प्राप्नोति । वृक्षः प्लक्ष इति । किं कारणम् ? । एतान्यपि हि भवन्ति । ' या भाष्याचा अर्थ असा आहे कीं, 'भवतीति भावः' अशी कर्तृप्रत्ययान्त व्युत्पत्ति केली असतां, भावाच्या विरुद्ध असणाऱ्या अशा अभावार्थाला दाखविणाऱ्या 'भिद्' वर्गरेना धातुसंज्ञा सिद्ध होते. पण असे करण्यांत जरी 'भिद्' वर्गरेना धातुसंज्ञा सिद्ध होते तरी, 'वृक्ष, प्लक्ष' इत्यादि प्रातिपदिकांना देखील धातुसंज्ञा प्राप्त होते; कारण या प्रातिपदिकांचा अर्थ झाड वर्गरे हे देखील उत्पन्न होणारेच पदार्थ आहेत. या भाष्यांत 'वृक्ष, प्लक्ष' हे पुल्लिङ्गी असून 'एतानि' असा जो नपुंसक सर्वनामाचा निर्देश केला आहे तो दिसण्यांत अयोग्य ठरत असल्यामुळे, कैयटाने 'एतानि' या पदाचे 'एतत्प्रतिपाद्यानि वस्तूनि' असे व्याख्यान केले आहे. येथे 'एतानि' हा शब्द 'हीं' या मूळ अर्थाचा बोधक नसून जरी लक्षणने प्रतिपाद्य वस्तूचा बोधक आहे तरी, त्याची सर्वनामसंज्ञा नष्ट होत नाही. यावरून हे स्पष्ट होते कीं, सर्व-

नामाचा लाक्षणिक अर्थामध्ये उपयोग वेला असला तरी, त्याची सर्वनामसज्ञा नाहीशी होत नसून कायम राहते. जेव्हा सर्वनामाचा अर्थ इतर पदाच्या अर्थामध्ये विशेषणरूपाने सक्रमित होऊन ते सर्वनाम स्वार्थाला धरून विशेष्यरूप अन्य पदार्थाचे बोधक होते तेव्हाच त्याची सर्वनामसज्ञा नष्ट होत असते. उदाहरणार्थ 'अतिसर्वाय देहि' या उदाहरणात 'सर्व' या शब्दाचा अर्थ 'अति' या पदाच्या अर्थामध्ये विशेषणरूपाने सक्रमित होऊन 'सर्वचे अतिक्रमण करणारा विशेष्यरूप पुरुष' या अन्य पदार्थाचा बोधक होत असल्यामुळे, म्हणजेच 'सर्व' हा शब्द उपसर्जनीभूत होत असल्यामुळे, त्याची सर्वनामसज्ञा नष्ट होते व त्यामुळे 'अतिसर्वस्मै' असे चतुर्थीच्या एकवचनाचे रूप न होता 'अतिसर्वाय' असेच रूप होते.) वास्तविक 'पर, अपर' हे शब्द देशान्तर-अन्य देश-या अर्थानेच वाचक आहेत. शत्रु इत्यादि जो त्याचा अर्थ होतो तो आधिक-मूळ अर्थानेच निघणारा-अर्थ होय. (तसा अर्थ करण्याकरिता लक्षणावृत्ति मानण्याची काही गरज नाही त्या शब्दाचे दोन्ही प्रकारचे अर्थ, म्हणजे देशान्तर व शत्रु प्रतिवादी हे अर्थ, अभिधाशक्तीनेच बोधित होतात.) 'उत्तरा. कुरव' हे असर्जेचे कौमुदीत प्रत्युदाहरण दिले आहे या उदाहरणात सुमेरु पर्वत अवधि मानून कुरूचे ठिकाणी 'उत्तर' हा शब्द लावला आहे व अशा रीतीने येथे व्यवस्था मानता येते. परंतु कुरूचे ठिकाणी जो 'उत्तर' शब्द लावला जातो तो आधुनिक पुरुषकृत सकेतामुळे लावला जातो. (त्यामुळे 'उत्तर' हा शब्द सज्ञावाचक ठरून 'असज्ञायाम्' या निषेधामुळे त्याला सर्वनामसज्ञा होत नाही व 'उत्तरे कुरव.' असा प्रयोग होऊ शकत नाही) असे प्रकाशकाराचे म्हणणे आहे

शब्दरत्न- स्वाभिधेयापेक्षावधीति समस्तपाठं व्याचष्टे-स्वस्ये-त्यादि । अपेक्षेति कर्मणि घञ् । व्यवस्थाऽस्त्येवेति । पूर्वादिशब्दरे-कस्या एव दिश उपाधिकृतभेदस्य प्रतिपादनम् । (१) उपाधिश्च पृथ्वीमध्ये, तत्प्रान्तवर्तिनश्चत्वारः पर्वताश्च । रामायणे किष्किन्ध्याया

सुग्रीवेण मध्यदेशावधिकस्यैव दिग्बिभागस्योक्तेः । पृथ्वीमध्यं च मध्याह्नसूर्यसंयोगिदेशः । एवं च तन्मध्यभागावधिकोदयाचलादिपर्यन्तदेशरूपोपाधिविशिष्टदिशि पूर्वादिशब्दानां तत्तच्छब्दं प्रवृत्तिनिमित्तोक्त्य प्रवृत्तिरित्युपाध्यन्तर्गततया व्यवस्थाऽस्त्येव । उदयाचलपर्यन्तरूपोपाधेस्तदभिधेयस्य तदाकाङ्क्षत्वं चास्त्येव । मध्याह्नसूर्यसंयोगिदेशात्तत्समुखदेश उदक् । तत्पृष्ठस्थदेशश्च दक्षिणा । मध्याह्ने सूर्यस्योदङ्मुखत्वात् । स्पष्टं चेदं हेलाराजीये । व्यवस्थायामिति च विषयसप्तमीति भावस्तदाह—प्रसिद्धत्वादिति । देशवृत्तीनां तत्तदवधिकोदयाचलसंनिहितत्वादि प्रवृत्तिनिमित्तमित्यादि बोद्धव्यम् आधुनिकसङ्केतो हीति । असंज्ञापदसामर्थ्यादिन्यथा सर्वादीनां केवलरूढत्वेनेन्द्रादिपदानामिव रूढत्वरूपसंज्ञात्वस्य सर्वत्र सत्त्वात्तदसङ्गतिः स्पष्टंवेति भावः । व्याख्यात्रिति । कैयटादीत्यर्थः आधुनिकसङ्केताभावादिति । किं त्वैश्वर एवेति भावः । यदि तन्नोत्कर्षस्यावधिसापेक्षत्वाद्यवस्थास्तीत्याग्रहस्तदा प्रत्युदाहरणान्तरमाह—अधरे इत्यादि । अत्रापि संज्ञात्वं सत्त्वाऽऽह—उत्तरे इत्यादि । उपचारादिति । तत्त्वारोपादिति भावः । अर्थान्तरसंक्रम इति । (१) स्वार्थविशिष्टार्थान्तरबोधकत्वमित्यर्थः । इदं च “ ज्ञातश्च तत्प्रत्ययाद् ” इति सूत्रे भाष्ये ध्वनितम् । मेवार्थ इति । देशवदयमपि तच्छब्दवदित्यर्थः । तुल्यत्वायादेतच्छब्दस्यापि कैयटोक्तार्थं शक्य इति ध्वनितम् । सुमेरुमिति । हिमवानवधिरिति तु “ ये केचन परेण हिमवन्तं जनपदा उत्तरकुरव उत्तरमद्रा ” इति ऐतरेयब्राह्मणे श्रूयते । उत्तरा इत्यस्य तन्नामान इत्यर्थस्तदा ऽऽह—आधुनिकेति । “ उत्तराः कुरवो दक्षिणान् कुरुनपेक्ष्योत्तरा उच्यन्ते ” इति तु कपिञ्जलाधिकरणे शाबरभाष्ये उच्यते ।

‘ स्वस्य पूर्वादिशब्दस्य ... इत्यर्थः ’ या मनोरमेतील पंक्तीत
 ‘ स्वामिधेयापेक्षावधिनियमः ’ या (प्रकृत सूत्रावरील कीमुदीतील)
 सामासिक शब्दाचें व्याख्यान केलें आहे, या सामासिक शब्दांतील
 ‘ अपेक्ष ’ हा शब्द (‘ अपेक्ष्यते इति अपेक्षः = अपेक्ष्यमाणः ’ असा)

कर्मणि घञ्प्रत्ययान्त शब्द आहे. 'व्यवस्थाऽस्त्येव' असे जें मनोरमंत म्हटले आहे त्याचा भावार्थ हा आहे की, जरी वास्तविक दिक् (आकाशाप्रमाणे) एकच आहे तरी, उपाधिकृत भेदामुळे (ज्या-प्रमाणे घटाकाश मठाकाश इत्यादि व्यवहार होतात त्याचप्रमाणे) एकाच दिशेचे ठिकाणी पूर्व, पश्चिम, दक्षिण, उत्तर हे व्यवहार केले जातात. पृथ्वीचा मध्यभाग व पृथ्वीच्या चार टोकास असलेले चार पर्वत हे उपाधि होत. रामायणामध्ये किष्किंधाकाडात सुग्रीवाने मध्यदेशाला अवधि मानूनच दिग्बिभागाचे वर्णन केले आहे मध्यान्ह-कालीन सूर्याचा पृथ्वीच्या ज्या देशाशी सयोग होतो त्याला पृथ्वीचा मध्यभाग म्हणतात. अशा रीतीने पृथ्वीचा मध्यभाग अवधि मानून उदयाचल, अस्ताचल इत्यादि पर्वतापर्यंत असणाऱ्या त्या त्या पृथ्वीप्रदेशरूप उपाधीने युक्त अशा दिशांचे ठिकाणी पूर्व, पश्चिम इत्यादि शब्दाची प्रवृत्ति करून उपाधिगत भेदामुळे दिशांची व्यवस्था लावली जाऊ शकतेच. उदयाचलापर्यंत असणारा प्रदेश हा 'पूर्व' शब्दाचा अर्थ केला असता येथे देखील त्या अवधीची आकाशा आहेच. मध्यान्हकाली सूर्याचे तोड उत्तरेकडे राहत असल्यामुळे मध्यान्हकालीन सूर्याचा ज्या पृथ्वीच्या भागाशी सयोग होतो तो देश अवधि मानून सूर्याच्या तोडासमोर असलेल्या पृथ्वीच्या भागाला उत्तरदिशा म्हणतात व सूर्याच्या पाठीमागे असलेल्या भागाला दक्षिणदिशा म्हणतात हेलाराजाच्या ग्रन्थात हे सर्व स्पष्टपणे सांगितले आहे. 'पूर्वावर' सू. २१८ या प्रकृत सूत्रातील 'व्यवस्थायाम्' ही विषयसप्तमी आहे असा दीक्षिताच्या म्हणण्याचा भावार्थ आहे आणि म्हणून त्यांनी मनोरमंत 'प्रसिद्धत्वात्' असे म्हटले आहे. 'पूर्व' इत्यादि शब्द जेव्हा देशाचे वाचक असतात तेव्हा त्या त्या दिशेकडे असणाऱ्या देशांचे ठिकाणी त्या 'पूर्व' इत्यादि शब्दाचा व्यवहार होण्याकरिता ते ते देश उदयाचलादि पर्वताचे जवळ असणे इत्यादि त्याचे प्रवृत्तिनिमित्त होणे, म्हणजे 'पूर्व' इत्यादि शब्दांची त्यांचे ठिकाणी प्रवृत्ति होण्यास कारणामूत होणे, असे समजावे.

‘आधुनिकसङ्केतो हि संज्ञा’ असें जें मनोरमंत म्हटलें आहे तें प्रकृत सूत्रांत ‘असंज्ञायाम्’ हें जें पद घातलें आहे त्याच्या सामर्थ्यामुळें म्हटलें आहे, म्हणजे ‘असंज्ञायाम्’ हें पद प्रकृत सूत्रांत घातलें असल्यामुळें ‘संज्ञा’ या शब्दाचा ‘आधुनिक संकेत’ असाच अर्थ होऊं शकतो. ‘संज्ञा’ या शब्दाचा तसा अर्थ न केल्यास, सर्वादिगणांत पठित असलेले सर्व शब्द आपापल्या अर्थामध्यें केवळ रूढ असल्यामुळें, ज्याप्रमाणें ‘इन्द्र’ इत्यादि आपापल्या अर्थामध्यें रूढ असलेले शब्द रूढत्वरूपसंज्ञावाचक म्हणविले जातात त्याचप्रमाणें सर्वादिगणांत पठित असलेले सर्व शब्द देखील रूढसंज्ञावाचक ठरतील व त्यामुळें प्रकृत सूत्रातील ‘असंज्ञायाम्’ हें पद विसङ्गत ठरण्याची आपत्ति येईल (व ‘असंज्ञायाम्’ या शब्दानें आपापल्या अर्थांत रूढ असणाऱ्या ‘पूर्व’ इत्यादि शब्दांची व्यावृत्ति होईल व अशा रीतीनें त्या शब्दांना केव्हांहि सर्वनामसंज्ञा होऊं शकणार नाहीं.)

‘व्याख्यातृवचनमेव प्रमाणम्’ असें जें मनोरमंत म्हटलें आहे त्यांतील ‘व्याख्यातृ’ या पदाचा ‘कैयटादि’ असा अर्थ आहे. ‘देवगणविशेषे विश्वशब्दस्याधुनिकसङ्केताभावात्’ असें जें मनोरमंत म्हटलें आहे त्याचा भावार्थ हा आहे कीं, ईश्वरकृतसंकेतामुळेंच ‘विश्व’ हा शब्द देवगणविशेषाचा वाचक आहे. ‘दक्षिणा गाथकाः’ या उदाहरणांत हे गाथक अमुकापेक्षां अधिक प्रवीण आहेत अशा अर्थामध्यें उत्कर्षाला अवधीची आकांक्षा असल्यामुळें, यथे देखील व्यवस्थारूप नियम आहे (व त्यामुळें हें योग्य प्रत्युदाहरण ठरत नाहीं) असा कोणी आग्रह धरल्यास, ‘अधरे ताम्बूलरागः’ हें मनोरमंत दुसरें प्रत्युदाहरण दिलें आहे. या प्रत्युदाहरणांत देखील (‘अधर’ हा शब्द आधुनिक संकेतान्वये खालचा ओठ या अर्थाचा वाचक आहे आणि म्हणून या स्थलीं) संज्ञात्व आहेच (व ‘असंज्ञायाम्’ हा निषेध असल्यामुळें ‘अधर’, या शब्दाला सर्वनामसंज्ञा होऊं शकत नाहीं) असें कोणी म्हटल्यास, ‘उत्तरे प्रत्युत्तरे च शक्तः’ असें मनोरमंत तिसरें प्रत्युदाहरण दिलें आहे. ‘परापरशब्दयोः

ज्या प्रथम प्रत्ययान्त शब्दाहून पुन्हा प्रत्यय केला जातो तो शब्द उपसर्जन होईल व 'टिड्ढाणम्' सू. ४७० या सूत्रांत 'अनुपसर्जनात्' सू. ४६९ या अधिकारसूत्राची अनुवृत्ति असल्यामुळे, उपसर्जनीभूत झालेल्या जित्प्रत्ययान्त शब्दाहून 'डीप्' प्रत्यय होऊं शकणार नाही. म्हणून लुक्पक्ष न मानतां अनभिधानपक्षच मानणें योग्य आहे असें भाष्यकारांनीं म्हटलें आहे. या भाष्यावरून हें स्पष्ट होतें कीं, एखाद्या प्रकृतीहून प्रथम अवयवार्थक प्रत्यय केल्यावर तशा प्रत्ययान्त शब्दाहून पुन्हा अवयवार्थक प्रत्यय केल्यास, प्रथमप्रत्ययान्त शब्द आपला अर्थ द्वितीय प्रत्ययाच्या अर्थामध्ये संक्रमित करित असल्यामुळे व अशा रीतीनें स्वार्थानें युक्त अशा परार्थाचा बोधक होत असल्यामुळे, तो उपसर्जन होतो, आणि हें भाष्य 'उपसर्जन' या शब्दाचा 'स्वार्थविशिष्टार्थान्तरसङ्क्रमः' असा अर्थ आहे याला प्रमाण आहे.) 'वस्तुतस्तु परापरशब्दयोर्देशान्तर...आधिकोऽर्थः' असें जें मनोरमेत म्हटलें आहे त्याचा भावार्थ हा आहे कीं, 'पर, अपर' या शब्दांचा जसा अभिधाशक्तीनें देशरूप अर्थ होतो त्याचप्रमाणें त्या शब्दांचा 'शत्रु, प्रतिवादी' असा देखील अर्थ अभिधाशक्तीनेंच होतो आणि याच न्यायानें भाष्यांतील 'एतानि' या पदाचा कथटानें जो अर्थ केला आहे तो अर्थ देखील शक्यार्थच होय, म्हणजे अभिधाशक्तीनें बोधित होणारा अर्थ होय, असें दीक्षितांनीं ध्वनित केलें आहे. दीक्षितांनीं सुमेरु पर्वत अवधि मानून 'उत्तराः कुरवः' या स्थलीं व्यवस्था मानली जाते असें म्हटलें आहे. परंतु ऐतरेयब्राम्हणांत 'ये केचन परेण हिमवन्तं जनपदा उत्तर-कुरव उत्तरमद्राः' ही जी श्रुति आहे त्या श्रुतींत हिमालय पर्वत अवधि मानून 'उत्तरः कुरवः' या स्थलीं व्यवस्था दर्शविली आहे. या उदाहरणांतील 'उत्तराः' या शब्दाचा 'उत्तरनामानः' असा अर्थ आहे. 'उत्तराः कुरवः' हा आधुनिक पुरुषकृत संकेत आहे असें मनोरमेत म्हटलें आहे; व शिवरभाष्यांत कपिञ्जलाधिकरणांत 'उत्तरः कुरवो दक्षिणान् कुरुनपेक्ष्योत्तरा उच्यन्ते' असें जें म्हटलें

आहे त्यावरून 'उत्तराः कुरवः' हा आधुनिक संकेत आहे हे सिद्ध होते.

मनोरमा—“स्वमज्ञातिधनाख्यायाम्” । आत्मात्मीयज्ञातिधन-
वाची स्वशब्दः, तत्र ज्ञातिधनयोः पर्युदासात् आत्मात्मीयो परिशिष्टा-
वित्याशयेन व्याचष्टे—आत्मीया इत्यर्थः, आत्मान इति वेति ।
यत्याहुः—आत्मनि स्वशब्दो नपुंसकः । तेन स्वे, स्वा इत्युदाहरणं
तत्र न सम्भवतीति । तच्चिन्त्यम् । आत्मन्यपि स्वशब्दस्य पुंस्त्वात् ।
“विभाषा ऋसि” इति प्रकरणे “स्वमात्मीये” इत्येव षष्ठ्ये
गुरुनिर्देशं कुर्वतः सूत्रकारस्यैवात्र प्रमाणत्वात् ।

यदपि स्वोक्तेऽर्थे उपपट्टम्भार्थं—

स्वो ज्ञातावात्मनि स्वं त्रिष्व्वात्मीये स्वोऽस्त्रियां धने ॥

इति अमरसिंहोक्तिमाहुः । तदपि चिन्त्यम् । कोशो हि आत्म-
नीति पूर्वान्वयि । स्वमिति तु उत्तरान्वयि । तथा च हेमचन्द्रः —

द्यौः स्वर्गनभसोः स्वो ज्ञात्यात्मनोः स्वं निजे धने ॥ इति ।
वेदिनीकारोऽपि—

स्वः स्यात्पुंस्यात्मनि ज्ञातो त्रिष्व्वात्मीये ऽस्त्रियां धने ॥ इति ।

तस्मात् स्वे स्वा इत्यस्यात्मान इति विवरणं सम्यगेवेति स्थितम् ।

ज्ञातिधनवाचिनस्त्विति । ताच्छील्ये णिनिना ज्ञातिधनयोरपि
आत्मीयत्व पुरस्कृत्य प्रवृत्तौ सर्वनामताऽस्त्येवेति ध्वनयति ।
एतदर्थमेव हि सूत्रे आख्याग्रहणं कृतम् ॥

'स्वमज्ञातिधनाख्यायाम्' सू. २१९ या सूत्रातील 'स्व' हा
शब्द आत्मा, आत्मीय, ज्ञाति व धन या चार अर्थांचा वाचक आहे
व या सूत्रात ज्ञाति व धन या दोन अर्थांचा पर्युदास केला असल्या-
मुळे आणि आत्मा, आत्मीय हे दोन अर्थ अवशिष्ट राहत असल्यामुळे,
प्रवृत्त सूत्रावरील कोमुदीत 'स्वे-स्वाः । आत्मीया इत्यर्थः ।
आत्मान इति वा' असे म्हटले आहे. ('स्व' या शब्दाचा धन किंवा
ज्ञाति असा अर्थ असल्यास, 'स्वे' असे प्रथमेच्या बहुवचनाचे

पाक्षिक रूप न होतां 'स्वाः' असेंच जसूप्रत्ययान्त रूप होते.) प्रकाश-कारांचें असें म्हणणें आहे कीं, 'आत्मा' या अर्थाचा वाचक 'स्व' हा शब्द नपुंसक असल्यामुळे त्या अर्थामध्ये असणाऱ्या 'स्व' या शब्दाचीं 'स्वे स्वाः' अशीं पुल्लिङ्गाचीं रूपें होऊंच शकत नाहींत. ('स्व' या शब्दाचा 'आत्मीय' असा अर्थ असल्यास, त्या अर्थामध्ये 'स्व' हा शब्द पुल्लिङ्गी असल्यामुळे त्या अर्थामध्येच 'स्व' शब्दाचीं 'स्वे-स्वाः' अशीं रूपें होऊं शकतात असें प्रकाशकारांचें म्हणणें आहे.) पण हें त्यांचें म्हणणें बरोबर नाहीं; कारण 'आत्मा' या अर्थाचा देखील वाचक 'स्व' हा शब्द पुल्लिङ्गी आहे 'विभाषा जसि' या प्रकरणामध्ये 'स्वमात्मीये' असें लहानसें सूत्र पाणिनीनें पठित न करितां एवढें मोठें जें प्रकृत सूत्र पठित केले आहे तें सूत्रच, 'आत्मा' या अर्थाचा देखील वाचक 'स्व' हा शब्द पुल्लिङ्गी आहे हें मानण्यास प्रमाण आहे. ('स्व' या शब्दाचे चार अर्थ वर सांगितलेच आहेत, त्यांपैकीं ज्ञाति व घन या दोन अर्थामध्ये असणाऱ्या 'स्व' या शब्दाला 'अज्ञातिघनाख्यायाम्' या निषेधान्वये प्रकृत सूत्र लागूच पडत नाहीं. बाकी राहिले दोन अर्थ—आत्मा व आत्मीय. या दोन अर्थापैकीं 'आत्मा' या अर्थामध्ये असणारा 'स्व' हा शब्द नित्य नपुंसकलिङ्गी असता तर, त्याला प्रकृत सूत्र लागूच पडलें नसतें व केवळ आत्मीयवाचक 'स्व' या शब्दाला तें सूत्र लागू पडण्याकरितां पाणिनीनें 'स्वमात्मीये' असें लहानसें सूत्र केल्यानें काम भागू शकलें असतें. पण तसें लहानसें सूत्र न करितां पाणिनीनें एवढें मोठें प्रकृत सूत्र केल्यामुळे, 'आत्मा' या अर्थाचा देखील वाचक 'स्व' हा शब्द पुल्लिङ्गी आहे हें त्यावरून स्पष्ट होते.) 'आत्मा' या अर्थाचा वाचक 'स्व' हा शब्द नित्य नपुंसकलिङ्गी आहे याला प्रकाशकार 'स्वो ज्ञातावात्मनि स्वं त्रिष्वात्मीयं स्वोऽस्थियां घने' हा अमरांतोळ श्लोक प्रमाण देतात. पण हें त्यांचें म्हणणें देखील बरोबर नाहीं; कारण अमरांतोळ चरील श्लोकांत 'आत्मनि' या

शब्दाचा 'स्वो ज्ञातौ' या पूर्व पदाशी अन्वय असून, 'स्वम्' याचा 'त्रिष्वात्मीये' या उत्तर पदाशी अन्वय आहे व असे मानण्याला हेमचन्द्रकोशातील 'द्यौः स्वर्गनभसो स्वो ज्ञात्यात्मनो स्व निजे धने' हा श्लोक व तसेच मेदिनीकोशातील 'स्व. स्यात्पुस्यात्मनि ज्ञातौ त्रिष्वात्मीयेऽस्त्रिया धने' हा श्लोक प्रमाण आहे म्हणून 'आत्मा' या अर्थाच्या वाचक 'स्व' या शब्दाची 'स्वे-स्वा' अशी प्रथमेच्या बहुवचनाची पाक्षिक रूपे होतात ह जे प्रकृत सूत्रावरील कौमुदीत विवरण केले आहे त अगदी योग्य ठरते (प्रकाशकारानी अमरातील वरील श्लोकाच्या प्रथम चरणाची 'स्वो ज्ञातौ, आत्मनि स्वम्' अशी दोन भिन्न वाक्ये मानली आहेत आणि म्हणून 'आत्मा' या अर्थाचा वाचक 'स्व' हा शब्द नपुंसकलिङ्गी आहे असे ते म्हणतात परंतु दीक्षित म्हणतात की, अमरातील वरील श्लोकाची 'स्वा ज्ञानात्मात्मनि, स्व त्रिष्वात्मीये, स्वोऽस्त्रिया धने' अशी वास्तविक तीन वाक्ये होतात व तशी तीन वाक्ये केली असता, 'आत्मा' या अर्थाचा वाचक 'स्व' हा शब्द पुल्लिङ्गी आहे हे प्रकाशकारानी प्रमाणभूत मानलेल्या अमरातील श्लोकावरूनच सिद्ध होते. अमरातील श्लोकाचा जसा दीक्षितानी अन्वय केला आहे त्याच्या समर्थनार्थ त्यांनी इतर दोन कोशाचे प्रमाण दिले आहे व त्या दोन्ही कोशावरून हे स्पष्ट होतं की, 'आत्मा' या अर्थाचा वाचक 'स्व' हा शब्द पुल्लिङ्गी आहे) 'ज्ञातिधनवाचिनस्तु स्वा' या प्रकृत सूत्रावरील कौमुदीच्या पक्वीत 'ज्ञातिधनवाचिन' या स्थली ('सुप्यजातौ णिनिस्ताच्छील्ये' सू २१८८ या सूत्राने होणारा) तच्छीलार्थक 'णिनि' प्रत्यय जो केला आहे त्याने हे ध्वनित केले आहे की, जेथे 'स्व' या शब्दाने धन किंवा ज्ञाति याचा 'आत्मीयत्व' या स्थाने बोध करणे आहे तशा स्थली देखील, 'स्व' हा शब्द ज्ञाति-धनवाचक असूनहि त्याला सर्वनाममज्ञा होनेच आणि हा अर्थ स्पष्ट होण्याकरिताच प्रकृत सूत्रांत 'आत्म्या' या पदाचे ग्रहण केले आहे. (जेव्हा 'स्व' या शब्दाने ज्ञाति किंवा धन याचा बोध करणे असून

त्यांचे ठिकाणीं आत्मीयत्वरूप धर्माचा बोध करणें नाहीं तेव्हांच जातिवाचक किंवा धनवाचक 'स्व' या शब्दाला सर्वनामसंज्ञा होत नाहीं. परंतु जेव्हां त्यांचा आत्मीयत्वरूपानें बोध करणें आहे तेव्हां 'स्व' या शब्दाला सर्वनामसंज्ञा होतेच व हें प्रकृत सूत्रांतील 'आख्या' या पदाच्या ग्रहणसामर्थ्यानें सिद्ध होतें असा दीक्षितांच्या म्हणण्याचा आशय आहे, आणि हा आशय 'न च जातिधनयो- रप्यात्मीयत्वपुरस्कारे सर्वनामत्वं न स्यादिति वाच्यम्, आख्याग्रहण- चलेन जातित्वधनत्वपुरस्कारे एव पर्युदासप्रवृत्तेः' या शब्दांनीं बालमनोरमेत स्पष्ट केला आहे.)

शब्दरत्न—हेमचन्द्र इति । कोशयोरविरोधे सम्भवति विरोधो न न्याय्य इति भावः । यदि तु एवमन्वये—

स्वो ज्ञातावात्मनि धने त्वस्त्री आत्मीयके त्रिषु ।

इति पाठेनैव सिद्धे त्रिः स्वग्रहणवैयर्थ्यापत्तेः ।

बन्धूकबन्धूभवदेतदस्या मुखेन्दुनानेन सहोज्जिहाना ॥

रागश्रिया शैशवयोवनीयां स्वमाह सन्ध्यामधरोष्ठलेखा ॥ १ ॥

(नं० स० ७ श्लो० ३७) इति ।

श्रीहर्षश्लोके आत्मानमित्यर्थकस्वमित्यस्य बन्धूकबन्धूभवदिति विशेषणेन च नपुंसकत्वमस्तीत्युच्यते तर्ह्यस्तु, मेदिन्यादिप्रामाण्या- त्पुंल्लिङ्गो ऽप्यस्त्येवेति स्वे, स्वा इत्षुदाहरणं न सम्भवतीति प्राचीनोक्तिरसङ्गतैवेति ध्वनयन्नाह—विवरणं सम्यगेवेति । एतदर्थ- मेवेति । एतदर्थमपीत्यर्थः । धनत्वेनात्मीयस्य बोधो माभूदित्यर्थं चेत्प्रपि बोध्यम् । आत्मात्मीयाख्यायामिति तु नोक्तं लाघवाभावात् ।

दोन कोशांमध्ये विरोध न येतां जर-त्यांचा अर्थ लावतां येऊं शकतो तर त्यांच्यामध्ये विरोध येईल अशाप्रकारें त्यांचा अर्थ करणें न्याय्य-योग्य-नाहीं असा दीक्षितांच्या म्हणण्याचा आशय आहे. (नारायण मेदिनीकोशांत व हेमचन्द्रकोशांत 'आत्मा' या अर्थाचा वाचक 'स्व' हा शब्द पुल्लिङ्गी असतो असें स्पष्ट म्हटलें असत्या-

मुळें व त्या अर्थाला धरून अमरकोशातील श्लोकाचा अन्वय करता येऊ शकत असल्यामुळें, प्रकाशकारानी अमरकोशातील त्या श्लोकाचा जसा विरुद्धार्थप्रतिपादक अन्वय केला आहे तसा अन्वय करणे अन्याय्य आहे असे शब्दरत्नकाराचे म्हणणे आहे) प्रकाशकारानी अमरकोशातील श्लोकाचा जसा अन्वय केला आहे तसा अन्वय होणे जर अमरकाराना अभिप्रेत असने तर, त्यानी 'स्वो ज्ञातावात्मनि घने त्वस्त्री आत्मीयके त्रिषु' असा श्लोक पठित केल्याने काम भागू शकले अमते व त्यानी यथापठित श्लोकात 'स्व' हा शब्द जो तीनदा उच्चारला आहे तसा तीनदा तो शब्द उच्चारणे व्यर्थ ठरण्याची आपत्ति येते. 'बन्धूकबन्धुभवदेतस्या मुखेन्दुनानेन सहोज्जिहाना । रागश्रिया शैशवयीवनीया स्वमाह सन्ध्यामधरोष्ठलेखा ॥ (नैपथकाव्य सर्ग ७ श्लोक ३७) या श्रीहर्षकृत श्लोकात 'आत्मानम्' या अर्थाच्या वाचक 'स्व' या शब्दाचे 'बन्धूकबन्धुभवत्' हे नपुसक पद विशेषण केले असल्यामुळें, आत्मार्थक 'स्व' हा शब्द नपुसकलिङ्गी आहे हें सिद्ध होते असे कोणी म्हटल्यास, तो शब्द नपुसकलिङ्गी आहे असे मानले तरी, मेदिनी इत्यादि कोशाच्या आधारे तो आत्मार्थक 'स्व' हा शब्द पुल्लिङ्गी देखील आहे हे स्पष्ट होत असल्यामुळें, त्या आत्मवाचक 'स्व' शब्दाची 'स्वे-स्वाः' अशी पाक्षिक रूपे होऊ शकत नाहीत हे जें प्रकाशकाराचे म्हणणे आहे ते चूक ठरते हा आशय ध्वनित करण्याकरिता दीक्षितांनी 'तरमात् स्वे स्वा इत्यस्यात्मान इति विवरण सम्यगेवेति स्थितम्' असे मनोरमंत म्हटले आहे. (नैपथातील वरील श्लोकाचा अर्थ पुढें दिव्याप्रमाणे आहे - 'अनेन प्रत्यक्षदृश्येन अस्याः दमयन्त्याः मुखेन्दुना मुखचन्द्रेण सहैव उज्जिहाना उदय प्राप्ता अधरोष्ठलेखा लेखाकारोऽधरोष्ठ. रागश्रिया रविमशोभया बन्धूक मध्यान्हविकासिपुष्प भाषायां दुपारीति प्रनिद्ध तस्य अबन्धुः बन्धुरभवत् समानमभवत् एतत् प्रत्यक्षदृश्य स्वमात्मान शैशवयीवनीयां शाल्यतादृष्यसम्बन्धिनी सन्ध्या आह द्रुते, अहमेव सन्ध्येति बोधयति । वान्यस्यान्ते तारुष्यस्यादी

अधरोष्ठे अधिको रक्तसा भवतीति प्रसिद्धम् ।') 'एतदर्थमेव हि सूत्रे आख्याग्रहणं कृतम्' असें जें मनोरमंत म्हटलें आहे त्यांतील 'एतदर्थमेव' या पदांचा 'एतदर्थमपि' असा अर्थ आहे. प्रकृत सूत्रांत 'आख्या' या पदाचें ग्रहण अशाकरितां देखील केलें आहे कीं, जेथें 'स्व' या शब्दानें प्राधान्येंकरून घनाचा बोध होतो तेथें त्या शब्दानें 'आत्मीय' या अर्थाचा बोध न व्हावा हें देखील जाणावें (आणि म्हणूनच 'एतदर्थमेव' यांतील 'एव' या पदाचा 'अपि' असा अर्थ केला आहे. प्रकृत सूत्रांत 'आख्या' या पदाचें ग्रहण कां केलें आहे याचें प्रयोजन सांगतांना भाष्यकार म्हणतात—'आख्या-ग्रहणं किमर्थम् ? । ज्ञातिधनपर्यायवाची यः स्वशब्दस्तस्य यथा स्यादिह मा भूत् । स्वे पुत्राः स्वाः पुत्राः । स्वे गावः स्वा गावः । ') प्रकृत सूत्राएवजीं पाणिनीनें 'स्वमात्मात्मीयाख्यायाम्' असें सूत्र केलें नाहीं; कारण तसें सूत्र केल्यानें (अधिक मात्रा झाल्या असत्या व) लाघव झालें नसतें.

मनोरमा— "अन्तरं बहिर्योगोपसंव्यानयोः" । बहिरित्यना-
वृत्तो देशो बाह्यं चोच्यते । तत्राद्यमर्थं गृहीत्वाऽऽह—बाह्या इत्यर्थ
इति । द्वितीये तु आन्मन्तरा इत्यर्थो बोध्यः । बाह्येन हि आन्मन्त-
रस्य योगोऽस्ति । अर्थद्वयमप्याकरे स्थितम् । उपसंव्यानशब्दो ऽपि
करणव्युत्पत्त्योत्तरीयपरः । कर्मव्युत्पत्त्या त्वन्तरीयपरः ।

'अन्तरं बहिर्योगोपसंव्यानयोः' सू. २२० या सूत्रांतील 'बहिः'
या शब्दाचे 'अनावृत प्रदेश' व 'बाह्य' असे दोन अर्थ आहेत. पहिला
अर्थ घेऊन 'अन्तरे गृहाः' या पदांचा 'बाह्या गृहाः' असा कौमु-
दीत अर्थ केला आहे. (नगराच्या बाहेर असणारी चांडालादिकांचीं
घरें असा 'अन्तरे गृहाः' या पदांचा अर्थ आहे.) द्वितीय अर्थाला
घरून 'बहिः' याचा 'आन्मन्तराः' असा अर्थ होतो हें लक्षांत
ठेवावें. आन्मन्तर प्रदेशाचा बाह्य प्रदेशाशीं संयोगसंबंध असतो.
'बहिः' या शब्दाचे वर सांगितलेले दोन्ही अर्थ भाष्यांत दिले

आहेत. (प्रकृत सूत्रावरील भाष्यात हे अर्थ दिले नसून या सूत्रावरील कौयटवृत्तीत हे अर्थ दिले आहेत. कौयटाने आपल्या वृत्तीत ' बहिरित्यनावृतदेश उच्यते, तेन योगो बहिर्योगः । स च बाह्यस्य भवति । अन्तरे गृहा इति नगरवाह्याश्चाण्डालादिगृहा उच्यन्ते । यदा तु बहिरशब्देन बाह्य उच्यते, बाह्येन योगो बहिर्योग इति, तदा नगराम्यन्तरे ये गृहास्ते उच्यन्ते । उभयथापि स्मर्यन्ते' असे म्हटले आहे.) ' उपसवीयते अनेन इति उपसव्यानम्' अशी ' उपसव्यान' या शब्दाची करणव्युत्पत्ति केल्यास, त्या शब्दाचा ' उत्तरीय वस्त्र' असा अर्थ होतो. ' उपसवीयते इति उपसंव्यानम्' अशी कर्मव्युत्पत्ति केल्यास, त्या शब्दाचा ' अन्तरीय वस्त्र' असा अर्थ होतो (' व्येञ् सवरणे' या घातूहून ' करणाधिकरणयोश्च' सू. ३२९३ या सूत्राने ' करणे ल्युट् = अन' प्रत्यय केल्यास किंवा ' कृत्यल्युटो बहुलम्' सू. २८४१ या सूत्राने कर्मणि ल्युट् केल्यास, ' आदेश उपदेशे' सू. २३७० या सूत्राने ' व्ये' या घातूतील एकाराचे जागी ' आ' असा आदेश होऊन ' उपसंव्यानम्' असे रूप होते.)

शब्दरत्न- बाह्यं चेति । उक्तबहिर्देशस्यमित्यर्थः । उपसंव्यानशब्दोऽपीति । एवं च तद्ग्रहणं बहिर्योगस्य गृहेष्वेव प्रसिद्धिमाश्रित्य सूत्रे कृतिमिति भावः ।

' बाह्यं चोच्यते' असे जें मनोरमंत म्हटले आहे त्यातील ' बाह्यम्' या शब्दाचा ' बहिर्देशस्यम्' असा अर्थ आहे. ' उपसव्यानशब्दोऽपि' इत्यादि जें मनोरमंत म्हटले आहे त्याचा भावार्थ हा आहे कीं, (प्रकृत सूत्रात ' बहिर्योग' हा शब्द घातला असून देखील पुन्हा त्या सूत्रात) ' उपसव्यान' या शब्दाचे जें ग्रहण केले आहे त्याचे कारण हें आहे कीं, ' बहिर्योग' हा शब्द रुढीने परात्माच लागू पडतो. (प्रकृत सूत्रात ' उपसंव्यान' या शब्दाचे ग्रहण न करितां ' बहिर्योग' या शब्दाचेच ग्रहण केले असते तर, ' बहिर्योग'

हा शब्द रूढीने घरांनाच लागू पडत असल्यामुळे, 'घर' या अर्थाच्या वाचक 'अन्तर' शब्दाचेच ग्रहण झाले असते व उत्तरीय वस्त्र किंवा अन्तरीय वस्त्र या अर्थाच्या वाचक 'अन्तर' शब्दाचे ग्रहण झाले नसते असा शब्दरत्नकारांच्या म्हणण्याचा आशय आहे. प्रकृत सूत्रावरील भाष्यांत 'उपसंव्यानग्रहणमनर्थकं बहिर्योगेन कृतत्वात्' असे वार्तिक प्रथम पठित करून लगेच त्याच्या उलट 'न वा शाटक-युगाद्यर्थम्' असे द्वितीय वार्तिक भाष्यकारांनी पठित केले आहे व अशा रीतीने प्रकृत सूत्रांत 'बहिर्योग' व 'उपसंव्यान' या दोन्ही शब्दांची आवश्यकता दाखविली आहे.)

मनोरमा—“पूर्वादिभ्यो नवभ्यो वा” । अत्रेदमवधेयम् । एतत्सूत्रं “जसः शी” इत्यत्रानुवर्त्य वाक्यभेदेन व्याख्येयम् । “वा च्छन्दसि” इत्येतत् “अमि पूर्व” इत्यत्र यथा । एवं चाष्टा-ध्याध्यां “पूर्वपर—” इत्यादित्रिसूत्रो गतार्थेति महल्लाघवम् । एकशब्दस्याष्टावर्था उक्तास्तत्र विशेषमाह—संख्यापामिति । अन्येषु सप्तसु तु वचनान्तरमपि स्यादेव । एके, एकैपामिति यथेति भावः ।

'पूर्वादिभ्यो नवभ्यो वा' सू. २२१ या सूत्रासंबंधाने हे लक्षांत घ्यावे की, या सूत्राची 'जसः शी' या उत्तर सूत्रांत अनुवृत्ति करून वाक्यभेदाने—भिन्न वाक्ये करून—व्याख्यान करावे. जसे 'अमि पूर्वः' या सूत्रांत 'वा च्छन्दसि' हे पूर्व सूत्र अनुवृत्त करून वाक्य-भेदाने व्याख्यान केले जाते तसेच प्रकृत स्थलीं करावे. असे केले असता, चाष्टाध्यायांत पठित असलेली 'पूर्वपर' इत्यादि तीन सूत्रे गतार्थ होताना (व त्यामुळे ती गालना येऊ नकतात आणि) असे वचनान्तर मांडे लावणे आटे. ('जसः शी' सू. २१४ या सूत्रांत प्रकृत पूर्व सूत्राची अनुवृत्ति केली असता ते एक वाक्य तयार होते त्याची 'पूर्वादिभ्यो नवभ्यो वा' व 'पूर्वादिभ्यो नवभ्यो वा जसः शी' अर्थां दोन भिन्न वाक्ये करून, प्रकृत सूत्रांत 'पूर्वो नवभ्यो इतिभ्योः विसावृत्तिरसौ वा स्यः' हे असे सूत्रांत व्याख्यान केले आहे तसे

‘बहुव्रीहि कर्तव्य असता’, म्हणजेच ‘बहुव्रीही विकीपिते’, असा अर्थ होतो ‘बहुव्रीही’ ही अधिकरणसप्तमी मानल्यास, ‘सर्वादीनि सर्वनामानि’ हे पूर्व सूत्र प्रकृत सूत्रात अनुवृत्त होत असल्यामुळे, या सूत्राचा ‘बहुव्रीही’ सर्वादीनि सर्वनामानि—सर्वनामसज्ञकानि—न स्यु.’ असा अर्थ होणार, म्हणजे ‘बहुव्रीहिसमासात् प्राक् सर्वादीनां या सर्वनामसज्ञा आसीत्सा बहुव्रीहिसमासे कृते सति नष्टा भवति’ असा प्रकृत सूत्राचा अर्थ होणार, व तसा अर्थ केल्यास, प्रकृत सूत्राचा अर्थ ठरण्याची आपत्ति येते, कारण ‘सज्ञोपसर्जनीभूतास्तु न सर्वाद्य’ असे वार्तिक असल्यामुळे व अन्यपदार्थप्रधान बहुव्रीहिसमासाचे अवयव उपसर्जन होत असल्यामुळे, बहुव्रीहिसमासातल सर्वनामरूप अवयवाची सर्वनामसज्ञा बहुव्रीहिसमास केल्याने वरील वार्तिकान्वये नाहीशी होणारच. मग ती सर्वनामसज्ञा नाहीशी करण्याकरिता प्रकृत सूत्र असण्याची गरज काय ? अशा रीतीने प्रकृत सूत्र ‘बहुव्रीही कृते’ असे व्याख्यान केल्याने अर्थ ठरू पाहते ते सूत्र अर्थ न ठरवे याकरिता त्या सूत्राचा ‘बहुव्रीही विकीपिते सर्वनामसज्ञा न स्यात्’ असा कौमुदीत अर्थ केला आहे व प्रकृत सूत्रावरील कौमुदीत) ‘इह समासात् प्रागेव प्रक्रियावाक्ये सर्वनामसज्ञा निषिध्यते’ असे म्हटले आहे, व या कौमुदीच्या पक्वोतील ‘प्रक्रियावाक्ये’ या पदाचा ‘अलौकिके विग्रहवाक्ये’ असा अर्थ आहे अलौकिक प्रक्रियावाक्यात ‘अकच्’ प्रत्यय केला तरी नाही हरकत नाही असे कोणी म्हटल्यास, त्यावर कौमुदीत ‘स च समासेऽपि श्रूयेत’ असे उत्तर दिले आहे. (‘बहुव्रीही कृते’ असे व्याख्यान न करता ‘बहुव्रीही विकीपिते’ असे व्याख्यान केल्याने प्रकृत सूत्रावरील वार्तिकाने गतार्थ होत नाही, कारण बहुव्रीहिसमास केल्यावर त्या समासातील सर्वनामरूप अवयव उपसर्जन होत असल्यामुळे त्याची सर्वनामसज्ञा वरील वार्तिकाने नाहीशी होत असून, बहुव्रीहिसमास होण्यापूर्वी जे अलौकिक प्रक्रियावाक्य तयार केले जाते त्यातच ती सर्वनामसज्ञा प्रकृत सूत्राने नष्ट होते आणि

पुढे 'जस्' प्रत्यय आला असतां, त्या शब्दांना विकल्पेकरून सर्व-
नामसंज्ञा होते तरी, त्या विधानाचा वास्तविक अर्थ हाच होतो कीं,
गणसूत्रान्वये नित्य सर्वनामसंज्ञक ठरणान्या त्या नव शब्दांपुढे 'जस्'
प्रत्यय आल्यास त्या प्रत्ययाचे जागी विकल्पेकरून 'शी' हा आदेश
होतो. (अष्टाध्यायींत पठित असलेल्या वरील तीन सूत्रांत) 'व्यव-
स्थायामसंज्ञायाम्' इत्यादि जीं व्यावर्तक विशेषणें निर्दिष्ट केलीं
आहेत तीं गणपाठांत पठित असलेल्या या तीन सूत्रांत आहेतच.
(म्हणून अष्टाध्यायींत पठित असलेलीं ही तीन सूत्रें गाळलीं तरी
कोणताहि दोष उत्पन्न होण्याचा संभव नाही.)

मनोरमा--"न बहुव्रीही" । कृते बहुव्रीही निषेधो व्यर्थः ।
'उपसर्जनीभूता न सर्वादय' इति वक्ष्यमाणत्वादत्त आह-चिकीषिते
इति । समासात्प्रागेवेति च । प्रक्रियेति । अलौकिके विग्रहवाक्ये
इत्यर्थः । नन्वस्तु तत्राकञ् अत आह-स चेति । न च निमित्त-
स्यानुपसर्जनत्वस्य विनाशोन्मुखत्वात्प्रागेव संज्ञा न भविष्यतीति
वाच्यम् । 'अकृतव्यूहपरिभाषाया' अनित्यत्वात् । तत्र चैतत्सूत्रस्यैव
ज्ञापकत्वात् । अतिभवकानिति । एतदेव ज्ञापनफलमिति भावः ।
इष्टापत्ति कृत्वेति । "च्छवोः शूङ्" इति सतुक्ग्रहणं, प्रकृति-
प्रत्यापत्तिवचनं वा अनित्यत्वे ज्ञापकम् । लक्ष्यानुरोधाद्व्यवस्थेति
भावः । यथोत्तरमिति । तथा चाद्यत्वे भाष्यकारोक्त्यैव व्यव-
स्थेति भावः ॥

'न बहुव्रीही' सू. २२२ या सूत्राचें कोमुदींत व्याख्यान करि-
तांना 'कृते बहुव्रीही' असें म्हटलें नाहीं. तसें व्याख्यान केलें असतें
तर प्रकृत निषेधक सूत्र व्यर्थ ठरलें असतें; कारण 'उपसर्जनीभूता न
सर्वादयः' असें पुढे सांगण्यांत येणार आहे. म्हणूनच 'बहुव्रीही
चिकीषिते सर्वनामसंज्ञा न स्यात्' असें प्रकृत सूत्राचें 'कोमुदींत'
व्याख्यान केलें आहे. (प्रकृत सूत्रांतील 'बहुव्रीही' हे पद विषय-
संपादने मानल्याने, त्या पदाचा 'बहुव्रीहीच्या विषयांत' किंवा

‘बहुव्रीहि कर्तव्य असता’, म्हणजेच ‘बहुव्रीही चिकीपिते’, असा अर्थ होतो ‘बहुव्रीही’ ही अधिकरणसप्तमी मानल्यास, ‘सर्वादीनि सर्वनामानि’ हे पूर्व सूत्र प्रकृत सूत्रात अनुवृत्त होत असल्यामुळे, या सूत्राचा ‘बहुव्रीही’ सर्वादीनि सर्वनामानि-सर्वनामसज्ञानि-न स्यु.’ असा अर्थ होणार, म्हणजे ‘बहुव्रीहिसमासात् प्राक् सर्वादीनां या सर्वनामसज्ञा आसीत्सा बहुव्रीहिसमासे कृते सति नष्टा भवति’ असा प्रकृत सूत्राचा अर्थ होणार, व तसा अर्थ केल्यास, प्रकृत सूत्र व्यर्थ ठरण्याची आपत्ति येते, कारण ‘सज्ञोपसर्जनोभूतास्तु न सर्वादिषु’ असे वार्तिक असल्यामुळे व अन्यपदार्थप्रधान बहुव्रीहिसमासाचे अवयव उपसर्जन होत असल्यामुळे, बहुव्रीहिसमासातील सर्वनामरूप अवयवाची सर्वनामसज्ञा बहुव्रीहिसमास केल्याने वरील वार्तिकान्वये नाहीशी होणारच. मग ती सर्वनामसज्ञा नाहीशी करण्याकरिता प्रकृत सूत्र असण्याची गरज काय ? अशा रीतीने प्रकृत सूत्र ‘बहुव्रीही कृते’ असे व्याख्यान केल्याने व्यर्थ ठरू पाहते ते सूत्र व्यर्थ न ठरावे याकरिता त्या सूत्राचा ‘बहुव्रीही चिकीपिते सर्वनामसज्ञा न स्यात्’ असा कौमुदीत अर्थ केला आहे व प्रकृत सूत्रावरील कौमुदीत) ‘इह समासात् प्रागेव प्रक्रियावाक्ये सर्वनामसज्ञा निषिध्यते’ असे म्हटले आहे, व या कौमुदीच्या पक्कीतील ‘प्रक्रियावाक्ये’ या पदाचा ‘अलौकिके विग्रहवाक्ये’ असा अर्थ आहे अलौकिक प्रक्रियावाक्यात ‘अकच्’ प्रत्यय केला तरी काही हरकत नाही असे कोणी म्हटल्यास, त्यावर कौमुदीत ‘स च समासेऽपि श्रूयेत’ असे उत्तर दिले आहे. (‘बहुव्रीही कृते’ असे व्याख्यान न करिता ‘बहुव्रीही चिकीपिते’ असे व्याख्यान केल्याने प्रकृत सूत्रावरील वार्तिकाने गतार्थ होत नाही, कारण बहुव्रीहिसमास केल्यावर त्या समासातील सर्वनामरूप अवयव उपसर्जन होत असल्यामुळे त्याची सर्वनामसज्ञा वरील वार्तिकाने नाहीशी होत असून, बहुव्रीहिसमास होण्यापूर्वी जे अलौकिक प्रक्रियावाक्य तयार केले जाते त्यातच ती सर्वनामसज्ञा प्रकृत सूत्राने नष्ट होते आणि

अशा रीतीने वरील वार्तिक व प्रकृत सूत्र भिन्नविषयक ठरून दोन्ही चरितार्थ ठरतात. 'बहुव्रीही चिकीर्षिते' असे व्याख्यान करण्याचा परिणाम हा होतो की, बहुव्रीहिसमासांतील सर्वनामरूप अवयवाची, तो समास करण्याकरिता तयार केलेल्या अलौकिक प्रक्रियावाक्यांतच, सर्वनामसंज्ञा प्रकृत सूत्रान्वये नष्ट होते व त्यामुळे, 'अव्ययसर्वनाम्नामकच् प्राक्टेः' सू. २०२६ या सूत्राने होणारा 'अकच्' प्रत्यय तशा सर्वनामशब्दाहून करता येऊ शकत नाही व त्या ऐवजी 'क' प्रत्यय करता येतो. 'अकच्' प्रत्यय केल्याने काय बिघडते असे कोणी म्हटल्यास, त्यावर उत्तर हे आहे की, अलौकिक प्रक्रियावाक्यांत तशा सर्वनामशब्दाहून 'अकच्' प्रत्यय केल्यास, समास केल्यावर जो सामासिक शब्द तयार होतो त्यांत 'अकच्' प्रत्ययाचे श्रवण होण्याची आपत्ति येते; कारण 'अलौकिकविग्रहवाक्ये श्रुतस्य लौकिकविग्रहवाक्ये समासे च श्रवणनियमात्' असा सिद्धान्त आहे. प्रकृत सूत्रावरील भाष्यांत १.१.२९ भाष्यकारांनी या सूत्राची दोन प्रयोजने सांगितली आहेत. त्यांपैकी एक प्रयोजन हे की, बहुव्रीहिसमासांतील सर्वनामरूप अवयवाहून 'अकच्' प्रत्यय होऊ नये व दुसरे प्रयोजन हे की, 'प्रियविश्वाय' इत्यादि रूपांची सिद्धि व्हावी. 'सर्वादीनि सर्वनामानि' या सूत्राने जी सर्वनामसंज्ञा होते ती निनिमित्तक असल्यामुळे अन्तरङ्ग ठरते, व या कार्याच्या मानाने बहुव्रीहिसमासाच्या निमित्तामुळे सर्वनामसंज्ञा नष्ट होणे हे कार्य बहिरङ्ग ठरते व 'असिद्धं बहिरङ्गमन्तरङ्गे'—परि. ५० या परिभाषान्वये अन्तरङ्गकार्याच्या दृष्टीने बहिरङ्गकार्य असिद्ध ठरत असल्यामुळे, बहुव्रीहिसमासांतील सर्वनामरूप अवयवाची सर्वनामसंज्ञा नष्ट होऊ शकत नाही व त्यामुळे त्याहून 'अकच्' प्रत्ययच जाला पाहिजे व 'क' प्रत्यय होऊ शकत नाही. पण बहुव्रीहिसमासांतील 'युष्मद्, अस्मद्' या सर्वनामरूप अवयवाहून 'अकच्' प्रत्यय केल्यास, 'त्वकं पिता यस्य सः त्वकत्पितृकः, अहकं पिता यस्य सः मकत्पितृकः' अशी सामासिक रूपे होतील व पाणिनीच्या मते

तर 'त्वत्कपितृकः, मत्कपितृकः' अशी रूपे होणे इष्ट आहे व त्याकरिताच पाणिनीने प्रकृत सूत्र केले आहे, आणि या सूत्राच्या सामर्थ्याने बहिरङ्गकार्य अन्तरङ्गकार्याला बाधते व त्यामुळे बहुव्रीहिसमासातील सर्वनामरूप अवयवाची सर्वनामसज्ञा नष्ट झाल्याकारणाने, 'अकच्' प्रत्यय न होता 'क' प्रत्यय होऊन 'त्वत्कपितृक, मत्कपितृकः' अशी इष्ट रूपे सिद्ध होतात. 'प्रियविश्वाय' हे रूप सिद्ध व्हावे हे जे प्रकृत सूत्राचे द्वितीय प्रयोजन सांगितले आहे त्या सबधाने भाष्यकार असे म्हणतात की, ते प्रयोजन 'सज्ञोपसर्जनीभूता न सर्वादयः' या वार्तिकानेच सिद्ध होऊ शकत व त्या प्रयोजनाच्या सिद्धीकरिता प्रकृत सूत्र असण्याची काही गरज नाही पुढे भाष्यकार म्हणतात - 'अस्ति तादर्थ्यात्ताच्छब्द, बहुव्रीह्यर्थानि पदानि बहुव्रीहिरिति । तद्यत्तादर्थ्यात्ताच्छब्द तस्येद ग्रहणम् ।' या भाष्याचा भावार्थ हा आहे की, एखादी वस्तु तयार करण्याकरिता जी एक विशेष प्रकारची अवस्था मांडण्यात येते तिला देखील त्या वस्तूला दाखविणारा शब्द लावण्याची लोकात प्रथा आहे त्या न्यायान्वये बहुव्रीहिसमासाकरिता तयार केलेले जे अलौकिक प्रक्रियावाक्य त्याला देखील 'बहुव्रीहि' असे म्हणता येणे आणि बहुव्रीहिसमास करण्याकरिता कल्पिलेल्या अलौकिक प्रक्रियावाक्याला लागणारा जो 'बहुव्रीहि' शब्द त्याचे प्रकृत सूत्रात ग्रहण केले आहे त्यामुळे बहुव्रीहिसमास करण्याकरिता कल्पिलेल्या अलौकिक प्रक्रियावाक्यामध्येच 'सर्व' इत्यादि सर्वनामरूप अवयवाना सर्वनामसज्ञा होत नाही असा प्रकृत सूत्राचा अर्थ निष्पन्न होतो अशा रीतीने बहुव्रीहिसमासातील सर्वनामरूप अवयवाची सर्वनामसज्ञा प्रकृत सूत्राने अलौकिक प्रक्रियावाक्यातच नष्ट झाल्याकारणाने, तथा सर्वनामरूप अवयवाहून 'अकच्' प्रत्यय न होता 'क' प्रत्ययच होतो व 'त्वत्कपितृक, मत्कपितृक' इत्यादि रूपे सिद्ध होण्यात काही अडचण येत नाही यावर शकाकार अशी शक्य करतो की, प्रकृत सूत्रातील 'बहुव्रीहि' या शब्दाचा 'बहुव्रीहिसमासाकरिता तयार केलेले अलौकिक

‘च्छ्’ चे जागीं शकार होऊन ‘प्रश्नः’ असें रूप होते. या स्थलीं छकाराच्या निमित्तामुळे होणारें तुगागमकार्य अन्तरङ्ग असून पलीकडे असणाऱ्या ‘नङ् = न’ या प्रत्ययाच्या निमित्तामुळे होणारें शकारादेशरूप कार्य बहिरङ्ग आहे. परंतु हे बहिरङ्गकार्य असें आहे कीं, तें केल्यानें तुगागमाचें निमित्त जो छकार त्याचे जागीं शकारादेश होऊन त्या छकाराचा अवश्य नाश होणार. म्हणून ‘निमित्तं विनाशोन्मुखं दृष्ट्वा तत्प्रयुक्तं कार्यं न कुर्वन्ति’ या अर्थाची वाचक ‘अकृतव्यूहाः पाणिनीयाः’ ही परिभाषा नित्य मानल्यास, तुगागमरूप कार्य पावतच नाही. म्हणून ‘छ्वोःशूठ्’ असें जरी सूत्र केले असतें तरी काम भागू शकलें असतें; कारण ज्या छकाराच्या निमित्तामुळे तुगागमाची प्राप्ति होते त्या छकाराचे जागीं शकारादेश होऊन त्या छकाराचा अवश्य नाश होणारा असल्यामुळे त्याच्या निमित्तामुळे होणारा तुगागम झालाच नसता व छकाराचे जागीं शकारादेश होऊन ‘प्रश्नः’ इत्यादि इष्ट रूपांची सिद्धि होऊं शकलीच असती. असें असून देखील पाणिनीनें ‘छ्वोःशूठ्’ या सूत्रात तुगागमसहित छकाराचें ग्रहण मुद्दाम केले असल्यामुळे हे जापित होते कीं, ‘अकृतव्यूहाः’ ही परिभाषा अनित्य आहे व तिच्या अनित्यत्वामुळे ती ‘प्रश्नः’ इत्यादि स्थलीं प्रवृत्त न केल्यानें जो छकाराच्या निमित्तामुळे तुगागम झाला असतां त्याचें, ‘छ्वोःशूठ्’ असें सूत्र केले असतें तर, केवळ छकाराचे जागीं शकारादेश होऊन, वरील उदाहरणांत श्रवण होण्याची आपत्ति आली असती. ती आपत्ति टाळण्याकरितांच ‘छ्वोःशूठ्’ असें सूत्र पाणिनीनें मुद्दाम केले आहे व अशा रीतीनें त्या सूत्रांतील सतुक् छकाराचें ग्रहण ‘अकृतव्यूहाः’ या परिभाषेच्या अनित्यत्वाचें जापक ठरते. तसेंच ‘हनश्च वधः’ सू. ३२५३ या सूत्रानें ‘हन्’ धातूहून ‘अप्’ प्रत्यय होऊन व ‘हन्’ चे जागीं वधादेश होऊन ‘वध’ असें रूप झालें असतां ‘कंसस्थ वधः कंसवधः’ या ‘कंसवध’ शब्दाहून ‘तदाचष्टे’ या अर्थामध्ये ‘आख्यानात्कृतस्तदाचष्टे’ या

वार्तिकान्वये 'णिच्' प्रत्यय केल्यास, त्या वार्तिकातील 'कृल्लुक्' या वचनान्वये 'हन्' धातूहून झालेल्या 'अप्' या कृत् प्रत्ययाचा लुक् होतो व 'हन्' धातूचे जागी जो वधादेश झाला आहे तो, 'प्रकृतिप्रत्यापत्तिः = प्रकृतेः आदेशादिविकारपरित्यागेन स्वरूपेण अवस्थान भवति' या त्या वार्तिकातील वचनान्वये, नाहीसा होऊन पुन्हा 'हन्' अशी प्रकृति होते. 'अकृतव्यूहाः' ही परिभाषा नित्य मानल्यास, वरील उदाहरणात 'णिच्' प्रत्यय केल्यावर 'कृल्लुक्' या वचनान्वये 'अप्' या कृत् प्रत्ययाचा अवश्य लुक्, म्हणजे नाश, होणारच. म्हणून येथे 'हन्' चे जागी 'अप्' प्रत्ययाच्या निमित्तामुळे होणारा वधादेश होण्याची प्राप्तीच नव्हती. असे असून देखील वार्तिककाराने वरील वार्तिकात 'प्रकृतिप्रत्यापत्तिः', म्हणजे पुन्हा पूर्व प्रकृति आपले जागी प्राप्त होणे, हे पद मुद्दाम पठित केले असल्यामुळे, त्या पदाच्या म्हणाने देखील हे ज्ञापित होते की, 'निमित्तापाये नैमित्तिकस्याप्यपायः' या अर्थाची वाचक 'अकृतव्यूहाः' ही परिभाषा अनित्य आहे, य तिच्या अनित्यत्वामुळे तिची वरील उदाहरणात प्रवृत्ति न केल्याने जो 'अप्'-प्रत्ययाच्या निमित्तामुळे वधादेश होतो त्याची 'अप्' प्रत्ययाचा लुक् झाल्यानंतर निवृत्ति झाली नसती व त्यामुळे 'कंस घातयति' असे इष्ट रूप सिद्ध होऊ शकले नसते. ही आपत्ति टाळण्याकरिताच वार्तिककाराने वरील वार्तिकात 'प्रकृतिप्रत्यापत्तिः' हे पद मुद्दाम घातले आहे व अशा रीतीने ते पद 'अकृतव्यूहाः' या परिभाषेच्या अनित्यत्वाचे ज्ञापक ठरते असा दीक्षिताच्या म्हणण्याचा आशय आहे.) ती परिभाषा अनित्य असल्यामुळे, जेणेकरून इष्ट रूपाची सिद्धि होईल तशा रीतीने त्या परिभाषेची व्यवस्था लावावी, म्हणजे जेथे ती परिभाषा प्रवृत्त केल्याने इष्ट रूपाची सिद्धि होत असेल तेथेच ती प्रवृत्त करावी व अनिष्ट रूपे सिद्ध होत असल्यास ती प्रवृत्त करू नये. 'यथोत्तर मूनीनां प्रामाण्यम्' असे जे प्रकृत सूत्रावरील कीमुदीत म्हणले आहे त्याचा

प्रक्रियावाक्य' असा लाक्षणिक अर्थ न करितां 'बहुव्रीहिसमास' असाच साधा व सरळ अर्थ केला व तसेंच 'बहुव्रीहौ चिकीषिते' असें प्रकृत सूत्राचें व्याख्यान न करितां 'बहुव्रीहौ कृते' असें व्याख्यान केलें आणि तसेंच प्रकृत सूत्र गाळलें तरी, बहुव्रीहिसमासांतील सर्वनामरूप अवयवाहून 'अकच्' प्रत्यय होऊंच शकत नाहीं; कारण सर्वनामरूप संज्ञा होण्यास कारणीभूत जें) अनुपसर्जनत्व, म्हणजे उपसर्जनीभूत न होणें, हें जें निमित्त आवश्यक आहे त्याचा (बहुव्रीहिसमास झाल्यावर त्यांतील सर्वनामरूप अवयव उपसर्जन झाल्याकारणानें) नाश होणार असल्यामुळें, बहुव्रीहिसमास होण्यापूर्वीच (त्या समासांतील सर्वनामरूप अवयवाला, 'अकृतव्यूहाः पाणिनीयाः' परि. ५६ ही परिभाषा असल्यामुळें, आपोआपच) सर्वनामसंज्ञा होणार नाहीं. (या शंकेवर दीक्षित असें उत्तर देतात कीं,) ही शंका बरोबर नाहीं; कारण 'अकृतव्यूहाः' ही परिभाषा अनित्य आहे व ती अनित्य आहे याचें प्रकृत सूत्रच ज्ञापक आहे आणि 'अतिभवकान्' असें रूप होणें हें त्या ज्ञापकाचेंच फल आहे. ('भवकन्तमतिक्रान्तः अतिभवकान्' हा द्वितीयात्तत्पुरुष असून 'अत्यादयः क्रान्ताद्यर्थे द्वितीयया'—सू. ७८० वरील वार्तिक—या वार्तिकान्वये झाला आहे व हा बहुव्रीहिसमास नाहीं. म्हणून 'न बहुव्रीही' हें प्रकृत निषेधक सूत्र त्याला लागू पडत नाहीं. तरी पण या स्थळीं समास झाल्यावर 'भवत्' हा शब्द उपसर्जन होत असल्यामुळें त्याची सर्वनामसंज्ञा नष्ट होणार हें निश्चित असून देखील, 'भवत्' शब्दाहून 'अकच्' प्रत्यय होतोच व 'अतिभवकान्' असें प्रथमेच्या एकवचनाचें रूप होतें. यावरून हें स्पष्ट होतें कीं, 'अकृतव्यूहाः'—परि. ५६—ही परिभाषा अनित्य आहे. प्रकृत सूत्र तिच्या अनित्यत्वाचें ज्ञापक आहे असें जें मनोरमंत म्हटलें आहे त्याचें कारण हें कीं, ती परिभाषा नित्य असती तर, प्रकृत सूत्र करण्याची कांहींच गरज नव्हती व हें सूत्र नसून देखील, बहुव्रीहिसमासांतील सर्वनामरूप अवयव उपसर्जन होणार व त्याची सर्वनाम-

सशा निश्चयैकरून तष्ट होणार या कारणामुळे, त्या परिभाषेसर्वे सर्वनामाहून होणारा 'अकच्' प्रत्यय 'युष्मद्, अस्मद्' या बहुव्रीहिसमासातील अवयवाहून न होना व 'त्वक्त्पितृक्, मक्त्पितृक्' अशी रूपे न होता, 'त्वक्त्पितृक्, मक्त्पितृक्' अशी तिची प्रवृत्ति न केल्यास, 'त्वक्त्पितृक्, मक्त्पितृक्', अशी ती न व्हावी याकरिता पाणिनीला प्रकृत निषेधक सूत्र मुद्दाग करावे लागल अशा रीतीने हे सूत्र व 'अतिभवकान्' हे उदाहरण त्या परिभाषेच्या अनित्यत्वाचे ज्ञापक ठरते भाष्यकाराच्या मन 'त्वक्त्पितृक्, मक्त्पितृक्' अशीच रूपे हाणे इष्ट असल्यामुळे, त्यानी प्रकृत सूत्राच प्रत्याख्यान केले आहे आणि म्हणून प्रकृत सूत्रावरील कौमुदीत) 'भाष्यकारस्तु त्वक्त्पितृक् मक्त्पितृक् इति रूपे इष्टापत्ति कृत्वैतत्सूत्र प्रत्याचख्यौ' अस म्हटले आहे (प्रकृत सूत्रावरील भाष्यात भाष्यकार म्हणतात—'गोनर्दीपि आहे । अकच्स्वरो तु कर्तव्यो प्रत्यङ्ग मुक्तसप्तमो । त्वक्त्पितृक् मक्त्पितृक् इत्येव भवितव्यमिति ।' भाष्यकारानी असे सांगून प्रकृत सूत्राचे प्रत्याख्यान केले असल्यामुळे प्रकृत सूत्र नाहीच असे मानल्यास, 'अकृतव्यूहा पाणिनीया' या परिभाषेच्या अनित्यत्वाचे ज्ञापक कोणते मानावे असा कोणी प्रश्न केल्यास, त्या प्रश्नाचे दीक्षित असे उत्तर देतात की, 'च्छ्वो सूट्' सू २५६१ या सूत्रातील 'तुक्' या आगमासहित केलेल छकाराचे उच्चारण किंवा 'आख्यानात्कृतस्तदाचष्टे, कृल्लुक्, प्रकृतिप्रत्यापत्ति'—सू २५७३ वरील वार्तिक—या वार्तिकातील 'प्रकृतिप्रत्यापत्ति' हे पद 'अकृतव्यूहा' या परिभाषेच्या अनित्यत्वाचे ज्ञापक मानता येते ('छे च' सू १४६ या सूत्राने 'प्रच्छ्' यातील छकारास 'तुक्' आगम होऊन 'प्रच्छ्' असे रूप होत या 'प्रच्छ्' घालून 'यजयाज' सू ३२६८ या सूत्राने 'नड्' प्रत्यय वेळा असता, 'च्छ्वा सूट्' या सूत्राने 'प्रच्छ्' यातील

भावार्थ हा आहे कीं, (भाष्यकारांचे वचन प्रमाण मानून आपणास 'त्वकत्पितृकः, मकत्पितृकः' अशींच रूपे होणे इष्ट आहे असें मानणे भाग असल्यामुळे) आतां भाष्यकारांनीं सांगितल्याप्रमाणेंच व्यवस्था लावली पाहिजे. (वास्तविक 'न बहुव्रीहौ' या निषेधक सूत्रान्वये तशीं रूपे होऊं शकत नाहीत. परंतु भाष्यकारांनीं तशींच रूपे होणे इष्ट आहे असें सांगून प्रकृत सूत्राचे प्रत्याख्यान केले असल्यामुळे, आपणास प्रकृत सूत्राकडे दुर्लक्ष करून तशींच रूपे इष्ट रूपे आहेत असें मानणे भाग आहे.)

शब्दरत्न—वक्ष्यमाणत्वादिति । एकद्वा इति बहुव्रीहेरभिधानेऽपि तत्रैकद्वयन्यतरा इत्यर्थादुपसर्जनत्वमेव । समासान्ते कृते विशिष्टस्य सर्वान्तत्वाभावाच्च । समासान्तानामुत्तरपदावयवत्वं तु नेत्युक्तम् । चिकीर्षित इतीति । अध्याहारलभ्यमेतत् । एतदर्थमेव न बहुव्रीहिरिति वक्तव्ये “बहुव्रीहौ” इति गुरुनिर्देश इति भावः । विनाशोन्मुखत्वादिति । यद्यप्यलौकिके एवैकार्थीभावस्यारोपोऽस्ति तथाऽपि तत्र स्वार्थविशिष्टायन्तरबोधकत्वरूपोपसर्जनत्वाभावादेवमुक्तम् । अनित्यत्वादिति । अत एवातिभवकानित्यादितिद्धिः । वस्तुतः सा भाष्यानुक्तत्वान्नास्त्येवेति बोध्यम् । सत्तुक्कग्रहणमिति । “च्छ्वोः शूङ्” इति सूत्रे प्रष्टेत्यादावन्तरङ्गत्वाज्जातस्य तुको निवृत्तये तत्क्रियते । सत्तुक्कनिर्देशसामर्थ्याच्च नान्त्यस्य शः । वाञ्छादि-प्रकृतिकविवदन्तादेस्तु अप्रयुक्तत्वेन लक्षणविषयत्वेव नेत्यादि भाष्ये स्पष्टम् । तत्परिभाषासत्त्वे हि शादेशे निमित्तविनाशेन पूर्वं तद-प्रवृत्तिरेवेति स व्यर्थ एव स्यादितिभावः ॥

‘एकद्वाः’ असा बहुव्रीहिसमास होण्याचे जरी अभिधान केले आहे तरी, या उदाहरणाचा एक व दोन यांतील अन्यतर, म्हणजे एक किंवा दोन असा अर्थ होत असल्यामुळे, येथे (‘अन्यतर’ प्रधान असून) ‘एक’ व ‘द्वि’ हे उपसर्जनच आहेत. या स्थलीं समासान्त ‘उच्’ प्रत्यय (‘बहुव्रीहौ सङ्ख्येयं उच्’ सू. ८५१ या सूत्राने)

केला असता, उच्प्रत्ययान्त 'द्व' हा शब्द सर्वादिगणात पठित नसल्यामुळे, समासाच्या अन्ती सर्वादिगणात अन्तर्भूत असलेला शब्द आहे असे मानता येत नाही (व त्यामुळे समासाच्या अन्ती असलेल्या 'द्व' या शब्दाला सर्वनामसज्ञेची प्राप्तीच होत नाही) समासान्त प्रत्यय उत्तर पदाचा अवयव मानता येत नाही हे पूर्वी (अर्थवद-घातु' या सूत्रावरील मनोरमेत) सांगितलेच आहे. (शकाकाराचे असे म्हणणे आहे की, 'वृते बहुव्रीही सर्वनामसज्ञा न स्यात्' असा प्रकृत सूत्राचा अर्थ केल्याचे 'एकद्व' हे रूप सिद्ध होणे हे फल आहे 'सङ्ख्ययाव्ययासन्न' सू ८४३ या विशेष सूत्राने, 'एको वा द्वौ वा एकद्व' असा जो समास होतो तो, बहुव्रीहिसज्ञक ठरतो 'अनेकमन्यपदार्थे' सू ८३० या सूत्राने होणाऱ्या बहुव्रीहिसमासातील अवयव जसे उपसर्जन होतात तसे 'सङ्ख्ययाव्ययासन्न' या सूत्राने होणाऱ्या बहुव्रीहिसमासातील अवयव उपसर्जन होत नाहीत 'एको वा द्वौ वा एकद्व' या बहुव्रीहिसमासातील 'एक' व 'द्वि' हे सर्वादिगणात पठित असलेले सर्वनामरूप अवयव प्रधान असून उपसर्जन नाहीत. त्यामुळे 'सज्ञोपसर्जनीभूता न सर्वादिय' हे वार्तिक त्यांना लागू पडत नाही व त्याची सर्वनामसज्ञा त्या वार्तिकाने नष्ट होऊ शकत नाही ती सज्ञा बहुव्रीहिसमास केल्यावर प्रकृत सूत्राने नष्ट होते. त्यामुळे 'एकद्व' हा सामासिक शब्द सर्वनामशब्दान्त आहे असे मानता येत नाही आणि म्हणून त्या सामासिक शब्दाहून प्रथमेच्या बहुवचनाचा 'जस्' प्रत्यय केला असता, त्या प्रत्ययाचे जागी 'अस. शी' सू ०१४ या सूत्राने होणारा 'शी = ई' हा आदेश होत नाही व 'एकद्वे' असे प्रथमेच्या बहुवचनाचे रूप न होता 'एकद्वः' अमेव रूप होते. या ठिकाणी 'अनिज्ञातिभ्ये बहुवचनं प्रयोक्तव्यम्' या भाष्यवचनान्वये बहुवचनाचा प्रत्यय होना हे लक्षण ठेवावे. 'वृते बहुव्रीही सर्वनामसज्ञा न स्यात्' या अर्थवि-वाचक प्रकृत सूत्र जर नसते तर, 'एकद्वे' असे अनिष्ट रूप

होण्याची आपत्ति आली असती असा शंकाकाराच्या म्हणण्याचा आशय आहे. या शंकेवर शब्दस्वरकार असें उत्तर देतात कीं, 'एको वा द्वौ वा एकद्वः' या बहुव्रीहिसमासांत 'अन्यतर' हा पदार्थ प्रधान असून या समासांतील 'एक' व 'द्वि' हे दोन्ही सर्वनामरूप अवयव उपसर्जन असल्यामुळे, 'उपसर्जनीभूता न सर्वादिद्यः' या वार्तिकानेंच समासांतील चरमावयव जो 'द्वि' शब्द त्याला सर्वनामसंज्ञा होऊं शकत नाही व त्यामुळे या उदाहरणांत 'एकद्वे' असें प्रथमेच्या बहुवचनाचें रूप होण्याची प्राप्तीच नाही. दुसरें असें कीं, या उदाहरणांत 'बहुव्रीहौ सङ्ख्येये डच्' सू. ८५१ या सूत्रानें समासान्त 'डच्' प्रत्यय होऊन तो प्रत्यय डित् असल्यामुळे 'टेः' सू. ३१६ या सूत्रानें 'द्वि' यांतील 'टि'चा, म्हणजे अन्त्य इकाराचा, लोप झाला असातां, जो डच्प्रत्ययान्त 'द्व' असा शब्द होतो तसा शब्द सर्वादिगणांत पठित नसल्यामुळे, त्याला सर्वनामसंज्ञा होऊंच शकत नाही आणि म्हणून देखील 'एकद्वे' असें रूप होण्याची प्राप्तीच नाही. तिसरें असें कीं, शंकाकार जर कदाचित् असें म्हणेल कीं, समासान्त 'डच्' प्रत्यय हा 'द्वि' या शब्दाचा अवयव होत असल्यामुळे, सर्वादिगणांत पठित असलेल्या 'द्वि' या शब्दानें डच्प्रत्ययविशिष्ट 'द्व' या शब्दाचें ग्रहण करतां येतें, तर त्याला उत्तर हें आहे कीं, समासान्त प्रत्यय समासांतील उत्तर पदाचा अवयव होत नसून पूर्ण सामासिक शब्दाचा अवयव होत असतो हें मागेंच सांगितलें आहे. त्यामुळे वरील उदाहरणांत 'द्व' हें जें उत्तर पद आहे तें 'द्वि'च आहे असें मानतां येत नाही व म्हणून देखील 'एकद्वे' असें रूप होण्याची प्राप्तीच नाही. सारांश 'कृते बहुव्रीहौ सर्वनामसंज्ञा न स्यात्' असा प्रकृत सूत्राचा अर्थ केल्यानें 'एकद्वः' असें रूप सिद्ध होते हें जें फल शंकाकारानें दिलें आहे तें अन्यरीतीनें सिद्ध होत असल्यामुळे, शंकाकाराचें म्हणणें चरीचर मानतां येत नाही.) प्रकृत सूत्रानें व्याख्यान करितांना कोमुदीत 'त्रिकीपिते' हें

जें पद घातले आहे ते अध्याहार करून घातले आहे. असा अध्याहार करता यावा या हेतूनेच पाणिनीने 'न बहुव्रीहि.' असे (कमी मात्राचे) सूत्र न करिता 'न बहुव्रीही' असे अधिक मात्राचे सूत्र केले आहे असा दीक्षिताच्या म्हणण्याचा भावार्थ आहे (प्रकृत सूत्रात 'बहुव्रीही' अशी विषयसप्तमी निर्दिष्ट नसती तर, त्या सूत्रात 'चिकीपिते' या पदाचा जो अध्याहार केला आहे तो करता आला नसता.) 'निमित्तस्य अनुपसर्जनत्वस्य विनाशो-न्मुखत्वात्' असे जें मनोरमैत शकाकारानें म्हटले आहे ते असा आशय मनात धरून म्हटले आहे की, जरी अलौकिक प्रक्रिया-वाक्यातच एकार्थीभावाचा आरोप केला जात असतो तरी, स्वतःचा अर्थ अन्यपदार्थांत सक्रमित करून स्वार्थविशिष्ट अन्यपदार्थाचा बोध करणे अशा प्रकारचे उपसर्जनत्व अलौकिक प्रक्रियावाक्यात येत नाही. (तसे उपसर्जनत्व समासातच येते, कारण भाषेत अलौकिक प्रक्रिया-वाक्याचा प्रयोग होत नसून सामासिक शब्दाचाच प्रयोग होत असल्यामुळे, बहुव्रीहिसमास केल्यावर त्या सामासिक शब्दातील सर्वनामरूप अवयव उपसर्जन होतो असा शकाकाराच्या वरील म्हण-ण्याचा भावार्थ आहे.) 'अकृतव्यूहाः' ही परिभाषा अनित्य असल्या-मुळेच, 'अतिभवकान्' इत्यादि रूपे सिद्ध होतात. (ती परिभाषा नित्य असती तर 'अतिभवकान्' या सामासिक शब्दात उपसर्जन होणाऱ्या 'भवत्' या सर्वनामाहून 'अकच्' प्रत्यय होऊ शकला नसता व 'क' प्रत्यय केल्याने 'अतिभवत्कः' असे रूप झाले असतें.) 'अकृतव्यूहाः' ही परिभाषा भाष्यात कोठेहि पठित नसल्यामुळे, वास्तविक तशी परिभाषाच नाही असेच मानले पाहिजे हें जाणावे. 'प्रष्टा' इत्यादि स्थली अन्तरङ्गत्वामुळे जो तुगागम होतो त्याची निवृत्ति व्हावी याकरिता 'च्छ्वोः शूठ्' सू. २५६१ या सूत्रात तुगागम-सहित छकाराचे ग्रहण केले आहे. ('प्रच्छ् + तृच्' या स्थली 'प्रच्छ्' या प्रकृतीत विद्यमान असणाऱ्या छकाराच्या निमित्तामुळे 'छे च' सू. १४६ या सूत्रानें जें तुगागमकार्यं पावतें तें अन्तरङ्ग असून, त्याच्या मानानें

त्या छकारापलीकडे असणाऱ्या झलादि 'तृच्' प्रत्ययाच्या निमित्ताने 'च्छ्वो शूठ्' या सूत्राने शकारादेश होणे हे कार्य बहिरङ्ग ठरते. म्हणून बहिरङ्गकार्याचा बाध करून प्रथम अन्तरङ्गकार्य केल्याने जो 'तुक्=त्' आगम होतो त्या पुढे छकार असल्यामुळे 'स्तोःश्चुनाश्चुः' सू. १११ या सूत्राने त्या तकाराचे जागी जो चकार होतो त्या चकाराची, म्हणजेच तुगागमाची, निवृत्ति बहावी याकरितां प्रकृत सूत्रांत सतुक् छकार हा शकारादेशाचा स्थानी निर्दिष्ट केला आहे. त्यामुळे सतुक् छकाराचे जागी शकारादेश होऊन छकारासह तुगागमाची निवृत्ति होते. 'च्छ्वोः शूठ्' ६-४-१९ या सूत्रावरील भाष्यांत भाष्यकार म्हणतातः—'अवश्यमत्र तुगभावार्थो यत्नः कर्तव्यः । अन्तरङ्गत्वाद्धि तुक् प्राप्नोति । च्छ्वोरिति तुकासह सन्निपातग्रहणं विज्ञायते ।' 'च्छ्वोः शूठ्' या सूत्रांत सतुक् छकाराचे ग्रहण केले असल्यामुळे त्या ग्रहणाच्या सामर्थ्याने 'प्रच्छ' यांतील अन्त्य छकाराचे जागी शकार होत नाही. (शंकाकाराची अशी शंका आहे की, 'अलोऽन्त्यस्य' सू. ४२ ही परिभाषा असल्यामुळे, 'च्छ्वोः शूठ्' या सूत्राने होणारा शकारादेश 'प्रच्छ' यांतील अन्त्य छकाराचे जागीच होऊं शकतो, सतुक् छकाराचे जागी तो आदेश होऊं शकत नाही. या शंकेवर शब्दरत्नकार असे उत्तर देतात की, 'च्छ्वोः शूठ्' या सूत्रांत सतुक् छकाराचा स्थानिरूपाने निर्देश केला असल्यामुळे, जर केवळ अन्त्य छकाराचे जागी 'अलोऽन्त्यस्य' सू. ४२ या परिभाषान्वये शकार केला तर, त्या सूत्रांत केलेले सतुक् छकाराचे ग्रहण व्यर्थ ठरण्याची आपत्ति येते. ते सतुक् ग्रहण व्यर्थ न ठरावे याकरितां हे मानणे आवश्यक आहे की, सतुक्ग्रहणाच्या सामर्थ्यामुळे 'अलोऽन्त्यस्य' या परिभाषेचा बाध होऊन 'निदिश्यमानस्यादेशा भवन्ति' प. १२ या परिभाषान्वये सतुक् छकाराचे जागी शकारादेश होतो. त्या सूत्रावरील भाष्यांत भाष्यकारांनी देखील हेंच म्हटले आहे. भाष्यकार म्हणतात—'ननु चैवमप्यन्त्यस्य प्राप्नोति । सन्निपातग्रहणसामर्थ्या-

तस्यैव भविष्यति । एवमप्यङ्गस्य प्राप्नोति । निदिश्यमानस्याऽऽदेशा
 भवन्तीत्येवमङ्गस्य न भविष्यति । 'वाच्छि इच्छायाम्' या म्वादि-
 गणातील इदित् घातूहन 'क्विप्' प्रत्यय केल्यास, 'इदितो
 नुम्वातो' सू २२६२ या सूत्रानें नुमागम होऊन व 'वेरपृक्तस्य'
 सू ३७५ या सूत्रानें 'क्विप = व' या अपृक्त प्रत्ययाचा लोप
 होऊन व 'नुम् = न्' चे जागी 'स्तो श्चुना श्चु.' सू १११ या
 सूत्राने अकार होऊन 'वाञ्छ' अशी तुगागमरहित प्रकृति झाली
 असता अशा) 'वाञ्छ' इत्यादि क्विबन्त प्रकृतीच्या रूपाचा भाषेत
 कोठेंहि प्रयोग आढळत नसल्यामुळे, तशी प्रकृति 'च्छ्वो शूठ्' या
 पाणिनीय सूत्राचा विषयच होऊ शकत नाही असे 'च्छ्वो शूठ्'
 सू ६-४-१९ या सूत्रावरील भाष्यात स्पष्ट सांगितले आहे
 जर 'अकृतव्यूहा'—परि ५६—ही परिभाषा वास्तविक असती तर,
 शकारादेश केल्यावर तुगागमाचे निमित्त जो छकार त्याचा अवश्य
 नाश होणार असल्यामुळे, तुगागम (अन्तरङ्ग असून देखील 'निमित्त
 विनाशोन्मुख दृष्ट्वा तत्प्रयुक्तं कार्यं न कुर्वति' या अर्थाच्या वाचक
 त्या परिभाषान्वये) होऊच शकला नसता आणि त्यामुळे 'च्छ्वो
 शूठ्' या सूत्रात केलेले सतुक् छकाराचे ग्रहण व्यर्थ ठरण्याची
 आपत्ति येते (असे असून देखील 'च्छ्वो शूठ्' सू २५६१ या
 सूत्रात सतुक् छकाराच स्थानिरूपानें ग्रहण केले असल्यामुळे त्याव-
 रून हे स्पष्ट होतें की, पाणिनीय 'अकृतव्यूहा' ही परिभाषा
 मुळाच मान्य नव्हती जर ती परिभाषा असती किंवा पाणिनीय
 मान्य असती तर, त्या परिभाषान्वये तुगागम अन्तरङ्ग असून देखील
 त्याचा अवश्य नाश शकारादेशानें होणारा असल्यामुळे त्या तुगा-
 गमाची प्रथम प्रवृत्ति होऊ शकलीच नसती आणि त्यामुळे पाणिनीने
 त्या सूत्रांत सतुक् छकाराचा स्थानिरूपानें निर्देश न करितां, केवळ
 छकाराचा स्थानिरूपानें निर्देश केला असता सारांश त्या सूत्रात
 स्थानिरूपानें केलेले सतुक् छकाराचे ग्रहण 'अकृतव्यूहा' या
 परिभाषेच्या अनिरयवाचे जें दीक्षितांना शारक मानले आहे तसे

स्पष्ट होते की, 'वाञ्छ' या विवबन्त प्रातिपदिकाची भाषेत रूपे मुळीच होत नाहीत. म्हणून तशा काल्पनिक रूपाच्या सिद्धीकरिता पाणिनीने प्रकृत सूत्रात सनुक् छकाराचे स्थानिरूपाने ग्रहण केले आहे असे जे शकाकाराचे म्हणणे आहे ते बरील भाष्याच्या विरुद्ध असल्यामुळे, बरोबर मानता येत नाही आणि म्हणून ते ग्रहण 'अकृतव्यूहाः' ही परिभाषा नाहीच याचेच ज्ञापक मानणे योग्य आहे असा शब्दरत्नकाराच्या म्हणण्याचा आशय आहे.)

शब्दरत्न- प्रकृतिप्रत्यापत्तीति । कसं घातयतीत्यादौ कृल्लुकि तन्निमित्तकादेशनिवृत्तये त्रियमाणं 'आख्यानात्कृतस्तदाचष्टेकृल्लुक् प्रकृतिप्रत्यापत्तिश्च' इति वचनमित्यर्थः ।

अत्रेदं चिन्त्यम् । लुक्पि प्रत्ययलक्षणसत्त्वाद्वाजा, ऐनेय इत्यादाविवाकृतपरिभाषाया अत्राप्राप्तिः । "न लुमता" इति निये- धरतु प्रत्यये परतो जायमानपूर्वकार्य एवेति स्पष्टमेव । तस्मात्पुष्य- योग जानाति पुष्येण योजयतीत्येतत्साधके "पुष्ययोगे नि" इति वचने भाष्यकृतकृतप्रत्यापत्त्यनुवृत्तिर्नापिका । तत्र हि "चञो" इति घिति परतः कुत्वमिति ।

'प्रकृतिप्रत्यापत्तिवचनम्' या मनोरमेच्या पक्तीत 'वचनम्' असे जे म्हटले आहे ते 'कस घातयति' इत्यादि उदाहरणात कृत् प्रत्ययाचा लुक् झाल्यावर त्या कृत् प्रत्ययाच्या निमित्तामुळे होणाऱ्या आदेशाची निवृत्ति व्हावी यावरिता पठित केलेले 'आख्यानात्कृतस्तदा- चष्टे कृल्लुक् प्रकृतिप्रत्यापत्तिश्च' हे वचन-वातिक-होय. या वातिकाचे मनोरमेत पूर्वी विवरण केलेच आहे.) 'कस घातयति' या उदाहरणासंबंधाने ही गोष्ट विचार करण्याजोगी आहे की, 'राजा, ऐनेयः' इत्यादि उदाहरणात प्रत्ययाचा लोप झाल्यावर देखील तो प्रत्यय प्रत्ययलक्षणाने विद्यमान आहे असे मानल्याने ज्याप्रमाणे 'अकृतव्यूहाः' या परिभाषेची प्राप्ति होत नाही त्याचप्रमाणे 'कस घातयति' या उदाहरणात देखील 'अर्' या कृत् प्रत्ययाचा

मानल्याने 'अकृतव्यूहा' ही परिभाषा या उदाहरणात देखील प्रवृत्त होऊ शकत नाही; कारण येथे देखील निमित्त नष्ट झाले नसून प्रत्ययलक्षणाने विद्यमान आहे असे मानता येते वर दिलेल्या दोन्ही उदाहरणात प्रत्ययलक्षण न मानल्यास, 'अकृतव्यूहाः' ही परिभाषा त्या दोन्ही स्थली प्रवृत्त होईल व त्यामुळे प्रथम उदाहरणात उपधादीर्घकार्य होणार नाही व द्वितीय उदाहरणात अपत्यायंक 'ढक्' प्रत्यय होणार नाही म्हणून शब्दरत्नकार म्हणतात की, वरील दोन उदाहरणात प्रत्ययलक्षण मानून जरी 'अकृतव्यूहा' या परिभाषेची प्रवृत्ति रोकली जाते त्याचप्रमाणे 'कस घातपति' या उदाहरणात देखील तिची प्रवृत्ति रोकता येऊ शकते, कारण या उदाहरणात 'हनश्च वध-' सू ३२५३ या सूत्राने 'हन्' घातू-हून जो 'अप्' हा कृत् प्रत्यय होतो त्या प्रत्ययाचा 'आख्यानात्कृत' या वातिकान्वये जरी लुक् होतो तरी, तो 'अप्' प्रत्यय प्रत्ययलक्षणाने विद्यमानच आहे व त्याचा नाश झाला नाही असे मानल्याने, त्या उदाहरणात देखील 'अकृतव्यूहा' या परिभाषेची प्रवृत्ति बंद करता येते. हे खरे की, या उदाहरणात 'अप्' प्रत्ययाचा लोप झाला नसून लुक् झाला आहे व 'न लुमताङ्गस्य' हे प्रत्ययलक्षणाचे निषेधक सूत्र आहे पण ते निषेधक सूत्र अशाच ठिकाणी लागू पडते की, जेथे लुक् झालेल्या प्रत्ययाच्या निमित्ताने त्याच्या अङ्गाला काही कार्य करणे आहे. परंतु 'हनश्च वध-' या सूत्राने जो 'हन्' घातूहून 'अप्' प्रत्यय होतो त्या प्रत्ययाच्या निमित्तामुळे 'हन्' या प्रकृतीचे जागी वधादेश करणे नसून तो आदेश सन्नियोगशिष्ट आहे, म्हणजे 'अप्' प्रत्यय व वधादेश हे दोन्ही 'हनश्च वध' या सूत्राने एकेच वेळी होणे सांगितले असून त्या दोहोमध्ये निमित्तनिमित्तिकभाव नाही म्हणून या उदाहरणास 'न लुमताङ्गस्य' हा निषेध लागू पडत नाही व त्यामुळे 'अप्' या प्रत्ययाचा जरी लुक् झाला आहे तरी तो प्रत्ययलक्षणाने विद्यमान आहे असे मानता येत असल्यामुळे, त्या

म्हणून सूत्रप्रत्याख्यान करणारे भाष्यकार यांना ज्या प्रकारची रूपे संमत आहेत त्या प्रकारची रूपे पाणिनीय सूत्रांतव्ये देखील कशी तरी सिद्ध होणे शक्य असल्यास, तशीच रूपे सिद्ध करावी व विपरीत रूपांची, म्हणजे भाष्यविरुद्ध रूपांची, सिद्धि करू नये. तसें करणे शक्य नसल्यास, पाणिनीय सूत्र अप्रमाणच आहे व भाष्यकारांनी त्या सूत्राचे केलेले प्रत्याख्यान सूत्रकारास-पाणिनीस-देखील संमत आहे असें मानले पाहिजे असें त्या भाष्यांत ध्वनित केले आहे.

('घिन्विकृण्व्योर च ' या सूत्रावरील भाष्यांत भाष्यकार म्हणतात:- 'क्वायमकारः श्रूयते ? । न क्वचिच्छ्रूयते । लोपोऽस्य भवत्यतो लोप आर्द्धघातुक इति । यदि न क्वचिच्छ्रूयते ' किमर्थमत्वमुच्यते, न लोप एवोच्येत । नैवं शक्यं, लोपे हि सति गुणः प्रसज्येत । अत्रे पुनः सति अकारलोपस्य स्थानिवद्भावाद्गुणो न भवति । ननु च लोपेऽपि सति न घातुलोप आर्द्धघातुक इति प्रतिषेधो भविष्यति । आर्द्धघातुकनिमित्तं लोपे स प्रतिषेधो, न चैव आर्द्धघातुकनिमित्तो लोपः । अपि च प्रत्याख्यायते स योगः । तस्मिन्प्रत्याख्याते गुणः स्यादेव । तस्मादत्वं वक्तव्यम् ॥ ' या भाष्याचा भावार्थ हा आहे की, 'घिन्विकृण्व्योर च ' या सूत्राने 'घिन्व्, कृण्व् ' या घातूतील अन्त्य वकाराचे जागी जो अकारादेश होणे सांगितले आहे त्याचे कोठेहि श्रवण होत नाही; कारण त्या अकारापुढे 'उ' हा आर्द्धघातुक प्रत्यय येत असल्यामुळे, 'अतो लोपः' सू. २३०८ या सूत्राने त्या अकाराचा लोप होतो. म्हणून ज्याअर्थी त्या अकाराचे कोठेहि श्रवण होत नाही त्याअर्थी तसा आदेश होण्याचे विधान न करितां पाणिनीने वकारलोप होण्याचे विधान करावयास पाहिजे होते. पण तसें विधान करणे शक्य नव्हते. वकारलोप होण्याचे विधान केले असते तर, 'श्रियि, कृषि' या इदिय् घातूंना 'इदितो तुम्घातोः' सू. २२६२ या सूत्राने तुमागम होऊन 'पिन्व्, कृण्व् ' अशी स्थिति घाल्यावर वकारलोप केल्याने 'यिन् उ ति, कृण्व् उ ति' असा 'उ' हा आर्द्धघातुकप्रत्यय पुढे असल्यामुळे, 'पुगन्तल्लुपध-

स्य च' सू २१८९ या सूत्राने उपर्षेतील 'इ, ऋ' याचा गुण होण्याची आपत्ति येते पण वकाराचे जागी अकारादेश वेला असता, जरी त्या अकाराचा 'अतो लोप' या सूत्राने लोप होतो तरी, त्या अकारापूर्वी असलेल्या 'इक्' चा गुण करतेवेळी तो अकार 'अच परस्मिन् पूर्वविधौ' सू ५० या सूत्रान्वये विद्यमान आहे असे स्थानिवद्भावाने मानता येते त्यामुळे 'उ' प्रत्यय व 'इक्' या दोहोमध्ये अकाराचे व्यवधान होत असल्यामुळे व अशा रीतीने 'इक्' उपधाभूत ठरत नसल्यामुळे, त्या 'इक्'चा गुण होण्याची आपत्ति टळते पण वकारलोप होण्याचे विधान केले असते तरी, तो लोप 'उ' या आर्धधातुक प्रत्ययाच्या निमित्तामुळे होणारा असल्यामुळे व अशा रीतीने तो आर्धधातुक प्रत्यय धात्वयव जो वकार त्याचा लोप करणारा प्रत्यय आहे असे मानता येऊ शकत असल्यामुळे, 'न धातुलोपे आर्धधातुवे' सू २६५६ या निषेधक सूत्रान्वये उपधागुण होऊ शकलाच नसता अशी कोणी शका केल्यास, त्या शकेवर भाष्यकार असे उत्तर देतात की, 'न धातुलोपे' हा निषेध अशाच ठिकाणी लागू पडतो की, जेथे आर्धधातुक प्रत्ययाच्या निमित्तामुळे धात्वयवाचा लोप होतो पण प्रकृत स्थली वकारलोपाचे विधान केल्यास तो वकारलोप आर्धधातुकप्रत्ययनिमित्तक न ठरता सत्रियोगशिष्ट ठरेल, म्हणजे वकारलोप व 'उ' प्रत्यय हे दोन्ही एकेचवेळी होण्याचे सांगितले असून त्या दोहोमध्ये निमित्तनिमित्तिभाव नाही अशा प्रकारचे ते विधान ठरेल, व त्यामुळे 'न धातुलोपे' हा निषेध लागू पडणार नाही आणि उपर्षेतील 'इक्' चा गुण होण्याची आपत्ति कायम राहिलच दुसरे असे की, वकारलोप आर्धधातुकप्रत्ययनिमित्तक मानला तरी, 'न धातुलोपे' या सूत्राचे प्रत्याख्यान केले असल्यामुळे, तशा प्रत्याख्यात सूत्राच सहाय घेऊन गुण होण्याची आपत्ति टाळता येऊ शकत नाही म्हणून पाणिनीने वकारलोपाचे विधान न करिता वकाराचे जागी अकारादेश होण्याचे जें विधान केले आहे तेच योग्य ठरते असा भाष्य-

अनित्यत्वामुल्लेखे तिची वरील उदाहरणांत प्रवृत्ति न केल्यास कुत्व इत्यादि कार्ये कायम राहून 'युञ्' ही पूर्व प्रकृति आविर्भूत न होण्याची जी आपत्ति येत होती ती टाळण्याकरितां तशी अनुवृत्ति केली आहे व अशा रीतीने ती अनुवृत्ति 'अकृतव्यूहाः' या परिभाषेच्या अनित्यत्वाची जापक ठरते असें शब्दरत्नकारांचें म्हणणें आहे.)

शब्दरत्न-भाष्यकारोक्त्येति ।

“अकच्स्वरौ तु कर्तव्यौ प्रत्यङ्गं मुक्तसंशयौ” ।

इति च तदुक्तः । एतदेवाभिप्रेत्य “ध्वनिक्वणव्योर च” इति सूत्रे किमर्थमत्वं विधीयते ब्रलोप एवास्त्वित्याशङ्क्यात्वेऽहलोपे तस्य स्थानिवत्त्वेन गुणाभावाय तत् । न च ब्रलोपेऽपि “न धातु-” इति गुणनिषेधः सिद्ध इति वाच्यम् । तत्प्रत्याख्यानपक्षे गुणप्राप्तेरित्युक्तम् । अनेन सूत्रमतात् प्रत्याख्यानवादिमतं प्रबलमिति प्रत्याख्यानवासंमतलक्ष्यमेव कथंचित्सूत्रमतेऽपि साध्यं न तु विपरीतं सति सम्भवे । अन्यथा सूत्रमप्रमाणमेवेति च, प्रत्याख्यानं सूत्रसंमतमिति च ध्वनितम् । सूत्रकृत्वण्डितप्राचीनऋषिवाक्यानामप्रामाण्यवत्सूत्रकारवचः खण्डनप्रवृत्तभाष्यवार्तिकवचनैस्तदंशे सूत्रकारवचसोऽप्यप्रामाण्यकल्पनैवोचितेति दिक् ।

‘तथा चाद्यत्वे भाष्यकारोक्त्यैव व्यवस्था’ या मनोरमेतील पंक्तीत ज्या भाष्यकारोक्तीला अनुलक्षण म्हटलें आहे ती ‘अकच्स्वरौ तु कर्तव्यौ प्रत्यङ्गं मुक्तसंशयौ’ म्हणजे ‘अकच्’ प्रत्यय व ‘स्वाङ्गशिष्टामन्तानाम्’ फिट् सू. २९ या सूत्रानें सर्वनामाला होणारा स्वर हे दोन्ही समासामध्ये कोणत्याहि भागांत असलेल्या ‘सर्व’ इत्यादि सर्वनामाना निःसंशय करावे, ही भाष्यकारोक्ति होय. (‘न बहुव्रीही’ १-१-२९ या सूत्रावरील भाष्यांत हें म्हटलें आहे व हें भाष्य मनोरमेच्या विवरणांत पूर्वी दिलेंच आहे आणि त्या भाष्यावरील टीकेत कैयटानें ‘गोनर्दीयस्त्वाहेति सूत्रप्रत्याख्यान-हेतुत् । यद्योत्तरं मुनित्रयस्य प्रामाण्यमिति’ असें म्हटलें आहे. सारांश

‘त्वक्त्विन्व’, मक्त्विन्व’ या उदाहरणात षोणताहि सशय मनात न भाणता ‘युष्मद्, अस्मद्’ या सर्वनामरूप अवयवाहून ‘वक्च्’ प्रत्यय करावा व ‘बहुव्रीही प्रकृत्या पूर्वपदम्’ सू ३७३५ या सूत्रान्वये बहुव्रीहिसमासान जो पूर्वपदप्रकृतिस्वर प्राप्त आहे तो ‘स्वाङ्गशिदामदन्तानाम्’ क्तिच् सू २९ या सूत्राने होणारा आद्युदात्त स्वर पूर्व पदाला नि सशय करावा असे भाष्यकाराचे म्हणणे आहे व ‘यथोत्तर मुनीना प्रामाण्यम्’ या न्यायान्वये भाष्य-काराचेच म्हणणे मान्य करणे भाग आहे, आणि ‘न बहुव्रीही’ हे सूत्र ‘सज्जोपसर्जनीभूता न सर्वादय’ हे वातिक असल्यामुळे गतार्थ होने असे मानून त्या सूत्राचे प्रत्याख्यान करणे, म्हणजे त्या सूत्राकडे दुर्लक्ष करणे, उचित आहे) ‘यथोत्तर मुनीना प्रामाण्यम्’ हा न्याय मनात धरूनच भाष्यकारानी ‘धिव्क्विकृष्योरच’ सू ३-१-८० या सूत्रावरील भाष्यात अशी शका केली आहे की, त्या सूत्रात वकाराचे जागी अकारादेश होण्याचे विधान का केले आहे ? वका-राचा लोप व्हावा एवढेच विधान केले असते तरी काम भागले असते, व त्या शकेवर भाष्यकारानी असे उत्तर दिले आहे की, वकाराचे जागी अकारादेश होण्याचे जे विधान केले आहे ते अशा-करिता की, त्या अकाराचा (‘उ’ हा आर्धधातुक प्रत्यय पुढे असल्या-मुळे ‘अतो लोप.’ सू २३०८ या सूत्राने) लोप झाला असता, तो लुप्त अकार (‘अच परिस्मिन्पूर्वविधौ’ सू ५० या सूत्रान्वये) स्थानिवद्भावाने विद्यमान आहे अशी बुद्धि केल्याने गुण न व्हावा. पाणिनीने वकाराचा लोप होण्याचे जरी विधान केले असते तरी ‘न धातुलोपे आर्धधातुके’ सू २६५६ या सूत्रान्वये गुण झालाच नसता तरी शकाकाराने शका केली असता, त्या शकेवर भाष्य-कारानी असे उत्तर दिले आहे की, ‘न धातुलोपे’ या सूत्राचे प्रत्याख्यान केले असल्यामुळे त्या प्रत्याख्यानपक्षात गुण होण्याची प्राप्ति आहे. या भाष्यावरून हे स्पष्ट होते की, सूत्रकाराच्या मता-पेक्षा सूत्रप्रत्याख्यान करणारे भाष्यकार याचे मत बलवत्तर ठरते

प्रत्ययावरोधर ज्ञालेला वधादेश कायम राहण्याची आपत्ति येते आणि तो वधादेश कायम राहिल्यास, 'कंसं घातयति' असा इष्ट प्रयोग सिद्ध होऊं शकत नाही. तसा प्रयोग सिद्ध व्हावा म्हणजे 'हन् णिच्' अशी स्थिति ज्ञाल्याने 'हनस्तः' सू. २५७४ या सूत्राने 'हन्' यांतोळ नकाराचे जागीं तकार होऊन व 'हो हन्तेः' सू. ३५८ या सूत्राने हकाराचे जागीं कुताने घकार होऊन आणि 'अत उपधायः' सू. २२८२ या सूत्राने उपधादीर्घ होऊन 'घातयति' हा इष्ट प्रयोग सिद्ध व्हावा, याकरितांच वरील वार्तिकांत 'प्रकृतिप्रत्यापत्तिः' या पदाचे वार्तिककाराने मुद्दाम ग्रहण केले आहे व अशा रीतीने वधादेश नाहीसा होऊन 'हन्' ही पूर्व प्रकृति पुन्हा प्रादुर्भूत व्हावी याकरितां केलेले त्या पदाचे ग्रहण चरितार्थ ठरत असल्यामुळे, ते पद 'अकृतव्यूहाः' या परिभाषेच्या अनित्यत्वाचे ज्ञापक मानतां येत नाही. सारांश दीक्षितांनीं मनोरमंत 'अकृतव्यूहाः' या परिभाषेच्या अनित्यत्वाचीं जीं दोन ज्ञापके दिलीं आहेत तीं, वर सांगिल्याप्रमाणे, त्या परिभाषेच्या अनित्यत्वाचीं ज्ञापके मानतां येऊं शकत नसल्यामुळे, जर ती परिभाषा मानणेच असेल तर तिच्या अनित्यत्वाचे वेगळे ज्ञापक देणे आवश्यक आहे व ते ज्ञापक कोणते मानावे हे शब्दरत्नकार पुढील पंक्तींत सांगतात.) म्हणून 'पुष्ययोगं जानाति' या अर्थान्मध्ये 'पुष्येण योजयति' हा प्रयोग सिद्ध होण्याकरितां 'पुष्ययोगे जि' या वार्तिकांत भाष्यकारांनीं 'प्रकृतिप्रत्यापत्तिः' या पदाचे जी अनुवृत्ति केली आहे ती अनुवृत्ति 'अकृतव्यूहाः' या परिभाषेच्या अनित्यत्वाची ज्ञापक मानतां येते. या उदाहरणांत घित् प्रत्यय पुढे असल्याने 'चजोः कु घिण्यतोः' सू. २८६३ या सूत्राने कुत्वाची प्राप्ति आहे. ('हेतुमति च' सू. ३-१-२६ या सूत्रावरील भाष्यांत भाष्यकारांनीं 'नक्षत्रयोगे जि' हे वार्तिक पठित करून त्या वार्तिकांत पूर्व वार्तिकांतून 'कृल्लुक्, प्रकृतिप्रत्यापत्तिः, प्रकृतिवच्च कारकम्' हीं पदे अनुवृत्त केलीं आहेत व या वार्तिकाचीं 'पुष्ययोगं जानाति = पुष्येण योजयति, मघाभिर्योजयति' हीं उदाहरणे दिलीं आहेत. त्या भाष्यांत

भाष्यकार म्हणतात, 'नक्षत्रयोगे जि । नक्षत्रयोगे जानात्यर्थे कृदन्ताणिज्जवतव्यः । कृल्लुक् प्रकृतिप्रत्यापत्तिः प्रकृतिवच्च कारक भवतीति वक्तव्यम् । पुष्ययोग जानाति पुष्येण योजयति । मघाभिर्यो- जयतीति ।' 'पुष्येण योगः पुष्ययोगः' या उदाहरणांत 'युज्' धातूहून 'घञ्' हा कृत् प्रत्यय केल्याने 'योग' हा शब्द सिद्ध होत असल्यामुळे, 'पुष्ययोग' हा शब्द कृदन्त ठरतो. या शब्दाहून 'जानाति' या अर्थमिध्ये 'णिच्' प्रत्यय 'नक्षत्रयोगे जि' या वार्तिकान्वये केला असता, 'युज्' धातूहून झालेल्या 'घञ्' या कृत् प्रत्ययाचा लुक् होतो व ज्या 'युज्' धातूहून तो 'घञ्' प्रत्यय झाला आहे तो 'युज्' प्रकृति पुन्हा आविर्भूत होते. या उदाहरणात 'न लुमताङ्गस्य' हा निषेध लागू पडतो; कारण ज्या 'घञ्' प्रत्ययाचा लुक् झाला आहे तो विद्यमान आहे असे मानल्यास, 'चजोः' सू. २८६३ या सूत्राने 'युज्' यातील जकारास कुत्व पावते व ते कुत्वकार्य 'घञ्' या धित् प्रत्ययाच्या निमित्ताने होणारे कार्य असून 'घञ्'च्या पूर्वी असणाऱ्या प्रकृतीला होणारे ते कार्य असल्यामुळे, 'न लुमताङ्गस्य' या निषेधान्वये येथे प्रत्ययलक्षण मानता येत नाही, म्हणजे ज्या 'घञ्' प्रत्ययाचा लुक् झाला आहे तो 'घञ्' प्रत्यय प्रत्ययलक्षणाने विद्यमान आहे असे मानता येत नाही. 'अकृतव्यूहाः' ही परिभाषा नित्य मानल्यास, ज्या 'घञ्' प्रत्ययाच्या निमित्तामुळे 'युज्' यातील जकाराचे कुत्व होणे प्राप्त आहे त्या 'घञ्' प्रत्ययाचा वरील वार्तिकान्वये लुक् होऊन अवश्य नाश होणारा असल्यामुळे, 'युज्' धातूला घञ्प्रत्ययनिमित्तक कुत्व इत्यादि कार्ये त्या परिभाषान्वये होणारच नाहीत व 'युज्' अशीच कुत्वकार्यरहित प्रकृति विद्यमान राहिलच म्हणून भाष्यकाराना 'नक्षत्रयोगे जि' या वार्तिकान्त पूर्व वार्तिकानून 'प्रकृतिप्रत्यापत्तिः' या पदाची अनुवृत्ति करण्याची वास्तविक बाहोच गरज नव्हती. पण त्यांनी तशी अनुवृत्ति मुद्दाम केली असल्यामुळे हे जाणित्त होणे वी, 'अकृतव्यूहा.' ही परिभाषा अनिरय आहे व तिच्या

म्हणून सूत्रप्रत्याख्यान-करणारे भाष्यकार यांना ज्या-प्रकारचीं रूपें संमत आहेत त्या प्रकारचीं रूपें पाणिनीय सूत्रान्वयें देखील कधीं तरी सिद्ध होणें शक्य असल्यास, तशींच रूपें सिद्ध करावीं व विपरीत रूपांची, म्हणजे भाष्यविरुद्ध रूपांची, सिद्धि करूं नये. तसें करणें शक्य नसल्यास, पाणिनीय सूत्र अप्रमाणच आहे व भाष्य-कारांनीं त्या सूत्राचें केलेलें प्रत्याख्यान सूत्रकारास-पाणिनीस-देखील संमत आहे असें मानलें पाहिजे असें त्या भाष्यांत ध्वनित केलें आहे. ('धिन्विकृण्व्योर च' या सूत्रावरील भाष्यांत भाष्यकार म्हणतात:- 'क्वायमकारः श्रूयते ? । न क्वचिच्छ्रूयते । लोपोऽस्य भवत्यतो लोप आर्द्धधातुक इति । यदि न क्वचिच्छ्रूयते' किमर्थमत्वमुच्यते, न लोप एवोच्येत । नैवं शक्यं, लोपे हि सति गुणः प्रसज्येत । अत्वे पुनः सति अकारलोपस्य स्थानिवद्भावाद्गुणो न भवति । ननु च लोपेऽपि सति न घातुलोप आर्द्धधातुक इति प्रतिषेधो भविष्यति । आर्द्ध-धातुकनिमित्ते लोपे स प्रतिषेधो, न चैप आर्द्धधातुकनिमित्तो लोपः । अपि च प्रत्याख्यायते स योगः । तस्मिन्प्रत्याख्याते गुणः स्यादेव । तस्मादत्वं वक्तव्यम् ॥' या भाष्याचा भावार्थ हा आहे कीं, 'धिन्विकृण्व्योर च' या सूत्रानें 'धिन्व्, कृण्व्' या धातूंचील अन्त्य वकाराचे जागीं जो अकारादेश होणें सांगितलें आहे त्याचें कोठेंहि श्रवण होत नाही; कारण त्या अकारापुढें 'उ' हा आर्द्ध-धातुक प्रत्यय येत असल्यामुळें, 'अतो लोपः' सू. २३०८ या सूत्रानें त्या अकाराचा लोप होतो. म्हणून ज्याअर्थी त्या अकाराचें कोठेंहि श्रवण होत नाही त्याअर्थी तसा आदेश होण्याचें विधान न करितां पाणिनीनें वकारलोप होण्याचें विधान करावयास पाहिजे होतें. पण तसें विधान करणें शक्य नव्हतें. वकारलोप होण्याचें विधान केलें असतें तर, 'धिवि, कृवि' या इदित् धातूंना 'इदितो नुमधातोः' सू. २२६२ या सूत्रानें नुमात्म होऊन 'धिन्व्, कृण्व्' अशी स्थिति घाल्यावर वकारलोप गेल्यानें 'धिन् उ ति, कृण् उ ति' असा स्थितांत 'उ' हा आर्द्धधातुकप्रत्यय पुढें असल्यामुळें, 'पुगन्तलघूपय-

स्य च' सू. २१८९ या सूत्राने उपधेतील 'इ, ऋ' याचा गुण होण्याची आपत्ति येते. पण वकाराचे जागी अकारादेश केला असता, जरी त्या अकाराचा 'अतो लोप.' या सूत्राने लोप होतो तरी, त्या अकारापूर्वी असल्या 'इक्' चा गुण करतेवेळी तो अकार 'अच. परस्मिन् पूर्वविधौ' सू. ५० या सूत्रान्वये विद्यमान आहे असे स्थानिवद्भावेने मानता येते. त्यामुळे 'उ' प्रत्यय व 'इक्' या दोहोमध्ये अकाराचे व्यवधान होत असल्यामुळे व अशा रीतीने 'इक्' उपधाभूत ठरत नसल्यामुळे, त्या 'इक्'चा गुण होण्याची आपत्ति टळते. पण वकारलोप होण्याचे विधान केले असते तरी, तो लोप 'उ' या आर्धधातुक प्रत्ययाच्या निमित्तामुळे होणारा असल्यामुळे व अशा रीतीने तो आर्धधातुक प्रत्यय धात्वयव जो वकार त्याचा लोप करणारा प्रत्यय आहे असे मानता येऊ शकत असल्यामुळे, 'न धातुलोपे आर्धधातुके' सू. २६५६ या निषेधक सूत्रान्वये उपधागुण होऊ शकलाच नसता अशी कोणी शका केल्यास, त्या शकेवर भाष्यकार असे उत्तर देतात की, 'न धातुलोपे' हा निषेध अशाच ठिकाणी लागू पडतो की, जेथे आर्धधातुक प्रत्ययाच्या निमित्तामुळे धात्वयवाचा लोप होतो पण प्रकृत स्थली वकारलोपाचे विधान केल्यास तो वकारलोप आर्धधातुकप्रत्ययनिमित्तक न ठरता सन्नियोगशिष्ट ठरेल, म्हणजे वकारलोप व 'उ' प्रत्यय हे दोन्ही एकेचवेळी होण्याचे सांगितले असून त्या दोहोमध्ये निमित्तनिमित्तिभाव नाही अशा प्रकारचे ते विधान ठरेल, व त्यामुळे 'न धातुलोपे' हा निषेध लागू पडणार नाही आणि उपधेतील 'इक्' चा गुण होण्याची आपत्ति कायम राहिलच. दुसरे असे की, वकारलोप आर्धधातुकप्रत्ययनिमित्तक मानला तरी, 'न धातुलोपे' या सूत्राचे प्रत्याख्यान केले असल्यामुळे, तशा प्रत्याख्यात सूत्राचे सहाय घेऊन गुण होण्याची आपत्ति टाळता येऊ शकत नाही. म्हणून पाणिनीने वकारलोपाचे विधान न करता वकाराचे जागी अकारादेश होण्याचे जे विधान केले आहे तेच योग्य ठरते असा भाष्य-

म्हणून सूत्रप्रत्याख्यान-करणारे भाष्यकार यांना ज्या प्रकारचीं रूपें संमत आहेत त्या प्रकारचीं रूपें पाणिनीय सूत्रान्वये देखील कशीं तरी सिद्ध होणें शक्य असल्यास, तशींच रूपें सिद्ध करावीं व विपरीत रूपांची, म्हणजे भाष्यविरुद्ध रूपांची, सिद्धि करूं नये. तसें करणें शक्य नसल्यास, पाणिनीय सूत्र अप्रमाणच आहे व भाष्यकारांनीं त्या सूत्राचें केलेलें प्रत्याख्यान सूत्रकारास-पाणिनीस-देखील संमत आहे असें मानलें पाहिजे असें त्या भाष्यांत ध्वनित केले आहे. (' धिन्विक्कृण्व्योर च ' या सूत्रावरील भाष्यांत भाष्यकार म्हणतात:- 'क्वायमकारः श्रूयते ? । न क्वचिच्छ्रूयते । लोपोऽस्य भवत्यतो लोप आर्द्धधातुक इति । यदि न क्वचिच्छ्रूयते' किमर्थमत्वमुच्यते, न लोप एवोच्येत । नैवं शक्यं, लोपे हि सति गुणः प्रसज्येत । अत्वे पुनः सति अकारलोपस्य स्थानिवद्भावाद्गुणो न भवति । ननु च लोपेऽपि सति न धातुलोप आर्द्धधातुक इति प्रतिषेधो भविष्यति । आर्द्धधातुकनिमित्ते लोपे स प्रतिषेधो, न चैव आर्द्धधातुकनिमित्तो लोपः । अपि च प्रत्याख्यायते स योगः । तस्मिन्प्रत्याख्याते गुणः स्यादेव । तस्मादत्वं वक्तव्यम् ॥' या भाष्याचा भावार्थ हा आहे कीं, ' धिन्विक्कृण्व्योर च ' या सूत्रानें ' धिन्व्, कृण्व् ' या धातूंचील अन्त्य वकाराचे जागीं जो अकारादेश होणें सांगितलें आहे त्याचें कोठेंहि श्रवण होत नाहीं; कारण त्या अकारापुढें ' उ ' हा आर्द्धधातुक प्रत्यय येत असल्यामुळें, ' अतो लोपः ' सू. २३०८ या सूत्रानें त्या अकाराचा लोप होतो. म्हणून ज्याअर्थीं त्या अकाराचें कोठेंहि श्रवण होत नाहीं त्याअर्थीं तसा आदेश होण्याचें विधान न करितां पाणिनीनं वकारलोप होण्याचें विधान करावयास पाहिजे होतें. पण तसें विधान करणें शक्य नव्हतें. वकारलोप होण्याचें विधान केलें असतें तर, ' धिवि, कृवि ' या इदित् धातूंना ' इदितो नुमधातोः ' सू. २२६२ या सूत्रानें नुमागम होऊन ' धिन्व्, कृण्व् ' अशी स्थिति झाल्यावर वकारलोप केल्यानें ' धिन् उ ति, कृण् उ ति ' अशा स्थितींत ' उ ' हा आर्द्धधातुकप्रत्यय पुढें असल्यामुळें, ' पुगन्तलघूपध-

कार किंवा भाष्यकार यानी एखाद्या पाणिनीय सूत्राचे किंवा त्यातील अशाचे खण्डन-प्रत्याख्यान-केले असल्यास तेवढ्या अशापुरते ते सूत्र अप्रमाण आहे असेच मानणे उचित आहे.

मनोरमा-यत्तु प्राचोक्तम्-बहुव्रीहौ सर्वदेः सर्वनामता न स्यात् । प्रियसर्वाय । सूत्रकारमते बहुव्रीहौ न सर्वनामता । भाष्यकारमते गौणत्वमात्रे । 'त्वत्कपितृको' 'मत्कपितृक' इत्यत्र समासावयवयोर्पुष्मदस्मदोः सर्वनामत्वादनङ्गकार्यत्वेनाकच् स्यात् समाभूत्, कप्रत्यय एव स्यादित्येतदयमिदं सूत्रमिति न्यासकृन्मतमिति । अत्रेदं वक्तव्यम् । किं बहुव्रीहौ सज्ञा नेति विवक्षितम् ? उत तदवयवानां सर्वादीनामिति । नाद्यः । समासावयवयोर्पुष्मदस्मदोरित्युत्तरग्रन्थविरोधात्, समुदाये प्राप्तिविरहाच्च । न च तदन्तविधिना प्राप्तिः, बहुव्रीह्यावयवाना उपसर्जनतया सर्वादिबहिर्भवेत् तदन्ते प्राप्तेर्दूरापास्तत्वात् । अत एव न द्वितीयोऽपि । न चोपसर्जनाना पाठात् पर्युदासो धातिककृतोक्तो न तु सूत्राद्दृढ इति वाच्यम् । अन्यसंज्ञाबलेन सूत्राक्षरंरेय तद्वलाभात् । एतेन सूत्रकारमते बहुव्रीहौ न सर्वनामतेत्यपि परास्तम् । बहुव्रीहावेवेति तस्यार्थः । भाष्यकारमते इत्याद्यपि न । विशेषोपादानेन हि सूत्रकारवार्तिककारयोर्मतमन्याद्गमिति प्रतीयते । देववत्तो वामेनाक्षणा पश्यतीत्युक्ते वक्षिणेन न पश्यतीतिवत् । तच्च न, सूत्रवार्तिकमतेऽपि गौणपर्युदासस्येष्टत्वात् । यत्तु त्वत्कपितृक इत्यादि तदित्यं प्राचा स्यास्यातम् । एवं पिता यस्य, अहं पिता यस्येति विगृह्य बहुव्रीहिसमासे कृते समासावयवयोः समासान्त पाणिनीयोर्पुष्मदस्मदोः सर्वायंवाचकत्वेन सर्वनामसंज्ञकत्वादज्ञाताद्यर्थविधक्षार्या "अद्यसर्वनाम्नाम्" इत्यकच् प्रसज्येत । तस्य स्मं प्रभृतीनामिवाङ्गाधिकारविहितत्वाभावेनाङ्गसंज्ञानपेक्षत्वात् । ततश्च त्वत्कपितृक इत्याद्यनिष्टं प्रसज्येतेति । न्यासकृताऽपि अन्यसंज्ञाबलादेव संज्ञानिरासे कृतेऽकच् न भविष्यतीत्याशङ्क्य समुदायो हि विशेषे वर्तते पूर्वपदन्तु सर्वायंताया अनपेक्षमेवेत्युक्तम् । तदेतन्मयं प्रामादिकमेव । तथा हि ऋत्स्वार्याया

कारांच्या म्हणण्याचा आशय आहे. या वरील भाष्यांत 'अपि च प्रत्याख्यायते स योगः' असें जें भाष्यकारांनीं म्हटलें आहे त्यावर उद्योतकार म्हणतात - 'अनेन सूत्रमतापेक्षया प्रत्याख्यानवादिमतं प्रबलमिति ध्वनितम् । एतन्मूलकमेव पठ्यते यथोत्तरं मुनीनां प्रामाण्यमिति ।' आणि हेंच शब्दरत्नांत सांगितलें आहे. सारांश भाष्यकारांनीं केलेलें सूत्रप्रत्याख्यान योग्य मानून व प्रत्याख्यात सूत्राकडे दुर्लक्ष करून जीं रूपें होणें भाष्यकारांना संमत आहेत तीं रूपें प्रत्याख्यात सूत्रानें सिद्ध होऊं शकत असल्यास तशीं रूपें सिद्ध करावीं. प्रत्याख्यात सूत्रान्वयें सिद्ध होणारीं रूपें भाष्यकारांच्या मताविरुद्ध असल्यास तशीं रूपें सिद्ध न करितां, भाष्यकारांना संमत असलेलीं रूपेंच स्वीकारलीं पाहिजेत. म्हणून 'न बहुव्रीहौ' या सूत्राचें भाष्यकारांनीं प्रत्याख्यान केलें असल्यामुळें, जरी त्या सूत्रान्वयें 'त्वकत्पितृकः, मकत्पितृकः' इत्यादि रूपें सिद्ध होऊं शकत नाहीत तरी तशींच रूपें होणें भाष्यकारांना इष्ट वाटत असल्यामुळें, 'यथोत्तरं मुनीनां प्रामाण्यम्' या न्यायान्वयें तींच रूपें शुद्ध मानलीं पाहिजेत हें वरील भाष्यावरून ध्वनित होतें असें शब्दरत्नकारांचें म्हणणें आहे. यावरून हें स्पष्ट होतें कीं, 'उदिते जुहोति', 'अनुदिते जुहोति' इत्यादि श्रुतींत जेथें परस्पर विरोध असतो तेथें जसा विकल्प मानला जातो तसा विकल्प व्याकरणशास्त्रांत, मुनित्रयांत विरोध असल्यास, मानतां येऊं शकत नाहीं; कारण तसें मानल्यास, वैकल्पिक अनिष्ट रूपें सिद्ध होण्याचा प्रसङ्ग येईल. वार्तिककाराचें मत सूत्रकाराच्या मताविरुद्ध असल्यास, वार्तिकान्वयें जीं रूपें सिद्ध होतात तींच रूपें इष्ट मानलीं पाहिजेत. तसेंच भाष्यकारांचें मत सूत्रकाराच्या किंवा वार्तिककाराच्या मताविरुद्ध असल्यास, भाष्यकारांना जीं रूपें सिद्ध होणें इष्ट आहे तींच शुद्ध रूपें मानलीं पाहिजेत असा 'यथोत्तरं मुनीनां प्रामाण्यम्' या न्यायाचा भावार्थ आहे.) सूत्रकारांन-पाणिनीन-खण्डन केलेलीं प्राचीन ऋषींचीं-वैयाकरणांचीं-वचनें, म्हणजे सूत्रें, ज्याप्रमाणें अप्रमाण मानलीं जातात त्याचप्रमाणें वार्तिक-

कार किंवा भाष्यकार यांनी एखाद्या पाणिनीय सूत्राचे किंवा त्यातील अशाचे खण्डन-प्रत्याख्यान-केले असल्यास तेवढ्या अशापुरते ते सूत्र अप्रमाण आहे असेच मानणे उचित आहे.

मनोरमा-यत्तु प्राचोक्तम्-बहुव्रीहौ सर्वदेः सर्वनामता न स्यात् । प्रियसर्वाय । सूत्रकारमते बहुव्रीहौ न सर्वनामता । भाष्यकारमते गौणत्वमात्रे । 'त्वत्कपितृको' 'मत्कपितृक' इत्यत्र समासावयवयोर्युष्मदस्मदोः सर्वनामत्वादनङ्गकार्यत्वेनाकच् स्यात् स मा भूत्, कप्रत्यय एव स्यादित्येतदर्थमिदं सूत्रमिति न्यासकृन्मतमिति । अत्रेदं यत्तद्व्यम् । किं बहुव्रीहौ संज्ञा नेति विवक्षितम् ? उत तदवयवानां सर्वादीनामिति । नाद्यः । समासावयवयोर्युष्मदस्मदोरित्युत्तरग्रन्थविरोधात्, समुदाये प्राप्तिविरहाच्च । न च तदन्तविधिना प्राप्तिः, बहुव्रीह्यावयवाना उपसर्जनतया सर्वादिबहिर्भावेन तदन्ते प्राप्तेर्दूरापास्तवात् । अत एव न द्वितीयोऽपि । न चोपसर्जनानां पाठात् पर्युदासो वार्तिककृतोक्तो न तु सूत्रारूढ इति वाच्यम् । अन्यर्थसंज्ञाबलेन सूत्राक्षरंरेव तल्लाभात् । एतेन सूत्रकारमते बहुव्रीहौ न सर्वनामतेत्यपि परास्तम् । बहुव्रीहावेवेति तस्यार्थः । भाष्यकारमते इत्याद्यपि न । विशेषोपादानेन हि सूत्रकारवार्तिककारयोर्मतमन्यादुशमिति प्रतीयते । देवदत्तो वामेनाक्षणा पश्यतीत्युक्ते दक्षिणेन न पश्यतीतिवत् । तच्च न, सूत्रवार्तिकमतेऽपि गौणपर्युदासस्येष्टत्वात् । यत्तु त्वत्कपितृक इत्यादि तदित्यं प्राचा व्याख्यातम् । त्वं पिता यस्य, अहं पिता यस्येति धिगृह्य बहुव्रीहिसमासे कृते समासावयवयोः समासान्त पात्तिनोर्युष्मदस्मदोः सर्वार्थवाचकत्वेन सर्वनामसंज्ञकत्वाद्नाताद्यर्थवियक्षायां "अय्यसर्वनाम्नाम्" इत्यकच् प्रसज्येत । तस्य स्मैप्रभृतीनामियाङ्गधिकारविहितत्वाभावेनाङ्गसंज्ञानपेक्षत्वान् । ततश्च त्वकल्पितृक इत्याद्यनिष्टं प्रसज्येतेति । न्यासकृताऽपि अन्यर्थसंज्ञाबलादेव संज्ञानिरासे कृतेऽकच् न भविष्यतीत्याशङ्क्य समुदायो हि विशेषे यतंते पूर्वपदन्तु सर्वार्थताया अनपेक्षमेवेत्युक्तम् । तदेतत्सर्वं प्रामादिकमेव । तथा हि जटत्स्वार्यायां

वृत्तौ समासावयवयोरर्थ एव नास्ति । अजहत्स्वार्थायामपि स्वार्थ-
विशिष्टान्यपदार्थवृत्तित्वेनोपसर्जनत्वं स्पष्टमेव । एवं च समासान्तः
पातिनोर्युष्मदस्मदोः सर्वार्थवाचकत्वेनेत्यादिग्रन्थः, समुदायो हीत्या-
दिन्यासग्रन्थश्च पक्षद्वयेऽपि व्याहृतः । किं चैवं अतिसर्वयित्यत्र
स्वापादेशो दुर्वारः । अङ्गाधिकारे तदन्तग्रहणात् । त्वदुक्तरौत्या
सर्वशब्दस्य सर्वार्थतानपायात् । न हि पूर्वपदे सर्वार्थता उत्तरपदे तु
नेति युक्तिमत् । अपि चैवं गौणत्वे सर्वादीनां सर्वार्थवाचकत्वं
नास्तीति स्वोक्त्या सह विरोधः स्यादिति यत्किञ्चिदेतत् ।

‘न बहुव्रीही’ सू. २२२ या सूत्रावर टीका करितांना प्रक्रिया-
कौमुदीकारांनीं असें म्हटलें आहे:- “सर्वादिगणांत पठित असलेले
शब्द बहुव्रीहिसमासांत असल्यास, म्हणजे बहुव्रीहिसमासाचे अवयव
असल्यास, त्यांना सर्वनामसंज्ञा होत नाही. उदाहरणार्थ ‘प्रियसर्वयि.’
सूत्रकार पाणिनीच्या मते बहुव्रीहिसमासांतील सर्वनामरूप अवयवाला
सर्वनामसंज्ञा होत नाही. परंतु भाष्यकारांच्या मते सर्वादिगणांत
पठित असलेला शब्द गुणीभूत किंवा उपसर्जन झाला असल्यास, (मग
तो बहुव्रीहिसमासांत-उपसर्जनीभूत झालेला असो किंवा इतरत्र तसा
झाला असो) त्याला सर्वनामसंज्ञा होत नाही. ‘त्वकत्पितृकः,
मकत्पितृकः’ या स्थलीं बहुव्रीहिसमासांतील अवयव ‘युष्मद्,
अस्मद्’ हे सर्वनामसंज्ञक असल्यामुळे व त्यांहून ‘अकच्’ प्रत्यय
होणें हें आङ्गकार्य नसल्यामुळे, त्यांहून ‘अकच्’ प्रत्यय होण्याची
आपत्ति येते. त्यांहून ‘अकच्’ प्रत्यय न होतां ‘क’ प्रत्ययच व्हावा
याकरितां ‘न बहुव्रीही’ हें सूत्र पाणिनीनें केलें आहे असें व्यासकाराचें
मत आहे.” (‘अव्ययसर्वनाम्नामकच्’ सू. २०२६ हें सूत्र अङ्गा-
धिकारांत पठित नसल्यामुळे त्या सूत्रांत ‘अङ्गस्य’ या पदाची
अनुवृत्ति होत नाही. त्यामुळे ‘सर्वनाम्नः स्मै’ इत्यादि अङ्गा-
धिकारांत पठित असलेल्या सूत्रांनीं कार्ये होण्याकरितां जशी अङ्गसंज्ञा
प्राप्त होण्याची व त्याकरितां प्रत्यय पुढें असण्याची गरज असते
तशा प्रकारची ‘अकच्’ प्रत्यय होण्याकरितां गरज नसल्यामुळे,

अङ्गसज्ञानिरपेक्ष 'अकच्' प्रत्यय होणे हे कार्य, अङ्गसज्ञासापेक्ष कार्याच्या मानाने, अन्तरङ्ग ठरते व त्यामुळे वरील उदाहरणात 'युष्मद् अस्मद्' शब्दाना 'अकच्' प्रत्यय होण्याची जी आपत्ति येते ती टाळण्याकरिता 'न बहुव्रीहौ' हे सूत्र पाणिनीने केले आहे असे न्यासकाराचे म्हणणे आहे असे वरील प्रक्रियाकौमुदीचा भावार्थ सांगताना प्रसादटीकेत म्हटले आहे. ती टीका दीक्षितानीं स्वतःच पुढे मनोरमंत दिली असल्यामुळे तिचा उतारा येथे देण्याची आवश्यकता नाही. पण न्यासकाराच्या ग्रन्थाचा उतारा जो प्रसादकारानी आपल्या टीकेत दिला आहे तो येथे देणे इष्ट वाटते व त्यावरून न्यासकाराचे काय म्हणणे आहे हे नीट घ्यानात येईल. 'तथा च काशिकाविवरणपञ्जिकायामुक्तम्' असे सागून प्रसादकार न्यासग्रन्थातील उतारा देतात—'त्वं पिता अस्य, अहं पिता अस्येति त्रिगुह्य बहुव्रीहौ कृते अज्ञाताद्यर्थविवक्षायाम्, असति प्रतिषेधे, अव्ययसर्वनाम्नामकच् प्रावटे. इत्यकच् प्रसज्येत । ततश्च त्वकत्पितृको मकत्पितृक इत्यनिष्ट स्यात् । तस्मादकच् मा भूदिति प्रतिषेध आरम्यते । तेन प्रागिवात्कः इति क एव भवति । तत्र परतः प्रत्ययोत्तरपदयोश्चेति मपर्यन्तयोर्युष्मदस्मदोस्त्वमादेशयोः नद्युतश्च इति समासान्ते कपि च त्वत्कपितृको मत्कपितृक इति सिध्यति । ननु चान्वर्थसज्ञाकरणादेवात्र सज्ञानिरासे कृते अकच् न भविष्यति । न ह्यत्र सर्वार्थता सम्भवति । विशेषविषयत्वात् । नतदस्ति । स समुदायो हि विशेषे वर्तते । पूर्वपद तु सर्वार्थताया अनपेक्षमेव ।' या उतान्यात न्यासकाराने जें म्हटले आहे त्याची घर्चा पुढे मनोरमंत करण्यात येणार आहेच.) वर जें प्रक्रियाकौमुदीकारांनी म्हटले आहे त्या संबधाने असा प्रश्न करिता येतो की, वरील म्हणण्याचा असा आशय आहे काय की (१) बहुव्रीहिसमास वेला असता समुदायाला सर्वनामसज्ञा होत नाही, किंवा (२) त्या समासातील सर्वनामरूप 'सर्वादि' अवयवांना सर्वनामसज्ञा होत नाही? प्रथम पदा स्वीकारता येत नाही; कारण तो पदा, म्हणजे समुदायाला सर्वनामसज्ञा होत

नाहीं हा पक्ष, स्वीकारल्यास, 'समासावयवयोर्बुध्मदस्मदोः' असें जें प्रक्रियाकौमुदीकारांनीं पुढें म्हटलें आहे त्या उत्तरग्रन्थाशीं विरोध येतो व दुसरें असें कीं, समुदायाला सर्वनामसंज्ञा होण्याची प्राप्तीच नाही. (समुदायाला, म्हणजे सर्वादिशब्दान्त बहुव्रीहिसामासिक-शब्दाला, सर्वनामसंज्ञा होत नाही असा जर 'न बहुव्रीही' या सूत्राचा अर्थ मानला तर, बहुव्रीहिसमासांतील सर्वनामरूप अवयवाला सर्वनामसंज्ञा होऊं नये व त्या अवयवाहून 'अकच्' प्रत्यय होऊं नये याकरितां 'न बहुव्रीही' हें सूत्र केलें आहे असें जें प्रक्रियाकौमुदीकारांनीं पुढें म्हटलें आहे त्याशीं विरोध येतो; कारण त्या पुढील म्हणण्याचा असा अर्थ होतो कीं, बहुव्रीहिसमासांतील सर्वनामरूप अवयवालाच प्रकृत सूत्रानें सर्वनामसंज्ञेचा निषेध केला आहे. सारांश तो उत्तर ग्रन्थ अवयवनिषेधपरक असल्यामुळें, समुदायाला सर्वनामसंज्ञेचा निषेध होतो असा प्रकृत सूत्राचा अर्थ करणें त्या म्हणण्याशीं विरुद्ध ठरतें. दुसरें असें कीं, 'प्राप्तस्यैव निषेधः' हा न्याय असल्यामुळें व सर्वनामान्त बहुव्रीहिसमासरूप समुदायाला सर्वनामसंज्ञा होण्याची प्राप्तीच नसल्यामुळें, समुदायाला सर्वनामसंज्ञेचा निषेध केला आहे असा प्रकृत सूत्राचा अर्थ करणें अयोग्य ठरतें.) तदन्तविधीनें सर्वनामान्त बहुव्रीहिसमासरूप समुदायाला सर्वनामसंज्ञेची प्राप्ति आहे (व त्या प्राप्त होणाऱ्या संज्ञेचा निषेध करण्याकरितां 'न बहुव्रीही' हें प्रकृत सूत्र केलें आहे) असें म्हणणें असल्यास, तें म्हणणें देखील बरोबर नाही; कारण बहुव्रीहिसमासांत (अन्यपदार्थ नेहमी प्रधान असून त्या समासांतील) अवयव उपसर्जन होत असल्यामुळें, ('उपसर्जनीमूला न सर्वादिः' या यातिकान्वये) बहुव्रीहिसमासांतील चरमावयव 'सर्वादि' शब्द हें सर्वादिगणांन अन्तर्भूत नसलेले शब्द आहेत असें मानावें लागतें व त्यामुळें समुदायाला तदन्तविधीनें सर्वनामसंज्ञेची प्राप्ति होणें हें दुसऱ्याग्रन्थ-अशक्य-आहे. ('न बहुव्रीही' १-१-२२ या सूत्रावरील यातिकेंत 'सर्वनामसंज्ञायां तदन्तविधेरन्युपगमाद् बहुव्रीहेरपि सर्वा-

अन्तस्य सज्ञा स्यादिति प्रतिषेध आरभ्यते' असे म्हटले आहे. 'प्रियसर्वाय' या बहुव्रीहिसमासातील 'सर्व' हा शब्द जरी समास-रूप समुदायाचा अन्तावयव आहे तरी तो उपसर्जन झाल्या असल्यामुळे, 'उपसर्जनीभूता न सर्वादय.' या वार्तिकान्वये तो सर्वनामसज्ञक ठरत नाही व त्यामुळे सर्वाद्यन्त बहुव्रीहिसमास सर्वनामान्त आहे असे मुळीच मानता येत नाही आणि म्हणून तशा बहुव्रीहिसमासाला तदन्तविधीनें सर्वनामसज्ञेची प्राप्तीच होत नाही. म्हणून 'तदन्तविधिना प्राप्ति.' असे जें म्हटले आहे ते चूक ठरते असा दीक्षिताच्या म्हणण्याचा आशय आहे. बहुव्रीहिसमासातील सर्वनामरूप अवयव उपसर्जन होत असल्यामुळे आणि अशा रीतीनें त्या अवयवाला सर्वनामसज्ञा होऊच शकत नसल्यामुळे) द्वितीय पक्ष देखील बरोबर आहे असे मानता येत नाही, म्हणजे बहुव्रीहिसमासातील सर्वनामरूप अवयवाला सर्वनामसज्ञा न व्हावी याकरिता प्रकृत सूत्र केले आहे असा जो द्वितीय पक्ष तो देखील चूक ठरतो. उपसर्जन झालेल्या सर्वादि शब्दाचा सर्वादिगणातून वार्तिककाराने पर्युदास केला आहे तरी तसा पर्युदास पाणिनीय सूत्रातून निष्पन्न होत नाही असे कोणी म्हटल्यास, ते म्हणणे बरोबर नाही, कारण 'सर्वनाम' ही अन्वर्थक सज्ञा केली असल्यामुळे त्या सज्ञेच्या सामर्थ्यानेच ('सर्वादीनि सर्वनामानि' या) सूत्राच्या अक्षरातूनच तो अर्थ, म्हणजे वार्तिककाराने केलेला अर्थ निष्पन्न होतो. (शकाकाराचे असे म्हणणे आहे की, 'सज्ञोपसर्जनीभूता न सर्वादयः' असे जें वार्तिककाराने वार्तिक केले आहे त्या अर्थचे पाणिनीनें अष्टाध्यायीत कोणतेहि सूत्र केले नसल्यामुळे, त्याला बहुव्रीहिसमासात उपसर्जन होणाऱ्या सर्वनामरूप अवयवाला सर्वनामसज्ञा न व्हावी याकरिता प्रकृत सूत्र मुद्दाम करावे लागले. या शकेवर दीक्षित असे उत्तर देतात की, ही शका बरोबर नाही, कारण 'सर्वादीनि सर्वनामानि = सर्वेषा नामानि यानि सर्वादीनि तानि सर्वनामसज्ञकानि स्युः' या सूत्रातूनच वार्तिककाराने केलेल्या वार्तिकाचा अर्थ निष्पन्न

होतो. 'सर्वादीनि सर्वनामानि' १-१-२७ या सूत्रावरील भाष्यांत भाष्यकारांनी 'सर्वादीनि सर्वनामानि' या सूत्राचा एकशेष करून उल्लेख केला आहे असें प्रथम सांगून पुढे भाष्यकार म्हणतात:- 'अथवा महतीयं संज्ञा क्रियते । संज्ञा च नाम यतो न लघीयः । कुत एतत् ? । लघ्वर्थं हि संज्ञाकारणम् । तत्र महत्याः संज्ञायाः करणे एतत् प्रयोजनमन्वर्थसंज्ञा यथा विज्ञायेत । सर्वादीनि सर्वनामसंज्ञानि भवन्ति, सर्वेषां नामान्तीति चातः सर्वनामानि । संज्ञोपसर्जने च विशेषेऽवतिष्ठेते ।' या भाष्याचा भावार्थ हा आहे कीं, येथे 'सर्वनाम' अशी मोठी संज्ञा केली आहे आणि संज्ञा जी केली जात असते ती अगदी लहान असावी लागते; कारण पुष्कळसे अर्थ एका अगदी लहानशा शब्दांत अन्तर्भूत व्हावे याकरितां संज्ञा केली जात असते. म्हणून येथे 'सर्वनाम' अशी मोठी संज्ञा करण्याचा हा उद्देश असला पाहिजे कीं, ती अन्वर्थक संज्ञा समजली जावी. याचा अर्थ असा कीं 'सर्वादि' शब्द सर्वनामसंज्ञक होतात आणि ज्या-अर्थी ते शब्द सर्वात्रि वाचक आहेत त्याअर्थी त्यांना सर्वनामसंज्ञा प्राप्त होते. संज्ञार्थक व वृत्तिमध्ये उपसर्जनीभूत झालेले 'सर्व' इत्यादि शब्द सर्वांचे वाचक न होतां विशेष अर्थचे दर्शक होत असल्यामुळे, त्यांना सर्वनामसंज्ञा होत नाहीं या भाष्यावरून हे स्पष्ट होते कीं, वार्तिककाराने केलेल्या वार्तिकाचा अर्थ 'सर्वादीनि सर्वनामानि' या सूत्रांतूनच निघत असल्यामुळे, ते वार्तिक गतार्थ होते, म्हणजे व्यर्थ ठरते.) वरील व्याख्यानावरून हे स्पष्ट होते कीं, 'सूत्रकारमते बहुव्रीही न सर्वनामता' असें जें प्रक्रियाकौमुदीकारांनीं म्हटलें आहे तें देखील चूक ठरते. (बहुव्रीहिसमासांतील सर्वनामरूप अवयव अन्यपदार्थाचे विशेषण झाल्याकारणाने तो सर्वांचा दर्शक होत नसून अन्यपदार्थरूप विशेषार्थाचा दर्शक होत असल्यामुळे, 'सर्वेषां यानि नामानि तानि सर्वनामानि' या अर्थान्वयेच त्याला सूत्रकारमते सर्वनामसंज्ञा होत नाहीं. म्हणून तशा अवयवाला सर्वनामसंज्ञा न व्हावी याकरितां 'न बहुव्रीही' हे

अस्मद् ' हे शब्द (' सर्वेषां नामानि ' अशा प्रकारें) सर्वार्थ-
वाचक असल्यामुळे, ते सर्वनामसंज्ञक ठरतात व ' अज्ञात ' इत्यादि अर्थाची विवक्षा असल्यास त्या अर्थमिध्यें त्या शब्दांहून ' अव्ययसर्वनाम्नामकच् ' सू. २०२६ या सूत्रानें ' अकच् ' प्रत्यय होण्याची प्राप्ति होते; कारण ज्याप्रमाणें ' स्मै ' इत्यादि आदेश होणें अङ्गाधिकारांत सांगितलें आहे त्याप्रमाणें ' अकच् ' प्रत्यय होणें अङ्गाधिकारांत सांगितलें नसल्यामुळे, ' अकच् ' प्रत्यय होण्याकरितां अङ्गसंज्ञेची अपेक्षा नाही (व अशा रीतीनें ' अकच् ' प्रत्यय होणें हें अन्तरङ्गकार्य ठरत असल्यामुळे, तो प्रत्यय प्रथम झाल्यानें) ' त्वकल्पितृकः, मकल्पितृकः ' इत्यादि अनिष्ट रूपें होण्याची आपत्ति येते. ' न्यासकारानें देखील ' सर्वनाम ' ही अन्वर्थक संज्ञा असल्या-
मुळे तिच्या सामर्थ्यानें वरील समासांत उपसर्जनीभूत झालेल्या ' युष्मद्, अस्मद् ' शब्दांना ती संज्ञा होऊं शकत नाही व त्यामुळे त्या शब्दांहून ' अकच् ' प्रत्यय होऊं शकत नाही अशी शंका उप-
स्थित करून त्या शंकेचें अशा रीतीनें निवारण केलें आहे कीं, समुदाय हा विशेष अर्थाचा वाचक होत असून, म्हणजे संपूर्ण बहुव्रीहिसामासिकशब्द अन्यपदार्थाचा बोधक होत असून, त्या समासांतील ' युष्मद्, अस्मद् ' हीं पूर्व पदें सर्वार्थवाचकच राहत असल्यामुळे, त्यांची सर्वनामसंज्ञा नष्ट होऊं शकत नाही (व त्यामुळे त्या शब्दांहून जी ' अकच् ' प्रत्यय होण्याची प्राप्ति आहे तिनें निवारण करण्याकरितां ' न बहुव्रीही ' हें सूत्र पाणिनीनें मुद्दाम केले आहे. तें सूत्र केलें असल्यामुळे बहुव्रीहिसमासांतील सर्वनामरूप अवयवान्ना सर्वनामसंज्ञेचा निषेध होऊन ' अकच् ' प्रत्यय होत नाही.) गण प्रभादकाराचें व न्यासकाराचें वरील सर्व म्हणणें अगदीं गूढ आहे. त्याचें कारण हें कीं, बहुव्रीहिसामासिककीं जहत्स्वार्थावृत्ति मानल्यान (समासांनींय दोन्ही अवयव आपल्या अर्थाचा परित्याग करीत असल्यामुळे, त्या समासांतील) अवयव अर्थरहित ठरतात (त्यामुळे बहुव्रीहिसमानांतील सर्वनामरूप अवयव अर्थरहित

ठरत असल्यामुळे, तो सर्वार्थवाचक आहे असे म्हणता येणे मुळीच शक्य नाही आणि त्यामुळे त्याला सर्वनामसत्ता होऊ शकत नाही व त्याहून 'अकच्' प्रत्यय होण्याची प्राप्तीच होत नाही.) अजहत्स्वार्थवृत्ति मानल्यास देखील, बहुव्रीहिसमासातील प्रत्येक अवयव आपला अर्थ प्रधानरूप अन्यपदार्थात सक्रमित करून अन्यपदार्थाचा बोधक होत असल्यामुळे, त्या अवयवाचे ठिकाणी उपसर्जनत्व येते हे अगदी उघड आहे (व अशा रीतीने देखील बहुव्रीहिसमासातील 'युष्मद्, अस्मद्' हे अवयव त्या पक्षात उपसर्जन होत असल्यामुळे, 'उपसर्जनीभूता न सर्वादय' या वार्तिकान्वये त्यांना सर्वनामसत्तेची प्राप्तीच होत नाही.) म्हणून जहत्स्वार्था व अजहत्स्वार्था या दोन पक्षांपैकी कोणताहि पक्ष मानला तरी, 'समारान्त पातिनोर्युष्मदस्मदोः... .. इत्यकच् प्रसज्येत' असे जें प्रसादकारानी म्हटले आहे व तसेच 'समुदायोहि विशेषे वर्तते' इत्यादि जें न्यासकारानी म्हटले आहे ते चूक ठरते. दुसरे असे की, त्याचे म्हणणे बरोबर मानल्यास, 'अतिसर्वयि' या उदाहरणान 'स्मै' आदेश टाळता येणे अशक्य आहे, कारण ('पदाङ्गाधिकारे तस्य च तदन्तस्य' या परिभाषान्वये) अङ्गाधिवाराच्या विधयात, म्हणजे अङ्गाधिकारस्य मूत्र प्रवृत्त करणे झाल्यास, तदन्ताचे ग्रहण होत असल्यामुळे व त्याच्या मताप्रमाणे 'अतिसर्वयि' या समासातील 'सर्वे' या शब्दाची सर्वार्थवाचकता नष्ट होत नसल्यामुळे, 'स्मै' आदेशाची प्राप्ति होते. सर्वनामरूप अवयव समासान् पूर्वपद असल्यास तो सर्वार्थवाचक असतो परंतु तो उत्तरपद असल्यास त्याची सर्वार्थवाचकता नष्ट होते हे म्हणणे युक्तीला धरून नाही. दुसरे असे की, सर्वादि शब्द उपसर्जन असल्यास त्याचे ठिकाणी सर्वार्थवाचकता राहून नाही असे जें त्यांनी म्हटले आहे त्याशी विरोध येतो. म्हणून त्याच्या वरील म्हणण्यांत काहीच अर्थ नाही. ('सर्वान्तिदान्त अनिमवः' हा द्वितीयात्सपुरुषसमास 'सर्वे' शब्दान्त आहे व समासातील सर्वनामरूप अव-

यवाची सर्वनामसंज्ञा नष्ट होत नाहीं हे जें न्यासकारांचें मत आहे तें वरोवर मानल्यास, 'सर्व' शब्दान्त 'अतिसर्व' यां शब्दाहून होणाऱ्या 'डे' प्रत्ययाचे जागीं 'सर्वनाम्नः स्मै' सू. २१५ या सूत्रानें, 'पदाङ्गाधिकारे' ही परिभाषा असल्यामुळें, 'स्मै' आदेश होण्याची आपत्ति येते. या स्थलीं 'सर्व' हा शब्द 'त्वत्कपितृकः, मत्कपितृकः' इत्यादि समासांतील 'युष्मद्, अस्मद्' शब्दांप्रमाणें पूर्वपद नसून उत्तरपद आहे व समासांतील सर्वनामरूप अवयव पूर्वपद असल्यास त्याची सर्वनामसंज्ञा कायम राहते व तो उत्तरपद असल्यास त्याची सर्वनामसंज्ञा नष्ट होते असें जर न्यासकारांचें म्हणणें असेल तर, तसा फरक करण्याला कोणत्याहि प्रमाणाचा किंवा युक्तीचा आधार देतां येत नसल्यामुळें तसा फरक करणें अगदीं अयोग्य ठरते. समासांतील सर्वनामरूप अवयवाची सर्वनामसंज्ञा जर कायम राहते तर तो सर्वनामरूप अवयव समासांतील पूर्वपद असो किंवा उत्तरपद असो, दोन्ही स्थलीं त्याची सर्वनामसंज्ञा सारखीच कायम राहिली पाहिजे. सर्वनामरूप अवयव समासांत उपसर्जन झाल्यास 'उपसर्जनी-भूता न सर्वादिभ्यः' या वार्तिकान्वये त्याची सर्वनामसंज्ञा नष्ट होते असें मानावें लागत असल्यामुळें, ती संज्ञा जशी उत्तरपदाचे ठिकाणीं नाहीशी होते तशीच पूर्वपदाचे ठिकाणीं देखील नाहीशी होते. म्हणून 'त्वत्कपितृकः, मत्कपितृकः' या उदाहरणांत 'युष्मद्, अस्मद्' या पूर्व पदांची सर्वनामसंज्ञा कायम राहते व त्यामुळें त्याहून 'अक्त्' प्रत्यय होण्याची प्राप्ति होते पण 'अतिसर्व' या समासांत 'सर्व' हे उत्तर पद असल्यामुळें त्याची सर्वनामसंज्ञा नष्ट होते व त्यामुळें 'स्मै' आदेश होण्याची प्राप्तीच होत नाही हे म्हणणें सर्वथा निराधार व युक्तिरहित असल्यामुळें स्वीकारार्ह नाही. वास्तविक दोन्ही स्थलीं सर्वनामरूप अवयव समासांत झाले असल्याकारणानें त्यांची सर्वनामसंज्ञा नष्ट होत हेच म्हणणें योग्य ठरते असा दृष्टिकोनाच्या म्हणण्याचा आग्रह आहे.)

शब्दरत्न- किमिति । बहुव्रीही नेत्यस्य द्वेषा व्याख्यानसम्भ-
वादिति भावः । उत्तरग्रन्थेति । न्यासकारस्यापि सूत्रलभ्यार्थप्रतिपादने
एव तात्पर्यादिति भावः । प्राप्तेरिति । प्राप्तेरभावे निषेधो व्यर्थ
एवेति भावः । अत एवेति । अवयवानामुपसर्जनत्वेन सर्वादिबहिर्भावा-
देवेत्यर्थः । अन्वयेति । सर्वेषां नामैत्येवंरूपेत्यर्थः । तस्यार्थ इति ।
सोऽनुचितोऽन्वर्थसंशया गौणमात्रे तदप्रवृत्तेस्तत्संमतत्वादिति
शेषः सूत्रेत्यादि । तन्मतेऽन्वर्थत्वेन वार्तिकमते तु वचनेनेत्यर्थः ।
स्वोक्तार्थे न्यासकृद्ग्रथसंवादमाह-न्यासकृतापीति । अनपेतमेवेति ।
समुदाये एकार्थोभावाङ्गीकारेण समुदायस्यान्यपदार्थोपसर्जनत्वे
ऽप्यवयवस्य तत्त्वे मानाभाव इत्यभिमानः । व्याहृत इति । अजहत्स्वा-
र्थायामपि अवयवार्थस्यान्यपदार्थविशेषणतयैवोपस्थित्योपसर्जनत्वा-
क्षतेरित्तरार्थविशेषणत्वेनोपस्थितिविषयत्वस्यैवोपसर्जनत्वपदार्थत्वादिति
भावः । सर्वशब्दस्येति । उत्तरपदभूतस्यापीत्यर्थः । युक्ति-
मदिति । न चोत्तरपदे लक्षणा पूर्वपदं तात्पर्यग्राहकमिति मते
तद्युक्तिमदिति वाच्यम् । तत्र मते हि पूर्वपदं निरर्थकं स्वार्थप्रतिपादकं
वा । नाद्यः । निरर्थक्येन सर्वार्थकत्वाभावादेवाप्राप्तेः । भ्रान्त्यः, पूर्व-
पदार्थे विशेषणान्वयापत्तेः । विनिगमनाविरहेण पदद्वयेऽपि लक्षणौ-
चित्याच्च । एकार्थोभाववादिभिस्तथा वक्तुमशक्यत्वाच्च । एवं च
तद्घटकावयवानां सर्वनामत्वाभाव एवोचित इति दिक् । स्वोक्त्येति ।
एतत्प्रकरणस्थयेत्यर्थः ।

(' न बहुव्रीही ' या सूत्रात् ' सर्वादीनि सर्वनामानि ' या पूर्व
सूत्राची अनुवृत्ति होत असल्यामुळे त्या सूत्राचा असा अर्थ करता
येतो की, ' बहुव्रीही यानि सर्वादीनि तेषां सर्वनामसज्ञा न ' व तसेच
असाहि अर्थ करतां येतो की, ' सर्वादीनामन्यशब्दानां च यो बहुव्रीहि-
स्तस्य सर्वनामसज्ञा न ' व अशा रीतीने) ' न बहुव्रीही ' या
सूत्राचा दोन तऱ्हेने अर्थ करणे संभवत असल्यामुळे, ' किं बहुव्रीही
सज्ञा नेति विवक्षितमुत तदवयवानां सर्वादीनामिति ' असा मनोरमंत
प्रश्न केला आहे ' उत्तरग्रन्थविरोधात् ' असे जें मनोरमंत म्हटले

आहे त्याचा भावार्थ हा आहे कीं, प्रकृत सूत्रांतून कोणता अर्थ निघतो हे प्रतिपादन करण्यांतच न्यासकाराचें देखील तात्पर्य आहे, म्हणजे हे प्रतिपादन करण्याकरितांच त्यानें मनोरमंत उद्धृत केलेली पंक्ति लिहिली आहे. (शंकाकार असें म्हणतो कीं, एकाच ग्रन्थकाराच्या पूर्वपर ग्रन्थांत विरोध दाखविणे योग्य आहे; पण त्याच्या ग्रन्थांत एका विषयाचें एक प्रकारें प्रतिपादन केले आहे व दुसऱ्या ग्रन्थकाराच्या ग्रन्थांत त्याच विषयाचें भिन्न तऱ्हेनें प्रतिपादन केले आहे अशा रीतीनें विरोध दाखविणे केव्हांहि न्याय्य ठरत नाही; कारण एक ग्रन्थकार दुसऱ्या ग्रन्थकाराच्या मताबद्दल कसा जबाबदार धरतां येऊं शकणार ? या शंकेवर शब्दरत्नकार असें उत्तर देतात कीं, बहुव्रीहिसमासांतील सर्वनामरूप अवयवाला सर्वनामसंज्ञा न व्हावी याकरितां प्रकृत निषेधक सूत्र केले आहे असें प्रक्रियाकौमुदीकाराचें मत आहे व त्यांनीं ज्या न्यासग्रन्थाचा पुढें दाखला दिला आहे तो त्यांच्या मताचें समर्थन करणारा आहे असें मानूनच त्यांनीं दिला आहे. म्हणून समुदायाला सर्वनामसंज्ञा न व्हावी याकरितां प्रकृत निषेधक सूत्र केले आहे हा प्रथम पक्ष स्वीकारल्यास, न्यासग्रन्थाशीं विरोध दाखविण्यांत कोणत्याहि प्रकारें अनीचित्य येत नाही असें शब्दरत्नकाराचें म्हणणें आहे.) 'तदन्ते प्राप्तेर्दुरापास्तत्वात्' असें जें मनोरमंत म्हटलें आहे त्याचा भावार्थ हा आहे कीं, बहुव्रीहिसमासरूप समुदायाला सर्वनामसंज्ञेची प्राप्तीच नसल्यामुळे, त्याला सर्वनामसंज्ञा न व्हावी याकरितां प्रकृत निषेधक सूत्र करणें हे ('प्राप्ती एव निषेधः' या न्यायान्वये) व्यर्थ ठरते. (या विषयाचें विवरण मनोरमंत केलेच आहे.) 'अत एव न द्वितीयोऽपि' असें जें मनोरमंत म्हटलें आहे त्याचें कारण हे कीं, बहुव्रीहिसमासांतील अवयव उपसर्जन होत असल्यामुळे, तसा अवयव सर्वनामरूप शब्द असल्यास तो सर्वादिगणांत अन्तर्भूत असलेला शब्द आहे असें ('उपसर्जनीभूता न सर्वादयः' या वार्तिकान्वये) मानतां येऊं शकत नाही. (त्यामुळे बहुव्रीहिसमासांतील सर्वनामरूप

अवयवाला उपसर्जनत्वामुळे सर्वनामसज्ञा प्राप्तच होत नसल्यामुळे, द्वितीय अर्थ मानला तरी देखील 'न बहुव्रीहौ' हे निषेधक सूत्र व्यर्थ ठरतेच.) 'अन्वर्थसज्ञावलेन' या मनोरमंतील पदात 'सर्वनाम' ही अन्वर्थक सज्ञा आहे असे जे म्हटले आहे त्याचे कारण हे की, 'सर्वेषां नाम सर्वनाम' अशा प्रकारे ती अन्वर्थक सज्ञा आहे 'बहुव्रीहावेवेति तस्यार्थे.' या मनोरमंतील पक्तीपुढे 'सोऽनुचितोऽन्वर्थसज्ञया गीणमात्रे तदप्रवृत्तेस्तत्सम्मत्त्वात्' ही पदं अध्याहृत आहेत (व त्या अध्याहृत पदाचा असा अर्थ आहे की, बहुव्रीहिसमासातच सर्वनामरूप अवयवाना सर्वनामसज्ञा होत नाही असा प्रकृत सूत्राचा अर्थ करणे योग्य नाही, कारण 'सर्वनाम' ही सज्ञा अन्वर्थक असल्यामुळे, जेथे जेथे सर्वादिगणात पठित असलेला शब्द उपसर्जन होता तशा सर्व स्थली ती सर्वनामसज्ञक होत नाही हे पाणिनीला देखील मान्य आहे.) 'सूत्रवातिकमतेऽपि गीणपर्युदासस्येष्टत्वात्' असे जे मनोरमंते म्हटले आहे त्याचा अर्थ हा आहे की, पाणिनीच्या मते सर्वनामसज्ञा अन्वर्थक असल्यामुळे, उपसर्जनीभूत सर्वादि शब्दांना त्याच्या मताप्रमाणे सर्वनामसज्ञा होऊ शकत नाही, आणि वार्तिककारांनी ('उपसर्जनीभूता न सर्वादय.' हे) वार्तिक साक्षात् पठित केले असल्यामुळे, वार्तिककारांच्या मते त्या वार्तिकान्वये उपसर्जनीभूत सर्वादि शब्दांना सर्वनामसज्ञा होत नाही. प्रसादकारांनी स्वतःच्या मताचे समर्थन करण्याकरिता 'न्यासकृताऽपि . . . सर्वार्थताया अनपेतम्' या न्यासकारांच्या ग्रन्थाचा आधार दिला आहे. त्या ग्रन्थात 'पूर्वपद तु सर्वार्थताया अनपेतम्' असे जे न्यासकारांनी म्हटले आहे ते असा आशय मनात धरून म्हटले आहे की, समासरूप समुदायामध्ये समुदायातील अवयवाच्या अर्थाचा एकार्थीभाव होतो असे मानले असल्यामुळे, जरी सामासिक शब्द अन्य पदाद्ये उपसर्जन होतो तरी त्या समासातील अवयव अन्य पदाद्ये उपसर्जन-विशेषण-होतात असे मानण्यास काहीच प्रमाण नाही. ('प्रियः सर्वः यस्य स. प्रियसर्वः' या 'सर्व' शब्दान्त बहुव्रीहि-

समासांत 'प्रियसर्व' हा सामासिक शब्द ज्याला सर्वजण प्रिय आहेत अशा अन्य पदार्थांचे उपसर्जन, म्हणजे विशेषण, होतो तरी, त्या सामासिक पदांतील 'प्रिय' व 'सर्व' हे अवयव देखील अन्य पदार्थांची विशेषणे होतात असे मानण्यास कोणतेहि प्रमाण नाही असे न्यासकारांचे मत असल्यामुळे, बहुव्रीहिसमासांतील सर्वनामरूप अवयवाची सर्वनामसंज्ञा नष्ट होत नाही असे त्यांचे म्हणणे आहे. या पंक्तींत 'अभिमानः' हे अरुचिप्रदर्शक पद घातले असल्यामुळे शब्दरत्नकार हे सुचवितात की, न्यासकारांचे हे मत चूक आहे व त्यांचे कारण ते लवकरच सांगणार आहेत. परंतु हे मत बरोबर मानले तरी, न्यासकारांचे बहुव्रीहिसमासांतील सर्वनामरूप चरमावयवाची सर्वनामसंज्ञा नष्ट होत असून, पूर्वपद सर्वनामरूप असल्यास त्याची सर्वनामसंज्ञा कायम राहते असा जो फरक दाखविला आहे त्यांचे समर्थन करणे अशक्य आहे. वास्तविक बहुव्रीहिसमासांतील दोन्ही अवयव अन्य पदार्थांचे उपसर्जन होत नाहीत असे मानल्यास, त्या समासांत पूर्वपद सर्वनाम असो किंवा उत्तरपद सर्वनाम असो, दोहोंची सर्वनामसंज्ञा कायम राहिली पाहिजे व ते अन्य पदार्थांचे उपसर्जन होतात असे मानल्यास दोहोंची सर्वनामसंज्ञा नष्ट झाली पाहिजे. म्हणून न्यासकारांचे जो फरक दाखविला आहे तो युक्तीला घेऊन नसल्यामुळे मनास पटत नाही. याचेंच विवरण शब्दरत्नकार पुढील पंक्तींत करणार आहेत.) 'पक्षद्वयेऽपि व्याहृतः' असे जे मनोरमंत म्हटले आहे त्याचा भावार्थ हा आहे की, अजहत्स्वार्थावृत्तिपक्षांत देखील समासांतील अवयवांचा अर्थ ('परार्थाभिधानं वृत्तिः' या वचनान्वये) अन्यपदार्थांचे विशेषण होऊनच उपस्थित होत असल्यामुळे, अवयवांचे ठिकाणी देखील उपसर्जनत्व येतेच; कारण ज्या पदाचा अर्थ इतर पदार्थांचे विशेषण होऊन प्रतीत होतो तशा पदाला उपसर्जन असे म्हणत असतात. (सारांश बहुव्रीहिसमासांतील अवयव अजहत्स्वार्थावृत्तिपक्षांत आपला अर्थ अन्य पदार्थांमध्ये संक्रमित

करीत असल्यामुळे व अशा रीतीने ते अन्यपदाथचे उपसर्जन होत असल्यामुळे, त्या दोन अवयवांपैकी कोणताहि अवयव, मग तो पूर्व असो की पर असो, सर्वनामसज्ञक असल्यास, त्याची सर्वनामसज्ञा 'उपसर्जनीभूता न सर्वादिषः' या वार्तिकान्वये नष्ट होते हे उघड आहे) 'त्वदुक्तरीत्या सर्वशब्दस्य सर्वार्थतानपायात्' या मनोरमेच्या पक्तीतील 'सर्वशब्दस्य' या पदापुढे 'उत्तरपदस्यापि' ही पदे अध्याहृत आहेत. (न्यासकाराच्या मते बहुव्रीहिसामासिकशब्द अन्यपदाथचे उपसर्जन-विशेषण-होत असून त्या समासातील पूर्ववयव किंवा चरमावयव अन्यपदाथचे उपसर्जन होत नाही. म्हणून 'प्रियसर्वः' या स्थली 'सर्व' हे उत्तर पद त्याच्या मते अन्यपदाथचे उपसर्जन होत नसल्यामुळे त्याची सर्वनामसज्ञा नष्ट होत नाही हे उघड होते. त्यामुळे 'पदाङ्गाधिकारे तस्य च तदन्तस्य च' या परिभाषान्वये 'प्रियसर्व' या शब्दाहून होणाऱ्या 'डे' प्रत्ययाचे जागी 'स्मै' आदेश होण्याची व 'प्रियसर्वस्मै' असे अनिष्ट रूप होण्याची, न्यासकाराचे मत स्वीकारल्यास, आपत्ति येते असा दोषिताच्या म्हणण्याचा भावार्थ आहे असे शब्दरत्नकार म्हणतात.) 'न हि पूर्वपदे सर्वार्थता उत्तरपदे तु नेति युक्तिमत्' असे जें मनोरमेत म्हटले आहे त्यावर अशी शका करण्यात येते की, उत्तरपदाचे ठिकाणी लक्षणा केली असता व पूर्व पद तात्पर्यग्राहक आहे असे मानले असता, 'पूर्वपदे सर्वार्थता उत्तरपदे तु न' असे जें न्यासकाराचे म्हणणे आहे ते योग्य ठरते; पण ही शका बरोबर नाही; कारण या मतामध्ये पूर्वपद अर्थरहित आहे किंवा स्वार्थचे प्रतिपादन करणारे आहे ? ते निरर्थक-अर्थरहित-आहे असे मानल्यास, त्याच्या अर्थराहित्यामुळे ते सर्वार्थक आहे असे मानता येऊ शकत नसल्यामुळेच त्याचे ठिकाणी सर्वनामसज्ञेची प्राप्ति होत नाही. पूर्वपद स्वार्थप्रतिपादक आहे हा द्वितीय पक्ष मानल्यास, पूर्वपदाच्या अर्थामध्ये विशेषणाचा अन्वय होण्याची आपत्ति येते. दुसरे असे की, 'उत्तरपदे लक्षणा पूर्वपद तात्पर्यग्राहकम्' असे मानण्यास

कोणत्याहि युक्तीचा आधार नसल्यामुळे, पूर्वपद व उत्तरपद या दोहों-
 पैकीं कोणत्याहि पदाचे ठिकाणीं लक्षणा करणे उचित ठरते, म्हणजे
 'पूर्वपदे लक्षणा उत्तरपदे तात्पर्यग्राहकम्' असें देखील म्हणतां येणे
 शक्य आहे. वास्तविक एकार्थीभाव मानणाऱ्यांना अशा प्रकारचें प्रति-
 पादन करणे अशक्य आहे. म्हणून बहुव्रीहिसमासांतील दोन्ही अवयवांचे
 ठिकाणीं सर्वनामता येऊं शकत नाहीं असेंच म्हणणे योग्य आहे.
 (' त्वं पिता यस्य - सः त्वत्कपितृकः ' व ' प्रियाः सर्वे यस्य सः
 प्रियसर्वः ' या दोन बहुव्रीहिसामासिक शब्दांपैकीं प्रथम शब्दांत
 ' युष्मद् ' हे पूर्व पद सर्वनामसंज्ञक असून द्वितीय शब्दांत ' सर्व '
 हे उत्तर पद सर्वनामसंज्ञक आहे. ' उत्तरपदे लक्षणा पूर्वपदं
 तात्पर्यग्राहकम् ' हा पक्ष मानला असतां, प्रथम सामासिक शब्दां-
 तील ' पितृ ' या उत्तर पदाचा लक्षणेनें ' त्वं पिता यस्य ', म्हणजे
 ' त्वत्पुत्रः ', असा अर्थ केल्यानें पूर्व पद ' युष्मद् ' हे तात्पर्यग्राहक
 होते, म्हणजे त्याच्यापुढील पदाचा लक्षणेनें विवक्षित असलेल्या
 अर्थाचा बोध करून देण्यांत सहायक होते, व त्यामुळे त्याची सर्वार्थ-
 वाचकता—सर्वनामसंज्ञा—कायम राहते. परंतु ' प्रियसर्वः ' या द्वितीय
 उदाहरणांत ' सर्व ' हे उत्तर पद लक्षणेनें ' सर्व आहेत प्रिय ज्याला '
 अशा अर्थाचें बोधक होत असल्यामुळे, ' सर्व ' या पदाची सर्वार्थ-
 वाचकता नष्ट होऊन त्याची सर्वनामसंज्ञा नाहीशी होते. म्हणून
 प्रथम शब्दांतील ' युष्मद् ' याहून कुत्सिताद्यर्थक ' अकच् ' प्रत्ययाची
 प्राप्ति होते व ' प्रियसर्व ' या द्वितीय शब्दाहून सर्वनामकार्याची
 प्राप्ति होत नाहीं असें प्रसादकारांच्या म्हणण्याचें तात्पर्य आहे.
 यावर शब्दरत्नकार असा प्रश्न करतात कीं ' उत्तरपदे लक्षणा पूर्वपदं
 तात्पर्यग्राहकम् ' असें जें प्रसादकारांनीं म्हटलें आहे त्यांतील
 ' तात्पर्यग्राहकम् ' या पदाचा ' अर्थरहित ' असा अर्थ आहे
 किंवा ' स्वार्थप्रतिपादक ' असा अर्थ आहे ? पहिला अर्थ मानल्यास,
 ' त्वत्कपितृकः ' या उदाहरणांतील ' युष्मद् ' हे पूर्व पद अर्थरहित
 ठरून त्याची सर्वार्थवाचकता—सर्वनामसंज्ञा—नष्ट होते व त्यामुळे

त्याहून 'अकच्' प्रत्ययाची प्राप्तीच होत नाही द्वितीय अर्थ मानल्यास, 'युष्मद्' हे पूर्व पद स्वार्थप्रतिपादक ठरते व त्यामुळे त्याचा विशेषणाशी अन्वय होण्याची आपत्ति येते, म्हणजे 'सुन्दरस्य राज्ञ पुत्र्य' या उदाहरणात 'राज्ञ.' हे पद स्वार्थबोधक असल्यामुळे जसा त्याचा 'सुन्दरस्य' या विशेषणाशी अन्वय होतो त्याचप्रमाणे 'त्वत्कपितृव' या उदाहरणातील 'युष्मद्' हे पूर्व पद स्वार्थप्रतिपादक मानल्यास त्याचा देखील 'सुन्दर' इत्यादि विशेषणाशी अन्वय होण्याची आपत्ति येईल, व तसे हाणे प्रसादकाराना देखील इष्ट नाही म्हणून 'पूर्वपदमर्थरहितम्' किंवा 'पूर्वपदस्वार्थप्रतिपादकम्' या दोन अर्थपैकी कोणताहि अर्थ मानला तरी, चर दर्शविलेल्या आपत्ति टाळता येऊ शकत नाहीत. दुसरे अस की, 'उत्तरपदे लक्षणा पूर्वपद तात्पर्यग्राहकम्' असेच मानण्यास कोणतीहि युक्ति उपलब्ध नसल्यामुळे, 'पूर्वपदे लक्षणा उत्तरपद तात्पर्यग्राहकम्' असे देखील म्हणता येऊ शकते व तस मानल्यास, 'त्वत्कपितृक' या उदाहरणात 'युष्मद्' या पूर्व पदाची सर्वार्थवाचकता-सर्वनामसज्ञा-नष्ट होत असल्यामुळे, त्याहून 'अकच्' प्रत्ययाची प्राप्तीच होत नाही व 'अतिसर्व' या उदाहरणात 'सर्व' या उत्तर पदाची सर्वार्थवाचकता-सर्वनामसज्ञा-कायम राहत असल्याकारणाने, 'अतिसर्व' या सामासिक शब्दाहून 'स्मै, स्मात्' इत्यादि सर्वनामकार्ये होण्याची आपत्ति येते वास्तविक बहुव्रीहिसमास केल्यावर जो सामासिक शब्द तयार होतो त्यात एकार्थीभाव होत असल्यामुळे, त्या समुदायाचे ठिकाणी बहुव्रीहिसमासातील उभय पदांच्या अर्थाला घरून अन्य पदार्थांचा बोध करण्याची अभिधाशक्ति आहे असे जे वैयाकरण मानतात त्यांना पूर्व पदाचे किंवा उत्तर पदाचे ठिकाणी लक्षणा मानण्याची काही गरज नाही साराश बहुव्रीहिसमासातील पूर्व पद व उत्तर पद हे दोन्ही आपल्या अर्थाला घरून अय पदार्थांचे बोधक होत असल्यामुळे व अशा रीतीने त्यांचे ठिकाणी उपसर्जनत्व येत असल्यामुळे,

बहुव्रीहिसमासांतील सर्वनामरूप पूर्व पदाला किंवा उत्तर पदाला उपसर्जनत्वामुळे 'उपसर्जनीभूता न सर्वादयः' या वचनान्वये सर्वनामसंज्ञेची प्राप्तीच होत नाही असेच मानणे योग्य आहे आणि म्हणून 'न बहुव्रीही' हे निषेधक सूत्र त्यांना सर्वनामसंज्ञा न व्हावी याकरिता केले आहे असे मानणे चूक ठरते हे उघड आहे.) 'स्वोक्त्या सह विरोधः स्यात्' या मनोरमेच्या पंक्तीतील 'स्वोक्त्या' या पदाचा 'एतत्प्रकरणस्थया स्वोक्त्या' असा अर्थ आहे. ('गीणत्वे सर्वादीनां स्वार्थिवाचकत्वं नास्ति' असे प्रसादकारांनी सर्वनाम-प्रकरणांत म्हटले असून पुढे त्यांनी 'पूर्वपदे स्वार्थिता उत्तरपदे तु न' असे जे त्याच प्रकरणांत म्हटले आहे त्या दोन उक्ति परस्परविरुद्ध ठरतात. एकाच प्रकरणामध्ये अशा दोन परस्परविरुद्ध उक्ति केल्या असल्यामुळे, विस्मरणामुळे अशी चूक झाली असेल असे त्यांना म्हणता येत नाही असा शब्दरत्नकारांच्या म्हणण्याचा भावार्थ आहे.)

मनोरमा-यदपि व्याचक्षुः-त्वं पिता यस्येत्यादौ विग्रह-वाक्ये प्राप्ता संज्ञा निषिध्यते इति । तदपि न । विग्रहवाक्यं हि लौकिकमलौकिकं वा विवक्षितम् । नाद्यः । प्रक्रियावाक्येऽयं निषेधो न तु लौकिक इति कथं न्यविरोधात् । प्रकृतसन्दर्भगतपूर्वापर-व्यग्रन्थविरोधाच्च । न द्वितीयः । तस्य युष्मद् सु पितृ सु इत्या-कारकत्वेन त्वं पितेत्याकारकत्वायोगात् ।

लौकिक विग्रहवाक्य विवक्षित असेल तर, या प्रथम पक्षात 'प्रक्रिया-वाक्येषु निषेधो न तु लौकिके' या कैयटग्रन्थारी विरोध येतो. ('न बहुव्रीहौ' १-१-२९ या सूत्रावरील भाष्याच्या वृत्तीत 'अप्रयोगसमवायि यत् प्रक्रियावाक्य तत्राय प्रतिषेधो, न लौकिके वाक्ये प्रयोगार्हे' असे कैयटानें स्पष्ट म्हटले आहे म्हणून 'विग्रहवाक्य' या शब्दानें लौकिक विग्रहवाक्य विवक्षित असल्यास, प्रकाशकाराचे म्हणणे कैयटमताविरुद्ध ठरते व त्यामुळें ते बरोबर मानता येत नाही) दुसरे असे की, प्रथम पक्ष मानल्यास, त्याच्या प्रकृत प्रकरणातील पूर्वपर वचनामध्ये विरोध येतो 'विग्रहवाक्य' या शब्दाचा अलौकिक प्रक्रियावाक्य असा द्वितीय अर्थ मानला तरी प्रकाशकाराचे म्हणणे योग्य ठरत नाही, कारण 'युष्मद् सु पितृ सु' अशा प्रकारचे अलौकिक प्रक्रियावाक्य असून 'त्व पिता यस्य' असे अलौकिक प्रक्रियावाक्य नव्हे ('त्व पिता यस्य' हे लौकिक विग्रहवाक्य आहे आणि तथा विग्रहवाक्यात सर्वनामसज्ञेचा निषेध व्हावा याकरिता 'न बहुव्रीहौ' हे निषेधक सूत्र केले नसून, बहुव्रीहिरामास करण्याकरिता जें अलौकिक प्रक्रियावाक्य तयार केले जाते त्यातील सर्वनामरूप अवयवाला सर्वनामसज्ञेचा निषेध होण्याकरिता प्रकृत सूत्र केले आहे आणि ते अलौकिक प्रक्रियावाक्य 'युष्मद् सु पितृ सु' अशा प्रकारचे आहे)

शब्दरत्न- स्वग्रन्थेति । तैरप्यलौकिक एव निषेधस्योक्तेरिति भाव ।

'पूर्वापरस्वग्रन्थविरोधाच्च' असे जे मनोरमंत म्हटले आहे त्याचा भावार्थ हा आहे की, प्रकाशकारानी देखील आपल्या ग्रन्थात असेच म्हटले आहे की, अलौकिक प्रक्रियावाक्यात सर्वनामसज्ञेचा निषेध होण्याकरिता प्रकृत सूत्र केले आहे (व अशा रीतीने त्याच्या पूर्वापर म्हणण्यामध्ये विरोध येतो हे स्पष्ट आहे.)

मनोरमा- यदपि व्याचक्षुः- नन्वतिसर्वादी सज्ञा न प्रवर्तते त्वत्कपितृकादौ तु प्रवर्तते इत्यत्र किं विनिगमकन्तत्राह-अनङ्गकार्य-

त्वेनेति । अङ्गशब्दः समुदायपरः । तेनातिसर्व इत्यत्राङ्गस्य संज्ञा-
पेक्षितां सर्वनाम्नोऽङ्गात् स्मायादिविधानादवयवमात्रस्य सत्यपि
सर्वनामत्वे दोषाभावात् । समुदाये च समुदायार्थं प्रति सर्वदिरुप-
सर्जनत्वात् तदन्तस्य संज्ञा न भवतीति युक्तम् । इह तु अवयव-
मात्रस्य सा चिकीर्षिता न समुदायस्य, अवयवश्च स्वार्थमात्रप्रधान
इति स्यात् प्रसङ्ग इति वैषम्यमस्तीत्याशय इति । तदपि न ।
अङ्गाधिकारे तदन्तविधेः सर्वसंमतत्वेनावयवमात्रे सत्यपि सर्वनामत्वे
दोषो नास्तीत्युक्तेर्व्याहृतत्वात् । अङ्गाधिकारपरिभाषया स्मै स्याद्
इति स्वग्रन्थविरोधाच्च । अथायमाशयः । प्राक् प्रवृत्तापि संज्ञा
अर्थान्तरोपसंक्रमे सति गतेति । तर्हि अकजपि गच्छतु । ननु कार्य-
कालपक्षे स्मायाद्यर्थं पुनः संज्ञाऽपेक्षिता सा च दुर्लभेत्याशय इति
चेत् । अस्त्वेवम् । न त्वसौ प्रकृतग्रन्थार्थः, न्यासग्रन्थविसंवादेन इति
न्यासकृन्मत्तमिति वाक्यशेषविरोधात् । न्यासग्रन्थस्त्वनुपदमेवोदा-
हरिष्यते ।

प्रकाशकारांचें असें देखील म्हणणें आहे कीं, 'अतिसर्व' इत्यादि स्थलीं सर्वनामसंज्ञा कां प्राप्त होत नाहीं व 'त्वत्कपितृकः' इत्यादि स्थलीं सर्वनामसंज्ञेची प्राप्ति कां होते याचें कारण काय आहे हें लक्षांत याचें याकरितां प्रक्रियाकीमुदीकारांनीं (प्रकृत सूत्राचें व्याख्यान करितांना) 'अनङ्गकार्यत्वेन' असें म्हटलें आहे. 'अनङ्गकार्यत्वेन' यांतील 'अङ्ग' हा शब्द समुदायाचा वाचक आहे, म्हणजे समुदायाला अङ्गसंज्ञा होत असते. त्यामुळें 'अतिसर्व' या स्थलीं जरी 'सर्व' हा अवयव सर्वनामसंज्ञक आहे तरी, 'स्मै' इत्यादि आदेश सर्वनामाहून होण्याचें विधान केलें असल्यामुळें व अशा रीतीनें ते आदेश होण्याकरितां सर्वनामसंज्ञक अङ्ग असण्याची आवश्यकता असल्यामुळें (व 'अतिसर्व' हें अङ्ग सर्वनामसंज्ञक नसल्यामुळें) या उदाहरणांत कांहीं दोष येत नाहीं, म्हणजे 'स्मै' इत्यादि आदेश होण्याची आपत्ति येत नाहीं. 'अतिसर्व' या समुदायाच्या अर्थमध्यें 'सर्व' या शब्दाचा अर्थ उपसर्जनीभूत झाला असल्यामुळें, 'अति-

सर्व ' या 'सर्व' शब्दान्त समुदायाला सर्वनामसज्ञा होत नाही हे योग्य आहे, पण 'त्वत्कपितृक' या स्थली सपूर्ण समुदायाला सर्वनामसज्ञा कर्तव्य नसून त्या समुदायातील 'युष्मद्' या पूर्व अवयवालाच सर्वनामसज्ञा कर्तव्य आहे व हा अवयव स्वतः चा अर्थच प्राधान्येकरून सांगणारा असल्यामुळे, त्याला सर्वनामसज्ञा होण्याची प्राप्ति आहे (आणि त्यामुळे 'युष्मद्' या शब्दाहून 'अक्च' प्रत्यय होण्याची व 'त्वत्कपितृक' असे अनिष्ट रूप होण्याची आपत्ति येते) अशा रीतीने या वरील दोन उदाहरणात फरक आहे असा प्रकाशकाराच्या म्हणण्याचा आशय आहे पण त्याचे हे म्हणणे देखील बरोबर नाही, कारण ('पदाङ्गाधिकारे तस्य च तदन्तस्य च'— परि २९—या परिभाषान्वये) अङ्गाधिकारात सांगितलेले कार्य कर्तव्य असता तदन्तविधि होणे हे सर्वांना समत असल्यामुळे, 'अतिसर्व' या समुदायातील केवळ 'सर्व' हा अवयव (त्याच्या मत) सर्वनामसज्ञक असून देखील काही दोष येत नाही हे त्याचे म्हणणे चूक ठरते दुसरे असे की, अङ्गाधिकारपरिभाषान्वये या उदाहरणात 'स्मै' आदेश होण्याची आपत्ति येते असे जें त्यानी आपल्या ग्रन्थात म्हटले आहे त्याशी विरोध येतो ('अतिसर्व, प्रियसर्व' इत्यादि स्थली 'सर्व' या अवयवाला) जरी प्रथम सर्वनामसज्ञा प्राप्त झालेली होती तरी, त्या अवयवाचा अर्थ समुदायाच्या अर्थामध्ये सन्नमित झाल्यावर त्याची सर्वनामसज्ञा नाहीशी झाली असा जर त्याच्या म्हणण्याचा आशय असेल तर ('त्वत्कपितृक' इत्यादि उदाहरणात 'युष्मद्' या अवयवाहून 'अक्च' प्रत्यय होण्याची जी पूर्वी प्राप्ति होती ती देखील 'अक्च' प्रत्ययाचे निमित्त जी सर्वनामसज्ञा ती, 'युष्मद्' शब्दाचा अर्थ अन्यपदार्थामध्ये, म्हणजे समुदायाच्या अर्थामध्ये, सन्नमित झाल्यावर, नष्ट होने व तिच्या बरोबर) 'अक्च' प्रत्यय होण्याची आपत्ति देखील टळने (असेहि म्हणता येत. सारांश 'अतिसर्वाय, प्रियसर्वाय' इत्यादि उदाहरणात 'सर्व' या

अवयवाला असलेली सर्वनामसंज्ञा, त्या अवयवाचा अर्थ समुदायाच्या अर्थामध्ये संक्रमित झाल्यावर, ज्याप्रमाणे नष्ट होते व त्यामुळे 'स्मै' इत्यादि आदेश होण्याची आपत्ति टळते त्याचप्रमाणे 'त्वत्कपितृकः' इत्यादि उदाहरणांत 'युष्मद्' या अवयवाला असलेली सर्वनामसंज्ञा, त्या अवयवाचा अर्थ समुदायाच्या-अन्य पदाच्या-अर्थामध्ये संक्रमित झाल्यावर, नष्ट होते व त्यामुळे त्याहून 'अकच्' प्रत्यय होण्याची आपत्ति आपोआपच टळते आणि ती आपत्ति टाळण्याकरितां प्रकृत सूत्र असण्याची कांहीं आवश्यकता नाही असें देखील म्हणतां येतें असा दीक्षितांच्या म्हणण्याचा भावार्थ आहे.) कार्यकालपक्षांत ('अतिसर्वाय, प्रियसर्वाय' इत्यादि उदाहरणांत) 'स्मै' इत्यादि आदेश होण्याकरितां पुन्हा सर्वनामसंज्ञेची अपेक्षा-गरज-आहे, परंतु 'सर्व' हा शब्द समासांत उपसर्जन झाला असल्यामुळे त्याची नष्ट झालेली सर्वनामसंज्ञा त्याला पुन्हा प्राप्त होणे दुर्लभ आहे असा जर प्रकाशकारांच्या म्हणण्याचा आशय असेल तर गोष्ट वेगळी, म्हणजे त्यावर आम्हास कांहीं म्हणणे नाही. परंतु प्रकृत सूत्रावरील प्रक्रियाकौमुदीचा तसा अर्थ होऊं शकत नाही; कारण तसा अर्थ केल्यास, 'इति न्यासकृन्मतम्' असें जें प्रक्रियाकौमुदीकारांनीं प्रकृत सूत्रावरील टीकेच्या शेवटीं म्हटले आहे (व न्यासकारांच्या मताचा त्यांनीं अनुवाद केला आहे असें जें दर्शविलें आहे त्या वाक्याशीं, हें मत न्यासकारांच्या मता-विरुद्ध असल्यामुळे, विरोध येतो. न्यासकारांच्या ग्रन्थाचा उतारा लौकरच पुढे देण्यांत येणार आहे.

मनोरमा—यदपि व्याचक्षुः—अङ्गमप्रधानं बाध्यं तद्विरुद्ध-मनङ्गं बाधकमित्यर्थः । तथा च कप्रत्ययापवादत्वादकच् स्यादित्यर्थ इति । तदपि विलुप्तं व्यर्थं च । न्यासग्रन्थासंमतं च । तथा हि । त्वत्कपितृको मत्कपितृक इति वृत्तिग्रन्थं व्याख्याय न्यासकार उज्ज-ग्राह-ननु च अन्वयसंज्ञाकरणादेवात्र संज्ञानिरासे कृतेऽकञ् न भवि-ष्यति । नह्यत्र सर्वार्थता सम्भवति विशेषविषयत्वात् । नैतदस्ति ।

समुदायो हि विशेषे वर्तते पूर्वपदं तु सर्वार्थताया अनपेक्षमेव । भवतु तर्हि अनयोरनन्तरयोरेतत्सूत्रविषयता । प्रियविश्वायेत्यादेस्तु नोपपद्यते । न हि प्रियविश्वादयः सर्वेषां नामानि । नापि तदवयवभूताना विश्वादिशब्दाना किञ्चित्सर्वनामकार्यमुपपद्यते । स्मैप्रभृतीनामङ्गकार्यत्वात् । विश्वादिशब्दानामनङ्गत्वात् । एवं मन्यते-त्वत्कपितृको मत्कपितृक इत्यत्राकज्माभूद् इत्येतदर्थं तावदेतदारब्धव्यम् । प्रियविश्वायेत्यादावपि विस्पष्टार्थं भविष्यतीति । अनेन हि न्यासग्रन्थेनाङ्गसंज्ञानपेक्षत्वमेवार्थो लभ्यते स च स्वोत्प्रेक्षितव्याख्याया दूरोत्सारित एव ।

प्रक्रियाकौमुदीत 'अनङ्गकार्यत्वेनाकच् स्यात्' असे जें म्हटले आहे त्याचे व्याख्यान करिताना प्रकाशकार असे म्हणतात की, 'अङ्गकार्यत्वेन' या पदातील 'अङ्ग' या पदाचा 'अप्रधान, वाच्य' असा अर्थ असून, त्याच्या विरुद्ध 'अनङ्ग' या पदाचा 'बाधक' असा अर्थ आहे आणि म्हणून 'क' प्रत्ययाचा अपवादक-बाधक- 'अकच्' प्रत्यय होण्याची आपत्ति येते असा 'अनङ्गकार्यत्वेनाकच् स्यात्' या पदाचा अर्थ होतो (व त्यामुळे 'त्वत्कपितृकः' इत्यादि उदाहरणात 'युष्मद्' शब्दाहून 'अकच्' प्रत्यय होण्याची आपत्ति येते) परंतु अशा प्रकारे त्या पदाचा अर्थ करणे हे देखील विलुप्त व व्यर्थ आहे आणि तसेच असा अर्थ करणे न्यासग्रन्थाविरुद्ध आहे. (कारण प्रक्रियाकौमुदीच्या त्या पक्तीतील 'अङ्ग' या शब्दाचा 'वाच्य' असा सहज रीतीने अर्थ होऊं शकत नाही. प्रकाशकारानी त्या शब्दाचा 'बाधक' असा जो अर्थ केला आहे तो ओढून ताणून केला असल्यामुळे विलुप्त ठरतो व तसा विलुप्त अर्थ न करिता 'अनङ्गकार्यत्वेन' या पदाचा 'अकच्' प्रत्यय होणे हे अङ्गाधिकारांत सांगितलेले कार्य नसल्यामुळे' असा सरळ अर्थ केल्याने प्रक्रियाकौमुदीकाराचा ग्रन्थ नीट लागू शकत असल्यामुळे, तसा प्रकारचे विलुप्त व्याख्यान करणे व्यर्थ ठरते असे दीक्षिताचे म्हणणे आहे. तसा अर्थ करणे न्यासग्रन्थाविरुद्ध ठरते असे दीक्षितानी म्हटले

असल्यामुळे, ते आतां पुढील पंक्तीत न्यासग्रन्थाचें व्याख्यान करतात.) 'इह च त्वत्कपितृको मत्कपितृक इत्यकज्ज भवति' असें जें प्रकृत सूत्रावरील काशिकावृत्तीत म्हटलें आहे त्याचें व्याख्यान करून न्यासकारानें अशीं शंका उपस्थित केली आहे, कीं, 'सर्वनाम' ही अन्वर्थक संज्ञा केली असल्यामुळेच (व 'त्वत्कपितृकः' या अन्यपदार्थप्रधान बहुव्रीहिसमासांत 'युष्मद्' हा अवयव अन्यपदार्थाचें उपसर्जन झाला असून त्याची सर्वार्थवाचकता नाहीशी झाली असल्यामुळे) त्याची सर्वनामसंज्ञा नष्ट झाल्याकारणानें, 'अकच्' प्रत्यय होण्याची आपत्तीच येत नाही. या उदाहरणांत 'युष्मद्' हा अवयव सर्वार्थवाचक असणें संभवत नाही; कारण (बहुव्रीहिसमासांत जो अन्यपदार्थप्रधान आहे त्याचा तो अवयव उपसर्जन-विशेषण-होऊन स्वार्थविशिष्ट अन्यपदार्थाचा बोधक झाला असल्यामुळे) तो अवयव विशिष्ट व्यक्तीचा बोध करणारा आहे. (अशा तऱ्हेची शंका उपस्थित करून त्या शंकेवर न्यासकारानें असें उत्तर दिलें आहे कीं,) हीं शंका वरोवर नाही; कारण बहुव्रीहिसमासरूप समुदाय हा विशिष्ट व्यक्तीचा, म्हणजे अन्यपदार्थाचा, वाचक असून त्यांतील 'युष्मद्' इत्यादि पूर्वपदाची सर्वार्थवाचकता मुळींच नष्ट झाली नाही व कायमच आहे. म्हणून 'त्वत्कपितृकः, मत्कपितृकः' हीं काशिकेंत दिलेलीं दोन उदाहरणें प्रकृत सूत्राचें विषय होऊं शकतात असें म्हणतां येतें, म्हणजे यावरील दोन उदाहरणांत 'युष्मद्, अस्मद्' या सर्वार्थवाचक अवयवांहून जी 'अकच्' प्रत्यय होण्याची प्राप्ति आहे तिचें निवारण व्हावें याकरितां प्रकृत निषेधक सूत्र केलें आहे असें म्हणतां येतें. परंतु 'प्रियविश्वाय' इत्यादि उदाहरणें प्रकृत सूत्राचे विषय होऊं शकत नाहीत; कारण 'प्रियविश्व' इत्यादि शब्द (विशिष्ट व्यक्तीचे बोधक असून) त्यांना 'सर्वेषां नामानि', म्हणजे त्यांचे ठिकाणीं सर्वार्थवाचकता आहे, असें म्हणतां येत नाही (व त्यामुळे त्यांना सर्वनामसंज्ञेची प्राप्तीच होत नाही व 'स्मि' इत्यादि

आदेश होण्याची आपत्ति मुळीच येत नाही) त्या समुदायांतील अवयव असलेल्या 'विश्व' इत्यादि शब्दाना देखील कोणतेहि सर्वनामकार्य प्राप्त होऊ शकत नाही, कारण 'स्मै' इत्यादि आदेश होणे ही अङ्गाधिकारात सांगितलेली कार्ये आहेत व 'विश्व' इत्यादि शब्द अङ्ग नव्हत (व ती कार्ये अङ्गाला होणारी कार्ये असल्यामुळे आणि 'विश्व' इत्यादि शब्द अङ्गावयव असून अङ्ग नसल्यामुळे त्यांना सर्वनामकार्याची मुळीच प्राप्ति होत नाही आणि 'प्रियविश्व' हा अपूर्ण शब्द अङ्ग आहे तरी, सर्वनामसज्ञा नसणाऱ्या त्या शब्दाला देखील सर्वनामकार्याची प्राप्तीच होत नाही) साराश न्यासकाराचे असे मत आहे की, 'त्वत्कपितृक मत्कपितृक' या उदाहरणात 'अक्च्' प्रत्यय न व्हावा याकरिता प्रकृत सूत्र करावे लागते आणि ते सूत्र केले असल्यामुळे 'प्रियविश्वाय' इत्यादि रूपे का होतात (व त्या उदाहरणात 'स्मै' इत्यादि आदेश का होत नाहीत) हे स्पष्ट होण्याकरिता देखील ते सूत्र कामास येऊ शकते ('उपसर्जनीभूता न सर्वादय' या अर्थाचे सूत्र पाणिनीने साक्षात् पठित केले नसल्यामुळे, पाणिनीला 'न बहुव्रीही' हे सूत्र मुद्दाम करावे लागले व अन्यपदार्थप्रधान बहुव्रीहिसमासातील सर्वनामरूप अवयवाला सर्वनामसज्ञा होत नाही असे सागावे लागले हे सूत्र केले असल्यामुळे व 'प्रियविश्वाय, प्रियसर्वाय' इत्यादि उदाहरणात 'विश्व, सर्व' हे सर्वनामसज्ञक शब्द बहुव्रीहिसमासाचे अवयव असल्यामुळे, त्याची सर्वनामसज्ञा नाहीशी होते व सर्वनामसज्ञा नष्ट झालेले तसे शब्द बहुव्रीहिसमासरूप समुदायाच्या अन्ती असल्यामुळे, समुदाय सर्वनामान्त आहे असे मानता येऊ शकत नाही व त्यामुळे त्या समुदायरूप शब्दाहून सर्वनामकार्य होऊ शकत नाहीत अस प्रकृत सूत्राच्या आधारे म्हणता येण शक्य आहे पण 'अतिसर्व' या तत्पुरुषसमासस्थली प्रकृत सूत्राचा उपयोग करता येऊ शकत नाही व त्याकरिता 'उपसर्जनीभूता न सर्वादय' हे वार्तिक मानणे किंवा भाष्यकारानी म्हटल्याप्रमाणे 'सर्वनाम' ही अन्वयक सज्ञा

आहे हे मानणे आवश्यक आहे व तसें मानलें असतां, दीक्षितांनीं जसा प्रकृत सूत्राचा अर्थ केला आहे तसा अर्थ न मानल्यास, प्रकृत सूत्र व्यर्थ ठरतें हे उघड आहे.) या वरील न्यासग्रन्थावरून हे स्पष्ट होतीं कीं, (न्यासग्रन्थाचा अनुवाद करणाऱ्या प्रक्रियाकौमुदीतील 'अनङ्गकार्यत्व' या पदाचा) 'अङ्गसंज्ञान-पेक्षत्व', म्हणजे 'अकच्' प्रत्यय होणें हे अङ्गाधिकारांत सांगितलेलें कार्य नसल्यामुळें तो प्रत्यय होण्याकरितां अङ्गसंज्ञेची गरज नाही, असाच अर्थ होऊं शकतो व प्रकाशकारांनीं त्या पदाचें, वर सांगितल्या-प्रमाणें, व्याख्यान करितांना तो अर्थ दूर झुगारून दिला आहे, म्हणजे त्या अर्थकडे पूर्ण दुर्लक्ष केले आहे. (सारांश ज्या न्यास-ग्रन्थाचा प्रक्रियाकौमुदीकारांनीं अनुवाद केला आहे त्या न्यासग्रन्था-वरून 'अनङ्गकार्य' या पदाचा 'अङ्गाधिकारांत न सांगितलेलें 'अकच्' प्रत्यय होणें हे कार्य' असा अर्थ होत असल्यामुळें, या सरळ अर्थाविरुद्ध प्रकाशकारांनीं त्या पदांतील 'अङ्ग' या शब्दाचा अप्रधान व वाच्य असा क्लिष्ट अर्थ करून 'अनङ्गकार्य' या पदाचा 'क' प्रत्ययाचें अपवादक जें 'अकच्' प्रत्यय होणें हे कार्य असा जो अर्थ केला आहे तो न्यासग्रन्थाकडे पूर्ण दुर्लक्ष करून केला असल्यामुळें चूक ठरतो असें दीक्षितांचें म्हणणें आहे.)

शब्दरत्न—अथन्तरोपसंक्रमे सति गतेति । तेनातिसर्वायेत्यादौ न दोषः । पुनः संज्ञा तु दुर्लभा, संज्ञोपसर्जनानां निषेधात् । पाठा-त्पर्युदासेन तदन्तग्रहणेनापि न संज्ञा । अथन्तरसंक्रमात्पूर्वन्तु स्मभावस्य न प्रवृत्तिः । अकच्प्रवृत्तिस्तु ततः प्रागस्त्येवेति तन्नि-वृत्तये इदं सूत्रमित्यभिमानः । गच्छत्विति । निमित्तापायपरि-भापयेति भावः । दुर्लभेति । उपसर्जननिषेधादिति भावः । इत्यर्थ इति । अनङ्गकार्यत्वेनेत्यस्यार्थ इति भावः । क्लिष्टमिति । तत्त्वं तु स्पष्टमेव । न्यासग्रन्थासंमतिमुपपादयन्ननङ्गकार्यत्वेनेत्यस्य वैयर्थ्य-मुपपादयति—तथा हीति । विशेषविषयत्वादिति । अन्यपदार्थविशेषण-त्वादित्यर्थः । समुदायोहीति । तस्यैव तद्विशेषणत्वमित्यभिमानः ।

अनन्तरयोरिति । त्वत्कपितृकमत्कपितृकयोरित्यर्थः । अङ्गसज्ञानपेक्षत्वमेवार्थ इति । एव चानुपदोक्ते यदपीति पक्षे कप्रत्ययापवादत्वस्याकचि प्रसिद्धत्वादेवोक्तरोत्यातदुक्तव्यर्थेति बोध्यम् ।

मनारभेत 'अथान्तिरोपसक्रमे सति गता' असे म्हटले असल्यामुळे, 'अतिसर्वाय' इत्यादि स्थली वाही दोष येत नाही, म्हणजे 'स्मै' इत्यादि आदेश होण्याची आपत्ति येत नाही 'सर्व' या शब्दाची एकदा नष्ट झालेली सर्वनामसज्ञा त्याला पुन्हा प्राप्त होऊ शकत नाही, कारण सज्ञावाचक असलेल्या व तसेच उपसर्जन झालेल्या सर्वादि शब्दाना ('सज्ञोपसर्जनीभूता न सर्वादय' या वार्तिकाने) सर्वनामसज्ञेचा निषेध केला आहे या वार्तिकाने गणपाठात पठित असलेल्या सर्वादिगणातून उपसर्जन झालेल्या सर्वादि शब्दाचा पर्युदास केला असल्यामुळे, म्हणजे तशा उपसर्जनीभूत झालेल्या शब्दाना सर्वनामसज्ञा होत नाही असे विधान केले असल्यामुळे, ('पदाङ्गाधिकारे तस्य च तदन्तस्य च' या परिभाषेत जे तदन्तग्रहण केले आहे त्या) तदन्तग्रहणाने होणारी सज्ञा देखील ('प्रियसर्व, अतिसर्व' इत्यादि शब्दाना) होत नाही, (कारण ते शब्द सर्वनामान्त आहेत असे मानता येत नाही व त्यामुळे त्या शब्दाहून सर्वनामकार्य होऊ शकत नाहीत 'अतिसर्वाय' इत्यादि स्थली 'सर्व' या सर्वनामरूप शब्दाचा अर्थ 'अति' या) अन्यपदार्थामध्ये सक्रमित होण्यापूर्वी 'स्मै' आदेशाची प्रवृत्ति होऊ शकत नाही, पण त्यापूर्वी 'अकच्' प्रत्ययाची प्राप्ति होतेच व तिचे निवारण करण्याकरिता प्रकृत सूत्र पाणिनीने आरभिले आहे असे प्रकाशकार मानतात ('सर्वानतिक्रान्त अतिसर्व' या तत्पुरुषसमासस्थली 'सर्व' या सर्वनामसज्ञक शब्दाचा अर्थ 'अति' या अन्यपदार्थात सक्रमित होण्यापूर्वी 'सर्व' हा शब्द द्वितीयान्त आहे तशा स्थितीत 'स्मै' आदेशाची प्राप्तीच नाही 'सर्व' या शब्दाचा अर्थ 'अति' या अन्यपदार्थामध्ये सक्रमित होऊन व 'सुपो घातु प्रातिपदिकयो' सू ६५० या सूत्राने अन्तर्वन्ति द्वितीयेच्या विभक्ति-

प्रत्ययाचा लुक् होऊन 'अतिसर्व' असें जेव्हां सामासिकशब्द-
स्वरूप अङ्ग होते तेव्हां त्या अङ्गाहून 'डे' प्रत्यय केला असता,
त्या अङ्गाच्या अन्तीं असणाऱ्या 'सर्व' या शब्दाची सर्वनामसंज्ञा
उपसर्जनत्वामुळे नष्ट झाली असल्यामुळे, 'अतिसर्व' हे अदन्त
अङ्ग सर्वनामान्त आहे असें मानतां येत नाही व त्यामुळे 'स्मै'
आदेशाची प्राप्ति होत नाही. पण 'त्वं पिता यस्य' या विग्रह-
वाक्यांतील 'युष्मद्' या अवयवाची सर्वनामसंज्ञा नष्ट झाली नसून
कायम असल्यामुळे, त्याहून 'अकच्' प्रत्यय होण्याची जी प्राप्ति
आहे तिचे निवारण करण्याकरितां प्रकृत सूत्र आरंभिलें आहे असें
प्रकाशकारांचे म्हणणे आहे. यावर मनोरमंत पूर्वी उत्तर दिलेंच
आहे.) 'तर्हि अकजपि गच्छतु' असें जें मनोरमंत म्हटलें आहे तें
'निमित्तापाये नैमित्तिकस्याप्यपायः' या परिभाषेच्या आधारे
म्हटलें आहे. ('अव्ययसर्वनाम्नामकच्' सू. २०२६ या सूत्रानें
'अकच्' प्रत्यय होण्याकरितां सर्वनामसंज्ञा असणे या निमित्ताची
आवश्यकता आहे. त्या संज्ञेमुळे होणारा 'अकच्' प्रत्यय ती सर्व-
नामसंज्ञा असतांना केलेला असला तरी, ती सर्वनामसंज्ञा नष्ट
झाल्यावर, वरील परिभाषान्वये, तो 'अकच्' प्रत्यय आपोआपच
नाहींसा होईल. म्हणून तो प्रत्यय न व्हावा याकरितां प्रकृत सूत्र
असण्याची कांहीं गरज नाही असा दीक्षितांच्या म्हणण्याचा आशय
आहे असें शब्दरत्नकार म्हणतात.) 'सा च दुर्लभा' असें जें मनोरमंत
म्हटलें आहे त्याचें कारण हें कीं, समासांत 'सर्व' हा शब्द उपसर्जन
झाला असतां ('उपसर्जनीभूता न सर्वादिः' या निषेधक वार्ति-
कान्वये) त्याला सर्वनामसंज्ञा पुन्हा होऊं शकत नाही. 'अङ्गमप्रधानं
वाच्यं तद्विरुद्धमनङ्गं बाधकमित्यर्थः' असें जें प्रकाशकारांनीं
व्याख्यान केले आहे तें प्रक्रियाकीमुदींतील 'अनङ्गकार्यत्वेन' या
पदाचें व्याख्यान होय. तें व्याख्यान क्लिष्ट आहे हें अगदीं उघड
आहे. (कारण 'अङ्ग' या शब्दाचा वाच्य व 'अनङ्ग' या
शब्दाचा बाधक असा अर्थ कोठेंहि प्रसिद्ध नसून ती ओढून लाणून

केलेला अर्थ आहे हे अगदी स्पष्ट आहे) तो अर्थ न्यास-ग्रन्थाविरुद्ध आहे व तसा अर्थ करणे व्यर्थ आहे हे सिद्ध करण्याच्या हेतूने दीक्षितानी 'तथा हि' इत्यादि न्यासग्रन्थाचा उपन्यास केला आहे त्या न्यासग्रन्थातील 'विशेषविषयत्वात्' या पदाचा 'अन्य-पदार्थविशेषणत्वात्', म्हणजे बहुव्रीहीचा अर्थ जो अन्यपदार्थ त्याचे 'युष्मद्, अस्मद्' हे शब्द विशेषण होत असल्यामुळे, असा अर्थ आहे (याचे विवरण पूर्वी मनोरमेत केलेच आहे) 'समुदायो हि विशेषेवर्तते' असे जे न्यासकाराने म्हटले आहे ते असा आशय मनात धरून म्हटले आहे की, (बहुव्रीहिसमासातील अवयव अन्यपदार्थांचे विशेषण होत नसून, बहुव्रीहिसामासिकशब्दरूप सपूर्ण) समुदायच अन्यपदार्थांचे विशेषण होत असतो (या पक्तीत 'इत्याभिमान' ही जी अरुचिप्रदर्शक पद घातली आहेत त्याचे कारण हे की, समुदायाचे अवयव देखील अन्यपदार्थांची विशेषणे होत असल्यामुळे उपसर्जन होतात व हे मागील शब्दरत्नात स्पष्ट सांगितलेच आहे) न्यासग्रन्थातील 'अनन्तरयो' या पदाचा 'त्वत्कपितृकमत्कपितृकयो' असा अर्थ आहे. 'अनङ्गकार्यत्व' या पदाचा 'अङ्गसज्ञानपेक्षत्वमेवार्थो लभ्यते', म्हणजे 'अङ्गसज्ञानपेक्षत्व' असाच अर्थ होतो, असे दीक्षितानी मनोरमेत म्हटले असल्यामुळे व 'अकच्' प्रत्यय 'क' प्रत्ययाचा बाधक आहे हे प्रसिद्ध असल्यामुळे, 'अकच्' प्रत्यय होण्याची आपत्ति येते असा जो प्रकाशकारानी प्रक्रियाकीमुदीतील 'अनङ्गकार्यत्वेनावच् स्यात्' या पदाचा अर्थ केला आहे तसा अर्थ करणे व्यर्थ ठरते. (याचे विवरण पूर्वी मनोरमेत केलेच आहे)

मनोरमा-यदपि व्याचक्षुः । यद्यपि सूत्रघातिककृतोरप्येतन्मत तथाऽपि न्यासकृता वितृतत्वाद् न्यासकृन्मतमित्युक्तमिति । तदपि स्ववोयः । घातिककृता अस्यायंस्यास्पृष्टत्वात् । न्यासकृता समासे कृते सतीत्यादिवदता त्वदुक्तार्थस्य दूरत्यक्तत्वेन तद्विधृतत्वाभावाच्च ।

प्रकाशकार पुन्हा असे म्हणतात की, प्रक्रियाकीमुदीत 'न बहुव्रीही' या सूत्राचा जसा अर्थ केला आहे तसाच अर्थ जरी

सूत्रकार पाणिनी व वार्तिककार या दोघांनाहि मान्य आहे तरी न्यासकारानें त्या अर्थाचें स्पष्ट विवरण केलें असल्यामुळें, प्रक्रिया-कौमुदीकारांनीं ' इति न्यासकृन्मतम् ' असें प्रकृत सूत्रावरील टीकेंत म्हटलें आहे. पण हें त्यांचें म्हणणें देखील अगदीच चूक आहे; कारण वार्तिककारानें केलेल्या (' उपसर्जनीभूता न सर्वदियः ' या) वार्तिकान्तून प्रकाशकारांनीं केलेला अर्थ मुळींच निघूं शकत नाही आणि तसेंच न्यासकारानें ' समासे कृते सति ' इत्यादि म्हटलें असल्यामुळें, प्रकाशकारांनीं जसा अर्थ केला आहे तसा अर्थ न्यासकारानें दूर झुगारून दिला आहे हें स्पष्ट होते आणि त्यामुळें न्यासकारानें तशा अर्थाचें विवरण केलें आहे असें मुळींच म्हणतां येत नाही. (प्रक्रिया-कौमुदीकारांनीं जी प्रकृत सूत्रावर वृत्ति लिहिली आहे तिचें विवरण करितांना प्रकाशकारांनीं ' त्वं पिता यस्येत्यादी विग्रहवाक्ये प्राप्ता संज्ञा निषिद्धयते ' असें म्हटलें आहे व त्यांचें असेंहि म्हणणें आहे कीं, सूत्रकार पाणिनी व वार्तिककार यांचें देखील असेंच मत आहे, पण न्यासकारानें या मताचें स्पष्ट विवरण केलें असल्यामुळें, ' इति न्यास-कृन्मतम् ' असें प्रक्रियाकौमुदीकारांनीं म्हटलें आहे. यावर दीक्षित असें म्हणतात कीं, विग्रहवाक्यांत बहुव्रीहिसमासांतील सर्वादि शब्दांना सर्वनामसंज्ञेचा निषेध होतो असें जरी पाणिनीचें मत असलें तरी, वार्तिककाराचें असेंच मत आहे हें म्हणणें बरोबर नाही; कारण वार्तिककारानें या विषयासंबंधानें कांहींहि म्हटलें नसून, ' संज्ञोपसर्जनीभूता न सर्वदियः ' असा सामान्य सिद्धान्त सांगितला आहे व त्या वार्तिकावरून हा निष्कर्ष निघतो कीं, सर्वादि शब्द उपसर्जनीभूत झाले असतां, मग ते बहुव्रीहिसमासांत उपसर्जन झाले असो किंवा इतर रीतीनें उपसर्जन झाले असो, ते सर्वनामसंज्ञक ठरत नाहीत. न्यासकारानें आपल्या विवरणांत प्रकाशकारांनीं ज्या मताचें प्रतिपादन केलें आहे त्या मताचें प्रतिपादन केलें नसून उलट असा मताचें प्रतिपादन केलें आहे कीं, विग्रहवाक्यांत सर्वादि शब्दांची सर्वनामसंज्ञा नष्ट होत नसून बहुव्रीहिसमास केल्यावर समासांत अन्तर्भूत असलेल्या

तथा सर्वादि शब्दाची सर्वनामसज्ञा नष्ट होते. यावरून हे स्पष्ट होते की, प्रकाशकाराची ज्या मताचे प्रतिपादन केले आहे ते मत न्यासकाराला मुळीच मान्य नाही आणि म्हणून न्यासकाराचे मत हेच आहे असे जे प्रकाशकार म्हणतात ते म्हणणे चूक ठरते हे अगदी उघड आहे.)

शब्दरत्न—इत्यादि वदतेति । वृत्तिग्रन्थव्याख्यावसरे इति शेषः ।

‘इत्यादि वदता’ असे जे मनोरमते म्हटले आहे त्यापुढे ‘वृत्तिग्रन्थव्याख्यावसरे’, म्हणजे ‘काशिकावृत्तीचे व्याख्यान करते-वेळी’ हे पद अध्याहृत आहे

मनोरमा—यदप्याहुः । न्यासकृच्छब्देन सूत्रकार एव विवक्षित इत्यादि । तदपि न । सूत्रकारमते बहुव्रीह्यावित्यादिपूर्वग्रन्थेन सह विरोधात् भाष्यकारमते त्विति ग्रन्थेन तस्य विच्छिन्नत्वाच्च । तस्मादिहप्राचः प्रक्रियाग्रन्थास्तद्व्याख्यातृग्रन्थाश्चापातरमणीया एवेत्यास्तां तावत् ।

पुन्हा प्रकाशकार असे म्हणतात की, प्रक्रियाकौमुदीत ‘इति न्यासकृन्मतम्’ असे जे म्हटले आहे त्यातील ‘न्यासकृत्’ या पदाचा (‘न्यासकार’ असा अर्थ विवक्षित नसून) ‘सूत्रकार पाणिनि’ असा अर्थ विवक्षित आहे पण हे त्याचे म्हणणे देखील बरोबर नाही, कारण तसा अर्थ मानल्यास, ‘सूत्रकारमते बहुव्रीही न सर्वनामता’ या प्रक्रियाकौमुदीतील पूर्वग्रन्थाशी विरोध येतो दुसरे असे की, ‘भाष्यकारमते तु गौणत्वमात्रे’ या पक्तीने पुढील पक्षित विच्छिन्न झाली आहे (‘न्यासकृत्’ या पदाचा ‘सूत्रकार’ असा अर्थ प्रक्रियाकौमुदीकारांना विवक्षित असता तर त्यांनी ‘सूत्रकारमते बहुव्रीही न सर्वनामता’ या पक्तीच्या लगेच पुढे ‘न्यासकृत् मत’ दिले असते व त्यानंतर भाष्यकाराचे मत दिले असते आणि या दोन पक्तींच्या मध्ये त्यांनी भाष्यकारांचे मत न सांगता ते मत अखेरीस सांगितले असते.) साराश बरील सर्व विवेचनावरून हे स्पष्ट होणे

कीं, प्रकृत सूत्रावरील वृत्तींत प्रक्रियाकौमुदीकारांनीं जें म्हटलें आहे व त्या ग्रन्थाचें व्याख्यान करितांना टीकाकार, म्हणजे प्रकाशकार, यांनीं जें आपल्या टीकेंत म्हटलें आहे तें केवळ दिसण्यांत रमणीय आहे, म्हणजे विचाराअन्तीं तें सर्व म्हणणें चूक ठरतें. या विषयासंबंधानें एवढें पुरें.

मनोरमा—यदि तु प्रक्रियाग्रन्थोऽपि कथंचिद्भाष्याविरोधेन व्याख्येय इत्याग्रहस्तर्होत्थं व्याख्यायताम्—“ननु प्रियविश्वायेति गौणतया गतार्थम् । अतोनिष्कर्षमाह—सूत्रकारमत इति । बहुव्रीहाविति । चिकीषिते सतीति शेषः । गौणत्वमात्र इति । मात्रशब्दोऽवधारणे, गौणत्वे एव न तु ततः प्राक् । तथा च सूत्रं प्रत्याख्यातमिति भावः । न्यासकृन्मतस्य तु अतिफल्गुत्वात् स्वरूपव्याक्रियैव पराक्रियेत्याशयेनाह—त्वत्कपितृक इत्यादि” । एतच्च प्राचीनतत्तद्ग्रन्थपरिशीलनशालिभिर्विभावनीयम् । प्रकृतमनुसरामः । संज्ञाकार्यमिति । सर्वनामसंज्ञाप्रयुक्तं स्मायादिकमित्यर्थः । अन्तर्गणकार्यमिति । “अद्भुतरादिभ्यः” “त्यदादीनामः” “तदोः सस्सौ” इत्यादिकमित्यर्थः ।

जर भाष्याशीं विरोध न येतां प्रकृत सूत्रावरील प्रक्रियाकौमुदीचा अर्थ कसा तरी लावला पाहिजे असा आग्रह असेल तर, त्या ग्रन्थाचे पुढें सांगितल्याप्रमाणें व्याख्यान करावें:—‘ प्रियविश्वाय ’ हें जें प्रकृत सूत्राचें उदाहरण दिलें आहे तें वास्तविक (‘ प्रियविश्व ’ या अन्यपदार्थप्रधान बहुव्रीहिसमासांत ‘ विश्व ’ हें सर्वनामसंज्ञक पद उपसर्जन झालें असल्यामुळें, ‘ उपसर्जनीभूता न सर्वादयः ’ या वार्तिकान्वये) गौणत्वामुळें गतार्थ होतें, म्हणजे अन्यथासिद्ध होतें. म्हणून प्रकृत सूत्र कशाकरितां केलें आहे हें कळावें याकरितां ‘ सूत्रकारमते बहुव्रीही न सर्वनामसा ’ हा निष्कर्ष दिला आहे. या पंक्तीतील ‘ बहुव्रीही ’ या पदापुढें ‘ चिकीषिते सति ’ हीं पदें अव्याहृत आहेत असें मानावें. (हीं पदें अव्याहृत केलीं असतां,

दीक्षितानी जसा प्रकृत सूत्राचा कौमुदीत अर्थ केला आहे तसाच सूत्रार्थ होतो.) 'भाष्यकारमते तु गोणत्वमात्रे' या पक्तीतील 'मात्र' हा शब्द (साकल्यार्थक नसून) अवधारणार्थक आहे असे मानून त्या पक्तीचा असा अर्थ करावा की, सर्वादि शब्द उपसर्जन झाल्यावरच त्याची सर्वनामसज्ञा नष्ट होते, त्या पूर्वी ती नष्ट होत नाही. असे भाष्यकाराचे मत असल्यामुळे त्यांनी प्रकृत सूत्राचे प्रत्याख्यान केले आहे असा प्रक्रियाकौमुदीकाराच्या म्हणण्याचा भावार्थ समजावा. न्यासकाराचे मत अगदीच चूक असल्यामुळे, ते मत उद्धृत करणे हेच त्याचे खण्डन करणे होय हा आशय मनात धरून प्रक्रियाकौमुदीकारानी 'त्वत्कपितृकः' इत्यादि पुढील पक्ति लिहिली आहे. (असे मानावे.) प्राचीन वैयाकरणाच्या प्रसिद्ध ग्रन्थाचे ज्यांनी परिशीलन-विचारपूर्वक अध्ययन-केले आहे त्यांना वरप्रमाणे केलेले व्याख्यान योग्य आहे हे कळून येईल (प्रक्रियाकौमुदीकारानी प्रकृत सूत्रावर आपल्या ग्रन्थात जी वृत्ति लिहिली आहे ती पूर्वी मनोरमेत दिलीच आहे, व ती वृत्ति समोर ठेवून त्या वृत्तीचे दीक्षितानी केलेले व्याख्यान वाचले असता, ते नीट घ्यानात येईल.) आता आपण प्रकृत विषयाकडे वळू. (प्रकृत सूत्रावरील कौमुदीचे व्याख्यान करिताना दीक्षितानी मधेच प्रक्रियाकौमुदीकार व त्याचे टीकाकार यानी प्रकृत सूत्राचे जें व्याख्यान केले आहे ते कसे चूक आहे हे सिद्ध करण्याकरिताच मनोरमेत बरीच टीका केली व आता ते प्रकृत सूत्रावरील कौमुदीच्या अवशिष्ट भागाचे व्याख्यान करण्यास सुरुवात करतात.) प्रकृत सूत्रावरील कौमुदीत 'अतः सज्ञाकार्यमन्तर्गणकार्यं च तेषां न भवति' असे जें म्हटले आहे त्यातील 'सज्ञाकार्यम्' या पदाचा 'सर्वनामसज्ञेच्या निमित्तामुळे होणारे 'स्मै' इत्यादि आदेशरूप कार्य', म्हणजे सू. २१४-२१७ या सूत्रानी होणारी विशेष कार्ये, असा अर्थ आहे आणि 'अन्तर्गणकार्यम्' या पदाचा 'अद्द्-इतरादिभ्यः पञ्चम्य.' सू. ३१५, 'त्यदादीनाम.' सू. २६५ व 'तदो. सः सो' सू. ३८१ इत्यादि सूत्रानी होणारी कार्ये

असा अर्थ आहे. (सर्वादिगणांत एकंदर पसतीस शब्द पठित आहेत. या मोठ्या गणांत 'त्यदादि', 'इतरादि' असे कांहीं लहान गण अन्तर्भूत आहेत व या अन्तर्गणांत निर्दिष्ट असलेल्या शब्दांना जी विशेष कार्ये पाणिनीय सूत्रांनीं होणें सांगितलीं आहेत तीं अन्तर्गणकार्ये होत. उदाहरणार्थ सर्वादिगणांत त्यदादिगण अन्तर्भूत असून त्या त्यदादिगणांत 'त्यद्' या शब्दापासून 'द्वि' या शब्दापर्यंत पठित असलेले शब्द येतात व त्या शब्दांपुढें विभक्तिप्रत्यय आला असतां, त्यांच्या अन्त्य वणचि जागीं अकारादेश होतो हें अन्तर्गणकार्य 'त्यदादीनामः' या सूत्रानें होणें सांगितलें आहे. त्याचप्रमाणें इतर-प्रत्ययान्त, इतमप्रत्ययान्त, 'अन्य, अन्यतर, इतर' या एकंदर पांच शब्दांपुढें येणाऱ्या 'सु' व 'अम्' या विभक्तिप्रत्ययांचे जागीं नपुंसक-लिङ्गामध्ये 'अद्' आदेश होतो हें अन्तर्गणकार्य 'अद् इतरादिभ्यः षचभ्यः' या सूत्रानें होणें सांगितलें आहे. या वरील कार्यांना अन्तर्गणकार्ये असें म्हणतात.)

मनोरमा—तृतीयासमासार्थेति । इह “पूर्वसदृश” इति विहितः समासो गृह्यते प्रतिपदोक्तत्वात् । न तु “कर्तृकरणे कृता” इति । तेन त्वयका कृतमित्यत्र निषेधो न ।

'तृतीयासमासे' सू. २२३ या सूत्रावरील कौमुदींत 'तृतीयासमासार्थवाक्येऽपि न' असें म्हटलें आहे व या सूत्रातील 'तृतीयासमासे' या पदानें 'पूर्वसदृश' सू. ६९३ या सूत्रानें होणाऱ्या समासाचें ग्रहण होतें; कारण हा प्रतिपदोक्त तृतीयासमास आहे. 'कर्तृकरणे कृता बहुलम्' सू. ६९४ या सूत्रानें होणाऱ्या तृतीयासमासाचें प्रकृत सूत्रातील 'तृतीयासमास' या पदानें ग्रहण होत नाही. त्यामुळे 'त्वयका कृतम्' या उदाहरणांत सर्वनामसंज्ञेचा निषेध होत नाही. ('तृतीयातत्कृतार्थेन गुणवचनेन सू. ६९२ या सूत्रापासून 'मध्येण मिश्रीकरणम्' सू. ६९७ या सूत्राच्या अखेरपर्यंत जीं सहा सूत्रे अष्टाध्यायींत पठित केलीं आहेत तीं तृतीयातत्पुरुषसमासाचें

विधान करणारी सूत्रे होत या सहा सूत्रांपैकी 'पूर्वसदृश' हें एकच असे सूत्र आहे की, ज्यात 'पूर्व' या सर्वनामसज्ञक शब्दाचा निर्देश केला असून त्या सर्वनामाशी तृतीयातत्पुरुषसमास होणे सांगितले आहे इतर पाच सूत्रात कोणत्याहि सर्वनामसज्ञक शब्दाचा निर्देश केला नाही म्हणून 'पूर्वसदृश' या सूत्रानें 'पूर्व' या सर्वनामाशी जो तृतीयातत्पुरुषसमास होतो त्याचेच सर्वनामसज्ञानिर्पेक्षक प्रकृत सूत्रातील 'तृतीयासमासे' या पदानें ग्रहण होते आणि म्हणूनच प्रकृत सूत्रावरील कौमुदीत 'मासेन पूर्वाय मासपूर्वाय' हें प्रकृत सूत्राचे उदाहरण दिले आहे या स्थली 'मासेन' या तृतीयान्त पदाशी 'पूर्व' या सर्वनामसज्ञक शब्दाचा तृतीयातत्पुरुषसमास झाला असल्यामुळे, 'पूर्व' या शब्दाची सर्वनामसज्ञा नाहीशी होते. त्यामुळे 'मासपूर्वस्मै' असे रूप न होता 'मासपूर्वाय' असे रूप होते. 'विभाषा दिक्समासे बहुव्रीही' या पूर्व सूत्रातून प्रकृत सूत्रात 'समासे' या पदाची अनुवृत्ति होत असून देखील, पुन्हा प्रकृत सूत्रात 'समासे' या पदाचे जें ग्रहण केले आहे ते अशाकरिता की, तृतीयासमास करण्याकरिता जें लौकिक विग्रहवाक्य केले जाते व ज्याला 'तादर्थ्यात्ताच्छब्दम्' या न्यायान्वयें गौणरूप तृतीयासमास म्हणता येते त्याचे देखील मुख्य तृतीयासमासाप्रमाणे ग्रहण व्हावे आणि म्हणूनच 'तृतीयासमासार्थवाक्येऽपि न' असे दीक्षितानी प्रकृत सूत्रावरील कौमुदीत म्हटले आहे 'तृतीयासमासे' सू. १-१-३० या सूत्रावरील भाष्यात भाष्यकार म्हणतात -- 'समास इति वर्तमाने पुनः समासग्रहण किमर्थम् ? । अथ तृतीयासमासोऽन्त्यैव प्रायमवल्लिखो यस्मिन्नैकपद्यमैकस्वयंमेकविभक्तित्वे च । अस्ति तादर्थ्यात्ताच्छब्द तृतीयासमासार्थानि पदानि तृतीयासमास इति । तद्यत्तादर्थ्यात्ताच्छब्द तस्यैव ग्रहणम् ।' या भाष्याचा भावार्थ हा आहे की, पूर्व सूत्रातून प्रकृत सूत्रात 'समास' या पदाची अनुवृत्ति होत असून, पुन्हा प्रकृत सूत्रात 'समासे' या पदाचे ग्रहण का केले आहे 'तृतीयासमास' असा शब्द उच्चारणा अर्थात,

ज्यामध्ये अनेक पदांचें मिळून एक सामासिक पद तयार होतें व ज्याला एकच स्वर होतो आणि एकच विभक्तिप्रत्यय लागतो तशा मुख्य तृतीयातत्पुरुषसमासाची कल्पना एकदम मनांत येते. परंतु एखादी वस्तु तयार करण्याकरितां जी एक विशेष प्रकारची अवस्था मांडण्यांत येते त्या अवस्थेलाहि त्या वस्तूचें नांव देण्याची लोकांत प्रथा आहे. म्हणून तृतीयासमास करण्याकरितां जें लौकिक विग्रहवाक्य तयार केले जातें त्याला देखील 'तृतीयासमास' असें म्हणतां येतें आणि प्रकृत सूत्रांतील 'तृतीयासमास' या शब्दानें अशा लौकिक विग्रहवाक्याचें देखील ग्रहण व्हावें याकरितां प्रकृत सूत्रांत 'समासे' या पदाचें मुद्दाम ग्रहण केले आहे. त्यामुळे 'मासपूर्वाय, संवत्सरपूर्वाय' इत्यादि मुख्य तृतीयासमासांत जसा सर्वनामसंज्ञेचा निषेध होतो त्याचप्रमाणें 'मासेन पूर्वाय, संवत्सरेण पूर्वाय' या लौकिक विग्रहवाक्यांत देखील 'तादर्थ्यात्ताच्छब्दम्' या वचनान्वयें सर्वनामसंज्ञेचा निषेध होतो. त्यामुळे 'मासेन पूर्वस्मै, संवत्सरेण पूर्वस्मै' असें प्रयोग होऊं शकत नाहीत. 'कर्तृकरणे कृता बहुलम्' सू. ६९४ या सूत्रानें होणाऱ्या 'त्वया कृतं त्वत्कृतम्' या तृतीयासमासाचें प्रकृत सूत्रांतील 'तृतीयासमासे' या पदानें ग्रहण होत नसल्यामुळे, 'त्वया' या सर्वनामाची सर्वनामसंज्ञा नाहीशी होत नाही व 'त्वया' या सर्वनामसुबन्ताहून 'ओकारसकारभकारादी सुपि सर्वनाम्नः टैः प्राक् अकच्, अन्यत्र तु सुबन्तस्य टैः प्रागकच्'—सू. २०२८ वरील वार्तिक—या वार्तिकान्वयें 'अकच्' प्रत्यय होऊन 'त्वयका कृतम्, त्वकत्कृतम्' हा प्रयोग साधु ठरतो.)

शब्दरत्न—प्रतिपदोक्तत्वादिति । यदन्तत्वमादाय सर्वनामत्व-प्राप्तिस्तमुच्चार्य विहितत्वाद् । वाक्यमपि तत्सम्बन्ध्येव, प्रत्यासत्ते-रिति भावः । तेन करोतिद्वारा सामर्थ्ये मासेन कृताय पूर्वस्मै मास-पूर्वस्मै इति समासे, तत्सम्बन्धिनि वाक्ये च न । तत्र वाक्यस्य प्रतिपदोक्तसमाससम्बन्धिन एव ग्रहणे फलान्तरमप्याह—त्वयकेति ।

तृतीयासमासमात्रस्यग्रहणे हि तदर्थे वाक्ये यत्र क्वापि स्थितस्य सर्वादेः संज्ञा नेत्यर्थेऽत्रापि स्यादिति भावः ।

मनोरमैत 'पूर्वसदृश' या सूत्राने होणाऱ्या प्रतिपदोक्त तृतीयासमासाचे प्रकृत सूत्राने ग्रहण होते असे जे म्हटले आहे त्याचे कारण हे की, जो शब्द समासाच्या अन्ती असता, समासाला तदन्तत्वामुळे सर्वनामसज्ञा होण्याची प्राप्ति आहे तो 'पूर्व' शब्द त्या सूत्रात उच्चारून तृतीयासमास होण्याचे विधान केले आहे ज्या लौकिक विग्रहवाक्यात सर्वनामसज्ञेचा प्रकृत सूत्राने निषेध केला आहे ते, प्रत्यासत्तिन्यायान्वये, 'पूर्वसदृश' या सूत्राने होणाऱ्या तृतीयासमासाचेच लौकिक विग्रहवाक्य घेतले जाते. इतर प्रकारच्या लौकिक विग्रहवाक्याचे प्रकृत सूत्राने ग्रहण करता येत नसल्यामुळे, तृतीयाविभक्तीचा 'पूर्व' या शब्दामध्ये अन्वय होण्याकरिता 'वृ' घातूचे रूप मध्ये घालून 'मासेन कृताय पूर्वस्मै मासपूर्वस्मै' या ('तृतीया तत्कृतार्थेन गुणवचनेन' सू. ६९२ या सूत्राने होणाऱ्या) तृतीयासमासात किंवा त्या समासाच्या लौकिक विग्रहवाक्यात सर्वनामसज्ञेचा निषेध होत नाही (व त्यामुळे समासात व विग्रहवाक्यात 'डे' चे जागी 'स्मै' आदेश होतो, कारण हा समास 'पूर्वसदृश' या सूत्राने झालेला समास नसून वर सांगितल्याप्रमाणे 'तृतीया तत्कृतार्थेन' सू. ६९२ या सूत्राने झालेला समास आहे म्हणून त्याला 'तृतीयासमासे' हा प्रकृत निषेध लागू पडत नाही व समासातील किंवा विग्रहवाक्यातील 'पूर्व' या शब्दाची सर्वनामसज्ञा नष्ट होत नाही) 'पूर्वसदृश' या सूत्राने होणाऱ्या प्रतिपदोक्त तृतीयासमासाकरिता केलेल्या लौकिक विग्रहवाक्यालाच प्रकृत निषेधक सूत्र लागू पडत असल्यामुळे, 'त्वयका कृतम्' हे दुसरे फल दीक्षित मनोरमैत सांगतात. जर कोणत्याहि सूत्राने होणाऱ्या तृतीयासमासाचे व त्या समासाकरिता केलेल्या लौकिक विग्रहवाक्याचे प्रकृत निषेधक सूत्राने ग्रहण झाले असते तर, ते निषेधक सूत्र कोणत्याहि तृतीयासमासात किंवा त्या समासाकरिता केलेल्या लौकिक

विग्रहवाक्यांत असलेल्या सर्वादि सर्वनामसंज्ञक शब्दाला लागू पडले असतं आणि त्यामुळे 'त्वयका कृतम्' या तृतीयासमासाच्या लौकिक विग्रहवाक्याला देखील तें सूत्र लागू पडण्याची आपत्ति आली असती (व 'त्वयका कृतं त्वकत्कृतम्' हा इष्ट प्रयोग सिद्ध होऊं शकला नसता.)

मनोरमाः— समुदायस्येति । तत्रैव द्वन्द्वशब्दस्य मुख्यत्वात् न तु द्वन्द्वे यानिसर्वादीनीति सम्बन्धः, कारकाणां क्रिययैवान्वयात् । न च द्वन्द्वे विद्यमानानि यानीति सम्बन्धः, विद्यतिक्रियाध्याहारे गौरवात् ।— निषेद्ध्याया भवतिक्रियाया एव प्राधान्येन तदन्वयस्यैवन्याय्यत्वाच्च । किं च त्यदादीनां द्वन्द्वो नास्ति, एकशेषेण बाधितत्वात् । ततः प्राचीनास्त्वदन्तास्तत्र काकचोर्न विशेषः । न च दक्षिणोत्तरपूर्वाणामित्यत्रेष्टमपि पुंवद्भ्रावं निषेद्धुमिदं किं न स्यादिति वाच्यम् । “ सर्वनाम्नो वृत्तिमात्र ” इति मात्रग्रहणं हि क्वचित्सर्वनामत्वेन दृष्टानां सम्प्रति संज्ञाभावेऽपि पुंवद्भ्रावार्थम् । अतएव दक्षिणपूर्वायै इत्यत्र संज्ञाभावेऽपि पुंवद्भ्रावः । तस्माद् न्यायबलात् फलबलाच्च समुदायग्रहणमेवोचितम् । यद्यपि त्वच्छब्दस्तान्त इति पक्षेऽन्यवनिषेधेऽपि फलं सुवचम् । तथाऽपि शास्त्रस्याल्पविषयता स्याद् न्यायश्च विरुध्येतेति भावः । सुट्प्रसङ्ग इति । वर्णाश्रमेतराणामित्यादाविति भावः । न च निषेधसामर्थ्यम् । अनाङ्गस्य त्रतसिलादेव्यावृत्त्या चरितार्थत्वात् ।

'द्वन्द्वे च' सू. २२४ या सूत्रावरील कोमुदींत 'समुदायस्यैवायं निषेधः, नत्वयवानाम्' असें जें म्हटलें आहे त्याचें कारण हें कीं, 'द्वन्द्वे' हा शब्द, म्हणजे 'द्वन्द्व' ही संज्ञा, प्राधान्यानें समुदायालाच लागू पडते. 'द्वन्द्वे यानि सर्वादीनि (तानि सर्वनामसंज्ञकानि न भवन्ति)' असा अन्वय करणें वरोवर नाहीं; कारण कारकांचा क्रियेशींच अन्वय होत असतो. ('द्वन्द्वे यानि सर्वादीनि' असा अन्वय केल्यास, 'द्वन्द्वे' या अधिकरणरूप कारकाचा 'भवति' या

क्रियेशी अन्वय न होता, 'सर्वादीनि' या सुबन्ताशी अन्वय होतो परंतु 'क्रियान्वयि कारकम्' अशी कारकाची व्याख्या असल्यामुळे, जेथे कारकाचा विधेयाशी साक्षात् अन्वय होणे संभवते तेथे उद्देश्याशी अन्वय करणे योग्य नाही असा दीक्षिताच्या म्हणण्याचा आशय आहे) 'द्वन्द्वे विद्यमानानि यानि सर्वादीनि (तानि सर्वनामसज्ञकानि न भवन्ति)' असा देखील अन्वय करणे योग्य नाही, कारण तसा अन्वय केल्याने 'विद्यति' या क्रियेचा अध्याहार करावा लागतो व तसे करण्यात गौरव आहे 'द्वन्द्वे च' या प्रवृत्त सूत्रात ज्या 'भवति' क्रियेचा ('द्वन्द्वे = द्वन्द्वस्य सर्वनामसज्ञा न भवति' अशा रीतीने) निषेध केला जातो ती प्रधान क्रिया असल्यामुळे, त्या प्रधान क्रियेतच 'द्वन्द्वे' या कारकाचा अन्वय होणे योग्य आहे. ('द्वन्द्वे विद्यमानानि यानि सर्वादीनि' असा अन्वय केल्याने जरी 'द्वन्द्वे' या अधिकरणकारकाचा 'विद्यमानानि' या क्रियेशी अन्वय हातो तरी ती क्रिया अध्याहृत करावी लागते व ज्याअर्थी 'भवति' या प्रधान क्रियेशी त्या कारकाचा अन्वय होणे संभवते त्याअर्थी अध्याहृत गौण क्रियेशी त्या कारकाचा अन्वय करणे अयोग्य असून तसे करण्यात गौरव आहे) दुसरे असे की, ('त्यदादीनि सर्वनित्यम्' सू ९३८ या सूत्राने) 'त्यदादि' शब्दाचा इतर शब्दाशी द्वन्द्वसमास न होता एकशेषच होत असतो, कारण एकशेष हा द्वन्वाचा बाधक आहे (म्हणून द्वन्द्वसमासात 'त्यदादि' हे शब्द अवयवरूपाने मिळणे असंभवनीय असल्यामुळे, तशा अवयवरूप सर्वनाम शब्दाना सर्वनामसज्ञेचा निषेध करण्याची काहीच गरज नाही व तसा निषेध केल्याने कोणतेहि फल निष्पन्न होत नाही) 'त्यदादि' शब्दाच्या पूर्वी जे शब्द सर्वादिगणात पठित आहेत, म्हणजे 'सर्व' या शब्दापासून 'अन्तर' या शब्दापर्यंत जे शब्द पठित आहेत, ते सर्व शब्द अदन्त-अकारान्त-असल्यामुळे, त्या शब्दाहून 'अक्च्' प्रत्यय केला किंवा 'क' प्रत्यय केला तरी रूपात काहीच फरक पडत नाही (म्हणून त्या अकारान्त सर्वनामसज्ञ व शब्दाना सर्वनामसज्ञेचा निषेध केल्याने काहीच फलनिष्पत्ति

होत नसल्यामुळे, त्यांना देखील सर्वनामसंज्ञानिषेध करणे व्यर्थ ठरते हे उघड आहे.) 'दक्षिणोत्तरपूर्वाणाम्' या द्वन्द्वसमासांत जरी ('सर्वनाम्नो वृत्तिमात्रे पुंवद्भावः'—सू. ७२८ वरील वार्तिक—या वार्तिकान्वये 'उत्तरा' या स्त्रीलिङ्ग सर्वनामरूप अवयवाला) पुंवद्भाव होणे इष्ट असले तरी, त्या अवयवाचा त्या वार्तिकान्वये होणारा पुंवद्भावे न व्हावा याकरितां (द्वन्द्वसमासांतील सर्वनामरूप अवयवांना सर्वनामसंज्ञा न व्हावी यासाठीं) 'द्वन्द्वे च' हे प्रकृत सूत्र केले आहे असे कां म्हणू नये असे कोणी म्हटल्यास, ते म्हणणे बरोबर नाही; कारण 'सर्वनाम्नो वृत्तिमात्रे पुंवद्भावः' या वार्तिकांत साकल्यार्थवाचक जे 'मात्र' शब्दाचे ग्रहण केले आहे ते अशाकरितां केले आहे कीं, ज्यांना पूर्वी सर्वनामसंज्ञा होती व ती सांप्रत नष्ट झाली तशा भूतपूर्व सर्वनामांना देखील पुंवद्भाव व्हावा. अशाकरितां ते वार्तिक केले असल्यामुळेच, 'दक्षिणपूर्वार्थे' या स्थलीं सर्वनामसंज्ञेचा अभाव असून देखील पुंवद्भाव झाला आहे. ('दक्षिणा पूर्वा यस्याः तस्यै दक्षिणपूर्वार्थे' या बहुव्रीहिसमासांत 'दक्षिणा' हे स्त्रीलिङ्ग सर्वनाम अन्यपदार्थाचे उपसर्जन झाले असल्यामुळे, 'उपसर्जनीभूता न सर्वादयः' या वार्तिकाने त्याची सर्वनामसंज्ञा नष्ट होते. तरी पण त्याला पूर्वी सर्वनामसंज्ञा होती व सांप्रत उपसर्जनत्वामुळे त्याची सर्वनामसंज्ञा नष्ट झाली असल्यामुळे त्याच्या भूतपूर्वसंज्ञेचा आश्रय करून 'सर्वनाम्नो वृत्तिमात्रे' या वार्तिकाने जसा पुंवद्भाव करतां येतो तसाच 'दक्षिणोत्तरपूर्वाणाम्' या स्थलीं देखील 'उत्तरा' या स्त्रीलिङ्ग सर्वनामाची सर्वनामसंज्ञा 'द्वन्द्वे च' या सूत्राने नष्ट झाली आहे असे मानले तरी, त्याला पूर्वी जी सर्वनामसंज्ञा होती त्या सर्वनामसंज्ञेचा आश्रय केल्याने, त्याचा पुंवद्भाव होण्यांत काही अडनण येत नाही. म्हणून द्वन्द्वसमासांतील सर्वनामरूप अवयवांना सर्वनामसंज्ञेचा निषेध केल्याने कोणतेहि फल निष्पन्न झाले नसल्यामुळे, द्वन्द्वसमासांतील अवयवांना सर्वनामसंज्ञेचा निषेध न करतां समुदायालाच प्रकृत सूत्राने सर्वनामसंज्ञेचा निषेध करणे

योग्य आहे असा दीक्षिताच्या म्हणण्याचा भावार्थ आहे. म्हणून दीक्षित म्हणतात की) न्यायाच्या बलाने व फलाच्या बलाने प्रकृत सूत्रातील 'द्वन्द्वे' या शब्दाने समुदायाचेच ग्रहण करणे उचित आहे ('कारकाणा क्रिययैवान्वयात्' असा न्याय असल्यामुळे व द्वन्द्वसमासातील सर्वनामरूप अवयवाला सर्वनामसज्ञेचा निषेध केल्याने वर सांगितल्याप्रमाणे कोणतेहि फल निष्पन्न होत नसल्यामुळे व द्वन्द्वसमासाने निष्पन्न झालेल्या सर्वनामान्त सामासिक शब्दरूप समुदायाला सर्वनामसज्ञेचा निषेध केल्याने 'वर्णश्रमेतरणाम्' इत्यादि अनेक इष्ट रूपाची सिद्धि होऊन तो निषेध सफल ठरत असल्यामुळे, द्वन्द्वसमासातील सर्वनामरूप अवयवाना सर्वनामसज्ञेचा निषेध न करिता, सर्वनामान्त द्वन्द्वसमासाला सर्वनामसज्ञेचा निषेध करणे योग्य आहे असे दीक्षिताचे म्हणणे आहे आता 'त्यदादि' शब्दापूर्वी पठित असलेल्या सर्वादिगणातील शब्दामध्ये) 'त्वत्' असा तकारान्त शब्द पठित आहे (व 'त्व' असे दोन अकारान्त शब्द पठित नाहीत) असा पक्ष मानल्यास, प्रकृत सूत्राने द्वन्द्वसमासातील सर्वनामरूप अवयवाना देखील सर्वनामसज्ञेचा निषेध केला आहे असे मानल्याने फळात फरक दाखविता येतो अस म्हणतां येऊ शकते तरी, प्रकृत सूत्राचा तसा अर्थ केल्यास (त्याला प्रवृत्त होण्याकरिता 'त्वत्' हे एकच उदाहरण मिळू शकत असल्यामुळे) ते सूत्र अल्पविषयक ठरते, म्हणजे त्या सूत्राच्या प्रवृत्तीचे क्षेत्र अत्यन्त सकुचित ठरण्याचा प्रसंग येतो व ('कारकाणा क्रिययैवान्वय' या) न्यायाशी देखील विरोध येतो ('त्वत्' व 'इतर' या दोन शब्दांचा द्वन्द्वसमास केल्यास, 'त्वत्' या सर्वनामरूप अवयवाची सर्वनामसज्ञा प्रकृत सूत्राने नष्ट होते असे मानले तर, 'त्वत्' शब्दाहून 'अवध्' प्रत्यय न होता 'व' प्रत्यय होऊन 'त्वत्वेवरो' असे सामासिक रूप होईल परंतु प्रकृत सूत्राने द्वन्द्वसमासालाच तदन्तत्वामुळे प्राप्त होणाऱ्या सर्वनामसज्ञेचा निषेध केला आहे व त्या समासातील सर्वनामरूप अवयवाना सर्वनामरूपसज्ञेचा निषेध

केला नाही असें मानलें तर, 'त्वत्' याहून 'अकच्' प्रत्यय होऊन 'त्वकदितरौ' असें सामासिक रूप होईल व अशा रीतीने फळांत फरक दाखवितां येणें शक्य आहे. तथापि प्रकृत सूत्रानें द्वन्द्वसमासांतील सर्वनामरूप अवयवांता सर्वनामसंज्ञेचा निषेध केला आहे असें मानल्यानें तें सूत्र 'त्वत्' या एकाच सर्वनामाचे ठिकाणीं चरितार्थ होऊं शकेल. पण 'नैकमुदाहरणं योगारम्भं प्रयोजयति' असा न्याय असल्यामुळे, एकाच उदाहरणाकरितां पाणिनीनें प्रकृत सूत्र केले आहे असें मानणें अयोग्य ठरते आणि सर्वनामान्त द्वन्द्वसमासाला सर्वनामसंज्ञेचा निषेध केला आहे असें मानल्यानें त्या सूत्राला अनेक उदाहरणें मिळून तें सूत्र अनेक ठिकाणीं चरितार्थ ठरूं शकत असल्यामुळे व त्या सूत्राचा असा अर्थ केल्यानें 'कारकाणां क्रियैवान्वयः' या न्यायाशीं विरोध येत नसल्यामुळे, कीमुदीत जसा प्रकृत सूत्राचा अर्थ केला आहे तसाच अर्थ करणें योग्य आहे असा दीक्षितांच्या म्हणण्याचा आशय आहे.) 'न चैवं तदन्त-विधिना सुट्प्रसङ्गः' असें जें प्रकृत सूत्रावरील कीमुदीत म्हटलें आहे तें 'वर्णाश्रमेतराणाम्' इत्यादि उदाहरणांना अनुलक्षून म्हटलें आहे. 'द्वन्द्वे च' या प्रकृत निषेधक सूत्रानें द्वन्द्वसमासरूप समुदायाला सर्वनामसंज्ञेचा निषेध केला असल्यामुळे, त्या निषेधाच्या सामर्थ्यानेंच 'वर्णाश्रमेतराणाम्' या स्थलीं 'आम्' प्रत्ययाला 'मुट्' आगम होण्याची आपत्ति येत नाही असें कोणी म्हटल्यास, तें म्हणणें बरोबर नाही; कारण 'द्वन्द्वे च' हा निषेध, अङ्गाधि-कारांत पठित नसलेले व सर्वनामाहून होणारे 'व, तसिल्' इत्यादि प्रथम्य (सर्वनामान्त द्वन्द्वसमासाहून) न होण्यामध्ये, चरितार्थ ठरतां. (संज्ञाकारानें असें म्हणणें आहे की, 'द्वन्द्वे च' या सूत्रानें सर्वनामान्त द्वन्द्वसमासाच्या सर्वनामसंज्ञेचा निषेध केला असल्यामुळे, 'वर्णाश्रमेतराणाम्' या द्वन्द्वसमानाच्या सर्वनामसंज्ञा होत नाही व त्यामुळे 'अपि सर्वनाम्नः मुट्' सू. २.१७ या सूत्रानें 'आम्' प्रत्ययाच्या होण्याच्या मुटासमार्चा प्राप्तीच होत नाही. या शक्यवर

दीक्षित असे उत्तर देतात की, 'द्वन्द्वे च' हा निषेध अङ्गाधिकारात पठित नसलेल्या 'त्र, तसिल्' इत्यादि प्रत्ययाची निवृत्ति करण्यात चरितार्थ ठरत असल्यामुळे, तो निषेध 'पदाङ्गाधिकारे तस्य च तदन्तस्य च'—परि. २९—या परिभाषेचा बाध करू शकत नाही. म्हणून 'वर्णाश्रमेतराणाम्' या द्वन्द्वसमासात 'इतर' हा सर्वनामसंज्ञक शब्द समासाच्या अन्ती असल्यामुळे व प्रकृत सूत्राने त्या अवयवाची सर्वनामसज्ञा नष्ट होत नसल्यामुळे, अङ्गाधिकारात पठित असलेल्या 'आमि सर्वनाम्नः सुट्' या सूत्राने वरील परिभाषेच्या सामर्थ्याने, सर्वनामान्त समुदायाहून झालेल्या 'आम्' प्रत्ययाला सुडागम होण्याचा प्रसंग येतो. परंतु 'आमि सर्वनाम्नः सुट्' या सूत्राचा 'सर्वनाम्नो विहितः य. आम् तस्य सुट्' असा अर्थ केल्याने तो प्रसंग टळतो; कारण या उदाहरणात 'इतर' या सर्वनामरूप अवयवाहून 'आम्' प्रत्यय झाला नसून 'वर्णाश्रमेतर' या समुदायाहून तो प्रत्यय झाला असल्यामुळे व त्या समुदायाला प्रकृत सूत्राने सर्वनामसज्ञेचा निषेध केला असल्यामुळे, 'आमि सर्वनाम्नः सुट्' या सूत्राची या स्थली प्रवृत्ति होऊ शकत नाही व सुडागम होण्याची आपत्ति टळते.)

शब्दरत्न-न्याय्यत्वाच्चेति । किं चावयवमात्रनिषेधे "प्रयोगान्न सर्वनामाव्ययसंज्ञायाम्" इति "येन विधिः" इति सूत्रस्य भाष्य-प्रामाण्येन तदन्तस्य संज्ञायां वर्णाश्रमेतराणामिति भाष्यप्रयोगानुपपत्तिः । न ह्यत्र सर्वार्थवाचकत्वं नास्तीति यत्नं शक्यं मानाभावात् । लोषव्युत्पत्तिसिद्धस्य तस्यानेन निषेद्धुमशक्यत्वात् । नापि तस्य सर्वादिपाठो निविष्टत इति युक्तम् । तस्याप्यत्रान्तत्यादविधेयत्वाच्च । न च निषेधबंधधर्मम् । अवयवमुत्सायोपशाकज्यावृत्त्या चारितार्थान् । तदेव ध्येनयग्राह-फलबलाच्चेति । फलं सुवचमिति । तथा दक्षिणोत्तरपूर्वकाणामित्यादाववयवनिषेधेन चप्रत्यये समुदायसंज्ञाभावोऽपि फलम् । द्वन्द्वावयवमात्रे गुन्दरादिदिशोदयान्वया-

भाववत् कुत्सादिविवक्षया अभावः । समुदाये तद्विवक्षायान्तु
समुदायोत्तरप्रत्ययेन तदुक्तेतवियवात्तदुत्पत्तिरिति चिन्त्यमेतत् ।

‘ भवतिक्रियाया एव प्राधान्येन तदन्वयस्यैव न्याय्यत्वाच्च ’
असें जें मनोरमेंत म्हटलें आहे त्याखेरीज असें देखील म्हणतां येतें कीं,
प्रकृत सूत्रानें द्वन्द्वसमासांतील सर्वनामरूप अवयवालाच सर्वनामसंज्ञेचा
निषेध केला आहे (व सर्वनामान्त द्वन्द्वसमासरूप समुदायाला
सर्वनामसंज्ञेचा निषेध केला नाही) असें मानल्यास, ‘ येन
विधिस्तदन्तस्य ’ सू. १-१-७२ या सूत्रावरील भाष्यांत त्या सूत्राचीं
प्रयोजनें सांगतांना भाष्यकारांनीं ‘ प्रयोजनं सर्वनामाव्ययसंज्ञायाम् ’,
म्हणजे सर्वनामसंज्ञा आणि अव्ययसंज्ञा ही ज्या शब्दांना सांगितली
आहे ते शब्द अन्तीं असलेल्या शब्दांनाहि ती संज्ञा होते हें त्या
सूत्राचें एक प्रयोजन आहे, असें जें प्रयोजन सांगितलें आहे त्या
प्रमाणभूत भाष्यांतील प्रयोजनान्वयें, सर्वनामान्त ‘ वर्णाश्रमेतर ’
या द्वन्द्वसमासरूप समुदायाला तदन्तविधीनें सर्वनामसंज्ञा होईल व
त्यामुळे ‘ वर्णाश्रमेतराणाम् ’ असा जो भाष्यांत प्रयोग केला आहे
तो अयोग्य ठरण्याची आपत्ति येईल. (प्रकृत सूत्रानें द्वन्द्वसमासां-
तील सर्वनामरूप अवयवाला सर्वनामसंज्ञेचा निषेध केला आहे व
द्वन्द्वसमासरूप समुदायाला तदन्तविधीनें प्राप्त होणाऱ्या सर्व-
नामसंज्ञेचा निषेध केला नाही असें मानलें तर, ‘ वर्णाश्रमेतर ’
या द्वन्द्वसमासाच्या अन्तीं ‘ इतर ’ हा सर्वनामसंज्ञक शब्द असल्या-
मुळे, त्या समुदायाला सर्वनामसंज्ञा होईल व त्याहून होणाऱ्या
‘ आम् ’ प्रत्ययाला ‘ आमि सर्वनाम्नः सुट् ’ सू. २१७ या सूत्रानें
‘ सुट् ’ आगम होऊन ‘ वर्णाश्रमेतरेषाम् ’ असें रूप होईल व भाष्यांत
‘ वर्णाश्रमेतराणाम् ’ असा जो प्रयोग केला आहे तो चूक ठरण्याची
आपत्ति येईल. ती आपत्ति टाळण्याकरितां द्वन्द्वसमासरूप समुदायाला
तदन्तविधीनें प्राप्त होणाऱ्या सर्वनामसंज्ञेचा प्रकृत सूत्रानें निषेध केला
आहे हें मानणें भाग आहे. यावर शंकाकार अशी शंका करतो कीं, प्रकृत
सूत्रानें द्वन्द्वसमासांतील सर्वनामरूप अवयवाला सर्वनामसंज्ञेचा निषेध

केला आहे असे मानले असता, 'वर्णाश्रमेतर' या द्वन्द्वसमासाच्या अन्ती असणाऱ्या 'इतर' या सर्वनामरूप अवयवाला सर्वनामसज्ञेचा निषेध होत असल्याकारणाने, 'वर्णाश्रमेतर' हा द्वन्द्वसमासरूप समुदाय सर्वनामान्त आहे असे मानता येत नाही व त्यामुळे त्या समुदायाला तदन्तविधीने सर्वनामसज्ञा होत नाही आणि म्हणून त्या समुदायाहून होणाऱ्या 'आम्' प्रत्ययाला सुडागम होण्याची व 'वर्णाश्रमेतरेषाम्' असा प्रयोग होण्याची आपत्ति मुळीच येत नाही या शकेवर शब्दरत्नकार असे उत्तर देतात की,) 'वर्णाश्रमेतर' या द्वन्द्वसमासाच्या अन्ती असणारा 'इतर' हा शब्द सर्वार्थवाचक नाही असे मानण्यास काहीच प्रमाण नसल्यामुळे, तो शब्द सर्वार्थवाचक नाही असे म्हणता येणे शक्य नाही. (शब्दरत्नकाराच्या म्हणण्याचा आशय हा आहे की, 'वर्णाश्रमेतर' या समुदायातील 'इतर' या अन्त्य पदाला प्रकृत सूत्राने सर्वनामसज्ञेचा निषेध केला तरी, तो शब्द समासात उपसर्जन झाला नसून, 'उभयपदार्थप्रधानो द्वन्द्वः' या वचनान्वये, प्रधान असल्यामुळे, त्याचे ठिकाणी जी सर्वार्थवाचकता आहे ती कशी नाहीशी होणार ? ती नाहीशी होऊ शकत नसल्याकारणाने, त्या शब्दाचे ठिकाणी सर्वदित्व आहे असे मानणे भाग आहे व तसा सर्वार्थवाचक सर्वादिगणान्तर्भूत 'इतर' हा शब्द द्वन्द्वसमासाच्या अन्ती असल्यामुळे, 'प्रयोजन सर्वनामाव्ययसज्ञायाम्' या प्रमाणभूत भाष्यवचनान्वये त्या समुदायाला तदन्तविधीने सर्वनामसज्ञा होण्याची व 'वर्णाश्रमेतरेषाम्' असे भाष्यविरुद्ध अनिष्ट रूप होण्याची आपत्ति येते. सर्वनामान्त द्वन्द्वसमासरूप समुदायाला प्रकृत सूत्राने सर्वनामसज्ञेचा निषेध केला आहे असे मानल्यानेच ती आपत्ति टळते. प्रकृत सूत्रावरील शब्देन्दुशेखरात देखील 'विञ्चावयवमात्रस्य निषेधे वर्णाश्रमेतराणामित्यत्र सर्वार्थवाचकमर्वाद्यन्तत्वेन समुदायसञ्ज्ञायां सुडापत्तिः, तस्य सञ्ज्ञानिषेधेऽपि सर्वार्थवाचकसर्वादित्वानपायात् ।' असेच म्हटले आहे. आता सर्वनामसज्ञेचा निषेध केल्याने सर्वार्थवाचकतेचा निषेध आपोआपच सिद्ध होतो असे दका-

काराने म्हटल्यास, त्यावर शब्दरत्नकार असे उत्तर देतात की,)
 'वर्णाश्रमेतर' या द्वन्द्वसमासाच्या अन्ती असणाऱ्या 'इतर' या
 शब्दाच्या लौकिक व्यवहारांत प्रसिद्ध असलेल्या सर्वार्थवाचकतेचा प्रकृत
 सूत्राने निषेध करतां येणे शक्य नाही. (शब्दरत्नकारांच्या म्हण-
 ष्याचा भावार्थ हा आहे की, सर्वादिगणांत पठित असलेल्या शब्दांची
 सर्वार्थवाचकता लौकिकव्यवहारसिद्ध असल्यामुळे, त्यांना 'सर्वनाम-
 संज्ञेचा निषेध केला तरी त्यांची सर्वार्थवाचकता त्या योगाने नाहीशी
 होऊं शकत नाही; कारण कितीहि निषेध केले तरी वस्तुस्थिति
 बदलतां येणे अशक्य आहे हे 'वचनशतेनापि वस्तुनोऽन्यथाकरणाशक्तेः'
 या न्यायावरून सिद्ध होते. म्हणून 'वर्णाश्रमेतर' या समुदायाच्या
 अन्ती 'इतर' हा सर्वार्थवाचक सर्वादिगणान्तर्भूत शब्द असल्यामुळे
 त्या समुदायाला तदन्तविधीने सर्वनामसंज्ञा होण्याची आपत्ति येते
 व त्यामुळे 'वर्णाश्रमेतरेषाम्' असे अनिष्ट रूप होऊं पाहते.)
 द्वन्द्वसमासांतील सर्वनामरूप अवयवांचा सर्वादिगणांत पाठ नाही
 असे मानावे अशा प्रकारचा प्रकृत सूत्राने निषेध केला आहे असे
 देखील म्हणणे योग्य नाही; कारण तशा प्रकारचा निषेध प्रकृत
 प्रकरणांत आरंभिला नसून प्रकृत सूत्रांत तो विधेयरूपाने सांगितला
 नाही. ('वर्णाश्रमेतर' या द्वन्द्वसमासांतील 'इतर' हा अन्त्य शब्द
 प्रधान असून उपसर्जन नसल्यामुळे त्याची स्वभावसिद्ध लोकप्रसिद्ध
 सर्वार्थवाचकता नष्ट होऊं शकत नाही. त्यामुळे 'वर्णाश्रमेतर' हा
 समुदाय तदन्तविधीने सर्वनामसंज्ञक ठरण्याची आपत्ति येते.
 'उपसर्जनीभूता न सर्वादयः' या वार्तिकाने ज्याप्रमाणे उपसर्जन
 झालेले सर्वादि शब्द सर्वादिगणांत पठित नाहीत असे त्या वार्तिकां-
 तील 'न सर्वादयः' या विधेयाने सांगितले आहे तसे
 'द्वन्द्वावयवीभूता न सर्वादयः' अशा प्रकारे प्रकृत सूत्राने विधान
 केले नाही. तसे विधान केले असते तर, द्वन्द्वसमासावयवीभूत
 सर्वनाम सर्वादिगणांत पठित नाहीत व त्याहून बहिर्भूत
 आहेत असे मानतां आले असते. पण तसे विधान केले नसल्यामुळे,

‘वर्णाश्रमेतरेषाम्’ असे रूप होण्याची, वर सांगितल्याप्रमाणे जी आपत्ति येते ती टाळण्याकरिता हे मानणे भाग आहे की, प्रवृत्त सूत्राने सर्वनामान्त द्वन्द्वसमासाला सर्वनामसज्ञेचा निषेध केला आहे. ‘द्वन्द्वावयवीभूता न सर्वादि’ असा जर सर्वादिगणात) सर्वनामसज्ञानिषेधक पाठ केला असता तर तो व्यर्थ ठरला असता असे म्हणता येत नाही, कारण तसा पाठ केला असता तर, द्वन्द्वसमासातील सर्वनामरूप अवयवाहून त्या अवयवाची कुत्सा बोधित करणारा ‘अकच्’ प्रत्यय झाला नसता व अशा रीतीने तो निषेधक पाठ चरितार्थ ठरला असता (पण तसा निषेधक पाठ न करिता ‘द्वन्द्वे च’ हे निषेधक सूत्र केले असल्यामुळे त्यावरून हे स्पष्ट होते की, द्वन्द्वसमासातील सर्वनामरूप अवयवाला सर्वनामसज्ञानिषेध होणे अभिप्रेत नसून द्वन्द्वसमासरूप समुदायालाच सर्वनामसज्ञानिषेध होणे अभिप्रेत आहे) आणि हे ध्वनित करण्याच्या हेतूनेच ‘फलप्रलाच्च समुदायग्रहणमेवोचितम्’ असे मनोरमैत म्हटले आहे. ‘यद्यपि त्वच्छब्दस्तान्त इति पक्षेऽवयवनिषेधेऽपि फल सुवचम्’ असे जे मनोरमैत म्हटले आहे त्याखेरीज, द्वन्द्वसमासातील सर्वनामरूप अवयवाला सर्वनामसज्ञेचा निषेध केल्याने ‘दक्षिणोत्तरपूर्वकाणाम्’ इत्यादि द्वन्द्वसमासांत ‘पूर्व’ या अवयवाला कुत्सार्थक (‘अकच्’ प्रत्यय न होता) ‘व’ प्रत्यय होऊन त्यायोगाने द्वन्द्वसमासास्य समुदायाला जी (तदन्तविधीने) सर्वनामसज्ञेची प्राप्ति होते ती देखील (गामागिन्यादिस्य समुदायाच्या अन्ती सर्वनामसज्ञा नसणारा ‘इतरव’ हा ‘व’ प्रत्ययान्त शब्द येत असल्यामुळे) होऊ शकत नाही, असेहि पण दाखविता येते (आता ‘यद्यपि . . . फल सुवचम्’ असे जे मनोरमैत म्हटले आहे त्या मताचे शब्दरत्नकार ‘द्वन्द्वावयवमात्रे . . . इति चिन्त्यमेतन्’ या पुढील पत्रांत गण्डन करितात) द्वन्द्वसमासातील वेवळ अवयवाचे ‘गुन्दर’ इत्यादि शब्द जसे विशेषण मानता येत नाहीत व त्या शब्दांपा त्या अवयवांत विशेषणरूपाने जसा अन्यय करता येत नाही (य समुदायापेक्ष

‘सुन्दर’ इत्यादि शब्द विशेषण मानतां येतात व त्यांतच विशेषणरूपानें अन्वित होतात) त्याचप्रमाणें द्वन्द्वसमासांतील अवयवाचे ठिकाणीं कुत्सा इत्यादि अर्थाची विवक्षा नसते, म्हणजे द्वन्द्वसमास केल्यावर द्वन्द्वसमासांतील अवयवाहून कुत्साचर्थक प्रत्यय करतां येत नाही व तसा प्रत्यय समुदायाहूनच करतां येऊं शकतो, असें मानलें पाहिजे. समुदायाचे ठिकाणीं कुत्सा इत्यादि अर्थाची विवक्षा असल्यास, समुदायाहून कुत्साचर्थक प्रत्यय केला असतां, त्या प्रत्ययानें त्या समासांतील अवयवांची देखील कुत्सा बोधित होत असल्यामुळे, पुन्हा अवयवाहून कुत्साचर्थक प्रत्यय करतां येऊं शकत नाही आणि म्हणून ‘अवयवनिषेधेऽपि फलं सुवचम्’ असें जें मनोरमेंत म्हटलें आहे तें बरोबर आहे असें मानतां येत नाही. (‘सुन्दररामलक्ष्मणी’ या द्वन्द्वसमासांतील ‘सुन्दर’ हा शब्द केवळ राम किंवा लक्ष्मण या अवयवाचें विशेषण होऊं शकत नाही. तो शब्द ‘रामलक्ष्मणी’ या समुदायाचेंच विशेषण होऊं शकतो. तसेंच ‘रामलक्ष्मणी’ असा द्वन्द्वसमास केल्यावर त्या समासांतील एकाच अवयवाचें सुन्दरत्व बोधित करण्याकरितां ‘सुन्दरः’ या विशेषणाचा प्रयोग करतां येत नाही. त्याचप्रमाणें द्वन्द्वसमासांतील अवयवांची कुत्सा बोधित करण्याकरितां त्या समासांतील अवयवाहून कुत्साबोधक प्रत्यय करतां येत नाही. तसा प्रत्यय समुदायाहूनच करतां येतो व समुदायाहून तसा प्रत्यय केला असतां, तो प्रत्यय समासांतील प्रत्येक अवयवाची कुत्सा बोधित करणारा ठरत असल्यामुळे, ‘उक्तार्थानामप्रयोगः’ या न्यायान्वये, पुन्हा अवयवाहून कुत्साबोधक प्रत्यय करतां येत नाही. सारांश द्वन्द्वसमासांतील सर्वनामरूप अवयवाहून कुत्साचर्थबोधक प्रत्यय करतां येऊं शकत नसल्यामुळे, ‘अवयवनिषेधेऽपि फलं सुवचम्’ असें जें मनोरमेंत म्हटलें आहे तें म्हणणें योग्य ठरत नाही. म्हणून द्वन्द्वसमासांतील सर्वनामरूप अवयवांना सर्वनामसंज्ञेचा निषेध करून कोणतेंहि फल निष्पन्न होत नसल्यामुळे, सर्वनामान्त द्वन्द्वसमासरूप समुदायालाच प्रकृत सूत्रानें

सर्वनामसंज्ञेचा निषेध केला आहे हेंच मानणें योग्य ठरतें असा शब्दरत्नकारांच्या म्हणण्याचा आशय आहे. आपली असे की, सर्वादिगणांत 'त्वत्' असा तान्त शब्द पठित आहे असा पक्ष मानून दीक्षितानी 'अवयवनिषेधेऽपि फलं सुवचम्' असे म्हटलें आहे. पण तसा तान्त पाठ अनेक वैयाकरणांच्या मते अप्रामाणिक असल्यामुळे, 'अवयवनिषेधे फलाभावः' असेच मानणे उचित ठरते.)

शब्दरत्न-समुदायनिषेधे तु द्वन्द्वस्य संज्ञिनोऽधिकरणत्व-विवक्षया सप्तमी बोध्या । यद्वा इय सप्तमी प्रथमार्थे । "अकचस्वरो तु कर्तव्यौ प्रत्यङ्गं मुक्तसंशयो" इति भाष्योक्तं तत्प्रकरणविषय-स्मृत्यन्तरेण, तद्विषये "न बहुव्रीहौ" इत्येतत्साहचर्येण वा एत-त्प्रकरणस्यसप्तमीनिर्देशानां तदर्थं कर्तव्यचित्यात् । किं च "विभाषा जसि" इत्यनेन फलाभावादवयवनिषेधाभावे तत्साहचर्येणार्थाधिका-रानुरोधेन च "द्वन्द्वे च" इत्यस्याप्यवयवनिषेधकत्वाभावः । एतेन सप्तमीनिर्देशसामर्थ्याद्, बहुलक्ष्यसंस्कारानुरोधाच्च विद्यमानानीत्य-ध्याहारेण समुदायस्यावयवानां चार्थं निषेधः । तत्र समुदायस्य व्यपदेशिवद्भावेन निषेधः । आधारार्थेयभावेऽपि व्यपदेशिवद्भावस्य "अनद्यतने लङ्" "तुल्यास्य" "प्रत्ययस्यात्" इत्यादिसूत्र-स्यभाष्यादौ स्पष्टत्वात् । तत्फलं च वर्णाश्रमेतराणामित्यादाववय-वसर्वनामत्वप्रयुक्तोऽपि नाश्रजित्यपास्तम् । इतरकशब्देन समासेऽ-तिभवकानित्यादाविव तच्छ्रुणस्य दुर्वारत्वेन तद्विषये फलाभावाच्चेति दिक् । श्यायत्येति । समुदायात्प्राप्तस्येति शेषः ।

प्रकृत सूत्रानें द्वन्द्वरूप समुदायाला सर्वनामसंज्ञेचा निषेध केला आहे असे मानले असता, या पक्षामध्ये 'द्वन्द्वे' ही सप्तमी, संज्ञी जो द्वन्द्व त्याचे ठिकाणी 'अधिकरणाची विवक्षा करून, म्हणजे तो सर्वनामसंज्ञानिषेधाचे अधिकरण आहे असे मानून, केली आहे असें समजावे, किंवा 'द्वन्द्वे' ही सप्तमी प्रथमेच्या अर्थाची वाचक आहे असे मानावें. (असें मानले असता, 'द्वन्द्वे' = द्वन्द्वस्य सर्वनामसंज्ञा

न भवति' किंवा 'द्वन्द्वः सर्वनामसंज्ञको न भवति' असा प्रकृत सूत्राचा अर्थ होऊन दोन्ही प्रकारच्या वाक्यांचा सारखाच अर्थ होतो.) सर्वनामसंज्ञानिषेधक प्रकरणामध्ये ('न बहुव्रीही' १-१-२९ या सूत्रावरील भाष्यांत भाष्यकारांनीं) 'अकच्स्वरौ तु कर्तव्यौ प्रत्यङ्गं मुक्तसंशयौ' असें जें स्मृतिरूप वचनान्तर पठित केले आहे त्या वचनाच्या आधारे किंवा 'न बहुव्रीही' या सूत्राच्या साहचर्यरूप सामर्थ्यामुळे, सर्वनामसंज्ञानिषेधक प्रकरणांत सप्तमीचा निर्देश करून जीं सूत्रें पठित केलीं आहेत त्या सूत्रांतील सप्तमी 'प्रथमा विभक्तीची वाचक आहे असें मानून त्या सूत्रांचा अर्थ करणें उचित आहे. (बहुव्रीहिसमासांतील सर्वनामरूप अवयवाला, कोणताहि संशय मनांत न बाळगतां, अकच् प्रत्यय करावा असें 'न बहुव्रीही' या सूत्रावरील भाष्यांत म्हटले असल्यामुळे, 'न बहुव्रीही' या सूत्राचा 'बहुव्रीही यानि सर्वादीनि तेषां सर्वनामसंज्ञा न भवति' असा अर्थ करतां येत नाही; कारण तसा अर्थ केल्यास, बहुव्रीहिसमासांतील सर्वनामरूप अवयवाहून, त्यांची त्या अर्थान्वये सर्वनामसंज्ञा नाहीशी होत असल्यामुळे, 'अकच्' प्रत्यय करतां येणें शक्य नाही, आणि म्हणून 'बहुव्रीही' हें सप्तम्यन्त पद प्रथमेच्या अर्थाने वाचक मानून 'बहुव्रीहिः सर्वनामसंज्ञको न भवति' असा त्या सूत्राचा अर्थ करणें उचित ठरते. त्याचप्रमाणे प्रकृत सूत्र देखील सर्वनामसंज्ञानिषेधक प्रकरणांत पठित असून 'न बहुव्रीही' या सूत्राच्या जवळ तें पठित केले असल्यामुळे, त्या सूत्राच्या साहचर्यानें प्रकृत सूत्रांतील 'द्वन्द्वे' हो सोत्र सप्तमी 'व्यत्ययो बहुलम्' सू. ३४३३ या सूत्राच्या आधारे प्रथमेच्या अर्थाने वाचक मानून 'द्वन्द्वः सर्वनामसंज्ञको न भवति' असाच प्रकृत सूत्राचा अर्थ करणें योग्य ठरते. तसा अर्थ केला असतां, द्वन्द्वसमासरूप समुदायालाच सर्वनामसंज्ञेचा निषेध होतो व त्या समासांतील सर्वनामरूप अवयवाला तो निषेध लागू पडत नाही हें उघड होते.) दुसरें असें कीं, 'विभाषा जसि' सू. २२५ या सूत्रानें द्वन्द्वसमासांतील सर्वनामरूप अवयवाला सर्व-

नामसज्ञेचा विकल्पेकरून निषेध केला आहे असे मानल्याने कोणतेहि फल निष्पन्न होत नसल्यामुळे, अवयवाला सर्वनामसज्ञेचा निषेध केला नाही असेच मानले पाहिजे व (प्रकृत सूत्र 'विभाषा जसि' या सूत्राच्या लगेच पूर्वी पठित असून त्या उत्तर सूत्रात अनुवृत्त होत असल्यामुळे) त्या उत्तर सूत्राच्या साहचर्यसामर्थ्याने आणि तसेच अर्थाधिकाराच्या अनुरोधाने हेच निष्पन्न होते की, 'द्वन्द्वे च' या प्रकृत सूत्राने द्वन्द्वसमासातील सर्वनामरूप अवयवाला सर्वनामसज्ञेचा निषेध होत नाही (व सर्वनामान्त द्वन्द्वसमासालाच प्रकृत सूत्राने सर्वनामसज्ञेचा निषेध होतो. 'विभाषा जसि' या सूत्राने, सर्वनामान्त द्वन्द्वसमासापुढे 'जस्' प्रत्यय आला असता, जे विकल्पेकरून सर्वनामसज्ञा होण्याचे विधान केले आहे ते, द्वन्द्वसमासातील सर्वनामरूप अवयवाला लागू पडणारे विधान नसून, द्वन्द्वसमासरूप समुदायालाच लागू पडणारे विधान आहे; कारण 'जस्' प्रत्यय द्वन्द्वसमासरूप समुदायाहूनच होत असून त्या समासातील सर्वनामरूप अन्य अवयवाहून होत नाही, आणि त्या सूत्राच्या लगेच मागे प्रकृत सूत्र पठित असल्यामुळे त्या सूत्राच्या साहचर्यसामर्थ्याने हेच मानणे उचित आहे की, त्या उत्तर सूत्रासारखेच प्रकृत सूत्र देखील द्वन्द्वसमासरूप समुदायासंबंधानेच, म्हणजे त्या समुदायाला सर्वनामसज्ञा न व्हावी याचेच, विधान करणारे सूत्र आहे दुसरे असे की, 'विभाषा जसि' या उत्तर सूत्रात प्रकृत सूत्राची अनुवृत्ति होते व ती अनुवृत्ति शब्दाधिकारानुरोधाने होत नसून अर्थाधिकारानुरोधाने होते असेच मानले पाहिजे; कारण जेथे अर्थाधिकार मानून अनुवृत्ति करणे संभवते तेथे शब्दाधिकार मानून अनुवृत्ति करण अयोग्य आहे असा सिद्धान्त आहे व या सिद्धान्ताच्या आधारे हेच मानले पाहिजे की, 'द्वन्द्वे च' या प्रकृत सूत्राचा जसा अर्थ आहे त्या अर्थाला धरूनच त्या सूत्राची 'विभाषा जसि' या सूत्रात अनुवृत्ति केली आहे व त्या अर्थाचा परित्याग करून केवळ शब्दाची अनुवृत्ति केली नाही असे मानले असता, 'विभाषा जसि' या

सूत्राचा, वर सांगितल्याप्रमाणें, इष्ट अर्थ सिद्ध होण्याकरितां हेंच मानणें भाग आहे कीं, त्या सूत्रांत अर्थाधिकारानुरोधानें अनुवृत्त होणारें प्रकृत सूत्र द्वन्द्वसमास रूप समुदायालाच सर्वनामसंज्ञेचा निषेध करणारें सूत्र आहे. तसें न मानतां तें सूत्र अवयवनिषेधक आहे असें मानल्यास, त्या सूत्राच्या अर्थानुपूर्वक अनुवृत्तिसामर्थ्यानें 'विभाषा जसि' हें सूत्र देखील द्वन्द्वसमासांतील सर्वनामरूप अन्त्य अवयवाला 'जस्' प्रत्यय पुढें आल्यास विकल्पेंकरून सर्वनामसंज्ञा होण्याचें विधान करणारें सूत्र आहे असा त्या सूत्राचा अनिष्ट अर्थ होण्याची आपत्ति येईल. ती आपत्ति टाळण्याकरितां प्रकृत सूत्र सर्वनामान्त द्वन्द्वसमासाला सर्वनामसंज्ञेचा निषेध करणारें सूत्र आहे असेंच मानणें भाग आहे. आता प्रकृत सूत्रासंबंधानें खण्डनकाराचें असें म्हणणें आहे कीं, प्रकृत सूत्रांत 'द्वन्द्वस्य' असा षष्ठीनिर्देश न करितां 'द्वन्द्वे' असा) सप्तमीनिर्देश केला असल्यामुळे त्या निर्देशाच्या सामर्थ्यानें व तसेंच तें सूत्र अनेक लक्ष्यांना लागू पडावें याकरितां, 'विद्यमानानि' हें पद अव्याहृत केल्यानें, द्वन्द्वरूप समुदायाला व तसेंच त्या समुदायांतील सर्वनामरूप अवयवांना सर्वनामसंज्ञेचा निषेध सिद्ध होतो. व्यपदेशिवद्भावानें समुदायाला सर्वनामसंज्ञेचा निषेध लागू पडतो; कारण 'अनद्यतने लङ्' सू. ३-२-१११, 'तुल्यास्यप्रयत्नं सवर्णम्' सू. १-१-९, 'प्रत्ययस्थात्कात्पूर्वस्य' सू. ७-३-४४ इत्यादि सूत्रांवरील भाष्यांवरून हें स्पष्ट होतें कीं, आधारावयवावाला देखील व्यपदेशिवद्भाव लागू पडतो, म्हणजे 'व्यपदेशिवदेकस्मिन्'—परि. ३०—ही परिभाषा लागू पडते, व अशा रीतीनें सर्वनामान्त द्वन्द्वसमासरूप समुदायाला व त्यांतील सर्वनामरूप अवयवाला प्रकृत सूत्रानें सर्वनामसंज्ञेचा निषेध केला आहे असें मानल्यानें, 'वर्णाश्रमेतराणाम्' इत्यादि स्थलीं द्वन्द्वसमासांतील अन्त्यावयव 'इतर' या शब्दाहून सर्वनामसंज्ञेच्या निमित्तामुळे होणारा 'अकच्' प्रत्यय देखील होत नाहीं हें फल सिद्ध होतें. पण प्रकृत सूत्राचें वर जसें व्याख्यान केले आहे त्या व्याख्यानानें हें

वरील म्हणणे खण्डित होते. (खण्डनकाराच्या म्हणण्याचा असा आशय आहे की, जर द्वन्द्वरूप सर्वनामान्त समुदायालाच सर्वनाम-सज्ञानिषेध होणे पाणिनीला अभिप्रेत असते तर पाणिनीने प्रकृत सूत्रात पष्ठीनिर्देश करून 'द्वन्द्वस्य च' असे सूत्र पठित केले असते व त्यायोगाने प्रकृत सूत्राचा 'द्वन्द्वस्य सर्वनामसज्ञा न भवति' असा स्पष्ट अर्थ झाला असता परंतु पाणिनीने प्रकृत सूत्रात 'द्वन्द्वे' असा आधारसप्तमीचा निर्देश केला असल्यामुळे, या सूत्रात आधारा-धेयभाव व्यक्त करणारे 'विद्यमानानि' हे पद अध्याहृत करणे उचित आहे व ते पद अध्याहृत केल्याने, द्वन्द्वरूप समुदाय हा आधार असून त्या समुदायातील पदे ही आधेय असल्यामुळे, 'द्वन्द्वे विद्यमानानि यानि सर्वादीनि तानि सर्वनामसज्ञकानि न भवन्ति' असा सूत्रार्थ होतो एवढेच नव्हे तर व्यपदेशिवद्भावाने द्वन्द्व हा आधार व द्वन्द्व हाच आधेय मानल्यास, द्वन्द्वसमासाला देखील सर्वनामसज्ञेचा निषेध होता अशा रीतीने प्रकृत सूत्रातून अधिक अर्थ निघत असून ते सूत्र अधिक लक्ष्यसंस्कारक व व्यापक होत असल्यामुळे, म्हणजे सर्वनामसज्ञानिषेधाकरिता प्रकृत सूत्राला द्वन्द्वसमास व त्यातील पदे ही दोन्ही प्रकारची लक्ष्ये मिळत असल्यामुळे, आधारसप्तमीनिर्देशाच्या सामर्थ्याने प्रकृत सूत्राचा धर जसा व्यापक अर्थ केला आहे तसाच अर्थ करणे इष्ट आहे. आतां जेथे आधार त्यात राहणाऱ्या आधेयाहून भिन्न आहे तशाच ठिकाणी आधाराधेयभाव मानता येतो आणि म्हणून जरी द्वन्द्वसमास त्यात विद्यमान असणाऱ्या पदांचा आधार मानता येतो तरी द्वन्द्वसमास हाच द्वन्द्वसमासाचा आधार मानता येत नाही आणि त्यामुळे द्वन्द्वसमासाला सर्वनामसज्ञेचा निषेध सिद्ध होऊ शकत नाही अशी कोणी शका केल्यास, त्या शकेवर खण्डनकाराचे असे उत्तर आहे की, जरी आधार व आधेय एकच असले तरी त्यांच्यात भेद आरोपित केल्याने व्यपदेशिवद्भावाने आधाराधेयभाव मानता येतो. जसे एकाच खोलीचे घर असल्यास घर जरी खोलीहून भिन्न नाही तरी,

‘घरांतील खोली’ असा लौकिक व्यवहारांत ज्याप्रमाणे प्रयोग होतो त्याचप्रमाणे प्रकृत स्थलीं देखील समजावे. आधार व आधेय एकच असून देखील तशा स्थलीं व्यपदेशिवद्भावेन आधाराधेयसंबंध कल्पितां येतो या मताचे समर्थन करण्याकरितां खण्डनकाराने तीन सूत्रांवरील भाष्यांचे प्रमाण दिले आहे. प्रथम सूत्र ‘अनद्यतने लङ्’ हे होय. त्या सूत्रावरील भाष्यांत भाष्यकारांनीं ‘न विद्यते अद्यतनः अस्मिन् सः अनद्यतनः तस्मिन् अनद्यतने’ असा बहुव्रीहिसमास करून त्याचे प्रयोजन सांगतांना ‘अध्य च ह्यश्वाऽभुक्ष्महीति व्यामिश्रे लुडेव यथा स्यात्’ असें म्हटले आहे. यावरं पूर्वपक्षीनें ‘यद्देवमद्यतनेऽपि लङ् प्राप्नोति । न ह्यद्यतनेऽद्यतनो विद्यते ।’ अशी शंका केली असतां, भाष्यकार असें उत्तर देतातः— ‘अद्यतनेऽपि ह्यद्यतनो विद्यते । कथम् ? । व्यपदेशिवद्भावेन ।’ या भाष्यांतील ‘व्यपदेशिवद्भावेन’ या पदाचे व्याख्यान करितांना कौयटाने ‘यथा मुख्ये भेद आधाराधेयभावो भवति तटे तिष्ठतीति, तथेहापि समुदायावयवभेदाश्रयेण समुदायेऽद्यतनेऽवयवा अद्यतनाः सन्तीत्यनद्यतनो न भवतीत्युच्यते ।’ असें म्हटले आहे. द्वितीय सूत्र ‘तुल्यास्यप्रयत्नं सवर्णम्’ हे होय. या सूत्रावरील भाष्यांत भाष्यकार म्हणतात— ‘सर्वमुखस्थानमवर्णमेक इच्छन्ति । एवमपि व्यपदेशो न प्रकल्पत आस्ये येषां तुल्यो देश इति । व्यपदेशिवद्भावेन व्यपदेशो भविष्यति ।’ या भाष्याचा अर्थ हा आहे कीं, कित्येक असें म्हणतात कीं, सगळेच मुख हे ‘अ’वर्णाचे स्थान होय. पण असें मानल्यास मुखामध्ये ज्यांचा तुल्य देश आहे हा व्यवहार जुळू शकणार नाही अशी कोणी शंका केल्यास, या शंकेवर भाष्यकार असें उत्तर देतात कीं, ‘व्यपदेशिवदेकस्मिन्’ या परिभाषान्मध्ये तसा व्यवहार जुळण्यांत, म्हणजे व्यपदेशिवद्भावेन मुख्य हेच आधार व मुख हेच आधेय मानले असतां, कांहीं अडचण येत नाही. ‘प्रत्ययस्थात्कारपूर्वस्य’ हे तृतीय सूत्र होय. या सूत्रावरील भाष्यांत भाष्यकारांनीं असा प्रश्न केला आहे कीं, ‘कात्’ या

पदानें 'क' या सघाताचे ग्रहण होते किंवा केवळ ककार या वणचि ग्रहण होणे. सघाताचे ग्रहण होते असे मानल्यास, जेथें 'क' प्रत्यय झाला आहे तेथें त्या 'क' प्रत्ययाला प्रत्ययस्थ 'क' कसे ग्रहणता येईल? यावर भाष्यकाराचा आशय स्पष्ट करिताना कैयटानें 'स्थग्रहणे तु क्रियमाणे सर्वत्र भवति, प्रत्ययस्यापि व्यपदेशिवद्भावेन प्रत्ययस्थत्वात्' असे म्हटले आहे. सारास वरील तीन्ही भाष्यावरून हे स्पष्ट होते की, जेथें आधार व आधेय एकच आहे तेथें देखील व्यपदेशिवद्भावानें आधाराधेयसंबंध गौणोपचारानें कल्पिता येतो व तसा संबंध द्वन्द्वसमासाचे ठिकाणी कल्पल्यानें द्वन्द्वसमासाला देखील सर्वनामसज्ञेचा निषेध सिद्ध होतो असे खण्डनकाराचे ग्रहण आहे. यावर शब्दरत्नकार असे उत्तर देतात की, द्वन्द्वसमासातील सर्वनामरूप अवयवाला सर्वनामसज्ञेचा निषेध केल्यानें कोणतेहि फल निष्पन्न होत नाही हे वर सिद्ध करून दाखविले असल्यामुळे, खण्डनकारानें 'द्वन्द्वे' ही आधारसप्तमी मानून प्रकृत सूत्रानें द्वन्द्वसमासरूप समुदायाला व तसेच त्या समुदायातील सर्वनामरूप अवयवाला सर्वनामसज्ञेचा निषेध होतो असे जें सिद्ध करून दाखविले आहे तसे वरण्यात काहीच फायदा नाही व तसे करण्याची काही गरजहि नाही. 'द्वन्द्वे' ही प्रथमार्थक सप्तमी मानून पूर्वी जसा प्रकृत सूत्राचा अर्थ केला आहे तसा अर्थ केल्यानें सर्व इष्ट रूपाची सिद्धि होत असल्यामुळे, तसाच अर्थ करणे योग्य आहे असा शब्दरत्नकाराच्या ग्रहण्याचा आशय आहे) दुमरे असे की, ('अकच्वरौ तु कर्तव्यौ प्रत्यङ्ग भुवत्सशयौ' या भाष्यवचनान्वये अन्तरङ्गत्वामुळे 'इतर' शब्दाहून प्रथम 'अकच्' प्रत्यय करून 'इतरक' असे जें रूप होते त्या) 'इतरक' शब्दाशी ('वर्णाश्रम' या शब्दाचा) द्वन्द्वसमास केल्यानें, 'अतिभवकान्' इत्यादि स्थली जसे 'अकच्' प्रत्ययाचे श्रवण होते तसेच, ('वर्णाश्रमेतरका.' या) द्वन्द्वसमासात 'अकच्' प्रत्ययाचे श्रवण होणे हे टाळता येणे अशक्य आहे. ग्रहण अवयवाला सर्वनामसज्ञेचा निषेध केल्यानें काहीच

फल निष्पन्न होत नाहीं हें उघड होतें. (' भवत् ' या सर्वनामाहून ' अकच् ' प्रत्यय केला असतां ' भवकत् ' असें रूप होतें व ' भवकन्तमतिक्रान्तः अतिभवकान् ' असें प्रथमेच्या एकवचनाचें रूप होऊन त्यांत जसें ' अकच् ' प्रत्ययाचे स्पष्ट श्रवण होतें त्याचप्रमाणें ' इतर ' या सर्वनामाहून प्रथम ' अकच् ' प्रत्यय करून नंतर द्वन्द्वसमास केला असतां, ' वर्णाश्रमेतरकाः ' असें जें सामासिक रूप होतें त्यांत देखील ' अकच् ' प्रत्ययाचें श्रवण होतेंच. म्हणून द्वन्द्वसमासांतील सर्वनामरूप अवयवाला सर्वनामसंज्ञेचा निषेध करून कांहींच फायदा नाहीं आणि ' अम् ' प्रत्यय ' इतरक ' या सर्वनामाहून झाला नसून सर्वनामसंज्ञक नसणाऱ्या समुदायाहून झाला असल्यामुळे व सुडागमाच्या विषयांत विहितविशेषणपक्ष मानला असल्यामुळे, सुडागमाचीं निवृत्ति होतेच असें शब्दरत्नकारांचें म्हणणें आहे.) ' व्यावृत्त्या चरितार्थत्वात् ' असें जें मनोरमेत म्हटलें आहे त्यापूर्वी ' समुदायात् प्राप्तस्य ' हीं पदें अध्याहृत आहेत, म्हणजे ' अनाङ्गस्य समुदायात् प्राप्तस्य त्रतसिलादेव्यवृत्त्या चरितार्थत्वात् ' अशी ती मनोरमेतील पंक्ति वाचावी. (या विषयाचें विवरण मनोरमेत पूर्वी केलेच आहे.)

मनोरमा-जसाधारमिति । यद्यपि शीभावेन जस् अपह्लियते तथाऽपि औपचारिकमाधारत्वं बोध्यम् । यद्वा । जसः, इः जसिः, तस्मिन् । सूत्रः सप्तम्या लुक्, इत्यर्थतो व्याचष्टे--जसाधारमिति ।

(' विभाषा जसि ' सू. २२५ या सूत्रावरील कौमुदीत ' जसाधारं यत्कार्यं शीभावाख्यं तत्र कर्तव्ये द्वन्द्वे उक्ता संज्ञा वा स्यात् ' असें जें व्याख्यान केले आहे त्यांत ' जसाधारम् ' हें पद कां घातले आहे याचें कारण दीक्षित सांगतात. ' जसःशी ' सू. २१४ या सूत्रानें) ' जस् ' प्रत्ययाचे जागीं ' शी = ई ' हा आदेश केला असतां, जरी ' जस् ' प्रत्यय नाहीसा होतो तरी, ' जस् ' स्थानिक, म्हणजे ' जस् ' प्रत्ययाचे जागीं, ' शी ' आदेश होत असल्यामुळे, ' जस् ' प्रत्यय हा

‘शी’ कार्याचा गौण किंवा आरोपित व्यवहाराने आधार मानता येतो हे जाणावे (प्रवृत्त सूत्रात ‘जसि’ या आधारसप्तमीचा निर्देश केला असल्यामुळे, दीक्षिताना त्या पदाचा ‘जसाधारे शीभावे कर्तव्ये’ असा अर्थ करावा लागला वास्तविक स्थानी व आदेश या दोहोत निवर्त्यनिवर्तकभावरूप सबध असतो त्याच्यात आधाराधेयभावरूपसबध सभवत नाही, कारण तसा सबध असण्याकरिता आधार व आधेय हे दोन्ही आपापल्या स्वरूपाने युगपत् विद्यमान असावे लागतात तथापि येथे कल्पित किंवा आरोपित आधाराधेयभाव मानून दीक्षितानी ‘जसि’ या आधारसप्तमीचे वसे तरी समर्थन केले आहे पण हे समर्थन समाधानकारक न मानल्यास, दीक्षित ‘जसि’ या पदाचा दुसऱ्या रीतीने अर्थ करितात) अथवा ‘जस इ जसि तस्मिन्’ असा या ‘जसि’ पदाचा विग्रह करून व येथे सप्तमीविभक्तीचा सौत्रलुक् झाला आहे असे मानून सूत्रार्थ करावा आणि हा आशय मनात धरूनच प्रकृत सूत्राचे कौमुदीत ‘जसाधार यत् शीभावाख्य कार्यं वा स्यात्’ असे व्याख्यान केले आहे (प्रवृत्त सूत्रातील ‘जसि’ या पदाचा ‘जस इ तस्मिन्’ असा विग्रह केल्याने व सप्तमीच्या प्रत्ययाचा सौत्र लुक् झाला आहे असे मानल्याने, ‘जसि’ या पदाचा ‘जस स्थाने इकारे कार्यं कर्तव्ये = जस स्थाने जस शी इति सूत्रेण शी इति आदेशरूपे कार्यं कर्तव्ये’ असा अर्थ होतो आणि म्हणून दीक्षितानी तसा विग्रह सूत्रार्थ स्पष्ट होण्याकरिता केला आहे)

शब्दरत्न-यद्यपीति । जसीत्याधारसप्तमीति भाव । जस इरिति । इकारेण ईकारग्रहण बोध्यम् ।

‘यद्यपि शीभावेन आधारत्व बोध्यम्’ असे जें मनोरमंत म्हटले आहे त्याचा भावार्थ हा आहे की, ‘जसि’ ही आधारसप्तमी आहे (आणि म्हणूनच दीक्षितानी त्या पदाचा ‘जसाधार यत् शीकार्यं तस्मिन् कर्तव्ये’ असा कौमुदीत अर्थ केला

आहे.) 'जसः इः' असा जो 'जसि' या पदाचा विग्रह करून भिन्न तन्हेने दीक्षितांनी अर्थ केला आहे त्या विग्रहांतील इकाराने दीर्घ ईकाराचे ग्रहण होते असे समजावे. ('जसःशी' सू. २१४ या सूत्राने 'जस्' चे जागी ऱ्हस्व इकारादेश होत असून दीर्घ ईकारादेश होतो; परंतु इवर्णाने अठराहि प्रकारच्या इवर्णाचे ग्रहण होत असल्यामुळे, येथे इकाराने 'जसःशी' या सूत्राने होणाऱ्या दीर्घ ईकाररूप आदेशाचे ग्रहण करता येते.)

मनोरमा—“जराया जरसन्यतरस्याम्” ॥ विभक्ताविति । एतच्च “अष्टन आविभक्तौ” इत्यतोऽनुवर्तते । तेन जराया इदं जारमित्यादौ नातिव्याप्तिरिति भावः । पदेति । पदमङ्गं च विशेष्यम् विशेषणेन च तदन्तविधिरिति भावः । तदनुसारिभिरिति । इनातोः पूर्वविप्रतिषेधे एकसूत्रोपात्तत्वात् स्यादेशोऽपि ग्रहितुमुचित इति तेषामाशयः । अतएव—

वीतजन्मजरसः परं शुचि ब्रह्मणः पदसुपैतुमिच्छताम् ॥

इति भारविप्रयोगमसमञ्जसमिति मत्वा वीतजन्मजरस इति पठनीयमिति तैरुक्तम् । एतच्चेति । भाष्यकृता हि “टाडसि” इति सूत्रे इनातौ प्रत्याख्याय नादेशमदादेशं च विधाय नादेशे परे एत्वं योगविभागेन साधितम् । “बहुवचने झल्येत्” “ओसि च” तत “आडि” आडि च परेऽत एत्वं स्यात् । रामेण । तत “आपः संबुद्धौ च” एकारः स्यात् संबुद्धौ आडि ओसि च । न चैवमनेनेत्यत्र हलि लोपः स्यादिति वाच्यम् । अनादेशस्य नकारे परे विशिष्य विधानात् । तथा हि । “अनापि” नकारे आपि च परेऽन् स्यादित्यर्थः । सूत्रे अ, इति नान्तस्य नपुंसकनिर्देशः । न च डसे-रदादेश कृते पररूपं स्यादिति वाच्यम् । अकारोच्चारणसामर्थ्यादीर्घसम्भवादिति । तथा च “जराया जरसन्यतरस्याम्” इति सूत्रे उपलभ्यते गोमदीयस्त्वाह—अतिजरैरिति भवितव्यं सन्निपातपरिभाषयेति । एवं च पूर्वविप्रतिषेधेनेत्यादि सर्वं भाष्यविरुद्धमित्यर्थः ।

‘जराया जरसन्यतरस्याम्’ सू २२७ या सूत्रात् ‘अष्टन
 आ विभक्तौ’ या पूर्वसूत्रात् ‘विभक्तौ’ हे पद अनुवृत्त होते
 (व ‘अचि र ऋत’ या पूर्वसूत्रात् ‘अचि’ या पदाची अनुवृत्ति
 होत असून ते पद ‘विभक्तौ’ याचे विशेषण होत असल्यामुळे,
 ‘यस्मिन्विधिस्तदादावल्ग्रहणे’—परि ३३—या परिभाषान्वये त्या
 अनुवृत्त पदाचा ‘अजादो’ असा अर्थ होतो अशा रीतीने
 ‘विभक्तौ’ व ‘अचि = अजादो’ ही दोन पदे प्रकृत सूत्रात अनुवृत्त
 होत असल्यामुळे, प्रकृत सूत्राचे कीमुदीत ‘जराशब्दस्य जरस वा
 स्यादजादो विभक्तौ’ असे व्याख्यान केले आहे) त्यामुळे ‘जराया
 इद जरम्’ इत्यादि स्थली अतिव्याप्तिरूप दोष येत नाही, म्हणजे
 ‘जरा’ या शब्दाचे जागी जरसादेश होण्याची आपत्ति येत नाही,
 असा भावार्थ आहे (‘जराया इद जरम्’ या स्थली ‘तस्यैदम्’
 सू १५०० या अर्थमध्ये ‘जरा’ या शब्दाहून जरी ‘अण्’ हा
 अजादि प्रत्यय होतो तरी तो तद्धित् प्रत्यय असून विभक्तिप्रत्यय
 नसल्यामुळे, ‘जरा’ या शब्दाचे जागी ‘जरस्’ आदेश होत नाही)
 ‘पदाङ्गाधिकारे तस्य च तदन्तस्य च’—परि २९—या परिभाषेतील
 ‘पद’ व ‘अङ्ग’ हे शब्द विशेष्य असून विशेषणाहून तदन्तविधि
 होतो असा भावार्थ आहे (वरील परिभाषेतील ‘अङ्ग’ हे पद विशेष्य
 होत असून अङ्गाधिकारात पठित असलेल्या सूत्रात निर्दिष्ट असलेले
 कार्य, म्हणजे ज्याना कार्य होणे सांगितले आहे ते शब्द, ‘अङ्ग’
 या विशेष्याचे विशेषण होतात आणि त्यामुळे ‘विशेषण तदन्तस्य
 सज्ञा स्यात्’ या अर्थाच्या वाचक ‘येन विधिस्तदन्तस्य’ सू २६ या
 सूत्राने विशेषणाला तदन्तविधि होतो त्यामुळे ज्या अङ्गाच्या शेवटी
 ‘जरा’ शब्द आहे तशा अङ्गापुढे देखील अजादि विभक्तिप्रत्यय
 आला असता ‘जरा’चे जागी ‘जरस्’ आदेश होतो उदाहरणार्थ
 ‘निर्गता जरा यस्मात् स निजर’ अशा रीतीने सिद्ध झालेल्या
 ‘निजर’ शब्दाहून ‘ओ’ हा अजादि विभक्तिप्रत्यय केला असता,
 ‘निजर ओ’ या स्थली जरी ‘जरा’ एवढेच अङ्ग नसून ‘निर्जर’

हैं अङ्ग आहे तरी, त्या अङ्गाच्या शेवटी 'जर' असा 'गोस्त्रियो-
 रुपसर्जनस्य' सू. ६५६ या सूत्राने ऱ्हस्व झालेला एकदेशविकृत
 शब्द असून तो 'एकदेशविकृतमनन्यवत्'—परि. ३७—या परिभाषा-
 न्वये 'जरा'च आहे असे मानतां येत असल्यामुळे, 'जर'चे जागीं
 विकल्पेंकरून 'जरस्' आदेश होतो व 'निर्जरौ, निर्जरसौ' इत्यादि
 पाक्षिक रूपें सिद्ध होतात.) 'तदनुसारिभिश्च षष्ठ्येकवचने निर्जरस्य
 इत्येव रूपमिति स्वीकृतम्' असें जें प्रकृत सूत्रावरील कौमुदींत म्हटलें
 आहे त्याचा आशय हा आहे कीं, ('टाडसिडसामिनात्स्याः' सू.
 २०१ या सूत्रांत निर्दिष्ट असलेले) 'इन, आत्' हे आदेश जरो
 पूर्वविप्रतिषेधानें प्रथम होतात त्याचप्रमाणें त्याच सूत्रांत निर्दिष्ट
 असलेला 'स्य' हा आदेश देखील पूर्वविप्रतिषेधानें प्रथम होतो
 असेंच मानणें उचित आहे. (प्रकृत सूत्राच्या मानानें 'टाडसिडसाम्'
 हें पूर्व सूत्र आहे व 'विप्रतिषेधे परं कार्यम्' सू. १७५ या वचनान्वये
 प्रकृत पर सूत्र प्रथम प्रवृत्त झालें पाहिजे. परंतु 'विप्रतिषेधे परं
 कार्यम्' या सूत्रांतील 'परम्' या पदाचा 'इष्टम्' असा भाष्य-
 कारांनीं अर्थ केला असल्यामुळे, कित्येक वैयाकरणांच्या मते
 'टाडसिडसाम्' हें पूर्व सूत्र असून देखील प्रकृत उत्तर सूत्राच्या
 पूर्वी प्रवृत्त होतें. त्यामुळे 'निर्जर टा, निर्जर डसि' या स्थलीं 'टा'चे
 जागीं 'इन' व 'डसि'चे जागीं 'आत्' असा प्रथम आदेश होऊन
 'निर्जर इन, निर्जर आत्' अशी स्थिति झाली असतां, 'निर्जर'
 या एकदेशविकृत जरास्त अङ्गापुढें 'इन, आत्' हे अजादि विभक्ति-
 प्रत्यय असल्यामुळे 'जर'चे जागीं प्रकृत सूत्रानें नंतर 'जरस्'
 आदेश होऊन 'निर्जरसिन, निर्जरसात्' अशीं तृतीयेच्या व पञ्च-
 मीच्या एकवचनाचीं पाक्षिक रूपें होतात. 'निर्जर डस्' या स्थलीं
 देखील पूर्वविप्रतिषेधानें 'टाडसिडसाम्' या सूत्रान्वये 'डस्'चे
 जागीं 'स्य' हा आदेश प्रथम होऊन 'निर्जर स्य' अशी स्थिति
 झाली असतां, 'स्य' हा हलादि असून अजादि विभक्तिप्रत्यय
 नसल्यामुळे, 'निर्जर' यांतील 'जर'चे जागीं प्रकृत सूत्रानें हीणारा

‘जरस्’ आदेश होत नाही व त्यामुळे पष्ठीच्या एकवचनाचे ‘निर्जरस्य’ असेच एक रूप सिद्ध होत असून ‘निर्जरसः’ असे पाक्षिक रूप सिद्ध होत नाही असे त्या वैयाकरणाचे म्हणणे आहे.) आणि म्हणून ‘वीतजन्मजरसः पर शुचि ब्रह्मणः पदमुपेतुमिच्छताम्’ (किरात पञ्चमसर्गं श्लोक २२) या श्लोकात ‘वीतजन्मजरस’ असा जो पष्ठीचा प्रयोग भारवीने केला आहे तो अशुद्ध आहे असे मानून ते म्हणतात की, त्या पदाऐवजी ‘वीतजन्मजरसः’ असे पद पठित करावे. ‘एतच्च भाष्यविरुद्धम्’, म्हणजे त्या वैयाकरणाचे वरील म्हणणे भाष्यविरुद्ध आहे, असे जे प्रकृत सूत्रावरील कौमुदीत म्हटले आहे त्याचे कारण हे की, भाष्यकारानी ‘टा, डसि’ याचे जागी ‘टाडसिडसाम्’ सू. २०१ या सूत्राने होणान्या अनुक्रमे ‘इन, आत्’ या आदेशाचे प्रत्याख्यान करून त्या आदेशाऐवजी ‘न, अत्’ हे आदेश अनुक्रमे होणे सांगितले आहे आणि ‘न’ हा आदेश पुढे असता (अकारान्त अङ्गाला) एत्व होणे हे (‘आडि चापः’ या सूत्राचा ‘आडि च’ असा योगविभाग करून त्या) योगविभागाने साधले आहे. ‘बहुवचने झल्येत्, ओमि च’ या सूत्रानंतर ‘आडि च’ हे (योगविभागाने पृथक् केलेले) सूत्र पठित करावे व त्या सूत्राचा, अकारान्त अङ्गापुढे ‘आड्’ आला असता त्या अङ्गातील अन्त्य अकाराचे एत्व होते, असा अर्थ करावा. असा अर्थ केल्याने ‘रामेण’ हे रूप सिद्ध होते. (‘राम टा’ या स्थली ‘राम’ या अदन्त अङ्गापुढे ‘टा = आड्’ हा प्रत्यय आला असल्यामुळे, त्या अङ्गातील अन्त्य अकाराचे ‘आडि च’ या योगविभागाने पृथक् केलेल्या सूत्राने एत्व झाल्यावर नंतर ‘टा’ चे जागी ‘न’ हा आदेश होऊन ‘रामेण’ हे रूप सिद्ध होते. यानंतर ‘आडि चाप.’ या सूत्रातील ‘आप.’ हा अवशिष्ट भाग ‘सम्बुद्धौ च’ या उत्तर सूत्राला जोडून) ‘आपः सम्बुद्धौ च’ असे एक सूत्र पठित करावे व त्याचा अर्थ असा करावा की, ‘आवन्तस्याङ्गस्य आडि ओसि सम्बुद्धौ च परे एत्व स्यात्.’ पण असा रीतीने योगविभाग

करून अर्थ केल्यास 'अनेन' या उदाहरणांत 'हलि लोपः' सू. ३४७ या सूत्रानें ('इद्' यांतील 'इद्' चा) लोप होण्याची आपत्ति येते (व त्यामुळे 'अनेन' असें रूप सिद्ध होऊं शकत नाहीं; कारण 'इदम् टा' या स्थलीं 'त्यदादीनामः' सू. २६५ या सूत्रानें 'इदम्' यांतील अन्त्य मकाराचे जागीं अकारादेश होऊन व 'अतो गुणे' सू. १९१ या सूत्रानें पररूप एकादेश होऊन आणि 'टा' प्रत्ययाचे जागीं 'न' असा आदेश होऊन 'इद + न' अशी स्थिति झाली असतां, 'न' हा स्थानिवद्भावानें प्रत्यय ठरून तो हलादि प्रत्यय असल्यामुळे, 'हलि लोपः' सू. ३४७ या सूत्रानें 'इद्' यांतील 'इद्' चा लोप होऊन 'अ + न' अशी स्थिति होईल व 'आङि' या योगविभागानें अकाराचें एत्व केल्यानें 'एन' असें रूप होईल.) असें कोणी म्हटल्यास, त्यावर हें उत्तर आहे कीं, 'अनाप्यकः' सू. ३४६ या सूत्रानें 'न' प्रत्यय पुढें असतां 'इद्' यांतील 'इद्' चे जागीं 'अन्' असा आदेश होतो असें विशिष्ट विधान केले आहे. अशा रीतीनें त्या सूत्राचा, नकार किंवा 'आप्' प्रत्यय पुढें असतां 'इद्' यांतील 'इद्' चे जागीं 'अन्' असा आदेश होतो, असा अर्थ होतो. (पण त्या सूत्राचा तसा अर्थ केल्यास, 'अनाप्यकः' असें सूत्र पठित करावें लागेल असें कोणी म्हटल्यास, त्यावर असें उत्तर आहे कीं, 'अनाप्यकः' या सूत्राची 'अ, नापि, अकः' अशीं पदे पाडावीं व) 'अ' हें 'अन्' या शब्दाचें नपुंसकलिङ्गाचें प्रथमेच्या एकवचनाचें रूप आहे असें समजावें. (असें मानल्यास, 'इदम् टा = इद टा = इद न' अशी वर सांगितल्याप्रमाणें स्थिति झाल्यावर 'इद्' यांतील 'इद्' चे जागीं 'अन्' असा आदेश होऊन व 'अन् अ न = अन् + न' अशी स्थिति होऊन व 'आङि' या योगविभागानें 'अन' या अङ्गांतील अन्त्य अकाराचें एत्व होऊन 'अनेन' असें रूप सिद्ध होण्यांत कांहीं अडचण येत नाहीं.) आतां 'इसि' या प्रत्ययाचे जागीं ('आत्' असा आदेश न करितां) 'अत्' असा आदेश केल्यास (राम इसि = राम अत्'

अशा स्थितीत 'अतो गुणे' सू. १९१ या सूत्रानें) पररूप एकादेश होईल (व 'रामत्' असे विकृत रूप होण्याची आपत्ति येईल) असे कोणी म्हटल्यास, ते म्हणणे बरोबर नाही; कारण आदेशातील अकारोच्चारणसामर्थ्यानें सवर्णदीर्घ होऊ शकतो. (जर 'अतो गुणे' या सूत्रानें पररूप सन्धि होणे इष्ट असते तर केवळ 'त्' असाच आदेश पठित केला असता व 'अत्' असा आदेश पठित करण्याची काहीच गरज नव्हती पण ज्याअर्थी भाष्यकारानी 'डसि' प्रत्ययाचे जागी 'अत्' असा आदेश होणे मुद्दाम सांगितले आहे त्याअर्थी त्या आदेशातील अकारोच्चारण-सामर्थ्यामुळे, 'अतो गुणे' हें सूत्र प्रवृत्त होऊं शकत नाही व 'अकः सवर्णे दीर्घः' सू. ८५ हे सूत्र प्रवृत्त होऊन 'राम अत् = रामात्' असे इष्ट रूप सिद्ध होने असा दीक्षिताच्या म्हणण्याचा आशय आहे. वर जें दीक्षितानी व्याख्यान केले आहे ते सर्व 'टाडसिडसाम्' सू. ७-१-१२ या सूत्रावरील भाष्यात स्पष्टपणे सांगितले आहे. त्या भाष्यात भाष्यकार म्हणतात—'किमर्थमिनादेश उच्यते न नादेश एवोच्येत । का रूपसिद्धिः, वृक्षेण प्लक्षेण । एत्वे योगविभागः करिष्यते । कथम् ? । इदमस्ति, बहुवचने झल्येत् । ओसि च । ततः आडि च । आडि च परतोऽत एत्व भवति, वृक्षेण प्लक्षेण । तत आप सम्बुद्धौ च । आप. सम्बुद्धौ च आडि च ओसि चेति । नैव षक्यम्, इह हि अनेन इति इद्रूपलोप. प्रसज्येत । झलि लोपः करिष्यते । न षक्यो झलि लोप कर्तुम्, इह हि दोष. स्यात्, अया विष्टेति । एव तर्हि अन् लोपापवादो विशाम्यते । कथम् ? । एव वक्ष्यामि-अन् ने च आपि चेति । तन्नकारग्रहण कर्तव्यम् ? । न कर्तव्यम् । त्रियते न्यास एव, लुप्तनिदिष्टोनकारः । यद्येव नोपधाया इति दीर्घस्वं प्राप्नोति । सोऽत्रो निर्देश । अथवा नपुंसकनिर्देश- करिष्यते । अथ किमर्थमादित्युच्यते, न अदेवोच्येत । का रूपसिद्धिः, वृक्षात् प्लक्षात् । सवर्णदीर्घत्वेन सिद्धम् । न सिष्यति । अतो गुणे पर-रूपमिति पररूपस्य प्राप्नोति । अकारोच्चारणसामर्थ्यात् भविष्यति ।'

या भाष्याचें विवरण वरील मनोरमैत केलेच आहे.) तसेच 'जराया जरसन्यतरस्याम्' सू. ७-२-१०१ या सूत्रावरील भाष्यांत 'गोनर्दीयस्त्वाह । अतिजरैरिति भवितव्यं सन्निपातपरिभाषयेति' असें म्हटलें आहे. त्यामुळे 'पूर्वविप्रतिषेधेन' इत्यादि जें कित्येक वैयाकरणांचें म्हणणें आहे तें सर्व भाष्यविरुद्ध ठरतें हें उघड आहे. (या भाष्यांत भाष्यकार म्हणतात — 'यदा च जरस्भावः कृतस्तदा लुग् न भविष्यति, सन्निपातलक्षणो विधिरनिमित्तं तद्विघातस्येति । यद्येवमतिजरसमतिजरसैरित्यत्र न प्राप्नोति, अतिजरमतिजरैरिति भवितव्यम् । गोनर्दीय आह—इष्टमेवैतत्सङ्गृहीतं भवति । अतिजरमतिजरैरिति भवितव्यं, सत्यामेतस्यां परिभाषायां सन्निपातलक्षणो विधिरनिमित्तं तद्विघातस्येति ।' या भाष्याचा भावार्थ हा आहे कीं, 'अतिजर अम्' या स्थलीं जरान्त नपुंसक अङ्गापुढे 'अम्' हा द्वितीयेच्या एकवचनाचा अजादि प्रत्यय असल्यामुळे, जर' चे जागीं जरसादेशाची प्राप्ति आहे व तो आदेश केल्यावर 'स्वमोर्न-पुंसकात्' सू. ३१९ या सूत्रानें 'अम्' प्रत्ययाचा लुक् होण्याची प्राप्ति आहे. पण अजादि 'अम्' प्रत्ययाच्या निमित्तामुळे जरसादेश झाला असल्यामुळे, तो आदेश सन्निपातपरिभाषान्वये 'अम्' प्रत्ययाचा लुक् करण्यास कारणीभूत होऊं शकत नाही. म्हणून 'अम्' प्रत्ययाचा लुक् न होतां 'अतिजरसम्' असें रूप झालें पाहिजे. परंतु ती परिभाषा असल्यामुळे, अतिजरसम्, अतिजरसैः' अशीं रूपे वास्तविक होऊं शकत नाहीत. 'अतिजर सु, अतिजर अम्, अतिजर टा' अशा स्थितींत अदन्त अङ्गाला मानून प्रथम दोन स्थलीं 'अतोऽम्' सू. ३०९ या सूत्रानें 'सु' व 'अम्' चे जागीं जो अमादेश होतो व तृतीय स्थलीं 'टाङ्सि' सू. २०१ या सूत्रानें 'टा' चे जागीं जो इनादेश होतो तो अमादेश व इनादेश, सन्निपातपरिभाषा असल्यामुळे, जरसादेश होऊं देण्यांत कारणीभूत होऊं शकत नाही; कारण 'जर' चे जागीं जरसादेश केल्यास, अकारान्त अङ्ग नाहीसिं होऊन अकारान्त अङ्ग व त्यापुढील अजादि

प्रत्यय याच्या सन्निपाताचा नाश होणार व वरील परिभाषा असल्यामुळे, तसे करता येऊ शकत नाही. म्हणून या स्थली जरसादेश होऊ शकत नसल्यामुळे, 'अतिजरम् अतिजरैः' अशीच रूपे होऊ शकतात असे भाष्यकाराचे म्हणणे आहे या भाष्यावरून हे स्पष्ट होते की, भाष्यकारांनी पूर्वविप्रतिषेध मानला नाही किंवा सन्निपातपरिभाषा अनित्य मानून 'निर्जरसिन, निर्जरसात्' इत्यादि रूपाची सिद्धि केली नाही म्हणून पूर्वविप्रतिषेध मानून व सन्निपातपरिभाषेचे अनित्यत्व मानून ज्या वैयाकरणानी तशा रूपाची सिद्धि केली आहे ते त्याचे करणे भाष्यविरुद्ध असल्यामुळे स्वीकारार्ह नाही दुसरे असे की, भाष्यकारांनी 'टा' चे जागी 'न' व 'डसि' चे जागी 'अत्' आदेश होणे सांगितले असल्यामुळे, 'निर्जर टा' या स्थली पूर्वविप्रतिषेधाने 'टा' चे जागी, भाष्यकारांनी सांगितलेला, 'न' हा आदेश प्रथम केल्यास देखील, 'न' हा हलादि विभक्तिप्रत्यय होत असल्यामुळे, प्रकृत सूत्राने 'निर्जर' यातील 'जर' चे जागी 'जरस्' आदेश पावतच नाही व त्यामुळे 'निर्जरसिन' असे तृतीयेच्या एक वचनाचे रूप होऊच शकत नाही. 'निर्जरेण' असेच रूप होऊ शकते त्याचप्रमाणे 'निर्जर डसि' या स्थली पूर्वविप्रतिषेधाने 'डसि' प्रत्ययाचे जागी, भाष्यकारांनी सांगितलेला, 'अत्' हा आदेश प्रथम केला असता, तो आदेश अजादि असल्यामुळे जरी 'निर्जर' यातील 'जर' चे जागी प्रकृत सूत्राने 'जरस्' आदेश करता येतो तरी, तो आदेश केल्यावर 'निर्जरस् अत्' अशी स्थिति होऊन 'निर्जरसात्' असे रूप होऊ शकते, 'निर्जरसात्' असे रूप होऊ शकत नाही. म्हणून पूर्वविप्रतिषेधवादी वैयाकरणानी 'निर्जरसिन, निर्जरसात्' अशी रूपे सिद्ध होतात असे जे म्हटले आहेत ते म्हणणे, वर सांगितल्याप्रमाणे, भाष्यविरुद्ध ठरते हे अगदी उघड आहे तसेच 'अतिजर भिस्' या स्थली 'अतो भिस ऐस्' सू २०३ या सूत्राने 'भिस्' चे जागी पूर्वविप्रतिषेधाने 'ऐस्' आदेश प्रथम केल्यास तो आदेश अजादि असल्यामुळे, 'अतिजर' यातील 'जर' चे जागी 'जरम्'

आदेश होऊन 'अतिजरसैः' असें पाक्षिक रूप होऊं शकतें. पण भाष्य-कार तर म्हणतात कीं, सन्निपातपरिभाषा-परि. ८६-असल्यामुळे, 'अतिजरसैः' असेंच रूप झालें पाहिजे ; कारण अदस्ताङ्गरूप निमित्ता-मुळे 'भिस्' चे जागीं जो 'ऐस्' आदेश होतो तो आदेश सन्निपातपरिभाषाव्यये अङ्गाच्या अदन्तत्वाचा नाश करूं शकत नाहीं. सारांश पूर्वविप्रतिषेध मानल्यानें जीं रूपें सिद्ध होतात तीं भाष्यविरुद्ध ठरत असल्यामुळे पूर्वविप्रतिषेध मानतां येत नाहीं असा दीक्षितांच्या म्हणण्याचा आशय आहे.)

शब्दरत्न-प्रत्याख्यायेति । प्रत्याख्यानानेन च्चेदं ध्वन्यते-वक्ष्य-माणक्लेशपरिहारार्थं एवकारो न तु फलान्तरेऽभिनिवेष्यमिति । आदादेशे त्वदिति च्छेद एव सूत्रतात्पर्यमिति ।

(भाष्यकारांनीं 'इन, आत्' या आदेशांचें जें प्रत्याख्यान केलें आहे त्या) प्रत्याख्यानानें हें ध्वनित होतें कीं, (सूत्रकारानें 'टा' चे जागीं 'इन' आदेश होणें सांगितलें असून त्यांत) जें इकाराचें ग्रहण केलें आहे, म्हणजे 'न' असा आदेश होणें न सांगतां 'इन' असा आदेश होणें जें सांगितलें आहे, तें (भाष्यकारांनीं) पुढें सांगितलें जाणारें योगविभागादिक करण्यामध्ये जे क्लेश होतात ते क्लेश न व्हावे या हेतूनें सांगितलें असून (भाष्यकारांच्या मतें जीं रूपें सिद्ध होऊं शकत नाहीं तशीं) भिन्न रूपें सिद्ध व्हावीं याकरितां सांगितलें नाहीं, व 'आत्' या आदेशाएवजीं 'अत्' असा आदेश होण्याकरितां ('इनात्' या पदाचा 'इन आत्' असा पदच्छेद न करितां) 'इन अत्' असा पदच्छेद करावा असें सूत्रकार पाणिनीच्या म्हणण्याचें तात्पर्य आहे. (सारांश शब्दरत्नकारांचें असें म्हणणें आहे कीं, पाणिनीच्या मतें देखील 'टा, डसि' या प्रत्ययांचे जागीं 'न, अत्' अरोच आदेश होणें इष्ट असून, पाणिनीनें 'न'च्या एवजीं 'इन असा जो आदेश पठित केला आहे तो एवढ्याचकरितां कीं, योगविभागादिक क्लेश टळावे.)

मन्त्रेरमा—“पद्मो” । अत्र शस्प्रभृतयो निमित्ततयोपात्ताः ।
ते च पदाद्यादेशानुरूपान् प्रकृतिविशेषानाक्षिपन्तीत्याह—पाददन्तेति ।
यद्यपि “शीर्षश्छन्दसि” इत्यतोऽत्र “छन्दसि” इत्यनुवर्तते तथा-
ऽपि भाषायामपि क्वचिद्भवति “मासश्छन्दसि” इति वार्तिके छन्दो-
ग्रहणात् ज्ञापकाद् इति वक्ष्यते । प्रामादिकमिति । तथा हि ।
“आसन्नो वृकस्य वतिकामभीके” इति मन्त्रे मुख्यादित्यर्थः औचि-
त्यात् । “वृकस्य चिद्वतिकामन्तरास्यात्” इति मन्त्रान्तरसंवादाच्च ।
एवं हव्या जुह्वान आसनि । आसन्न्य प्राणमूचुरित्यादावपि । व्या-
ख्यात च तथैव वेदभाष्येषु । अतएव हरदत्तेनापि काशिकाया
प्रामादिकत्वमाविष्कृतमिति ध्येयम् ।

‘पद्मोमास्’ सू २२८ या सूत्रातील ‘शस्प्रभृतिषु’ या पदात
‘शस्’ इत्यादि प्रत्ययाचे निमित्तरूपानें ग्रहण केले आहे, म्हणजे
‘पाद’ इत्यादि शब्दापुढें ‘शस्’ पासून सुरू होणारे प्रत्यय आले
असतां त्या शब्दाचे जागी ‘पद्’ इत्यादि आदेश अनुक्रमें व्हावे असे
विधान केले आहे. ते निमित्तरूपानें गृहीत केलेले ‘शस्’ इत्यादि
प्रत्यय ‘पद्’ इत्यादि आदेशाना अनुरूप अशा विशिष्ट प्रकृतीना
स्थानिरूपानें आक्षिप्त करतात आणि म्हणूनच प्रकृत सूत्रावरील
कौमुदीत ‘पाददन्तनासिका - एषा पदादय आदेशा. स्युः शसादो
वा’ असे व्याख्यान केले आहे. (प्रकृत सूत्रात केवळ आदेशाचा
निर्देश केला असून ज्या स्थानीचे जागी ते आदेश होतात त्या
स्थानीचा निर्देश केला नाही. तरी पण आदेश स्थानीचेच जागी
होत असल्यामुळे, प्रकृतसूत्रनिर्दिष्ट आदेश आपल्या अर्थाला व
स्वरूपाला अनुरूप अशाच स्थानीचा आक्षेप करितात.) जरी
‘शीर्षश्छन्दसि’ या पूर्व सूत्रातून प्रकृत सूत्रात ‘छन्दसि’ या पदाची
अनुवृत्ति होते (व त्यामुळे वैदिक प्रयोगातच प्रकृत सूत्रात
सांगितलेले आदेश होतात असा सूत्रार्थ होतो) तरी पण अगे
आदेश भाषेत देखील क्वचित् होत असतात हे, मासश्छन्दसोति
घनव्यम्—सू. ३५९४ वरील वार्तिक—या वार्तिकात ‘छन्दसि’

या पदाचें ग्रहण केलें असल्यामुळें, ज्ञापित होतें हें पुढें सांगण्यांत येईल. (जर असे आदेश वेदांतच होत असते व भाषेत होत नसते तर, 'मासच्छन्दसि' या वार्तिकांत 'छन्दसि' या पदाचें ग्रहण करण्याची कांहींच गरज नव्हती. प्रकृत सूत्रावरील काशिकेंत 'केचिदत्र छन्दसोत्यनुवर्तयन्ति । अपरे पुनरविशेषणेच्छन्ति । तथा हि भाषायामपि पदादयः शब्दाः प्रयुज्यन्ते ।' असें म्हटलें आहे.) काशिकावृत्तींत 'आसन' या शब्दाचे जागीं 'आसन्' आदेश होतो असें जें म्हटलें आहे तें चूक आहे. (वास्तविक 'आस्य' या शब्दाचे जागीं 'आसन्' असा आदेश होतो.) उदाहरणार्थ 'आस्तो वृकस्य वृत्तिकामभीके' या वेदमन्त्रांतील 'आस्तः' या पदाचा 'मुखात्' असाच अर्थ करणें उचित आहे; कारण 'वृकस्य चिद्वृत्तिकामन्तरास्यात्' या दुसऱ्या वेदमन्त्रांत 'आस्यात्' असा स्पष्ट प्रयोग केला आहे. (त्यामुळें पूर्वं मन्त्रांतील 'आस्तः' या पदाचा 'आस्यात्' असाच अर्थ करणें योग्य ठरतें व या वेदमन्त्रावरून हें स्पष्ट होतें कीं, 'आसन' या शब्दाचे जागीं 'आसन्' असा आदेश होत नसून, 'आस्य' या शब्दाचे जागीं तो आदेश होतो.) तसेंच 'एवं हव्या जुहान आसनि, आसन्यं प्राणमूचुः' इत्यादि वैदिक प्रयोगांवरून देखील हेंच सिद्ध होतें, म्हणजे 'आस्य' चे जागीं 'आसन्' आदेश होतो हेंच सिद्ध होतें. ('आसनि' हें 'आसन्' या आदेशाचें सप्तमीचें एकवचन आहे व 'आस्ये भवः आसन्यः' या स्थलीं 'तत्र भवः' या अर्थमिध्मे 'आस्य' या शब्दाहून 'शरीरावयवाच्च' सू. १४३० या सूत्रानें 'यत्' प्रत्यय होतेवेळीं 'आस्य' चे जागीं 'आसन्' आदेश झाला आहे.) वरप्रमाणेंच वेदभाष्यांत वरील शब्दांचें व्याख्यान केलें आहे आणि म्हणूनच हरदत्तानें देखील आपल्या टीकेंत काशिकाकारांचें म्हणणें चूक आहे असेंच प्रदिपादित केलें आहे, हें ध्यानांत ठेवावें. (हरदत्तानें प्रकृत सूत्रावरील पदमञ्जरींत 'अन्ते आसनशब्दः पठ्यते, आस्यशब्दस्तु पठितव्यः, आस्तो वृकस्य वृत्तिकामभीके, ग्रीवायां वद्धो अपि कक्ष

आसनि, आसनी यत्सीसमुञ्चतं वृकस्येत्यादौ ह्यास्यार्थोऽवगम्यते' असे म्हटले आहे.)

शब्दरत्न-ते चेति । ये निमित्ततयोपात्तास्ते शस्त्रभृतय इत्यर्थः । अनुरूपानिति । स्वार्थबोधनसमर्थान्स्वसदृशवर्णवतश्चेत्यर्थः । घस्तुतो "वा शोषप्यञ्" इति वद् व्यवस्थार्थमेवेति बोध्यम् । अनुवर्तते इति । अस्येति प्राञ्च इति शेषः । ज्ञापकादिति । तन्निवृत्तेरिति भावः । अतएव भाष्ये तदनुवृत्तिर्नोक्ता ।

मनोरमंतील 'ते च' या पदातील 'ते' या पदाचा 'ये निमित्ततयोपात्तास्ते शस्त्रभृतयः' असा अर्थ आहे. (मनोरमंत 'अत्र शस्त्रभृतयो निमित्ततयोपात्ताः' असे एक वाक्य असून त्यापुढे 'ते च' इत्यादि भिन्न वाक्य आहे परंतु 'सम्भवत्येकवाक्यत्वे वाक्यभेदस्यान्याय्यत्वात्' व 'यत्तदो नित्यसम्बन्धः' हे न्याय लक्षात घेऊन शब्दरत्नकारानी वरील दोन वाक्यांचे 'ये निमित्ततयोपात्तास्ते शस्त्रभृतयः पदाद्यादेशानुरूपान् .. आक्षिपन्ति' असे एक वाक्य तयार केले आहे.) मनोरमंतील 'अनुरूपान्' या पदाचा 'स्वार्थबोधनसमर्थान्स्वसदृशवर्णवतश्च', म्हणजे आदेशाच्या अर्थाचा बोध करून देण्यास समर्थ व आदेशात जसे वर्ण आहेत त्या वर्णासारखे ज्या शब्दात वर्ण आहेत असे स्थानी, असा अर्थ आहे. (त्यामुळे पादादिवाचक 'चरणादि' असदृश - वर्णसादृश्यरहित - रूपाची व्यावृत्ति होते, कारण जेथे अनेक धर्मांमुळे सादृश्य संभवते तेथे त्या धर्मांपैकी कोणत्याहि धर्माचा होता होईतोपर्यंत त्याग न करिता सर्व धर्मांनी जे सदृश आहेत तशाच प्रहण करणे उचित आहे या अर्थाचा 'भूयसा व्यपदेशः' हा न्याय आहे.) वास्तविक 'वा शोषप्यञ्' सू. १८९ या सूत्रासारखेच प्रकृत सूत्र केवळ प्रयोगनियामक सूत्र आहे असे गमजावे. (प्रकृत सूत्रात पठित असलेले शब्द आदेश नगून 'पाद, दन्त, नासिका' इत्यादि शब्दासारखे स्वतंत्र शब्द आहेत व सर्वनामस्थानप्रत्यय, म्हणजे 'सु' पागून

‘ओट्’ पर्यंत पांच प्रत्यय, पुढे असतांना या सूत्रनिर्दिष्ट शब्दांचा प्रयोग करता येत नसून, ते पांच प्रत्यय खेरीज करून इतर प्रत्यय पुढे असतांना या सूत्रनिर्दिष्ट शब्दांचा विकल्पेकरून प्रयोग करता येतो अशी व्यवस्था प्रदर्शित करणारे, म्हणजे अशा प्रकारचा नियम घालून देणारे, प्रकृत सूत्र आहे असा शब्दरत्नकारांच्या म्हणण्याचा आशय आहे आणि या म्हणण्याच्या समर्थनार्थ ते ‘वा शोकष्यञ्ज् रोगेषु’ या सूत्राचे प्रमाण देतात. त्या सूत्राचा असा अर्थ आहे की, ‘शोक, रोग’ हे शब्द व तसेंच ‘ष्यञ्’ हा प्रत्यय पुढे असतांनाच, ‘हृदय’ व ‘हृद्’ या दोन्ही शब्दांचा विकल्पेकरून प्रयोग करता येतो, परंतु इतर शब्द किंवा प्रत्यय पुढे असतांना ‘हृद्,’ शब्दाचा प्रयोग करता येत नाही व ‘हृदय’ शब्दाचाच प्रयोग करता येतो. ही जशी व्यवस्था त्या सूत्रांत या दोन भिन्न व स्वतंत्र शब्दांसंबंधाने सांगितली आहे त्याच-प्रमाणे प्रकृत सूत्र देखील आदेशविधायक नसून स्वतंत्र व भिन्न शब्दांसंबंधाने व्यवस्थादर्शक आहे असे समजावे असे शब्दरत्नकार म्हणतात. ‘शीर्षश्छन्दसि’ सू. ६-१-६० या सूत्रावरील भाष्यांत ‘शीर्षन् छन्दसि प्रकृत्यन्तरम्’ असे वचन पठित केले आहे व त्या वचनाचे व्याख्यान करितांना भाष्यकार म्हणतात - ‘शीर्षन् छन्दसि प्रकृत्यन्तरं द्रष्टव्यम् । किं प्रयोजनम् ? । आदेशप्रतिषेधार्थम् । आदेशो मा विज्ञायि, प्रकृत्यन्तरं यथा विज्ञायेत । किं च स्यात् ? । अस्कारान्तस्य छन्दसि श्रवणं न स्यात् । शिरो मे शीर्यते मुखे । इदं ते शिरो भिनद्मीति ।’ या भाष्यावरून हे स्पष्ट होते की, ‘शिरश्’ चा अवधाने जागी ‘शीर्षन्’ असा आदेश होत नसून हे दोन्ही स्वतंत्र शब्द आहेत आणि तसेंच प्रकृत सूत्रासंबंधानेहि समजावे असे शब्दरत्नकारांनी म्हणणे आहे.) मनोरमंतीन् ‘अनुवर्तते’ या पदापुढे ‘इति प्राञ्जः’ ही पदं अव्याहृत आहेत, म्हणजे प्रकृत सूत्रांत ‘छन्दसि’ हे पद अनुवृत्त होतं हे प्राचीन त्रैवाकरणाचे मत आहे. (या मताचा निर्देश मनोरमंते केल्याच आहे. चास्त्रविक ‘शीर्ष-श्छन्दसि’ या सूत्रातून प्रकृत सूत्रांत ‘छन्दसि’ हे पद अनुवृत्त

होत नाही; कारण त्या सूत्राच्या लगेच पुढे असलेल्या 'ये च तद्धिते' च 'अचि शीर्षः' या दोन सूत्रात ते पद अनुवृत्त होत नसल्यामुळे, त्या दोन सूत्रापुढे असणाऱ्या प्रकृत सूत्रात त्या पदाची मण्डूकप्लुतीने अनुवृत्ति करावी लागेल व तसे करण्यात दोष आहे हे पूर्वी अनेकदा सांगितलेच आहे) 'मासश्छन्दसि इति वार्तिके छन्दोग्रहणात् ज्ञापकात्' या मनोरमेच्या पक्तीत 'ज्ञापकात्' हे जें पद घातले आहे त्याचा भावार्थ हा आहे की, प्रकृत सूत्रात 'छन्दसि' या पदाची निवृत्ति होते, म्हणजे अनुवृत्ति होत नाही, याचे ज्ञापक 'मासश्छन्दसि' या वार्तिकातील 'छन्दसि' हे पद आहे. (साराश प्रकृत-सूत्रनिर्दिष्ट आदेश भाषेत देखील क्वचित् होतात याचे वार्तिकातील 'छन्दसि' हे पद ज्ञापक नसून, 'छन्दसि' हे पद प्रकृत सूत्रात अनुवृत्त होत नाही याचे ते वार्तिकस्थ पद वास्तविक ज्ञापक आहे असा शब्दरत्नकाराच्या म्हणण्याचा भावार्थ आहे.) असे आहे म्हणूनच, म्हणजे प्रकृत सूत्रात 'छन्दसि' हे पद अनुवृत्त होत नसल्यामुळेच, प्रकृत सूत्रावरील माध्यात भाष्यकारांनी 'छन्दसि' या पदाची प्रकृत सूत्रात अनुवृत्ति होते असे म्हटले नाही.

मनोरमा- "अलोपोऽन." । अथ प्राञ्चः । अघ्नन्तस्य भस्याङ्गस्याकारस्य लोपः स्यादिति । तथा सति तक्षणा इत्यादौ तकाराकारस्यापि लोपः स्यात् । भस्याङ्गस्यानोऽकारस्य इति ध्यास्याने तु अनसा, मनसा इत्यादौ स्यात् । तन्प्रावृत्त्यादिना ऽघ्नन्तस्य भस्यानोऽकारस्येति ध्यास्यानेऽपि अनस्तक्षणेत्यादौ अति-ध्याप्तिरेधातो ध्याचष्टेऽङ्गावयव इत्यादि । भस्येत्यनेनादिप्ल. प्रत्ययविशेषोऽङ्ग चेति दुपमनो विशेषणम्, अन् तु ङकारस्य, अतो नोक्तदोष इति भावः । एतच्च "व्यङ्गः सप्रसारणम्" इति सूत्रे भाष्ये स्पष्टम् ।

‘अलोपोऽनः’ सू. २३४ या सूत्राचा प्राचीन वैयाकरणांनी, म्हणजे काशिकाकार व प्रक्रियाकौमुदीकार यांनी, ‘अन्तस्य भस्याङ्गस्याकारस्य लोपः स्यात्’, म्हणजे अन्त भसंज्ञक अङ्गातील अकाराचा लोप होतो, असा अर्थ केला आहे. (काशिकाकारांनी प्रकृत सूत्राचा ‘अनित्येवमन्तस्य भस्य अकारलोपो भवति’ असा अर्थ केला असून, प्रक्रियाकौमुदीकारांनी ‘अन्तस्य भस्याङ्गस्याकारस्य लोपः स्यात्’ असा मनोरमेत दिल्याप्रमाणे अर्थ केला आहे.) पण हा अर्थ बरोबर मानल्यास, ‘तक्षणा’ इत्यादि उदाहरणांत तकारापुढे असलेल्या अकाराचा देखील लोप होण्याची आपत्ति येते. (‘तक्षन् टा = तक्षन् आ’ या स्थली ‘यच्चि भम्’ सू. २३१ या सूत्रान्वये ‘तक्षन्’ हे भसंज्ञक अङ्ग आहे व त्या अङ्गाच्या अन्ती ‘अन्’ देखील आहे. अशा अङ्गातील अकाराचा लोप होतो एवढाच प्रकृत सूत्राचा अर्थ केल्यास, ‘तक्षन्’ या अङ्गांत तकारापुढे अकार असून क्षकारापुढे देखील अकार असल्यामुळे व या दोन अकारांपैकी कोणत्या अकाराचा लोप करावा हे काशिकाकार व प्रक्रियाकौमुदीकार यांनी प्रकृत सूत्राचा अर्थ करिताना स्पष्ट केले नसल्यामुळे, दोन्ही अकारांचा किंवा दोनपैकी पूर्व अकाराचा लोप होण्याची आपत्ति येते व तसा लोप केल्यास ‘तक्षणा’ असे इष्ट रूप सिद्ध होऊं शकत नाही हे उघड आहे.) ‘भस्य अङ्गस्य अनः अकारस्य लोपः स्यात्’, म्हणजे भसंज्ञक अङ्गांत अक्षणाच्या ‘अन्’ मधील अकाराचा लोप होतो, असा प्रकृत सूत्राचा अर्थ केला तर, ‘अनसा, मनसा’ इत्यादि स्थली ‘अन्’ यांतील अकाराचा लोप होण्याची आपत्ति येते. (प्रकृत सूत्र अङ्गाधिकारांत पठित असून त्या अधिकारांत अन्तर्भूत असलेल्या भाविकारांत पठित असल्यामुळे, या सूत्रांत ‘अङ्गस्य’ व ‘भस्य’ हीं पदे अनुवृत्त होनात आणि या दोन अनुवृत्त पदांपैकी ‘भस्य’ हे पद ‘अङ्गस्य’ या पदाने विशेषतः मानल्याने, प्रकृत सूत्राचा यदप्रमाणे अर्थ होतो व त्या अर्थान्वये ‘मनम् टा, अनम् टा’ या दोन्ही उदाहरणांत

‘टा = आ’ हा अजादि असर्वनामस्थानप्रत्यय ‘मनस्, अनस्’ या अङ्गापुढे असल्यामुळे, ‘यचि भम्’ सू. २३१ या सूत्राने ती अङ्गे भसक्तक ठरतात व त्या अङ्गात ‘अन्’ असल्यामुळे आणि वरील अर्थान्वये तो ‘अन्’ अङ्गाच्या अन्ती असणे आवश्यक नसल्यामुळे, त्या ‘अन्’ मधील अकाराचा लोप होण्याची व ‘मनसा, अनसा’ अशी इष्ट रूपे सिद्ध न होण्याची आपत्ति येते.) तत्र, आवृत्ति इत्यादिकांच्या सहायाने प्रकृत सूत्राचा ‘अघ्नन्तस्य भस्य अनः अकारस्य लोपः स्यात्’ असा अर्थ केला तरी देखील, ‘अनस्तक्षणा’ इत्यादि उदाहरणात अतिव्याप्तिरूप दोष येतो आणि म्हणूनच, म्हणजे वर दिलेल्या सर्व आपत्ति टाळण्याकरिताच, ‘अङ्गावयवो-ऽसर्वनामस्थानमजादिस्वादिपरः योऽन् तस्य अकारस्य लोपः स्यात्’ असा प्रकृत सूत्राचा कौमुदीत अर्थ केला आहे. (प्रकृत सूत्रात निर्दिष्ट असलेला ‘अन.’ हा शब्द दोनदा उच्चारून आणि प्रथम उच्चारलेले ‘अनः’ हे पद ‘भस्य’ या अनुवृत्त पदाचे विशेषण मानून ‘येन विधिस्तदन्तस्य’ सू. २६ या सूत्राने ‘अन.’ या विशेषणाचा ‘अघ्नन्तस्य’ असा अर्थ केल्यास व दुसऱ्याने उच्चारलेले ‘अनः’ हे पद अवयवपट्टी मानून व त्याचा ‘अत् = अत’ या सूत्रनिर्दिष्ट पदामध्ये अन्वय करून ‘अनः अकारस्य’ असा ‘अनः अतः’ या पदाचा अर्थ केल्यास, प्रकृत सूत्राचा ‘अघ्नन्तस्य भस्य अनः अकारस्य लोपः स्यात्’ असा अर्थ होतो व ‘अनस्तक्षन् टा’ या स्थली ‘अनस्तक्षन्’ या अङ्गापुढे ‘टा = आ’ हा अजादि असर्वनाम-स्थानप्रत्यय असल्यामुळे, हे अङ्ग भसक्तक ठरते व ते अघ्नन्त देखील आहे. परंतु या अङ्गामध्ये दोन ‘अन्’ आहेत व कोणत्या ‘अन्’ मधील अकाराचा लोप व्हावा हे, वर जसा प्रकृत सूत्राचा अर्थ केला आहे त्यात, सांगितले नसल्यामुळे, ‘अनम्’ या पूर्वे पदाच्या ‘अन्’ मधील अकाराचा लोप होण्याची व ‘अनस्तक्षणा’ असे इष्ट रूप सिद्ध न होण्याची आपत्ति येते. या वर द्याविलेल्या सर्व आपत्ति टाळण्याकरिताच प्रकृत सूत्राचा कौमुदीत वर सांगितल्या-

प्रमाणें अर्थ केला आहे. तसा अर्थ केला असल्यामुळे, 'तक्षन् टा' या उदाहरणांत तकारापुढील अकाराचा लोप होण्याची आपत्ति टळते; कारण या स्थलीं जरी 'तक्षन्' हे अङ्ग भसंज्ञक व अन्नन्त असून 'अन्'च्या लगेच पुढें 'टा = था' हा असर्वनामस्थान अजादि प्रत्यय आहे तरी, तकारापुढील ज्या अकाराचा लोप होण्याची आपत्ति दिली आहे तो अकार 'अन्' चा अवयव नाही. त्यामुळे तकारापुढील अकाराचा लोप न होतां 'अन्' यांतील अकाराचा प्रकृत सूत्रानें लोप होऊन 'तक्षणा' असें इष्ट रूप सिद्ध होतें. 'मनस् टा, अनस् टा' या उदाहरणांत भसंज्ञक अङ्गामध्ये जो 'अन्' आहे तो 'टा = था' या असर्वनामस्थान अजादि प्रत्ययाच्या लगेच पूर्वी नसून दोहोंमध्ये 'अस्' चे व्यवधान आहे. म्हणून येथें कीमुदीत दिलेल्या अर्थान्वये 'अन्' यांतील अकाराचा लोप होण्याची आपत्ति टळते व 'मनसा, अनसा' अशीं इष्ट रूपें सिद्ध होण्यांत कांहीं अडचण येत नाही. तसेंच 'अनस्तक्षन् टा' या उदाहरणांत 'अनस्' यांतील 'अन्' असर्वनामस्थान अजादि 'टा = था' या प्रत्ययाच्या लगेच पूर्वी नसल्यामुळे, त्या 'अन्' मधील अकाराचा लोप होण्याची आपत्ति टळते. परंतु त्या उदाहरणांतील 'तक्षन्' यामध्ये जो 'अन्' आहे तो 'टा = था' या असर्वनामस्थान अजादि प्रत्ययाच्या लगेच पूर्वी नसल्यामुळे, त्या द्वितीय 'अन्' मधील अकाराचा लोप होऊन 'अनस्तक्षणा' असें इष्ट रूप सिद्ध होतें. यकारादि त्रिया अजादि असर्वनामस्थानप्रत्यय पुढें असतानाच, 'यनि भम्' सू. २३१ या सूत्रानें अङ्गाला भसंज्ञा होत असल्यामुळे, प्रकृत सूत्रांत अनन्त असलेल्या) 'भस्य' या पदानें तगा विजिष्ट प्रत्यय, म्हणजे असर्वनामस्थान यजादि स्वादि प्रत्यय, आक्षिप्त होतो आणि या आक्षिप्त प्रत्यय व प्रकृत सूत्रांत अनन्त होत असलेले 'अङ्गस्य' हे पद या सूत्रांत निदिष्ट असल्या 'अनः' या पदाची विशेषणें होताना आणि 'अनः' हे पद सूत्रनिदिष्ट 'अन् = अनः' या पदाची विशेषणें होत थ असा रीतीनें अन्वय रत्नपानें तस यत्निवृत्त्या

दोषापैकी कोणताहि दोष येत नाही (व सर्व इष्ट रूपाची सिद्धि होणे) असा या म्हणण्याचा भावार्थ आहे. कौमुदीत जें प्रकृत सूत्राचे व्याख्यान केले आहे ते 'ष्यङ्. सम्प्रसारणम्' सू. ६-१-१३ या सूत्रावरील भाष्यावरून स्पष्ट होते. (त्या भाष्याचे विवरण शब्दरत्नात करण्यात येईल.

शब्दरत्न-तथा सतीति । प्राचीनसंमतव्याख्यादरे इत्यर्थः । भस्येत्यनेनेति । अङ्गस्येत्येतत्सहितेनेत्यर्थः । एतेन भत्वस्य वृषणोऽप्रत्ययवस्वशब्दयोरपि विधानात्तेन न प्रत्ययाक्षेप इत्यपास्तम् । अङ्ग चेति अधिकारलब्धमिति भावः । ननु भत्वस्य तत्सूत्रे "वस्मात्प्रत्ययविधिः" इत्यनुवृत्त्याऽङ्गनिष्ठत्वेन तेनाङ्गनिष्ठयजादिपरत्वाक्षेपेण तदवयवस्य तत्त्वालाभः । किं चानो विशेषणेऽपि 'विधौ परिभाषोपतिष्ठते नानुवादे' इति निदिष्टपरिभाषानुपस्थितेरनस्तदक्षेत्यादी दोषो दुर्वार इति चेत्तत्राह-एतच्चेति । तथा च भाष्यम्- "एष तर्हि कार्यकाल सज्ञापरिभाष यत्र कार्यं तत्रोपस्थितमिदं द्रष्टव्यं "भस्य" इत्युपस्थितमिदं भवति "यच्च भम्" इति तत्र यजादिपरतयाऽङ्कार विशेषयिष्याम, अना चाकारम् । यजादिस्वादिपरस्यानोऽकारस्येति" । तस्याय भावः । कार्यकालपक्षे "भस्य" इति श्रुते भपदार्यजिज्ञासाया "यच्च भम्" इत्युपस्थितेन शक्तिग्रहे यत्ने एतद्वाक्यार्थबोधकाले लक्ष्यानुरोधेन तन्त्रादिन्यायाश्रयणाद् यच्चोत्पत्त्यान्विशेषणताऽपि । विधौ परिभाषेति न्यायस्तु "इको गुणवृद्धी" "अक्षश्च" इति व्यतिरिक्ते नास्त्येव "उदात्तस्वरितयोर्यण" इत्यादावुदात्तस्वरितस्यानिरूपण इत्यर्थस्येष्टत्वादिति । एतच्च स्त्रीप्रत्यये इत्यप्रकरणे निरूपयिष्यामः ।

यदि तु अदम्यद्विद्वय्यमनन्दपविकार इति परिभाषाऽऽवश्यकी तर्पचानस्तदक्षेत्यादी घ्यायुक्तिः । अत्र तात्तमहत इत्यादी चानेरुक्लिष्टरूपनापेक्षया परिभाषास्योक्तार एवोचितः । भाष्यन्तु यातिशोक्तकलात् अन्वयानिद्धिप्रदर्शनमात्रपरम् । अत्र एव यान्ये-

तस्या परिभाषायाः प्रयोजनानि तदर्थमेवा परिभाषा कर्तव्येति भाष्ये उपसंहृतम् । यत्तु “न सम्प्रसारण” इति सूत्रे “नैतस्याः परिभाषायाः सन्ति प्रयोजनानि” इति भाष्यं तत्तु “न सम्प्रसारण” इत्यादेरेव ज्ञापकात्प्रयोजनाल्पत्वसूचकमित्युच्यते तदाऽस्तु अङ्ग-विशेषणमेव तदित्याहुः ।

मनोरमेतील ‘तथा सति’ या पदांचा ‘प्राचीन वैयाकरणांना, म्हणजे काशिकाकार व प्रक्रियाकौमुदीकार यांना, जो प्रकृत सूत्राचा अर्थ होणे संमत आहे तो बरोबर मानल्यास’ असा अर्थ आहे. ‘भस्य इत्यनेन आक्षिप्तः’ या मनोरमेच्या पंक्तीतील ‘भस्य इत्यनेन’ या पदांचा ‘अङ्गस्य इत्येतत्सहितेन भस्य इत्यनेन’ असा अर्थ आहे. असा अर्थ केल्याने, (प्रत्यय पुढे असतांनाच भसंज्ञा होते असें नसून, ‘वृषण्वस्वश्वयोः’—सू. ३३८९ वरील वार्तिक—या वार्तिकान्वये) प्रत्यय नसणारे, म्हणजे असर्वनामस्थान यजादिस्वादि प्रत्यय नसणारे, ‘वसु’ किंवा ‘अश्व’ हे शब्द ‘वृषन्’ शब्दापुढे आल्यास ‘वृषन्’ शब्दाला भसंज्ञा होत असल्यामुळे, ‘भस्य’ या पदाने प्रत्ययविशेषणाचा, म्हणजे असर्वनामस्थान यजादिस्वादि प्रत्ययाचा, नियमंकरून आक्षेप होत नाही असें जे कोणी म्हणतात ते त्यांचे म्हणणे चूक ठरते. (शंकाकार अशी शंका करतो की, असर्वनामस्थान यजादिस्वादि प्रत्यय पुढे असतांनाच अङ्गाला भसंज्ञा होते असें नसून, ‘वृषन्’ शब्दापुढे ‘वसु’ किंवा ‘अश्व’ शब्द आल्यास ‘वृषन्’ शब्दाला भसंज्ञा होत असल्यामुळे, ‘भस्य इत्यनेन आक्षिप्तः प्रत्ययविशेषः’ असें जे दीक्षितांनी मनोरमेत म्हटले आहे ते बरोबर मानतां येत नाही. जर प्रत्ययविशेष पुढे आला असतांच अङ्गाला भसंज्ञा होत असती तर दीक्षितांचे म्हणणे योग्य ठरले असते. या शंकेवर शब्दरत्नकार असें उत्तर देतात की, प्रकृत सूत्र अङ्गाधिकारान्तर्गत भाविकारांत पठित असल्यामुळे आणि ‘अङ्गस्य’ व ‘भस्य’ ही दोन्ही पदे त्यांत अनुवृत्त होत असल्यामुळे, ‘भस्य’ हे ‘अङ्गस्य’ यांचे विशेषण मान-

त्याने त्या दोन अनुवृत्त पदाचा 'भसज्ञकस्य अङ्गस्य' असाच अर्थ होतो आणि 'यस्मात् प्रत्ययविधिस्तदादिप्रत्ययेऽङ्गम्' सू १९९ या सूत्रान्वये अङ्गसज्ञा होण्याकरिता प्रत्यय पुढे असणे आवश्यक असल्यामुळे, अङ्गाला भसज्ञा होण्याकरिता प्रकृत सूत्रात असर्वनामस्थान यजादिस्वादि प्रत्ययाचा नियमाने आक्षेप होतोच आणि तो आक्षिप्त प्रत्यय 'अन्' चे विशेषण होऊन सूत्रार्थ असा होतो की, भसज्ञक अङ्गाच्या अन्ती 'अन्' असून तो 'अन्' तशा आक्षिप्त प्रत्ययाच्या लगेच पूर्वी असल्यास, त्या 'अन्' मधील अकाराचा लोप होतो. 'वृषण्वसुः, वृषणश्वः' या दोन्ही उदाहरणात 'वृषन्' या शब्दापुढे प्रत्यय नसून 'वसु' व 'श्व' हे शब्द असल्यामुळे, 'वृषन्' शब्दाला जरी वरील वातिकान्वये, नकारलोप टाळण्याकरिता, भसज्ञा होते असे विधान केले आहे तरी, त्या शब्दाला अङ्गसज्ञा होत नाही व त्यामुळे 'वृषन्' शब्दातील 'अन्' च्या अकाराचा अङ्गाधिकारस्थ प्रकृत सूत्राने लोप होऊ शकत नाही. वरील वातिकाचे कौमुदीत विवरण करिताना दीक्षितानी 'अल्लोपोऽनः इत्यल्लोपो न, अनङ्गत्वात्' असेच म्हटले आहे.) 'अङ्ग चेति' असे जे मनोरमेत म्हटले आहे ते 'अङ्गस्य' या अधिकारसूत्रातून प्रकृत सूत्रात अनुवृत्त होणारे पद होय. (आता येथे सक्ताकार अशी सक्ता करतो की, भसज्ञेचे विधान करणाऱ्या 'यचि भम्' सू २३१ या सूत्रात) 'यस्मात् प्रत्ययविधिः' या सूत्राची अनुवृत्ति होत असल्यामुळे व असा रीतीने भत्व अङ्गनिष्ठ ठरत असल्यामुळे, म्हणजे भत्व हा धर्म अङ्गाचे ठिकाणी राहणारा धर्म ठरत असल्यामुळे, अङ्गाला भसज्ञा होण्याकरिता जरी अङ्गापुढे असर्वनामस्थान यजादिस्वादि प्रत्यय असणे याचा आक्षेप होतो तरी, त्या भसज्ञक अङ्गातील अवयव 'अन्' हा यजादिस्वादिप्रत्ययपरक, म्हणजे यजादिस्वादिप्रत्ययाच्या लगेच पूर्वी असणारा, असा 'अल्लोपोऽनः' या प्रकृत सूत्रातून अर्थ निघू शकत नाही. दुसरे असे की, 'अन्' हा जरी सूत्रनिदिष्ट 'अत्' याचे विशेषण होतो तरी,

तो 'अन्' 'अत्' या उद्देश्याचें विशेषण होत असल्यामुळे व 'विधी परिभाषा उपतिष्ठते नानुवादे'—परि. १०२—अशी परिभाषा असल्यामुळे, 'तस्मिन्निति निर्दिष्टे पूर्वस्य' सू. ४० ही निर्दिष्ट परिभाषा 'अन्' चे ठिकाणीं उपस्थित होऊं शकत नाहीं (व त्यामुळे 'यजादिस्वादिप्रत्ययपरको योऽन् तस्य अकारस्य लोपो भवति' असा सूत्रार्थ होऊं शकत नाहीं आणि) त्यामुळे, 'अनस्तक्षणा' इत्यादि उदाहरणांत 'अनस्' यांतील 'अन्' मध्ये असणाऱ्या अकाराचा लोप होण्याची आपत्ति टाळतां येत नाहीं. (शंकाकार असें म्हणतो कीं, अङ्गाला भसंज्ञा होण्याकरितां त्या अङ्गापुढें असर्वनामस्थान यजादिस्वादिप्रत्यय असणें आवश्यक असल्यामुळे, जरी अङ्गाला भसंज्ञा झाल्यानें तथा प्रकारच्या प्रत्ययाचा नियमंकरून आक्षेप करतां येतो तरी, तो आक्षिप्त प्रत्यय 'असर्वनामस्थानयजादिस्वादिप्रत्ययपरकं भसंज्ञकमङ्गम्' अशा रीतीनें भसंज्ञक अङ्गाचेंच विशेषण होऊं शकतो, 'अन्' चें विशेषण तो आक्षिप्त प्रत्यय होऊं शकत नाहीं. त्यामुळे 'यजादिस्वादिप्रत्ययपरकः यः अन् तस्य अकारस्य लोपः स्यात्' असा प्रकृत सूत्राचा अर्थ होऊं शकत नाहीं. दुसरें असें कीं, 'विधी परिभाषा उपतिष्ठते नानुवादे' या परिभाषान्वये, कोणतीहि परिभाषा विधेयाच्या विशेषणाचे ठिकाणीं प्रवृत्त करतां येते, उद्देश्याच्या विशेषणाचे ठिकाणीं परिभाषा प्रवृत्त करतां येत नाहीं. प्रकृत सूत्रांत अकाराच्या लोपाचें विधान केलें असल्यामुळे, 'लोप' हा विधेय ठरत असून, ज्या अकाराचा, म्हणजे 'अत्' चा, लोप होणें सांगितलें आहे तो अकार उद्देश्य ठरतो व त्या उद्देश्याचें 'अनः' हें विशेषण असल्यामुळे, 'विधी परिभाषा उपतिष्ठते' या परिभाषान्वये, 'तस्मिन्निति निर्दिष्टे पूर्वस्य' ही परिभाषा त्या 'अन्' चे ठिकाणीं प्रवृत्त करतां येत नाहीं आणि त्यामुळे देखील 'यजादिस्वादिप्रत्ययपरकः यः अन् तस्य अकारस्य लोपः स्यात्' असा प्रकृत सूत्राचा अर्थ होऊं शकत नाहीं. त्यामुळे 'अनस्तक्षन् टा' या स्थलीं 'अनस्तक्षन्'

हे अङ्ग भसङ्गक असत्यामुळे, जरी 'अनस्' या पूर्व पदातील 'अन्' हा 'टा' या अजादिस्वादिप्रत्ययाच्या लग्नेष पूर्वी नाही तरी, त्यातील अकाराचा लोप होण्याची आपत्ति येते व ती टाळता येणे अशक्य आहे) या शकेचे निवारण करण्याकरिता दीक्षितानी मनोरमंत 'एतच्च प्यडः सम्प्रसारणमिति सूत्रे भाष्ये स्पष्टम्' असे म्हटले आहे. ते भाष्य 'एव तर्हि कार्यकाल सज्ञापरिभाषम् ... अनोऽकारस्येति' असे आहे. ('प्यडः सम्प्रसारणम्' सू. ६-१-१३ या सूत्रावरील भाष्यात भाष्यकारानी 'अनन्त्यविकारेऽन्त्यसदेशस्य' - परि. १०४ - ही परिभाषा पठित करून त्या परिभाषेची अनेक प्रयोजने सांगतेवेळी त्यानी 'अन्कारान्तस्याऽल्लोपे' हे वातिक पठित केले आहे व त्या वातिकाचे व्याख्यान करिताना भाष्यकार म्हणतात - 'अन्कारान्तस्याऽल्लोपे प्रयोजनम् - तक्षणा तक्षणे इति । त इत्यत्रापि प्राप्नोति । अनन्त्यविकारेऽन्त्यसदेशस्य कार्यं भवतीति न दोषो भवति । एतदपि नास्ति प्रयोजनम्, - अनाऽकार विशेषयिष्यामः, - अनो योऽकार इति । एवमप्यनसा अनसे इत्यत्रापि प्राप्नोति । अन्कारेणाङ्ग विशेषयिष्यामोऽनाऽकारम् - अन्कारान्तस्याङ्गस्याऽनो योऽकार इति । एवमप्यनस्तक्षणाऽनस्तक्षणे इत्यत्रापि प्राप्नोति । ' या भाष्याचा भावार्थ हा आहे की, 'अल्लोपोऽनः' या प्रकृत सूत्राचा अन्त भसङ्गक अङ्गातील अकाराचा लोप करावा असा अर्थ केल्यास, 'तक्षन् टा' या स्थली तकारापुढील अकाराचा लोप होण्याची जी आपत्ति येते ती आपत्ति 'अनन्त्यविकारे' ही परिभाषा असल्यामुळे टाळता येते, कारण या परिभाषेचा असा अर्थ आहे की, जेथे एखाद्या सूत्राने सांगितलेले आवेशरूप कार्य अन्त्य वर्णाहून भिन्न अशा दोन वर्णांना एखाद्या शब्दस्वरूपामध्ये युगपत् प्राप्त होते तेथे ते कार्य अन्त्य वर्णाच्या लग्नेष मार्गे असणाऱ्या वर्णाचाच करावे. 'तक्षन् टा' या स्थली प्रकृत सूत्राने 'तक्षन्' यातील अन्त्य नकाराला लोपरूप कार्य पावले नसून अकाराला ते कार्य पावले आहे पण 'तक्षन्' या अन्त भसङ्गक अङ्गात तर दोन अकार आहेत व त्या दोन अकारां-

पैकीं कोणत्या अकाराचा लोप करावा असा प्रश्न उपस्थित झाला असता, 'अनन्त्यविकारे' ही परिभाषा असें सांगते कीं 'तक्षन्' यांतील नकाराच्या लगेच पूर्वी असणाऱ्या अकाराचाच लोप करावा. त्यामुळे तकारापुढील अकाराचा लोप होण्याची आपत्ति टळते व क्षकारापुढील अकाराचाच लोप होतो आणि 'तक्षणा, तक्षणे' अशीं इष्ट रूपे सिद्ध होतात. यावर भाष्यकार असें म्हणतात कीं, 'अनन्त्यविकारे' ही परिभाषा न मानली तरी, 'तक्षणा, तक्षणे' अशीं रूपे सिद्ध करता येतात. 'अल्लोपोऽनः' या प्रकृत सूत्रांतील 'अनः' हे पद 'अत् = अतः' या सूत्रनिर्दिष्ट पदाचें विशेषण मानून 'अनः यः अकारः' असा अर्थ केला असता, 'तक्षणा' या उदाहरणांत तकारापुढील अकार 'अन्' यांतील अकार नसल्यामुळे, त्याचा लोप होऊं शकत नाही व क्षकारापुढील अकार 'अन्' यांतील अकार असल्यामुळे त्याचाच लोप होऊं शकतो व 'तक्षणा, तक्षणे' इत्यादि रूपे सिद्ध होण्यांत कांहीं अडचण येत नाही. पण पुढे भाष्यकार असें म्हणतात कीं, 'अनः अकारस्य लोपः स्यात्' असा जर प्रकृत सूत्राचा अर्थ केला तर, 'अनस् टा' या स्थलीं 'अनस्' हे भसंज्ञक अङ्ग असून त्यांत 'अन्' असल्यामुळे, त्या 'अन्' मधील अकाराचा लोप होण्याची व 'अनसा' असें इष्ट रूप सिद्ध न होण्याची आपत्ति येते. ही आपत्ति टाळण्याकरितां भाष्यकार असें सुचवितात कीं, प्रकृत सूत्रांत अनुवृत्त असलेल्या 'अङ्गस्य' या पदाचें सूत्रनिर्दिष्ट 'अनः' हे पद विशेषण मानावें व 'अनः' याचा 'येन विधिस्तदन्तस्य' सू. २६ या सूत्रान्वये 'अन्नन्तस्य' असा अर्थ करावा. त्याचप्रमाणें 'अनः' हे पद सूत्रनिर्दिष्ट 'अत् = अतः' याचें देखील विशेषण मानावें व 'अनः अतः' याचा 'अनः यः अकारः तस्य' असा अर्थ करावा. असें केले असता, प्रकृत सूत्राचा असा अर्थ होतो कीं, अन्नन्त भसंज्ञक अङ्गाच्या 'अन्' मधील अकाराचा लोप होतो. 'अनस् टा' या उदाहरणांत 'अनस्' हे अङ्ग जरी भसंज्ञक आहे तरी तें अन्नन्त नसल्यामुळे, वरील

अर्थान्वयें त्या अज्ञातील 'अन्' च्या अकाराचा लोप होण्याची आपत्ति आपोआपच टळने. पण पुढें भाष्यकार असे म्हणतात की, चरप्रमाणे प्रकृत सूत्राचा अर्थ केल्यानें जरी 'अनसा' यातील अकाराचा लोप होण्याची आपत्ति टळते तरी, 'अनस्तक्षन् टा' या उदाहरणात, अनन्त्यविकारे' ही परिभाषा न मानल्यास, 'अनस्' या पूर्व पदातील 'अन्' यात असणाऱ्या अकाराचा लोप होण्याची आपत्ति येऊ पाहते; कारण 'अनस्तक्षन्' हे अङ्ग अन्नन्त व भसज्ञक असून त्या अज्ञात दोन 'अन्' आहेत. पण वरील परिभाषा मानली तर, त्या दोन 'अन्' पैकी उत्तर 'अन्' यातील अकाराचा लोप करता येतो व पूर्व 'अन्' मधील अकाराचा लोप करता येत नाही. म्हणून ती परिभाषा मानणे आवश्यक आहे असे शकाकारानें म्हटले असता, त्या शकेवर भाष्यकार शब्दरत्नात उद्धृत केलेले उत्तर देतात, व ते उत्तर असे आहे- 'एव तर्हि । कार्यकाल सज्ञापरिभाषम् । यत्र कार्यं तत्रोपस्थितं द्रष्टव्यम् । भस्येति तत्रोपस्थितमिदं भवति यच्च भमिति, तत्र यजादिपरतयाऽन्कार विशेषयिष्यामोऽनाऽन्कारयजादिपरस्याऽनो योऽन्कार इति ।' या भाष्याचा भावार्थ शब्दरत्नकार स्वतः च पुढील पक्तीत सांगतात.) या भाष्याचा भावार्थ हा आहे की, (प्रकृत सूत्र भाधिकारात पठित असल्यामुळें, त्यात 'भस्य' या पदाची अनुवृत्ति होते व) कार्यकालपक्षात 'भस्य' या अनुवृत्त पदाचे श्रवण झालें असता, 'भ' या पदाचा अर्थ काय आहे अशी जिज्ञासा उत्पन्न होताक्षणीच ('यदा कार्यं तदा सज्ञा-परिभाषम्' या न्यायान्वयें) 'यच्च भम्' हे भसज्ञाविधायक सूत्र उपस्थित होऊन 'भ' या शब्दाचा अभिधावृत्तीनें होणारा अर्थ कळतो व (हे सज्ञासूत्र प्रकृत विधिसूत्राशी एकवाक्यतापन्न झालें असता) प्रकृत सूत्राचा अर्थ करतेवेळी इष्ट रूपाची सिद्धि होण्या-करिता तन्नादिन्यायाचा आश्रय केल्यानें, म्हणजे 'यच्च भम्' या सूत्रातील 'यच्च' हे पद दोनदा उच्चारल्यानें, (ते पद जसे

‘अङ्स्य’ या अनुवृत्त पदाचें विशेषण होतें त्याचप्रमाणें) तें पद प्रकृत सूत्रांतील ‘अनः’ या पदाचें देखील विशेषण होतें (व त्यामुळें ‘भसंज्ञकं यदङ्गं तदवयवस्य यजादिस्वादिप्रत्ययपरकस्य अनः अकारस्य लोपः स्यात्’ असा प्रकृत सूत्राचा अर्थ होतो व तसा अर्थ केल्यानें ‘अनस्तक्षणा’ या उदाहरणांत ‘अनस्’ या पूर्व पदांतील ‘अन्’ हा अजादिस्वादिप्रत्ययपरक नसल्यामुळें त्यांतील अकाराचा लोप होण्याची आपत्ति टळते व ‘तक्षन्’ या उत्तर पदांतील ‘अन्’ जो अजादिस्वादिप्रत्ययपरक आहे त्यांतीलच अकाराचा लोप होऊन ‘अनस्तक्षणा’ असें इष्ट रूप सिद्ध होण्यांत कांहीं अडचण येत नाही. म्हणून भाष्यकार म्हणतात कीं, ‘अनन्त्यविकारे’ ही परिभाषा न मानली तरी, प्रकृत सूत्राचा जसा वर अर्थ केला आहे तसा अर्थ केल्यानें सर्व दोषांचें निवारण होऊन सर्व इष्ट रूपें सिद्ध होऊं शकतात. सारांश दीक्षितांनीं कौमुदींत प्रकृत सूत्राचा जो अर्थ दिला आहे त्याला हें वरील भाष्य प्रमाण आहे असें शब्दरत्नकारांचें म्हणणें आहे.) ‘विधी परिभाषा उपतिष्ठते नानुवादे’ ही परिभाषा ‘इको गुणवृद्धी’ सू. ३४ व ‘अचश्च’ सू. ३५ हीं दोन सूत्रें खेरीज करून इतर कोणत्याहि सूत्रास लागू पडत नाहीं; कारण ‘उदात्तस्वरितयोर्यणः’ सू. ३६५७ इत्यादि सूत्रांतील ‘उदात्तस्वरितयोः’ या पदाचा ‘उदात्तस्वरितस्थानिकयणः’ असा अर्थ करणें इष्ट आहे. या विषयाचें विवेचन (‘प्रत्ययस्थात्कात्पूर्वस्य’ सू. ४६३ या) स्त्रीप्रत्ययप्रकरणांतील इत्वविधायक सूत्राचें व्याख्यान करितांना करण्यांत येईल. (‘किञ्च विधी परिभाषेति प्रवाद इको गुणवृद्धी अचश्च इत्यनयोर्विधीयत इत्यव्याहारमूलकोज्यत्र तु नास्याः फलम्’, म्हणजे ‘विधी परिभाषा उपतिष्ठते’ ही जो प्राचीन वैयाकरणांनीं परिभाषा मानली आहे ती ‘इको गुणवृद्धी’ व ‘अचश्च’ या दोन सूत्रांत ‘विधीयते’ या पदाचा जो अव्याहार करावा लागतो त्याच्या आधारावरच मानली आहे व हीं दोन सूत्रें खेरीज करून इतर कोठेंहि ही परिभाषा मानल्यानें कोणत्याहि विशेष फळाची निष्पत्ति

दित्तां हल उपधायाः' सू. ४१५ या सूत्राने 'अञ्च्' यांतील नकाराचा लोप होऊन व 'वेरपृक्तस्य' सू. ३७५ या सूत्राने 'क्विन् = व्' या अपृक्त प्रत्ययाचा लोप होऊन 'अदस् अच्' अशी स्थिति झाल्यावर 'विश्वदेवयोः' सू. ४१८ या सूत्राने 'अदस्' यांतील 'टि' चे, म्हणजे 'अस्' चे, जागी 'अद्रि' असा आदेश होऊन 'अदद्रि अच् = अदद्रचच्' अशी स्थिति होते. अशा स्थितीत 'अदसोसेर्दु दो मः' सू. ४१९ या सूत्राने 'अदद्रचच्' यांतील प्रथम दकाराचा मकार व त्या दकारापुढील अकाराचा उकार आणि त्याचप्रमाणे द्वितीय दकाराचे जागी मकार व त्या दकारापुढील रेफाचे जागी उकार केल्यास, 'अमुमुयच्' असे रूप होते. पण असे रूप होणे ज्या वैयाकरणांना इष्ट नाही व 'अदमुयच्' असेच रूप होणे इष्ट आहे त्यांचे असे म्हणणे आहे की, 'अमुमुयच्' हे रूप सिद्ध न व्हावे याकरिता 'अनन्त्यविकारे' ही परिभाषा मानणे इष्ट आहे व ही परिभाषा मानली असता, 'अदद्रचच्' यांतील अन्त्य वणच्या मार्गे असणाऱ्या उत्तर दकारास व त्यापुढील रकारास 'अदसोऽसेः' या सूत्राने होणारे कार्य होते व पूर्व दकारास व त्यापुढील अकारास ते कार्य होत नाही आणि त्यामुळे 'अमुमुयच्' असे रूप होण्याची आपत्ति टळते. तसेच ही परिभाषा मानली असता 'अनस्तक्षन् टा' इत्यादि स्थलीं उत्तर 'अन्' मधील अकाराचा प्रकृत सूत्राने लोप होतो व पूर्व 'अन्' मधील अकाराचा लोप होण्याची आपत्ति टळते.) म्हणून 'सान्त महतः' सू. ३१७ इत्यादि सूत्रांच्या विषयांत अनेक विलुप्त कल्पना करण्यापेक्षा 'अनन्त्यविकारे' ही परिभाषा मानणेच उचित आहे. वार्तिककाराने त्या परिभाषेची जीं फले सांगितली आहेत तीं फले (ती परिभाषा न मानतां देखील) इतर रीतीने सिद्ध होऊं शकतात एवढेच दाखविण्यापुरते ('ष्यङः सम्प्रसारणम्' या सूत्रावरील) भाष्य आहे आणि म्हणूनच त्या भाष्यांत 'यान्येतस्याः परिभाषायाः प्रयोजनानि तदर्थमेवा परिभाषा कर्तव्या' असा उपसंहार केला आहे. ('ष्यङः सम्प्रसारणम्'

सू. ६-१-१३ या सूत्रावरील भाष्यात 'अनन्त्यविकारे' या परिभाषेची वार्तिककाराने जी आठ प्रयोजने सांगितली आहेत त्यापैकी 'सान्त महतो दीर्घत्वे' हे द्वितीय प्रयोजन आहे याचे व्याख्यान करिताना भाष्यकार म्हणतात—'सान्त महतो दीर्घत्वे प्रयोजनम् । पयासि यशासि । प य इत्यस्यापि प्राप्नोति । अनन्त्यविकारेऽन्त्यसदेशस्य कार्यं भवतीति न दोषो भवति' या भाष्याचा भावार्थ हा आहे की, 'पयस् जस्, यशस् जस्' या उदाहरणात 'जशसोः शि.' सू. ३१२ या सूत्राने 'जस्' प्रत्ययाचे जागी 'शि = इ' असा आदेश होऊन व तो आदेश 'शि सर्वनामस्थानम्' सू. ३१३ या सूत्रान्वये सर्वनामस्थानसज्ञक असल्यामुळे 'नपुसकस्य झलच.' सू. ३१४ या सूत्राने नुमागम होऊन 'पयन्स् इ, यशन्स् इ' अशी स्थिति झाली असता, या स्थली सान्त सयोग अन्ती असून त्यापुढे 'इ' हा सर्वनामस्थानप्रत्यय असल्यामुळे, 'सान्त महत. सयोगस्य' सू. ३१७ या सूत्राने सयोगाच्या पूर्वी असणाऱ्या अचाला दीर्घकार्यं पावले आहे. 'पयन्स्' या स्थली पकारापुढे व तसेच यकारापुढे अकार आहे. 'यशन्स्' या स्थली देखील यकारापुढे व तसेच शकारापुढे अकार आहे. या दोन अकारांपैकी कोणत्या अकाराला दीर्घकार्य करावे ? पूर्वं अकारास दीर्घकार्य केले असता अनिष्ट रूपे होण्याची आपत्ति येते. 'अनन्त्यविकारे' ही परिभाषा मानल्याने, पूर्वं अकारास दीर्घकार्य न होता उत्तर अकारालाच ते कार्य होऊन इष्ट रूपे सिद्ध होतात आणि म्हणून ती परिभाषा मानणे आवश्यक आहे. अशा प्रकारे व्याख्यान करून पुढे भाष्यकार म्हणतात—'एतदपि नास्ति प्रयोजनम्' व हे प्रयोजन अन्यथासिद्ध ठरविण्याच्या हेतूने भाष्यकारानी अनेक विलष्ट कल्पना योजिल्या आहेत अशाच रीतीने इतर प्रयोजनांचे स्पष्टन करिताना देखील भाष्यकारांनी तद्देतद्देच्या विलष्ट कल्पना केल्या आहेत. तरी पण त्यांनी 'अनन्त्यविकारे' या परिभाषेचे प्रत्याख्यान केले नाही. उलट 'एते दोषा. समा मूयासो या,

तस्मान्नार्थोऽनया परिभाषया' असें शंकाकारानें 'म्हटलें असतां, त्या शंकेवर भाष्यकारांनीं 'न हि दोषाः सन्तीति परिभाषा न कर्तव्या लक्षणं वा न प्रणेयम्, न हि भिक्षुकाः सन्तीति स्थाल्यो नाधिश्चीयन्ते, न च मृगाः सन्तीति यवा नोप्यन्ते । दोषाः खल्वपि साकल्येन परिगणिताः... तस्माच्चान्येतस्याः परिभाषायाः प्रयोजनानि तदर्थमेषा परिभाषा कर्तव्या, प्रतिविधेयं दोषेषु' असें उत्तर दिलें आहे. या भाष्यावरून हें स्पष्ट होतें कीं, भाष्यकारांनीं 'अनन्त्यविकारे' या परिभाषेचें प्रत्याख्यान केलें नसून ती परिभाषा स्वीकारली आहे. प्राचीन वैयाकरणांनीं जसा प्रकृत सूत्राचा अर्थ केला आहे तो वरोवर आहे असें मानल्यास, मनोरमंत ज्या अनेक अडचणी दाखविल्या आहेत त्या सर्व अडचणी 'अनन्त्यविकारे' ही परिभाषा मानल्यानें सहज टाळतां येऊं शकत असल्यामुळें, दीक्षितांनीं कौमुदींत जसें प्रकृत सूत्राचें व्याख्यान केलें आहे तसें व्याख्यान न करितां काशिकाकार व प्रक्रियाकौमुदीकार यांनीं जें प्रकृत सूत्राचें व्याख्यान केलें आहे तें स्वीकारलें तरी, 'अनन्त्यविकारे' ही परिभाषा असल्यामुळें, कोणताहि दोष उपस्थित होण्याचा संभव नाही असा त्या वैयाकरणांच्या म्हणण्याचा आशय आहे. पण या त्यांच्या म्हणण्यावर अशी शंका करण्यांत येते कीं,) 'न सम्प्रसारणे सम्प्रसारणम्' सू. ६-१-३७ या सूत्रावरील भाष्यांत 'नैतस्याः परिभाषायाः सन्ति प्रयोजनानि' असें 'अनन्त्यविकारे' या परिभाषेसंबंधानें म्हटलें आहे. (त्यावरून असें दिसून येतें कीं, 'अनन्त्यविकारे' ही परिभाषा भाष्यकारांनीं अखेरीस प्रत्याख्यात केली आहे. म्हणून ती परिभाषा मुळींच मानतां येत नाही आणि त्यामुळें प्राचीन वैयाकरणांनीं जें प्रकृत सूत्राचें व्याख्यान केलें आहे तें स्वीकारतां येत नाही; कारण तें स्वीकारल्यास, दीक्षितांनीं मनोरमंत दाखविलेल्या आपत्ति, त्या परिभाषेच्या अभावीं, टाळतां येणें अशक्य आहे. म्हणून दीक्षितांनीं जसें प्रकृत सूत्राचें व्याख्यान केलें आहे तेंच वरोवर मानणें भाग आहे. या शंकेवर ते वैयाकरण असें उत्तर देतात कीं, 'न

सम्प्रसारणे सम्प्रसारणम् ' या सूत्रावरील ' नैतस्याः परिभाषाया सन्ति प्रयोजनानि ' हे) वरील भाष्य, ' न सम्प्रसारणे सम्प्रसारणम् ' इत्यादि सूत्रनिर्देशच (सूत्रविहित कार्य उत्तर यणालाच होत असून पूर्व यणाला ते कार्य होत नाही याचे) ज्ञापक असल्यामुळे, 'अनन्त्यविकारे' या परिभाषेची प्रयोजने थोडी आहेत एवढेच सूचविते (व त्या परिभाषेचे भाष्यकारांनी प्रत्याख्यान केले आहे असे त्या भाष्यावरून सूचित होत नाही. 'प्यड सम्प्रसारणम्' या सूत्रावरील भाष्यात 'अनन्त्यविकारे' या परिभाषेचे 'प्रयोजन न सम्प्रसारणे सम्प्रसारणम्' हे जे प्रथम प्रयोजन सांगितले आहे त्याचे व्याख्यान करिताना भाष्यकार म्हणतात - 'न सम्प्रसारणे सम्प्रसारणमित्येतन्न वक्तव्य भवति । कथं व्यघेर्विद्ध इति ? । अनन्त्यविकारेऽन्त्यसदेशस्य कार्यं भवतीति न दोषो भवति । नैतदस्ति प्रयोजनम्, क्रियते न्यास एव । ' या भाष्यावरून ह स्पष्ट होत की, भाष्यकारांच्या म्हणण्याचा आशय हा आहे की, 'अनन्त्यविकारे' या परिभाषेची जी अनेक प्रयोजने वातिककारांनी सांगितली आहेत त्यापैकी वरीवशी प्रयोजने सूत्रन्यासानेच, म्हणजे पाणिनीय सूत्रात वापरलेल्या शब्दांनीच, सिद्ध होतात व त्यामुळे ती परिभाषा मानण्यास फारच थोडी प्रयोजने अवशिष्ट राहतात पण त्या अवशिष्ट अल्प प्रयोजनांच्या सिद्धीकरिता ती परिभाषा मानण भागच आहे, नाही तर त्या परिभाषेच्या अभावी ती प्रयोजने सिद्ध न होता अनिष्ट रूपे होण्याची आपत्ति येईल कारण 'अनन्त्यविकारे' ही परिभाषा भाष्यकारांनी प्रत्याख्यात केली नसून स्वीकारली असल्यामुळे, प्राचीन धर्मावरणांनी केलेले प्रकृत सूत्राचे व्याख्यान मानले असता दीक्षितानी मनोरमैत ज्या अनेक आपत्ति दर्शविल्या आहेत त्या, त्या परिभाषेच्या सहाय्याने, महज टाळता येऊ शकतात म्हणून 'न सम्प्रसारणे सम्प्रसारणम्' या सूत्रातील) वरील भाष्यावर जर अशा प्रकारचे उत्तर देता येत तर मग प्रकृत सूत्रातील 'यपि' रूपद प्रकृत सूत्रांत अनुपुत हाताच्या 'अद्भ्य' या पदापेच विनेपण

मानणें पुरे आहे असें वैयाकरणांचें म्हणणें आहे (व 'यचि' हें पद 'अन्' चें विशेषण मानून 'यजादिस्वादिपरस्य अनः अकारस्य' असें प्रकृत सूत्राचें लांबलचक व्याख्यान करण्याची कांहीं गरज नाही व 'अन्नन्तस्य भस्य अङ्गस्य अकारलोपः स्यात्' असें जें प्राचीन वैयाकरणांनीं प्रकृत सूत्राचें व्याख्यान केलें आहे तें स्वीकारलें असतां, 'अनन्त्यविकारे' ही परिभाषा असल्यामुळें, कोणताहि दोष येत नाही व सर्व इष्ट रूपांची सिद्धि होऊं शकते असें शब्दरत्नकार म्हणतात.)

मनोरमा-“रषाभ्याम्” ॥ पद इतीयतैव सामथ्यदिकपदत्वे लब्धेऽपि समानग्रहणं यत्समानमेव अखण्डमिति यावत् । तत्र यथा स्यात्तेन समासे न भवति । रामनाम् । यूष्ण इति । यूषो मण्डः ।

मुद्गामलकयूषस्तु भेदी दीपनपाचनः ॥

इति दर्शनात् । इति पक्षे त्विति । एतेन पञ्चमीसमासस्य पाक्षिकतां ध्वनयति । तथा हि । भाष्ये वेभिदिता, माथितिकः, अपीपचन्निति प्रयोजनत्रयमुक्तम् । तच्चान्यथा सिद्धम् । एकाच उपदेशे इत्यत्र विहितविशेषणादेव वेभिदितेत्यत्र इणिवेधो न । माथितं पण्यमस्येति विग्रहे ठकि ठस्येकादेशे “यस्येति च” इत्यल्लोपे “इसुसुक्तान्तात्कः” इति कादेशस्तु न भविष्यति, ठस्याभावात् । न च स्थानिवद्भावेन ठत्वमल्वित्वात् । “ठस्येकः” इत्यत्र हि स्थान्यादेशयोरेकार उच्चारणार्थः । अपीपचन्नित्यपि णिलोपस्य, चङन्त्यकारयोरेकादेशस्य, च स्थानिवद्भावं विनापि सिद्धम् । विदि-साहचर्यादिभ्यस्तादपि लुङ् एव झैर्जुस्त्रिधानात् । न च सिचा साहचर्याद् लुङ् एव किं न स्यादिति वाच्यम् । पूर्वसाहचर्यात्पर-साहचर्यस्य वलीयस्त्वादिति दिक् ।

‘रषाभ्यां नो णः समानपदे’ सू. २३५ या सूत्रांत ‘पदे’ एवढेंच जरी म्हटलें असतें तरी त्या शब्दाच्या सामर्थ्यानें ‘एकपदे’, असा अर्थ झालाच असता. असें असून देखील ‘समानपदे’ या पदांत

‘समान’ या शब्दाचे जें ग्रहण केले आहे ते अशाकरिता की, ‘समान’ म्हणजे ‘अखण्ड पद’ असा अर्थ बोधित व्हावा व तशाच स्थली णत्व व्हावे प्रकृत सूत्राचा असा अर्थ होत असल्यामुळे, सामासिक पदात असलेल्या नकाराचे णत्व होत नाही उदाहरणार्थ ‘रामनाम.’ (‘रामनाम’ हें अखण्ड पद नसून ‘राम’ व ‘नाम’ या दोन अखण्ड पदाचे बनलेले सामासिक पद आहे ‘रामस्य नाम रामनाम’ या पष्ठीसमासातील ‘राम’ या पूर्वपदात णत्वाचे निमित्त रकार असून ‘नाम’ या उत्तर पदात णत्वाचा कार्या नकार असल्यामुळे व अशा रीतीने निमित्त व कार्या हे एकाच अखण्ड पदात नसल्यामुळे, या उदाहरणात नकाराचे णत्व होऊ शकत नाही णत्वकार्य होण्याकरिता णत्वाचे निमित्त व णत्वाचा कार्या हे दोन्ही एकाच अखण्ड पदात, म्हणजे ज्या पदाची पदरूप शकले पाडता येत नाहीत अशा पदात, असणे आवश्यक आहे व हा अर्थ बोधित करण्याकरिताच प्रकृत सूत्रात ‘समान’ या पदाचे पाणिनीने ग्रहण केले आहे असा दीक्षिताच्या म्हणण्याचा भावार्थ आहे. प्रकृत सूत्रावरील कौमुदीत प्रकृत सूत्रानें णत्व होण्याचे) ‘यूष्ण’ हे उदाहरण दिले आहे (या उदाहरणात ‘यूष्ण’ या अखण्ड पदामध्ये णत्वाचे निमित्त पकार असून त्याच्या लगेच पुढें त्याच पदात नकार हा णत्वाचा कार्या असल्यामुळे, त्या नकाराचे प्रकृत सूत्रानें णत्व झाले आहे) ‘यूप’ या शब्दाचा ‘मण्ड’, म्हणजे पेज, असा अर्थ आहे. ‘मुद्गामलवयूपस्तु भेदी दीपनपाचन’, म्हणजे मूग व भावळे याची पेज शीच साफ करणारी, जठराग्नीचे उद्दीपन करणारी व अन्न पचन करणारी आहे, या वैद्यकशास्त्रातील श्लोकात ‘यूप’ हा शब्द ‘पेज’ या अर्थामध्येच वापरला आहे. प्रकृत सूत्रावरील कौमुदीत ‘पूर्वस्मादपि विधी स्यादिवद्भाव इति पक्षे त्वद्ध्यवाय इत्येवात्र णत्वम्’ असे जें म्हटले आहे त्याने हे ध्वनित केले आहे की, (‘अथ परस्मिन् पूर्वविधी’ सू. ५० या सूत्रातील ‘पूर्वविधी’ या पदाचा ‘पूर्वस्मात्

विधौ' असा) वैकल्पिक पञ्चमीसमासपक्ष मानला आहे. ('पूर्वविधौ' या पदाचा भाष्यकारांनी 'पूर्वस्य विधौ' असा षष्ठीसमास व त्याचप्रमाणे 'पूर्वस्मात् विधौ' असा पञ्चमीसमास केला आहे. 'पूर्वस्य विधौ' असा षष्ठीसमासपक्ष मानल्यास, 'यूषन् शस् = यूषन् अस्' या स्थलीं 'यूषन्' या भसंज्ञक अन्नन्त अङ्गांत असणाऱ्या 'अन्' मधील ज्या अकाराचा 'अल्लोपोऽनः' सू. २३४ या सूत्राने लोप झाला आहे त्याच्या पूर्वी असलेल्या वर्णाला कार्य करणे नसून त्या अकारापुढे असणारा जो नकार त्याला णत्वरूप कार्य करणे असल्यामुळे, 'अचःपरस्मिन्' हे सूत्र त्या पक्षांत 'यूष्णः' या उदाहरणास लागू पडत नाही व त्यामुळे अकारलोपाचे ठिकाणी स्थानिवद्भावात होत नाही व प्रकृत सूत्रानेच णत्व होते. परंतु 'पूर्वस्मात् विधौ' हा पञ्चमीसमासपक्ष मानल्यास, या पक्षांत 'अचः परस्मिन्' हे सूत्र 'यूष्णः' या उदाहरणास लागू पडते; कारण वर सांगितल्याप्रमाणे त्या उदाहरणांत ज्या अकाराचा लोप झाला आहे त्याच्या पूर्वी णत्वाचे निमित्त पकार असून त्या निमित्तामुळे त्या अकारापुढे असलेल्या नकाराचे णत्व करणे आहे. त्यामुळे 'अन्' यांतील ज्या अकाराचा लोप झाला आहे तो अकार विद्यमान आहे अशी या पक्षांत 'अचः परस्मिन्' या सूत्रान्वये स्थानिवद्भावाने बुद्धि करावी लागते व अशा रीतीने पकाराच्या लगेच पुढे नकार नसून दोहोंमध्ये 'अ' या 'अट्' चे व्यवधान आहे असे मानावे लागत असल्यामुळे, 'यूष्णः' या स्थलीं पञ्चमीसमासपक्षांत 'रषाम्यां नो णः' या प्रकृत सूत्रान्वये णत्व न होता, 'अट्कुप्वाङ्नुम्व्यवायेऽपि' सू. १९७ या सूत्रान्वये णत्व होते असे दीक्षितांचे म्हणणे आहे.) भाष्यकारांनी पञ्चमीसमासपक्ष मानण्याची 'वेभिदिता, माथितिकः, अपीपचन्' अशीं तीन प्रयोजने सांगितली आहेत. ('अचः परस्मिन्' सू. १-१-५७ या सूत्रावरील भाष्यांत भाष्यकार म्हणतात—'अथ विधिग्रहणं किमर्थम् ? । सर्वविभक्त्यन्तः समासो यथा विज्ञायेत ।

पूर्वस्य विधिः पूर्वविधिः, पूर्वस्मात् विधिः पूर्वविधिरिति ।
 कानि पुनः पूर्वस्माद्विधी स्थानिवद्भाष्यस्य प्रयोजनानि ? । वेभिदिता,
 माथितिकः, अपीपचन् । वेभिदिता चेच्छित्तेत्यकारलोपे कृत
 एकाजलक्षण इट्प्रतिषेधः प्राप्नोति । स्थानिवद्भाष्ये भवति ।
 माथितिक इत्यकारलोपे कृते तान्तात्क इति कादेशः प्राप्नोति ।
 स्थानिवद्भाष्ये भवति । अपीपचन्नित्येकादेशे कृतेऽभ्यस्ताज्ज्ञे-
 र्जुस्मवतीति जुस्भावः प्राप्नोति । स्थानिवद्भाष्ये भवति । ' या
 भाष्यामवधाने दीक्षितानी जे पुढील पंक्तीत म्हटले आहे त्याचे विवरण
 करतेवेळी या भाष्याचेहि व्याख्यान करण्यांत येईल. या वरील
 भाष्यामवधाने दीक्षित असे म्हणतात की, पञ्चमीसमासपक्ष न
 मानता देखील त्या भाष्यात दिलेली) वरील तीन्ही रूपे इतर
 रीतीने सिद्ध करता येतात. ' एकाच उपदेशे ' सू. २२४६ या सूत्रात
 वलादि आर्धधातुकप्रत्ययाचे ' विहितः ' हे विशेषण मानल्यानेच
 ' वेभिदिता ' या स्थली इडागमाचा निषेध पावत नाही. (' भिद् '
 धातूहून ' यड् = य ' प्रत्यय केला असता, ' सन्यडो ' सू. २३९५ या
 सूत्राने द्विवचन होऊन व ' अभ्यासे चर्च ' सू. २१८२ या
 सूत्राने अभ्यासातील भकाराचे जागी बकार होऊन व ' गुणो यड्-
 लुको ' सू. २६३० या सूत्राने अभ्यासातील इकाराचा गुण होऊन
 ' वेभिद्य ' असे जे रूप होते ते यडन्त असल्यामुळे, ' सनाद्यन्ता
 धातव. ' सू. २३०४ या सूत्राने त्याला धातुसंज्ञा होते. या धातूहून
 ' ष्वुल्लुचो ' सू. २८९५ या सूत्राने ' तृच् ' प्रत्यय केला असता,
 ' अतो लोप ' सू. २३०८ या सूत्राने त्या धातूतील अन्त्य अकाराचा
 लोप होऊन व ' यस्य हलः ' सू. २६३१ या सूत्राने अवशिष्ट यका-
 राचा लोप होऊन ' वेभिद् तृच् ' अशी स्थिति होते भाष्यकार
 म्हणतात की, या स्थली ' एकाच उपदेशे ' या सूत्राने आर्धधातुक
 वलादि ' तृच् ' प्रत्ययाला इडागम होऊं शकत नाही; कारण
 ' वेभिद् ' यातील मूळ धातु ' भिद् ' हा उपदेशात-धातुपाठात-एकाच्
 असून अनुदात्त पठित आहे व त्याच्या लगेच पुढे ' तृच् ' परतु पूर्व-

विधौ' हा पञ्चमीसमास मानल्याने, 'अतो लोपः' या सूत्राने ज्या अकाराचा लोप झाला आहे त्याच्या पुढील 'तृच्' प्रत्ययाला इडागम प्रतिषेध करतेवेलीं अकारलोप झालाच नाही व अकार विद्यमान आहे अशी 'अचः परस्मिन्' सू. ५० या सूत्रान्वये स्थानिद्वावने बुद्धि करतां येते आणि अशा रीतीने 'भिद्' धातु व 'तृच्' प्रत्यय या दोहोंमध्ये त्या अकाराचे व्यवधान आहे असे मानतां येत असल्यामुळे, या स्थलीं 'एकाच उपदेशे' हे सूत्र प्रवृत्त होऊं शकत नाही व त्यामुळे 'आर्धधातुकस्येड्वलादेः' सू. २१८४ या सूत्राने 'तृच्' प्रत्ययाला इडागम होऊन 'वेभिदिता' असे इष्ट रूप सिद्ध होते असा भाष्यकारांच्या म्हणण्याचा आशय आहे. यावर दीक्षित असे म्हणतात की, 'एकाच उपदेशे' या सूत्रांत 'विहित' हे पद अध्याहृत करून व ते पद आर्धधातुकप्रत्ययाचे विशेषण मानून त्या सूत्राचा 'उपदेशे यो धातुरेकाच् अनुदात्तश्च तस्माद्विहितस्य वलादेरार्धधातुकप्रत्ययस्य इट् न स्यात्' असा अर्थ केल्याने, प्रकृत स्थलीं जो आर्धधातुकवलादि 'तृच्' प्रत्यय झाला आहे तो उपदेशांत पठित असलेल्या 'भिदिर् विदारणे' या एकाच् अनुदात्त धातूहून झाला नसून 'वेभिद्य' या यङन्त अनेकाच् धातूहून झाला असल्यामुळे, 'एकाच उपदेशे' हे इडागमनिषेधाचे सूत्र यथे प्रवृत्त होऊं शकत नाही व त्यामुळे 'तृच्' प्रत्ययाला इडागम होऊन 'वेभिदिता' हे इष्ट रूप सिद्ध होण्यांत कांहीं अडचण येत नाही. सारांश पञ्चमीसमासपक्ष न मानतां 'वेभिदिता' हे इष्ट रूप वर सांगितल्याप्रमाणे इतर रीतीने सहज सिद्ध होऊं शकत असल्यामुळे, त्या रूपाच्या सिद्धीकरितां पञ्चमीसमासपक्ष मानण्याची कांहीं आवश्यकता नाही असा दीक्षितांच्या म्हणण्याचा आशय आहे.) 'मथितं पण्यमस्य' असा विग्रह करून 'ठक्' प्रत्यय केला असता, 'ठ' चे जागी 'इक्' असा आदेश होऊन 'यस्येति च' सू. ३११ या सूत्राने अकारलोप झाल्यावर 'इसुसुक्तान्तात्कः' सू. १२२१ या सूत्रान्वये कादेश होऊं शकत नाही; कारण या ठिकाणीं

‘ठ्’ चा अभाव आहे. येथे स्थानिवद्भावाने ठकार विद्यमान आहे असे मानता येत नाही, कारण हा अल्पविधि आहे ‘ठस्येक’ सू. ११७० या सूत्रात स्थानी व आदेश या दोहोमध्यें जो अन्त्य अकार आहे तो केवळ उच्चारणार्थ आहे (‘मथित पण्यमस्य सः माथितिक’ या स्थली ‘तदस्य पण्यम्’ सू १६०१ या सूत्रानें ‘मथित’ या शब्दाहून ‘ठक्’ प्रत्यय होऊन व तो प्रत्यय कित् असल्यामुळें ‘किति च’ सू १०७६ या सूत्रानें ‘मथित’ यातील आद्य अचाची वृद्धि होऊन व ‘ठस्येक’ सू ११७० या सूत्रानें ‘ठ’ चे जागी ‘इक’ असा आदेश होऊन आणि ‘यस्येति च’ सू ३११ या सूत्रानें ‘मथित’ यातील अन्त्य अकाराचा लोप होऊन ‘माथित् इक्’ अशी स्थिति झाली असता, ‘इक’ हा ‘ठ’ च आहे अशी स्थानिवद्भावाने वृद्धि केल्याने ‘इसुसुवतान्तात्क’ सू १२२१ या सूत्रानें ‘माथित्’ या तकारान्त अङ्गापुढील ‘इक’ चे जागी ‘क’ होण्याची आपत्ति येते परंतु पञ्चमीसमासपक्ष मानल्याने ती आपत्ति टळते; कारण ‘यस्येति च’ या सूत्रानें ‘माथित’ यातील ज्या अन्त्य अकाराचा लोप झाला आहे त्यापुढील ‘ठ = इक’ चे जागी कादेश करतेवेळी, त्या अकाराचा लोप झालाच नाही व तो अकार विद्यमान आहे असे ‘अचः परस्मिन्’ या सूत्रानें स्थानिवद्भावाने मानल्याने, ‘माथित्’ हे अङ्ग तकारान्त नसून ते अकारान्त आहे असे मानता येऊ शकत असल्यामुळें, ‘इसुसुवतान्तात्कः’ या सूत्राची येथे प्रवृत्ति होऊ शकत नाही त्यामुळें ‘ठ’ चे जागी ‘क’ असा आदेश न होता पूर्वी झालेला ‘इक’ आदेश कायम राहतो व ‘माथितिक’ असे इष्ट रूप सिद्ध होते असा भाष्यकाराच्या म्हणण्याचा आशय आहे येथे हे लक्षात ठेवावे की, ‘ठस्येक’ या सूत्रात ‘ठ’ हे सघातग्रहण आहे, म्हणजे अकारसहित ठकार आहे, असे मानून भाष्यकारानी ‘ठ’ चे जागी झालेला ‘इक’ हा आदेश स्थानिवद्भावाने ‘ठ’ च आहे असे मानले आहे यावर दीक्षित असे म्हणतात की, ‘ठस्येक.’ या सूत्रानें

‘ठ’ चे जागीं ‘इक्’ असा आदेश होत नसून त्या ‘ठक् = ठ’ प्रत्ययांतील केवळ ठकाराचे जागीं ‘इक्’ असा आदेश होतो असें मानल्यानें, म्हणजे ‘ठकारस्य स्थाने इक् आदेशः स्यात्’ असा त्या सूत्राचा अर्थ केल्यानें, ज्या स्थानीचे जागीं ‘इक्’ आदेश त्या सूत्रानें होतो तो स्थानी ‘ठ’ असा अनल् संघात नसून ‘ठ्’ असा अल् असल्यामुळे व ‘स्थानिवदादेशः’ सू. ४९ या सूत्रांत ‘अनल्विधौ’ असा प्रतिषेध असल्यामुळे, ठकार या अलरूप स्थानीचे जागीं झालेला ‘इक्’ हा आदेश ठकारच आहे असें मानतां येत नाहीं आणि त्यामुळे ‘इसुसुक्तान्तात्कः’ या सूत्राची येथें प्राप्तीच होत नाहीं; कारण तें सूत्र असें सांगतें कीं, तकारान्त अङ्गापुढें ठकार असल्यास त्याचे जागीं ‘क’ असा आदेश करावा. परंतु प्रकृत स्थलीं तर ठकाराचे जागीं ‘इक्’ हा आदेश पूर्वीच होऊन गेला आहे आणि वर सांगितल्याप्रमाणें तो अल्विधि असल्यामुळे, ‘इक्’ हा ठकारच आहे असें स्थानिवद्भावानें मानतां येत नाहीं. म्हणून ठकारच जर नाहीं तर ‘क’ या आदेशाची प्राप्ति कशी होणार? सारांश पञ्चमीसमासपक्ष न मानतां ‘माथित् इक् अ = माथितिक’ हें इष्ट रूप देखील वर सांगितल्याप्रमाणें सहज सिद्ध होऊं शकत असल्यामुळे, त्या रूपाच्या सिद्धीकरितां पञ्चमीसमासपक्ष मानण्याची कांहीं गरज नाहीं असा दीक्षितांच्या म्हणण्याचा आशय आहे.) ‘अपीपचन्’ या उदाहरणांत देखील णिलोपाचे ठिकाणीं व तसेंच ‘चङ् = अ’ व ‘सि = अन्ति’ या स्थलीं जो एकादेश होतो त्याचे ठिकाणीं स्थानिवद्भाव न मानतां देखील ‘अपीपचन्’ हें रूप सिद्ध होऊं शकतें; कारण ‘सिजभ्यस्तत्रिदिभ्यश्च’ सू. २२२६ या सूत्रांत अभ्यस्ताला ‘विद्’ धातूचें साहचर्य असल्यामुळे, अभ्यस्त धातूहून केवळ ‘लङ्’ लकारांतच होणाऱ्या ‘सि’चे जागीं त्या सूत्रानें ‘जुस्’ आदेश होऊं शकतो. त्या सूत्रांत अभ्यस्ताला ‘सिच्’चें देखील साहचर्य असल्यामुळे, अभ्यस्त धातूहून ‘लुङ्’ लकारांत होणाऱ्या ‘सि’चे जागीं ‘जुस्’ आदेश कां

होऊ नये असे कोणी म्हटल्यास, ते म्हणणे बरोबर नाही; कारण .
 पूर्वसाहचर्यपेक्षा परसाहचर्य बलवत्तर असते. ('पच्' धातूहून
 'णिच्' प्रत्यय केला असता, 'अत उपधाया.' सू. २२८२ या
 सूत्राने 'पच्' यातील अकाराची वृद्धि होऊन 'पाच् णि' अशी
 स्थिति होते. या णिजन्त धातूहून लुङ् करणे झाल्यास, 'णिश्चिद्रुसुम्यः
 कर्तरि चङ्' सू. २३१२ या सूत्राने 'चि' चे जागी 'चङ् = अ'
 होऊन व 'चङि' सू. २३१५ या सूत्राने द्विवचन होऊन आणि
 'न्हस्वः' सू. २१८० या सूत्राने अम्यासाचा न्हस्व होऊन 'अ पपाच्
 णि चङ् ङि' अशी स्थिति झाली असता 'णौ चङि उपधाया न्हस्वः'
 सू. २३१४ या सूत्राने 'पाच्' यातील 'आ' या उपधेचा न्हस्व,
 म्हणजे अकार, होऊन आणि 'सन्वल्लघुनि' सू. २३१६ या
 सूत्राने सन्वद्भाव होत असल्यामुळे, 'सन्वतः' सू. २३१७ या सूत्राने
 अम्यासातील अकाराचा इकार होऊन व 'दीर्घोः लघो.' सू.
 २३१८ या सूत्राने तो इकार दीर्घ होऊन 'अपीपच् णि चङ् ङि'
 अशी स्थिति होते. अशा स्थितीत 'इतश्च' सू. २२०७ या सूत्राने
 'ङि' यातील इकाराचा लोप होऊन व 'क्षोज्जन्तः' सू. २१६९ या
 सूत्राने झगगाराचे जागी 'अन्त्' असा आदेश होऊन 'अपीपच् णि
 अ अन्त्' अशी स्थिति झाली असता, 'णेरनिटि' सू. २३१३ या
 सूत्राने णिलोप होऊन व 'अती गुणे' सू. १९१ या सूत्राने 'चङ् =
 अ' आणि 'अन्त्' यातील अकार या दोहोचे जागी 'अ' असा
 पररूप एकादेश होऊन 'अपीपचन्त्' अशी स्थिति होते. या स्थिती
 'चङ् = अ' व 'क्ष' चे जागी झालेल्या 'अन्त्' या आदेशाचा
 अकार या दोहोचा जो एकादेश होतो त्या एकादेशाचे ठिकाणी
 परादिवद्भाव गेल्याने 'अपीपच्' या अम्यस्त अङ्गापुढे 'ङ्' चे जागी
 झालेला 'अन्त्' हा आदेश आहे असे मानता येते आणि 'ङि' यातील
 इकाराचा 'इतश्च' या सूत्राने लोप झाल्यावर 'ङ्' असे जे
 एकादेशविकृत रूप होते त्याचे जागी झालेला हा 'अन्त्' आदेश
 'ङि' च आहे असे स्थानिवद्भावाने मानता येते. अशा रीतीने

अभ्यस्त अङ्गाच्या लगेच पुढे 'झि' आहे असे मानावे लागत असल्यामुळे, 'झि' चे, म्हणजे 'अन्त्' चे, जागी 'सिजभ्यस्त-विदिभ्यश्च' या सूत्राने 'जुस्' आदेश होण्याची व अनिष्ट रूप होण्याची आपत्ति येते. परंतु पञ्चमीसमासपक्ष मानल्याने ती आपत्ति टळते; कारण 'जेरनिटि' या सूत्राने जो 'णि = इ' चा लोप झाला आहे व 'अतो गुणे' या सूत्राने पररूप एकादेश केल्याने जो 'चङ् = अ' नाहीसा झाला आहे त्यांच्या पुढे असणाऱ्या 'झि = अन्त्' चे जागी 'जुस्' आदेश करतेवेळीं णिलोपाचे ठिकाणी व तसेच एकादेशाने लुप्त झालेल्या 'चङ् = अ' चे ठिकाणी 'अचः परस्मिन्' या सूत्राने स्थानिवद्भावे केल्याने ते 'इ' व 'अ' विद्यमान आहेत आणि अशा रीतीने 'अपीपच्' हे अभ्यस्त अङ्ग व 'झि = अन्त्' या दोहोंमध्ये 'णि' व 'चङ्' चे व्यवधान आहे असे मानतां येऊं शकत असल्यामुळे, 'सिजभ्यस्त-विदिभ्यश्च' हे सूत्र येथे प्रवृत्त होऊं शकत नाही व त्यामुळे 'अन्त्' चे जागी 'जुस्' आदेश न होता, 'संयोगान्तस्य लोपः' सू. ५४ या सूत्राने 'अपीपचन्त्' या संयोगान्त पदांतील अन्त्य तकाराचा लोप होऊन 'अपीपचन्' असे इष्ट रूप सिद्ध होते असा भाष्यकारांच्या म्हणण्याचा आशय आहे व हा आशय कैयटाने आपल्या टीकेत 'ज्ञैरितश्चेतीकारलोपे कृते एकदेशविकृतमनन्य-चङ्गवतीति झिरेवायम्, तत्रान्तादेशे कृते चङ्कारस्य च पररूपे कृते तस्यादिवद्भावाज्जुस् प्राप्नोति । स्थानिवद्भावे तु णिलोपस्य पररूपस्य च व्यवधानान्न भवति ।' या शब्दांत थोडक्यांत स्पष्टपणे व्यक्त केला आहे. यावर दीक्षित असे म्हणतात की, पञ्चमीसमासपक्ष न मानतां व णिलोप आणि 'चङ्' जो एकादेशाने लुप्त झाला आहे त्याचे ठिकाणी स्थानिवद्भावे न करितां देखील 'अपीपचन्' असे इष्ट रूप सिद्ध होऊं शकते; कारण 'सिजभ्यस्तविदिभ्यश्च' सू. २२२६ या सूत्राने अभ्यस्त घातूपुढे येणाऱ्या 'झि' चे जागी जो 'जुस्' आदेश होणे सांगितले आहे ती

चास्तविक लुङ् लकारात्त होणे सांगितले नसून लङ् लकारात्तच हाणे सांगितले आहे हे 'विद्' धातूच्या साहचर्यावरून स्पष्ट होते 'अविदु' हे लुङाचे रूप सिद्ध होण्याकरिताच त्या सूत्रात 'विद्' धातूचे मुद्दाम ग्रहण केले आहे हे अगदी उघड आहे 'अवेदिषु' हे लुङाचे रूप सिद्ध होण्याकरिता त्या धातूचे ग्रहण केले आहे असे मुळीच म्हणता येऊ शकत नाही, कारण त्या सूत्रात 'सिच्' चे ग्रहण केले असल्यामुळे व 'च्लि लुङि' सू २२२१ या सूत्राने लुङ-लकारामध्येच होणाऱ्या 'च्लि' चे जागी 'च्ले सिच्' सू २२२२ या सूत्राने 'सिच्' आदेश होत असल्यामुळे, 'अवेदिषु' हे रूप आपोआपच सिद्ध होऊ शकते पण त्या सूत्रात अम्यस्त धातूला जसे 'विद्' चे साहचर्य आहे तसे 'सिच्' चे देखील साहचर्य आहे व 'सिच्' हा वर सांगितल्याप्रमाणे लुङातच होत असल्यामुळे, त्या 'सिच्' च्या साहचर्याच्या सामर्थ्याने असे म्हणता येते की, लुङात देखील अम्यस्त धातूपुढे 'क्षि' आल्यास त्या 'क्षि' चे जागी त्या सूत्राने 'जुस्' आदेश करता येतो असे कोणी म्हटल्यास, त्यावर दीक्षित असे उत्तर देतात की, बरील सूत्रात अम्यस्त धातूला जे 'सिच्' चे साहचर्य आहे ते पूर्वसाहचर्य असून त्या धातूला 'विद्' धातूचे परसाहचर्य आहे, म्हणजे 'सिजम्यस्तविदिम्यश्च' या सूत्रात अम्यस्त धातूच्या पूर्वी 'सिच्' पठित असून अम्यस्त धातूनंतर 'विद्' धातु पठित आहे, आणि 'पूर्वात्पर बलवत्' या न्यायान्वये पूर्वसाहचर्यापेक्षा परसाहचर्य बलवत्तर ठरत असल्यामुळे, लङ् लकारातच अम्यस्त धातूपुढील 'क्षि' चे जागी 'जुस्' आदेश होतो असाच त्या सूत्राचा अर्थ करणे न्याय्य ठरते 'अपीपचन्' हे लुङाचे रूप असल्यामुळे, येथे 'क्षि' चे जागी 'जुम्' आदेशाची प्राप्तीच होत नाही म्हणून तो आदेश होणे टाळण्याकरिता भाष्यकारानी पञ्चमीसमासपदा मानून जो णिलोपाचे व एकादेशाचे ठिकाणी स्थानिवद्भाव केला आहे तो वरण्याची काहीच गरज नाही असा दीक्षितांच्या म्हणण्याचा आशय आहे

सारांश ज्या भाष्यांत पञ्चमीसमासपक्षाचीं प्रयोजनें सांगितलीं आहेत तें एकदेशि भाष्य आहे व 'नैतानि सन्ति प्रयोजनानि' या पुढील भाष्यावरून तें एकदेशिभाष्य आहे हें स्पष्ट होतें असें दीक्षितांच्या म्हणण्याचें तात्पर्य आहे.)

शब्दरत्न-सामर्थ्यादिति । निमित्तनिमित्तिनोरपदस्थयोर-सम्भवादिति भावः । अखण्डमिति । तत्त्वं च निमित्तानधिकरण-निमित्तिमत्पदाघटितत्वम् । तेन मातृभोगीण इत्यत्र णत्वसिद्धिः । केवलभोगीनेत्यस्य प्रत्ययमात्रस्य वा तत्त्वाभावात् । अत एव "आत्म-न्विद्यजन्" इति सूत्रस्थम् "आचार्यादिणत्वं च" इति चरितार्थम् । सुपर्चणेत्यादिसिद्धये निमित्तानधिकरणेति । पदं चात्र लोके विभक्तोतरानपेक्षतयाऽर्थबोधकत्वेन दृष्टम् । तेन गन्धर्वगानमित्यादौ सुवृत्पत्तेः प्राक् समासेऽपि णत्वं न । क्षुभ्नादिषु नृनमनशब्दस्तु संज्ञाभूतोऽखण्ड इति तस्य ऋवर्णात्परस्य णत्वे ज्ञापकता भाष्योक्ता नासङ्गतेत्याहुः ।

'सामर्थ्यादिकपदत्वे लब्धेऽपि' असें जें मनोरमेंत म्हटलें आहे त्याचा भावार्थ हा आहे कीं, णत्वाचें निमित्त व णत्वाचा कार्या हे पदांत नसणें संभवत नाहीं, म्हणजे हे पदांतच असूं शकतात (व प्रकृत सूत्रातील 'पदे' ही आधारसप्तमी असून एकवचन असल्यामुळे, णत्वाचें निमित्त व णत्वाचा कार्या हे दोन्ही एकाच पदांत असले पाहिजेत हें स्पष्ट होतें, मग तें पद अखण्ड पद असो किंवा सामासिक पद असो.) ज्या पदांत णत्वाचा कार्या आहे तें पद ज्यांत णत्वाचें निमित्त आहे अशा पदाचें अवयव नसणें (व ज्या पदाची पदरूप शकलें पडूं शकत नाहीत अशा एकाच पदामध्ये णत्वाचें निमित्त व निमित्ती हे दोन्ही विद्यमान असणें) याला अखण्डपदांत अमणें असें म्हणतात. अखण्ड पदाची अशी व्याख्या केल्यातें 'मातृभोगीणः' या उदाहरणांत णत्वाची सिद्धि होतें; कारण या स्थलीं केवळ 'भोगीण' हें पद किंवा केवळ

‘ईन’ हा प्रत्यय याचे ठिकाणी अखण्डपदत्व आहे असे मानता येत नाही. (‘आत्मन्विश्वजनभोगोत्तरपदात् खः’ सू. १६७० या सूत्राने ज्यात ‘भोग’ हे उत्तर पद आहे अशा ‘मातृभोग’ या सामासिक पदाहून ‘ख = ईन’ प्रत्यय झाला आहे. म्हणून ‘मातृभोगाय हितः मातृभोगीणः’ हे अखण्ड पद ठरते व या अखण्डपदात णत्वाचे निमित्त ऋकार व णत्वाचा कार्यो नकार हे दोन्ही असल्यामुळे, या स्थली ‘अट्कुप्वाङ्नुम्ब्यवायेऽपि’ सू. १९७ या सूत्राने णत्व होते. जर केवळ ‘भोग’ या शब्दाहून ‘ख’ प्रत्यय झाला असता तर ‘भोगीन’ एवढेच अखण्ड पद मानता येऊ शकले असते व ‘मातृभोगीन’ हे अखण्ड पद मानता येऊ शकले नसते. त्याचप्रमाणे ‘ख = ईन’ हा प्रत्यय असल्यामुळे व तो ‘मातृभोग’ या शब्दाहून झाला असल्यामुळे, ‘ईन’ हे अखण्ड पद मानता येऊ शकत नाही व ज्या प्रवृत्तीहून तो प्रत्यय झाला आहे त्या प्रकृतिप्रत्ययसमुदायालाच अखण्ड पद मानता येते हे उघड आहे) अखण्ड पदाची अशी व्याख्या असल्यामुळेच, ‘आत्मन्विश्वजन’ सू ५-१-९ या सूत्रावरील भाष्यात ‘आचार्यदिणत्व च’ असे जे वार्तिक पठित केले आहे ते चरितार्थ ठरते. (‘आचार्यभोग’ या शब्दात ‘भोग’ हे उत्तर पद असल्यामुळे, ‘आत्मन्विश्वजन’ या सूत्राने ‘ख’ प्रत्यय होऊन ‘आचार्यभोगीनः’ असे रूप होते. येथे जर ‘आचार्य’ व ‘भोगीन’ ही दोन भिन्न पदे मिळून ‘आचार्यभोगीन’ हे पद बनले आहे असे मानतां आले असते तर, येथे अखण्डपदत्वाच्या अभावामुळे, णत्वाची प्राप्तीच नव्हती व ‘प्राप्तस्यैव निषेधः’ हा न्याय असल्यामुळे, वरील निषेधक वार्तिक वरण्याची काहीच गरज नव्हती. परंतु ‘आचार्यभोग’ या संपूर्ण शब्दाहून ‘ख’ प्रत्यय झाला असल्यामुळे, ‘ख’ प्रत्ययान्त ‘आचार्यभोगीन’ हे अखण्ड पद ठरत व त्या अखण्ड पदात णत्वाचे निमित्त रकार व णत्वाचा कार्यो नकार हे दोन्ही विद्यमान असल्यामुळे जी णत्वाची प्राप्ति होती तिचे निवारण वरण्याकरिता ते वार्तिक मुद्दाम केले आहे व अशा

रीतीनें तें वार्तिक चरितार्थ ठरते.) 'सुपर्वणा' इत्यादि रूपांची सिद्धि होण्याकरितां 'निमित्तानधिकरण' हा शब्द 'अखण्ड' या पदाच्या व्याख्येत घातला आहे. ('सुपर्वणा' हें पद 'सु' व 'पर्वणा' या दोन पदांचें बनलेलें जरी सामासिक पद आहे तरी या सामासिक पदांतील 'पर्वणा' या उत्तर अखण्ड पदरूप अवयवांतच णत्वाचें निमित्त व कार्यी हे दोन्ही विद्यमान आहेत आणि 'सु' या पूर्व पदांत निमित्त व कार्यी या दोहोंपैकीं एकहि नाही. म्हणून ज्या पदांत निमित्त नाही व कार्यी आहे अशा पदांनीं बनलेलें 'सुपर्वणा' हें पद नसल्यामुळे, या स्थलीं णत्व झालें आहे.) प्रकृत सूत्रांतील 'समानपदे' या पदांत जो 'पद' हा शब्द आहे त्याचा ('सुप्तिङन्तं पदम्' असा पारिभाषिक अर्थ नसून) 'ज्याचे ठिकाणीं लौकिकी अर्थबोधकता घेण्याकरितां विभक्तिप्रत्यय खेरीज करून इतर कशाचीहि अपेक्षा नसते असा शब्द' असा अर्थ आहे. प्रकृत सूत्रांतील 'पद' या शब्दाचा असा अर्थ केल्यानें, 'गन्धर्वगानम्' इत्यादि स्थली सुबुत्पत्ति होण्यापूर्वी समास होतो तरी, णत्व होत नाही. ('गान' या कृदन्त शब्दाहून सुबुत्पत्ति होण्यापूर्वीच त्याचा, 'सत्कारकोपपदानां कृद्भिः सह समासवचनं प्राक् सुबुत्पत्तेः'—परि. ७६—या परिभाषान्वये, 'गन्धर्व' या पदाशीं समास होतो. प्रकृत सूत्रांतील 'पद' या शब्दानें 'सुप्तिङन्तं पदम्' या सूत्रान्वये पदसंज्ञक ठरणान्या मुखन्ताचेंच ग्रहण केलें तर, 'गान' हा शब्द पदसंज्ञक ठरत नाही व त्यामुळे 'गन्धर्वगान' हा संपूर्ण शब्द अखण्ड पद ठरण्याची अपत्ति येते व या पदांत णत्वाचें निमित्त रकार व णत्वाचा कार्यी नंतर हे दोन्ही विद्यमान असल्यामुळे, णत्व होऊन 'गन्धर्वगानम्' असें अनिष्ट रूप होण्याचा प्रसङ्ग येतो. परंतु 'गान' हा शब्द जरी मुखन्न नाही तरी, त्या शब्दाहून विभक्तिप्रत्यय घेतल्यास त्यास अपेक्षोपपत्त्या येत असल्यामुळे, तो शब्द णत्वग्रहणान्वये विभक्त्या 'पद' मानता येतो आणि त्यामुळे 'गन्धर्वगानम्' हे अखण्ड पद ठरत नाही व णत्वचें निमित्त व कार्यी

भिन्नणदस्य असल्यामुळे णत्व होण्याची आपत्ति टळते.) क्षुम्नादि-
गणात पठित असलेला 'नूनमन' हा शब्द सज्ञावाचक असल्यामुळे
अखण्ड पद ठरतो आणि ऋकारापुढील नकाराचे देखील णत्व
होते याचा तो शब्द ज्ञापक ठरतो असे जे भाष्यात म्हटले आहे ते
म्हणणे असंज्ज्ञ ठरत नाही असे कित्येक वैयाकरणाचे म्हणणे आहे.
(प्रकृत सूत्रावरील भाष्यात भाष्यकार म्हणतात--'अथवा आचार्य-
प्रवृत्तिर्ज्ञापयति भवति ऋकाराणत्वमिति । यदय क्षुम्नादिषु
नूनमनशब्द पठति.' जर 'नू' हे पद व 'नमन' हा कृदन्त शब्द ही
दोन भिन्न पदे मानता येऊ शकली असती तर या उदाहरणात,
अखण्ड पदाच्या अभावामुळे, णत्वाची प्राप्तीच नव्हती आणि
'नूनमन' हा शब्द णत्वनिवारणार्थ क्षुम्नादिगणात पठित करण्याची
काहीच गरज नव्हती. पण तो शब्द सज्ञावाचक असल्यामुळे त्याला
अखण्ड पद मानता येते व त्या पदात ऋकारापुढे असलेल्या
नकाराचे जे णत्व प्राप्त होने त्या णत्वाचे निवारण व्हावे याकरिता
त्या शब्दाचा क्षुम्नादिगणात पाठ करावा लागला व तो पाठ
ऋकारापुढे येणाऱ्या नकाराचे णत्व होते याचा देखील ज्ञापक ठरतो.)

शब्दरत्न-मण्ड इति । तद्विशेष इत्यर्थः । वेभिदितेति ।
वेभिद्यतेयं इन्तात्तुचि अल्लोपयलोपयोः "एकाच उपदेशे" इति
निषेधादिण् न स्यात् । पञ्चमीसमासे त्वल्लोपस्य स्थानिवत्त्वादिनिषेधा-
प्रवृत्तिरिति भावः । एवमितरयोः कादेशजुसोरभायो बोध्य ।
विहितविशेषणेति । एवं च स्थानिवत्त्वं विनाऽपि तदप्रवृत्तिः सिद्धेति
भावः । विहितविशेषणत्वं चास्य "एकाचो द्वे" इत्यत्र भाष्ये
ध्यनिनम् । तत्र हि यद्लोपे वेभिदितेत्यत्र यदन्तात्तुचि इत्प्रतिषेध-
माशङ्क्यं एकाचोऽङ्गादिति व्याख्यानानेन परिहृतम् । तद्भाष्यस्य यथा-
श्रुतत्वे विभित्ततोत्यादी दोषवारणापोपदेशग्रहणस्यैवाजंशोऽपि सम्बन्धे
वेभिदितेत्यादावपि परिहारासम्भवेन तस्य विहितविशेषणत्वे तात्पर्य-
भावश्चम् । प्रत्ययविधानावधेरेव प्रायेणाङ्गत्वाद्भाष्येनेनेद
सूचितम् । विहितविशेषणे च विभित्ततोत्यादावदोषेक्षणं शत्रंशे

उपदेशग्रहणासम्बन्ध इति तदाशयः । न भविष्यतीति । स्थानिवत्त्वं विनापीति शेषः । अत्रिधित्वादिति । “ठस्येकः” इत्यत्र स्थानिति प्रत्ययेषु च सर्वत्राकारो न विवक्षितः । आदेश एव तु विवक्षितः । अन्यथा निषादकर्षुशब्दात् “ओदेशे” इति ठञि व्यञ्जनमात्रस्य व्यञ्जनरूपकादेशे कशब्दस्य लाक्षणिकत्वात् “केऽण्” इति ह्रस्वानापत्तिरिति भावः । स्थान्यादेशयोरिति । इकादेशस्थानिभूत-प्रत्यये, आदेशविधायके सूत्रे चेत्यर्थः । स्पष्टं चेदं “ठस्येकः” इत्यत्र भाष्यकैयटयोः । इदमुपलक्षणम् । सन्निपातपरिभाषयापि कादेशवारणं बोध्यम् । स्पष्टं चेदं “ठक्छसोश्च” इति वार्त्तिकभाष्ये ।

मनोरमेत दिलेल्या श्लोकांतील ‘यूष’ या शब्दाचा मण्डविशेष, म्हणजे विशेषप्रकारची पेज असा अर्थ आहे. (‘तण्डुलैश्च कृतो मण्डः’ या वैद्यक शास्त्रांतील वचनान्वये तांदुळाच्या पेजेला वास्तविक मण्ड अशी संज्ञा आहे. मूग व आवळे यांच्या पेजेला मण्ड ही संज्ञा नाही. म्हणून मनोरमेत दिलेल्या वैद्यक शास्त्रांतील श्लोकांत जो ‘यूष’ शब्द वापरला आहे त्याचा पेज असा सामान्य अर्थ न करितां विशेष प्रकारची पेज असा अर्थ करणे इष्ट आहे असा शब्दरत्नकारांच्या म्हणण्याचा आशय आहे.) यदन्त ‘वेभिद्य’ यातून ‘तृच्’ प्रत्यय केला असतां अकारलोप व यकारलोप झाल्यावर ‘एकाच उपदेशे’ सू. २२४६ या निषेधक सूत्राने इडागम न होण्याची आपत्ति येते. परंतु पञ्चमीसमासपक्ष मानल्याने, अकारलोपाचे ठिकाणी स्थानिवद्भाव करतां येत असल्यामुळे, त्या निषेधक सूत्राची प्रवृत्ति होत नाही (व ‘तृच्’ प्रत्ययाला इडागम होऊन ‘वेभिदिता’ हे इष्ट रूप सिद्ध होतें) असा भाष्यकारांच्या म्हणण्याचा भावार्थ आहे. त्याचप्रमाणे ‘माथितिकः’ व ‘अपीपचन्’ या दोन इतर उदाहरणांत (पञ्चमीसमासपक्ष मानून अजादेशान्ते ठिकाणी स्थानिवद्भाव केल्याने) ‘इक्’ चे जागी कादेश व ‘झि’ चे जागी ‘जुस्’ आदेश होण्याची आपत्ति दळतें हें जाणावें. (यांचे

विस्तृत विवरण मनोरमेत केलेच आहे) 'विहितविशेषणादेव वेभि-
दितेत्यत्र इण्णिपेधो न' असे जें मनोरमेत म्हटले आहे त्याचा भावार्थ
हा आहे की, 'वेभिदिता' या उदाहरणात अजादेशाचे ठिकाणी
स्थानिवद्भाव न मानता देखील 'एकाच उपदेशे' सू २२४६ (या
सूत्राचा 'उपदेशे य एकाच् अनुदात्तश्च तस्माद्विहित य. वलादि
आर्धधातुकप्रत्ययः तस्य इडागमो न भवति' असा अर्थ केल्याने,
त्या उदाहरणात) हे निषेधक सूत्र प्रवृत्त होऊ शकत नाही
(याचे देखील विस्तृत विवरण मनोरमेत केलेच आहे.) 'एकाच
उपदेशे' या सूत्रात 'विहित' हे पद आर्धधातुकप्रत्ययाचे विशेषण
आहे हें 'एकाचो द्वे प्रथमस्य' सू ६-१-१ या सूत्रावरील भाष्यात
घ्वनित केले आहे त्या भाष्यात 'वेभिदिता' या स्थली 'वेभिद्य'
या यङन्ताहून 'तृच्' प्रत्यय केला असता, 'यङ् = य' या प्रत्ययाचा
लोप केल्यावर 'तृच्' प्रत्ययाला इडागम न होण्याची आपत्ति येते अशी
शका उपस्थित करून त्या शकेचे, भाष्यकारानी 'एकाच उपदेशे' या
सूत्रातील 'एकाचः' या पदाचा 'एकाच अङ्गात्' असा अर्थ करून,
निवारण केले आहे (त्या भाष्यात स्थाने द्विवचनपदा न मानतां
'द्वि प्रयोगो द्विवचनम्' हा पक्ष मानल्यास 'इङ्घचन च यङ्लोपे'
असे वचन पठित करावे लागेल असे मागून त्या वातिकाचे व्याख्यान
य प्रयाख्यान करितांना भाष्यकार म्हणतात—'इट् च यङ्लोपे
यवत्क्य । वेभिदिता, वेभिदितुम् । एकाच उपदेशेऽनुदात्तादिगीट्-
प्रतिषेध प्राप्नोति । स्थाने पुनर्द्विवचने भति समुदायस्य समुदाय
आदेशस्तत्र सम्प्रमुष्परत्वात् प्रृतिप्रत्ययस्य नष्टः स भवति य
एकाङ्गदेशेऽनुदात्त । द्वि प्रयोगे चापि द्विवचने न दोष ।
एवाङ्ग्रहणेनाङ्ग विनेषविष्याम, एकाचोऽङ्गादिति ।' 'वेभिद्य
तृच्' या स्थली पूर्वी गांनिनत्याप्रमाणे 'अतो लोपः' सू. २३८८
या सूत्राने 'वेभिद्य' यांतीन् अन्त्य अकाराचा य 'यस्य ह्रस्व.'
सू. २६३१ या सूत्राने 'य' या सपात्तांतीन् अवशिष्ट यकाराचा
लाप केल्यावर 'वेभिद् तृच्' अशी स्थिति झाली अगतां, उपदेशान्त,

म्हणजे धातुपाठांत, एकाच् व अनुदात्त पठित असलेल्या 'भिद्' धातूपुढें 'तृच्' प्रत्यय आला असल्यामुळे, 'एकाच उपदेशे' या सूत्रानें 'तृच्' या वलादि आर्धधातुक प्रत्ययाला इडागम होऊं शकत नाही अशी भाष्यकारांनीं शंका उपस्थित केली आहे व त्या शंकेचें निरसन करितांना भाष्यकारांनीं असें म्हटले आहे कीं, तें सूत्र अङ्गाधिकारांत पठित असल्यामुळे व त्यांत 'अङ्गस्य' हें पद अनुवृत्त होत असल्यामुळे, त्या अनुवृत्त पदाचा 'अङ्गात्' असा पञ्चमी-विभक्तींत विपरिणाम करून त्याचें सूत्रनिर्दिष्ट 'एकाचः' हें पद विशेषण मानल्यानें व 'एकाचः अङ्गात्परस्य' असा अर्थ केल्यानें, 'वेभिद्' हें अङ्ग एकाच् नसून अनेकाच् असल्यामुळे व तशा अनेकाच् अङ्गापुढें 'तृच्' प्रत्यय आला असल्यामुळे, 'एकाच उपदेशे' हें निषेधक सूत्र त्या उदाहरणांत प्रवृत्त होऊं शकत नाही व 'तृच्' प्रत्ययाला इडागम होऊन 'वेभिदिता' असें इष्ट रूप सिद्ध होण्यांत कांहीं अडचण येत नाही. परंतु त्या भाष्यांत जरी 'एकाचः' या सूत्रनिर्दिष्ट पदाचा 'एकाचः अङ्गात्' असा अर्थ केला आहे तरी, 'एकाचो विहितः' असा स्पष्ट अर्थ केलेला आढळत नाही अशी कोणी शंका केल्यास, त्या शंकेवर शब्दरत्नकार असें उत्तर देतात कीं,) त्या भाष्याचा यथाश्रुत अर्थ केल्यास, म्हणजे 'एकाचोऽङ्गात्परस्य वलादेरार्धधातुकस्य इड् न स्यात्' असा केवळ अक्षरार्थ केल्यास, 'विभित्सति' इत्यादि उदाहरणांत ('सन्' प्रत्ययाला इडागम होणें या) दोषाचें निवारण करण्याकरितां ('एकाच उपदेशे' या सूत्रांतिल 'उपदेशे' हें पद जसें 'अनुदात्तात्' याचें विशेषण मानावें लागतें तसेंच) 'उपदेशे' हें पद 'एकाचः' या पदाचें देखील विशेषण मानावें लागतें. पण तसें मानलें तरी, 'वेभिदिता' इत्यादि उदाहरणांत जो इडागमनिषेध-रूप, म्हणजे 'तृच्' प्रत्ययाला इडागम न होणें हा, दोष येतो त्याचा परिहार होऊं शकत नसल्यामुळे, वरील भाष्याचें विहित-विशेषणत्वाचें टिकाणीं तात्पर्य आहे, म्हणजे 'एकाचोऽङ्गात्विहितः'

असा त्या भाष्याचा तात्पर्यार्थ आहे, हे मानणे आवश्यक आहे. ज्याहून प्रत्यय होण्याचे विधान केले जाते तेवढ्या शब्दस्वरूपाला बहुधा 'यस्मात्प्रत्ययविधिः' सू. १९९ या सूत्राने अङ्गसंज्ञा होत असल्यामुळे, 'अङ्गात् विहितः' असे वरील भाष्यातील 'अङ्गात्' या पदाच्या ग्रहणाने सूचित होते. 'एकाच उपदेशे' या सूत्राच्या विषयात विहितविशेषणपक्ष मानल्याने, 'विभित्सति' इत्यादि रूपे सिद्ध होण्यात काही दोष-अडचण-येत नसल्यामुळे, त्या सूत्रातील 'उपदेशे' हे पद 'एकाचः' या पदाचे विशेषण मानण्याची काही गरज नाही असा वरील भाष्याचा आशय आहे. ('भिद्' धातूहून 'सन्' प्रत्यय केल्यावर, 'भिद् सन्' अशी स्थिति झाली असता, या स्थितीत उपदेशात्-धातुपाठात्-एकाच् व अनुदात्त पठित असलेल्या 'भिद्' धातूपुढे 'सन्' हा वलादि आर्धधातुक प्रत्यय आला असल्यामुळे, 'एकाच उपदेशे' या सूत्राचा 'उपदेशे यः एकाच् अनुदात्तश्च तस्मात्परस्य वलादेरार्धधातुकस्य इडागमो न भवति' असा अर्थ केल्याने, 'भिद्' धातूपुढील वलादि आर्धधातुक 'सन्' प्रत्ययाला तशा स्थितीत इडागम होण्याची आपत्ति टळते. परंतु 'सन्' प्रत्ययाच्या निमित्तामुळे 'सन्यडो.' सू. २३९५ या सूत्राने 'भिद्' धातूचे द्विवचन केल्यावर 'विभिद् सन्' अशी स्थिति झाली असता, 'विभिद्' या अनेकाच् अङ्गापुढे 'सन्' प्रत्यय येत असल्यामुळे, त्याला जी इडागम होण्याची आपत्ति येते ती टाळण्याकरिता 'एकाच उपदेशे' या सूत्रातील 'उपदेशे' हे पद 'एकाचः' या पदाशी संबद्ध करणे, म्हणजे 'एकाचः' या पदाचे विशेषण मानणे, आवश्यक आहे. तसे मानले असता, 'द्वि प्रयोगो द्विवचनम्' या सिद्धान्तपक्षात 'भिद्' धातूचे द्विवचन करतेवेळी 'भिद्' धातूचेच दोनदा उच्चारण केले जात असल्यामुळे व 'पूर्वोऽभ्यासः, धातुत्वमृत्तरखण्डे' या वचनान्वये 'विभिद्' यातील 'भिद्' हा उत्तरखण्ड धातु ठरत असून व तो उपदेशात्-धातुपाठात्-एकाच् व अनुदात्त पठित असून त्याच्या लगेच पुढे 'सन्' प्रत्यय येत असल्यामुळे, 'एकाच उपदेशे'

हैं इडागमनिषेधक सूत्र यैथे प्रवृत्त होते व 'सन्' प्रत्ययाला इडागम न होता, 'विभित्सति' हैं इष्ट रूप सिद्ध होते. पण अशा रीतीने त्या सूत्राचा अर्थ केल्यास, 'वेभिद् तृच्' या स्थलीं उत्तर-खण्डांतील 'भिद्' या, उपदेशांत एकाच् व अनुदात्त पठित असलेल्या, धातूपुढे 'तृच्' हा वलादि आर्धधातुक प्रत्यय आला असल्यामुळे, त्याला देखील इडागमनिषेध लागू पडण्याची आपत्ति येते व त्याला इडागम न केल्यास 'वेभित्ता' असे अनिष्ट रूप होण्याची व 'वेभिदिता' असे इष्ट रूप सिद्ध न होण्याची आपत्ति येते. ते रूप सिद्ध होण्याकरिता भाष्यकारांनी 'एकाच उपदेशे' या सूत्रांतील 'उपदेशे' हैं पद 'एकाचः' याचे विशेषण न मानतां, 'एकाचः' या पदाचा, पूर्वी सांगितल्याप्रमाणे, 'एकाचः अङ्गात्' असा अर्थ केला आहे. पण 'एकाचः अङ्गात्' या भाष्यवचनाचा 'एकाचोऽङ्गात्परस्य' असा अर्थ अभिप्रेत आहे किंवा 'एकाचोऽङ्गात् विहितस्य' असा अर्थ अभिप्रेत आहे? जो अर्थ केल्याने कोणत्याहि उदाहरणांत दोष न येतां सर्व इष्ट रूपांची सिद्धि होऊं शकते, असाच अर्थ भाष्यकारांना अभिप्रेत होता हे मानणे उचित आहे. 'उपदेशे' हैं पद 'एकाचः' याचे विशेषण मानून 'उपदेशे यः एकाच् अनुदात्तो घातुः तस्मात्परः' असा अर्थ केल्यास, 'विभिद् सन्' या स्थलीं जरी, वर सांगितल्याप्रमाणे, 'सन्' प्रत्ययाला इडागम होण्याची आपत्ति टळते तरी, 'वेभिद् तृच्' या स्थलीं त्या अर्थान्वये 'तृच्' प्रत्ययाला इडागम न होण्याची आपत्ति येते. 'उपदेशे' हैं पद 'एकाचः' याचे विशेषण न मानतां 'एकाचः' या पदाचा 'एकाचः अङ्गात्परः' असा अर्थ केल्यास, जरी 'वेभिद् तृच्' या स्थलीं 'वेभिद्' या अनेकाच् अङ्गापुढे 'तृच्' प्रत्यय असल्यामुळे त्याला इडागमनिषेध लागू न पडतां इडागम होऊं शकतो तरी, 'विभिद् सन्' या स्थलीं देखील 'विभिद्' या अनेकाच् अङ्गापुढे 'सन्' प्रत्यय आला असल्यामुळे, त्यालाहि वरील अर्थान्वये इडागम होण्याची आपत्ति येते. परंतु 'एकाचो-

ऽङ्गात्' या भाष्यातील पदांचा 'एकाचोऽङ्गात् विहितः' असा अर्थ केल्याने कोणत्याहि उदाहरणात दोष न येता सर्व इष्ट रूपे मिद्ध होऊ शकतात. उदाहरणार्थ द्विवचन कर्तुन 'विभिद् सन्' अशी स्थिति झाली असता, जरी 'विभिद्' या अनेकाच् अङ्गापुढे 'सन्' प्रत्यय येतो तरी, 'भिद्' या एकाच् अङ्गाहून तो प्रत्यय 'धातोः कर्मणः' सू. २६०८ या सूत्राने विहित-झाला-असल्यामुळे, त्याला इडागम होत नाही. पण 'वेभिद्य तृच्' या स्थली 'सनाद्यन्ता धातवः' सू. २३०४ या सूत्राने धातुसंज्ञक ठरणान्या 'वेभिद्य' या अनेकाच् अङ्गाहून 'ण्वुलतृचो' सू. २८९५ या सूत्राने 'तृच्' प्रत्यय विहित-झाला-असल्यामुळे, त्याला इडागम होतो. साराश 'एकाच उपदेशे' या सूत्राचा यथाश्रुत अर्थ न करिता भाष्यकारानी जो भिन्न तऱ्हेने अर्थ केला आहे तो अर्थ सर्व इष्ट रूपाची सिद्धि व्हावी या हेतूनेच केला असल्यामुळे, तो हेतु सिद्ध होण्याकरिता भाष्यकारानी केलेल्या 'एकाच = अङ्गात्' या पदाचा 'एकाचः अङ्गाद्विहितः' असाच अर्थ करणे योग्य ठरते व अशा रीतीने 'एकाचो द्वे प्रथमस्य' या सूत्रावरील भाष्य तसा अर्थ करण्यास व 'एकाच उपदेशे' या सूत्राच्या विषयात विहितविशेषणपक्ष मानण्यास प्रमाण-मूत ठरते असा शब्दरत्नकाराच्या म्हणण्याचा आशय आहे. शब्द-रत्नातील प्रकृत पक्तीत 'प्रत्ययविधानावधेरेव प्रायेणाङ्गत्वात्' असे म्हटले असून स्यात् 'प्रायेण' हा जो शब्द घातला आहे त्याचे कारण भरवीत 'यस्मात् प्रत्ययविधान तद्भिन्नस्य तदादेरप्यङ्गत्व भवामी-त्यादौ दृष्टमतः प्रायेणेति' असे दिले आहे. याचा भावार्थ हा आहे की, ज्या शब्दाहून प्रत्यय होण्याचे विधान केले जाते त्या शब्दस्वरूपाला जरी बहुधा 'यस्मात् प्रत्ययविधि.' सू. १९९ या अङ्गसंज्ञा-विधायक सूत्राने अङ्गसंज्ञा होत अगले तरी, वेव्हां वेव्हां त्याहून अधिक शब्दस्वरूपाच्या देगील अङ्गसंज्ञा होणे. उदाहरणार्थ 'निप्तमि' सू. २१५४ या सूत्राने निदिष्ट असलेले प्रत्यय घातून होणे सांगितले आहे. 'भू' घातून 'मि' प्रत्यय वेव्यास, 'कर्त्तरि णच्' सू. २१६७

या सूत्राने 'भू' धातूला 'शप् = अ' हे विकरण होऊन व 'सार्वधातु-
 कार्थधातुकयोः' सू. २१६८ या सूत्राने 'भू' धातूतील ऊकाराचा
 'ओ' असा गुण होऊन आणि 'एचोऽयवायावः' सू. ६१ या सूत्राने त्या
 'ओ' चे जागीं अवादेश होऊन 'भव मि' अशी स्थिति झाली असतां,
 जरी 'भू' या धातूहून 'मि' प्रत्यय झाला आहे तरी, त्या 'भू' चे
 'भव' असें रूप झाल्यावर ते रूप 'मि' या प्रत्ययाचे
 अङ्ग ठरते आणि ते अदन्त अङ्ग असल्यामुळे, 'अतो दीर्घो यमि'
 सू. २१७० या सूत्राने त्या अङ्गातील अन्त्य अकार दीर्घ होऊन
 'भवामि' असें इष्ट रूप सिद्ध होते.) 'इसुसुक्त्तान्तात्कः इति
 कादेशस्तु न भविष्यति' या मनोरमेतील पंक्तींत 'स्थानिवत्वं
 विनापि' हीं पदे अध्याहृत आहेत. (तीं पदे अध्याहृत केल्याने त्या
 पंक्तीचा असा अर्थ होतो कीं, 'माथित' या अङ्गातील अन्त्य
 अकाराचा 'यस्येति च' सू. ३११ या सूत्राने जो लोप होतो त्या
 अकारलोपाचे ठिकाणीं तो अकार विद्यमानच आहे अशी स्थानि-
 वद्भावाने बुद्धि न करितां देखील, 'ठ् = इक' चे जागीं 'इसुसुक्ता-
 न्तात्कः' सू. १२२१ या सूत्राने 'क' असा आदेश होऊं शकत
 नाही; कारण ठकार या अल्परूप स्थानीचे जागीं 'इक' हा आदेश
 झाला असल्यामुळे हा अल्विधि ठरतो व म्हणून 'अल्विधी' या
 प्रतिषेधान्वये 'इक' हा ठकारच आहे अशी स्थानिवद्भावाने बुद्धि
 करतां येत नसल्यामुळे, कादेशाची प्राप्तीच होत नाही.) 'अल्विधि-
 त्वात्' असें जें मनोरमेत म्हटलें आहे त्याचें कारण हें कीं 'ठस्येकः'
 सू. ११७० या सूत्रांत 'ठ' असा जो स्थानी निर्दिष्ट आहे त्यांत
 व तसेंच ठकारादि 'ठक्, ठन्, ठव्' इत्यादि प्रत्ययांत 'ठ' मधील
 अकार विवक्षित नाही; पण त्या सूत्रांत 'इक' हा जो आदेश
 निर्दिष्ट आहे त्यांतीलच अन्त्य अकार (उच्चारणार्थ नसून) विवक्षित
 आहे. (सारांश 'ठक्' या प्रत्ययांत ठकार हा अल् स्थानी असून
 त्याचे जागीं 'इक' असा अकारान्त आदेश होतो व येथे स्थानी
 अल् असल्यामुळे, हा अल्विधि ठरतो.) 'ठस्येकः इत्यत्र हि स्थान्या-

देशयोरकार उच्चारणार्थः' असे जें मनोरमेत म्हटले आहे ते बरोबर मानल्यास, 'निपादकर्णू' या देशविशेषाच्या वाचक शब्दाहून 'ओदेशे ठञ्' सू. १३४३ या सूत्रानें ('तत्र भव' या अर्थामध्ये) 'ठञ्' प्रत्यय केला असता, ('निपादकर्णू' हा शब्द उगन्त असल्यामुळे 'इसुसुक्तान्तात्कः' सू. १२३१ या सूत्रानें ठकाराचे जागी कादेश पावत असल्यामुळे) जर 'ठ्' या व्यञ्जनमात्राचे जागी व्यञ्जनरूप ककारादेश होतो असे मानले तर, म्हणजे 'क' या आदेशांतील अकार उच्चारणार्थ आहे असे मानले तर, तसा व्यञ्जनरूप ककारादेश लाक्षणिक असल्यामुळे, 'केऽणः' सू. ८३४ (या सूत्रात निर्दिष्ट असलेल्या 'क' या प्रतिपदोक्त प्रत्ययानें त्या लाक्षणिक व्यञ्जनरूप ककारादेशाचे ग्रहण होऊ शकणार नाही व त्यामुळे) या सूत्रानें होणारे न्हस्वकार्य न होण्याची आपत्ति येईल. ('लक्षणप्रतिपदोक्तयोः प्रतिपदोक्तस्यैव ग्रहणम्' ~ परि. ११४ - या परिभाषान्वये, 'केऽणः' या सूत्रात अकारसहित प्रतिपदोक्त ज्या 'क' प्रत्ययाचे ग्रहण केले आहे त्या प्रतिपदोक्त प्रत्ययानें व्यञ्जनरूप 'क्' या लाक्षणिक प्रत्ययाचे ग्रहण करता येत नाही व त्यामुळे 'केऽणः' हे सूत्र 'निपादकर्णू ठञ् = निपादकर्णू क्' या स्थली प्रवृत्त होऊं शकत नाही व ते सूत्र प्रवृत्त न झाल्यास 'निपादकर्णूकः' असे इष्ट रूप सिद्ध न होण्याची आपत्ति येते.) म्हणून मनोरमेच्या बरोबर पक्तीतील 'स्थान्यादेशयोः' या पदाचा 'इकादेश स्थानिभूतप्रत्यये, आदेशविधायके सूत्रे च' असा अर्थ करावा, म्हणजे 'इक' या आदेशाचा 'ठक् ठञ्' इत्यादि प्रत्ययांतील 'ठ' हा जो स्थानी आहे त्यातील अकार व तसेच 'ठस्येक.' सू. ११७० या आदेशविधायक सूत्रातील 'ठ' मधील अकार उच्चारणार्थ आहे असा अर्थ करावा. 'ठस्येकः' सू. ७-३-५० या सूत्रावरील भाष्यांत व त्या भाष्यावरील कैयटवृत्तींत हे स्पष्ट केले आहे. ('ठस्येकः' या सूत्रावरील भाष्यात भाष्यकार म्हणतात - 'विमिदं ठादेशे वर्णग्रहणमाहोस्वित् सङ्घातग्रहणम् ? ... सङ्घात-

ग्रहणं चेदुणादिमाथितिकादीनां प्रतिषेधो वक्तव्यः ... इह च मथितं पण्यमस्य माथितिक इति, अकारलोपे कृते तान्तादिति कादेशः प्राप्नोति । वर्णग्रहणे पुनः सत्यल्विधिरयं भवति । तस्मात् विशिष्टग्रहणम् । तस्मात् विशिष्टस्य ठकारस्य ग्रहणं कर्तव्यम् । तर्हि कर्तव्यम् ? न कर्तव्यम् । अस्तु तावद्वर्णग्रहणम् ।' या भाष्यावरून हें स्पष्ट होतें कीं, भाष्यकारांनीं 'ठक्, ठञ्' इत्यादि प्रत्ययांतील 'ठ' हा संघात आदेशाचा स्थानी मानला नसून, 'ठ' मधील ठकार हा अल् आदेशाचा स्थानी मानला आहे. सारांश 'ठ' यांतील अकार अनुनासिक मानल्याने, 'उपदेशेऽजनुनासिक इत्' सू. ३ या सूत्राने तो अकार इत्संज्ञक ठरून केवळ ठकार हा अल् 'इक' या आदेशाचा स्थानी ठरतो.) 'अल्विधित्वात्' असें जें मनोरमंत म्हटलें आहे तें उपलक्षण आहे. सन्निपातपरिभाषान्वये देखील कादेशाचें निवारण करतां येतें हें 'ठक्छसोश्च'—सू. ८३६ वरील वार्तिक—या वार्तिकावरील भाष्यावरून स्पष्ट होतें. ('तसिलादिष्वाकृत्वसुचः' सू. ६-३-३५ या सूत्रावरील भाष्यांत वरील वार्तिक पठित केलें आहे व त्या वार्तिकाचें व्याख्यान करितांना भाष्यकार म्हणतात—'मथितं पण्यमस्य माथितिक इत्यकारलोपे कृते तान्तादिति कादेशो न भवति ।' व 'तान्तादिति कादेशो न भवति' हें प्रतीक घेऊन कैयटानें 'ठस्येति वर्णमात्रस्य स्थानित्वेऽल्विधित्वात् स्थानिवत्त्वाभावात् । सङ्घातस्य तु स्थानित्वे सन्निपातपरिभाषोपस्थानात् ।' असें म्हटलें आहे. या कैयटाच्या म्हणण्याचा आशय हा आहे कीं, जर 'ठ' प्रत्ययांतील अकार उच्चारणार्थ आहे असें मानलें तर, ठकार या अरूप स्थानीचे जागीं जो 'इक' आदेश होतो तो अल्विधि ठरत असल्यामुळे व 'अल्विधी' हा प्रतिषेध असल्यामुळे, 'इक' हा ठकारच आहे असें स्थानिवद्भावानें मानतां येत नाही व त्यामुळे 'इसुसु-क्तान्तात्काः' सू. २२२१ या सूत्रानें तकारान्त अङ्गापुढील ठकाराचे जागीं होणारा 'क' हा आदेश 'इक' चे जागीं होऊं

शकत नाही आणि 'माथितिक.' असे इष्ट रूप सिद्ध होऊ शकते. आता 'ठ' प्रत्यातील अकार उच्चारणार्थ नसून 'ठ' हे सङ्घात-ग्रहण आहे असे मानले तरी, 'मथित ठक् = माथित इक' या स्थली 'यस्येति च' सू. ३११ या सूत्राने ज्या 'इक' च्या सन्निपाता-मुळे 'माथित' यातील अन्त्य अकाराचा लोप होऊन 'माथित्' असे तकारान्त अङ्ग होते ते तकारान्त अङ्ग सन्निपातपरिभाषान्वये 'इक' च्या नाशाला कारणीभूत होऊ शकत नाही व जरी हा अनल्विधि असल्यामुळे 'इक' हा 'ठ' च आहे असे 'स्थानिव-दादेश' सू. ४९ या सूत्रान्वये स्थानिवद्भावाचे मानता येते तरी, 'इक' चे जागी, सन्निपातपरिभाषान्वये, कादेश होऊ शकत नाही व त्यामुळे देखील 'माथितिकः' असे इष्ट रूप सिद्ध होऊ शकते)

शब्दरत्न—बलीयस्त्वादिति । एतच्च “यस्य विभाषा” “वित्तो भोग—” इति सूत्रस्थकैयटे स्पष्टम् । एतत्सर्वं “अपर-विधाविति तु भवत्व्यम्” इति वार्तिकस्थकैयटानुरोधेन । दिगिति । दिगर्थस्तु एतदर्थं पञ्चमीसमासस्यावश्यकत्वम् । तथा हि परसाह-चर्यस्य चलवत्त्वे मानाभावः विप्रतिषेधसूत्रे कार्यशब्देन शास्त्रीयस्यैव ग्रहीतुमीचित्येनात्र तदप्राप्तेः ।

“नित्य.परयणादेशः परश्चासौ व्यवस्थया ।

युगपत्सम्भयो नास्ति बहिरङ्गेण सिध्यति ॥”

इति “अचः परस्मिन्” इति सूत्रस्थभाष्योक्तरीत्या पूर्वसाह-चर्यस्यान्तरङ्गत्वेन तस्यैव ग्रहीतुमीचित्याच्च । “विभाषा गमहन-विदविज्ञाम्” इत्यत्र लुग्विचरणपरिभाषानुग्रहाय परसाहचर्याधरणं “नृदविदोन्दधा” इत्यत्राप्यन्तरङ्गपरिभाषाऽनित्यत्वाद्द्व्यारयानेन परसाहचर्याधरणमिति बोध्यम् । प्रत्येपिपश्चित्यादौ लुङि “उभे अभ्यस्तम् । इति सूत्रस्थभाष्यसमने । एवमपि दोषाच्च । पूर्वोत्तर-साहचर्येण भाष्यरूपादेशानपहृतविचरणकाम्यस्तस्यैव ग्रहणमित्य-द्यतिश्लिष्टं ततो पर पञ्चमीसमास एव । “अपर विधाविति तु

वक्तव्यम्” इति न्यासान्तरेऽपि पञ्चमीसमासो वक्तुं शक्यः ।
न्यासान्तरन्तु स्वविधेरपि सङ्ग्रहायेति स्पष्टमेव । अतिप्रसङ्गस्त्व-
नित्यत्वेन परिहरणीय इति ॥

‘पूर्वसाहचर्यत्परसाहचर्यस्य बलीयस्त्वात्’ असें जें मनोरमेंत म्हटलें आहे तें ‘यस्य विभाषा’ सू. ७-२-१५ व ‘वित्तो भोग-
प्रत्यययोः’ सू. ८-२-५८ या सूत्रांवरील भाष्याच्या वृत्तींत कैयटानें
स्पष्ट सांगितलें आहे. (‘विभाषा गमहनविदविशाम्’ सू. ३०९९
या सूत्रांत निर्दिष्ट असलेला ‘विद्’ धातु अदादि ‘हन्’ धातूच्या
साहचर्यामुळें अदादि मानतां येतो, पण तुदादि ‘विश्’ धातूच्या
साहचर्यामुळें तो तुदादि मानतां येतो. परंतु ‘विद्’ धातूला ‘हन्’
धातूचें पूर्वसाहचर्य असून ‘विश्’ धातूचें परसाहचर्य असल्यामुळें
व पूर्व शब्दाच्या साहचर्यपिक्षां परशब्दाचें साहचर्य बलवत्तर ठरत
असल्यामुळें, वरील सूत्रांत अदादि ‘विद्’ धातूचें ग्रहण केलें नसून
तुदादि ‘विद्’ धातूचें ग्रहण केलें आहे हें सिद्ध होतें असें
कैयटाचें म्हणणें आहे. ‘यस्य विभाषा’ या सूत्रावरील
भाष्यांत ‘यस्य विभाषाऽविदेः’ हें वातिक पठित करून
त्या वातिकाचें व्याख्यान करितांना भाष्यकार म्हणतात—
‘यस्य विभाषाऽविदेरिति वक्तव्यम् । इह मा भूत्, विदितः विदित-
यानिति । तत्तर्हि वक्तव्यम् ? । न वक्तव्यम् । यदुपाधेर्विभाषा
तदुपाधेः प्रतिषेधः । शविकरणस्य विभाषा, लुग्विकरण-
श्चायम्’ या भाष्याच्या वृत्तींत कैयटानें ‘यद्यपि हन्तिना
साहचर्यं विदेरस्ति तथापि शब्दपरविप्रतिषेधाद् विशिष्यवस्थाहेतुर्न
हन्तिः ।’ असें म्हटलें आहे. तसेंच ‘नुदविदोन्दवाघ्रा’ सू. ३०३८ या
सूत्रांत तुदादि ‘नुद्’ धातूच्या साहचर्यामुळें ‘विद्’ धातु तुदादि
मानतां येतो. पण ‘उन्द्’ रुधादि धातूच्या साहचर्यामुळें ‘विद्’
धातु रुधादि मानतां येतो. परंतु पूर्व शब्दाच्या साहचर्यपिक्षां पर
शब्दाचें साहचर्य बलवत्तर असल्यामुळें, वरील सूत्रांतील ‘विद्’
धातु रुधादि ठरतो असें कैयटानें म्हटलें आहे. ‘वित्तो भोगप्रत्य-

ययोः' या सूत्रावरील भाष्याच्या वृत्तीत कथटानें 'यद्यपि' नुदिना तोदादिकेन साहचर्यं तथापि शब्दपरविप्रतिषेधादुन्दिरत्र व्यवस्थाहे-
 तुर्न नुदिः ।' असे म्हटले आहे.) पञ्चमीसमासपक्षाचे खण्डन करिताना दीक्षितानी जें मनोरमेत म्हटले आहे ते सर्व 'अपरविधा-
 विति तु वक्तव्यम्' या वातिकावरील भाष्याच्या वृत्तीत कथटानें जें व्याख्यान केले आहे त्या व्याख्यानाला अनुसरून म्हटले आहे.
 ('अचः परस्मिन्' सू. १-१-५७ या सूत्रावरील भाष्यात पठित असलेल्या 'अपरविधाविति तु' या वातिकावरील भाष्याच्या वृत्तीत कथटानें 'नन्वपरविधावित्युच्यमाने कथ वेभिदितेत्यादयः सगृह्यन्ते । उच्यते-निमित्तापेक्षापरत्वविज्ञानात् । तथाहि । वेभिदितेत्यत्राकार-
 लोपस्य निमित्तमाधंघातुकम् । न च तस्मात्परस्य विधिः । किं तर्हि ? तस्यैवेति सिद्धः स्थानिवद्भावः । एव माथितिक-
 अपीपचन्नित्यत्र बोद्धव्यम् ।' असे म्हटले आहे.) 'इति दिक्' असे जें मनोरमेत म्हटले आहे त्याचा भावार्थ हा आहे की, 'अपीपचन्' हे रूप सिद्ध करण्याकरिता 'पूर्वविधौ' हा पञ्चमीसमास मानणे आवश्यक आहे; कारण पूर्व शब्दाच्या साहचर्यपिशां पर शब्दाचे साहचर्य बलवत्तर असते असे जें कथटानें म्हटले आहे तें बरोबर मानण्यास काहीं प्रमाण नाही. 'विप्रतिषेधे परं कार्यम्' सू. १७५ या सूत्रातील 'कार्यम्' या शब्दानें, विधायक सूत्रांनी जी साम्प्रतीय कार्ये होण्याचे विधान केले आहे तशाच साम्प्रतीय कार्यांचे ग्रहण करणे उचित ठरत असल्यामुळे, पूर्वं शब्द व पर शब्द यांच्या साहचर्याच्या विषयामध्ये त्या सूत्राची प्राप्ति होऊं शकत नाही. ('तुल्यबलवोः साम्प्रयोः एवस्मिन् लक्ष्ये युगपत् प्राप्ती परसाम्प्रयविहित कार्यमेव कर्तव्यम्' अगा 'विप्रतिषेधे परं कार्यम्' या सूत्राचा अर्थ आहे. या अर्थावरून हे स्पष्ट होते की, जेथे एखाद्या लक्ष्याचे ठिकाणी दोन तुल्यबल साम्प्रयोः युगपत् प्राप्ति होते तशाच स्थळी पर सूत्रानें विहित अगळे हे कार्य करणे भाग पडतें. जेथे पूर्वं शब्द व पर शब्द यांचे एखाद्या लक्ष्याचा साहचर्य आहे तेथे दोन तुल्यबल

शास्त्रांची युगपत् प्राप्ति होते किंवा अप्राप्त व अपूर्व अशा कोणत्या तरी शास्त्रीय कार्यांची प्राप्ति होते असें मुळींच म्हणतां येत नाहीं. त्यामुळे पूर्वपर शब्दांच्या साहचर्याच्या विषयांत 'विप्रतिषेधे परं कार्यम्' हे सूत्र लागू पडत नाहीं हे उघड आहे. म्हणून विप्रतिषेध सूत्रान्वये परशब्दाचें साहचर्य पूर्व शब्दांच्या साहचर्यापेक्षां बलवत्तर ठरतें असें मानतां येऊं शकत नसल्यामुळे, 'सिजभ्यस्तविदिभ्यश्च' सू. २२२६ या सूत्रांतिल 'विद्' या पर शब्दाच्या साहचर्यामुळे लङ् लकारांतच अभ्यस्त धातूपुढील 'झि'चे जागीं 'जुस्' आदेश होतो असें सिद्ध होत नाहीं. 'सिच्' या पूर्व शब्दांच्या साहचर्यामुळे लुङ् लकारांत देखील अभ्यस्त धातूपुढील 'झि'चे जागीं 'जुस्' आदेशाची प्राप्ति होते असें देखील म्हणतां येऊं शकतें व 'पूर्वविधी' हा पञ्चमीसमास मानल्यानेंच, 'अपीपचन्' या स्थलीं 'झि'चे जागीं 'जुस्' आदेश होण्याची आपत्ति टाळतां येते. म्हणून 'पूर्वविधी' हा पञ्चमीसमास देखील मानणें आवश्यक आहे असा शब्दरत्नकारांच्या म्हणण्याचा आशय आहे.) दुसरें असें कीं, 'अचः परस्मिन्' १-१-५७ या सूत्रावरील भाष्यांतिल 'नित्यः परयणादेशः परश्चासी व्यधस्थथा । युगपत्सम्भवो नास्ति वहिरङ्गण सिध्यति ।' या वचनांत जी रीति प्रदर्शित केली आहे तिचें अनुसरण केल्यानें (पर शब्दांच्या साहचर्याच्या मानानें) पूर्व शब्दाचें साहचर्य अन्तरङ्ग ठरत असल्यामुळे ('वसिद्धं वहिरङ्गमन्तरङ्गो'—परि. ५०—या परिभाषान्वये) पूर्व साहचर्याचेंच ग्रहण करणें, म्हणजे पूर्व साहचर्यच बलवत्तर मानणें, उचित ठरतें. (भाष्यांतिल चरील कारिकाचा भावार्थ हा आहे कीं, 'पटु ई टा आ') या स्थलीं पूर्व यणादेश प्रथम केला किंवा मागून केला तरी, पर यणादेशाची प्राप्ति आहेत. 'पटुवी' असा पूर्व यणादेश प्रथम केल्यावर इपील पर यणादेश होऊं शकतो व 'पटुव्या' असें रूप मिळूंक शकतें. पूर्व यणादेश प्रथम न केला तरी, पर यणादेश करतां येतो व तसें केल्यानें 'पटुया' असें रूप होतें. पण पर यणादेश प्रथम केला,

म्हणजे 'पटु या' असे रूप प्रथम केले, तर, 'पटु' यातील उकारापुढे यकार येत असून अच् येत नसल्यामुळे, पूर्व यणादेश होऊ शकत नाही. म्हणून 'क्वचित् कृताकृतप्रसङ्गमात्रेणापि नित्यता'—परि. ४६—या न्यायान्वये पर यणादेश पूर्व यणादेशाच्या मानाने नित्य ठरतो व तो वर्णक्रमानुसार पर देखील आहे. दोन्ही यणादेश एकेच वेळी होणे शक्य नाही, कारण वर सांगितल्याप्रमाणे पर यणादेश प्रथम करून 'ई आ = या' असे रूप केल्यास, पूर्व यणादेशाची प्राप्तीच होत नाही म्हणून पर यणादेश पर असल्यामुळे, 'विप्रतिषेधे पर कार्यम्' सू १७५ या सूत्राने तो प्रथम झाला पाहिजे, कारण दोन कार्ये युगपत् प्राप्त झाली असता, पर कार्ये प्रथम करावे अशी व्यवस्था सांगणारे ते सूत्र आहे पण पर यणादेश प्रथम केल्यास, 'पटुव्या' असे इष्ट रूप सिद्ध न होता, 'पटुया' असे अनिष्ट रूप होण्याची आपत्ति येते. ती आपत्ति टाळण्याकरिता भाष्यकार असे म्हणतात की, जरी पर यणादेश नित्य आहे तरी तो पूर्व यणादेशाच्या मानाने बहिरङ्ग आहे, कारण पूर्व यणादेशाचे निमित्त 'ई' हे प्रथम उपस्थित असून, पर यणादेशाचे निमित्त 'आ' हे त्याच्या नंतर उपस्थित आहे व 'नित्यादप्यन्तरङ्गवलीय.' हा न्याय असल्यामुळे आणि तसेच 'असिद्ध बहिरङ्गमन्तरङ्गे' ही परिभाषा असल्यामुळे, अन्तरङ्ग पूर्व यणादेश पर व नित्य उत्तर यणादेशाला बाधून प्रथम होतो व त्यामुळे 'पटुव्या' असे इष्ट रूप सिद्ध होते. या वरील भाष्यावरून हे स्पष्ट होते की, ज्या कार्याचे निमित्त शब्दस्वरूपामध्ये वर्णक्रमानुसार प्रथम उपस्थित होते ते कार्ये अन्तरङ्ग ठरत असून, ज्या कार्याचे निमित्त पुढे-पलीकडे-उपस्थित होते ते कार्ये बहिरङ्ग ठरते व अशा रीतीने 'पूर्वोपस्थितनिमित्तमन्तरङ्ग परोपस्थितनिमित्तक बहिरङ्गम्' हा न्याय या भाष्यावरून सिद्ध होतो हे जे वरील भाष्यांत सांगितले आहे त्याचे पूर्वपरशब्दसाहचर्याच्या विषयांत अनुसरण बघ्यास,

‘सिजभ्यस्तविदिभ्यश्च’ सू. २२२६ या शब्दस्वरूपांत ‘अभ्यस्त’ या शब्दाला ‘सिच्’ या पूर्व शब्दाचें जें साहचर्य आहे तें प्रथम उपस्थित असून ‘विद्’ या पर शब्दाचें जें साहचर्य आहे तें नंतर-पलोकडे-उपस्थित असल्यामुळे, पूर्वसाहचर्य अन्तरङ्ग ठरून त्याच्या मानानें परसाहचर्य बहिरङ्ग ठरतें व परापेक्षां अन्तरङ्ग बलवत्तर ठरत असल्यामुळे, पूर्व साहचर्य बलवत्तर ठरून त्याच्या सामर्थ्यानें लुङ् लकारांत अभ्यस्त धातूपुढील ‘झि’ चे जागीं ‘जुस्’ आदेशाची प्राप्ति होते व तो आदेश केल्यास, ‘अपीपचन्’ असें इष्ट रूप सिद्ध न होतां ‘अपीपचुः’ असें अनिष्ट रूप होण्याची आपत्ति येते. ती आपत्ति टाळण्याकरितां पञ्चमी-समासपक्ष मानणें आवश्यक आहे व तो पक्ष मानल्यानें ती आपत्ति कशी टळते हें पूर्वी सांगितलेंच आहे. पण अशा रीतीनें वरील भाष्यानुसार परसाहचर्यपेक्षां पूर्वसाहचर्य बलवत्तर मानल्यास, ‘विभाषा गमहनविदविशाम्’ सू. ३०९९ या सूत्रांतील ‘विद्’ धातु ‘हन्’ या अदादि धातूच्या पूर्वसाहचर्यामुळे अदादि मानण्याची आपत्ति येते व तसेंच ‘नुदविदोन्दत्राघ्रा’ सू. ३०३८ या सूत्रांतील ‘विद्’ धातु ‘नुद्’ या तुदादि धातूच्या पूर्वसाहचर्यामुळे तुदादि मानण्याची आपत्ति येते अशी कोणी शंका केल्यास, त्या शंकेवर शब्दरत्नकार असें उत्तर देतात कीं, (‘विभाषा गमहनविदविशाम्’ या सूत्राच्या विषयांत ‘लुग्विकरणालुग्विकरणयोरलुग्विकरणस्य’—परि. ९१—या परिभाषानुसार पर साहचर्याचें अवलंबन केले आहे हें जाणावें. (‘अदिप्रभृतिभ्यः शपः’ सू. २४२३ या सूत्रान्वये अदादिगणांत पठित असलेल्या धातूपुढील विकरणाचा लुक् होत असल्यामुळे, अदादि धातूंना लुग्विकरण म्हणतात. इतर गणांतील धातू-पुढील विकरणाचा लुक् होत नसल्यामुळे, त्या धातूंना अलुग्विकरण म्हणतात. सूत्रांत निदिष्ट असलेला एखादा धातु लुग्विकरण व तसेंच अलुग्विकरण मानतां येत असल्यास, तो अलुग्विकरण मानावा या अर्थाची वरील परिभाषा असल्यामुळे व ‘विभाषा गमहनविदवि-

गाम् ' या सूत्रात् ' विद् ' धातूच्या पूर्वी लुग्विकरण ' हन् ' धातूचा निर्देश असून, ' विद् ' धातूच्या नंतर अलुग्विकरण ' विश् ' धातूचा निर्देश असल्यामुळे या दोन धातूंच्या साहचर्यामुळे ' विद् ' धातु लुग्विकरण मानावा किंवा अलुग्विकरण मानावा असा प्रश्न उपस्थित झाल्यास, वरील परिभाषा असे सांगते की, ' विद् ' धातु अलुग्विकरण मानावा. तो जो धातु अशा रीतीने अलुग्विकरण मानला जातो तो पर साहचर्य बलवत्तर आहे असे मानून मानला जात नसून, वरील परिभाषेच्या आधारे तो अलुग्विकरण मानला जातो व तो तसा मानतेवेळी पर शब्दाच्या साहचर्याचे अवलंबन केले जाते. आता ' नुदविदोन्द्या ' या सूत्रात जे धातु निर्दिष्ट आहेत ते सर्व अलुग्विकरण असल्यामुळे, त्या सूत्रास वरील परिभाषा लागू पडत नाही आणि पर साहचर्यापेक्षा पूर्व साहचर्य अन्तरङ्ग व बलवत्तर असते असे वर सांगितले असल्यामुळे, तुदादि ' नुद् ' धातूच्या पूर्व साहचर्यामुळे ' विद् ' धातु वास्तविक तुदादि मानला पाहिजे. पण तो तुदादि न मानता रुधादि ' उन्द् ' धातूच्या पर साहचर्यामुळे रुधादि वा मानला आहे असा कोणी प्रश्न केल्यास, त्यावर शब्दरत्नकार असे उत्तर देतात की) 'असिद्ध बहिरङ्गमन्तरङ्गे' - परि ५० - ही अन्तरङ्ग परिभाषा अनित्य मानली असल्यामुळे, तिच्या अनित्यत्वाचा आश्रय करून व्याख्यान केल्याने, ' नुदविदोन्द ' या सूत्रात देखील पर साहचर्याचे अवलंबन केले आहे हे जाणावे (शब्दरत्नकाराच्या म्हणण्याचा आशय हा आहे की, अन्तरङ्गपरिभाषा - परि. ५० - ही भाष्यकारानी अनित्य मानली असल्यामुळे, जेथे ती प्रयुक्त केली अगतां अनिष्ट रूपे होण्याची आपत्ति येते तेथे ती प्रयुक्त न करिता द्रष्टव्य केली पाहिजे. सारास पूर्व साहचर्य अन्तरङ्ग व पर साहचर्य बहिरङ्ग असून देखील, प्रकृत रूपली द्रष्टव्यीकरिता पूर्व साहचर्य बलवत्तर न मानता पर-साहचर्याचे अवलंबन करून त्याच्या भाष्यदाने ' विद् ' धातु रुधादि मानणे योग्य आहे. ' सम्यगाख्याय ' सू ९-१-१०८ या सूत्रावरील

भाष्यांत अन्तरङ्गपरिभाषेसंबंधाने भाष्यकारांनी 'आद्ये योगे बहूनि प्रयोजनानि सन्ति यदर्थभेषा परिभाषा कर्तव्या । प्रतिविधेयं दोषेषु ।' असें म्हटले असल्यामुळे त्यावरून हे ध्वनित होते की, ती परिभाषा अनित्य आहे असें परिभाषेन्दुशेखरांत सांगितले आहे - पहा परिभाषेन्दुशेखराचें मराठी भाषान्तर पान २३२) आणखी असें की पूर्वसाहचयपिक्वां परसाहचर्यं बलवत्तर असते असें मानले तर, 'उभे अभ्यस्तम्' सू. ६-१-५ या सूत्रावरील भाष्यांत दिलेल्या रूपांनुसार 'प्रत्यैषिषन्' असें जें भाष्यसंमत रूप ठरतें त्या रूपामध्ये देखील 'क्षि' चे जागीं लङ् लकारांत 'जुस्' आदेश होण्याची आपत्ति येते. ('कटी गती' वा. नं. ३२० या भ्वादिगणांत निर्दिष्ट असलेल्या धातूंत प्रश्लिष्ट मानलेल्या 'इ' या भ्वादि धातूच्या 'सन्' च्या लडाचें 'प्रत्यैषिषन्' हें प्रथम पुरुषाचें बहुवचनाचें रूप आहे. 'इण्' धातूच्या 'सन्' चें हें रूप नव्हे. 'इण्' धातूहून 'सन्' प्रत्यय केला असता, त्या धातूचे जागीं 'सनि च' सू. २६१५ या सूत्रानें गमादेश होणें सांगितले आहे. प्रश्लिष्ट 'इ' या भ्वादि धातूहून 'सन्' प्रत्यय केला असता, 'अज्जनगमां सनि' सू. २६१४ या सूत्रानें 'इ' धातु दीर्घ होऊन 'ईसन्' अशी स्थिति होते. या स्थलीं 'सार्वधातुकार्धधातुकयोः' सू. २१६८ या सूत्रानें इगन्त अङ्गाला होणारा गुण होत नाही; कारण 'इ' हा धातु एकाच् अनुदात्त असल्यामुळे, 'एकाच उपदेशेऽनुदात्तात्' सू. २२४६ या निषेधक सूत्रान्वये 'सन्' प्रत्ययाला इडागम होत नाही व अशा रीतीने इडागमरहित 'सन्' झलादि राहत असल्यामुळे, 'इको झल्' सू. २६१२ या सूत्रान्वये तो कित् ठरतो आणि म्हणून 'कितिच' सू. २२१७ या निषेधक सूत्रान्वये 'इ' या अङ्गाला गुण होत नाही. 'प्रति' या उपसर्गपूर्वक 'इ' धातूच्या सन्चें लडाचें प्रथम पुरुषाच्या बहुवचनानें रूप करिताना 'आइजादीनाम्' सू. २२५४ या सूत्रानें 'इ' या अजादि धातूला 'आट्' आगम होऊन 'प्रति आ ई सन्

शप् क्षि' अशी स्थिति झाली असता 'सन्त्यडोः' सू. २३९५ या सूत्राने 'ईस' या सन्नन्त अजादि धातूच्या 'स' या द्वितीय एकाचाचे 'अजादेद्वितीयस्य' सू. २१७६ या सूत्राने द्वित्व व 'सन्त्यतः' सू. २३१७ या सूत्राने अम्यासातील अकाराचा इकार व 'आटश्च' सू. २६९ या सूत्राने वृद्धिरूप एकादेश करून नंतर 'इको यणचि' या सूत्राने यणादेश आणि 'अतो गुणे' सू. १९१ या सूत्राने पररूप एकादेश व 'आदेशप्रत्यययो' सू. २१२ या सूत्राने दोन्ही सकाराचे पत्व केल्यावर, 'प्रत्यैपिप क्षि' अशी स्थिति होते. 'सिजम्यस्तविदिम्यश्च' सू. २२२६ या सूत्रात अम्यस्त धातूला अदादि 'विद्' धातूचे परसाहचर्य असल्यामुळे 'क्षि' चे जागी लङ् या डित् लकारात 'जुस्' आदेश होतो असे मानले तर, या वरील उदाहरणात 'क्षि' चे जागी 'जुम्' आदेश होण्याची व 'प्रत्यैपिपन्' असे रूप न होता 'प्रत्यैपिपुः' असे रूप होण्याची आपत्ति येते. पण 'उभे अम्यस्तम्' या सूत्रावरील भाष्यात तर भाष्यकारानी 'ऐसन्, ऐस्तन्' अशी 'ऋष्' व 'आप्' या सन्नन्त अम्यस्त धातूच्या लडाची रूपे देताना 'क्षि' चे जागी 'जुस्' आदेश न करिता 'अन्त् = अन्' आदेश केला आहे व तदनुसार वरील उदाहरणात 'क्षि' चे जागी 'अन्' आदेश करून 'प्रत्यैपिपन्' असेच रूप होणे इष्ट आहे मारात 'सिजम्यस्तविदिम्यश्च' या सूत्रात पूर्वसाहचर्यापेक्षा परसाहचर्य बलवत्तर मानले तर, 'प्रत्यैपिपन्' असे वरील भाष्यात दिलेल्या रूपासारखे इष्ट रूप सिद्ध होऊ शकत नसल्यामुळे, पूर्वसाहचर्यापेक्षा परसाहचर्य बलवत्तर मानता येत नाही हे उघड आहे यात 'सिजम्यस्तविदिम्यश्च' या सूत्रात अम्यस्त धातूचा 'सिष्' चे पूर्वसाहचर्य असून 'विद्' या अदादि धातूचे परसाहचर्य असल्यामुळे, या) पूर्वोत्तर साहचर्याच्या सामर्थ्याने 'सिजम्यस्तविदिम्यश्च' या सूत्रातील 'अम्यस्त' या शब्दाने अशाच अम्यस्त धातूचे च्छान करता येते की, उदाहरणाला विवरणाचा भाष्य आदेशाने अपहार-नाश-

होत नाही असें कोणी म्हटल्यास, त्याला उत्तर हें आहे कीं, तसें व्याख्यान देखील अत्यन्त क्लिष्ट आहे. म्हणून तसें व्याख्यान करण्यापेक्षां पञ्चमीसमासपक्ष मानणेंच अधिक श्रेयस्कर आहे. (कित्येक वैयाकरणांचें असें म्हणणें आहे कीं, पूर्वसाहचर्यापेक्षां परसाहचर्य बलवत्तर न मानलें व 'पूर्वविधौ' हा पञ्चमीसमास न मानला तरी 'प्रत्यैषिषन्' असें रूप सिद्ध करतां येतें. 'सिजभ्यस्तविदिभ्यश्च' सू. २२२६ या सूत्रांत अभ्यस्त धातूला 'सिच्' चें पूर्वसाहचर्य असल्यामुळे व जेथें 'सिच्' हें विकरण विद्यमान आहे, किंवा त्याचा लुक् झाला आहे व त्या सिच्चे जागीं कोणताहि भावरूप आदेश झाला नाही, तेथेंच 'झि' चे जागीं 'जुस्' आदेश होत असल्यामुळे हें स्पष्ट होतें कीं, जेथें अभ्यस्त धातूपुढील विकरणाचे जागीं भावरूप आदेश झाला नाही तशाच ठिकाणीं त्या अभ्यस्त धातूपुढील 'झि' चे जागीं 'जुस्' आदेश होतो. त्याचप्रमाणें वरील सूत्रांत अभ्यस्त धातूला लुग्विकरण अदादि 'विद्' धातूचें परसाहचर्य असल्यामुळे त्यावरून देखील हेंच सिद्ध होतें कीं, ज्या अभ्यस्त धातूपुढील विकरणाचा जरी लुक् झाला आहे तरी त्या विकरणाचे जागीं जेथें भावरूप आदेश होत नाही तशाच अभ्यस्त धातूपुढील 'झि' चे जागीं 'जुस्' आदेश होतो. अशा रीतीनें वर दर्शविलेल्या पूर्वोत्तर साहचर्याच्या सामर्थ्यानें हाच नियम निष्पन्न होतो कीं, ज्या अभ्यस्त धातूपुढील विकरणाचा भावरूप आदेशानें अपहार झाला नाही तशाच अभ्यस्त धातूपुढील 'झि' चे जागीं 'जुस्' आदेश होत असून ज्या अभ्यस्त धातूपुढील विकरणाचा लुक् न होतां एकादेशानें अपहार झाला आहे तशा अभ्यस्त धातूपुढील 'झि' चे जागीं 'जुस्' आदेश न होतां 'अन्' आदेश होतो आणि असा नियम मानल्यानें सर्व इष्ट रूपांची सिद्धि होत असल्यामुळे, परसाहचर्यापेक्षां प्रथमोपस्थित पूर्वसाहचर्य बलवत्तर ठरतें हें मानण्याची कांहीं गरज राहत नाही असें त्या वैयाकरणांचें म्हणणें आहे आणि 'अपीपचन्, प्रत्यैषिषन्' इत्यादि उदाहरणांत

विकरणाच्चा लुक् झाला नसून 'अतो गुणे' सू. १९१ या सूत्राने होणाऱ्या पररूप-भावरूप-एकादेशाने अपहार झाला 'असल्यामुळे, त्या उदाहरणात 'झि' चे जागी 'जुस्' आदेश होऊ शकत नाही व वरील नियमान्वये 'अन्' आदेशच होतो. यावर शब्दरत्नकार असे उत्तर देतात की, अनेक क्लिष्ट कल्पना केल्याशिवाय 'सिज-भ्यस्तविदिभ्यश्च' या सूत्रानून वर दिलेला नियम निघू शकत नसल्यामुळे, तथा अनेक क्लिष्ट कल्पना न करिता, 'पूर्वविधौ' या स्थली पञ्चमीसमासपक्ष मानणे हेच अधिक उचित आहे, कारण तसे मानण्यात कोणतीहि क्लिष्ट कल्पना करण्याची गरज पडत नाही आणि पञ्चमीसमासपक्ष मानला असता अजादेशाचे ठिकाणी 'अचः परस्मिन् पूर्वविधौ' सू. ५० या सूत्राने स्थानिवद्भाव केल्याने व अज्ञा रीतीने अभ्यस्त घातूपुढे 'झि' नसून दोहोमध्ये 'अ' चे व्यवधान आहे असे मानणे भाग पडत असल्यामुळे, 'अपीपचन्, प्रत्यैपिपन्' इत्यादि उदाहरणात 'झि' चे जागी 'जुस्' आदेश होण्याची आपत्ति सहज टाळता येते.) 'अपरविधौ तु यवतद्व्यम्' या माप्यवचनान्वये न्यामान्तर केले, म्हणजे 'अच परस्मिन् पूर्वविधौ' या सूत्राऐवजी 'अच. परस्मिन्नपरविधौ' असे सूत्र पठित केले तरी, 'अपरविधौ' या स्थली देखील पञ्चमीसमास होतो असे म्हणता येऊ शकते. ('अचः परस्मिन्नपरविधौ' असे सूत्र केले तर, स्थानिभूत अचापुढील वर्णाला कार्य करतेदेखी स्थानिवद्भावाचा निषेध होईल व तसे झाल्यास 'बेभिदिता' इत्यादि रूपाची सिद्धि होऊ शकणार नाही असे कोणी म्हटल्यास, त्यावर शब्दरत्नकार असे उत्तर देतात की, 'अपरविधौ' या न्यामान्तरा-मध्ये देखील पञ्चमीसमास मानल्याने त्या रूपाची सिद्धि करता येते. 'अपरस्मान् विधौ' असा समाग केला असता, 'बेभिदिता' इत्यादि स्थली स्थानीच्या पूर्वी असणाऱ्या वर्णाला किंवा स्थानीच्या कार्य करणे नसून 'तृष्' इत्यादि पर वर्णाला कार्य करणे असल्या-मुळे, अजादेशाचे ठिकाणी स्थानिवद्भाव करता येतो व त्यामुळे

इडागमादि कार्ये होऊं शकतात.) 'अपरविधौ' हे पद 'अचः परस्मिन्' १-१-५७ या सूत्रांत घालण्याचें प्रयोजन हें आहे कीं, स्थानीला किंवा आदेशाला कार्ये करणें असल्यास देखील, अजादेशाचें ठिकाणीं स्थानिवद्भाव व्हावा व हें त्या सूत्रावरील भाष्यावरून अगदीं स्पष्ट होते. (त्या सूत्रावरील भाष्यांत भाष्यकार म्हणतात— 'अपरविधाविति तु वक्तव्यम् । किं प्रयोजनम् । स्वविधावपि स्थानिवद्भावो यथा स्यात् । कानि पुनः स्वविधौ स्थानिवद्भावस्य प्रयोजनानि ? । आयन्, आसन् । धिन्वन्ति, कृण्वन्ति । दध्यन्न, मध्वन्न । चक्रतुः, चक्रुः ।' या भाष्यांतील 'स्वविधौ' या शब्दांत, असणान्या 'स्व' या शब्दाचा उद्योतांत 'स्थानी' व 'आदेश' असा अर्थ केला आहे. उद्योतकार म्हणतात 'भाष्ये स्वशब्देन स्थान्यादेशश्चोच्यते ।') पञ्चमीसमासपक्ष मानल्यानें जेथें इष्ट रूप सिद्ध न होण्याची आपत्ति येत असेल तशा स्थलीं तो पक्ष अनित्य मानून (व त्या पक्षाचा आश्रय न करितां षष्ठीसमासपक्षाचा आश्रय करून) इष्ट रूपांची सिद्ध करावी.

मतोरमा—पूर्वत्रासिद्धे नेति । एतच्च न्यायसिद्धमित्यवोचाम । त्रिपाद्या असिद्धत्वेन तत्रत्ये कार्ये कर्तव्ये "अचः परस्मिन्" इत्यतिदेशस्याप्रवृत्तेः । तस्येति । तस्य 'पूर्वत्रासिद्धे' इत्यस्य तथा च स्थलत्रये स्थानिवद्भावो वक्तव्य इत्यर्थः । संयोगादिलोपे चक्रयन्न । लत्वे तिगात्यते । णत्वे साधवपनी । इह "यस्येति च" इति अल्लोपस्य स्थानिवत्त्वेन लकारस्य प्रातिपदिकान्तत्वाभावाद् णत्वं न ।

'रपाभ्यां नो णः' सू. २३५ या सूत्रावरील कीमुदीत 'पूर्वत्रासिद्धे न स्थानिवत्' हे जें वातिक पठित केलें आहे तें न्यायसिद्ध आहे हें आम्ही पूर्वी सांगितलेंच आहे. (तें वातिक अपूर्व वचन नसून 'पूर्वत्रासिद्धम्' सू. १२ या सूत्रानेंच तें वचन सिद्ध होतें; कारण त्या सूत्रान्वये सपादसप्ताध्यायीच्या दृष्टीनें) त्रिपादी असिद्ध अनल्यामुळे, त्रिपादिक कार्ये करतेवेळीं 'अच = परस्मिन्' सू. ५०

हैं सापादिक अतिदेशशास्त्र त्रिपादीत प्रवृत्त होऊं शकत नाही (व त्यामुळे त्रैपादिक कार्य करतेवेळी अजादेशाचे ठिकाणी स्थानिवद्भाव मानता येत नाही हे आपोआपच सिद्ध होत असल्यामुळे, वरील वार्तिक गतार्थ होतं, म्हणजे ते मानण्याची काही गरज नाही) 'तस्य दोषः सयोगादिलोपलत्वणत्वेषु' हे जें भाष्यवचन प्रवृत्त सूत्रावरील कौमुदीत पठित केले आहे त्यातील 'तरय' या पदाचा 'पूर्वभासिद्धे न स्थानिवत् इत्यस्य वार्तिकस्य' असा अर्थ आहे. (सयोगादिलोपकार्यं, लत्वकार्यं व णत्वकार्यं ही तीन त्रैपादिक कार्ये करतेवेळी 'पूर्वभासिद्धे न स्थानिवत्' हे वार्तिक प्रवृत्त होत नाही, म्हणजे अजादेशाचे ठिकाणी स्थानिवद्भाव होतो, असा त्या भाष्यवचनाचा अर्थ आहे.) त्यामुळे वरील तीन स्थली स्थानिवद्भाव होतो असे सांगितले पाहिजे असा त्या भाष्यवचनाचा अर्थ होतो. सयोगादिलोपाचे 'चक्रघ्न' हे उदाहरण आहे ('चक्री अत्र' या स्थली 'इको यणचि' सू. ४७ या सूत्रानें 'चक्री' या पदातील अस्य ईकाराने जागो यकार होऊन 'चक्रप्' अमे सयोगान्त पद होतं. पदान्ती अमणान्या 'त्रघ' या सयोगात वकार आदि असल्यामुळे, 'स्को सयोगाद्योः' सू. ३८० या त्रैपादिक सूत्रानें वकाराचा र्णोप होण्याची आपत्ति येते, षण यकार हा ईकारच आहे अशी स्थानिवद्भावानें धृद्धि केल्याने ते पद सयोगान्त ठरत नसून अजन्त ठरत असल्यामुळे, वकारलोप होण्याची आपत्ति टळने व 'चक्रघ्न' असा इष्ट प्रयोग सिद्ध होतो म्हणून त्रैपादिक सयोगादिलोपकार्य परतेवेळी अजादेशाचे ठिकाणी स्थानिवद्भाव होतो याचे शीखितार्था 'चक्रघ्न' हे उदाहरण दिले आहे) त्रैपादिक लत्वकार्य करतेवेळी अजादेशाचे ठिकाणी स्थानिवद्भाव हातो याचे 'निगाम्वने' हे उदाहरण आहे. ('नि गु नि यत् ते' या स्थली, 'अपो ऽपि' सू. २५४ या सूत्रानें 'नि' ष्या निमित्तामुळे 'गू' दागोल अण्य वकाराची 'शाद्' अशी धृद्धि होऊन व 'नेरनिटि' सू. २२१३ या सूत्रानें निशोर्ण होऊन 'निगम्वन' अमे ष्य होतं.

येथे 'णि = इ' लोपाचे ठिकाणी 'अचः परस्मिन्' या सूत्राने स्थानिवद्भाव केल्याने व 'णि = इ' विद्यमान आहे असे मानल्याने, 'अचि विभाषा' सू. २५४१ या त्रैपादिक सूत्राने 'गार्' यांतील रकाराचा लकार होऊन 'निगाल्यते' असे पाक्षिक रूप सिद्ध होते.) त्रैपादिक णत्वकार्य करतेवेळीं अजादेशाचे ठिकाणी स्थानिवद्भाव होतो याचे 'माषवपनी' हे उदाहरण आहे. या उदाहरणांत 'यस्येति च' सू. ३११ या सूत्राने जो अकाराचा लोप होतो त्याचे ठिकाणी स्थानिवद्भाव केल्याने प्रातिपदिकाच्या अन्तीं नकार येत नसल्यामुळे, णत्व होत नाही. ('वप बीजसन्ताने' या भ्वादिगणांतील 'वप्' घातूहून 'करणाधिकरणयोश्च' सू. ३२९३ या सूत्राने 'ल्युट् = अन' प्रत्यय केल्याने 'वपन' असे रूप होते. 'वपन' या टित्प्रत्ययान्त कृदन्त प्रातिपदिकाहून टिड्ढाणञ्' सू. ४७० या सूत्राने 'डीप् = ई' हा स्त्रीप्रत्यय केला असता 'वपन' हे अङ्ग भसंज्ञक ठरत असल्यामुळे, त्यांतील अन्त्य अकाराचा 'यस्येति च' या सूत्राने लोप होऊन 'वपनी' असे स्त्रीप्रत्ययान्त रूप होते. 'माषाणां वपनी माषवपनी' या स्थलीं 'माष' या पूर्व पदांत णत्वाचे निमित्त प्रकार असल्यामुळे व 'यस्येति च' या सूत्राने 'वपन' या कृदन्त प्रातिपदिकांतील अन्त्य अकाराचा लोप होऊन 'वपन्' असे नकारान्त प्रातिपदिक होत असल्यामुळे, 'प्रातिपदिकान्तनुम्बि-भक्तिषु च' सू. १०५५ या त्रैपादिक सूत्राने त्या अन्त्य नकाराचे णत्व होण्याची आपत्ति येते. पण 'यस्येति च' या सूत्राने वर सांगितल्याप्रमाणे जो अकारलोप झाला आहे त्याचे ठिकाणी स्थानिवद्भाव केल्याने व अकार विद्यमानच आहे असे मानल्याने 'वपन' असे अदन्त प्रातिपदिक ठरत असल्यामुळे, णत्व होण्याची आपत्ति टळते.)

शब्दरत्न— चक्रचत्रेति । तक्षिरक्षिभ्यां ण्यन्ताभ्यां विवपि लोपाभावोऽपि फलं । निगाल्यते इति । न चात्र णिलोपात्पूर्व लत्वम् । सपादसप्ताध्यायीस्यकार्यस्य प्रवृत्तियोग्यतया तदप्रवृत्तेः । न

च स्थानिवत्त्वमल्लिधित्वात् । प्रत्ययलक्षणं तु नियमार्थमिति भावः । अत्र बहिरङ्गासिद्धत्वं न, नाजानन्तर्यं इति तन्निषेधात्, त्रिपाद्या तदप्रवृत्तेरेव विसर्जनीयसूत्रस्थभाष्यसम्मतत्वाच्चेत्यन्यत्र प्रपञ्चितम् । एवं प्लायत इत्यप्ययतावित्यस्योपसर्गविशेषणत्वे फलम् । मायवप-
नोति । इह डीक्षुत्पत्तेः प्राक् समासे डीपि अल्लोपे समासरूपप्रातिपदि-
कान्तत्वाण्णत्वं प्राप्तम् । पूर्वपदाक्षिप्तसमासरूपप्रातिपदिकान्तस्य तेन
णत्वविधानात्तस्यापि पूर्वपरोभयसापेक्षत्वेन, समासत्वज्ञानसापेक्षत्वेन
च समानत्वात् त्रिपादीस्यत्वाच्च बहिरङ्गासिद्धत्वाशङ्का नात्रेति
बोध्यम् ।

('यणः प्रतिषेधो वाच्य' या वार्तिकाचा जर असा अर्थ
केला की, पदान्ती यणन्त सयोग असून तो सयोग सकारान्ते किंवा
ककारान्ते मुरु होणारा सयोग असल्यास त्याला 'स्को. सयोगाद्योः'
हे सूत्र लागू पडत नाही तर, 'चक्रघ' या पदाच्या अन्ती असणाऱ्या
यणन्त 'त्रघ' या सयोगातील आद्य ककाराचा लोप पावतच नाही व
अशा रीतीने 'चक्रघत्र' हे अन्यथासिद्ध उदाहरण ठरत असल्यामुळे,
शब्दरत्नकार संयोगादिलोपाची दुसरी उदाहरणे देतात.) 'तक्ष्'
किंवा 'रक्ष्' या धातूहून 'णिच्' वरून नंतर विवप् प्रत्यय केल्यास
सयोगातील आद्य ककाराचा लोप होत नाही हे देखील (अजादेशाचे
ठिकाणी स्थानिवद्भाव मानण्याचे) फल आहे ('तक्ष् णि विवप्
सु' या स्थली 'णेरनिटि' सू. २३१३ या सूत्राने णिलोप होऊन व
'वेरपूक्तस्य' सू. ३७५ या सूत्राने 'विवप् = व्' या अपूक्त प्रत्ययाचा
लोप होऊन आणि 'हल्ङ्याब्भ्य.' सू. २५२ या सूत्राने 'सु' प्रत्ययाचा
लोप होऊन, 'प्रत्ययलोपे प्रत्ययलक्षणम्' सू. २६२ या सूत्रान्वये
'तक्ष्' हे प्रत्ययलक्षणाने पदसंज्ञक ठरते. या पदाच्या अन्ती
'क्ष्' हा सयोग आहे. हा सयोग यणन्त नसून वकारान्त सयोग
आहे व ककारान्ते मुरु होणारा हा सयोग असल्यामुळे, 'स्कोः
सयोगाद्योः' सू. ३८० या सूत्राने त्या वकाराचा लोप होण्याची
आपत्ति येते. पण णिलोपाचे ठिकाणी स्थानिवद्भाव केल्याने 'क्ष्'

हा संयोग पदान्तीं आहे असें मानतां येत नसल्यामुळे व 'तक्षि' असें अजन्त रूप आहे असें मानावें लागत असल्यामुळे, ककारलोप होण्याची आपत्ति टळते.) 'निगाल्यते' या स्थलीं णिलोप करण्यापूर्वी लत्व करतां येत नाहीं; कारण या उदाहरणांत सापादिक कार्याची प्रथम प्रवृत्ति होणें योग्य असल्यामुळे, त्रैपादिक लत्वकार्य प्रथम करतां येत नाहीं. (वरील उदाहरणांत 'णे रनिटि' या सापादिक सूत्रानें णिलोपकार्याची प्राप्ति होते व 'अचि विभाषा' सू. २५४१ या त्रैपादिक सूत्रानें लत्वकार्याची प्राप्ति होते आणि 'पूर्वत्रासिद्धम्' या सूत्रान्वये सपादसप्ताध्यायीच्या दृष्टीनें त्रिपादी असिद्ध असल्यामुळे, सापादिक कार्य प्रथम केल्यावरच नंतर त्रैपादिक कार्य करतां येतें. म्हणून णिलोप प्रथम होत असल्यामुळे, लत्व होण्याकरितां णिलोपाचे ठिकाणीं स्थानिवद्भाव मानणें आवश्यक आहे. तसें मानलें असतां, रकारापुढें 'णि = इ' हा अच् आहे असें मानतां येत असल्यामुळे, त्याचें विकल्पें करून लत्व होतें. आतां 'तस्य लोपः' या भाष्यवचनान्वये त्रैपादिक लत्वकार्य करतेवेळीं अजादेशाचे ठिकाणीं जो स्थानिवद्भाव करतां येतो तो 'अचः परस्मिन्' या सूत्रान्वये कां करावा व 'स्थानिवदादेशः' या सूत्रान्वये वरील उदाहरणांत कां करूं नये असा कोणी प्रश्न केल्यास, त्यावर शब्दरत्नकार असें उत्तर देतात कीं, 'स्थानिवदादेशः' या सूत्रानें वरील उदाहरणांत स्थानिवद्भाव करतां येत नाहीं.) कारण हा अल्विधि आहे (ज्या 'णि = इ' चा लोप झाला आहे तो अलरूप स्थानी असल्यामुळे व 'अनल्विधी' हा प्रतिषेध असल्यामुळे, णिलोपाचे ठिकाणीं 'स्थानिवदादेशः' या सूत्रानें स्थानिवद्भाव करतां येत नाहीं व 'णि' विद्यमान आहे असें मानतां येत नाहीं. 'अचः परस्मिन्' या अल्विध्यर्थक सूत्रानेंच 'णि' लोपाचे ठिकाणीं स्थानिवद्भाव करतां येतो असें शब्दरत्नकारांचें म्हणणें आहे.) 'प्रत्ययलोपे प्रत्ययलक्षणम्' सू. २६२ या सूत्रांत 'प्रत्ययलक्षणम्' हें पद नियमार्थ घातलें आहे. ('निगाल्यते' या स्थलीं जरी सापादिक

सूत्राने होणारे गिलोप प्रथम होते तरी 'प्रत्ययलोपे प्रत्ययलक्षणम्' या सूत्रान्वये 'णि' विद्यमानच आहे असे मानून नंतर त्रैपादिक सूत्राने होणारे लत्व करता येते असे कोणी म्हटल्यास, ते म्हणणे बरोबर नाही, कारण 'प्रत्ययलोपे प्रत्ययलक्षणम्' १-१-६२ हे सूत्र अशाच ठिकाणी प्रवृत्त करता येत की, जेथे प्रत्ययाच्या असाधारण रूपाच्या निमित्तामुळे पावलेले कार्य कारणे आहे त्या सूत्रावरील भाष्यात भाष्यकार म्हणतात - 'न तर्हीदानीमय योगो वक्तव्य ? । वक्तव्यश्च । किं प्रयोजनम् ? । प्रत्यय गृहीत्वा यदुच्यते तत्प्रत्यय-लक्षणेन यथा स्यात् । शब्द गृहीत्वा यदुच्यते तत्प्रत्ययलक्षणेन मा भूदिति ।' या भाष्याचा अर्थ असा आहे की, 'प्रत्ययलोपे प्रत्यय-लक्षणम्' हे सूत्र मग करावयास नको काय ? ते सूत्र केलेच पाहिजे व ते अशाकरिता की, प्रत्ययाच्या निमित्ताने जे कार्य होणे सांगितले आहे ते कार्य प्रत्ययाचा लोप झाला असता प्रत्ययलक्षणाने व्हावे व एखाद्या शब्दाच्या निमित्तामुळे जे कार्य होणे सांगितले आहे ते कार्य प्रत्ययाचा लोप झाला असता प्रत्ययलक्षणाने होऊ नये. 'निगान्यते' या उदाहरणात 'णि' या विशिष्ट प्रत्ययाच्या निमित्तामुळे होणारे लत्वकार्य नसून, 'अचि विभाषा' सू. २५४१ या सूत्राने केषळ 'अच्' च्या निमित्तामुळे होणारे ते कार्य आहे ताराश 'अचि विभाषा' या लत्वविधायक सूत्रात कोणत्याहि विशिष्ट प्रत्ययाचे निमित्तस्थाने ग्रहण केले नसून त्या सूत्रात 'अचि' या शब्दाचे निमित्तस्थाने ग्रहण केले असल्यामुळे, 'निगान्यते' या स्थली गिलोप झाला असता, लत्व कार्य करणेवेळी, 'णि' विद्यमान आहे असे प्रत्ययलक्षणाने मानता येत नाही म्हणून 'अथ परस्मिन्' या अत्वविधायक सूत्रान्वयेच, 'तस्य दोष' हे भाष्यकारन असल्यामुळे, येथे गिलोपाने ठिकाणी त्रैपादिक लत्वकार्य करणेवेळी एवाभिव्यक्ताय करणे वेळू शकतो) येथे गिलोप महिरत्न आहे तरी, 'नानागतये-यद्विष्टप्रवृत्ति' - अरि. ५१-ही निर्देशक परिभाषा असल्यामुळे,

णिलोप असिद्ध ठरत नाही. दुसरें असें कीं, 'स्वरवसानयोर्विसर्जनीयः' सू. ८-३-१५ या सूत्रावरील भाष्यान्वये 'असिद्धं बहिरङ्गमन्तरङ्गे'—परि. ५०—ही बहिरङ्गपरिभाषा त्रिपादीत प्रवृत्त होत नाही हें इतर स्थलीं सांगितलें आहे. ('नि गृ णि यक् ते' या स्थलीं 'यक्' या पुढील निमित्तामुळें णिलोप होत असून 'णि' या पूर्व निमित्तामुळें लत्वाची प्राप्ति होत असल्यामुळें, 'पूर्वोपस्थितनिमित्तकमन्तरङ्गं परोपस्थितनिमित्तकं बहिरङ्गम्' या न्यायान्वये, लत्वकार्य अन्तरङ्ग ठरतें व त्याच्या मानानें णिलोपकार्य बहिरङ्ग ठरतें आणि 'असिद्धं बहिरङ्गमन्तरङ्गे' या परिभाषान्वये तें णिलोपकार्य लत्वकार्याच्या दृष्टीनें असिद्ध ठरतें. म्हणून अन्तरङ्ग लत्वकार्य करतेवेळीं णिलोप झालाच नाही असें मानल्यानें लत्वकार्य होऊं शकतें असें सांकाकाराचें म्हणणें आहे. या शंकेवर शब्दरत्नकार असें उत्तर देतात कीं, 'णि = इ' या लगेच पुढें असलेल्या अच्चाच्या निमित्तामुळें 'निगार्' यांतील रकाराचें लत्व करणें असल्यामुळें, णिलोप बहिरङ्ग असून देखील 'नाजानन्तर्ये' या परिभाषान्वये तो बहिरङ्ग व असिद्ध ठरत नाही व त्यामुळें तो झालाच नाही असें मानतां येत नाही. म्हणून येंच लत्व होण्याकरितां णिलोपाचे ठिकाणीं 'अचः परस्मिन्' या सूत्रान्वये स्थानिवद्भाव मानणें आवश्यक आहे. दुसरें असें कीं, त्रैपादिक कार्य करतेवेळीं बहिरङ्ग परिभाषा प. ५० त्रिपादीत प्रवृत्त होत नाही हें पूर्वी सन्धिप्रकरणांत सांगितलेंच आहे. त्यामुळें देखील त्रैपादिक अन्तरङ्ग लत्वकार्य करतेवेळीं सापादिक णिलोप बहिरङ्ग असून देखील असिद्ध ठरत नाही आणि म्हणून णिलोपाचे ठिकाणीं स्थानिवद्भाव मानणें आवश्यक आहे.) 'उपसर्गस्यायती' सू. २३२६ या सूत्रांत ('अयतिपरकस्य उपसर्गस्य यो रेफः तस्य लत्वं स्यात्' अशा रीतीनें) 'अयती' हें उपसर्गाचें विशेषण होत असल्यामुळें, लत्वकार्य करतेवेळीं अजादेशाचे ठिकाणीं स्थानिवद्भाव होतो याचें 'प्लायते' हें देखील उदाहरण देतां येतें. ('अय गती' हा धातु भ्वादिगणांत

आत्मनेपदी पठित आहे. 'प्र अय् शप् ते = प्र अय् अ ते = प्र अयते' या स्थली 'घातूपसर्गयोः कार्यमन्तरङ्गम्' या न्यायान्वयें घातु व उपसर्ग याचे अन्तरङ्ग सन्धिकार्यं प्रथम केल्यावर 'प्रायते' असे रूप होते. येथे 'अक० सवर्णे दीर्घ.' सू. ८५ या सूत्रानें सवर्ण-दीर्घरूप एकादेश झाला असल्यामुळे, 'प्र' असा उपसर्गहि दिसत नाही व त्यापुढें लट्वाचे निमित्त असा जो 'अय्' घातु तो देखील भिन्न-पृथक्-रूपानें दिसत नाही आणि त्यामुळे 'प्र' या उपसर्गातील रकाराचे लत्व व्हावे कसे? 'आ' या एकादेशाला परादि-वद्भावानें 'अय्' धातूचा आदि मानल्यास 'प्र' असा उपसर्ग राहत नसून त्याचे 'प्र' असे विकृत रूप होते व या उपसर्गातील दोन मात्रांपैकी एक मात्रा नाहीशी होत असल्यामुळे, अर्धविकृत 'प्र' याला 'एकदेशविकृतमनन्यवत्'—परि. ३७—या परिभाषान्वयें तो 'प्र' उपसर्ग आहे असे मानता येत नाही. दुसरे असे की, भैरवीत सांगितल्याप्रमाणे उपसर्गत्व हा धर्म 'अवतपरिमाणनिष्ठ' आहे, म्हणजे प्रादिगणात ज्या रूपानें प्रातिशब्द पठित आहेत त्यानाच उपसर्गसजा होऊ शकते व त्याच्या एकादेशविकृतस्वरूपाला उपसर्गसजा होऊ शकत नाही. त्यामुळे देखील 'प्र' याला उपसर्ग मानता येत नाही आता 'आ' या एकादेशाला पूर्वान्तवद्भावानें 'प्र' या उपसर्गाचा अन्त मानल्यास, 'प्र' या उपसर्गापुढें लट्वाचे निमित्त जो 'अय्' घातु ता राहत नसून 'प्र' पुढें वेवळ 'य्' राहतो व 'य्' हा घातु नष्ट. तो 'य्' 'अय्' घातूच आहे असे एकदेशविकृतन्यायान्वयें मानता येत नाही, कारण अप्यपिदा अधिव भाग एकदेशानें नाहीसा झाला आहे. 'उभयत आश्रयणे नान्तादियत्' या भाष्यवचनान्वयें एकादेशाला 'प्र' या उपसर्गाचा अन्त व 'अय्' या धातूचा आदि मानता येत नाही. म्हणून येथे लट्वा होण्याकरिता 'आ' या एकादेशाचे ठिकाणी तो 'अ अ' च आहे अशी 'स्थानियदादेश.' सू. ४०, या सूत्रान्वयें, स्थानियवद्भावानें वृद्धि करणे भावश्यक आहे.

तशी वृद्धि केल्यानं, 'प्र' हा उपसर्ग विद्यमान आहे व त्याच्या लगेच पुढे लत्वाचें निमित्त 'अय्' धातु हा देखील विद्यमान आहे असें मानतां येते व त्यामुळे लत्व होऊन 'प्लायते' असें रूप सिद्ध होते.) 'माषवपती' या स्थलीं 'ङीप्' प्रत्यय होण्यापूर्वी समास होतो व 'ङीप्' प्रत्यय केल्यावर अकाराचा लोप झाला असतां, 'माषवपन्' असें जें समासरूप प्रातिपदिक होते त्याच्या अन्त्य नकाराला णत्वाची प्राप्ति होते. या स्थलीं पूर्व पदाचा आक्षेप-अनुवृत्ति-होत असल्यामुळे हें सिद्ध होते कीं, ('प्रातिपदिकान्त' सू. १०५५ या सूत्रानें) समासरूप प्रातिपदिकाच्या अन्तीं असणाऱ्या नकाराचें णत्व होण्याचें विधान केलें आहे व अशा रीतीनें तें णत्व-कार्य देखील पूर्वपद व उत्तरपद या दोहोंच्याहि अपेक्षेनें होणारें कार्य असल्यामुळे व तें णत्वकार्य होण्याकरितां ज्या नकाराचें णत्व करणें आहे तो नकार सामासिक शब्दाचा अन्त्य वर्ण आहे या ज्ञानाची देखील अपेक्षा असल्यामुळे, णत्वकार्य व अकारलोप हे दोन्ही सारखेच ठरतात, म्हणजे एक अन्तरङ्ग असून दुसरें बहिरङ्ग आहे असें मानतां येत नाही. दुसरें असें कीं, त्रैपादिक णत्वकार्य करतेवेळीं सापादिक बहिरङ्गपरिभाषा-परि. ५०-त्रिपादीत उपस्थित होत नसल्यामुळे, अकारलोप असिद्ध आहे अशी शंकाच उद्भवू शकत नाही हें जाणावें. ('गति-कारकोपपदानां कृद्धिः सह समासवचनं प्राक् सुवृत्पत्तेः'-परि. ७६-या परिभाषेतील 'सुवृत्पत्तेः' हें पद उपलक्षणात्मक असून त्या पदानें 'स्त्रीप्रत्ययोत्पत्तेः' याचें देखील ग्रहण होतें-पहा परिभाषेन्दु-शेषानें मराठी भाषान्तर पान ३६६. त्यामुळे 'करणेत्युट्' प्रत्ययान्त 'वपन' या कृदन्वाहून सुवृत्पत्ति होण्यापूर्वी जगा समास होतो समास बरोच परिभाषान्वयें तो समास स्त्रीप्रत्यय होण्यापूर्वीच होतो. म्हणून 'वपन' कृदन्वाहून 'ङीप्' प्रत्यय होण्यापूर्वीच त्याचा 'माष' इत्यर्थो समास झाला असतां, समासांतिल पूर्वपदांत असणाऱ्या निमित्तानुळे होणारें णत्वकार्य असून पळीकडे असणाऱ्या

‘डीप्’ प्रत्ययाच्या निमित्तामुळे अकारलोप पावत असल्यामुळे, अकारलोप, णत्वकार्याच्या मानाने, बहिरङ्ग ठरतो व ‘असिद्ध बहिरङ्गमन्तरङ्गे-’ या परिभाषान्वये तो बहिरङ्ग अकारलोप असिद्ध ठरत असल्यामुळे, म्हणजे झालाच नाही असे मानता येत असल्यामुळे, ‘वपन’ हे प्रातिपदिक नकारान्त न ठरता अदन्त ठरते व त्यामुळे ‘मापवपनी’ या स्थली ‘प्रातिपदिकान्तनुम्बिभक्तिपु च’ सू. १०५५ या सूत्राने होणाऱ्या णत्वाची प्राप्तीच होत नाही असे शकाकाराचे म्हणणे आहे. या शकेवर शब्दरत्नकार असे उत्तर देतात की, ‘प्रातिपदिकान्तनुम्बिभक्तिपु च’ या सूत्रात ‘पूर्वपदात्सज्ञायामग.’ या पूर्व सूत्रातून ‘पूर्वपदात्’ हे पद अनुवृत्त होत असल्यामुळे त्या अनुवृत्त पदाच्या सामर्थ्याने हे स्पष्ट होते की, ज्यात पूर्व पद व उत्तर पद आहे अशा समासरूप प्रातिपदिकाच्या अन्ती असणाऱ्या नकाराचे त्या सूत्राने णत्व होते. म्हणून ज्याअर्थी दोन पदांशिवाय समास होऊ शकत नाही व समासातील पूर्व पदात णत्वाचे निमित्त असणे व उत्तर पदाच्या अन्ती कार्या नकार असणे अशा प्रकारचे पदद्वयापेक्ष णत्वकार्य आहे त्याअर्थी अकारलोप बहिरङ्ग ठरतो व णत्वकार्ये अन्तरङ्ग ठरते असे मूळीच म्हणता येत नाही व अशा रीतीने दोन्ही कार्ये सारख्याच दर्जाची ठरत असल्यामुळे, अकारलोपाच्या मानाने णत्वकार्ये अन्तरङ्ग आहे असे मानता येत नाही व अकारलोप णत्वकार्याच्या मानाने बहिरङ्ग ठरत नाही त्यामुळे णत्वकार्ये करणेवेळी अकारलोप असिद्ध ठरत नाही व तो झाला आहे असेच मानले पाहिजे. त्यामुळे ‘मापवपनी’ या स्थली णत्व टाळण्याकरिता अकारलोपाचे ठिकाणी ‘अथ परस्मिन्’ या सूत्रान्वये स्थानिकत्वाक मानणे आवश्यक आहे दुसरे असे की, ‘वाह ऊठ्’ या मापादिक सूत्रांतील ‘ऊठ्’ म्हण ‘असिद्ध बहिरङ्गमन्तरङ्गे’ या बहिरङ्गपरिभाषेचे माध्यकारांनी जाण मानले असल्यामुळे, ही परिभाषा सावादिक् ठरने आणि तिच्या दृष्टीने त्रिपदी असिद्ध

असत्यामुळें ती, त्रैपादिक णत्वकार्यं करतेवेळीं, त्रिपादींत प्रवृत्त होऊं शकत नाही. त्यामुळें सापादिक अकारलोप बहिरङ्ग मानला तरी, त्रैपादिक णत्वकार्यं करतेवेळीं तो अकारलोप असिद्ध ठरत नाही आणि म्हणून देखील णत्व टाळण्याकरितां अकारलोपाचे ठिकाणीं स्थानिवद्भाव मानणें आवश्यक आहे. तसें मानलें असतां, 'माषवपन्' असें नकारान्त प्रातिपदिक न ठरतां 'माषवपन' असें अकारान्त प्रातिपदिक ठरत असल्यामुळें, 'प्रातिपदिकान्तनुम्बिभ-वितषु च' या सूत्रानें होणारें णत्व होण्याची आपत्ति टळते.)

मनोरमा—यस्वाहुः कथं चित्स्थानिवत्त्वाभावेऽपि यूष्ण इत्यादौ "रषाभ्याम्" इत्यस्य नोपयोगः, ष्टुत्वेन सिद्धेः । तथा च षग्रहण-मुत्तरार्थमिति आकरे स्थितम् । ततश्च रभसवादेनैतद्रुपन्यस्तमिति स एवायं रभसवादः । तथा हि उत्तरार्थतयाऽपीह षग्रहणं स्थितम् । ततश्च यूष्णः पुष्णातीत्यादौ "रषाभ्याम्" इति णत्वस्य प्रवृत्तिः केन वार्यताम् । ष्टुत्वेनेति चेन्न । तस्यासिद्धत्वात् । न च वचन-प्रामाण्यात् सिद्धत्वम् । पुष्टिरित्यादौ चरितार्थत्वात् तस्य षयोगे ण इत्यंशोऽचरितार्थ इति चेन्न । तस्य पृथगनुक्तेः । इह षात्परस्येत्यु-क्तरचितार्थेत्यस्यापि तुल्यत्वाच्च । आकरे हि इह षग्रहणं विना लक्ष्यासिद्धिर्नास्ति इत्येवाभिप्रेतं न तु पुष्णातीत्यादौ "रषाभ्याम्" इत्यस्याप्रवृत्तिरिति दिक् ।

प्रकाशकारांचें असें म्हणणें आहे कीं, 'यूष्णः' इत्यादि स्थलीं कौणत्या तरी रीतीनें स्थानिवद्भाव न केला तरी, 'रषाभ्यां नो णः' सू. २३५ हें प्रकृत सूत्र प्रवृत्त करण्याची कांहीं गरज नाही; कारण 'ष्टुना ष्टुः' सू. ११३ या सूत्रानें ष्टुत्व केल्यानें त्या उदाहरणांत णत्वाची सिद्धि होऊं शकते, आणि म्हणूनच भाष्यकारांनीं असें म्हटलें आहे कीं, 'रषाभ्यां नो णः' या सूत्रांत षकाराचें जें ग्रहण केले आहे तें त्या षकाराची उत्तर सूत्रांत अनुवृत्ति व्हावी याकरितां केले आहे. म्हणून 'रषाभ्यां नो णः' या सूत्राचा, 'यूष्णः' या

स्थली णत्वाची सिद्धि होण्याकरिता प्रक्रियाकौमुदीकारानी, जो उपन्यास केला आहे तो योग्य विचार न करिता केला आहे. पण प्रक्रियाकौमुदीकारानी त्या सूत्राचा जो उपन्यास केला आहे तो योग्य विचार न करिता केला नसून, त्या उदाहरणासवधाने प्रकाशकारानी जें म्हटले आहे तेच वास्तविक योग्य विचार न करिता म्हटले आहे. (प्रकाशकाराचे असे म्हणणे आहे की, 'यूष्णः' या उदाहरणात 'अल्लोपोऽनः' सू. २३४ या सूत्राने ज्या अकाराचा लोप झाला आहे त्याचे ठिकाणी, पञ्चमीसमासपक्ष अनित्य मानून त्याची प्रवृत्ति न करिता स्थानिवद्भाव न केल्यास, पकार व तवर्गातील नकार या दोहोमध्ये कोणत्याहि वर्णाचे व्यवधान होत नसून त्या दोन वर्णांचा संयोग होत असल्यामुळे, 'ण्डुना ण्डुः' सू. ११३ या सूत्राने त्या नकाराचे णत्व करता येते व प्रकृत सूत्रातील पकाराचे ग्रहण भाष्यकारादिकांनी उत्तरार्थ मानले असल्यामुळे व अशा रीतीने ते पकारग्रहण प्रकृत सूत्रात नाहीच असे मानता येत असल्यामुळे, प्रकृत सूत्राने 'यूष्ण.' या स्थली णत्व करता येत नाही. पञ्चमीसमासपक्ष अनित्य आहे तरी त्याची प्रकृत उदाहरणांत प्रवृत्ति केल्यास, त्या पक्षात अकारलोपाचे ठिकाणी स्थानिवद्भाव करता येतो व अशा रीतीने पकार व नकार या दोहोमध्ये अकाराचे व्यवधान आहे असे मानावे लागत असल्यामुळे, प्रकृत सूत्राची प्रवृत्ति होऊच शकत नाही व 'अट्कुप्वाङ्नुम्वयवायेऽपि' सू. १९७ या सूत्रानेच 'यूष्ण.' या स्थली णत्व करता येते सारास स्थानिवद्भाव मानला गिवा न मानला तरी, 'यूष्ण.' या स्थली प्रकृत सूत्राने णत्व करता येत नसल्यामुळे, प्रकृत सूत्राचे 'यूष्ण.' हे जें प्रक्रियाकौमुदीकारानी उदाहरण दिले आहे ते खूब ठरने असे प्रकाशकाराच्या म्हणण्याचे तात्पर्य आहे. यावर दीक्षित असे म्हणतात की, प्रक्रियाकौमुदीकारानी 'यूष्ण' हे जें प्रकृत सूत्राचे उदाहरण दिले आहे ते खूब गिवा अयोग्य नसून, त्या उदाहरणासवधाने प्रकाशकारानी जें म्हटले आहे तेच वास्तविक खूब आहे. ते असे खूब आहे हे दीक्षित

पुढील पंक्तींत सांगतात.) ' रषाम्यां नो णः ' या प्रकृत सूत्रांत केलेले प्रकारग्रहण उत्तर सूत्रांत अनुवृत्ति होण्याकरितां केलेले असले तरी, ते प्रकारग्रहण प्रकृत सूत्रांत विद्यमान असल्यामुळे, ' यूष्णः, पुष्णाति ' इत्यादि स्थलीं गत्वाची सिद्धि करण्याकरितां प्रकृत सूत्राची प्रवृत्ति कशी बंद करतां येऊं शकणार? ' ष्टुना ष्टुः ' या सूत्रानें त्या दोन्ही उदाहरणांत नकाराचें णत्व करतां येतें हें म्हणणें बरोबर नाही; कारण (' रषाम्यां नो णः ' या त्रैपादिक पूर्व सूत्राच्या दृष्टीनें, ' पूर्वत्रासिद्धम् ' सू. १२ या वचनान्वये) ' ष्टुना ष्टुः ' हें त्रैपादिक उत्तर सूत्र असिद्ध ठरतें. (सारांश जेथें त्रैपादिक पूर्व सूत्रानें इष्ट कार्य करतां येतें तेथें तें कार्य करण्याकरितां त्या पूर्व सूत्राच्या दृष्टीनें असिद्ध असलेल्या उत्तर सूत्राची प्रवृत्ति करणें अयोग्य आहे.) ' ष्टुना ष्टुः ' हें सूत्र मुद्दाम केले असल्यामुळे तें सूत्र त्या वचनाच्या प्राभाण्यामुळे, ' रषाम्यां नो णः ' या पूर्व सूत्राच्या दृष्टीनें (पकारापुढील नकाराचें णत्व करण्याच्या विषयांत) सिद्ध मानलें पाहिजे (तसें न मानल्यास, त्या विषयापुरतें तें सूत्र अचरितार्थ ठरण्याची आपत्ति येईल) असें म्हणणें असल्यास, तें म्हणणें बरोबर नाही; कारण तें सूत्र ' पुष्णः ' इत्यादि स्थलीं चरितार्थ ठरतें. (सारांश तें सूत्र पकाराच्या विषयांत अनवकाश ठरत नसून, पकाराचा सकाराशीं व, तवर्गातील पुढें येणारा नकार सोडून, इतर वर्णाशीं संयोग झाला असतां त्यांचें ष्टुत्व करून तें सूत्र ' पुष् ' धातूहून ' स्त्रियां वितन् ' सू. ३२७२ या सूत्रानें ' वितन् = ति ' प्रत्यय केला असतां, तकाराचें ष्टुत्व होऊन ' पुष्णः ' इत्यादि उदाहरणांत चरितार्थ ठरत असल्यामुळे, ' येन नाप्राप्ते '—परि. ५८—या न्यायान्वये तें सूत्र पत्वनिमित्त कणत्वाच्या विषयांत प्रकृत सूत्राचें बाधक ठरूं शकत नाही व तें त्रैपादिक उत्तर सूत्र प्रकृत त्रैपादिक पूर्व सूत्राच्या दृष्टीनें मुळींच सिद्ध ठरूं शकत नाही.) नकाराचा पकाराशीं संयोग झाल्यास त्या नकाराचें णत्व होणें या कार्यापुरतें ' ष्टुना ष्टुः ' हें सूत्र अचरितार्थ ठरतें (आणि म्हणून तसें णत्व करतेनेही

ते सूत्र अनवकाश ठरत असल्यामुळे, 'रषाम्या नो णः' या सूत्राचे तेवढ्यापुरते ते बाधक ठरते) असे म्हणणे असल्यास, ते म्हणणे देखील बरोबर नाही; कारण त्या सूत्रात (पकारापुढे नकार आल्यास त्याचे णत्व करावे असे) पृथक् विशेष विधान केले नाही. (पकारापुढे नकार आला असता त्या नकाराचे 'ष्टुना ष्टुः' या सूत्राने णत्व न केल्यास तेवढ्यापुरते ते सूत्र अचरितार्थ व व्यर्थ ठरते असे त्या सूत्रासंबंधाने जसे प्रकाशकारातर्फे म्हणण्यात येते त्याचप्रमाणे) प्रकृत सूत्रात 'पात्परस्य नस्य णत्व स्यात्' असे जे विधान केले आहे ते देखील (तशा स्थली 'ष्टुना ष्टुः' या सूत्राने णत्व केल्यास) तेवढ्यापुरते सारखेच व्यर्थ ठरण्याची आपत्ति येते. (सारास ष्टुत्वाचे विधान करणारे 'ष्टुना ष्टुः' हे सामान्य सूत्र असून, पकारापुढे नकार आला असता त्याचे णत्व व्हावे हे विधान करणारे प्रकृत सूत्र विशेष सूत्र आहे म्हणून पकारापुढील नकाराचे णत्व वरतेवेळी ते सामान्य सूत्र प्रवृत्त न करिता तशा स्थली णत्वाचे विशेष विधान करणारे प्रकृत सूत्रच प्रवृत्त करणे योग्य आहे असा दोषिताच्या म्हणण्याचा आशय आहे.) भाष्यकारांनी भाष्यात जे म्हटले आहे (च ज्याचा प्रकाशकारांनी उल्लेख केला आहे) त्या म्हणण्याचा आशय एवढाच आहे की, 'रषाम्या नो णः' या प्रकृत सूत्रात पकाराचे म्हण केले नसते तरी, कोणत्याहि उदाहरणाने पकारापुढे येणाऱ्या नकाराचे 'ष्टुना ष्टुः' या सूत्राने णत्व करून इष्ट रूपाची निव्विड करणाऱ्यां वाली अगती भाष्यकारांच्या म्हणण्याचा अना मुळीच आशय नाही की, 'पुण्याति' इत्यादि स्थली णत्व करण्याकरिता 'रषाम्या नो णः' या सूत्राची प्रवृत्ति करणे योग्य नाही ['ष्टुण, पुण्याति' इत्यादि उदाहरणांत पकारापुढे असलेल्या नकाराचे 'ष्टुना ष्टुः' या सूत्रानेच णत्व करावे येते व 'रषाम्या नो ण' या सूत्राने तसेच णत्व करणे येत नाही असे जर भाष्यकारांनी म्हटले असते तर प्रकाशकारांचे म्हणणे योग्य ठरले असते. पण भाष्यकारांनी तसे म्हटले नसून, बरोबर उदाहरणांत

‘ ष्टुना ष्टुः ’ या सूत्राने देखील णत्व करतां येऊं शकले असते एवढेच म्हटले असल्यामुळे, प्रकाशकारांचे म्हणणे योग्य ठरत नाही व प्रक्रियाकौमुदीकारांनी प्रकृत सूत्राचे ‘ यूष्णः ’ हे उदाहरण दिले आहे ते चूक ठरत नसून अगदी योग्य उदाहरण ठरते असे दीक्षितांचे म्हणणे आहे.)

शब्दरत्नः— अप्रवृत्तिरिति । अभिप्रेतेति शेषः ।

‘ रषाभ्याम् इत्यस्याप्रवृत्तिरिति दिक् ’ या मनोरमेच्या पंक्तीतील ‘ अप्रवृत्तिः ’ या पदापुढे ‘ अभिप्रेता ’ हे पद अध्याहृत आहे. (याचे विवरण वर मनोरमेत केलेच आहे.)

मनोरमाः— “ न लोपः प्रातिपदिकान्तस्य ” । लुप्तषष्ठीके इति । सौत्रत्वान्न तु । षष्ठीतत्पुरुषयोः पूर्वपदे, सापेक्षत्वेन समासासम्भवात् । प्रातिपदिकस्य पदविशेषणत्वाच्चेति भावः । तदन्तस्येति । षष्ठीतत्पुरुषः । तस्यान्तो यो नकारस्तस्येत्यर्थः । उक्तं च हरदत्तेन— विशेष्यमन्तस्येत्यस्य नेत्येतदविभक्तिकम् । तथैव प्रातिपदिकेत्येतत्पदविशेषणमिति । यत्तु प्राचीकृतम्—प्रातिपदिकान्तस्य पदान्तस्य तस्येति । यच्च व्याख्यातम् । अन्तस्येत्युभाभ्यां संबध्यते इति । तद्गीरवग्रस्तम् । अन्तस्येत्यस्यावृत्तिप्रसङ्गात् । व्यधिकरण-षष्ठीद्वयापत्तेश्च, यदि तु अभेदेनैव संबन्धेन प्रातिपदिकेनेव नेत्यनेनापि पदं विशेष्यते तदा विशेषणेन तदन्तविधी सौत्रमन्तग्रहणं शक्यमकर्तुम् ।

‘ न लोपः प्रातिपदिकान्तस्य ’ सू. २३६ या सूत्रांतील ‘ न ’ व ‘ प्रातिपदिक ’ हीं लुप्तषष्ठीक पदे आहेत असे जे या सूत्रावरील कौमुदीत म्हटले आहे त्याचा भावार्थ हा आहे की, सौत्र प्रयोगामुळे त्या दोन्ही पदांपुढील षष्ठीविभक्तीच्या प्रत्ययाचा (‘ छन्दोवत्सूत्राणि भवन्ति ’ या भाष्यवचनान्वये ‘ मुपां मुष्टुक् ’ सू. ३५६१ या सूत्राने) सौत्र-आर्ष-लुक् झाला आहे. ‘ न ’ व ‘ प्रातिपदिक ’ हीं षष्ठीतत्पुरुषसमानाचीं पूर्व पदे नव्हत. तीं दोन्ही पदे सापेक्ष असल्यामुळे, त्यांचा

इतर पदाशी समास होणे असंभवनीय आहे आणि 'प्रातिपदिक' हे पद 'पदस्य' या पदाचे विशेषण आहे. (प्रकृत सूत्रातील 'न = नस्य' हे स्थानपठचन्द्र पृथक् पद असून त्यापुढील पष्ठी-विभक्तीच्या प्रत्ययाचा वर सांगितल्याप्रमाणे सौत्र लुक् झाला आहे. हे पद 'लोपः' या सूत्रनिर्दिष्ट पुढील पदाशी अन्वित होत असून 'नकारस्य लोपः स्यात्' असा 'न, लोप' या दोन पृथक् पदाचा अर्थ होतो. 'नलोप.' हे पष्ठीतत्पुरुषाचे सामासिक पद आहे असे मानता येऊ शकत नाही, कारण प्रकृत सूत्रातील 'अन्तस्य' हे अखेरचे पद 'न' या पदाचे विशेषण आहे व 'अन्तस्य नस्य लोपः स्यात्' असा 'न लोपः अन्तस्य' या तीन पृथक् पदाचा मिळून अर्थ होतो सारांश 'न' हे पद विशेषणसापेक्ष असल्यामुळे व 'समर्थः पदविधिः' सू. ६४७ हे सूत्र असल्यामुळे व 'सापेक्षमसमर्थवत्' आणि 'सविशेषणाना वृत्तिर्न' असा भाष्य-सिद्धान्त असल्यामुळे, त्या पदाचा 'लोपः' या पदाशी, सामर्थ्याच्या अभावामुळे, समास होऊ शकत नाही, कारण 'नस्य लोपः नलोप' असा पष्ठीसमास वरून 'अन्तस्य नलोप.' असा प्रयोग केल्यास, त्याचा 'अन्तस्य नस्य लोपः स्यात्' असा अर्थ होऊ शकत नाही, म्हणजे त्या अर्थांमध्ये तसा प्रयोग होऊ शकत नाही म्हणून इष्ट अन्वय व इष्ट अर्थ होण्याकरिता 'न' हे लुप्तपष्ठीक पृथक् पद मानणे आवश्यक आहे त्याचप्रमाणे प्रकृत सूत्रातील 'प्रातिपदिकान्नस्य' हे सामासिक पद न मानतां, 'प्रातिपदिक' हे देखील लुप्तपष्ठीक पृथक् पद मानणे आवश्यक आहे प्रकृत सूत्र पदाधिकारात पठित असल्यामुळे, या सूत्रांत 'पदस्य' सू. ८-१-१६ हे अधिकारमूल अनुवृत्त होत व या अनुवृत्त होणाऱ्या 'पदस्य' या अवयवपष्ठीचे 'प्रातिपदिक' हे लुप्तपष्ठीक पद विशेषण होत असून, 'प्रातिपदिकस्य पदस्य अन्तावयवो यो नकारः तस्य लोपः स्यात्' असा प्रकृत सूत्राचा अर्थ होतो सारांश 'प्रातिपदिक' हे पद विशेषणसापेक्ष असल्यामुळे, त्याचा 'अन्तस्य' या सूत्रनिर्दिष्ट

अन्त्य पदाशीं सामर्थ्याभावामुळे समास होऊं शकत नाहीं; कारण 'प्रातिपदिकान्तस्य पदस्य न लोपः' असा प्रयोग वरील इष्ट अर्थामध्ये होऊं शकत नाहीं, म्हणजे तसा इष्ट अर्थ तसा प्रयोगांतून निष्पन्न होऊं शकत नाहीं.) प्रकृत सूत्राचें व्याख्यान करितांना कौमुदींत 'तदन्तस्य' हें जें पद घातलें आहे तें षष्ठीतत्पुरुषाचें सामासिक पद होय व, 'तस्य पदस्य अन्तः अन्तावयवो यो नकारः तस्य' असा त्या पदाचा अर्थ आहे. हरदत्तानें देखील प्रकृत सूत्रावरील पदमञ्जरींत असेंच म्हटलें आहे कीं, 'न' हें अविभक्तिक पद, म्हणजे लृप्तषष्ठीक पद, 'अन्तस्य' याचें विशेष्य आहे आणि त्याचप्रमाणें 'प्रातिपदिक' हें अविभक्तिक पद 'पदस्य' याचें विशेषण आहे. प्रक्रियाकौमुदीकारांनीं 'प्रातिपदिकान्तस्य पदान्तस्य नस्य लोपः स्यात्' असें जें प्रकृत सूत्राचें व्याख्यान केलें आहे व त्या पंक्तीचें विवरण करितांना प्रसादकारांनीं 'अन्तस्येति उभाभ्यां सम्बध्यते', म्हणजे 'अन्तस्य' हें पद 'प्रातिपदिकस्य' व 'पदस्य' या दोन्ही पदांशीं 'प्रातिपदिकान्तस्य' व 'पदान्तस्य' अशा रीतीनें अन्वित होतें, असें जें म्हटलें आहे तसें व्याख्यान करण्यांत गौरव आहे; कारण तसें व्याख्यान करितांना 'अन्तस्य' हें पद दोनदां उच्चारार्थें लागतें आणि 'प्रातिपदिकस्य' व 'पदस्य' या दोन्ही व्यधिकरणपष्ठी मानण्याची आपत्ति येते. ('प्रातिपदिकसंज्ञं यत्पदं तदन्तस्य' असा सामानाधिकरण्यानें अन्वय करणें संभवत असतां, 'सम्भवति सामानाधिकरण्ये वैयधिकरण्यमन्याय्यम्' या न्यायान्वये वैयधिकरण्यानें अन्वय करणें अयोग्य आहे असा दीक्षितांच्या म्हणण्याचा आशय आहे.) ज्याप्रमाणें 'प्रातिपदिक' या पदाचा 'पदस्य' या पदाशीं अभेदान्वय, म्हणजे विशेषणविशेष्य-भावरूप अन्वय, केला जातो त्याचप्रमाणें 'न' या पदाचा 'पदस्य' या पदाशीं अभेदान्वय केला तर, विशेषणत्वामुळे तदन्तविधि केल्यानें, म्हणजे 'न' हें लृप्तषष्ठीक विशेषण 'नान्तस्य' अशा रीतीनें 'येन विधिस्तदन्तस्य' सू. २६ या सूत्रान्वये तदन्ताचें वाचक होऊं

शकत असल्यामुळे, प्रकृत सूत्रातून 'अन्तस्य' हे पद गाळता येणे शक्य आहे. ('न लोपः प्रातिपदिकस्य' एवढेच जरी सूत्र केले व 'न = नस्य' आणि 'प्रातिपदिकस्य' ही दोन्ही पदे 'पदस्य' या प्रकृत सूत्रात अनुवृत्त होणाऱ्या पदाची विशेषणे मानली तर, 'विशेषण तदन्तस्य सज्ञा स्यात्' या अर्थाच्या वाचक 'येन विधिस्तदन्तस्य' सू. २६, या सूत्रान्वये 'नस्य' याचा 'नकारान्तस्य' असा अर्थ होऊन 'नकारान्तस्य प्रातिपदिकसज्ञकस्य पदस्य लोपः स्यात्' असा सूत्रार्थ होईल व 'पदस्य' ही स्थानपष्ठी मानल्याने 'अलोऽन्त्यस्य' या परिभाषान्वये अन्त्य नकाराचाच लोप होईल आणि अशा रीतीने प्रवृत्त सूत्रातून 'अन्तस्य' हे पद गाळले तरी इष्ट रूपाची सिद्धि होऊ शकते असे दीक्षिताचे म्हणणे आहे परंतु प्रवृत्त सूत्रावरील भाष्यावरून हे स्पष्ट होते की, भाष्यकारांनी प्रवृत्त सूत्रात 'अन्तस्य' हे पद असणे आवश्यक मानले आहे. त्या भाष्यात—८—२—७—'नलोपेऽन्तग्रहणं किमर्थम्? ।', म्हणजे प्रवृत्त सूत्रात 'अन्तस्य' या पदाचे ग्रहण का केले आहे, असा प्रश्न करून त्या प्रश्नाचे उत्तर देताना भाष्यकार 'नलोपेऽन्तग्रहण पदाधिकारस्य विशेषणत्वात्' हे वातिक पठित करितात व म्हणतात—'नलोपेऽन्तग्रहणं त्रियते । किं कारणम्? । पदाधिकारस्य विशेषणत्वात् । पदाधिकारो विशेषणम् । कथम्? । पदस्येति नैषा स्थानपष्ठी । का तर्हि? । विशेषणपष्ठी ।' अर्थात भाष्यकारांनी जो प्रश्न केला आहे त्याचा 'नलोपः प्रातिपदिकस्येत्येवास्तु पदस्येति यतंते, तत्र नकारेण पदे विशेष्यमाणे तदन्तविधितः नकारान्तस्य पदस्य प्रातिपदिकस्य लोपो विधीयमानोऽलोऽन्त्यस्येत्यन्त्यस्य भविष्यतीति प्रश्न.' असा आशय आहे ह् सांगून पुढे भाष्याचे 'अन्तस्येति नैषा स्थानपष्ठी प्रातिपदिकस्य पदस्य योऽन्त्यस्यो नकारस्य यत्र तत्र स्थितस्य लोपः स्यात् । तत्रस्य नकाराभिस्यत्र स्यात्' असे व्याख्या केले आहे वरील भाष्यावरून हे स्पष्ट होते की, भाष्यकारांनी 'पदस्य' हे प्रवृत्त पद 'प्रातिपदिकस्य' याचे विशेषण मानले

असून दीक्षितांनी 'प्रातिपदिकस्य' हे 'पदस्य' याचें विशेषण मानलें आहे. तसेंच भाष्यकारांनी 'प्रातिपदिकस्य' हे विशेष्य अवयवषष्ठी मानली असून, दीक्षितांनी 'पदस्य' हे विशेष्य स्थानषष्ठी मानली आहे; कारण ती स्थानषष्ठी मानल्याशिवाय तिचे ठिकाणी 'अलोऽन्त्यस्य' ही परिभाषा उपस्थित होऊं शकत नाही. भाष्यकारांनी 'प्रातिपदिकस्य' हे विशेष्य अवयवषष्ठी मानली असल्यामुळे व अशा रीतीने त्या षष्ठीचे ठिकाणी 'अलोऽन्त्यस्य' ही परिभाषा उपस्थित होऊं शकत नसल्यामुळे, कैथटानें सांगितल्याप्रमाणें कोणत्याहि नकाराचा लोप होण्याची जी आपत्ति येते व 'नर + स्याम् = नराभ्याम्' या स्थली 'नर' हे प्रातिपादिक असून 'स्वादिष्वसर्वनामस्थाने' सू. २३० या सूत्रान्वये पदसंज्ञक देखील असल्यामुळे, त्या प्रातिपदिकसंज्ञक पदांत असणाऱ्या आद्य नकाराचा लोप होण्याची जी आपत्ति येते ती टाळण्याकरितां प्रकृतसूत्रांत 'अन्तस्य' या पदाचें ग्रहण केलें आहे असें जें वार्तिककाराचें व भाष्यकाराचें म्हणणें आहे त्याशीं दीक्षितांचें म्हणणें विरुद्ध ठरतें हें उघड आहे. या विषयाचें अधिक त्रिवरण शब्दरत्नांत करण्यांत येईल.)

शब्दरत्न— सापेक्षत्वेनेति । नलोप इत्येतद्विषयमिदम् । अन्त्ये आहे—पदविशेषणत्वाच्चेति । व्यधिकरणषष्ठीति । प्रातिपदिकस्य पदस्येत्यनयोः परस्परानन्वितयोरन्तेनान्वयादिति भावः । अभेदेन—चेति । सम्यन्धान्तरासत्त्वेऽपि विशेष्यविशेषणभावसम्यधेनेत्यर्थः । शक्यमकर्तुमिति । पदस्येत्यस्य क्वचिद्व्यधिकरण्येनान्वयेऽस्य तात्पर्य-ग्राहकत्वं भाष्ये उक्तम् । तत्तु लक्ष्यानुसारिव्याख्यानादेव ज्ञापकं विनाऽपि सिद्धमित्यभिमानः ।

'सापेक्षत्वेन समासासम्भवात्' असें जें मनोरमेत म्हटलें आहे तें 'न लोपः' या दोन पदासंबंधानें म्हटलें आहे, व 'पदविशेषणत्वात्' असें जें म्हटलें आहे तें 'प्रातिपदिक' या पदासंबंधानें म्हटलें आहे. 'व्यधिकरणषष्ठीद्वयापत्तेश्च' असें जें मनोरमेत म्हटलें

आहे त्याचा भावार्थ हा आहे की, 'प्रातिपदिक = प्रातिपदिकस्य' व 'पदस्य' या दोन पदाचा विशेषणविशेष्यभावरूप अन्वय न करिता परस्पराशी अन्वित न केलेल्या त्या दोन पदाचा 'अन्तस्य' या पदाशी स्वतंत्र रीतीने अन्वय केल्यास, 'प्रातिपदिकस्य' व 'पदस्य' या दोन्ही व्यधिकरणपट्टी ठरण्याची आपत्ति येईल मनोरमंतील 'अभेदेनैव सम्बन्धेन' या पदाचा 'सम्बन्धान्तरासत्वेऽपि विशेषण-विशेष्यभावसम्बन्धेन', म्हणजे 'न' व 'प्रातिपदिक' या दोन पदाचा 'पदस्य' या पदाशी इतर कोणत्याहि प्रकारचा अवयवावयवि-भावादिरूप सबध नसला तरी त्याच्यामध्ये विशेषणविशेष्यभावरूप सबध मानता येतो, असा अर्थ आहे 'अन्तग्रहण शक्यमकर्तुम्' असे जे दीक्षितानी मनोरमंत म्हटले आहे ते अशा आशयाने म्हटले आहे की, जरी भाष्यात असे म्हटले आहे की, 'पदस्य' या पदाचा क्वचित् स्थली वैयधिकरण्याने अन्वय होतो याचे प्रकृत सूत्रातील 'अन्तस्य' या पदाचे ग्रहण ज्ञापक आहे तरी, ते पद तशा अर्थाने ज्ञापक न मानता देखील इष्ट रूपाच्या सिद्धीकरिता जेथे जसे व्याख्यान करणे योग्य आहे तसे तेथे व्याख्यान केल्याने, 'पदस्य' या पदाचा क्वचित् स्थली वैयधिकरण्याने अन्वय करता येऊ शकतो (शब्दरत्नकाराच्या म्हणण्याचा आशय हा आहे की, प्रकृत सूत्रात 'अन्तस्य' या पदाचे ग्रहण केले असल्यामुळे त्यावरून हे ज्ञापित होते की, पदाधिकारात पठित असल्या सूत्रात अनुवृत्त होणाऱ्या 'पदस्य' या पदाचा क्वचित् स्थली सामानाधिकरण्याने अन्वय न होता वैयधिकरण्याने अन्वय होतो व प्रकृत सूत्रात 'पदस्य' या अनुवृत्त पदाचा वैयधिकरण्याने अन्वय केल्यास, पूर्वे सांगितल्याप्रमाणे, प्रातिपदिकसज्ञक पदांतील कोणत्याहि नकाराचा रूप होण्याची जी आपत्ति येते ती टाळण्याकरिता प्रकृत सूत्रात 'अन्तस्य' या पदाचे ग्रहण केले आहे आणि अशा रीतीने ते अन्त-ग्रहण प्रकृत सूत्रात आवश्यक व धरितार्थ ठरत असल्यामुळे, प्रकृत सूत्रातून 'अन्तस्य' हे पद गाळता येऊ शकत नाही पण दीक्षितांच

असें म्हणणे आहे कीं, पदाधिकारांत पठित असलेल्या सूत्रांत अनुवृत्त होणाऱ्या 'पदस्य' या पदाचा क्वचित् स्थलीं वैयधिकरण्यानें अन्वय होतो याचे पदाधिकारांत पठित असलेल्या प्रकृत सूत्रांतील 'अन्तस्य' या पदाचे ग्रहण ज्ञापक न मानतां देखील, जेथें इष्ट रूपांची सिद्धि करण्याकरितां वैयधिकरण्यानें अन्वय करणे योग्य आहे तेथें व्याख्यानद्वारा वैयधिकरण्यानें अन्वय करतां येतो व जेथें सामानाधिकरण्यानें अन्वय करणे योग्य आहे तेथें तसा अन्वय व्याख्यानद्वारा करतां येतो. सारांश लक्ष्यानुसारि व्याख्यान केल्यानें इष्ट रूपांची सिद्धि करण्यांत कोणतीहि अडचण येत नसल्यामुळे, प्रकृत सूत्रांतील 'अन्त' ग्रहण वरप्रमाणें ज्ञापक मानण्याची कांहीं गरज राहत नाही आणि म्हणून प्रकृत सूत्रांतील 'अन्त' ग्रहण व्यर्थच ठरतें व त्यामुळे तें प्रकृत सूत्रांतून गाळल्यानें कांहीं दोष येत नाही. यावर असें म्हणतां येऊं शकतें कीं, भाषेत इष्ट रूपें कोणतीं व अनिष्ट रूपें कोणतीं व इष्ट रूपें सिद्ध करण्याकरितां कोठें वैयधिकरण्यानें व कोठें सामानाधिकरण्यानें 'पदस्य' या अनुवृत्त पदाचा अन्वय करणे योग्य आहे याचे ज्ञान लक्षणैकचक्षुष्क पुरुषांनाच असूं शकतें व लक्षणैकचक्षुष्क पुरुषांना तें ज्ञान असूं शकत नाही. म्हणून 'पदस्य' या अनुवृत्त पदाचा वैयधिकरण्यानें देखील कोठें कोठें अन्वय करतां येऊं शकतो हें लक्षणैकचक्षुष्क पुरुषांना समजण्याकरितां प्रकृत सूत्रांतील 'अन्तस्य' या पदाचे ग्रहण चरितार्थ ठरत असल्यामुळे, तें पद प्रकृत सूत्रांतून गाळतां येत नाही असा शब्द-रत्नकारांच्या म्हणण्याचा आशय आहे आणि त्यांना दीक्षितांचें म्हणणें मान्य नाही हें सूचित करण्याकरितांच त्यांनीं प्रकृत पंक्तींत 'इत्यभिमानः' हीं अरुचिप्रदर्शक पदे घातलीं आहेत.)

मनोरमा— "विभाषा डिश्योः" ॥ शीति "नपुंसकाच्च" इति विहितो न तु जशसोः शिः, तस्मिन् भत्वासम्भवात् । "भस्य" इत्यनेनासर्वनामस्थानस्यैव यजादेराक्षेपात्तदेतदाह—असर्वनामस्थानेति । अत एवेति । दोषणी इति प्रयोगात् । यद्यपि समाहारद्वन्द्वस्य

एकशेषे कृतेऽपि भाष्यं सुयोज, तथापि ककुदित्यस्य पृथक्पदत्वं न्याय्यम् । अन्यथा ककुद एकत्वं बाह्वोद्वित्वं च न लभ्येत इति भावः ।

“ तमुपाद्रवदुद्यम्य दक्षिणं दोनिशाचरः ”

इति रघुः । तत्र दक्षिणं दोरिति उद्यम्येत्यनेन कर्मतया सम्बध्यते । दोषं तस्येति—

“ दोषं तस्य तथाविधस्य भजतश्चापस्य गृह्णन् गुणम् ” ।

इति श्रीहर्षप्रयोगः । तत्र दोषं हस्तं दूषणं च भजतश्चापस्य गुणं मौर्वीमतिशयं च गृह्णन् इति सम्बधः । अमरव्याख्यातारस्तु दोषशब्दं स्त्रियामपि स्वीकृत्य भागुरिमतेन टापि दोषेत्युक्त्वा—

“ दोर्दोषा च भुजो बाहुः पाणिर्हस्तः करस्तथा ” ॥

इति धनञ्जयनिघण्टुमुदाजहः ॥

‘ विभाषा डिश्यो. ’ सू. २३७ या सूत्रात् ‘ शी ’ हा जो निर्देश केला आहे तो ‘ नपुंसकाच्च ’ सू. ३१० या सूत्राने (‘ ओ ’ प्रत्ययाचे जागी होणारा) ‘ शी ’ हा आदेश असून, ‘ जश्शसोः शि. ’ सू. ३१० या सूत्राने होणारा ‘ शि ’ हा आदेश नव्हे; कारण तो निर्देश ‘ शि ’ या आदेशाला लागू पडतो असे मानल्यास, अज्ञाना भसज्ञा होणे संभवनीय नाही. (प्रकृत सूत्र ‘ भस्य ’ या अधिकारात पठित असल्यामुळे, या सूत्राने होणारे कार्य भसज्ञक अज्ञानाच होऊ शकते ‘ जश्शसोः शि ’ या सूत्राने होणारा ‘ शि ’ हा आदेश ‘ शि सर्वनामस्थानम् ’ सू. ३१३ या सूत्रान्वये सर्वनामस्थानसज्ञक असल्यामुळे, तो ‘ शि ’ पुढे असताना अज्ञाना भसज्ञा होऊ शकत नाही, कारण ‘ यच्चि भम् ’ सू. २३१ या सूत्रान्वये यजादि अगर्व-नामस्थानप्रत्यय पुढे असतानाच अज्ञाना भसज्ञा होत अन्ते व नपुंसकात् ‘ ओ ’ चे जागी होणारा ‘ शी = ई ’ हा तगा अजादि अगर्वनामस्थान प्रत्यय आहे) प्रकृत सूत्रात अनुधृत असलेल्या ‘ भस्य ’ या पदाने असर्वनामस्थान यजादि प्रत्ययाचाच आक्षेप—ग्रहण—होत

असल्यामुळे, प्रकृत सूत्राचें कौमुदींत 'अङ्गावयवोऽसर्वनामस्थान-
यजादिस्वादिपरो योऽन् तस्याकारस्य लोपो वा स्यात् डिश्योः
परयोः' असें व्याख्यान केलें आहे. 'दोष्शब्दस्य नपुंसकत्वमप्यत एव
भाष्यात्' असें जें प्रकृत सूत्रावरील कौमुदींत म्हटलें आहे त्याचें
कारण हें कीं, भाष्यकारांनीं 'दोषणी' असा 'दोष्' शब्दाचा
नपुंसकलिङ्गांत प्रयोग केला आहे. समाहारद्वन्द्व करून एकशेष
केल्यानें देखील जरी वरील भाष्याची सङ्गति लावतां येते तरी
('ककुद्दोषणी' या भाष्योदाहरणांतील) 'ककुद्' हें पृथक् पद
मानणें योग्य आहे. तसें न मानल्यास, त्या पदांचा 'एक ककुद् व
दोन हात' असा जो अर्थ होणें इष्ट आहे तो होऊं शकणार नाही.
('दोष्' हा शब्द नपुंसकलिङ्गी न मानतां पुलिङ्गी मानला तरी,
'ककुच्च दोश्चानयोः समाहारः ककुद्दोः' असा समाहारद्वन्द्व करून
नंतर 'ककुद्दोश्च ककुद्दोश्च' असा एकशेष केल्यानें व 'स नपुंसकम्'
सू. ८२१ या सूत्रान्वये समाहारद्वन्द्व नपुंसक ठरत असल्यामुळे,
'ककुद्दोषणी' असें द्वितीयेच्या द्विवचनाचें एकशेषाचें रूप सिद्ध
होऊं शकतें; पण तसें केल्यानें त्या पदाचा 'दोन ककुद् व दोन
हात' असा अर्थ होण्याची आपत्ति येते. परंतु 'ककुद्दोषणी याचते
महादेवः' या भाष्योदाहरणांतील 'ककुद्दोषणी' याचा 'एक ककुद्
व दोन हात' असा अर्थ होणें इष्ट आहे असें दीक्षित म्हणतात व तसा
अर्थ सिद्ध होण्याकरितां 'ककुद्दोषणी' हें सामासिक पद न मानतां
'ककुद्' व 'दोषणी' हीं भिन्न पदे मानणें आवश्यक आहे. तसें मानलें
असतां, 'दोष्' हा शब्द नपुंसकलिङ्गी आहे व त्याच्या द्वितीयेच्या
द्विवचनाचें 'दोषणी' हें रूप आहे हें उघड होतें. 'पदत्रोमास्' सू. ६-१-
६३ या सूत्रावरील भाष्यवृत्तींत कौमुदीनें 'दोषणी याचते' हें
भाष्यप्रतीक घेऊन 'अटि दोःशब्दस्य दोषनादेशः' असें जें
म्हटलें आहे त्यावरून हें स्पष्ट होतें कीं, वरील भाष्योदाहरणांतील
'ककुद्दोषणी' हें एक सामासिक पद नसून 'ककुद्' व 'दोषणी'
हीं दोन पृथक् पदे आहेत; नाही तर कौमुदीनें 'ककुद्दोषणी याचते'

असे प्रतीक घेऊन 'ककुद्दोषणी' या पदाचे व्याख्यान केले असते. या कथितवृत्तीवर टीका करिताना उद्योतकारानी 'यत्तु ककुद्दोषणी इत्यत्र प्राण्यङ्गत्वात् समाहारद्वन्द्वगर्भं एकशेष इति तन्न, अल्पात्तरत्वेन दो शब्दस्य पूर्वनिपातापत्ते, तस्मात्ककुदिति पृथक्पदन्तद्ध्वनयन् तद्रहित प्रतीक गृह्णाति दोषणी याचत इति' असे म्हटले आहे साराश भाष्योदाहरणातील 'ककुद्' हे द्वितीयेचे एकवचन असून 'दोषणी' हे द्वितीयेचे द्विवचन आहे आणि ही दोन्ही पृथक् पदे 'याचने' या क्रियेशी कर्मरूपाने अन्वित आहेत हे जाणावे) 'तमुपाद्रवदुद्यम्य दक्षिण दोनिशाचर' (रघुवश, सर्ग १५, श्लोक २३) असा रघुवशातील श्लोक आहे व या श्लोकात 'दक्षिण दो' ही पदे 'उद्यम्य' याशी कर्मरूपाने अन्वित होतात (या श्लोकातील 'दो' हे नपुंसकलिङ्गी 'दोप्' शब्दाच्या द्वितीयेचे एकवचन आहे येथे 'दो' या शब्दाचा भाष्यातील प्रयोगाप्रमाणे नपुंसकलिङ्गात प्रयोग केला आहे) 'दोप तस्य तयाविधस्य भजतश्चापस्य गृह्णन् गुणम्' (नैषधकाव्य, सर्ग १२, श्लोक ९७) असा श्रीहर्षाचा प्रयोग आहे या श्लोकाचा 'दोप हस्त द्रूपण च भजतश्चापस्य गुण भौर्वीमतिशय च गृह्णन्' असा अन्वय आहे. (या श्लोकात 'दोप्' या शब्दाचा पुल्लिङ्गात प्रयोग केला असून 'दापम्' हे द्वितीयेचे एकवचन आहे) अमरकोषाचे टीकाकार यानी 'दोप्' हा शब्द स्त्रीलिङ्गी देखील मानला आहे व ('वष्टि' भागुरिरल्लोपमवाप्योरूपसर्गया । आप चैव हलन्ताना यथा वाचा दिशा निशा ।' या) भागुरिमतान्वये 'दोप्' शब्दाहून 'टाप्' प्रत्यय केला असता, 'दोपा' असा रूप होतो हे सांगून, 'दोर्दोपा च भुजो बाहु पाणिहस्त करस्तथा' या धनञ्जयवापाचे प्रमाण दिले आहे ('दोप्' हा शब्द स्त्रीलिङ्गी देखील आहे हे या कोषावह्न स्पष्ट होते 'दाम्यत्यनेन । दम् उवगमे । दमर्दोम् । भागुरिमते टाप्' असे रामाधर्मीत म्हटले आहे)

शब्दरत्न- भत्वासम्भवादिति । सर्वनामस्थानत्वेनति भावः ।
समाहारद्वन्द्वस्येति । प्राण्यङ्गत्वात्कृतसमाहारद्वन्द्वस्य ककुद्दोः शब्द-
स्येत्यर्थः । सुयोजम्-दोःशब्दस्य पुंस्त्वेऽपि सुनिर्वाहम् । न्याय्यम् ।
अल्पाक्षरत्वेन दोःशब्दस्य द्वन्द्वे पूर्वनिपातापत्तेः । किं च तदन्ते
आदेशो दुर्लभः । विशेष्यासन्निधानादिति भावः । ककुद् एकत्वमिति ।
प्रकरणात् श्रुती तथार्थकमेवेदमिति भावः । दक्षिणं तमुद्यम्य दोर्नामा
निशाचर इत्यन्वयभ्रमवारणायाह-तत्रेति ।

‘तस्मिन् भत्वासम्भवात्’ असें जें मनोरमेंत म्हटलें आहे
त्याचा भावार्थ हा आहे कीं, ‘शि’ हें सर्वनामस्थानसंज्ञक आहे
(व तो प्रत्यय पुढें असतांना अङ्गाला भसंज्ञा होत नसते. नपुंसकांत
होणारा ‘औ’ हा प्रत्यय ‘सुडनपुंसकस्य’ सू. २२९ या
सूत्रान्वये सर्वनामस्थानप्रत्यय नाही व त्याचें जागीं होणारा
‘शी = ई’ हा अजादि आदेश स्थानिवद्भावानें असर्वनामस्थान प्रत्यय
ठरतो आणि तो पुढें असतांना अङ्गाला भसंज्ञा होत असून ‘शि’ पुढें
असतांना तशी संज्ञा होत नसल्यामुळे, प्रकृत सूत्रांतील ‘डिश्योः’
या निर्देशानें ‘नपुंसकाच्च’ सू. ३१० या सूत्रानें होणाऱ्या ‘शी’चेच
ग्रहण करतां येतें. याचें विवरण मनोरमेंत केलेंच आहे.) ‘समाहार-
द्वन्द्वस्य एकशेषे कृतेऽपि भाष्यं सुयोजम्’ असें जें मनोरमेंत म्हटलें
आहे त्याचा अर्थ हा आहे कीं, ‘ककुद्’ व ‘दोष्’ हे दोन्ही प्राण्यङ्ग
असल्यामुळे (‘द्वन्द्वश्च प्राणितूर्यसेनाङ्गानाम्’ सू. ९०६ या सूत्रानें
‘ककुच्च दोश्चानयोः समाहारः ककुद्दोः’ असा) समाहारद्वन्द्व करून
‘ककुद्दोः’ हा जो (नपुंसकलिङ्गाच्या एकवचनाचा) शब्द सिद्ध
होतो त्याचा एकशेष केल्यानें, भाष्य सुसङ्गत ठरूं शकतें. या
पंथतींतील ‘सुयोजम्’ या पदाचा ‘दोः शब्दस्य पुंस्त्वेऽपि सुनि-
र्वाहम्’, म्हणजे ‘दोष्’ शब्द पुल्लिङ्गी मानला तरी भाष्याची
सङ्गति लावतां येते, असा अर्थ आहे. ‘ककुदित्यस्य पृथक्पदत्वं
न्याय्यम्’ असें जें मनोरमेंत म्हटलें आहे त्याचें कारण हें कीं,
(‘ककुद्’ या शब्दाच्या मानानें ‘दोः’ या शब्दांत) कमी अच्

असल्यामुळे ('अल्पात्तरम्' सू. १०५ या सूत्रान्वये 'दो' या शब्दाचा) पूर्वनिपात होण्याची आपत्ति येते. (पूर्वनिपातप्रकरण अनित्य असल्यामुळे 'ककुद्दोषणी' या द्वन्द्वसमासातील 'दोप्' शब्दाचा पूर्वनिपात केला नाही आणि म्हणून तो प्रयोग असाधु ठरत नाही असे कोणी म्हटल्यास, ती अरुचि मनात धरून शब्दरत्नकार दुसरा दोष देतात. 'ककुद्दोषणी' हा समाहारद्वन्द्व मानल्यास, त्या सामासिक पदातील 'दोप्' या अन्त्य पदाचे जागी 'दोषन्' असा तदन्तविधीने) आदेश करता येणे शक्य नाही, कारण कोणतेहि विशेष्य, जवळ उपलब्ध नाही ('येन विधिस्तदन्तस्य' सू. २६ या सूत्राने विशेष्यपणाचे ठिकाणी तदन्तविधि करता येतो परंतु 'पद्मोमास्' सू. २२८ या सूत्रात कोणतेहि विशेष्यरूप पद निर्दिष्ट नाही किंवा अनुवृत्त होत नाही व 'शब्दस्वरूप विशेष्यमादाय तदन्तविधिस्तु सत्येव गमके' असे भैरवीत स्पष्ट म्हटले आहे तसेच ते सूत्र अज्ञाधिकारात पठित असल्यामुळे, 'पदाज्ञाधिकारे तस्य च तदन्तस्य' ही परिभाषा त्या सूत्राचे ठिकाणी प्रवृत्त होऊ शकत नाही. त्यामुळे देखील 'ककुद्दोषणी' हा सामासिक पद मानल्यास, त्या सामासिक पदाच्या अन्ती असणाऱ्या 'दोस्' शब्दाचे जागी तदन्तविधीने 'दोषन्' असा आदेश करता येऊ शकत नाही. पण 'ककुद्दोषणी' या स्थली 'दोषन्' असा आदेश केला असल्यामुळे, 'ककुद्' हे पृथक् पद आहे हे मानणे आवश्यक आहे असा शब्दरत्नकाराच्या म्हणण्याचा आशय आहे) 'ककुद् एकत्वम्' असे जें मनोरमंत म्हटले आहे त्याचे कारण ही, ज्या प्रकरणात भाष्यात उदाहरणरूपाने दिलेली श्रुति, म्हणजे 'ककुद्दोषणी याचते महादेव' ही श्रुति, पठित आहे त्या प्रकरणावरून हे ज्ञात होते की, त्या श्रुतीत 'एक ककुद् व दोन हात' असाच अर्थ विवक्षित आहे 'दक्षिण तमुद्यम्य दोर्नामा निशाचर' असा कोणी (मनोरमंत दिलेल्या रघुषशांतील श्लोकाचा) चुकीने अन्वय करून नये याकरिता दीक्षितानीं त्या श्लोकाचा मनोरमंत अन्वय करून दाखविला आहे.

मनोरमा—द्वयोरह्लोर्भव इति । “तद्धितार्थ” इति समासः,
कालाट्ठम् । “द्विगोर्लुग्नपत्ये” इति लुक् । “राजाहःसखिभ्यः”
इति टच् । “अह्लोऽह्ल एतेभ्यः” इत्यह्लादेशः ।

‘विभाषा डिश्योः’ सू. ३३७ या सूत्रावरील कौमुदीत
‘द्वयोरह्लोर्भवः व्द्यह्लः’ असें जें अखेरीस म्हटलें आहे त्या उदा-
हरणांत ‘तद्धितार्थोत्तरपदसमाहारे च’ सू. ७२८ या सूत्रान्वये
तद्धितार्थ द्विगु होऊन व ‘कालाट्ठम्’ सू. १३८१ या सूत्रानें
(‘तत्रभः’ या अर्थामध्ये तद्धित) ‘ठञ्’ प्रत्यय होऊन व ‘द्विगोर्लु-
ग्नपत्ये’ सू. १०८० या सूत्रानें त्या ‘ठञ्’ प्रत्ययाचा ‘लुक्’
होऊन व ‘राजाहसखिभ्यष्टच्’ सू. ७८८ या सूत्रानें समासान्त
‘टच्’ प्रत्यय होऊन आणि ‘अह्लोऽह्ल एतेभ्यः’ सू. ७९० या
सूत्रानें ‘अहन्’ चे जागीं ‘अह्ल’ असा आदेश होऊन ‘व्द्यह्लः’ असें
रूप सिद्ध झालें आहे.

मनोरमा—अह्लः साय इति । स्यतेर्घञि अवसानवचनः
सायशब्दः । “संख्याविसाय—” इति ज्ञापकादेकदेशिसमासः ॥
इत्यदन्ताः ॥

‘संख्याविसायपूर्वस्य’ सू. २३८ या सूत्रावरील कौमुदीत
‘अह्लः सायः सायाह्लः’ हे जें उदाहरण दिलें आहे त्यांतील ‘सायः’
हा अवसानवाचक शब्द (‘पो अन्तकर्मणि’ धातु नं. ११४७ या
दिवादिगणांत पठित असलेल्या) धातूहून ‘घञ् = अ’ प्रत्यय होऊन
सिद्ध झाला आहे. (‘पो’ धातूहून ‘घञ्’ प्रत्यय केला असतां,
‘धात्वादेः पः सः’ सू. २२६४ या सूत्रानें धातूतील आद्य पकाराचे
जागीं सकारादेश होऊन व ‘आदेच उपदेशे’ सू. २३७० या सूत्रानें
त्या एजन्त धातूचें आत्व होऊन ‘सा घञ्’ अशी स्थिति झाली
असतां, ‘आतो युक् चिण्कृतोः’ सू. २७६१ या सूत्रानें ‘युक्’ आगम
होऊन ‘साय’ असें रूप सिद्ध झालें आहे व) ‘संख्याविसाय’
(या प्रकृत सूत्रांत ‘साय’ या शब्दाचें ग्रहण केले असल्यामुळे) या

ज्ञापकाच्या आधारे हा एकदेशिसमास ज्ञाला आहे. ('पूर्वापरा-
धरोत्तरमेकदेशिनैकाधिकरणे' सू ७१२ या एकदेशिसमासविधायक
सूत्रात एकदेशीचा-अवयवीचा-या सूत्रात निर्दिष्ट असलेल्या 'पूर्व,
अपर, अधर, उत्तर' या चार एकदेशवाचक-अवयववाचक-शब्दाशी
तत्पुरुषसमास होणे सांगितले आहे या सूत्रात 'साय' एकदेशवाचक
शब्दाचे ग्रहण केले नसल्यामुळे, 'अहन्' या एकदेशीचा 'साय' या
एकदेशाशी तत्पुरुषसमास कसा होऊ शकणार ? या प्रश्नाचे
'सर्वोऽप्येकदेशोऽह्ना समस्यते । सङ्ख्याविसाय इति ज्ञापकात् ।
मध्याह्न सायाह्न ।' असे उत्तर दीक्षितानी 'पूर्वापराधर' या
सूत्रावरील कौमुदीत दिले आहे आणि या सूत्रावरील व तसेच
प्रकृत सूत्रावरील वृत्तीत काशिकाकारानी देखील असेच म्हटले
असून, दीक्षितानी त्याचाच अनुवाद केला आहे दीक्षिताच्या
म्हणण्याचा भावार्थ हा आहे की, 'साय' शब्दपूर्वक 'अह्' शब्दापुढे
सप्तमीच्या एकवचनाचा 'डि' प्रत्यय आला असता, त्या
'अह्' शब्दाचे जागी विकल्पेकरून 'अहन्' आदेश होण्याचे प्रकृत
सूत्राने विधान केले असल्यामुळे व 'साय' या अवयववाचक शब्दापुढे
'अहन्' हा अवयववाचक शब्द समासातच येऊ शकत असून त्याचे
जागी 'अहोऽह् एतेभ्य' सू ७९० या सूत्रान्वये, समासान्त 'टच्'
प्रत्यय पुढे असता, जो नित्य अह्लादेश होतो त्याचेच जागी प्रकृत
सूत्राने 'अहन्' असा पाक्षिक आदेश होणे सांगितले असल्यामुळे,
त्यावरून हे सिद्ध होते की, जरी 'साय' हा शब्द 'पूर्वापराधरोत्तर'
सू ७१२ या सूत्रात निर्दिष्ट नाही तरी, त्या एकदेशवाचक शब्दाचा
'अहन्' या एकदेशीशी तत्पुरुषसमास होत असतो, आणि
'साय' या एकदेशवाचक शब्दाचा 'अहन्' या एकदेशीशी
तत्पुरुषसमास व्हावा व इतर अवयववाचक 'मध्य' इत्यादि शब्दाचा
त्या एकदेशवाचक शब्दाशी समास होऊ नये असा भेद करण्यास
कोणतेहि प्रमाण किंवा कोणतीहि युक्ति उपलब्ध नसल्यामुळे, प्रकृत
सूत्रातील 'साय' या एकदेशवाचक शब्दाच्या ग्रहणाने 'सर्वोऽप्येक-

देशोऽह्ना समस्यते' हैं जापित होते. दूसरें असें कीं, 'तत्पुरुषस्याङ्गुलेः सङ्ख्याव्ययादेः' व 'अहस्सर्वैकदेशसङ्ख्यातपुण्याच्च रात्रेः' या पञ्चमाध्यायांतील दोन सूत्रांच्या लग्नेच पुढें 'अह्नोऽह्ना एतेभ्यः' हे सूत्र पठित असून या सूत्रांतील 'एतेभ्यः' या सर्वनामानें 'सर्वे, एकदेश' इत्यादि 'अहस्सर्वैकदेश' या पूर्वं सूत्रांत निर्दिष्ट असलेल्या शब्दांचा परामर्श होत असल्यामुळें व या सूत्राचा 'सर्वेत्यादिभ्यः उत्तरस्य अह्नित्येतस्य अह्नादेशो भवति समासान्ते टच्चि परे सति' असा अर्थ होत असल्यामुळें, त्यावरून देखील हे सिद्ध होतें कीं, 'अहन्' या एकदेशीचा त्याच्या एकदेशवाचक शब्दांशीं तत्पुरुषसमास होत असतो; कारण समासांतच एकदेशवाचक शब्दापुढें 'अहन्' शब्द येऊं शकतो व तथा 'अहन्' शब्दान्त सामासिक शब्दाहून तत्पुरुषसमासांतच 'राजाहस्सखिभ्यष्टच्' सू. ७८८ या सूत्रानें समासान्त 'टच्' प्रत्यय होणें सांगितलें आहे.) येथें अदन्तप्रकरण संपलें.

शब्दरत्न-एकदेशिसमास इति । तत्प्रत्याख्यानं तु कर्मधारय इति बोध्यम् ।

एकदेशिसमासाचें प्रत्याख्यान केल्यास, म्हणजे एकदेशिसमास होत नाही असें मानल्यास, ('सायमहः सायाह्नः' असा) कर्मधारयसमास मानला पाहिजे हे जाणावें. ('समुदाये दृष्ट्याः शब्दा अवयवेऽपि वर्तन्ते' या भाष्यवचनान्वये एकदेशिसमासाचें प्रत्याख्यान केल्यास, प्रकृत स्थलीं कर्मधारयसमास करणें आवश्यक आहे असा शब्दरत्नकारांच्या म्हणण्याचा भावार्थ आहे.)

मनोरमा-हाहानिति । गन्धर्वविशेषवाचकमव्युत्पन्नं प्रातिपदिकमिदम् । कौमारास्तु-अहातीति हाहा इति क्रियाशब्दं वदन्ती चिदयपायद्रूपमाहः । तन्मते प्रत्युदाहरणं तु 'अकारो वासुदेवः स्यात्' तेन सह वर्तन् इति साः तान् सान् इति बोध्यम् ॥ इत्यादन्ताः ।

('आतो घातो.' सू. २४० या सूत्रावरील कीमुदीत 'हाहान्' हे जें त्या सूत्राचे प्रत्युदाहरण दिले आहे ते 'हाहा' या आकारान्त शब्दाचे द्वितीयेचे बहुवचन आहे. 'हाहान्' यातील प्रकृति) 'हाहा' हे अव्युत्पन्न प्रातिपदिक असून गन्धर्वविशेषाचे वाचक आहे. ('हाहाहूश्चैवमाद्या गन्धर्वास्त्रिवीकसाम्' हा अमरकोपातील श्लोक प्रसिद्धच आहे.) कौमार-कलापतन्त्रानुसारी-वैयाकरणाचे असे म्हणणे आहे की, 'जहाति इति हाहा' अशा रीतीने ('ओ हाक् त्यागे' या जुहोत्यादिगणात पठित असलेल्या धातूहून) सिद्ध झालेला 'हाहा' हा क्रियावाचक शब्द, म्हणजे व्युत्पन्न प्रातिपदिक, आहे व त्याच्या मते या शब्दाच्या विभक्तीची रूपे 'विश्वपा' शब्दासारखीच होतात ('हाहा' यातील 'हा' हा प्रथम शब्द शोकव्यञ्जक उपपद मानून 'हा इति शब्द जहातीति हाहा'-नित्य आनदी-अशा रीतीने ते कौमार वैयाकरण 'हाहा' या शब्दाची व्युत्पत्ति सांगतात व असे म्हणतात की, 'हा' या धातूहून 'अन्येभ्योऽपि दृश्यन्ते' सू २९८० या सूत्रान्वये 'विच्' प्रत्यय होऊन 'हाहा' हे व्युत्पन्न प्रातिपदिक सिद्ध झाले आहे वर दिलेल्या अमरकोपातील श्लोकावरील रामा-श्रीमीटीकेत अशाच तऱ्हेची 'हाहा' या शब्दाची व्युत्पत्ति भट्टोजि दीक्षिताचे पुत्र भानुजी दीक्षित यानी दिली आहे) त्या कौमार वैयाकरणाच्या मते 'अवारो वासुदेव स्यात्' या कोषवचनान्वये 'वासुदेव' या अर्थाचा वाचक जो 'अ' हा शब्द आहे त्याचा 'सह' या शब्दाशी ('एन सह वर्तते' अशा रीतीने बहुव्रीहिसमास वरून 'कोषसर्जनस्य' सू ८४९ या सूत्राने 'सह' चे जागो 'स' असा आदेश केल्यावर 'स+अ =) सा' असे जें आकारान्त प्रातिपदिक होते त्याच्या द्वितीयेचे बहुवचन 'सान्' हे 'आतो घातोः' या प्रकृत सूत्राचे प्रत्युदाहरण आहे हे जाणावे. येथे आदन्त-प्रकरण संपले.

शब्दरत्न-जहातीति । हा इति शोकव्यञ्जकशब्द मित्यादिः ।

मनोरमेंतील 'जहातीति हाहा' या पदांपूर्वी 'हा इति शोकव्यञ्जकशब्दम्' हीं पदें अव्याहृत आहेत (असेंच मानून वर मनोरमेंत विवरण केले आहे.)

मनोरमा- "आडो नाऽस्त्रियाम्" ॥ पुंसीति तु नोक्तम् । अमुना कुलेनेत्यत्र यथा स्यात् । न च नुमा रूपसिद्धिः, मुत्वस्यासिद्धत्वात् । "इकोऽचि" इति नुमोऽप्राप्तेः । नादेशे तु नासिद्धत्वं "न मु ने" इति निषेधात् । न च "न मु ने" इति निषेधो नुम्येष्यस्तु ने इत्यकारस्योच्चारणार्थत्वादिति वाच्यम् । अमुष्म कुलायेत्याद्यसिद्ध्यापत्तेः ।

'आडो नाऽस्त्रियाम्' सू. २४४ या सूत्रांत ('अस्त्रियाम्' या शब्दाचें म्हण केलें असून त्या शब्दाऐवजीं) 'पुंसि' हा शब्द वापरला नाही. त्याचें कारण हें कीं, 'अमुना कुलेन' या उदाहरणांत 'अमुना' या नपुंसकलिङ्गाच्या रूपांत 'टा' चे जागीं 'ना' हा आदेश व्हावा. नुमागम केल्यानें 'अमुना' या रूपाची सिद्धि होऊं शकते असें कोणी म्हटल्यास, तें म्हणणें बरोबर नाही; कारण मुत्व असिद्ध आहे व मुत्व केलें असतां, 'इकोऽचि विभक्ती' सू. ३२० या सूत्रानें होणाऱ्या नुमागमाची प्राप्ति होऊं शकत नाही; पण 'न मु ने' सू. ४३९ हें निषेधक सूत्र असल्यामुळे, 'टा' चे जागीं 'ना' हा आदेश करतेवेळीं मुत्व असिद्ध ठरत नाही. 'न मु ने' या सूत्रानें सांगितलेला निषेध नुमागम करतेवेळीं देखील लागू पडतो, कारण 'ने' यांतील अकार उच्चारणार्थ आहे असें कोणी म्हटल्यास, तें म्हणणें बरोबर नाही; कारण तें म्हणणें बरोबर मानल्यास, 'अमुष्म कुलाय' इत्यादि प्रयोग सिद्ध न होण्याची आपत्ति येते. ('अदस् टा' या स्थळीं 'त्यदादीनामः' सू. २६५ या सूत्रानें 'अदस्' यांतील अन्त्यसकाराचे जागीं अकार होऊन व 'अतो मूर्णे' सू. १९१ या सूत्रानें परस्पर एकादेश होऊन 'अदटा' अशी स्थिति झाली असतां, 'अदतोऽंजः' सू. ४१९ या त्रैपादिक सूत्रानें 'अद' यांतील 'द' चें मूत्व

होऊन 'अमु टा = अमु आ' अशी जेव्हा स्थिति होते तेव्हा 'आ' हा अजादि विभक्तिप्रत्यय पुढे असल्यामुळे 'इकोऽचि विभवती' सू ३२० या सूत्राने 'अमु' या इगन्त अङ्गाला नुमागम केल्याने 'अमुन् आ = अमुना' असे नपुसकाचे इष्ट रूप सिद्ध होऊ शकतेच आणि म्हणून प्रकृत सूत्रात 'अस्त्रियाम्' हे पद न घालता 'पुसि' ह पद घातले असते तरी 'अमुना' हे नपुसकाचे रूप सिद्ध होऊ शकलेच असते अशी शकाकाराची शका आहे या शकेवर दीक्षित अम उत्तर देतात की, ही शका बरोबर नाही, कारण 'इकोऽचि विभवती' या सापादिक सूत्राच्या दृष्टीने 'अदसोऽसे' या त्रैपादिक सूत्राने झालेले मुत्व, 'पूर्वत्रासिद्धम्' सू १२ या वचनान्वये, असिद्ध ठरत असल्यामुळे, 'अमु' असे इगन्त अङ्ग आहे असे मानता येत नसून 'अद' असे अदन्तच अङ्ग आहे अस मानावे लागते त्यामुळे 'इकोऽचि विभवती' या सूत्राची प्राप्तीच होत नाही व नुमागम होऊ शकत नाही परंतु प्रकृत सूत्र असल्यामुळे, 'अमु टा = अमु आ' या स्थली 'आ' चे जागी 'ना' असा आदेश होतो व ता आदेश करतेवेळी 'न मु ने' सू ४३९ या निषेधक सूत्रान्वये मुत्व असिद्ध ठरत नसल्यामुळे, 'ना' हा आदेश हाऊन 'अमुना' असे इष्ट रूप सिद्ध होते सारास प्रकृत सूत्रात 'पुसि' ह पद घातले असते तर, 'अमुना' असे नपुसकाचे रूप सिद्ध होऊ शकले नसत तसे रूप देखील सिद्ध व्हावे यावरिता प्रकृत सूत्रात 'पुसि' हे पद न घालता 'अस्त्रियाम्' ह पद घातले आहे पुन्हा शकाकार अशी शका करतो की, 'न मु ने' हा निषेध 'टा' चे जागी नादेश करतेवेळीच लागू पडणारा नसून नुमागम करतेवेळी देखील लागू पडणारा आहे कारण त्या निषेधक सूत्रातील 'ने' हे पद जसे 'ना' या आदेशाचे सप्तमीचे एकवचन आहे तसेच 'नुम् = न्' याला अकार उच्चारणार्थ जोडल्यास 'न' असा जो नुमागमाचा धाचक शब्द हातो त्याच्या सप्तमीचे देखील 'न' हेच एकवचन आहे आणि त्यामुळे 'न मु ने' या सूत्राचा 'नाभावे नुमागमे च कृतं व्ये कृतेच

नुभाषो नासिद्धः स्यात्' असा अर्थ होत असल्यामुळे, जसा 'ना' हा आदेश करतेवेळीं पूर्वी केलेलें मुत्व असिद्ध ठरत नाही त्याच-प्रमाणें 'इकोऽचि विभक्तौ' या सूत्रानें नुमागम करतेवेळीं देखील मुत्व असिद्ध ठरत नाही. म्हणून 'अमु टा = अमु आ' या स्थलीं 'इकोऽचि विभक्तौ' या सूत्रानें नुमागम होऊन 'अमुन् आ = अमुना' असें इष्ट रूप सिद्ध होऊं शकत असल्यामुळे, प्रकृत सूत्रांत 'पुंसि' हें पद घातलें असतें तरी चालूं शकलें असतें. या शंकेवर दीक्षित असें उत्तर देतात कीं, शंकाकाराचें म्हणणें बरोबर मानल्यास जरी 'अमुना' हें नपुंसकाचें रूप सिद्ध होऊं शकतें तरी 'अमुष्मै कुलाय' इत्यादि प्रयोगांची सिद्धि न होण्याची आपत्ति येते; कारण 'अदस् डे = अद डे' या स्थलीं 'द'चें मुत्व करून 'अमु डे' अशी स्थिति झाली असतां, नुमागम करतेवेळीं मुत्व सिद्ध ठरतें असें शंकाकाराच्या म्हणण्याप्रमाणें मानल्यास, 'इकोऽचि विभक्तौ' या पर सूत्रानें प्रथम नुमागम होऊन 'अमुन्' असें नकारान्त अङ्ग झाल्यावर 'सर्वनाम्नः स्मै' सू. २१५ या पूर्व सूत्रानें अदन्त सर्वनामापुढील 'डे'चे जागीं होणारा 'स्मै' आदेश होऊं शकणार नाही. त्यामुळे 'अमुष्मै' असें इष्ट रूप सिद्ध न होतां, 'अमुन् डे = अमुन् ए = अमुने' असें चतुर्धाच्या एकवचनाचें अनिष्ट रूप होण्याची आपत्ति येईल. सारांश 'न मु ने' या सूत्रातील 'ने' हें नुमादेशवाचक 'न' चें सप्तमीच्या एकवचनाचें देखील रूप नसून प्रकृत सूत्रानें होणाऱ्या 'ना' या आदेशाचेंच सप्तमीचें एकवचन आहे आणि तो आदेश करतेवेळीं न मुत्व सिद्ध ठरत असून, नुमागम करतेवेळीं मुत्व सिद्ध ठरत नाही आणि त्यामुळे 'अमुना' हें नपुंसकाचें रूप सिद्ध होण्याकरितां प्रकृत सूत्रांत 'अस्थियाम्' हें पद उभरणे आवश्यक आहे असा दीक्षितांच्या म्हणण्याचा आशय आहे.)

शब्दरत्न-नुम्यप्यस्त्विति । अयं भाषः-तन्त्रेण नाभाषे, नकारे च कार्ये तं प्रति अन्यं प्रति च, कृते च कार्यन्तरं प्रति नुभाषो नासिद्ध इति तदर्थः । एतेन मुख्यरपासिद्धत्वेनेनादेशे, गुणे नुमादेश-

प्राप्तिरिति परास्तम् । नुम्येषास्त्विति पाठे एवकारोऽप्यर्थः ।
 उच्चारणार्थत्वादिति । तन्त्रेणोच्चरिते द्वितीयनेशब्दे इत्यर्थः ।
 अमुष्मै इति । “न मु ने” इति सूत्रविषये पूर्वं विभक्तिनिमित्त-
 कार्याप्रवृत्तौ मुत्वे तस्य नकारविषये कमपि प्रत्यसिद्धत्वाभावेन विभ-
 क्त्यादेशं प्रत्यसिद्धत्वेऽपि यास्य स्मभावात्परत्वेन नुमापत्तेः ।
 आदिना अमु कुले अमुयोरिति तयोरेत्वस्याप्रवृत्तौ मुत्वे नुमि चानिष्टं
 स्पष्टमेव । “नमुटादेश” इति वार्तिकस्वारस्येन नादेश इत्येव
 तदर्थं उचित इत्यपि बोध्यम् ।

‘न मु ने इति निषेधो नुम्यप्यस्तु’ असे जें मनोरमेंतील
 शकाग्रन्थात म्हटले आहे त्याचा भावार्थ हा आहे की, तन्वाचा
 आश्रय केल्याने, म्हणजे ‘न मु ने’ या सूत्रातील ‘ने’ हे पद दोनदा
 उच्चारल्याने व प्रथम उच्चारलेल्या त्या पदाचा ‘नाभावे कर्तव्ये’
 असा अर्थ करून दुसऱ्याने उच्चारलेल्या त्या पदाचा ‘नुमागमे च
 कर्तव्ये’ असा अर्थ केल्याने, ‘न मु ने’ या सूत्राचा असा अर्थ होतो
 की, नादेश व नुमागम करतेवेळी त्या कार्याच्या दृष्टीने व तसेच
 (विभक्तिप्रत्ययसम्बन्धि इनादेश इत्यादि) जी इतर कार्ये पावली
 आहेत त्या कार्याच्या दृष्टीने आणि त्याचप्रमाणे नादेश व नुमागम
 केल्यावर ज्या इतर कार्याची प्राप्ति होते त्या कार्याच्या दृष्टीने
 मुत्व असिद्ध ठरत नाही. असा त्या सूत्राचा अर्थ केल्याने, जे कोणी
 म्हणतात की, मुत्व असिद्ध ठरत असल्यामुळे (‘अद टा’ या स्थली
 मुत्व न करिता अदन्त अङ्गापुढे असलेल्या ‘टा’चे जागी
 ‘टाडसिडसाम्’ सू. २०१ या सूत्राने) ‘इन’ असा आदेश करून
 (‘आद्गुण’ सू. ६९ या सूत्राने) गुणादेश केला असता नुमादेशाची
 प्राप्तीच होत नाही, ते त्याचे म्हणणे चूक ठरते; (कारण ‘अमु
 टा = अमु आ’ या स्थली नुमागम करतेवेळी, वरील अर्थान्वये,
 पूर्वी केलेले मुत्व सिद्ध ठरत असल्यामुळे, ‘अमु’ हे अङ्ग नुमागम-
 कार्याच्या दृष्टीने इगन्त ठरून ‘इकोऽचि विभवती’ सू. ३२० या
 सूत्राने त्या इगन्त अङ्गाला नुमागम होऊं शकतो आणि नुमागम

केल्यावर 'अमुन्' असें हलन्त अङ्ग होत असल्यामुळे, 'टाडसिड-साम्' सू. २०१ या सूत्राची प्राप्तीच होत नाही. त्यामुळे 'टा' चे जागी इनादेश होण्याची व इनादेश केल्याने 'आद्गुणः' या सूत्राने गुणादेश होण्याची जी आपत्ति दिली आहे ती आपत्ति मुळीच येत नाही आणि 'अमुन् आ = अमुना' असें इष्ट रूप, प्रकृत सूत्रांत 'पुंसि' हे पद असले तरी, सहज सिद्ध होऊं शकते असा मनोरमेतील त्या शंकाग्रन्थाचा आशय आहे. येथे हे लक्षांत ठेवावे कीं, शब्दरत्नकारांनी 'नुम्येवास्तु' असा मनोरमेचा पाठ न मानतां त्या ऐवजी 'नुम्यप्यस्तु' असा पाठ मानून मनोरमेतील शंकाग्रन्थाचे वरप्रमाणे व्याख्यान केले आहे व ते पुढे म्हणतात कीं, 'नुम्येवास्तु' असा जरी मनोरमेचा पाठ मानला तरी, त्यातील 'एव' हा शब्द 'अपि' या अर्थाचा वाचक आहे असें समजावे. 'ने' इत्यकारस्योच्चारणार्थत्वात्' असें जे मनोरमेत म्हटले आहे त्याचा अर्थ हा आहे कीं, 'न मु ने' या सूत्रातील तन्त्राने 'ने' हे पद दोनदां उच्चारले असतां, त्यापैकी दुसऱ्याने उच्चारलेल्या 'ने' यांतील अकार, म्हणजे ज्या अदन्त प्रातिपदिकाचे 'ने' हे सप्तमीचे रूप आहे त्या 'न' मधील अकार, उच्चारणार्थ आहे. (प्रथम उच्चारलेले 'ने' हे पद 'ना' याने सप्तमीचे एकवचन आहे व या 'ना' मधील अकार उच्चारणार्थ नसून, प्रकृत सूत्राने 'टा' चे जागी होणाऱ्या 'ना' या आदेशाचा तो 'ना' शब्द वाचक आहे व 'ना ङि = ना इ = ने' असें 'आद्गुणः' या सूत्राने गुणादेश होऊन 'ने' असें 'ना' चे सप्तमीपदा एकवचनाने रूप होते व त्या पदाचा 'नाभावे कर्तव्ये' असा अर्थ होतो. पण दुसऱ्याने उच्चारलेल्या 'ने' या पदाचा 'नुमागमे कर्तव्ये' असा अर्थ करणे असल्यामुळे, 'न' यांतील अकार उच्चारणार्थ आहे व 'न' हा 'नुम् = न्' या वाचक आहे असें मानणे आपणवक आहे व त्या 'न' चे द्विगुण 'न ङि = न इ = ने' असें व पूर्वी सादिल्ल्याप्रमाणे 'आद् गुणः' या सूत्राने सप्तमीपदा एकवचनाने रूप होते) 'अमुन् गुणादेशादितिहासपत्तः' असे जे

मनोरमेत म्हटलें आहे त्याचे कारण हे की, 'न मु ने' या सूत्राच्या विषयात, म्हणजे ज्या ज्या ठिकाणी 'न मु ने' हे सूत्र लागू पडते मशा ठिकाणी, विभक्तिप्रत्ययनिमित्तक कार्याची प्रवृत्ति प्रथम न करिता प्रथम मृत्व केले तर ते मृत्व, नुमागम कर्तव्य असता, षोण-स्याहि कार्याच्या दृष्टीने असिद्ध ठरत नसल्यामुळे, जरी विभक्ति-प्रत्ययाचे जागी आदेश करतेवेळी ते मृत्व त्या आदेशरूप कार्याच्या दृष्टीने असिद्ध आहे तरी, 'स्मै' आदेश होणे या कार्याच्या मानाने नुमागमकार्य पर असल्यामुळे, नुमागम होण्याची आपत्ति येते (या या पक्तीतील 'वा' हा शब्द भैरवीत सांगितल्याप्रमाणे 'अनास्थायाम्' या अर्धामध्ये वापरला आहे हे लक्षात ठेवावे 'अदस् डे' या स्थली 'अदस्' यात सकार असल्यामुळे 'अदसोऽसे' सू ४१९ हे मृत्वविधायक सूत्र प्रवृत्त होऊ शकत नाही व जोपर्यंत मृत्व होऊन इगन्त अङ्ग होत नाही तोपर्यंत 'इकोऽचि विभक्तौ' सू ३२० या सूत्राने होणारा नुमागम होऊ शकत नाही म्हणून नुमागम होण्या-करिता पूर्वी मृत्व झाले पाहिजे व मृत्व होण्याकरिता 'अदस्' यातील सकार नाहीसा झाला पाहिजे आणि तो सकार नाहीसा होण्याकरिता 'त्यदादीनाम' सू. २६५ व 'अतो गुणे' सू १९१ ही सूत्रे प्रथम प्रवृत्त करणे भाग आहे ती दोन सूत्रे प्रथम प्रवृत्त करून 'अदस्' यातील सकाराचे जागी अकार व नंतर पररूप एकादेश केल्यावर 'अद डे' अशी स्थिति झाली असताच, 'अदसोऽसे' हे सूत्र प्रवृत्त होऊ शकते त्यापूर्वी ते प्रवृत्त होऊ शकत नाही म्हणून 'पूर्वं विभक्तिनिमित्तकार्याप्रवृत्तौ मृत्वे' असे जें शब्दरत्नातील प्रकृत पक्तीत म्हटले आहे त्यातून 'त्यदादीनाम' या सूत्राने होणारे विभक्तिनिमित्तककार्य व तसेच ते कार्य वल्याने प्राप्त होणार पररूप कार्य ही दोन कार्ये वगळणे भाग आहे ही दोन कार्ये प्रथम करून 'अद डे' अशी स्थिति झाल्यावर प्राप्त होणारे मृत्वकार्य लगेच केल्याने 'अमु डे' अशी स्थिति होते अशा स्थितीत 'सर्वनाम्न स्मै' सू २१५ या मापादिक सूत्राच्या दृष्टीने

त्रैपादिक मुत्व असिद्ध असल्यामुळे, ते झालेच नाही व 'अमु' असें इगन्त अङ्ग नसून 'अद' असेंच अदन्त अङ्ग आहे असें मानणें भाग आहे व त्यामुळे 'डे' चे जागीं 'स्मै' आदेशाची प्राप्ति होते. तसेंच शंकाकाराच्या मताप्रमाणें सापादिक नुमागम कर्तव्य असतां पूर्वी झालेलें त्रैपादिक मुत्वकार्य असिद्ध ठरत नाही असें मानल्यास, 'अमु' या इगन्त अङ्गापुढे 'डे = ए' हा अजादि विभक्तिप्रत्यय असल्यामुळे, 'इकोऽचि विभक्तौ' या सूत्रानें नुमागमाची देखील प्राप्ति होते. या प्राप्त होणाऱ्या दोन कार्यांपैकी 'स्मै' आदेश पूर्व सूत्रानें होणारा असून नुमागम पर सूत्रानें होणारा असल्यामुळे, 'विप्रतिपेधे परं कार्यम्' सू. १७५ या वचनान्वये, नुमागम प्रथम होण्याची आपत्ति येते. नुमागम प्रथम करून 'अमुन् डे' अशी स्थिति झाली असतां अङ्ग हलन्त होत असल्यामुळे, अदन्त सर्वनामरूप अङ्गापुढील 'डे' प्रत्ययाचे जागीं होणारा 'स्मै' आदेश या स्थलीं करतां येऊं शकत नाही. त्यामुळे 'अमुष्मै' असें इष्ट रूप सिद्ध न होतां 'अमुन् डे = अमुन् ए = अमुने' असें अनिष्ट रूप होण्याची आपत्ति येते. म्हणून 'न मु ने' या सूत्रातील 'ने' या पदानें नुमागमाचें देखील ग्रहण होतें असें जें शंकाकाराचें म्हणणें आहे तें बरोबर मानलें असतां वर दर्शविलेली आपत्ति येत असल्यामुळे, 'ने' या पदानें नुमागमाचें ग्रहण न करितां प्रकृत सूत्रानें होणाऱ्या आदेशाचेंच ग्रहण करणें योग्य आहे असा दीक्षितांच्या म्हणण्याचा आशय आहे असें शब्दरत्नकार म्हणतात. तसें मानलें असतां, 'अदस् डे = अद डे = अद स्मै = अमु स्मै = अमुष्मै' असें इष्ट रूप सिद्ध होतें. मुत्व प्रथम केलें तरी, अमु डे' या स्थलीं 'सर्वनाम्नः स्मै' या सूत्राच्या दृष्टीनें पूर्वी केलेलें मुत्व असिद्ध ठरत असल्यामुळे, 'अमु' असें इगन्त अङ्ग नसून 'अद' असेंच अदन्त अङ्ग आहे असें मानतां येतें आणि त्यामुळे 'डे' चे जागीं 'स्मै' आदेश होण्यांत व 'अमुष्मै' हें रूप सिद्ध होण्यांत कांहीं अडचण येत नाही.) 'अमुष्मै कुलायेत्याद्यसिद्ध्यापत्तेः'

या मनोरमेच्या पक्तीत जो 'आदि' शब्द घातला आहे त्याने 'अम् कुले, अमुयो' याचे ग्रहण होते. या दोन्ही उदाहरणात एत्वाची प्रथम प्रवृत्ति न करिता, प्रथम मुत्व करून नंतर नुमागम केल्याने अनिष्ट रूपे होतील हे अगदी स्पष्ट आहे. ('अदस् ओ' या स्थली एदाद्यत्व व पररूप एकादेश करून आणि 'नपुसकाच्च' सू. ३१० या सूत्राने 'ओ' चे जागी 'शी = ई' आदेश करून 'अद ई' अशी स्थिति झाली असता, मुत्व केल्याने नुमागम होऊ शकत असल्यामुळे, 'आद्गुणः' सू. ६९ या सूत्राने गुणरूप एकादेश, म्हणजे एत्व, प्रथम न करिता त्रैपादिक मुत्व प्रथम केल्याने जेव्हा 'अम् ई' अशी स्थिति होते तेव्हा 'आद्गुणः' या सापादिक सूत्राच्या दृष्टीने मुत्व असिद्ध असल्यामुळे व 'अद ई' अशीच स्थिति आहे असे मानावे लागत असल्यामुळे, 'आद्गुण.' या सूत्राने गुणरूप एकादेशाची प्राप्ति होते तसेच शकाकाराच्या मतान्वये नुमागम कर्तव्य असता पूर्वी केलेले मुत्व असिद्ध ठरत असल्यामुळे आणि अशा रीतीने इगन्त अङ्गापुढे अजादि प्रत्यय आहे असे मानता येत असल्यामुळे, 'इकोऽचि विभवती' या सूत्राने नुमागमाची देखील प्राप्ति होते हे नुमागमाचे सूत्र 'आद्गुणः' या सूत्राच्या मानाने पर सूत्र असल्यामुळे, 'पूर्वात्पर बलवत्' या न्यायान्वये, नुमागम प्रथम केल्यास, 'अमुन् ई' अशी स्थिति होणार व अशा स्थितीत अवर्णापुढे 'ई' हा अच् येत नसून तो नकारापुढे येत असल्यामुळे, 'आद्गुण' हे सूत्र प्रवृत्त होऊ शकत नाही व 'अदे' असे एदन्त रूप होऊ शकत नाही त्यामुळे 'अदे' असे रूप झाले असता मुत्व केल्याने 'अम्' असे जे इष्ट रूप सिद्ध करता येते ते सिद्ध न होता 'अमुन् ई अमुनी' असे अनिष्ट रूप होण्याची आपत्ति येते त्याचप्रमाणे 'अदस् ओस् = अद ओस्' या स्थली 'ओसि च' सू. २०७ या सापादिक सूत्राने प्रथम एत्व न करिता शकाकाराच्या मते नुमागमाच्या दृष्टीने सिद्ध ठरत असलेले मुत्व प्रथम केल्यास, नंतर नुमागम केल्यावर 'अमुन् ओस् = अमुनोः'

असें अनिष्ट रूप होईल व 'अद ओस् = 'अदे ओस् = अदयोः = अमुयोः' असें इष्ट रूप सिद्ध होणार नाही. या सर्व आपत्ति टाळण्याकरिता, वर सांगितल्याप्रमाणे, 'न मु ने' या सूत्रांतील 'ने' या पदानें नुमागमाचें देखील ग्रहण न करिता, केवळ नादेशाचेंच ग्रहण करणें योग्य आहे असा शब्दरत्नकारांच्या म्हणण्याचा आशय आहे.) 'न मु टादेशे' असें जें 'न मु ने' या सूत्रावर वार्तिककारानें वार्तिक पठित केले आहे त्या वार्तिकाचें स्वारस्य लक्षांत घेतलें असता, त्यावरून देखील त्या सूत्रांतील 'ने' या पदाचा 'नादेश' असाच अर्थ करणें योग्य ठरतें हें देखील जाणावें. (जर 'न मु ने' या सूत्रांतील 'ने' या पदाचा 'नादेशे नुमि च' असा अर्थ होणें इष्ट असतें तर, वार्तिककाराने 'ने' चे जागीं 'टादेशे' एवढेंच पद न घालतां 'टादेशे नुमि च' हीं पदे घातलीं असतीं. यावरून देखील हेंच सिद्ध होतें कीं, 'न मु ने' या सूत्राचा 'नाभावे नुमिच कर्तव्ये मुत्वं नासिद्धम्' असा अर्थ करणें उचित नसून, त्या सूत्राचा कौमुदीत जसा अर्थ केला आहे तसाच अर्थ करणें योग्य आहे.)

मनोरमा—“अच्च घेः” “इडुडूचाम्” इति “डे” इति “ओत्” इति च पदत्रयमनुवर्तते इत्याशयेन व्याचष्टे—“इडुडूचामुत्तरस्य” इत्यादिना । घेरुत्तरस्येति तु नोक्तम् । सूत्रे “घेः” इत्यस्य पठ्यन्तत्वात् । तन्त्रावृत्यादौ च प्रमाणाभावात् “ओत्” इति पूर्वसूत्रे इडुडूचामुत्तरस्य, डेरिति क्लृप्तसम्बन्धस्य त्यागायोगाच्च । ओत्स्यादिति । अत्र व्याचष्टुः—ओत्स्त्वित्त्वं स्वरितार्थम् । “न विभक्तौ” इतीत्वनियेधस्तु न भवति, अनित्यत्वात् । अनित्यत्वं च “इदमस्यमुः” इति थमो मकारस्येत्संज्ञापरित्राणार्थाद्बुद्धिकरणात्कल्पित इति तत्रैवोक्तमिति । तच्चित्यम् । “न विभक्तौ” इति सूत्रे डेरौत्स्त्वित्त्वं उच्चारणार्थः नेत्संज्ञ इति स्वयमेवोक्तत्वेन पूर्वापरविरोधात् । युक्तं चोच्चारणार्थत्वं न तु स्वरितार्थत्वम् । “स्तीर्णं वहिषि समिधाने अग्नौ” इत्यादौ स्वरितत्वादर्शनात् ।

“अत्” इति तपरत्वं तु यद्वाधित्यादावत्वे कृते स्त्रियां टाच् मा -
 भूद् इत्येतदयमित्याहुः । तवपि चिन्त्यम् । तपरग्रहणाद्धि टापा सह
 दीर्घो मा भूत् टाप् तु स्यादेव । लक्षणद्वयबाधे मानाभावात् । अत
 एव “कृन्मेजन्तः” इति सूत्रभाष्यवार्तिकयोर्विवरणे च सन्निपातपरि-
 भाषया टाच् नैत्युक्तम् । टापा व्यवधाने हि आतन्तर्यविघातः
 स्यादिति । तस्माद् औन इव अतोऽपि तपरकरणमुच्चारणार्थमेवेत्य-
 चघेयम् ।

‘अच्च घेः’ सू. २४७ या सूत्रात् ‘इदुद्ग्याम्’ व ‘औत्’
 ही पूर्वं सूत्रे व ‘डेराम्’ या पूर्व सूत्रातील ‘डेः’ हे पद अनुवृत्त होत
 असल्यामुळे, ‘अच्च घेः’ या सूत्राचा कौमुदीत ‘इदुद्ग्यामुत्तरस्य
 डेः औत् स्यात्, घेः अन्तादेशश्च अकारः’ असा अर्थ केला आहे.
 ‘घेः उत्तरस्य डेः औत् स्यात्’ असा (जो काशिकाकार व प्रक्रिया-
 कौमुदीकार यानी सूत्रार्थ केला आहे तसा) सूत्रार्थ केला नाही;
 कारण प्रकृत सूत्रातील ‘घेः’ हे पद (परपञ्चमी नसून) पष्ठघन्त
 पद आहे तन्त्र, आवृत्ति इत्यादि मानण्यास, म्हणजे ‘घेः’ या
 पदाचे ‘घेः उत्तरस्य डेः’ व ‘घेश्च अकारादेशः’ असे दोनदा
 उच्चारण करण्यास, काहीच प्रमाण नाही आणि तसेच ‘औत्’ या
 पूर्व सूत्रात ‘इदुद्ग्यामुत्तरस्य डे.’ ही पदे परस्परांन्वित अनुवृत्त
 होत असून ‘डे’ हे पद ‘इदुद्ग्यामुत्तरस्य’ याशी संबद्ध होऊन जसे
 अनुवृत्त होते तसा त्या क्लृप्तसंबधाचा प्रकृत सूत्रात त्याच करणे
 उचित नाही. (‘घे उत्तरस्य डेः औत् स्यात्, घेरन्तादेशश्चाकारः’
 असा प्रक्रियाकौमुदीकारानी काशिकान्वये प्रकृत सूत्राचा अर्थ केला
 आहे पण तसा अर्थ केल्यास, ‘घे’ हे पद दोनदा उच्चारणे
 लागते व प्रथम उच्चारलेले ते पद परपञ्चमी मानून दुसऱ्याने
 उच्चारलेले ते पद स्थानपष्ठी मानावी लागते. तसे द्विरुच्चारण
 करण्यास व तसे मानण्यास काही प्रमाण नाही, म्हणजे वार्तिककार
 व भाष्यकार यानी तसे केले नाही. दुसरे असे की, प्रकृत सूत्रात, वर
 सांगितल्याप्रमाणे, ‘इदुद्ग्यामुत्तरस्य डेः’ ही पदे अनुवृत्त होत

असल्यामुळे, प्रक्रियाकीमुदीकारांनीं जसा तन्त्रावृत्तीचा आश्रय करून प्रकृत सूत्राचा अर्थ केला आहे तसें करण्याची कांहीच गरज नाही.) प्रकृत सूत्राचें व्याख्यान करितांना प्रकाशकारांनीं असें म्हटलें आहे कीं, प्रकृत सूत्रांत 'औ' हा आदेश 'औत्' अशा रीतीनें जो तित् केला आहे तो एवढ्याकरितांच कीं, (' तित्स्वरितम् ' सू. ३७२९ या सूत्रानें) स्वरित स्वर व्हावा. (परंतु हें म्हणणें वरोवर मानल्यास, 'औत्' यांतील अन्त्य तकार उच्चारणार्थ न मानतां इत्संज्ञक मानावा लागेल. पण 'न विभवती तुस्माः' सू. १९० हें इत्संज्ञेचें निषेधक सूत्र असल्यामुळे आणि विभक्तिप्रत्ययांचे जागीं आदेश झाल्यावर तो आदेश स्थानिवद्भावानें विभक्तिप्रत्यय ठरत असल्यामुळे 'औत्' यांतील तकार इत्संज्ञक मानतां येत नाही असें कोणी म्हटल्यास, त्यावर प्रकाशकार असें उत्तर देतात कीं,) 'न विभवती तुस्माः' हा निषेध 'औत्' या स्थलीं प्रवृत्त होत नाही; कारण तो अनित्य आहे व तो निषेध अनित्य आहे याला, 'इदमस्थमुः' सू. १९७२ या सूत्रानें 'थमु' या प्रत्ययांतील मकाराला इत्संज्ञा होऊं नये याकरितां त्या प्रत्ययाचें जें उदित्करण केले आहे तें उदित्करण, प्रमाण आहे असें तैथेंच, म्हणजे 'न विभवती तुस्माः' या सूत्रावरील भाष्यांतच, म्हटलें आहे. (जरी 'विभक्तिश्च' सू. १८४ या सूत्रान्वये 'सुप्' व 'तिङ्' प्रत्ययांनाच विभक्तिसंज्ञा आहे तरी, प्राग्दिशीयप्रकरणांत पठित असलेल्या तद्वित प्रत्ययांना देखील 'प्राग्दिशो विभक्तिः' सू. १९४७ या सूत्रान्वये विभक्तिसंज्ञा आहे आणि 'इदमस्थमुः' हें सूत्र त्या प्रकरणांत पठित असल्यामुळे, 'थमु' हा तद्वित प्रत्यय विभक्तिसंज्ञक ठरतो. या विभक्तिसंज्ञक प्रत्ययांत जरी अन्त्य तकार उच्चारणा नसता तरी, 'न विभवती तुस्माः' या निषेधक सूत्रान्वये त्या प्रत्ययांतोच नकाराला 'इत्संज्ञम्' सू. १ या सूत्रानें होणारी इत्संज्ञा झालीच नसती. तरी पण पाणिनीनें 'थम्' प्रत्ययांतील अन्त्य नकाराचा शोध न होनां तो नकार कायम राह्याचा याकरितां त्या प्रत्ययांतोच

मकारापुढें उकार जोडून तो प्रत्यय उच्चारला असल्यामुळे, त्या उदित्करणावरून हे ज्ञापित होते की, 'न विभवती तुस्माः' हा निषेध अनित्य आहे व त्या निषेधाच्या अनित्यत्वामुळे त्याची 'ओत्' या प्रत्ययाच्या ठिकाणी प्रवृत्ति न वेल्यानें, त्या 'ओत्' प्रत्ययातील तकार इत्सज्ञक आहे व तो प्रत्यय स्वरित व्हावा या प्रयोजनाकरिता तो तित् वेला आहे, म्हणजे त्याला इत्सज्ञक तकार जोडला आहे, असे मानता येते असा प्रकाशकाराच्या म्हणण्याचा आशय आहे. पण दीक्षित म्हणतात की प्रकाशकाराचे) हे म्हणणे बरोबर नाही; कारण 'न 'विभवती तुस्माः' या सूत्राचे व्याख्यान करतेवेळी 'डे' चे जागी होणाऱ्या 'ओत्' यातील तकार उच्चारणार्थ असून इत्सज्ञक नाही असे प्रकाशकारानी स्वतःच म्हटले असल्यामुळे त्याच्या पूर्वपर म्हणण्यात विरोध येतो. वास्तविक 'ओत्' यातील तकार उच्चारणार्थ असून, तो 'ओत्' स्वरित व्हावा याकरिता त्याला तकारानुबन्ध जोडला नाही हेच मानणे उचित आहे, कारण 'स्तीर्णे बहिषि समिधाने अग्नी' इत्यादि श्रुतीत 'अग्नी' इत्यादि पदातील ओकार स्वरित पठित नाही. ('न विभवती तुस्माः' सू. १-३-४ या सूत्रावरील भाष्यात 'विभवती तवर्गप्रतिषेधोऽतद्धिते' हे वार्तिक पठित करून त्या वार्तिकाचे व्याख्यान करिताना भाष्यकार म्हणतात—'विभवती तवर्गप्रतिषेधोऽतद्धित इति वक्तव्यम् । इह मा भूत् । किमोऽत् । .. स तर्हि प्रतिषेधो वक्तव्यः ? । न वक्तव्य. । आचार्यप्रवृत्ति-ज्ञापयति न विभवती तद्धिते प्रतिषेधो भवतीति यदयमिदमस्थमुः इति मकारस्येत्संज्ञापरित्राणार्थमुकारमनुबन्ध करोति ।' भाष्यकाराच्या म्हणण्याचा आशय हा आहे की, 'इदमस्थमु.' या सूत्रानें होणाऱ्या 'थमु' प्रत्ययातील मकाराला इत्सज्ञा होऊ नये व तो मकार कायम राहावा याकरिता त्या मकारापुढें इत्सज्ञक उकार हा अनुबन्ध आचार्य पाणिनीनें जोडला असल्यामुळे त्यावरून हे ज्ञापित होते की, तद्धित विभक्तिसज्ञक प्रत्ययाना 'न विभवती

तुस्माः' हा प्रतिषेध लागू पडत नाही. या भाष्यांच्या आधारेच प्रकाशकारांनी 'न विभक्तौ तुस्माः' या निषेध अनित्य आहे असें म्हटले असावे व या निषेधाच्या अनित्यत्वामुळे 'अच्च घेः' या प्रकृत सूत्राने 'डि' प्रत्ययाचे जागीं होणाऱ्या 'औत्' या आदेशाचे ठिकाणीं तो निषेध प्रवृत्त न केल्यास, 'औ' ला जोडलेला तकारानुबन्ध इत्संज्ञक ठरतो आणि कोणत्या तरी विशिष्ट प्रयोजनाकरितां इत्संज्ञेचें विधान केलें जात असल्यामुळे, 'औ' हा आदेश 'तित्स्वरितम्' या सूत्रान्वये स्वरित व्हावा या प्रयोजनाच्या सिद्धीकरितां त्या आदेशाला तकारानुबन्ध लावला आहे असें प्रकाशकारांचें म्हणणें आहे. यावर दीक्षित असें म्हणतात कीं, प्रकाशकारांचें म्हणणें वरोवर मानल्यास, ज्या शब्दस्वरूपांत प्रकृत सूत्राने 'औ' आदेश झाला आहे असे श्रुतींत आढळणारे शब्द स्वरितान्त पठित असावयास पाहिजे होते; पण ते तसे पठित केलेले आढळत नसल्यामुळे, प्रकाशकारांचें म्हणणें स्वीकारतां येत नाही. दुसरे असें कीं, प्रकाशकारांनीं स्वतःच म्हटले आहे कीं, प्रकृत सूत्राने 'डि' चे जागीं होणाऱ्या 'औत्' या आदेशांतील तकार उच्चारणार्थ असून इत्संज्ञक नाही. अशा रीतीने त्यांच्या म्हणण्यांत पूर्वापर विरोध येत असल्यामुळे देखील, त्यांचें म्हणणें स्वीकारतां येत नाही. 'तस्य लोपः' सू. १-३-९ या सूत्रावरील भाष्यांत 'कार्यं करिष्यामीत्यनुबन्ध आसज्यते, कार्यद्विन्यन् मा भूदिति लोपः' असें भाष्यकारांनीं म्हटले असल्यामुळे, दीक्षित असें म्हणतात कीं, जेथे कांहीं विशिष्ट प्रयोजनाकरितां अनुबन्ध लावला जातो तेथेच त्याला इत्संज्ञा होते; पण जेथे कोणत्याहि प्रयोजनाकरितां अनुबन्ध लावला जात असून केवळ उच्चारणार्थ लावला जातो तेथे तसा उच्चारणार्थक निष्प्रयोजनक अनुबन्ध इत्संज्ञक मानतां येत नाही आणि ज्याअर्थी 'औत्' या आदेशाला कोणत्याहि विशिष्ट प्रयोजनाकरितां तकारानुबन्ध जोडला असून केवळ उच्चारणार्थ—मुखसुखार्थ—जोडला आहे त्याअर्थी तो इत्संज्ञक आहे असें जें प्रकाशकारांचें

म्हणणे आहे ते चूक ठरते या विषयाचे अधिक विवरण शब्दरत्नात करण्यात येईल) प्रकाशकारानी असे म्हटले आहे की, 'अच्च घे.' या प्रकृत सूत्रात 'अत्' असे जें तपरकरण केले आहे ते अशाकरिता केले आहे की, त्या सूत्रानें 'बुद्धी' इत्यादि उदाहरणात (इकाराचे जागी) अकारादेश केल्यावर ('अजाद्यतष्टाप्' सू. ४५४ या सूत्रानें) जो 'टाप्' हा स्त्रीप्रत्यय पावतो तो न व्हावा पण हे म्हणणे देखील बरोबर मानता येत नाही, कारण 'टाप्' प्रत्यय होणे टाळता येत नाही, 'टाप्' प्रत्यय झाल्यावर 'अ' हा आदेश व 'टाप् = आ' हा स्त्रीप्रत्यय या दोहोचे जागी जो ('अकः सवर्णे दीर्घः' सू. ८५ या सूत्रानें) सवर्णदीर्घ एकादेश पावतो तो न व्हावा (व अकारच कायम राहावा) याकरिता 'अत्' असे तपरकरण केले आहे एवढेंच फार तर म्हणता येतें; कारण त्या तपरकरणानें दोन सूत्राचा, म्हणजे 'अजाद्यतष्टाप्' व 'अक. सवर्णे दीर्घ' या दोन सूत्राचा, बाध होतो असे मानण्यास काहीच प्रमाण नाही (म्हणून 'अजाद्यतष्टाप्' या सूत्राचा बाध न होता 'अक. सवर्णे दीर्घ' हेच सूत्र तपरकरणानें बाधित होते हें म्हणणे उचित ठरते.) म्हणूनच 'कृन्मेजन्तः' सू. १-१-३९ या सूत्रावरील भाष्यात, वातिकात व कैयटविवरणात, सन्निपातपरिभाषा-परि. ८६-असल्यामुळें 'टाप्' प्रत्यय होत नाही, असे म्हटले आहे, कारण 'टाप्' केल्यास त्याच्या व्यवधानामुळें (घिसजक अङ्ग व 'डि' हा विभक्तिप्रत्यय याचे) आनन्तर्य नष्ट होण्याची आपत्ति येते. म्हणून ज्याप्रमाणे 'ओत्' यातील तकार उच्चारणार्थ आहे त्याचप्रमाणे 'अत्' यातील तकार देखील उच्चारणार्थच आहे हे ध्यानात ठेवावे (प्रकाशकार व प्रसादकार या दोघाचेहि असे म्हणणे आहे की, 'बुद्धी' या स्थली प्रकृत सूत्रानें 'बुद्धि' यातील अन्त्य इकाराचे जागी अकारादेश केल्यावर 'बुद्ध' असे जें अदन्त अङ्ग होते त्याहून 'अजाद्यतष्टाप्' या सूत्रानें 'टाप्' प्रत्ययाची प्राप्ति होते व 'टाप्' प्रत्यय केल्यास 'बुद्ध टाप् = बुद्ध आ = बुद्धा' असे 'अकः सवर्णे दीर्घः' या

सूत्रान्वये सवर्णदीर्घरूप एकादेश होऊन आवन्त रूप होत असल्या-
कारणानें ' डेराम्नद्याम्नीभ्यः ' सू. २७० व ' याडापः ' सू. २९० हीं
सूत्रे प्रवृत्त होण्याची व ' बुद्धी ' असें इष्ट रूप सिद्ध न होतां
' बुद्धायाम् ' असें अनिष्ट रूप होण्याची आपत्ति येते. ती आपत्ति
टळावी याकरितां ' अत् ' असें प्रकृत सूत्रांत तपरकरण केले आहे
व त्या तपरकरणामुळे ' अजाद्यतष्टाप् ' हे सूत्र प्रवृत्त होत नाहीं;
कारण तें सूत्र प्रवृत्त केल्यास अङ्गाचें अदन्तत्व नाहीसें होऊन तें
अङ्ग आवन्त होण्याची व तपरकरण व्यर्थ ठरण्याची आपत्ति येते.
अशा रीतीने ' अजाद्यतष्टाप् ' या सूत्राची निवृत्ति झाल्याने ' अक,
सवर्णे दीर्घः ' या सूत्राची प्रवृत्ति होण्याचा प्रसंगच येत नाही. सारांश
' अत् ' या तपरकरणानें प्रकाशकार ' अजाद्यतष्टाप् ' व ' अकः सवर्णे
दीर्घः ' या दोन्ही सूत्रांचा बाध करूं इच्छितात. यावर
दीक्षितांचें असें म्हणणें आहे कीं, जर ' अकः सवर्णे दीर्घः '
एवढ्या एकाच सूत्राचा बाध मानल्यानें काम भागूं शकतें व
तपरकरण चरितार्थ होतें तर ' अजाद्यतष्टाप् ' या सूत्राचा देखील
बाध होतो असें मानण्याची गरज काय ? अकारादेश केल्यानें अदन्त
अङ्ग होत असल्यामुळे ' अजाद्यतष्टाप् ' या सूत्रानें जी ' टाप् :
प्रत्यय होण्याची प्राप्ति होते तिचें निवारण करणें शक्य नाहीं.
तपरकरणाच्या सामर्थ्यानें एवढेंच म्हणतां येऊं शकतें कीं, ' टाप् =
आ ' प्रत्यय केल्यावर ' अ ' व ' आ ' यांचे जागीं सवर्णदीर्घ
एकादेश न होतां ' अ ' हा अकाररूपानेंच कायम राहतो. त्यामुळे
अङ्गाचें अदन्तत्व नष्ट होत नाही आणि ' डेराम् ' व ' याडापः ' या
सूत्रांची प्रवृत्ति होणें आपोआपच टळते व ' बुद्ध औ = बुद्धी ' असें
इष्ट रूप ' बुद्धिरेचि ' सू. ७२ या सूत्रान्वये सिद्ध होण्यांत कांहीं
अडचण येत नाही. दुसरे असें कीं, ' बुद्धी ' इत्यादि उदाहरणांत
' अजाद्यतष्टाप् ' या सूत्राची वास्तविक प्रवृत्तीच होऊं शकत नाहीं;
कारण ' बुद्धि डि ' या स्थलीं प्रकृत सूत्रानें ' बुद्धि ' यांतील
इकाराचे जागीं अकारादेश केल्यावर ' बुद्ध डि ' अशी स्थिति झाली

असता, 'बुद्ध' या अदन्त अङ्गाहून 'टाप्' प्रत्यय वेल्यास घिसजक अङ्ग व 'डि' प्रत्यय या दोहोमध्यें 'टाप्' चे व्यवधान होऊन त्या दोहोच्या सन्निपाताचा नाश होण्याची आपत्ति येते साराश 'बुद्धि डि' या सन्निपातामुळें जो इकाराचे जागी अकारादेश झाला आहे तो अकारादेश घिसजक अङ्ग व 'डि' प्रत्यय या दोहोच्या सन्निपाताचा नाश करणाऱ्या 'टाप्' प्रत्ययाची प्रवृत्ति होऊ देण्यास कारणीभूत होऊ शकत नाही म्हणून 'अत्' या तपरकरणानें 'अजाद्यतष्टाप्' या सूत्राची निवृत्ति होत नसून, सन्निपातपरिभाषेमुळें वास्तविक त्या सूत्राची निवृत्ति होते व त्यामुळें सपर्णदीर्घाची प्राप्तीच होत नाही म्हणून 'अत्' यातील तपरकरण कोणत्याहि विशिष्ट प्रयोजनाकरिता केले नसून केवळ उच्चारणार्थ केले आहे ह्मण मानणे उचित आहे असा दीक्षिताच्या म्हणण्याचा आशय आहे व ते आपल्या मताचे समर्थन करण्याकरिता 'कृन्मेजन्त' सू १-१ ३९ या सूत्रावरील भाष्याचे प्रमाण देतात त्या भाष्यात भाष्यकार म्हणतात—'शकटी पद्धती । अत्वे कृतेऽत इति टाप्प्राप्नोति । सन्निपातलक्षणो विधिरनिमित्त तद्विधातस्येति दोषो न भवति ।' या भाष्यावरून हे स्पष्ट होते की, 'अत्' या तपरकरणामुळें 'अजाद्यतष्टाप्' हे सूत्र प्रवृत्त होत नाही असे नसून, वास्तविक सन्निपातपरिभाषा असल्यामुळें त्या सूत्राची प्रवृत्ति होऊ शकत नाही या भाष्याचे व्याख्यान करिताना कैयटानें 'विभक्तिसन्निपातकृतमत्व यदि टापो निमित्त स्याद् आनन्तर्यं विहन्येत । शास्त्रीये च कार्येऽन्तादिवद्भावो नानन्तर्ये लौकिके । टापि च सति शकटायामिति स्यात्' असे म्हटले आहे)

शब्दरत्न—नेत्सज्ज इति । इयमपि तदुक्तिश्चिन्त्या "तस्य लोप" इति सूत्रभाष्ये उच्चारणार्थानामपीत्सज्जकत्वस्य स्पष्टमुक्तत्वात् । स्वरितत्वादर्शनादिति । नन्वोत स्वरितत्वेऽपि नाग्नवित्यत्र स्वरितथक्षणमग्निशब्दस्यान्तोदात्तत्वेन "एकादेश उदात्तेन" इत्यनेनोदात्तत्वादिति चेन्न । घृत्ती "अनुदात्तस्य"

इत्यस्य तत्रानुवर्तितत्वात्, शेषनिघातेनौकारस्वरितत्वमादायाग्नि-
शब्दस्य सर्वानुदात्तत्वाच्च । स्वरि तस्य तु नोदात्तपदेन ग्रहणं
“उदात्तस्वरितयोः” इत्यादौ स्वरितग्रहणात् । उच्चारणार्थानामि-
त्संज्ञकत्वे ऽपि ‘प्रत्ययाप्रत्यययोः’ इत्येव सिद्धे पुनः “तिति प्रत्यय-
ग्रहणं कर्तव्यम्” इति वार्तिकेनौपदेशिकप्रत्ययत्ववत्येव तत्प्रवृत्त्या
नात्र स्वरितत्वप्रवृत्तिरिति तत्त्वम् । आदेशेषु दकारस्थानिकचत्व-
निष्पन्नतकारस्य सत्त्वेन दिस्थात्तदप्राप्तेः । उच्चारणार्थं इत्यस्य च
वर्णान्तरोच्चारणे मुखस्य क्लेशवारणार्थं तत्त्वन्त्यफलार्थं इत्यर्थः ।
अत एव भाष्ये औकारे डितमाश्रित्यादिति प्रत्याख्यातम् । न हि
तदा तित्त्वमस्ति । न च डित्वे विशतौ तिलोपापत्तिः । भाष्य-
प्रामाण्येन तस्य सप्तम्यामनभिधानादिति दिक् । अदिति । अस्य
यदपीत्यादिः । दीर्घो मा भूदिति । भिन्नकालव्याधृत्यर्थत्वात्तपर-
त्वस्येति भावः । न च “ज्ञोऽविदर्थस्य” इति प्रकरणेन समासबाध
इवानेन टापौऽपि बाध इति वाच्यम् । “प्रतिपदविधाना षष्ठी न
समस्यते” इति वार्तिकानुरोधेन तत्र तथा कल्पनेऽपीह तथा कल्पने
मानाभावात् ।

‘डेरीतस्तकार उच्चारणार्थः नेत्संज्ञः’ असें जें प्रकाशकारांनीं
‘न विभक्तौ तुस्माः’ या सूत्राचें व्याख्यान करितांना म्हटलें आहे
तें देखील चूक आहे; कारण ‘तस्य लोपः’ १-३-९ या सूत्रावरील
भाष्यांत स्पष्ट म्हटलें आहे कीं, जे वर्ण (अनुबन्धरूपानें प्रत्यय
आदेश इत्यादिकांना) उच्चारणार्थ लावले जात असतात ते देखील
इत्संज्ञक असतात. (वास्तविक ‘उच्चारणार्थानामपि इत्संज्ञकत्वम्’
असें ‘तस्य लोपः’ या सूत्रावरील भाष्यांत भाष्यकारांनीं कोठेंहि
स्पष्टपणें म्हटलें नाहीं. पण त्या भाष्यावरून कित्येक वैयाकरण
असा तात्पर्याय काढतात कीं, उच्चारणार्थ असलेल्या वर्णांना इत्संज्ञा
नसून देखील जर उच्चारणरूप प्रयोजन त्या वर्णांनीं सिद्ध करून
दिल्यावर, कोणत्याहि सूत्राच्या अभावीं, त्यांचा आपोआप लोप होऊं
शकतो तर जे इत्संज्ञक अनुबन्ध कांहीं विशिष्ट प्रयोजनाकरितां

लावले जात असतात ते देखील आपले कार्य केल्यावर आपोआपच निवृत्त होतील व अशा रीतीने 'तस्य लोपः' सू. ६२ हे व्यर्थ ठरण्याची आपत्ति येते. म्हणून ते सूत्र चरितार्थ ठरण्याकरिता हे मानणे आवश्यक आहे की, जे अनुबन्ध केवळ उच्चारणार्थ लावले जातात व तसेच जे अनुबन्ध काही विशेष प्रयोजनाकरिता लावले जातात त्या दोन्ही प्रकारच्या अनुबन्धाना इत्सज्ञा होत असून त्याचा 'तस्य लोपः' या सूत्राने लोप होतो. सारांश 'तस्य लोपः' या सूत्रातील 'तस्य' या पदाने वरील दोन्ही प्रकारच्या अनुबन्धाचा परामर्श होतो 'तस्य लोपः' सू. १-३-१ या सूत्रावरील भाष्यातील 'दिव औत्' हे प्रतीक घेऊन त्याचे व्याख्यान करिताना उद्योतकार म्हणतात— 'दिव औदिति । यद्यप्ययमुच्चारणार्थस्तथापि समभिव्याहृतवर्णोच्चारणे सहायसम्पादकतया तस्य चरितार्थेन विधेयविषये विशिष्टस्यापि विधेयत्वसम्भावनासत्वाद् इत्सज्ञालोपयोः प्रवृत्तयोर्बाधे मानाभावादुच्चारणार्थानामपीत्वमस्त्येव । किंच तदभावे उच्चारितस्य निवृत्तिः कथं स्यादितिभावः । एतेनोच्चारणार्थानामित्सज्ञा नेति नव्योक्तिः परास्ता । स्तीर्णे बहिपि समिधानेऽग्नाविन्द्यादौ डेरीति स्वरितत्वाभावस्तु छान्दसत्वादिति बोध्यम् ।' उद्यातात हे जे मत प्रदर्शित केले आहे तेच शब्दरत्नातील प्रकृत पक्तीत प्रतिपादित केले आहे) 'स्तीर्णे बहिपि...स्वरितत्वादर्शनात्' असे जे मनोरमंत म्हटले आहे त्यावर शकाकार असे म्हणतो की, 'औ' हा आदेश स्वरित असून देखील 'अग्नी' या स्थली 'औ' चे ठिकाणी जे स्वरितस्वराचे श्रवण होत नाही त्याचे कारण हे की, 'अग्नि' हा शब्द अन्तोदात्त असल्यामुळे, 'एकादेश उदात्तानोदात्त' सू. ३६५८ या सूत्रान्वये 'औ' हा एकादेश उदात्त होतो. (शकाकाराचे असे म्हणणे आहे की, जरी 'औत्' हा तित् आदेश स्वरित आहे तरी, 'फिपोऽन्त उदात्त' फिट् सू. १ या सूत्रान्वये 'अग्नि' हे प्रातिपदिक अन्तोदात्त असल्यामुळे, म्हणजे त्या प्रातिपदिकातील अन्त्य इकार उदात्त असल्यामुळे, त्या इकाराचे जागी

‘अच्च घेः’ या प्रकृत सूत्राने झालेला ‘अ’ हा आदेश ‘स्थानेऽन्तर-
तमः’ सू. ३९ या सूत्रान्वये आन्तरतम्याने उदात्त होतो व तो
उदात्त अकार आणि त्या पुढील ‘डि’ प्रत्ययाचे जागीं झालेला
‘औ’ हा स्वरित आदेश या दोहोंचे जागीं ‘वृद्धिरेचि’ सू. ७२
या सूत्राने ‘औ’ असा जो वृद्धिरूप एकादेश होतो तो ‘एकादेशः
उदात्तेनोदात्तः’ या सूत्रान्वये उदात्त होतो आणि त्यामुळे मनोरमंत
दिलेल्या श्रुतीतील ‘अग्नी’ यांतील ‘औ’चे ठिकाणीं स्वरित
स्वराचे श्रवण होत नाही. यावर शब्दरत्तकार असें उत्तर
देतात कीं, शंकाकाराचें) हें म्हणणें बरोबर नाही; कारण ‘एका-
देशः उदात्तेनोदात्तः’ या सूत्रांत (‘उदात्तस्वरितयोर्यणः स्वरितोऽ-
नुदात्तस्य’ या पूर्व सूत्रांतून) ‘अनुदात्तस्य’ हें पद काशिकाकारांनीं
अनुवृत्त केले आहे. (‘एकादेशउदात्तेनोदात्तः’ सूत्रावरील काशिकेंत
‘उदात्तेन सहानुदात्तस्य य एकादेशः स उदात्तो भवति । अनुदा-
त्तस्येति वर्तते’ असें म्हटलें आहे. ‘अग्नि औ’ या स्थलीं पूर्वी
सांगितल्याप्रमाणें ‘अग्नि’ यांतील अन्त्य इकार उदात्त असून त्याचे
जागीं प्रकृत सूत्राने होणारा ‘अ’ हा आदेश आन्तरतम्याने उदात्त
होत असल्यामुळे, तथा उदात्त ‘अ’ व स्वरित ‘औ’ यांचे जागीं
झालेल्या ‘औ’ या वृद्धिरूप एकादेशाला काशिकेंत दिलेल्या अर्था-
न्वये ‘एकादेश उदात्तेनोदात्तः’ हें सूत्र लागू पडत नाही हें उघड
आहे. अनुदात्त व उदात्त यांचे जागीं झालेला एकादेशच त्या सूत्रान्वये
वृत्तिकारमतें उदात्त होतो. म्हणून प्रकृत सूत्राने होणारा आदेश
स्वरित वसता तर, ‘अग्नी’ या स्थलीं ‘औ’चे ठिकाणीं स्वरित
स्वराचे श्रवण व्हावयास पाहिजे होतें) दुसरे असें
कीं, ‘औत्’ हा आदेश स्वरित मानल्यास, त्याच्या
स्वरितत्वामुळे शेषनिघानाने, म्हणजे ‘अनुदात्तं पदमेकवर्जम्’
३६५० या सूत्रान्वये, ‘अग्नि’ हा शब्द सर्वानुदात्त होतो.
‘एकादेश उदात्तेनोदात्तः’ या सूत्रातील ‘उदात्तेन’ या पदाने
अभिप्राये शून्य होऊं शकत नाही; कारण ‘उदात्तस्वरितयोर्यणः’

इत्यादि सूत्रांत (उदात्ताचें ग्रहण केले असून देखील) स्वरिताचे पृथक् ग्रहण केले आहे. ('अग्नि डि = अग्नि औ' या समुदायाला 'सुप्तिङन्तं पदम्' सू. २९ या सूत्रानें पदसज्ञा होते व 'अग्नि' यातील अन्त्य अकार, वर सांगितल्याप्रमाणे, जरी उदात्त आहे तरी, 'औ' हा स्वरित मानल्यास, 'यस्मिन् पदे यस्योदात्तः स्वरितो वा विधीयते तमेकमचं वर्जयित्वा शेषं तत्पदमनुदात्ताच्चं स्यात्' या अर्थाच्या वाचक 'अनुदात्तं पदमेकवर्जम्' या सूत्रान्वये 'अग्नि' यातील उदात्त अकार अनुदात्त होतो. या स्थली 'अग्नि' यातील अन्त्य 'अ' जरी अनुदात्त आहे तरी त्यापुढील 'औ' हा उदात्त नसून स्वरित असल्यामुळे, यथे 'एकादेश उदात्तेनोदात्तः' या सूत्राची प्रवृत्ति मुळीच होऊ शकत नाही. या सूत्रातील 'उदात्तेन' या पदानें स्वरिताचे देखील ग्रहण होते व 'उदात्तेन स्वरितेन वा सहानुदात्तस्य य एकादेशः स उदात्तो भवति' असा त्या सूत्राचा अर्थ होतो आणि त्या अर्थान्वये 'अग्नी' इत्यादि स्थली अनुदात्त व स्वरित या दोहोचे जागी होणारा एकादेश उदात्त होत असल्यामुळे 'अग्नी' यातील 'औ' चे ठिकाणी स्वरित स्वराचें श्रवण होत नाही असे कोणी म्हटल्यास, ते म्हणणे बरोबर नाही; कारण 'उदात्तस्वरितयोर्यणः' इत्यादि सूत्रात उदात्त व स्वरित या दोहोचेहि पृथक् ग्रहण केले असल्यामुळे, उदात्तानें स्वरिताचे ग्रहण होत नाही हे उघड होते. जर उदात्तानें स्वरिताचे देखील ग्रहण होऊ शकले असते तर, पाणिनीनं 'उदात्तस्वरितयोर्यणः' इत्यादि सूत्रात उदात्त व स्वरित या दोहोचेहि ग्रहण न करिता, केवळ उदात्ताचेच ग्रहण केले असते साराश अनुदात्त 'अ' व स्वरित 'औ' यांचे जागी होणाऱ्या एकादेशाला 'एकादेश उदात्तेनोदात्तः' हे सूत्र लागू पडत नसल्यामुळे, 'अग्नी' यातील 'औ' स्वरितस्वरयुक्त श्रुतीत पठित असावयास पाहिजे होता. पण ज्याअर्थी 'अग्नी' यातील 'औ' श्रुतीत स्वरितस्वरयुक्त पठित नाही त्याअर्थी हे स्पष्ट होतें की, 'डि' प्रत्ययाचे जागी होणारा 'औ' हा आदेश स्वरित नाही आणि म्हणून

‘ओत्’ यांतील तकारानुबन्धाचे ग्रहण स्वरितार्थ नसून केवळ उच्चारणार्थ आहे असेच मानणे योग्य आहे.) आणखी असे की, उच्चारणार्थक वर्ण जरी इत्संज्ञक होतात तरी ‘प्रत्ययाप्रत्यययोः प्रत्ययस्यैव ग्रहणम्’ – परि. १११ – या परिभाषान्वये (‘तित्स्वरितम्’ सू. ३७२९ या सूत्रांतील ‘तित्’ या शब्दाने) तित्-प्रत्ययाचेच ग्रहण सिद्ध होत असून वातिककाराने त्या सूत्रावर ‘तिति प्रत्ययग्रहणं कर्तव्यम्’ असे वार्तिक पठित केले असल्यामुळे त्यावरून हे स्पष्ट होते की, (‘तित्स्वरितम्’ या सूत्रांतील ‘तित्’ या शब्दाने) पाणिनीय सूत्रांत ज्यांचा प्रत्ययरूपाने उपदेश केला आहे तशाच साक्षात् पठित केलेल्या प्रत्ययांचे ठिकाणी ‘तित्स्वरितम्’ या सूत्राची प्रवृत्ति होते व त्यामुळे ‘ओत्’ हा आदेश स्वरित ठरू शकत नाही हे खरे तत्व-कारण-आहे. (‘आदेश प्रत्ययाचे जागी झाल्यावर जरी त्याला स्थानिवद्भावाचे प्रत्यय मानता येते तरी, स्थानिवद्भावाचे प्रत्यय ठरणान्या तशा आदेशाला ‘तित्स्वरितम्’ हे सूत्र लागू पडत नसून, जे अष्टाध्यायीत साक्षात् प्रत्ययरूपाने पठित आहेत त्यांनाच ते सूत्र, ‘तिति प्रत्ययग्रहणं कर्तव्यम्’ असे वार्तिक मुद्दाम पठित केले असल्यामुळे, लागू पडते. ‘ओत्’ हा प्रत्ययरूपाने पठित नसून आदेशरूपाने पठित असल्यामुळे, तो तित् असून देखील, त्याला ते सूत्र वरील वार्तिकान्वये लागू पडत नाही. म्हणून तो आदेश स्वरित ठरत नाही हे खरे मुख्य कारण आहे. त्यामुळे ‘ओत्’ यांतील तकार स्वरितस्वरार्थ नसून केवळ उच्चारणार्थ आहे असेच मानणे भाग आहे.) आणखी असे की, आदेशाचे ठिकाणी जो अन्य तकार दिसतो तो मूळचा दकार असून त्या दकाराचे ठिकाणी (‘वाज्यगाने’ सू. २०६ या सूत्राने) तकार हात घेतल्यामुळे व अथा रीतीने आदेश (तित् ठरत नसून) दित् ठरत असल्यामुळे, आदेशान्या विषयांत ‘तित्स्वरितम्’ हे सूत्र प्रयुक्त होऊ शकत नाही. (तकारानुबन्धवृत्त दिग्गारे आदेश जसे पर मार्गाने प्रमाणे ‘तित्’ व मानता ‘दित्’ मानले जाताने

त्याप्रमाणे तकारानुबन्धयुक्त प्रत्यय देखील 'दित्' आहेत असे मात्र मानू नये; कारण तसे मानल्यास, 'तित्स्वरितम्' हे सूत्र व्यर्थ ठरण्याची आपत्ति येते पण आदेशाचे ठिकाणी जो तकारानुबन्ध दिसतो तो मूळचा दकार असून सन्धिनियमान्वये त्याचा तकार झाला आहे असेच मानले पाहिजे, कारण तसे न मानल्यास, 'तित्स्वरितम्' या सूत्राने त्याचे ग्रहण होण्याचा संभव आहे व 'प्रत्ययाप्रत्यययोः' ही परिभाषा आणि तसेच 'तिति प्रत्ययग्रहण कर्तव्यम्' हे वातिक असल्यामुळे, तसे ग्रहण होणे इष्ट नाही असा शब्दरत्नकाराच्या म्हणण्याचा तात्पर्य आहे) अनुबन्ध उच्चारणार्थ आहे असे म्हटले असता, त्याचा अर्थ असा होतो की, एखादा वर्ण उच्चारतेवेळी मुखाला जो क्लेश होताना त्याचे निवारण करण्याकरिताच त्या वर्णापुढे अनुबन्ध लावला जात असून काही वेगळे स्वतंत्र कार्य त्या योगाने व्हावे या हेतूने लावला जात नसतो. असे आहे म्हणूनच, म्हणजे 'ओत्' या आदेशातील तकार स्वरितस्वर होण्याकरिता घातला नसून केवळ उच्चारणार्थ घातला असल्यामुळेच, भाष्यकारानी 'ओत्' हा आदेश डित् करून 'अच्च घे.' ७-३-११९ या सूत्रातील 'अत्' या पदाचे प्रत्याख्यान केले आहे तो आदेश अशा रीतीने 'डित्' केला असल्यामुळे 'तित्' राहत नाही (अत्व केल्यास 'अजाद्यतष्टाप्' सू ४५४ या सूत्राने जी 'टाप्' ची प्राप्ति होते तिचा प्रतिषेध करणे आवश्यक आहे या अर्थाने 'अत्वे टाप्प्रतिषेधः' हे वातिक प्रकृत सूत्रावरील भाष्यात प्रथम पठित करून त्या वातिकाचे प्रत्याख्यान करणारी 'न वा सन्निपातलक्षणस्यानिमित्तत्वात्' व 'डित्करणाद्वा' ही दोन वातिके नंतर पठित केली आहेत त्यापैकी पहिल्या वातिकाचे विवरण पूर्वी केलेच आहे. द्वितीय वातिकाचे व्याख्यान करिताना भाष्यकार म्हणतात— 'अथवा डित्कार करिष्यते, ओडिच्च घे ।.' जर 'ओत्' यातील तकारानुबन्ध त्या 'ओ' ला स्वरितस्वर होण्याकरिता उच्चारला असता तर, भाष्यकारानी 'अच्च घेः' या सूत्राऐवजी 'ओ डिच्च

घेः' असें सूत्र पठित केलें नसतें व 'औ' हा आदेश डित् केल्या नसता; कारण तो डित् केल्यामुळें त्याचें तित्व नष्ट होऊन तो स्वरित होऊं शकत नाहीं. असें असून देखील भाष्यकारांनीं तो डित् केल्या असल्यामुळें हें स्पष्ट होतें कीं, तो आदेश स्वरित व्हावा याकरितां त्याला पाणिनीनें तकार जोडला असें नसून त्याला तो अनुबन्ध केवळ उच्चारणार्थ लावला. तो आदेश डित् पठित केल्याचा परिणाम हा होतो कीं, 'बुद्धि डि = बुद्धि औड्' या स्थली 'टेः' सू. ३१६ या सूत्रानें 'बुद्धि' यांतील 'टि'चा म्हणजे अन्त्य इकाराचा लोप होऊन 'बुद्ध् औ = बुद्धी' असें इष्ट रूप एकदम सहज सिद्ध होतें. त्यामुळें घिसंज्ञक अङ्ग अकारान्त न झाल्याकारणानें 'टाप्' ची प्राप्ति होत नाही व 'टाप्' चा प्रतिषेध सांगण्याची कांहीं गरज पडत नाही.) 'डि' प्रत्ययाचे जागीं होणारा आदेश 'औड्' असा डित् मानल्यास 'विशती' या स्थली 'ति' चा लोप होण्याची आपत्ति येते असें कोणी म्हटल्यास, त्याला उत्तर हें आहे कीं, वरील प्रत्याख्यानपर प्रमाणभूत भाष्याच्या आधारेणें असें मानलें पाहिजे कीं, 'विशती' असा सप्तमीचा प्रयोग भाषेत होत नाही. ('विशति' या शब्दाचें सप्तमीचें एकवचन करतेवेळीं 'विशति डि = विशति औड्' अशी स्थिति झाली असतां, 'ति विशतेडिति' सू. ८४४ या सूत्रानें 'विशति' यांतील 'ति'चा लोप होण्याची व 'विशती' असें इष्ट रूप सिद्ध न होतां 'विशी' असें अनिष्ट रूप होण्याची आपत्ति येते असें शंकाकाराचें म्हणणें आहे. या शंकेवर शब्दरत्नकार असें उत्तर देतात कीं, 'औ' हा आदेश डित् पठित केल्यास 'विशती' असें रूप सिद्ध होऊं शकणार नाहीं हें सकललक्ष्यकचक्षुष्क सर्वज्ञ भाष्यकारांना माहीत असून देखील त्यांनीं तो आदेश डित् पठित केल्या असल्यामुळें हेंच मानणें भाग आहे कीं, भाषेत 'विशती' असा प्रयोग होत नसतो. तसा प्रयोग होत असता तर भाष्यकारांनीं तो आदेश केव्हांहि डित् पठित केल्या नसता असा शब्दरत्नकारांच्या म्हणण्याचा आशय आहे.) 'अत्

इति तपरत्वम् ' या मनोरमेतील पदापूर्वी 'यदपि' ही पदें अध्याहृत आहेत. ' दीर्घो मा भूत् ' असे जें मनोरमेत म्हटले आहे त्याचा भावार्थ हा आहे की, भिन्नकालिक 'अ' वर्णाची व्यावृत्ति व्हावी याकरिता प्रकृत सूत्रात 'अत्' असे तपरकरण केले आहे ('अ' व 'आ' यांचे जागी 'अक' सवर्णे दीर्घ' सू ८५ या सूत्रानें 'आ' असा जो सवर्णदीर्घ एकादेश होण्याची आपत्ति येत होती तिचे निवारण करण्याकरिता व 'अ' हा 'ह्रस्वरूपानें' कायम राहावा याकरिता 'तपरस्तत्कालस्य' सू १५ या सूत्रान्वये प्रकृत सूत्रात 'अत्' असे तपरकरण केले आहे असा दीक्षिताच्या म्हणण्याचा आशय आहे असे शब्दरत्नकार म्हणतात) ज्याप्रमाणे 'ज्ञोऽविदर्थस्य' सू ६१२ या प्रकरणानें समासाचा बाध होतो त्याचप्रमाणे प्रकृत सूत्रात 'अत्' असा आदेश पठित केला असल्यामुळें त्या आदेशानें 'टाप्' चा देखील बाध होतो असे कोणी म्हटल्यास, ते म्हणणे बरोबर नाही, कारण 'ज्ञोऽविदर्थस्य' या प्रकरणात 'प्रतिपदविधाना पृष्ठी न समस्यते' ह वातिक पठित केले असल्यामुळे, त्या वातिकाच्या आधारे समासाचा बाध होतो अशी जरी त्या ठिकाणी कल्पना करता येते तरी, प्रकृत स्थली ('अत्' या तपरकरणानें 'टाप्' चा बाध होतो) अशी कल्पना करण्यास कोणतेंहि प्रमाण उपलब्ध नाही (घातुविशेष किंवा कारकविशेष यांचे सूत्रात साक्षात् ग्रहण करून जेथें पृष्ठी होणे सांगितले जाते तशा पृष्ठीला प्रतिपदविधानापृष्ठी म्हणतात 'ज्ञोऽविदर्थस्य करणे' या व या पुढील सूत्रानी जी पृष्ठी होणे सांगितली आहे ती प्रतिपदविधानापृष्ठी होय या प्रकरणात जो पृष्ठीसमासाचा बाध होतो तो त्या प्रकरणात पठित असलेल्या सूत्रानी होत नसून, 'प्रतिपदविधाना पृष्ठी न समस्यते' असे जें वातिक त्या प्रकरणात पठित केले आहे त्या वातिकाच्या सामर्थ्यानें होतो 'अच्च घे' या प्रकृत सूत्रानें घिसज्ञक अज्ञाच्या अन्त्य वर्णाचे जागीं अकारादेश केला असता अज्ञ अदन्त होत असल्यामुळें 'अजाद्यतष्टाप्' या सूत्रानें जी 'टाप्'ची

प्राप्ति होते त्रिचें निवारण करणारें कोणतेहि पाणिनीय सूत्र नाही व 'अत्वे टाप्प्रतिषेधः' हें वातिक भाष्यकारांनीं प्रत्याख्यात केलें आहे. 'अच्च धेः' या सूत्राच्या सामर्थ्यानेच ती आपत्ति टाळतां येते असें मुळांच म्हणतां येऊं शकत नाही हें पूर्वी सिद्ध केलेंच आहे. म्हणून 'टाप्' चें निवारण करण्याकरितां सन्निपातपरिभाषेचा आश्रय केला पाहिजे किंवा प्रकृत सूत्रानें होणारा 'औ' हा आदेश डित् पठित केला पाहिजे असा शब्दरत्नकारांच्या म्हणण्याचा भावार्थ आहे.)

मनोरमाः— "अनङ् सो" ॥ सोडेत्येव सिद्धे अनङ्विधान-
मन्यतोऽपि स्यादिति ज्ञापनार्थम् । तेन उशनसः संबुद्धौ अनङ्
सिद्धयतीति प्राञ्चः । तच्चिन्त्यम् । सोडेत्युक्ते हि "ऋदुशनस्"
इत्युत्तरसूत्रेणापि डा स्यात् । ततश्च उशनेत्यत्र "सर्वनामस्थाने
चासंबुद्धौ" इति दीर्घः स्यात् । पुषदंसेत्यत्र "सान्तमहल" इति
दीर्घः स्यात् । यद्वा संज्ञापूर्वको विधिरनित्य इति वा अङ्गवृत्तपरि-
भाषया वा समाधानं बोध्यम् ।

प्राचीनांचें—प्रकाशकारांचें—असें म्हणणें आहे कीं, 'सोडा' असें
सूत्र केल्यानें दृष्टसिद्धि होत अन्न देखील 'अनङ् सो' सू. २४८
असें सूत्र पठित करून या सूत्रांत 'अनङ्' आदेश होण्याचें जें विधान
केलें आहे तें अनाकरितां कीं, तो आदेश (संबुद्धीचा विभक्तिप्रत्यय
पुढें आल्या असतां देखील) इतर शब्दांच्या अन्वय वर्णाने जागीं होत असतो
तें ज्ञापित व्हावें, आणि त्यामुळे 'उशनस्' शब्दानें संबुद्धीचें
रूप करितांना 'अनङ्' आदेश होतो (व 'उशनस्' असें संबुद्धीचें
रूप सिद्ध होवें.) पण तें स्वार्थें म्हणणें बरोबर नाही; कारण 'सोडा'
असें सूत्र केलें असताना, 'ऋदुशनस्युत्तरसूत्रेणापि डा' सू. २७६
या उतर सूत्रानें देखील 'सु' प्रत्ययाने जागीं 'डा' हा आदेश
होण्याचा ज्ञापित आदेश असतो आणि त्यामुळे 'उशना' हा शब्द
'सर्वनामस्थाने चामबुद्धौ' सू. २२० हा सूत्रानें उभय दीर्घ

होण्याची व तसेच 'पुरुदंसा' या स्थली 'सान्तमहतः सयोगस्य' सू. ३१७ या सूत्राने उपधा दीर्घे होण्याची आपत्ति आली असती. (प्रकृत सूत्रावरील टीकेत प्रसादकारानी 'आकारे विधेये अनड्विधानं सोर्लोपार्थम् । डादेशस्तहि सोविधेयः । एवं सिद्धे यदनड्विधानं तदनड एव वचिच्छ्रुत्यर्थम् । तेन यद्वक्ष्यति उशनसः सम्बुद्धी वानड्-वाच्यः इत्यारंभ्य हे उशनन् इत्येतदुपपन्नम्' असे म्हटले आहे व अशाच प्रकारचे व्याख्यान प्रकाशकारांनी केले आहे असे मनोरमेच्या प्रकृत पक्तीत 'प्राञ्चः' हा बहुवचनाचा निर्देश केल्यामुळे दिसून येते. प्रसादकार व प्रकाशकार यांच्या म्हणण्याचा आशय हा आहे की, प्रकृत सूत्राऐवजी 'सोर्डा' असे सूत्र केले असते तरी, 'सखि सु' या स्थली त्या सूत्राने 'सु' प्रत्ययाचे जागी 'डा = आ' असा डित् आदेश होऊन व 'टेः' सू. ३१६ या सूत्राने 'सखि' या शब्दाच्या टिचा, म्हणजे अन्त्य इकाराचा, लोप होऊन 'सख् आ = सखा' असे इष्ट रूप सिद्ध होऊ शकलेच असते. असे असून देखील पाणिनीने तसे सूत्र न करिता 'अनड् सौ' असे जे प्रकृत सूत्र केले आहे त्याचे कारण हे की, 'ऋदुशनम्' या सूत्रात निर्दिष्ट असलेल्या वचिच् शब्दापुढील सबुद्धिप्रत्ययाचे जागी देखील 'अनड्' आदेश होतो हे ज्ञापित व्हावे, आणि त्यामुळेच प्रक्रिया-कौमुदीकारानी 'पुसोऽसुड्' या सूत्रावरील वृत्तीत 'सम्बुद्धी वानड् वाच्यो नलोपश्च वा । हे उशन । हे उशनन्' असे जे म्हटले आहे ते योग्य ठरते यावर दीक्षित असे म्हणतात की, प्रकाशकारानी केलेले व्याख्यान स्वीकाराहं नाही, कारण 'सोर्डा' असे सूत्र केले असते तर, 'ऋदुशनस्' या उत्तर सूत्रात 'सोर्डा' या सूत्राची अनुवृत्ति होऊन त्या सूत्रात पठित असलेल्या शब्दापुढील 'सु' या सर्वनामस्थानप्रत्ययाचे जागी डादेश होण्याची आपत्ति आली असती व त्यामुळे 'उशनस् सु = उशनस् डा' अशी स्थिति होऊन व 'टे' सू. ३१६ या सूत्राने 'उशनस्' यातील 'अस्' या टिचा 'टेः' या सूत्राने लोप होऊन 'उशन् डा = उशन् आ' अशी स्थिति

झाली असतां, 'सर्वनामस्थाने चासम्बुद्धौ' सू. २५० या सूत्राने उपधा दीर्घ होऊन 'उशान् आ = उशाना' असें अनिष्ट रूप होण्याची आपत्ति आली असती. तसेंच 'पुरुदंसस् सु = पुरुदंसस् डा' या स्थलीं वर सांगितल्याप्रमाणे 'अस्' या टिच्चा लोप होऊन 'पुरुदंस् डा = पुरुदंस् आ' अशी स्थिति झाली असतां, 'पुरुदन्स्' हा शब्द सान्तसंयोगान्त असल्यामुळे, 'सान्त महतः संयोगस्य' सू. ३१७ या सूत्राने उपधा दीर्घ होऊन 'पुरुदांस् आ = पुरुदांसा' असें अनिष्ट रूप होण्याची आपत्ति आली असती.) अथवा प्रकाशकारांच्या म्हणण्याचे समर्थन करणे असल्यास, 'संज्ञापूर्वको विधिरनित्यः'—परि. ९४—या परिभाषेच्या आधारे किंवा 'अद्भृत्ते पुनर्वृत्तावविधिः'—परि. ९३ या परिभाषेच्या आधारे समर्थन करावे. ('सर्वनामस्थाने चासम्बुद्धौ' व 'सान्त महतः संयोगस्य' या दोन्ही अद्भृत्कारांत पठित असलेल्या सूत्रांत 'नोपधायाः' हे पूर्व सूत्र अनुवृत्त होत असून 'ढ्रलोपे पूर्वस्य दीर्घोऽणः' या पूर्व सूत्रांतून 'दीर्घः' या पदाची अनुवृत्ति होते. या दोन्ही सूत्रांनी जे उपधादीर्घकार्य होण्याचे विधान केले आहे त्या विधानांत 'अलोऽन्त्यात्पूर्व उपधा' सू. २४९ या सूत्रान्वये संज्ञावाचक ठरणान्या 'उपधा' या शब्दाचे ग्रहण केले असल्यामुळे, 'संज्ञापूर्वको विधिरनित्यः' या परिभाषान्वये ते उपधादीर्घविधान अनित्य ठरते व त्या विधानाच्या अनित्यत्वाचा आश्रय करून वरील दोन्ही उदाहरणांत उपधादीर्घकार्य न केल्याने इष्ट रूपांची सिद्धि करता येऊ शकते. तसेंच वरील दोन्ही सूत्रे व प्रकृत सूत्र ही तीन्ही सूत्रे अद्भृत्कारांत पठित असल्यामुळे, 'अनङ् सी' या सूत्राएवजी पठित केलेले 'सोडा' हे सूत्र वरील दोन्ही उदाहरणांत प्रवृत्त केल्यावर 'सर्वनामस्थाने चासम्बुद्धौ' किंवा 'सान्त महतः संयोगस्य' ही अद्भृत्कारोक्त सूत्रे, 'अद्भृत्ते' या परिभाषान्वये, त्या उदाहरणांत नंतर प्रवृत्त होऊ शकत नाहीत व त्यामुळे उपधा दीर्घ होण्याची आपत्ति आपोआपच टळते. अशा रीतीने प्रकाश-

काराच्या म्हणण्याचे समर्थन करता येऊ शकते असा दीक्षिताच्या म्हणण्याचा आशय आहे.)

शब्दरत्न—अनङ् सिद्ध्यतीति । वैकल्पिकत्वमात्रं तु वाच-
निकमिति तद्भावः । संज्ञापूर्वक इत्यस्य भाष्यास्पृष्टत्वादाह—
अङ्गवृत्तेति । इयमगतिकगतिः । सोऽङ्गिति न्यासे लाघवाभावश्च
डित्त्वसामर्थ्याद्विलोपकल्पने गौरवं च । तस्मादुशनसोऽनङ् तद्वै-
कल्पिकत्वं च चिन्त्यमेव भाष्यानुवृत्तत्वादिति प्रामाणिकाः ।

‘उशनसः सम्बुद्धौ अनङ् सिद्ध्यति’ असे जें प्रकाशकारानी म्हटले आहे त्याचा भावार्थ हा आहे की, (‘अस्य सम्बुद्धौ वाऽनङ् नलोपश्च वा वाच्य’—सू. ४३६ वरील वार्तिक—या वार्तिकात ‘अनङ्’ आदेश होण्याचे वास्तविक विधान केले नसून) तो आदेश विकल्पेकरून व्हावा एवढेंच विधान त्या वार्तिकानें केले आहे; (कारण ‘ऋदुशनस्’ सू. २७६ या सूत्रानें ‘सु’ प्रत्यय पुढें असता ‘उशनस्’ या स्थली ‘अनङ्’ आदेश होऊ शकतोच. पण ती आदेश विकल्पेकरून व्हावा असे त्या सूत्रात विधान केले नसल्यामुळे, वैकल्पिक विधानाकरिताच ते वार्तिक केले आहे असे मानले पाहिजे. तसे मानले असता, ‘उशनस्’ या शब्दाच्या सम्बुद्धीची ‘उशनन्’ व ‘उशन’ अशी पाक्षिक रूपे होतात व नकारलोप केल्यास ‘उशन’ असे देखील सम्बुद्धीचे तिसरे रूप होते) ‘संज्ञापूर्वको विधिरनित्य’ ही परिभाषा भाष्यात कोठेहि पठित नसल्यामुळे (व अशा रीतीने ती अप्रमाण ठरत असल्यामुळे) ‘अङ्गवृत्तपरिभाषया वा’ असे मनोरमैत म्हटले आहे, व ती परिभाषा प्रवृत्त करून इष्ट रूपाची सिद्धि करावी असे जें दीक्षितानी सुचविले आहे ते अगतिकगतिन्यायानें, म्हणजे गत्यन्तर नसल्यामुळे, सुचविले आहे. ‘सोऽङ्ग’ असे सूत्र करण्यात लाघव नसून उलट डित्वाच्या सामर्थ्यानें विलोप करण्यात गौरव आहे. (‘अनङ् सो’ व ‘सोऽङ्ग’ या दोन्ही स्थली सारख्याच मात्रा असून पदाची सख्या

देखील सारखीच आहे. 'अनङ् सौ' हे सूत्र मानल्याने टिलोपाची गरज पडत नाही. म्हणून ते यथापठित सूत्र मानण्यांतच लाघव असून, 'सोडा' हे सूत्र मानण्यांत गौरव आहे असा शब्दरत्नकारांच्या म्हणण्याचा आशय आहे.) म्हणून प्रामाणिक, म्हणजे भाष्यानुसारि, वैयाकरणांचे असे म्हणणे आहे कीं, भाष्यांत 'उशनस्' या शब्दाला संबुद्धीचा 'सु' प्रत्यय पुढे असतां 'अनङ्' आदेश करावा व तो विकल्पेंकरून करावा असें कोठेहि म्हटले नसल्यामुळे, 'उशनस्' शब्दाचीं संबुद्धीचीं 'उशनन्' व 'उशन' अशीं पाक्षिक रूपे होतात हे म्हणणे बरोबर नाही. (कारण 'अनङ्' आदेश होणे जो सांगितला आहे तो केवळ असम्बुद्धि सर्वनामस्थान 'सु' प्रत्यय पुढे असतांच होणे सांगितले आहे व भाष्यकारांनीं वार्तिकरूपानें बरील वचन भाष्यांत कोठेहि पठित केले नसल्यामुळे, त्या वचनान्वये होणारी 'उशनस्' शब्दाचीं संबुद्धीचीं पाक्षिक रूपे अशुद्धच मानलीं पाहिजेत असें भाष्यानुसारि वैयाकरणांचे म्हणणे आहे.)

मनोरमा--"हल्ङ्याब्भ्यो" ॥ दीर्घादित्येतन् ङ्यापोरेव विशेषणं न तु हलोऽसंभवात् इत्याह--दीर्घाविति । परमिति । न त्विदं विहितविशेषणं या, सा, का इत्यादावव्याप्तेः । न च तत्र हलन्ताद्विहितत्वेन निर्वाहः, यः, स इत्यादावतिव्याप्तेः, कर्तेत्यादावव्याप्तेश्चेति भावः । हलिति । तस्य च सुतिसीत्येवंरूपत्वमेकदेशविकृतन्यायेन बोध्यम् । लुप्यत इति । यद्यपीह "लोपो व्योः" इत्यतो लोप इत्यनुवर्तते । तच्च तत्र भावसाधनं तथाऽपीह कर्मसाधनं हलिति प्रथमान्तेन सामानाधिकरण्यादिति भावः । दीर्घग्रहणं किम् अतिखट्वः, निष्कौशाम्बिः । ननु इह समस्तस्य ङ्यावन्तत्वं नास्ति । न च 'स्त्रीप्रत्यये तदादिनियमो नास्ति' इति वाच्यम् । अनुपसर्जने हि तथा । इह तूपसर्जनत्वात् तदादिनियमोऽस्त्येव । सत्यम् । तथाऽपि चत्तरपदस्य ङ्यावन्तत्वेन सोस्ततः परत्वानपायात् । न हीदं विहितविशेषणमित्यवोचाम । अत एव बहुश्रेयसीत्यत्र सुलोपः ॥

प्रत्यय होऊं शकत नाही. म्हणून 'त्यदादीनामः' व 'अजाद्यतष्टाप्' या सूत्रांची प्रवृत्ति होण्याकरितां 'यद्' शब्दाहूनच प्रथम 'सु' प्रत्यय केला पाहिजे आणि त्यदाद्यत्व व पररूप करून 'य सु' अशी स्थिति झाली असतां, 'य' या अदन्त प्रातिपदिकाला 'टाप् = आ' हा प्रत्यय होऊन 'य आ सु = या सु' अशी स्थिति होते. येथे विहितविशेषणपक्ष मानल्यास, 'सु' हा प्रत्यय 'या' या आवन्ताहून झाला असल्यामुळे, प्रकृत सूत्रातील 'इयाब्भ्यो दीर्घात्' या अंशाने त्या 'सु' प्रत्ययाचा लोप होऊं शकत नाही व 'याः' असें प्रथमेच्या एकवचनाचें अनिष्ट रूप होण्याची आपत्ति येते. परंतु 'हल्ङ्याब्भ्यः' ही विहितपञ्चमी न मानतां परपञ्चमी मानल्याने ती आपत्ति टळते; कारण जरी येथे 'यद्' या शब्दाहून 'सु' प्रत्यय झाला असून 'या' या आवन्ताहून तो प्रत्यय झाला नाही तरी, अकारादेश, पररूप, 'टाप्' प्रत्यय व सवर्णदीर्घ होऊन 'या' असें आवन्त रूप झालें असतां, तो 'सु' प्रत्यय त्या आवन्त अङ्गापुढे येत असल्यामुळे, त्या 'सु' प्रत्ययाचा प्रकृत सूत्राने लोप होऊन 'या' असें इष्ट रूप सिद्ध होते. 'यद्' या हलन्त शब्दाहून 'सु' प्रत्यय होत असल्यामुळे, विहितविशेषणपक्ष मानला तरी, प्रकृत सूत्रातील 'हलन्तात्' या अंशाने 'या' असें इष्ट रूप सिद्ध होऊं शकतें असें कोणी म्हटल्यास, तें म्हणणें वरोद्धर नाही; कारण तें म्हणणें वरोद्धर मानल्यास, 'यः' असें पुल्लिङ्गाचें इष्ट रूप सिद्ध होणार नाही व 'सु' प्रत्ययाचा लोप होऊन 'य' असें अनिष्ट रूप होण्याची आपत्ति येईल; कारण येथे देखील 'यद्' या हलन्ताहूनच 'सु' प्रत्यय झाला आहे. परंतु 'हलन्तात्, आवन्तात्' या विहितपञ्चमी न मानतां परपञ्चमी मानल्यानेच वर दर्शविलेली आपत्ति टळते; कारण 'यद् सु = य अ सु = य सु' अशी स्थिति झाल्यावर 'सु' प्रत्यय हलन्त अङ्गापुढे येत नसून अदन्त अङ्गापुढे येत असल्यामुळे, त्या प्रत्ययाचा लोप न होतां 'यः' असें इष्ट रूप सिद्ध होतें व तसेंच वर सांगितल्याप्रमाणें 'यद्' शब्दाहून 'सु'

प्रत्यय करून 'टाप्' प्रत्यय केल्यावर 'या सु' अशी स्थिति झाली असता, 'या' या आवन्त अङ्गापुढे 'सु' प्रत्यय येत असल्यामुळे, प्रकृत सूत्राने त्या प्रत्ययाचा लोप होऊन 'या' असे इष्ट रूप सिद्ध होते. त्याचप्रमाणे 'कर्तृ सु' या स्थली 'कर्तृ' या अजन्त शब्दाहून 'सु' प्रत्यय केला असता, 'ऋदुशनर्' सू. २७६ या सूत्राने ऋकाराचे जागी 'अनड्' आदेश होऊन व 'सर्वनामस्थाने चासम्बुद्धौ' सू. २५० या सूत्राने उपधा दीर्घ होऊन 'कर्तान्' अशी स्थिति होते. येथे 'सु' प्रत्यय हलन्त अङ्गाहून झाला नसून अजन्त अङ्गाहून झाला असल्यामुळे, विहितविशेषणपक्ष मानल्यास, त्या 'सु' प्रत्ययाचा लोप होऊ शकत नाही. परंतु 'हलन्तात्' ही परपञ्चमी मानल्याने व 'सु' प्रत्यय 'कर्तान्' या हलन्त अङ्गापुढे असल्यामुळे, त्या 'सु' प्रत्ययाचा लोप होऊन व 'न लोपः प्रातिपदिकान्तस्य' सू. २३६ या सूत्राने अन्त्य नकाराचा लोप होऊन 'कर्ता' असे इष्ट रूप सिद्ध होते. सारांश सर्व इष्ट रूपाची सिद्धि होण्याकरिता 'हल्ङ्याब्भ्यः' ही विहितपञ्चमी न मानता परपञ्चमीच मानणे आवश्यक आहे असा दीक्षिताच्या म्हणण्याचा भास्य आहे.) प्रकृत सूत्रात 'सु ति सि अपृक्त हल्' असे जे म्हटले आहे ते असे मानून म्हटले आहे की, 'सु ति सि' या एकदेशविकृत शब्दाना 'स् त् स्' या अपृक्त हलाचे ('एकदेशविकृतमनन्यवत्'-परि ३७-या परिभाषान्वये) ग्रहण होते. ('सु' प्रत्ययातील उकार उच्चारणार्थ आहे आणि म्हणून 'सु = स्' हा अपृक्त हल् आहे हे अगदी उघड आहे. पण 'ति, सि' हे समुदाय अपृक्त हल् नाहीत 'इतश्च' सू. २२०७ या सूत्राने जेव्हा त्या दोन प्रत्ययातील इकाराचा लोप होऊन त्याचे 'त्, स्' असे रूप होते तेव्हाच ते अपृक्त हल् होतात आणि तशाच स्थितीत त्यांना प्रकृत सूत्र लागू पडते.) 'लोपो व्योर्वलि' या पूर्वं सूत्रातून प्रकृत सूत्रात 'लोप.' या पदाची अनुवृत्ति होते. पण तो शब्द त्या पूर्वं सूत्रात ('लुप्' या घातूहून 'भावे' सू. ३१८४ या

सूत्राने) 'भावे' या अर्थामध्ये म्हणजे क्रियार्थक 'घञ्' प्रत्यय होऊन सिद्ध झाला आहे. म्हणून प्रकृत सूत्रांतील द्वितीय 'हल्' या प्रथमान्त शब्दाशी सामानाधिकरण्य होण्याकरिता 'लोपः' हा शब्द ('अकर्तरि च कारके संज्ञायाम्' सू. ३१८६ या सूत्रान्वये) कर्मणि घञ्प्रत्ययान्त मानून त्याचे कौमुदीत 'लुप्यते' असे व्याख्यान केले आहे. (प्रकृत सूत्रांतील 'हल्' हे शेषदचे पद लुप्तषष्ठीक मानले असते तरच, 'हलः लोपः स्यात्' असा अन्वय करता आला असता. पण ते पद वास्तविक प्रथमान्त असल्यामुळे व त्या प्रथमान्त पदाचे 'लोपः' या पदाशी सामानाधिकरण्य होत नसल्यामुळे, 'लोपः' हे अनुवृत्त पद 'लुप्यते इति लोपः' असे कर्मणि घञ्प्रत्ययान्त मानून व त्या पदाचा 'लुप्यते' असा अर्थ करून 'हल् लुप्यते' असे कौमुदीत व्याख्यान केले आहे.) प्रकृत सूत्रांत 'दीर्घत्' या पदाचे ग्रहण अशाकरिता केले आहे की, 'अतिखट्वः, निष्कौशाम्बिः' या उदाहरणांत 'सु' प्रत्ययाचा लोप होऊं नये. ('खट्वामतिक्रान्तः अतिखट्वः' या स्थली 'अत्यादयः क्रान्ताद्यर्थे द्वितीयया' या वार्तिकाने द्वितीयात्पुरुष झाला आहे व 'निष्क्रान्तः कौशाम्ब्याः निष्कौशाम्बिः' या स्थली 'तिरादयः क्रान्ताद्यर्थे पञ्चम्या' या वार्तिकाने पञ्चमीत्पुरुष झाला आहे. या दोन्ही उदाहरणांत 'खट्वा' हा आवन्त शब्द व 'कौशाम्बी' हा लीवन्त शब्द उपसर्जन-अप्रधान-झाले असल्यामुळे, 'गोस्त्रियोरूपसर्जनस्य' सू. ६५६ या सूत्राने 'टाप् = था' व 'लीप् = ई' या स्त्रीप्रत्ययांचा न्हस्व झाला आहे. अशा रीतीने 'सु' प्रत्यय दीर्घ 'टाप्' व दीर्घ 'लीप्' यांच्यापुढे येत नसून न्हस्वान्त अज्ञापुढे येत असल्यामुळे, त्या 'सु' प्रत्ययाना प्रकृत सूत्राने लोप होत नाही.) आतां येथे संज्ञकार अथवा संज्ञा करतो की, 'अतिखट्वः' व 'निष्कौशाम्बिः' ही सामासिक पदे अनुक्रमे टावन्त व लीवन्त मानतां वेळं शकत नाहीत. हे दोन्ही सामासिक शब्द न्वीप्रत्ययान्त असल्यामुळे त्यांना तदादिनियम न्याय पडत नाही

असे कोणी म्हटल्यास, त्यावर शकाकार असे उत्तर देतो की, ('स्त्रीप्रत्यये चानुपसर्जने न'—परि २६—ही परिभाषा असल्यामुळे) जेथे स्त्रीप्रत्ययान्त शब्द प्रधान असतो तेथेच तदादिनियम लागू पडत नाही. पण वरील दोन्ही उदाहरणात 'खट्वा' व 'कौशाम्बी' हे स्त्रीप्रत्ययान्त शब्द उपसर्जन झाले असल्यामुळे, येथे तदादिनियम लागू पडतोच (शकाकाराचे असे म्हणणे आहे की, 'अतिखट्व' व 'निष्कौशाम्बि' या स्थली सामासिक शब्दाहून 'टाप्' किंवा 'डोप्' प्रत्यय झाला असून केवळ 'खट्व' या अदन्त चरमावयवाहून 'अजाद्यतष्टाप्' या सूत्राने 'टाप्' प्रत्यय झाला आहे व तसेच केवळ 'कौशाम्ब' या अणुप्रत्ययान्त शब्दाहून 'टिड्ढाणञ्' सू ४७० या सूत्राने 'डोप्' प्रत्यय झाला आहे व या दोन्ही सामासिक शब्दात अतिक्रान्त होणारा अन्यपदार्थ प्रधान असून 'खट्वा' व 'कौशाम्बी' हे स्त्रीप्रत्ययान्त शब्द त्या अन्यपदार्थाचे उपसर्जन झाले असल्यामुळे, येथे तदादिनियम लागू पडतो, म्हणजे ज्या 'खट्व' व 'कौशाम्ब' शब्दाहून स्त्रीप्रत्यय झाले आहेत तेवढ्याच तदादितदन्त शब्दाना 'स्त्रीप्रत्यये चानुपसर्जने न' या परिभाषान्वये स्त्रीप्रत्ययान्त मानता येते व त्याच्या पूर्वी 'अति' व 'निस' हे जे शब्द आहेत त्याच्यासह संपूर्ण सामासिक शब्दसमुदायाना स्त्रीप्रत्ययान्त मानता येत नाही जर वरील दोन उदाहरणात समासाचे चरमावयव स्त्रीप्रत्ययान्त शब्द प्रधान असते तरच ते दोन संपूर्ण सामासिक शब्द स्त्रीप्रत्ययान्त मानता आले असते या विषयाचे विस्तृत विवेचन परिभाषेन्दुशेखराच्या मराठी भाषान्तरात पान ९०-९२ मध्ये केले आहे व ते वाचले असता, शकाकाराचे म्हणणे उत्तम रीतीने ध्यानात येईल सरास शकाकाराच्या म्हणण्याचा भावार्थ हा आहे की, जेथे समासातील चरमावयव आवन्त किंवा डोबन्त शब्द उपसर्जन होतो तेथे 'गोस्त्रियोरूपसर्जनस्य' सू ६५६ या सूत्राने तो नित्य-ह्रस्व होत असल्यामुळे व तसेच ज्या संपूर्ण सामासिक शब्दाहून 'सु' प्रत्यय होतो तो घरील परिभाषान्वये स्त्रीप्रत्ययान्त

मानतां येत नसत्यामुळें, प्रकृत सूत्रांत 'दीर्घात्' हें पद असण्याची कांहींच गरज नाही, व तें पद प्रकृत सूत्रांत नसलें तरी, वरील दोन्ही उदाहरणांत 'सु' लोपाची प्राप्तीच होत नाही. या शंकेवर दीक्षित असें उत्तर देतात कीं,) वरील दोन उदाहरणांत तदादिनियम लागू पडतो व संपूर्ण सामासिक शब्द स्त्रीप्रत्ययान्त मानतां येत नाहीत हें जें शंकाकाराचें म्हणणें आहे तें बरोबर आहे. तथापि वरील दोन्ही उदाहरणांत समासांतील उत्तर पद अनुक्रमें आवन्त व डीवन्त असल्यामुळें, 'आप्' व 'डीप्' यांच्या लगेच पुढें 'सु' प्रत्यय आहे हें म्हणणें कोणत्याहि रीतीने वाधित होत नाही. 'ड्यावन्तात्' ही (परपञ्चमी असून) विहित-पञ्चमी नाही हे आम्हीं पूर्वी सांगितलेंच आहे. ('अति खट्वा अम् सु, निस् कौशाम्बी इति सु' या दोन्ही स्थलीं 'सुपो घातुप्राति-पदिकयोः' सू. ६५० या सूत्रानें 'अम्' व 'इति' या अन्तर्घति-विभक्तिप्रत्ययांचा लुक् होऊन 'अति खट्वा सु, निस् कौशाम्बी सु' अशी स्थिति झाल्यावर 'गोस्त्रियोरूपसर्जनस्य' या सूत्रानें हे दोन्ही शब्द न्हस्व झाले असतां जरी त्यांचें ड्यावन्तत्व नष्ट होत नाही तरी, ते न्हस्व झाल्यानें त्यांचें दीर्घत्व नष्ट होत असून त्यांच्या पुढें 'सु' प्रत्यय येत असल्यामुळें, प्रकृत सूत्रांत 'दीर्घात्' हें पद नसल्यास, 'सु' प्रत्ययाचा लोप होण्याची जी आपत्ति येते ती टळते व अशा रीतीनें प्रकृत सूत्रांतील 'दीर्घात्' या पदाचें ग्रहण चरितार्थ ठरतें.) असें आहे म्हणूनच 'बहुश्रेयसी' या स्थलीं 'सु' प्रत्ययाचा लोप होतो. ('बहुव्यः श्रेयस्यः यस्य सः बहुश्रेयसी' या अन्य पदार्थ-प्रधानबहुव्रीहिसमासांतील 'श्रेयसी' हें डीप्प्रत्ययान्त उत्तर पद उपसर्जन आहे. 'प्रथम्य' या शब्दाहून 'द्विवचनविभज्योपपदे' सू. २००५ या सूत्रानें 'ईयन् = ईयम्' प्रत्यय झाला असतां, 'प्रथम्यश्च' सू. २००९ या सूत्रानें 'प्रथम्य' या शब्दाचे जागी 'श्च' शमा आदेश होऊन 'श्च ईयम्' अशा स्थितीत 'आद्गुणः' सू. ६९ या सूत्रानें गुणस्य गुणदेश होऊन 'श्रेयम्' असें जें रूप

होते त्याहून 'उगितश्च' सू. ४५५ या सूत्रानें 'डोप्' प्रत्यय होऊन 'श्रेयसी' असे डोप् प्रत्ययान्त रूप होते. 'बहुश्रेयसी' या बहुव्रीहिसमासात जरी 'श्रेयसी' हा डोप् प्रत्ययान्त शब्द अन्यपदाद्यच्चि उपसर्जनं झाला असल्यामुळे 'गोस्त्रियोरूपसर्जनस्य' या सूत्रानें त्याला ऱ्हस्वाची प्राप्ति होते तरी, 'इयसो बहुव्रीहेर्न'—सू. ८९४ वरील वार्तिक—हे निषेधक वार्तिक असल्यामुळे, त्याला ऱ्हस्वकार्य होत नाही. 'बहुश्रेयसी सु' या स्थली जरी समासातील घटनावयव 'श्रेयसी' हा शब्द उपसर्जनं झाला असल्यामुळे 'स्त्रीप्रत्यये चानुपसर्जने न' या परिभाषान्वये 'बहुश्रेयसी' हा सपूर्ण सामासिक शब्द स्त्रीप्रत्ययान्त ठरत नाही व जो 'सु' प्रत्यय झाला आहे तो जरी 'श्रेयसी' या डोबन्त शब्दाहून झाला नसून 'बहुश्रेयसी' या सपूर्ण सामासिक शब्दाहून झाला आहे तरी, तो 'सु' प्रत्यय डोप् प्रत्ययान्त 'श्रेयसी' शब्दाच्या लगेच पुढें असल्यामुळे व येथें 'डोप्' प्रत्यय ऱ्हस्व झाला नसून त्याचे दीर्घत्व कायम असल्यामुळे व अशा रीतीने दीर्घ डोबन्त शब्दापुढें 'सु' प्रत्यय येत असल्यामुळे, प्रकृत सूत्रानें त्या 'सु' प्रत्ययाचा लोप होतो, व अशा रीतीने प्रकृत सूत्रातील 'दीर्घत्' या पदाचे ग्रहण चरितार्थ व आवश्यक ठरने. 'हलङ्वाब्म्य' ही परपञ्चमी न मानता विहितपञ्चमी मानली असती तर, वरील उदाहरणात 'श्रेयसी' शब्दाहून 'सु' प्रत्यय झाला नसून सपूर्ण सामासिक शब्दाहून तो प्रत्यय झाला असल्यामुळे, त्या 'सु' प्रत्ययाचा लोप न होण्याची आपत्ति आली असती व 'बहुश्रेयसी.' असे अनिष्ट रूप झाले असते)

शब्दरत्न—चेतीति । "तस्मादित्युत्तरस्य" इति जायति विहितविशेषणासम्भषश्चशब्दायः । एवदेशविकृतन्यायेनेति स्थानि-
वह्यस्योपलक्षणमिदम् । अर्थापिकविकारेण प्रत्यभिज्ञाभावाच्छिन्नपु-
चछद्वदृष्टान्तमूलकन्यायस्याप्राप्तैरिति बोध्यम् । प्रथमान्नेनेति ।
यद्यपि "तस्मादित्युत्तरस्य" इत्युक्तेः यद्यन्ततापि सम्भवति
तद्यार्थं बहुषु पदेषु विभक्तिविपरिणामरूपनापेक्षयाऽऽगन्तु-

लोपशब्दे एवार्थान्तरकल्पनमुचितमिति भावः । ननु सुतिसीति प्रत्ययैः 'यस्मात्स विहितस्तदादेः' इत्युपस्थित्या तस्य हल्ङ्यावभ्य इति विशेषणमिति हल्ङ्यावन्तात्तदादेः परस्येत्यर्थेन प्रकृत्याक्षेपादुप-सर्जनस्त्रीप्रत्यये तदादिनियमसत्त्वात् च प्रकृतेङ्यविन्तत्वाभावेन नात्र दोष इत्यत आह-अत एवेति । एतद्विषयं "येन त्रिधि" इति परिभाषया शब्दरूपं विशेष्यमादाय तदन्तविधौ ततः प्रत्ययग्रहणपरिभाषयोक्तं विशेष्यमादाय पुनस्तदन्तविधौ "टिड्ढाणञ्" इति सूत्रेऽणन्तान्तादितिवद् ङ्यावन्तान्तादित्यर्थ-स्यावश्यकत्वेनात्र दोषः । मालेत्यादी तु व्यपदेशिवद्भावेन सिद्धिरिति भावः । श्रविष्ठासु जातः श्रविष्ठ इत्यादी तद्धितलुकि, स्त्रीप्रत्ययलुकि च प्रत्ययलक्षणेन, टावन्तत्वादतिव्याप्ति-चारणार्थं दीर्घग्रहणमित्यपि बोध्यम् ।

'तस्मादित्युरस्य' सू. ४१ हे सूत्र जागृत, म्हणजे विद्यमान, असतां, प्रकृत सूत्रांतील 'हल्ङ्यावभ्यः' हे पद विहितविशेषण मानणं असंभवनीय आहे, म्हणजे ते पद विहितविशेषण मानतां येऊ शकत नाही, असा 'अव्याप्तेश्चेति भावः' या मनोरमेच्या पंक्तीतील 'च' या पदाचा अर्थ आहे. ('तस्मादित्युत्तरस्य' हे सूत्र साक्षात् पठित असल्यामुळे, त्या सूत्रान्वये प्रकृत सूत्रांतील 'हल्ङ्यावभ्यः' या पञ्चम्यन्त पदाचा 'हल्ङ्यावभ्यः परस्य' असाच अर्थ करणे योग्य असून त्या सूत्रा-विरुद्ध 'हल्ङ्यावभ्यः विहितस्य' असा अर्थ करणे योग्य नाही.) 'एकदेशविकृतन्यायेन बोध्यम्' या मनोरमेच्या पंक्तीतील 'एकदेश-विकृतन्यायेन' हे पद स्थानिवद्भावात् उपलक्षण आहे; कारण येश्च अस्यादिन अधिक निकार आला असल्यामुळे, विकृत रूप हे मूल रूप आहे अशी ओळख पटू शकत नाही व त्यामुळे 'टिड्ढे पुनरे च इया द्वयं न चाप्यो न न गर्दभः' या लौकिक न्यायान्वये गिह्म होणारी 'एकदेशविकृतन्ययवन्'—परि. ३७-ही परिभाषा येथे लागू पडत नाही. ('शु' प्रत्ययांतील डकार उच्चारणार्थ

आहे हे पूर्वी सांगितलेच आहे त्यामुळे प्रकृत सूत्रातील 'सु' या शब्दाने 'सु = स्' या अपृक्त हल् प्रत्ययाचे ग्रहण होते हे एकदम लक्षात येऊ शकते पण या सूत्रात 'ति, सि' या ज्या शब्दाचे ग्रहण केले आहे त्याच्या सबधाने असे म्हणता येऊ शकत नाही 'ति, सि' या प्रत्ययातील इकाराचा 'इतश्च' सू. २२०७ या सूत्राने लोप होऊन 'त्, स्' असे जे विकृत रूप होते त्या रूपात एक मात्र नाहीशी होऊन अर्थमात्राच अवशिष्ट राहते व जेथे अर्थ किंवा अर्घ्याहून अधिक शब्दस्वरूप बदलून गेले आहे तरा ठिकाणी 'एकदेशविकृतमन्यवत्' ही परिभाषा लागत नसून 'स्थानिवदादेश' हे सूत्र लागू पडत असे परिभाषेन्दुशेखरात सांगितले असल्यामुळे, -पहा परिभाषे-न्दुशेखराचे मराठी भाषान्तर पान १३३-मनोरमंतील 'एकदेश-विकृतन्यायेन' या पदाचा 'स्थानिवद्भावेन' असा अर्थ करणे योग्य आहे असे शब्दरत्नकार म्हणतात 'ति, सि' हे अनेकाल् स्थानी असल्यामुळे, येथे 'अनल्विधौ' हा प्रतिषेध लागू पडत नाही व 'ति, सि' यातील अन्य इकाराचा लोप होऊन त्याचे 'त्, स्' असे जे विकृत रूप होते ते स्थानिवद्भावात 'ति, सि' व आहे असे मानता येते) 'हलिति प्रथमान्तेन सामानाधिकरण्यात्' असे जे मनोरमंत म्हटले आहे त्याचा भावार्थ हा आहे की, जरी 'तस्मादित्युत्तरस्य' असे सूत्र असल्यामुळे (या सूत्रातील 'उत्तरस्य' या पठघन्त पदाच्या आधारे 'सु ति सि अपृक्त हल्' या पदाचा 'सुतिसीनामपृक्तस्य हल' असा पठ्ठीविभवतीत विपरिणाम करून) पठघन्त अर्थ करता येऊ शकतो (व तरा अर्थ केल्याने, प्रकृत सूत्रात अनुवृत्त असलेल्या 'लोप' या पदाशी त्या पदांचा अन्वय होऊ शकतो) तरी, अनेक पदांच्या विभक्ति बदलण्यापेक्षा, म्हणजे 'मुतिसीनामपृक्तस्य हल लोपः स्यात्' असे विभक्तिविपरिणाम करून वाक्य तयार करण्यापेक्षा, प्रकृत सूत्रातील पदे जशीची तशीच कायम ठेवून, 'लोप' या प्रकृत सूत्रात अनुवृत्त होणाऱ्या आगतुक

पदाचें 'लुप्यते' असें अर्थान्तर करणें योग्य आहे. प्रकृत सूत्रांत 'सु, ति, सि' या प्रत्ययांचें ग्रहण केलें असल्यामुळें 'यस्मात्स विहितस्तदादेः' या (प्रत्ययग्रहणपरिभाषेंतील) तदादि अंशाची उपस्थिति होऊन व त्या तदादि अंशाचें 'हल्ङ्याब्भ्यः' हें विशेषण होऊन 'हल्ङ्यावन्तात्तदादेः परस्य' असा अर्थ होत असल्यामुळें व अशा रीतीनें ज्या प्रकृतीहून 'सु, ति, सि' हे प्रत्यय झाले आहेत त्या प्रकृतीचा आक्षेप होत असल्यामुळें आणि जेथें स्त्रीप्रत्यय उपसर्जन झाला आहे त्या ठिकाणीं तदादि नियम लागू पडत असल्यामुळें आणि 'अतिखट्वः' व 'निष्कौशाम्बिः' या उदाहरणांत ज्या प्रकृतीहून 'सु' प्रत्यय झाला आहे ती संपूर्ण प्रकृति आवन्त किंवा डीवन्त ठरत नसल्यामुळें, त्या दोन उदाहरणांत ('हल्ङ्याब्भ्यः' ही विहितपञ्चमी मानल्यानें देखील) कांहीं दोष येत नाही, म्हणजे 'सु' प्रत्ययाच्या लोपाची प्राप्तीच होत नाही, अशी कोणी शंका केल्यास, ती शंका मनांत धरून तिचें निवारण करण्याकरितां दीक्षितांनीं मनोरमैत 'अत एव बहुश्रेयसी-त्यत्र सुलोपः' असें म्हटलें आहे. ('अतिखट्वः, निष्कौशाम्बिः' या दोन्ही उदाहरणांत जो 'सु' प्रत्यय झाला आहे तो संपूर्ण सामासिक शब्दांहून झाला असून 'खट्वा' किंवा 'कौशाम्बी' या ड्यावन्त शब्दांहून झाला नसल्यामुळें, 'हल्ङ्याब्भ्यः' ही विहितपञ्चमी मानली तरी, त्या 'सु' प्रत्ययाचा प्रकृत सूत्रान्वयें लोप पावतच नाही व तीं रूपें सिद्ध होण्यांत कांहीं अडचण येत नाही हें जरी खरें आहे तरी, 'हल्ङ्याब्भ्यः' ही विहितपञ्चमी मानल्यानें, 'बहुश्रेयसी' हें इष्ट रूप सिद्ध होऊं शकत नाही; कारण या उदाहरणांत देखील 'श्रेयसी' या डीवन्त शब्दाहून 'सु' प्रत्यय झाला असून 'बहुश्रेयसी' या संपूर्ण सामासिक शब्दाहून तो प्रत्यय झाला आहे व या सामासिक अङ्गांतील 'श्रेयसी' हा डीप् प्रत्ययान्त चरमावयव उपसर्जन झाला असल्यामुळें, 'बहुश्रेयसी' हा संपूर्ण सामासिक शब्द डीप्प्रत्ययान्त अङ्ग मानता येत नाही व त्यामुळें

‘सु’ लोप न होण्याची आपत्ति येते. परंतु ‘हल्ङ्याब्य.’ ही विहितपञ्चमी न मानता परपञ्चमी मानल्याने ती आपत्ति टळते, कारण येथे ‘श्रेयसी’ या दीर्घ डीवन्त शब्दाच्या लगेच पुढे ‘सु’ प्रत्यय आला असल्यामुळे, त्या प्रत्ययाचा प्रकृत सूत्राने लोप होऊन ‘बहुश्रेयसी’ असे इष्ट रूप सिद्ध होते) ज्याप्रमाणे ‘टिड्ढाणञ्’ सू. ४७० या सूत्रातील ‘अण्’ इत्यादि प्रत्ययाचा ‘अणन्तात्’ अशा प्रकारे (प्रत्ययग्रहणपरिभाषान्वये) अर्थ केला जातो त्याचप्रमाणे, ‘बहुश्रेयसी’ हे रूप सिद्ध करण्याकरिता, प्रकृत सूत्रात निदिष्ट असलेल्या ‘डोप्, आप्’ या प्रत्ययांचा प्रत्ययग्रहणपरिभाषान्वये ‘इयन्त, आवन्त’ असा अर्थ करून व नंतर ‘येन विधिस्तदन्तस्य’ सू. २६ या सूत्रान्वये ‘इयन्त, आवन्त’ हे शब्द शब्दस्वरूपाचे विशेषण मानून, इयन्त, आवन्त शब्द ज्या शब्दस्वरूपाच्या अन्ती आहेत अशा शब्दस्वरूपाच्या लगेच पुढे असणाऱ्या ‘सु’ प्रत्ययाचा लोप होतो असा प्रकृत सूत्राचा अर्थ करणे आवश्यक आहे व तसा अर्थ केल्याने, ‘अतिखट्व, निष्कौशाम्बि’ या उदाहरणात दोष येतो, म्हणजे ‘सु’ लोप होण्याची आपत्ति येते असा दीक्षिताच्या म्हणण्याचा भावार्थ आहे. (‘अत्र प्रत्ययग्रहणपरिभाषयोक्त विशेष्यमादाय तदन्तविधौ, पुनर्येन विधि इति परिभाषया शब्दस्वरूपविशेष्यमादाय तदन्तविधिरिति योजना बोध्या । क्वचित्त्वेवमेव पाठ ।’ असे प्रकृत पक्तीसंबधाने भैरवीत म्हटले आहे व प्रकृत पक्तीचा अक्षरार्थ न करिता भैरवीला अनुसरून या पक्तीचा वरप्रमाणे अर्थ केला आहे प्रकृत सूत्राचा वर जसा अर्थ केला आहे तसा अर्थ केल्याने, ‘बहुश्रेयसी’ या शब्दस्वरूपात ‘श्रेयसी’ हा दीर्घ डीवन्त शब्द अन्ती असून त्यापुढे ‘सु’ प्रत्यय असल्यामुळे, त्या प्रत्ययाचा लोप होतो व ‘बहुश्रेयसी’ असे इष्ट रूप सिद्ध होते पण त्या अर्थान्वये ‘अतिखट्व, निष्कौशाम्बि’ या स्थली दोष येतो, कारण या दोन्ही शब्दस्वरूपात आवन्त व डीवन्त शब्द अन्ती असून त्याच्या पुढे ‘सु’ प्रत्यय आला असल्यामुळे, त्या प्रत्ययाचा लोप होण्याची आपत्ति

येते. तथापि प्रकृत सूत्रांत 'दीर्घात्' या पदाचें ग्रहण केलें असल्यामुळे व वरील दोन्ही उदाहरणांत आवन्त डीवन्त शब्द उपसर्जन झाल्याकारणानें 'गोस्त्रियोः' सू. ६५६ या सूत्रानें ऱ्हस्व झालें असल्यामुळे, ती आपत्ति टळते असा 'अत एव बहुश्रेयसीत्यत्र सुलोपः' असें जें दीक्षितांनीं मनोरमैत म्हटलें आहे त्याचा आशय आहे असें शब्दरत्नकार म्हणतात. 'अतिखट्वः, निष्कौशाम्बिः' या दोन्ही सामासिक शब्दांत—आवन्त व डीवन्त शब्द अनुक्रमें समासाचे चरमावयव आहेत असें जें वर म्हटलें आहे त्याचें कारण हें कीं, दीर्घ आवन्त व डीवन्त शब्दांचे जागीं 'गोस्त्रियोः' या सूत्रानें ऱ्हस्वकार्य झालें असल्यामुळे ते ऱ्हस्व झालेले शब्द दीर्घ शब्दच आहेत असें 'स्थानिवदादेशः' सू. ४९ या सूत्रानें स्थानिवद्भावातें मानतां येतें. येथे 'अनल्विधौ' हा प्रतिषेध आड येत नाही; कारण दीर्घ 'आ, ई' यांचे जागीं झालेले ऱ्हस्व 'अ, इ' हे वर्ण दीर्घच आहेत असें स्थानिवद्भावातें मानणें नसून, दीर्घान्त 'खट्वा, कौशम्बी' यांचे जागीं झालेले ऱ्हस्वान्त 'खट्व, कौशाम्बि' हे शब्द दीर्घान्तच आहेत असें स्थानिवद्भावातें मानणें आहे व तसें मानणें अल्विधि ठरत नसून अनल्विधि ठरतो हें उघड आहे. 'स्थानिवदादेशः' १-१-५६ या सूत्रावरील भाष्यांत 'इयावग्रहणेऽदीर्घः' हें वार्तिक पठित करून त्या वार्तिकाचें व्याख्यान करितांना भाष्यकारांनीं 'इयावग्रहणेऽदीर्घ आदेशो न स्थानिवदिति वक्तव्यम् । किं प्रयोजनम् ? । निष्कौशाम्बिः अतिखट्वः । इयावग्रहणेन ग्रहणात्सुलोपो मा भूदिति ।' असें म्हंटलें आहे. या भाष्याचा अर्थ हा आहे कीं, 'डी' आणि 'आप्' यांचें सूत्रांत ग्रहण करून त्यांना सांगितलेलें कार्य कर्तव्य असतां, त्यांचे जागीं झालेला ऱ्हस्व आदेश याला स्थानिवद्भाव होत नाही असें वचन पठित करणें आवश्यक आहे व तसें वचन पठित करण्याचें प्रयोजन हें कीं, 'निष्कौशाम्बिः, अतिखट्वः' या उदाहरणांमध्ये 'डी, आप्' यांचें जागीं 'गोस्त्रियोः' या सूत्रानें झालेला ऱ्हस्व आदेश स्थानिवद्भावातें दीर्घ 'डी' व 'आप्' च आहे असें मानलें असतां,

‘हल्ङ्याब्भ्य’ या सूत्राने जी ‘सु’ प्रत्ययाचा लोप होण्याची आपत्ति येते ती टळावी या भाष्यावरून हे स्पष्ट होते की, वरील दोन्ही उदाहरणात दीर्घाचे जागी झालेला ऱ्हस्व आदेश दीर्घच आहे असे स्थानिवद्भावाने मानता येते या भाष्यातील ‘अतिस्वट्व’ हे प्रतीक घेऊन उद्योतकारानी ‘न चात्र ऱ्हस्व आकारस्येति तद्गतमात्वमल्विधिरिति वाच्यम् । गोस्त्रियोरित्यस्य स्त्रीप्रत्यया-तान्तप्रातिपदिकान्त्यस्य ऱ्हस्व इत्यर्थ’ असे म्हटले आहे, व यावरून हा अल्विधि होत नाही हे स्पष्ट होते) वर सांगितल्या-प्रमाणे प्रकृत सूत्राचा अर्थ केल्याने, ‘माला’ इत्यादि स्थली व्यपदेशिवद्भावाने ‘सु’ लोपाची सिद्धि होते (‘माला’ या शब्दा-पूर्वी दुमरा कोणताहि शब्द नसल्यामुळे, ‘माला’ हे असे शब्दस्वरूप ठरत नाही की, ज्याच्या अन्ती ‘माला’ हा आवन्त शब्द आहे तरी पण ‘व्यपदेशिवदेकस्मिन्’—परि ३०—या परिभाषान्वये ‘माला’ हे मालान्त शब्दस्वरूप आहे असे व्यपदेशिवद्भावाने मानता येते आणि त्यामुळे प्रकृत सूत्राचा तदन्तविधीने जसा अर्थ वर केला आहे त्या अर्थान्वये देखील ‘माला’ या शब्दापुढील ‘सु’ प्रत्ययाचा प्रकृत सूत्राने लोप होण्यात काही अडचण येत नाही) ‘श्रविष्ठासु जात श्रविष्ठ’ इत्यादि स्थली तद्धित प्रत्ययाचा व स्त्रीप्रत्ययाचा लुक् झाला असता, ‘श्रविष्ठ’ इत्यादि शब्द प्रत्यय-लक्षणाने, म्हणजे स्थानिवद्भावाने, टावन्त आहेत असे मानल्याने जो अतिव्याप्तिरूप दोष येतो, म्हणजे ‘सु’ प्रत्ययाचा लोप होण्याची आपत्ति येते, त्या दोषाचे निवारण होण्याकरिता प्रकृत सूत्रात ‘दीर्घात्’ या पदाचे ग्रहण केले आहे हे देखील जाणावे (‘श्रविष्ठासु जात श्रविष्ठ’ या उदाहरणात ‘सन्धिवेलाच्चतु’ सू १३८७ या सूत्राने ‘नत्र जात’ या अर्थामध्ये जो ‘अण्’ प्रत्यय होतो त्याचा ‘श्रविष्ठाफल्गुन्यनुराधास्वाति’ सू १४०७ या सूत्राने लुक् झाल्यावर ‘लृक् तद्धितलृकि’ सू १४०८ या सूत्राने उपसर्जन स्त्रीप्रत्ययाचा देखील लुक् होऊन ‘श्रविष्ठ’ असे रूप होते या

‘श्रविष्ठ’ शब्दाहून ‘सु’ प्रत्यय केला असतां, ज्या ‘टाप्’ प्रत्ययाचा लुक् झाला आहे तो ‘टाप्’ प्रत्यय ‘प्रत्ययलोपे प्रत्यय-लक्षणम्’ सू. २६२ या सूत्रान्वये प्रत्ययलक्षणाने विद्यमान आहे असें मानल्यास, त्यापुढील ‘सु’ प्रत्ययाचा प्रकृत सूत्राने लोप होण्याची आपत्ति येते. परंतु प्रकृत सूत्रांत ‘दीर्घात्’ या पदाचे ग्रहण केलें असल्यामुळे व दीर्घां आबन्त ‘श्रविष्ठा’ हा शब्द ‘श्रविष्ठ’ असा न्हस्व अदन्त झाला असल्यामुळे, ती आपत्ति टळते व ‘श्रविष्ठः’ असें इष्ट रूप सिद्ध होतें आणि अशा रीतीनें देखील प्रकृत सूत्रातील ‘दीर्घात्’ या पदाचे ग्रहण चरितार्थ ठरतें असा शब्दरत्नकारांच्या म्हणण्याचा आशय आहे.)

मनोरमा—स्यादेतत् । गङ्गीयतेः क्विप् । गङ्गीः । इहेकारस्य स्थानीवद्भावेनाप्त्वादीर्घत्वाच्चातिव्याप्तिरिति चेत् । सत्यम् । डी ई, आ आप्, इति प्रश्लिष्य दीर्घग्रहणस्य प्रत्याख्यानान्न कश्चिद्दोषः । सुतिसीति किम् । भेत्ता तासेस्तकारस्य लोपो मा भूत् । न चैवमपि अभैत्सीत् इत्यादौ सिचो लोपापत्तिः । सुतिभ्यां साहचर्येण विभक्तेरेव ग्रहणात् । अपृक्तं किम् । भिनत्ति छिनत्तीति प्रत्युदाहरन्ति । तच्चिन्त्यम् । विशिष्टस्याहल्त्वात् । सुतिसीनां हलिति क्लिष्टं व्याख्यायातिप्रसङ्गापादनस्यानुचितत्वात् । यदप्याहुः—सुरां सुनोतीति सुरासुत तमाचष्टे सुरासयति ततः क्विप् सुराः सुरासौ सुरासः । इह सुनोतेरवयवस्य सस्य लोपं व्यावर्तयितुं अपृक्तग्रहणमिति । तदपि न । परस्परसाहचर्येण सुतिसीनां विभक्तिनामेव ग्रहणात् । अन्यथा सिचो लोपापत्तेरुक्तत्वात् । प्रत्ययाप्रत्यययोः प्रत्ययस्यैव ग्रहणाच्च । हल् किम् । विभेद ।

‘गङ्गीय’ या क्यजन्त नामधातूहून क्विप् प्रत्यय केल्यावर ‘गङ्गी’ असें जे रूप होतें त्यातील ईकार हा स्थानिवद्भावाने ‘आप्’च आहे असें मानलें असतां, तो दीर्घ देखील असल्यामुळे, येथे अतिव्याप्तिरूप दोष येतो, न्हणजे ‘गङ्गी’ शब्दाहून ‘सु’ प्रत्यय

केला असता त्या 'सु' प्रत्ययाचा लोप होण्याची आपत्ति येते व 'गङ्गीः' असे इष्ट रूप सिद्ध होऊ शकत नाही, अशी कोणी शका केल्यास, ती शका यथार्थ आहे. पण प्रकृत सूत्रातील 'ड्याप्' या पदात 'डो ई, आ आप्' असा प्रश्लेष करून 'दीर्घात्' या पदाचे प्रत्याख्यान केल्याने काही दोष येत नाही. ('गङ्गाम्निवाचरति गङ्गीयति' या स्थली 'उपमानादाचारे' सू. २६६४ या सूत्राने 'गङ्गा' शब्दाहून 'व्यच् = य' प्रत्यय करून व 'व्यचि च' सू. २६५८ या सूत्राने 'गङ्गा' यातील आकाराचा ईकार करून 'गङ्गीय' असा जो व्यजन्त शब्द होतो त्याला 'सनाद्यन्ता घातन्.' सू. २३०४ या सूत्राने धातुसज्ञा होने या नामधातूहून 'क्विप् च' सू. २९८३ या सूत्राने क्विप् प्रत्यय केला असता, 'अतो लोपः' सू. २३०८ या सूत्राने 'य' यातील अन्त्य अकाराचा लोप होऊन व 'लोपो व्योर्बलि' सू. ८७३ या सूत्राने अवशिष्ट यकाराचा लोप होऊन आणि 'वेरपृक्तस्य' सू. ३७५ या सूत्राने 'क्विप् = व्' या अपृक्त प्रत्ययाचा लोप होऊन 'गङ्गी' असे कृदन्त प्रातिपदिक होते. या प्रातिपदिकाहून 'सु' प्रत्यय केल्यास, शकाकार असे म्हणतो की, 'आप्'चे जागी झालेला ईकार स्थानिवद्भावाने 'आप्'च आहे असे मानता येत असल्यामुळे व तो दीर्घहि असल्यामुळे, म्हणजे 'गङ्गी' हा दीर्घ ईदन्त शब्द 'गङ्गा' असा दीर्घ आवन्त शब्द आहे असे स्थानिवद्भावाने मानता येत असल्यामुळे व असा स्थानिवद्भाव करणे हा अल्विधि ठरत नसल्यामुळे, प्रकृत सूत्राने 'सु' प्रत्ययाचा लोप होण्याची व 'गङ्गी.' असे इष्ट रूप सिद्ध न होता 'गङ्गी' असे प्रथमेच्या एक्वचनाचे अनिष्ट रूप होण्याची आपत्ति येते या शकेवर दीक्षित असे उत्तर देतात की, ही शका योग्य आहे व शकाकाराने दाखविलेली आपत्ति टाळण्याकरिता प्रकृत सूत्रातील 'ड्याप्' या पदात 'डो ई, आ आप्' असा प्रश्लेष करावा आणि असा प्रश्लेष केल्याने सूत्रार्थ असा होतो की, जेथे 'आप्' आकाररूपाने विद्यमान असतो व 'डोप्' 'ई' या

रूपानें विद्यमान असतो तशाच स्थलीं त्या 'आप्' व 'ङीप्' पुढील 'सु' प्रत्ययाचा लोप होतो. असें मानलें असतां, प्रकृत सूत्रांत 'दीर्घात्' या पदाचें ग्रहण करण्याची कांहींच गरज राहत नाही. 'गङ्गी सु' या वरील उदाहरणांत 'गङ्गा' यांतील 'आप्' आकार-रूपानें विद्यमान नसून त्याचें 'ई' असें रूपान्तर झालें असल्यामुळें व अशा रीतीनें 'सु' प्रत्यय 'आरूप आप्' च्या पुढें येत नसल्यामुळें, वरील अर्थान्वये त्याचा लोप होत नाही व 'गङ्गीः' असें इष्ट रूप सिद्ध होतें. 'स्थानिवदादेशः' या सूत्रावरील भाष्यांत 'ङ्यावग्रहणेऽदीर्घः' हें वार्तिक पठित करून भाष्यकार म्हणतात— 'ङ्यावग्रहणेऽदीर्घ आदेशो न स्थानिवदिति वक्तव्यम् । किं प्रयोजनम् ? । निष्कौशाम्बिः अतिखट्वः । ङ्यावग्रहणेन ग्रहणात्सु-लोपो मा भूदिति । ननु च दीर्घादित्युच्यते । तन्न वक्तव्यं भवति । किं पुनरत्र ज्यायः । स्थानिवत्प्रतिषेध एव ज्यायान् तत्तर्हि वक्तव्यम् ? । न वक्तव्यम् । प्रहिलष्टनिर्देशात्सिद्धम् । प्रहिलष्ट-निर्देशोऽयम् । ङी ई ईकारान्तात्, आ आप् आकारान्तादिति ।' या भाष्याच्या वन्याच भागाचा अर्थ पूर्वी सांगितलाच आहे. या भाष्याच्या आधारेच दीक्षितांनीं मनोरमेतील प्रकृत पंक्ति लिहिली आहे. 'गङ्गी सु' या स्थलीं पञ्चमीसमासपक्ष मानल्यास, 'गङ्गीय' यांतील ज्या अन्त्य अकाराचा 'अतो लोपः' या सूत्रानें लोप झाला आहे त्या पुढील 'सु' प्रत्ययाचा प्रकृत सूत्रानें लोप कर्तव्य असतां, 'अचः परस्मिन्' सू. ५० या सूत्रानें अकारलोपाचे ठिकाणीं स्थानिवद्भाव मानतां येतो व तसें मानलें असतां स्थानिवद्भावानें आवन्त ठरणारें अङ्ग व 'सु' प्रत्यय या दोहोंमध्ये अकाराचें व्यवधान आहे असें मानतां येत असल्यामुळें 'सु' लोप होण्याची आपत्ति टळते असें कोणी म्हटल्यास, त्याला उत्तर हें आहे कीं, पञ्चमी-समासपक्ष अनित्य असल्यामुळें त्याचा स्वीकार न केल्यानें, वरील आपत्ति कायम राहतेच. म्हणून त्या आपत्तीचें निवारण करण्या-करितां दीक्षितांनीं भाष्यानुसार जो प्रदलेप मुचयिला आहे तो

वेल्यानें सर्वं इष्ट रूपांची सिद्धि होते व प्रकृत सूत्रांतून 'दीर्घात्' हे पद देखील गाळतां येते आणि तसे करण्यात लाघव आहे हे उघड आहे.) प्रकृत सूत्रात 'सु ति सि' याचे ग्रहण अशाकरिता केले आहे की, 'भेत्ता' या स्थली 'तास्' या विकरणातील तकाराचा लोप न व्हावा. ('भिद्' धातूचे लुटाचे प्रथमपुरुषाचे एकवचनाचे रूप करिताना 'स्यतासी लृलुटोः' सू. २१८६ या सूत्रानें 'तास्' हे विकरण होऊन 'भिद् ताम् तिप्' अशी स्थिति झाली असता, 'पुगन्तलघूपधस्य च' सू. २१८९ या सूत्रानें 'भिद्' यातील उपधा भूत इकाराचा गुण होऊन व 'लुटः प्रथमस्य डारौरसः' सू. २१८८ या सूत्रानें 'तिप्' प्रत्ययाचे जागी 'डा=आ' असा आदेश होऊन आणि 'डा' हा प्रत्यय डित् असल्यामुळे 'अभस्यापि टेलोपो डिति' या वचनान्वयें 'तास्' यातील 'आस्' या टिचा लोप होऊन 'भेद् त् आ' अशी स्थिति होते. येथें 'तास्' या विकरणाचा जो अवशिष्ट तकार तो 'भेद्' या हलन्त अङ्गापुढें आला असून देखील त्याचा प्रकृत सूत्रानें लोप होत नाही; कारण तो 'ति' प्रत्ययाचा तकार नसून 'तास्' या विकरणाचा तकार आहे. प्रकृत सूत्रात 'ति' चे ग्रहण केले नसते तर, त्या तकाराचा लोप होण्याची आपत्ति आली असती) प्रकृत सूत्रात 'सु ति सि' याचे ग्रहण केले असून देखील 'अभैत्सीत्' इत्यादि स्थली 'सिच्=स्' चा लोप होण्याची आपत्ति येते असे कोणी म्हटल्यास, ते म्हणणे बरोबर नाही, कारण 'सि' ला 'सु, ति' याचे साहचर्य असल्यामुळे 'सि' नें विभक्ति-प्रत्ययाचेच ग्रहण करता येते. ('भिद्' धातूचे लुटाचे प्रथमपुरुषाचे एकवचनाचे रूप करिताना 'च्ले सिच्' सू. २२२२ या सूत्रानें 'च्लि' चे जागी 'सिच् = स्' हा आदेश होऊन 'अ भिद् सिच् तिप्' अशी स्थिति झाली असता, 'वदव्रजहलन्तस्याचः' सू. २२६७ या सूत्रानें हलन्तलक्षणा वृद्धि होऊन व 'इतश्च' सू. २२०७ या सूत्रानें 'ति' प्रत्ययातील इकाराचा लोप होऊन व 'अस्तिसिचोऽ-पृक्ते' सू. २२२५ या सूत्रानें तकाराला ईडागम होऊन आणि

‘खरि च’ सू. १२१ या सूत्राने ‘भिद्’ घातूतील दकाराचा तकार होऊन ‘अभैत् स् ईत्’ अशी स्थिति होते. या स्थितीत ‘अभैत्’ या हलन्त अङ्गापुढे सकार येतो. पण तो ‘सि’ या विभक्तिप्रत्ययाचा सकार नसून ‘सिच्’ या विकरणाचा सकार असल्यामुळे, त्याचा प्रकृत सूत्राने लोप होत नाही व ‘अभैत्सीत्’ असे इष्टरूप सिद्ध होते. येथे हे लक्षांत ठेवावे की, ‘विभक्ति इच्’ सू. १८४ या सूत्रान्वये ‘सुप्’ व ‘तिङ्’ प्रत्यय यांनाच विभक्तिसंज्ञा होत असून ‘तास्, सिच्’ इत्यादि विकरणांना ती संज्ञा होत नाही. प्रकृत सूत्रांतील ‘सि’ ने ‘सिच्’ च्या सकाराचे ग्रहण करता येत नाही. याचे कारण हे की, या सूत्रांत निर्दिष्ट असलेल्या त्या ‘सि’ ला ‘सु’ व ‘ति’ या विभक्तिप्रत्ययांचे साहचर्य आहे व ‘सहचरितासहचरितयोः सहचरितस्यैव ग्रहणम्’ परि. ११२-हान्याय असल्यामुळे, ‘सि’ ने विभक्तिप्रत्यय नसलेल्या ‘सिच्’ च्या सकाराचे ग्रहण न होता ‘सि’ या विभक्तिप्रत्ययाच्याच सकाराचे ग्रहण होते.) प्रकृत सूत्रांत ‘अपृक्तम्’ हे पद घालण्याचे प्रयोजन सांगतांना प्रकाशकारांनी ‘भिनत्ति, छिनत्ति’ ही प्रत्युदाहरणे दिली आहेत. पण ही प्रत्युदाहरणे बरोबर नाहीत; कारण या दोन उदाहरणांत जो इकारसहित तकार, म्हणजे ‘ति’ प्रत्यय, आहे त्याला हल् म्हणता येत नाही. ‘सु ति सि’ यांच्या हल्चा लोप होतो असे विलुप्त व्याख्यान करून ‘भिनत्ति, छिनत्ति’ या उदाहरणांत तकारलोपाची आपत्ति दाखविणे (व अशा रीतीने ‘अपृक्तम्’ या पदाची चरितार्थता सिद्ध करणे) अयोग्य आहे. (प्रकृत सूत्रांतील ‘सुत्तिसि’ हे समाहारद्वन्द्वाचे सामासिकं प्रथमान्त पद असून त्याचे ‘अपृक्तं हल्’ या प्रथमान्त पदाशी सामानाधिकरण्य आहे. असे असून देखील ‘सुत्तिसि’ हे पद पळी मानून ‘सुत्तिसी-नामपृक्तं हल्’ असा वैयधिकरण्याने अन्वय करणे हे ‘सम्भवति सामानाधिकरण्ये वैयधिकरण्यमन्यायम्’, या न्यायाच्या विरुद्ध आहे असा दीक्षितांच्या म्हणण्याचा आशय आहे. ‘भिनत्ति, छिनत्ति’ या

उदाहरणात् 'भिनत्, छिनत्' या हलन्त अङ्गापुढे 'ति' हा समुदायरूप प्रत्यय असून केवळ हल् नसल्यामुळे, त्या प्रत्ययातील तकाराचा प्रकृत सूत्राने लोप पावतच नाही आणि म्हणून ती दोन उदाहरणे योग्य प्रत्युदाहरणे ठरत नाहीत असे दीक्षिताचे म्हणणे आहे) प्रकाशकार असेहि म्हणतात की, 'सुरा मुनोतीति सुरामुत् तमाचष्टे सुरासयति' याहून विवप् प्रत्यय केला असता, 'सुराः सुरासो सुरासः' अशी प्रथमेची रूपे होतात व येथे 'सुरास्' या शब्दामध्ये जो अन्त्य सकार 'सु' धातूचा अवयव आहे त्याचा लोप न व्हावा याकरिता देखील प्रकृत सूत्रात 'अपूषतम्' या पदाचे ग्रहण केले आहे. पण हे म्हणणे देखील बरोबर नाही; कारण 'सु ति सि' याच्या परस्परसाहचर्यामुळे, 'सु ति ति' या शब्दांनी त्या विभक्तिप्रत्ययाचेच ग्रहण होते. तसे न मानल्यास 'सिच् = स्' चा लोप होण्याची आपत्ति येते हे बर सांगितलेच आहे आणि असे की, 'प्रत्ययाप्रत्यययोः प्रत्ययस्यैव ग्रहणम्'—परि. १११— या परिभाषान्वये 'सु ति सि' या शब्दांनी प्रत्ययाचेच ग्रहण करता येते ('सुरा मुनोतीति सुरामुत्' या स्थली 'सु' धातूहून विवप् प्रत्यय केला असता, 'ःह्रस्वस्य पिति वृति तुष्' सू. २८५८ या सूत्राने ःह्रस्व 'सु' टा तुगागम झाला आहे. प्रातिपदिकादात्वर्थे बहुलमिष्ठवच्च' या गणसूत्रान्वये 'सुरामुत्' या प्रातिपदिकाहून 'तमाचष्टे' या अर्थामध्ये 'णिच्' प्रत्यय केल्यास, इष्ठवद्ग्राधाने टिलोप होऊन 'सुरासि' असे णिजन्त रूप होते या णिजन्त धातूहून 'विवप् च' सू. २९८३ या सूत्राने विवप् प्रत्यय केल्यास, 'वेरनिटि' या सूत्राने 'सुराणि' यातील 'णि=इ' चा लोप होऊन य 'वेरपूषतस्य' सू ३७५ या सूत्राने 'विवप्=ष्' या अपूषत प्रत्ययाचा लोप होऊन 'सुराम्' असे वृदन्त प्रातिपदिक होते या हलन्त प्रातिपदिकाहून प्रथमेच्या एववचनाचा 'सु' प्रत्यय केला असता, प्रकृत सूत्राने त्या प्रत्ययाचा लोप होऊन 'सुराम' असे जे प्रथमेच्या एववचनाचे रूप होते त्यास 'सुरा' या आवभ्यापुढे सकार अगत्यामुळे

त्या सकाराचा प्रकृत सूत्रानें लोप कां होऊं नये अशीं शंका उपस्थित करून प्रकाशकार असें उत्तर देतात कीं, 'अपृक्त एकाल् प्रत्ययः' सू. २५१ या सूत्रानें एकाल् प्रत्ययाला अपृक्त ही संज्ञा असल्यामुळे आणि 'सुरास्' या स्थलीं जो अन्त्य सकार आहे तो 'सु' धातूचा सकार असून अपृक्त प्रत्यय नसल्यामुळे, प्रकृत सूत्रांतील 'अपृक्तम्' या पदानें त्या सकाराचें ग्रहण होत नाही व त्यामुळे त्या सकाराचा लोप होत नाही आणि अशा रीतीनें 'अपृक्तम्' या पदाचें ग्रहण चरितार्थ ठरतें. यावर दीक्षित असें उत्तर देतात कीं, साहचर्यन्याय-परि. ११२-असल्यामुळे, 'सु ति सि' यांच्या परस्परसाहचर्यानें विभक्तिप्रत्ययांचेंच ग्रहण होतें आणि त्यामुळे 'सुरास्' यांतील अन्त्य सकार 'सु' धातूचा सकार असून 'सु' या विभक्तिप्रत्ययाचा सकार नसल्यामुळे, प्रकृत सूत्रानें त्याच्या लोपाची प्राप्तीच होत नाही. दुसरें असें कीं, प्रकृत सूत्रांत निर्दिष्ट असलेल्या, 'सु' नें विभक्तिप्रत्ययांतील सकाराचेंच ग्रहण न करितां इतर सकाराचें देखील ग्रहण केलें तर, पूर्वी सांगितल्या-प्रमाणें, 'अभैत्सीत्' इत्यादि स्थलीं 'सिच् = स्' चा लोप होण्याची व इष्ट रूप सिद्ध न होण्याची आपत्ति येते. तिसरें असें कीं, सूत्रांत जर एखादा असा शब्द उच्चारला असेल कीं, जो प्रत्ययाचा व तसेंच प्रत्ययभिन्नाचा वाचक आहे, तर तथा ठिकाणीं त्या शब्दानें प्रत्ययाचेंच ग्रहण करावें व प्रत्ययभिन्नाचें ग्रहण करूं नये या अर्थाची 'प्रत्ययाप्रत्यययोः प्रत्ययरथैव ग्रहणम्' ही परिभाषा असल्यामुळे, प्रकृत सूत्रांतील 'सु' या शब्दानें प्रत्ययाचेंच ग्रहण करतां येतें व 'सुरान्' यांतील अन्त्य सकार वर सांगितल्या-प्रमाणें प्रत्ययाचा सकार नसल्यामुळे, तो जरी 'सुरा' या भाष्य शब्दापुढे आहे तरी, त्याचा प्रकृत सूत्रानें लोप घातलाच जाई. प्रकृत 'सुरान्' हे 'अपृक्तम्' या पदानें योग्य प्रत्यया-पदल ठरव जाई असा दीक्षितांच्या ग्रहणण्याचा आशय आहे.) प्रकृत सूत्रानें इतिथ 'इत्' पदानें ग्रहण अशाकरितां येतें आहे

की, 'बिभेद' या उदाहरणातील अन्त्य अकाराचा लोप होण्याची आपत्ति न यावी. ('भिदिर्' या रूधादिगणातील धातूचे लिटाचे परस्मैपदाचे प्रथम पुरुषाच्या एकवचनाचे रूप करिताना 'तिप्' प्रत्ययाचे जागी 'परस्मैपदाना णलतुस्' सू. २१७३ या सूत्राने 'णल् = अ' असा आदेश होऊन व उपधागुण व अभ्यासकार्ये होऊन 'बिभेद् अ' अशी स्थिति झाली असता, 'बिभेद्' या हलन्त अङ्गापुढे 'णल् = अ' हा 'अपृक्त एकाल् प्रत्यय' सू. २५१ या सूत्रान्वये अपृक्त ठरणारा प्रत्यय येतो. प्रकृत सूत्रात जर द्वितीय 'हल्' पदाचे ग्रहण नसते तर, त्या 'अ' चा लोप होण्याची आपत्ति आली असती. पण तो अपृक्त हल् नसून अच् असल्यामुळे, त्याचा लोप होण्याची आपत्ति टळते व अशा रीतीने प्रकृत सूत्रातील द्वितीय 'हल्' पदाचे ग्रहण चरितार्थ ठरते.)

शब्दरत्न—अतिव्याप्तिरिति । अस्य स्त्री ई देवदत्तस्य ई देवदत्तेरित्याबावपि तेति बोध्यम् । प्रत्याख्यानाविति । दीर्घग्रहणे-नोपस्थितत्वादीकाररूपस्यैव दीर्घस्य ग्रहणाच्चेत्यपि बोध्यम् । सुरासयतीति । न च "णौ चडि" इति सूत्रस्यभाष्यप्रामाण्येन इदुपधेभ्यो णिज्जास्तोति सिद्धान्तात्कथमत्र णिजिति वाच्यम् । तद्भाष्यस्य तेषां लुडि प्रयोगाभावकल्पनेनोपपत्तेः सर्वथा तदभाव-कल्पनमप्रामाणिकमित्यभिमानात् । ग्रहणाच्चेति । साधनानासिको-धारपाठाच्चेत्यपि बोध्यम् । एव चापृक्तग्रहणं चिन्त्यप्रयोजनम् । यस्तुतो गङ्गीः सुरा इत्यादेरभिधाने दृढ मान चिन्त्यम् ।

मनोरमेत 'गङ्गीयते क्विप् । गङ्गी' असे जे अतिव्याप्तीचे उदाहरण दिले आहे त्याखेरीज 'अस्य स्त्री ई देवदत्तस्य ई देवदत्तेः' इत्यादि उदाहरणात देखील अतिव्याप्तिरूप दोष येतो हे जाणावे. ('अस्य स्त्री ई' या स्थली 'पुयोगादास्यायाम्' सू. ५०४ या सूत्राने, कोणत्या तरी पुरुषाच्या नावाच्या बोधक किंवा विष्णु-वाचक 'अ' या प्रातिपदिकाला 'डीप्' प्रत्यय होऊन व

‘यस्येति च’ सू. ३११ या सूत्राने ‘अ’ वा लीप होऊन ‘ई’ असें रूप होतें. ‘देवदत्तस्य ई देवदत्ते’ या स्थलीं ‘आद्गुणः’ या सूत्राने गुणरूप एकादेश केल्याने ‘देवदत्ते’ असें जें एदन्त सामासिक प्रातिपदिक होतें त्याहून ‘सु’ प्रत्यय केला असतां, त्या उदाहरणांत गुणरूप एकादेश ‘ए’ हा पूर्वान्तवद्भावाने ‘ङी = ई’ च आहे असें मानतां येतें तरी, ‘देवदत्ते’ या शब्दस्वरूपाच्या अन्तीं ‘ङीप्’ हा ईकाररूपाने कायम राहत नसून त्याचें ‘ए’ असें रूपान्तर होत असल्यामुळे व तो ‘ए’ दीर्घ वर्ण आहे तरी, तो दीर्घ ‘ङी = ई’ वर्ण नसल्यामुळे, त्यापुढील ‘सु’ प्रत्ययाचा प्रकृत सूत्राने लोप होत नाही व त्या ‘सु’ प्रत्ययाचें रुत्व व विसर्ग होऊन ‘देवदत्तेः’ असें प्रथमेच्या एकावचनाचें इष्ट रूप सिद्ध होतें, आणि अशा प्रकारचीं इष्ट रूपें सिद्ध होणें हें देखील भाष्यांत व मनोरमेत सुचविलेल्या ‘ङ्याप्’ यांतील प्रश्लेषाचें फल मानतां येतें असें शब्दत्तकार म्हणतात.) ‘दीर्घग्रहणस्य प्रत्याख्यात्ताच् कश्चिद्दोषः’ असें जें मनोरमेत म्हटलें आहे त्या-खेरीज असें देखील म्हणतां येतें कीं, प्रकृत सूत्रांतील ‘ङ्याप्’ या पदामध्ये जें दीर्घ ‘ङी = ई’ चें व ‘आप् = आ’ चें ग्रहण केलें आहे त्यामुळे दीर्घ ईकाराची व आकाराची उपस्थिति होत असल्यामुळे, तथा दीर्घ (आकाराचें व) ईकाराचेंच (प्रत्यासत्तिन्यायाने) ग्रहण करतां येतें आणि त्यामुळे देखील कांहीं दोष येत नाही हें जाणावें. (मात्रांम ‘ङ्याप्’ या पदाने ‘ङी’ रूप जो ईकार व ‘आप्’ रूप जो आकार यांची प्रथम उपस्थिति होत असल्यामुळे, तथाच दीर्घ ईकार कित्या आकार ज्या शब्दस्वरूपाच्या अन्तीं आहे व त्या दीर्घ ईकाराचें कित्या आकाराने रूपान्तर शकें नाहीं तथाच शब्दस्वरूपापुढील ‘सु’ प्रत्ययाचा प्रकृत सूत्राने लोप होतो. ‘गङ्गीः’ या शब्दस्वरूपांत आदन्त शब्दस्वरूपाचे ईदन्त शब्दस्वरूपासमर्थें रूपान्तर शकें असून व ‘आ’ हा आप् रूपाने कायम असून ईकाररूपाने रूपान्तर घापला आहे. त्यामुळे ‘गङ्गी’ या प्रातिपदिकापुढील ‘सु’ प्रत्ययाचा लोप न होवो त्यानें

रुत्व व विसर्ग होऊन 'गङ्गीः' असे रूप होते. त्याचप्रमाणे 'देवदत्ते' या उदाहरणात जो 'डो=ई' प्रथम उपस्थित आहे तो सामासिक शब्दस्वरूपाच्या अन्ती ईकाररूपाने कायम राहत नसून गुणरूप एकादेशाने त्याचे 'ए' असे रूपान्तर होत असल्यामुळे, त्यापुढील 'सु' प्रत्ययाचा देखील वर सांगितल्याप्रमाणे लोप होऊ शकत नाही.) ज्या शब्दस्वरूपाच्या उपधेत ईकार किंवा उकार आहे त्याहून 'णिच्' प्रत्यय होत नाही असा सिद्धान्त 'णोचड्युपघाया न्हस्व.' सू ७-४-१ या सूत्रावरील प्रमाणभूत भाष्यावरून निघत असल्यामुळे (व 'सुरासुत्' या शब्दात उपधेमध्ये उकार असल्यामुळे, 'तमाचष्टे' या अर्थामध्ये) 'सुरासुत्' या शब्दाहून 'णिच्' प्रत्यय होऊ शकत नाही अशी कोणी शका केल्यास, ती शका बरोबर नाही; कारण ज्याच्या उपधेत न्हस्व इकार किंवा उकार आहे अशा इदुदुपध शब्दाहून ('तमाचष्टे' या अर्थामध्ये) णिच् केल्यास तशा णिजन्त घातूचे लुडाचे रूप होत नाही असे मानल्याने त्या भाष्याची उपपत्ति लागू शकत असल्यामुळे, त्या भाष्याच्या आधारे इदुदुपध शब्दाहून णिच् प्रत्यय मुळीच होत नाही हे मानणे प्रमाणास धरून नाही, म्हणजे तसे मानण्यास काही प्रमाण नाही व तसे मानणे अयोग्य आहे, असे मानून प्रकाशकारांनी 'सुरासुत्' या उदुपध शब्दाहून णिच् प्रत्यय केला आहे. (त्या भाष्यात भाष्यकारांनी 'नास्लोपि' सू २५७२ या सूत्रातील 'बक्' प्रत्याहाराचा निर्देश 'वृद्धेलोपो-वलीयान्' या सिद्धान्ताचा शापक मानला आहे आणि कैयटाचे असे म्हणणे आहे की, इदुदुपध शब्दाहून णिच् प्रत्यय मुळीच होत नाही असे मानले तरच भाष्यकारांनी दिलेले शापक समजून ठरने आणि म्हणून त्या भाष्यावरील वृत्तीत कैयटाने 'अनभिधानाण्यत्र नास्तीति भाष्यकारस्याऽभिधाय' असे म्हटले आहे. शब्दरत्नकार म्हणतात की, कैयटाचे हे म्हणणे प्रकाशकारांना मान्य नाही व प्रकाशकारांचे मत असे आहे की, इदुदुपध प्रातिपदिकाहून 'तमाचष्टे' या अर्थामध्ये णिच् प्रत्यय होण्याचे अभिधान नाही असे नसून, तथा

णिजन्त नामधातूचें लुडाचें रूप होण्याचें वास्तविक अभिधान नाही असा भाष्यकारांच्या म्हणण्याचा आशय आहे आणि त्यांचें असें मत असल्यामुळे, त्यांनीं 'सुरासुत्' या शब्दामध्ये उकार उपघेत असून देखील त्या शब्दाहून णिच् व नंतर क्विप् प्रत्यय केला आहे. उद्योतकारांनीं त्या भाष्याच्या वृत्तींत 'लुङ्येवैषामन्तभिधान-मित्यन्ये' जें असें म्हटलें आहे तें बहुधा प्रकाशकारांच्या मताला अनुलक्षून म्हटलें आहे. सारांश इदुदुपघ प्रातिपदिकाहून णिच् प्रत्यय होऊं शकतो; पण तशा णिजन्त नामधातूचा लुडामध्ये प्रयोग होत नाही असा प्रकाशकारांच्या मते भाष्यकारीय सिद्धान्त असल्यामुळे, ते कैयटाचें म्हणणें अप्रमाण मानतात असा शब्दरत्नकारांच्या म्हणण्याचा आशय आहे. या पंक्तींत 'इत्य-भिमानात्' हीं अरुचिप्रदर्शक पदे घातलीं असल्यामुळे, शब्दरत्न-कारांना प्रकाशकारांचें मत मान्य नसून कैयटाचेंच मत मान्य आहे हें ध्वनित होतें आणि त्यांनीं 'वस्तुतो... दृढं मानं चिन्त्यम्' या पुढील पंक्तींत आपलें मत व्यक्त केले आहे.) 'प्रत्ययाप्रत्यययोः प्रत्यय-स्यैव ग्रहणाच्च' असें ('सुरास्' या स्वलीं 'सुरा' या आवन्त शब्दापुढील सकाराचा प्रकृत सूत्रानें लोप होत नाही याचें) जें मनोरमैत कारण दिलें आहे त्याखेरीज 'सावनुनासिकोकार-पाठाच्च', म्हणजे 'नु' या विभक्तिप्रत्ययांत 'उ' हा अनुनासिकरूपानें पठित आहे, हें देखील कारण देतां येतें हें जाणावें. (प्रथमेच्या एकवचनाच्या 'नु' प्रत्ययांत 'उ' हा अनुनासिकरूपानें पठित असल्यामुळे, त्याचा 'उपदेशेऽजनुनासिक एत्' सू. ३ या सूत्रानें एत्संज्ञा होऊन, 'सस्य लोपः' सू. ६२ या सूत्रानें त्याचा लोप होतो व त्या 'नु' प्रत्ययानेंच प्रकृत सूत्रांत ग्रहण केले आहे. त्यामुळे तथा 'नु' प्रत्ययाने 'नु' धातूतील सकाराचें ग्रहण होऊं शकत नाही; कारण 'नु' धातूतील उकार अनुनासिकरूपानें पठित नाही व उपदेशक नाही. म्हणून 'नु' धातूतील सकार जो 'सुरास्' या उदाहरणांत 'सुरा' या आवन्त शब्दापुढे आला आहे तो 'नु'

प्रत्ययाचा सकार नसल्यामुळे त्याचा प्रकृत सूत्राने लोप होऊं शकत नाही असे जें मनोरमेत कारण दिले आहे त्याखेरीज असेहि कारण देता येते की, ज्या 'सु' मधील उकार अनुनासिक व इत्संज्ञक आहे तशा 'सु' चा तो सकार अवयव नसल्यामुळे त्याचा प्रकृत सूत्राने लोप होऊं शकत नाही असे शब्दरत्नकार म्हणतात.) सारांश प्रकृत सूत्रात 'अपृक्तम्' हे जें पद घातले आहे त्याचे प्रयोजन चिन्त्य आहे, म्हणजे ते पद निष्प्रयोजनक व व्यर्थ असून त्याचे प्रत्याख्यान करता येते (कारण 'ति सि' या प्रकृत सूत्रात निर्दिष्ट असलेल्या प्रत्ययाच्या साहचर्याने 'सु' प्रत्ययाचेच ग्रहण होऊं शकत असल्यामुळे व 'सु' घातूच्या सकाराचे वर सांगितलेल्या कारणामुळे ग्रहण होऊं शकत नसल्यामुळे, प्रकृत सूत्रातून 'अपृक्तम्' हे पद गाळले तरी काही दोष उद्भवत नाही.) वास्तविक 'गङ्गीः, सुराः' इत्यादि प्रयोग भाषेत होतात असे मानण्यास कोणतेहि सवळ प्रमाण नाही (आणि म्हणून तशा रूपांची सिद्धि करण्याची खटपट करणे व्यर्थ आहे.)

मनोरमा- ननु प्रथमहल्ग्रहणं व्यर्थम् । हलन्तात्परेषां संयोगान्तलोपसम्भवात् । अप्राहुः -

संयोगान्तस्य लोपे हि नलोपादिर्न सिध्यति ।

रात्तु तेनैव लोपः स्याद्वलस्तस्माद्विधीयते ॥

तथा हि । सखेत्यत्र नलोपो न स्यात् संयोगान्तलोपस्यासिद्धत्वात् । स्यादेतत् । संयोगान्तलोपो नासिद्धः । "न द्विसम्बुद्धयोः" इति सूत्रे संबुद्धिग्रहणाज्जापकात् । न चैवं गोमानित्यादावपि नलोपापत्तिः जापकस्य विशेषविषयत्वात् । यत्र हि नकारविभक्त्योरानन्तर्यन्तर्नैव सिद्धत्वं ध्यास्यानात् । यत्वाहुः—हे प्रह्लादिति नपुंसकार्यस्याद् नंतज्जापकमिती । तत्र । लुका लुप्ते प्रत्ययलक्षणाभावेन "संबुद्धौ वा नपुंसकानाम्—" इत्यस्यावश्यतया च संबुद्धिग्रहणस्य नपुंसरविषयत्वासम्भवेनोरतज्जापकस्य सुस्यत्वात् । तस्मात्प्रलोपो न प्रयोजनमिति चेत् । इह तर्हि अभिनोऽप्रेत्यत्र रोदत्वं न

स्यात् । तदिदमुक्तं नलोपादिरिति । तथा अविभर्भवान् इत्यत्र तिलोपो न स्यात् । “रात्सस्य” इति नियमात् ॥

येथें अशी शंका करण्यांत येते कीं, प्रकृत सूत्रांत प्रथम ‘हल्’ या पदाचें, म्हणजे ‘हल्ङ्यावभ्यः’ यांतील ‘हल्’ या पदाचें, जें ग्रहण केलें आहे तें व्यर्थ आहे; कारण हलन्त अङ्गापुढें ‘स्, त्, स्’ हे प्रत्ययरूप हल् आल्यास, ‘संयोगान्तस्य लोपः’ सू. ५४ या सूत्रानें त्यांचा लोप होऊं शकतोच. या विषयसंबंधानें काशिकाकारांनीं प्रकृत सूत्रावरील वृत्तींत ‘संयोगान्तस्य लोपे हि नलोपादिर्न सिध्यति । रात्तु तेनैव लोपः स्याद्धलस्तस्माद्विधीयते ॥’ अशी कारिका पठित केली आहे. (या कारिकेचा असा भावार्थ आहे कीं, प्रकृत सूत्रांतील ‘हल्ङ्यावभ्यः’ या पदांतील ‘हल्’ या पदाचें प्रत्याख्यान केल्यास व हलन्त अङ्गापुढील ‘स्, त्, स्’ या प्रत्ययांचा ‘संयोगान्तस्य लोपः’ या सूत्रानें लोप केल्यास, नकारलोप इत्यादि कार्ये सिद्ध होऊं शकणार नाहीत आणि तसेंच रकारान्त अङ्गापुढें ‘त्’ प्रत्यय आल्यास, ‘रात्सस्य’ सू. २८० हें नियामक सूत्र असल्यामुळें, त्या ‘त्’ प्रत्ययाचा लोप होऊं शकणार नाही. म्हणून हलन्त अङ्गापुढें ‘स्, त्, स्’ हे प्रत्यय आल्यास त्या प्रत्ययांचा लोप होतो अशा प्रकारचें विधान प्रकृत सूत्रांत करणें भाग पडलें आणि अशा रीतीनें प्रकृत सूत्रांतील प्रथम ‘हल्’ या पदाचें ग्रहण आवश्यक ठरलें.) उदाहरणार्थ ‘सखा’ या उदाहरणांत नकाराना लोप होऊं शकणार नाही; कारण संयोगान्त लोप अगिद्ध आहे. (‘सन्नि सु’ या स्वलीं ‘अनङ् सो’ सू. २८८ या सूत्रानें ‘सन्नि’ यांतील अन्त्य एकाराने जागीं ‘अनङ्=अन्’ असा आदेश होऊन ‘सगन्’ अशी ग्निति जागीं अमतां, ‘सगन्’ जें अङ्ग नास्त अमत्यामुळें ‘सर्वनामस्थाने नामन्वुली’ सू. २५० या सूत्रानें उपमा शेष होऊन ‘सगान् सु=सगान्म्’ असें अङ्ग आल्यावर ‘संयोगान्तस्य लोपः’ या सूत्रानें अन्त्य नकाराना लोप होवयास, सो ग्राप भौतदिक परसुत्रानें शेषाना अमत्यामुळें, ‘सुर्वसगिदम्’ सू. १३ या सूत्रान्द्वारे, सो लोप ‘न लोपः प्राति-

पदिकान्तस्य' या त्रैपादिक पूर्व सूत्राच्या दृष्टीने असिद्ध ठरतो, म्हणजे तो लोप झालाच नाही व पदाच्या अन्ती सकार कायम असून नकार पदान्ती नाही असे मानावे लागते, व त्यामुळे 'सखान्' यातील नकाराचा लोप होऊ शकत नाही व 'सखा' असे इष्ट रूप सिद्ध न होण्याची आपत्ति येते) येथे शकाकार अशी शका करतो की, ('हल्ङ्यान्म्य' यातील 'हल्' या पदाचे प्रत्याख्यान केले तरी, 'न लोप. प्रातिपदिकान्तस्य या त्रैपादिक पूर्व सूत्राच्या दृष्टीने 'सयोगान्तस्य लोप.' या त्रैपादिक उत्तर सूत्राने होणारा) सयोगान्त लोप असिद्ध ठरत नाही व 'न डिसम्बुद्धयो' सू ३५२ या सूत्रातील 'सम्बुद्धि' या पदाचे ग्रहण तो असिद्ध ठरत नाही याचे शापक आहे. ('हे राजन् मु = हे राजन् स्' या स्थली 'सयोगान्तस्य लोप' या सूत्राने अन्त्य सकारचा लोप केल्यास जर तो लोप असिद्ध मानला तर, म्हणजे सकाराचा लोप झालाच नाही असे मानले तर, 'न लोप प्रातिपदिकान्तस्य' या सूत्राने 'राजन्' यातील अन्त्य नकाराच्या लोपाची प्राप्तीच होत नाही, कारण नकार पदान्ती ठरत नसून सकार पदान्ती ठरतो असे असून देखील 'न डिसम्बुद्धयो' या सूत्रात ज्याअर्थी पाणिनीने 'सम्बुद्धि' या पदाचे ग्रहण केले आहे व सबुद्धीचा प्रत्यय पुढे असता नकारलोप होत नाही असे त्या सूत्रात विधान केले आहे व 'प्राप्तस्यैव निषेध' असा न्याय वाह त्याअर्थी हे सिद्ध होत की, 'न लोप प्रातिपदिकान्तस्य' या सूत्राच्या दृष्टीने 'सयोगान्तस्य लोप' या सूत्राने होणारा सबुद्धीच्या 'मु=म्' प्रत्ययाचा लोप असिद्ध ठरत नाही व तो असिद्ध ठरत नसल्यामुळे 'राजन्' यातील अन्त्य नकाराचा लोप होण्याची जी आपत्ति येत होती तिचे निवारण करण्याकरिता 'न डिसम्बुद्धयो' या सूत्रात पाणिनीला 'सम्बुद्धि' या पदाचे ग्रहण मुद्दाम करावे लागले व अशा रीतीने ते पद सयोगान्त लोप नलापकार्याच्या दृष्टीने सिद्ध आहे याच शापक ठरत) पण सयोगान्त लोप नलापकार्याच्या दृष्टीने सिद्ध ठरता असे मानले तर 'गामान्' इत्यादि स्थली दरील नकारलोप होण्याची

आपत्ति येते असें कोणी म्हटल्यास, त्यावर (शंकाकाराचें) हें उत्तर आहे कीं, वर दिलेलें ज्ञापक विशेष स्थलींच लागू पडणारें विशेषापेक्ष ज्ञापक आहे (व सर्वत्र लागू पडणारें सामान्यापेक्ष ज्ञापक नाही;) कारण जेथें नकाराच्या लगेच पुढें विभक्तिप्रत्यय आला असून त्या विभक्तिप्रत्ययाचा 'संयोगान्तस्य लोपः' या सूत्रानें लोप केला जातो तशाच ठिकाणीं तो संयोगान्त लोप 'न लोपः प्रातिपदिकान्तस्य' या सूत्रानें होणाऱ्या नकारलोपाच्या दृष्टीनें सिद्ध ठरतो असें व्याख्यान केलें आहे. ('गोमत् सु' या स्थलीं 'अत्वसन्तस्य चाघातोः' सू. ४२५ या सूत्रानें उपधा दीर्घ होऊन व नंतर 'उगिदचां सर्वनामस्थाने' सू. ३६१ या सूत्रानें नुमागम होऊन 'गोमान्त् स्' अशी स्थिति झाली असतां, 'संयोगान्तस्य लोपः' या सूत्रानें प्रथम सकाराचा व नंतर त्याच सूत्रानें लक्ष्यभेदामुळे तकाराचा लोप केल्यावर तो सकारलोप व तकारलोप सिद्ध मानल्यास, म्हणजे नलोपकायच्या दृष्टीनें तो लोप झाला आहे असें मानल्यास, 'गोमान्' यांतील अन्त्य नकार पदान्तीं येत असल्यामुळे, त्याचा लोप होण्याची आपत्ति येते असें कोणी म्हटल्यास, त्यावर शंकाकार असें उत्तर देतो कीं, 'गोमान्त् स्' या उदाहरणांत नकाराच्या लगेच पुढें 'सु = स्' हा विभक्तिप्रत्यय नसून त्या दोहोमध्ये विभक्तिप्रत्यय नसणाऱ्या तकाराचें व्यवधान असल्यामुळे, 'संयोगान्तस्य लोपः' या सूत्रानें होणारा तकारलोप नलोपकायच्या दृष्टीनें सिद्ध ठरत नाही, म्हणजे झाला आहे असें मानतां येत नाही. त्यामुळे 'गोमान्' यांतील नकार पदान्तीं आहे असें ठरत नसल्यामुळे, त्या नकाराचा लोप होत नाही व 'गोमान्' असें द्रष्ट रूप सिद्ध होतें. प्रकृत नुमावरील भाष्यांत—६-१-६८-भाष्यकार म्हणतात :—'हलन्तादपुनस्तयोपः संयोगान्तलोपश्चेन्नलोपाभावः, राजा तथा । संयोगान्तलोपश्चात्सिद्धत्यासन्नलोपो न प्राप्नोति... .. नैव लोपः । आचार्यप्रवृत्तिर्ज्ञापयति सिद्धः संयोगान्तलोपो नलोपे इति, मध्यं न द्रिष्टव्यमिति गम्यन्ती प्रविशेत् शास्त्रिण । इहापि तद्वि प्राप्नोति—

पचन् यजन् । तुल्यजातीयस्य ज्ञापक भवति । कश्च तुल्यजातीयः ? ।
यः सम्बुद्धावनन्तरः ।' यावर कयटाने 'पचन्नित्यत्र नकारस्त-
कारेण व्यवहितः' असे म्हटले असून, उद्योतकारानी 'य. सम्बुद्धा-
वनन्तर' इति भाष्येण विभक्तिः सयोगान्तलोप उपलक्ष्यते इति
बोध्यम्' असे म्हटले आहे. उद्योतकाराच्या या विवरणावरून हे
स्पष्ट होते की, 'सयोगान्तस्य लोपः' या सूत्राने सयोगाच्या
अन्ती असणाऱ्या विभक्तिप्रत्ययाचा लोप केल्यास, तसाच लोप
नलोपकार्याच्या दृष्टीने सिद्ध ठरत असून इतर वर्णाचा लोप सिद्ध
ठरत नाही. सारास शकाकाराचे म्हणणे बरील भाष्याला घट्टन
आहे) यावर प्रकाशकार असे म्हणतात की, 'हे ब्रह्मन्' हे
नपुसकाचे सबुद्धीचे रूप सिद्ध होण्याकरिता 'न डिसम्बुद्धयोः'
या सूत्रात 'सम्बुद्धि' या पदाचे ग्रहण केले असल्यामुळे, ते पद
सयोगान्त लोप नलोपाच्या दृष्टीने सिद्ध ठरतो याचे ज्ञापक
मानता येत नाही, पण (शकाकार म्हणतो की,) हे म्हणणे बरोबर
नाही; कारण प्रत्यय लुक्ने लुप्त झाला असता तो लुप्त प्रत्यय
विद्यमान आहे असे प्रत्ययलक्षणाने मानता येत नाही व नकारान्त
नपुसकलिङ्गी प्रातिपदिकाचे सबुद्धीचे रूप सिद्ध करण्याकरिता
'सम्बुद्धौ नपुसकाना नलोपो वा वाच्य'—सू ३३८ बरील वार्तिक—
हे वार्तिक असणे आवश्यक असल्यामुळे व 'न डिसम्बुद्धयो.' या
सूत्रातील 'सम्बुद्धौ' या पदाचे ग्रहण नान्त नपुसक प्रातिपदिकाच्या
सबुद्धीचे नान्त रूप सिद्ध करण्याकरिता उपयोगी पडू शकत नसल्या-
मुळे, त्या सूत्रातील 'सम्बुद्धि' या पदाचे ग्रहण वर सांगितल्याप्रमाणे
ज्ञापक ठरते म्हणून ('राजा, सखा' इत्यादि स्थली) नलोप
व्हावा या प्रयोजनाकरिता 'हल्ङ्याबभ्य' या प्रकृत सूत्रातील पदात
'हल्' याचे ग्रहण केले आहे हे म्हणणे बरोबर मानता येत नाही
(अशी शकाकाराची शका आहे 'हे ब्रह्मन् सु' या स्थली 'स्वमोर्न-
पुसकात्' सू ३१९ या सूत्राने 'सु' प्रत्ययाचा लुक् झाला
असता, 'ब्रह्मन्' यातील नकार पदान्ती आहे असे मानावे लागत

असत्यामुळे, त्या नकाराचा लोप होण्याची आपत्ति येते व 'ब्रह्मन्' असे इष्ट नपुंसकाचे संबुद्धीचे रूप सिद्ध होऊं शकत नाही. तें रूप सिद्ध होण्याकरितां 'न डिसम्बुद्धयोः' या सूत्रांत 'सम्बुद्धि' या पदाचे ग्रहण केले आहे व अशा रीतीने तें ग्रहण आवश्यक व चरितार्थ ठरत असल्यामुळे, नलोपाच्या दृष्टीने संयोगान्त लोप सिद्ध ठरतो याचे तें ज्ञापक मानतां येत नाही असे प्रकाशकारांचे म्हणणे आहे. यावर शंकाकार असे उत्तर देतो कीं, 'सम्बुद्धौ नपुंसकानां नलोपो वा वाच्यः' हे वार्तिक नान्त नपुंसक प्रातिपदिकांचीं संबुद्धीचीं इष्ट रूपे सिद्ध होण्याकरितां मुद्दाम केले असल्यामुळे, त्या वार्तिकानेच तीं रूपे सिद्ध होतात व तीं रूपे सिद्ध करण्याकरितां 'न डिसम्बुद्धयोः' हे सूत्र प्रवृत्त करण्याची मुळीच गरज नाही. एवढेच नव्हे तर तें सूत्र नान्त नपुंसक प्रातिपदिकांचीं संबुद्धीचीं रूपे करतेवेळीं प्रवृत्त होऊं शकत नाही; कारण 'हे ब्रह्मन् सु' या स्थली 'स्वमोर्नपुंसकात्' या सूत्राने 'सु' प्रत्ययाचा लुक् केला असतां, 'न लुमताङ्गस्य' सू. २६३ हा निषेध असल्यामुळे, तो लुप्त संबुद्धीचा 'सु' प्रत्यय विद्यमान आहे असे प्रत्यय-लक्षणाने मानतां येत नाही. त्यामुळे 'ब्रह्मन्' हे पद संबुद्धि-प्रत्ययपरक ठरत असल्यामुळे, संबुद्धिप्रत्यय पुढे असतांना प्रवृत्त होणारे 'न डिसम्बुद्धयोः' हे निषेधक सूत्र येथे मुळीच प्रवृत्त होऊं शकत नाही व त्यामुळे नित्य नलोप होण्याची आपत्ति येते. ती टळावी व विकल्पेंकरून नलोप व्हावा आणि 'ब्रह्मन्, ब्रह्म' अशीं पाक्षिक संबुद्धीची रूपे सिद्ध व्हावीं याकरितांच वरील वार्तिक मुद्दाम केले आहे. म्हणून 'न डिसम्बुद्धयोः' या सूत्रांत 'सम्बुद्धि' या पदाचे ग्रहण नान्त नपुंसक प्रातिपदिकांचे संबुद्धीचे इष्ट रूप होण्याकरितां केले आहे असे जें प्रकाशकारांचे म्हणणे आहे तें चूक ठरते. सारांश 'न डिसम्बुद्धयोः' या सूत्रातील 'सम्बुद्धि' या पदाचे ग्रहण 'हे ब्रह्मन्' इत्यादि रूपे सिद्ध करण्याकरितां आवश्यक व

उपयोगी पडत नसल्यामुळे, ते ग्रहण नलोप करतेवेळी संयोगान्त लोप सिद्ध ठरतो याचे धर सांगितल्याप्रमाणे शापक ठरते व त्यामुळे 'हल्ङ्याढ्यः' यातील 'हल्' हे पद गाळले तरी सर्व इष्ट रूपाची सिद्धि होऊ शकत असल्यामुळे, त्या पदाचे ग्रहण व्यर्थ ठरते असा शकाकाराच्या म्हणण्याचा भावार्थ आहे यावर दीक्षित असे उत्तर देतात की, शकाकाराचे हे म्हणणे बरोबर मानल्यास) 'अभिनोऽत्र' या उदाहरणात 'ह' चे उत्व न होण्याची आपत्ति येते आणि म्हणूनच ('सयोगान्तस्य लोपे हि नलोपादिर्न सिध्यति' या वाशिकेत दिलेल्या कारिकेतील) 'नलोपादि.' या पदात 'आदि' हे पद घातले आहे (व शकाकाराचे म्हणणे बरोबर मानल्यास ज्याप्रमाणे 'अभिनोऽत्र' या स्थली 'ह' चे उत्व न होण्याची आपत्ति येते) त्याचप्रमाणे 'अविभर्भवान्' या उदाहरणात देखील 'ति' लोप, म्हणजे तकाराचा लोप न होण्याची आपत्ति येते, कारण 'रात्सस्य' सू २८० हे नियमार्थक सूत्र आहे. (रुधादिगणात पठित असलेल्या 'भिद्' धातूचे लडाचे मध्यमपुरुषाचे एकवचनाचे रूप करिताना 'श्नम् = न' हे विकरण लागून व अडागम होऊन 'अ भिनद् सिप्' अशी स्थिति झाली असता, 'इतश्च' सू. २२०७ या सूत्राने 'सि' प्रत्ययातील इकाराचा लोप होऊन व 'भिन्द्' यातील दकाराचे 'दश्च' सू २४६८ या सूत्राने रुत्व होऊन 'अ भिनर् स्' अशी स्थिति होते अशा स्थितीत 'अभिनर्' या हलन्त अङ्गापुढील 'स्' या अपृक्त प्रत्ययाचा प्रकृत सूत्राने लोप न करिता 'सयोगान्तस्य लोप' या सूत्राने त्या सकाराचा लोप केल्यास 'अभिनर्' असे जे रूप होते त्यापुढे 'अत्र' हे पद आले असता, 'अतो रोरप्लुतादप्लुते' सू १६३ या सापादिक सूत्राच्या दृष्टीने त्रैपादिक सूत्राने झालेला संयोगान्त लोप असिद्ध ठरत असल्यामुळे सकारलोप झालाच नाही व 'अभिनर्' या स्थली दकाराचे जागो जो 'ह' झाला आहे त्याच्या लगेच पुढे 'अत्र' यातील अकार नसून दोहो-मध्ये सकाराचे व्यवधान आहे असे मानणे भाग पडते व त्यामुळे,

‘रु’ चें उत्त्व न होण्याची व ‘अभिनोऽत्र’ असा इष्ट प्रयोग सिद्ध न होण्याची आपत्ति येते. पण ‘हल्ङ्यावभ्यः’ या सूत्रानें ‘अभिनर्’ या हलन्त अङ्गापुढें असणाऱ्या ‘स्’ या अपृक्त प्रत्ययाचा लोप केल्यास, सापादिक सूत्रानें होणारा तो लोप सापादिक उत्त्वकार्य करतेवेळीं सिद्ध ठरतो. त्यामुळें ‘रु’ च्या लगेच पुढें ‘अत्र’ यांतील अकार आहे असें मानतां येत असल्यामुळें, ‘अतो रोः’ या सूत्रानें ‘रु’ चें उत्त्व होऊन व ‘अ’ आणि ‘उ’ या दोहोंचे जागीं ‘आद्गुणः’ सू. ६९ या सूत्रानें ‘ओ’ असा गुणरूप एकादेश होऊन ‘अभिनोऽत्र’ असा इष्ट प्रयोग सिद्ध होतो. त्याचप्रमाणें जुहोत्यादिगणांतील ‘भृ’ धातूचें लडाचें प्रथमपुरुषाचें एकवचनाचें रूप करितांना अडागम, अभ्यासकार्ये व ‘सार्वधातुकार्धधातुकयोः’ सू. २१६८ या सूत्रानें ‘भृ’ धातूतील अन्त्य ऋकाराचा गुण आणि ‘इतरच्’ सू. २२०७ या सूत्रानें ‘ति’ प्रत्ययांतील इकाराचा लोप केल्यावर ‘अ विभर्त् त्’ अशी स्थिति झाली असतां, ‘संयोगान्तस्य लोपः’ या सूत्रानें तकाराचा लोप होऊं शकत नाहीं; कारण ‘रात्सस्य’ या नियामक सूत्रान्वये रकारापुढें जर सकार असला तरच त्या सकाराचा ‘संयोगान्तस्य लोपः’ या सूत्रानें होणारा लोप होतो व रकारापुढें सकार खेरीज करून इतर वर्ण आल्यास, तथा वर्णाचा त्या नियामक सूत्रान्वये लोप होऊं शकत नाहीं. पण ‘हल्ङ्यावभ्यः’ या सूत्रानें त्या अपृक्त ‘त्’ प्रत्ययाचा लोप होण्यांत कांहींच अटचण येत नाहीं; कारण ‘रात्सस्य’ हें त्रैपादिक सूत्र ‘संयोगान्तस्य लोपः’ या त्रैपादिक सूत्राचें नियामक सूत्र असून ‘हल्ङ्यावभ्यः’ या सापादिक सूत्रानें होणाऱ्या लोपाचें तें सूत्र नियामक नाहीं. म्हणून ‘अविभर्त् त्’ या स्थळीं ‘त्’ प्रत्ययाचा लोप होण्याकरितां देपील ‘हल्ङ्यावभ्यः’ या सूत्रांतील प्रथम ‘हल्’ या पदानें प्रकृष आद्यव्यक ठरतेंच. सारांज हलन्त अङ्गापुढील ‘गु नि सि’ या अपृक्त प्रत्ययांचा ‘संयोगान्तस्य लोपः’ या सूत्रानें लोप केल्यानें वर वर्णविट्टल्या अनेक आपत्ति येत असल्यामुळें, त्या

सूत्राने त्या अपूवन प्रत्ययांचा लोप न करितां प्रकृत सूत्रानेच त्यांचा लोप करणे योग्य आहे व त्या लोपाच्या सिद्धीकरिता प्रकृत सूत्रातील 'हल्ड्याव्यः' या पदात 'हल्' चे ग्रहण असणे आवश्यक आहे. आणि या विरुद्ध शकाकाराचे जें म्हणणे आहे कीं, सयोगान्त लोप केल्याने सर्व इष्ट रूपाची सिद्धि होऊं शकते व प्रकृत सूत्रांत प्रथम हल् पद अगण्याची काही गरज नाही ते म्हणणे चूक ठरते असा दिक्षिताच्या म्हणण्याचा आशय आहे)

शब्दरत्न- विभक्त्योरानन्तर्यमिति । एवं च विभक्तिसंयोगान्त-
लोपस्य सिद्धत्वं ज्ञाप्यत इति तात्पर्यम् । गोमानित्यादौ लक्ष्यभेदाद्वारं
वारं संयोगान्तलोपः । नपुंसकायंत्वादिति । "स्यमोः" इति हि तत्र
लुगिति तत्र नलोप निषेधायावश्यकत्वादिति भावः । लुका लृप्ते इति ।
"डिसंबुध्योः" इति सप्तमीति भावः । आवश्यकतया चेति ।
"डिसंबुध्योः" इत्यस्य षष्ठ्यन्तत्वपक्षेऽपि विकल्पार्थमावश्यकतया
चेत्यर्थः । यद्यपि 'या नपुंसकानाम्' इत्येवं भाष्ये पठितं सम्बुद्धि-
ग्रहणं च सूत्रादेव सम्यध्यत इति तदर्थं तच्चरितार्थं तथाऽप्यत्र
पाठेनोक्तार्थज्ञापकताऽपि । सम्बुद्धिग्रहणं भाष्ये प्रत्याख्यातमिति तु
न भ्रमितव्यम् । सूत्रस्थडिग्रहणस्य "डिसंबुध्योरनुत्तर" इति
वार्तिकस्यसंबुद्धिग्रहणस्य च प्रत्याख्यानेऽपि सूत्रस्थस्याप्र-
त्याख्यानादिति भावः ।

जेथें नकाराच्या लगेच पुढें असणाऱ्या विभक्तीप्रत्ययाचा 'सयोगान्तस्य लोप' या सूत्रानें लोप झाला असेल तशाच ठिकाणी नलोपकार्याच्या दृष्टीनें तो सयोगान्त लोप सिद्ध ठरतो हे जाणित होते असे 'यत्र हि नकारविभक्त्योरानन्तर्यं तत्रैव सिद्धत्वम्' या मनोरमेच्या पक्षीचे तात्पर्य आहे. 'गोमान्त् स=गोमान्' इत्यादि स्थली ज्याचा सयोगान्त लोप करणे आहे ती ('त्, स्' अशी) भिन्न लक्ष्ये असल्यामुळे (व 'तल्लाक्ष्ये तल्लक्षणस्य सकृदेव प्रवृत्ति', म्हणजे पाणिनीय सूत्र एका लक्ष्याचे ठिकाणी एकदाच प्रवृत्त होत असते पण अनेक भिन्न लक्ष्ये एखाद्या उदाहरणात विद्यमान असल्यास

प्रत्येक लक्ष्याचे ठिकाणी त्या एकाच सूत्राची प्रवृत्ति करतां येते या अर्थाचा 'लक्ष्ये लक्षणस्य सकृत् प्रवृत्तिः' हा न्याय असल्यामुळे) 'संयोगान्तस्य लोपः' हे सूत्र दोनदां प्रवृत्त होऊन प्रथम सकाराचा व नंतर तकाराचा लोप होतो. (याचें विवरण मनोरमंत पूर्वी केलेच आहे.) 'हे ब्रह्मन्निति नपुंसकार्थत्वाद् नैतज्ज्ञापकम्' असें जें प्रकाशकारांनीं म्हटलें आहे त्याचा भावार्थ हा आहे कीं, 'हे ब्रह्मन् सु' या उदाहरणांत 'स्वमोर्नपुंसकात्' सू. ३१९ या सूत्रानें 'सु' प्रत्ययाचा लुक् होत असल्यामुळे, 'ब्रह्मन्' या नपुंसक अङ्गांतील अन्त्य नकाराचा ('न लोपः प्रातिपदिकान्तस्य' या सूत्रानें पावलेला) लोप न व्हावा याकरितां 'न डिसम्बुद्धयोः' सू. ३५२ या सूत्रांत 'सम्बुद्धि' या पदाचें ग्रहण आवश्यक आहे. 'लुका लुप्ते प्रत्ययलक्षणाभावेन' असें जें मनोरमंत म्हटलें आहे त्याचा भावार्थ हा आहे कीं, 'न डिसम्बुद्धयोः' या सूत्रांतील 'डिसम्बुद्धयोः' हें (षष्ठ्यन्त पद नसून वास्तविक) सप्तम्यन्त पद आहे. 'आवश्यकतया च' य मनोरमंतील पदांचा, 'डिसम्बुद्धयोः' हें षष्ठ्यन्त पद आहे हा पक्ष मानला तरी देखील संबुद्धीचीं पाक्षिक रूपें सिद्ध व्हावीं याकरितां 'सम्बुद्धी वा नपुंसकानाम्' हें वार्तिक असणें आवश्यक आहे, असा अर्थ आहे. ('हे ब्रह्मन् सु' या स्थलीं 'ब्रह्मन्' या नपुंसक अङ्गापुढील 'सु' प्रत्ययाचा 'स्वमोर्नपुंसकात्' या सूत्रानें लुक् होत असल्यामुळे व 'न लुमताङ्गस्य' या निषेधान्वये तो 'सु' प्रत्यय विद्यमान आहे असें प्रत्ययलक्षणानें मानतां येत नसल्यामुळे, 'न डिसम्बुद्धयोः' या सूत्रांतील 'डिसम्बुद्धयोः' हें पद सप्तम्यन्त मानल्यास, सम्बुद्धिप्रत्यय पुढें असतांना नकारलोप होत नाही असा त्या सूत्राचा अर्थ होत असल्यामुळे व 'ब्रह्मन्' हें पद संबुद्धिप्रत्ययपरक ठरत नसल्यामुळे, तें निषेधक सूत्र प्रवृत्त न होण्याची व 'ब्रह्मन्' यांतील अन्त्य नकाराचा 'न लोपः प्रातिपदिकान्तस्य' या सूत्रानें लोप होण्याची जी आपत्ति येते ती टाळण्याकरितां प्रकाशकारांनीं 'डिसम्बुद्धयोः' हें पद षष्ठ्यन्त मानलें आहे व 'इयन्तस्य सम्बु-

द्वयन्तस्य च पदस्य नलोपो न स्यात्' असा त्या सूत्राचा अर्थ केला आहे असे दिसते. या अर्थान्वये ते निषेधक सूत्र प्रवृत्त होण्याकरिता नान्त अङ्ग सबुद्धिप्रत्ययपरक असण्याची काही आवश्यकता नाही. सबुद्धिप्रत्ययाचा लुक् झाला तरी ते अङ्ग जसे सुबन्त व पदसङ्गक मानता येते तसेच सबुद्धयन्त देखील मानता येते व तसे मानतेवेळी 'न लुमताङ्गस्य' हा निषेध आड येत नाही अशा रीतीने 'डिसम्बुद्धयोः' हे पद षष्ठ्यन्त मानले असता 'हे ब्रह्मन्' इत्यादि स्थली अन्त्य नकाराचा लोप न व्हावा याकरिता 'न डिसम्बुद्धयोः' या सूत्रात 'सम्बुद्धि' हे पद असणे आवश्यक ठरते आणि अशा रीतीने ते पद आवश्यक व चरितार्थ ठरत असल्यामुळे, नलोपकार्याच्या दृष्टीने सयोगान्त लोप सिद्ध ठरतो याचे ते पद ज्ञापक मानता येत नाही असा प्रकाशकाराच्या म्हणण्याचा आशय आहे पण शकाकार 'डिसम्बुद्धयो' हे पद षष्ठ्यन्त न मानता सप्तम्यन्त मानतो व 'डौ सम्बुद्धौ च परे सति नलोपो न स्यात्' असा त्या सूत्राचा अर्थ करितो व दीक्षितानी देखील कौमुदीत तसाच अर्थ केला आहे त्यामुळे 'हे ब्रह्मन् सु' या स्थली वर सांगितल्याप्रमाणे 'सु' प्रत्ययाचा लुक् झाला असता तो प्रत्यय विद्यमान आहे असे प्रत्ययलक्षणाने मानता येत नसल्यामुळे, 'न डिसम्बुद्धयो' हे निषेधक सूत्र प्रवृत्त होऊ शकत नाही व 'ब्रह्मन्' यातील नकाराचा 'न लोप प्रातिपदिकान्तस्य' सू २३६ या सूत्राने अवश्य लोप होण्याची आणि 'ब्रह्म' असे एकच सबुद्धीचे रूप हाण्याची आपत्ति येते. ती टाळण्याकरिता व 'ब्रह्मन्, ब्रह्म' अशी सबुद्धीची पाक्षिक रूपे सिद्ध होण्याकरिता 'सम्बुद्धौ नपुसकाना नलोपो वा वाच्य' हे धातुक असणे आवश्यक आहे साराश नान्त नपुसक प्रातिपदिकाची सबुद्धीची पाक्षिक रूपे वरील धातुकान्वयेच सिद्ध होऊ शकत असल्यामुळे व त्या रूपाची सिद्धि होण्याकरिता 'न डिसम्बुद्धयो' या सूत्रात 'सम्बुद्धि' या पदाचे ग्रहण असणे आवश्यक नसल्यामुळे,

नलोपाच्या दृष्टीने संयोगान्त लोप सिद्ध ठरतो याचें तें अनावश्यक व अचरितार्थ पद ज्ञापक मानतां येतें असा शंकाकाराच्या म्हणण्याचा आशय आहे. पुन्हा शंकाकार असें म्हणतो कीं, 'डिसम्बुद्धयोः' हें पद प्रकाशकारांच्या म्हणण्याप्रमाणें षष्ठ्यन्त मानलें तरी देखील, 'हे ब्रह्म' हें संबुद्धीचें पाक्षिक इष्ट रूप सिद्ध होण्याकरितां वरील वार्तिक मानणें आवश्यकच आहे; कारण तें वार्तिक न मानल्यास, नित्य नकारलोप न होतां 'ब्रह्मन्' असेंच संबुद्धीचें रूप सिद्ध होईल व 'ब्रह्म' असें पाक्षिक इष्ट रूप सिद्ध होणार नाही. सारांश सप्तमीपक्ष मानल्यास जसें वरील वार्तिक मानणें आवश्यक आहे तसेंच षष्ठीपक्ष मानल्यास देखील तें वार्तिक असणें आवश्यक आहे असें शंकाकाराचें म्हणणें आहे.) जरी 'न डिसम्बुद्धयोः' सू. ८-२-८ या सूत्रावरील भाष्यांत 'वा नपुंसकानाम्' अशा शब्दांत वरील वार्तिक पठित केले आहे व त्या वार्तिकांत 'न डिसम्बुद्धयोः' या सूत्रांतूनच 'सम्बुद्धौ' हें पद अनुवृत्त केले आहे आणि अशा रीतीनें ते सूत्रस्थ पद वार्तिकांत अनुवृत्त होण्याकरितां आवश्यक व अचरितार्थ ठरतें तरी, त्या सूत्रांत तें पद अनावश्यक असून देखील त्याचा या सूत्रांत पाठ केला असल्यामुळे, तें पद चर सांगितल्याप्रमाणें ज्ञापक देखील मानतां येतें. त्या सूत्रांतून भाष्यकारांनीं 'सम्बुद्धि' या पदाचें प्रत्याख्यान केले आहे असा चुकीचा समज करून घेऊं नये; कारण जरी भाष्यकारांनीं 'न डिसम्बुद्धयोः' या सूत्रांतील 'डि' या पदाचें व तसेंच 'न डिसम्बुद्धयोरनुत्तरपदे' या वार्तिकांतील 'सम्बुद्धि' या पदाचें प्रत्याख्यान केले आहे तरी, त्यांनीं 'न डिसम्बुद्धयोः' या सूत्रांतील 'सम्बुद्धि' या पदाचें मुळींच प्रत्याख्यान केले नाही असा मनोरमैतील शंकाग्रन्थाचा भावार्थ आहे. (प्रतिशंकाकाराचें असें म्हणणें आहे कीं, 'वा नपुंसकानाम्' या वार्तिकांत 'सम्बुद्धौ' या पदाची अनुवृत्ति व्हावी याकरितां 'न डिसम्बुद्धयोः' या सूत्रांत 'सम्बुद्धि' पदाचें ग्रहण असणें आवश्यक असल्यामुळे व अशा रीतीनें तें ग्रहण अचरितार्थ ठरत असल्या-

मुळें, नलोपाच्या दृष्टीनें सयोगान्त लोप सिद्ध ठरतो याचे ते पद ज्ञापक मानतां येत नाही या प्रतिशक्तेवर शकाकार असे उत्तर देतो की, 'वा नपुसकानाम्' या वार्तिकात अनुवृत्ति होण्याकरिता जरी ते पद आवश्यक मानले तरी, 'न डिभम्बुद्धयो' या सूत्रात ते पद असणें आवश्यक नाही असे असून देखील पाणिनीनें त्या सूत्रांत त्या अनावश्यक पदाचे ग्रहण केले असल्यामुळें हे ज्ञापित होत की, तसे करण्यात पाणिनीचा, 'यत्विञ्चित्त्रयो' या न्यायान्वये, काही तरी विशिष्ट हेतु होता व तो हेतु हाच की, नलोपाच्या दृष्टीनें सयोगान्त लोप असिद्ध ठरत नाही हे त्या पदाच्या ग्रहणानें ज्ञापित व्हावे वण त्या पदाचे त्या सूत्रातून भाष्यकारानी प्रत्याख्यान केले असल्यामुळें व अशा रीतीनें ते पद त्या सूत्रात विद्यमानच नाही असे मानणे भाग पडत असल्यामुळें ते पद वरील विषयाचे ज्ञापक मानता येत नाही असे कोणी म्हटल्यास, त्यावर शकाकार असे म्हणतो की, भाष्यकारानी त्या सूत्रातून जरी 'डि' या पदाचे प्रत्याख्यान केले आहे तरी, 'सम्बुद्धि' या पदाचे प्रत्याख्यान मुळाच केले नाही व त्या पदाचे जें प्रत्याख्यान केले आहे ते त्या सूत्रातून केलेले असून त्या सूत्रावरील वार्तिकांत पठित असलेल्या त्या पदाचे प्रत्याख्यान केले आहे त्या भाष्यांत भाष्यकार म्हणतात—'न डिभम्बुद्धयोरित्युच्यते, न चात्रडिभम्बुद्धी पश्याम । प्रत्ययलक्षणेन । न लुमता तस्मिन्निति प्रत्ययलक्षण-प्रतिषेध । न ववचिन्डिलोपेन लुप्यते, सर्वत्र लुमतैव । एव तर्हि इयर्थेन तावन्नार्थ । डो प्रतिषेधोऽनर्थक । किं कारणम् ? । भत्वात् । भसज्ञाऽत्र भविष्यति । यदि तर्हि भसज्ञाऽत्र भवति रयन्तरे सामन्नित्यत्र अल्लोपोऽन इत्यल्लोप प्राप्नोति । नैष दोष । उक्तमुभयसंज्ञान्यपि छन्दासि दृश्यन्ते तस्माद्धार्यो डिग्रहणेन ।' या भाष्यावरून हे स्पष्ट होत की, भाष्यकारानी 'न डिभम्बुद्धयो' ८-२-८ या सूत्रात 'सम्बुद्धि' या पदाचे प्रत्याख्यान न करितां केवळ 'डि' या पदाचे प्रत्याख्यान केले आहे 'सम्बुद्धयर्थेन चाऽपि नार्थ' ।

इत्यादि जें 'सम्बुद्धि' या पदाचें प्रत्याख्यान करणारें भाष्य पुढें आहे तें 'न डिसम्बुद्धयोः' या सूत्रांतील 'सम्बुद्धि' पदाचें प्रत्याख्यान करणारें भाष्य नसून 'न डिसम्बुद्धयोरनुत्तरपदे' या वार्तिकांतील 'सम्बुद्धि' पदाचें प्रत्याख्यान करणारें भाष्य आहे हें तें भाष्य वाचल्यानें स्पष्ट होतें, व त्या भाष्यांत 'वा नपुंसकनामित्येतद्वक्तव्यमेव' असें भाष्यकारांनीं अखेरीस म्हटलें आहे. सारांश 'न डिसम्बुद्धयोः' या सूत्रांतून भाष्यकारांनीं 'सम्बुद्धि' या पदाचें प्रत्याख्यान केलें नसल्यामुळें, नलोपाच्या दृष्टीनें संयोगान्त लोप सिद्ध ठरतो याचें तें पद ज्ञापक मानतां येतें असा शंकाकाराच्या म्हणण्याचा आशय आहे. येथें हें लक्षांत ठेवावें कीं, 'न लुमताङ्गस्य' हा निषेध अनित्य मानला असल्यामुळें त्याची प्रवृत्ति न केल्यास, नान्त नपुंसक प्रातिपदिकापुढील संबुद्धीच्या 'सु' प्रत्ययाचा 'स्वमोर्नपुंसकात्' या सूत्रानें लुक् केल्यावर देखील तो 'सु' प्रत्यय विद्यमान आहे असें प्रत्ययलक्षणानें मानतां येतें व तसें मानलें असतां, 'न डिसम्बुद्धयोः' हें निषेधक सूत्र प्रवृत्त होऊन नकाराचा लोप होत नाही व संबुद्धीचें नान्त रूप सिद्ध होतें. 'न लुमताङ्गस्य' हा निषेध प्रवृत्त केला तर नान्त नपुंसक अङ्गापुढें संबुद्धीचा 'सु' प्रत्यय विद्यमान आहे असें प्रत्ययलक्षणानें मानतां येत नसल्यामुळें, 'न लोपः प्रातिपदिकान्तस्य' या सूत्रानें अन्त्य नकाराचा लोप होऊन द्वितीय पाक्षिक रूप देखील सिद्ध होऊं शकतें व हीं पाक्षिक रूपें सिद्ध होण्याकरितां 'वा नपुंसकानाम्' हें वार्तिक मानण्याची कांहीं गरज राहत नाही. अशा रीतीनें नान्त नपुंसक प्रातिपदिकाचीं संबुद्धीचीं दोन रूपें सिद्ध करण्याकरितां 'न डिसम्बुद्धयोः' या सूत्रांत 'सम्बुद्धि' या पदाचें ग्रहण असणें आवश्यक आहे व अशा रीतीनें त्या पदाचें ग्रहण आवश्यक व चरितार्थ ठरत असल्यामुळें, नलोपाच्या दृष्टीनें संयोगान्त लोप सिद्ध ठरतो याचें तें पद ज्ञापक मानतां येत नाही. प्रकृत सूत्रावरील उद्योतांत या विषयासंबंधानें 'न लुमतेति निषेध-

स्थानित्यत्वेनैव नपुसकनान्ते रूपद्वयस्य सिद्धतया, वा नपुसकानामिति न वाचनिकम् । एव च नपुसके निषेधाय सम्बुद्धिग्रहणस्यावश्यकत्वेन ज्ञापकं दुरूपपादम् । 'असे म्हटले आहे या मतान्वये 'नपुसकार्थत्वाद् नैतज्ज्ञापकम्' हे प्रकाशकाराचे म्हणणेच बरोबर ठरते आणि भावप्रकाशकारानी देखील 'एव च प्रकाशो युक्त इति गूढाकूत स्फुटीभविष्यति चाग्रे' असेच म्हटले आहे)

सनोरमा—अत्रेदमवधेयम् । इचाब्ग्रहणं सोरेव विशेषणं न तु तिस्योः व्याख्यानात् । अस्मिन्नेव सूत्रे 'द्विहलपृक्तग्रहणं तिस्योश्च ग्रहणं न कर्तव्यं भवति' इति भाष्यं चेह प्रमाणम् । यदि हि इचाब्ग्रहणं तिस्योरपि विशेषणं स्यात् तर्हि कथं तिस्योर्ग्रहणस्याकर्तव्यतां ब्रूयात् । यत्तु इचाब्ग्रहणं तिस्योरसम्भव एवेति । तत्र इचन्तादसम्भव इति सत्यम् । आवन्तात् आचारविवन्तात्तल्लडः तिस्योस्त एव । अगङ्गात् अगङ्गाः इति यथा । न च शपा व्यवधानम्, एकादेशस्य पूर्वान्तत्वेन ग्रहणात् । न च स्थानिवद्भावः । अपूर्वविधित्वात् ॥

येथे हे ध्यानात ठेविले पाहिजे की, 'हल्ड्याब्ग्रहणं' या प्रकृत सूत्रातील 'डी' व 'आप्' ही 'सु' चीच विशेषणे होतात, 'ति, सि' याची विशेषणे होत नाहीत हे व्याख्यानावरून स्पष्ट होते (प्रकृत सूत्रात निर्दिष्ट असलेल्या 'सु, ति, सि' या तीन प्रत्ययांपैकी 'ति, सि' हे प्रत्यय इचन्त व आवन्त अङ्गापुढे येऊच शकत नाहीत, कारण धातुपुढे येणारे ते प्रत्यय आहेत 'सु' हा अवशिष्ट प्रथमेच्या एकवचनाचा प्रत्ययच इचन्त व आवन्त अङ्गापुढे येऊ शकतो म्हणून 'इचन्तात् आवन्तात्पर सुलुप्यते' असाच अन्वय होऊ शकतो, 'इचन्तात् आवन्तात्पर सु ति सि अपृक्त हल् लुप्यते' असा अन्वय होऊ शकत नाही) वर जे सांगितले आहे त्याला प्रकृत सूत्रावरील भाष्यातच 'द्विहलपृक्तग्रहणं तिस्योश्च ग्रहणं न कर्तव्यं भवति' हे जे वचन आहे ते प्रमाण आहे जर 'इचाप्' हे 'ति सि' याचे देखील विशेषण होत असते तर, 'ति सि' याचे प्रकृत सूत्रात ग्रहण करण्याची आवश्यकता राहत नाही असे भाष्यात कसे म्हटले असते ?

(प्रकृत सूत्रावरील भाष्यांत -६-१-६८- भाष्यकार म्हणतात- 'यदि पुनरयमपृक्तलोपः संयोगान्तलोपो विज्ञायेत ? । किं कृतं भवति ? । द्विहलपृक्तग्रहणं तिस्थोश्चग्रहणं न कर्तव्यं भवति ।' या भाष्याचा अर्थ हा आहे कीं, 'सु ति सि' या अपृक्त हलांचा 'संयोगान्तस्य लोपः' या सूत्रानेंच लोप होऊं शकतो असें मानलें तर, प्रकृत सूत्रांत दोन्ही 'हल्' पदांचें व 'अपृक्तम्' या पदाचें आणि तसेंच 'ति, सि' या पदांचें ग्रहण करण्याची कांहीं आवश्यकता राहत नाही व 'इयापो दीर्घात्सोः' एवढेंच सूत्र मानल्यानें काम भागते. 'संयोगान्तस्य लोपः' या सूत्रानें केवळ हलन्त अङ्गापुढील अपृक्त प्रत्ययाचा लोप होणें शक्य असल्यामुळे, त्या सूत्रानें हलन्त अङ्गापुढील अपृक्त सूत्रनिर्दिष्ट प्रत्ययांचा लोप केला तरी, प्रकृत सूत्रांत इयाप्-ग्रहण कायम ठेवलेच पाहिजे व त्याचरोवरच सूत्रनिर्दिष्ट तीन प्रत्ययांपैकीं जे प्रत्यय इयावन्त अङ्गापुढें येणें शक्य आहे त्यांचेंहि ग्रहण प्रकृत सूत्रांत कायम ठेवणें भाग आहे. म्हणून जर इयावन्त अङ्गापुढें 'ति, सि' प्रत्यय येणें संभवनीय असतें तर, भाष्यकारांनीं वरील भाष्यांत 'ति, सि' प्रत्ययांचें ग्रहण करण्याची कांहीं आवश्यकता राहत नाही असें म्हटलें नसतें.) इयन्त व आवन्त अङ्गाहून 'ति, सि' प्रत्यय होणें असंभवनीय आहे, म्हणजे ते प्रत्यय होऊंच शकत नाहींत, असें जें वर म्हटलें आहे त्यांपैकीं इयन्त अङ्गाहून ते प्रत्यय उत्पन्न होऊं शकत नाहींत हें म्हणणें खरें आहे; पण आवन्त शब्दाहून आचारार्थक क्विप् प्रत्यय केला असतां, तशा क्विवन्त नामधातूचें लडाचें रूप करतेवेळीं 'तिप्, सिप् = त्, स्' हे अपृक्त प्रत्यय होऊं शकतातच. उदाहरणार्थ 'अगङ्गात्, अगङ्गाः' या वरील दोन उदाहरणांत आवन्त अङ्ग व 'ति, सि' प्रत्यय या दोहोंसव्यें 'शप् = अ' चें व्यवधान होतें हें म्हणणें चरोवर नाही; कारण आवन्त अङ्गांतील अन्त्य 'आ' व 'शप् = अ' या दोहोंचें जागीं ('अकः सवर्णं दीर्घः' सू. ८५ या सूत्रानें) जो सवर्णदीर्घ एकादेश होतो तो पूर्वान्तवद्भावानें आवन्त

अङ्गाचा अन्त मानतां येतो (व अशा रीतीने आबन्त अङ्गाच्या लगेच पुढे 'ति, सि = त् स्' प्रत्यय येतात व दोहोमध्ये 'शप्' चे व्यवधान होत नाही असे म्हणतां येते) या उदाहरणात स्थानिवद्भाव करता येत नाही; कारण येथे पूर्व वर्णाला विधि-कार्य-करणे नाही. ('सर्वे प्रातिपदिकेभ्यः क्विब्वा वक्तव्यः' -सू. २६६५ वरील वार्तिक-या वार्तिकान्वये 'गङ्गा' या आबन्त शब्दाहून आचारार्थक क्विप् प्रत्यय केला असता, 'वेरपूवतस्य' सू. ३७५ या सूत्राने 'क्विप् = व्' या अपूवत प्रत्ययाचा लोप होऊन 'गङ्गा' असा क्विप् प्रत्ययान्त आबन्त नामधातु होतो व अशा आबन्त नामधातूची लडाची रूपे करतेवेळीं 'ति, सि' प्रत्ययांतील इकाराचा 'इतश्च' सू. २२०७ या सूत्राने लोप होऊन 'त्, स्' हे अपूवत प्रत्यय त्या आबन्त अङ्गापुढे येतात व 'अगङ्गात्, अगङ्गाः' अशी अनुक्रमे प्रथमपुरुषाच्या व मध्यमपुरुषाच्या एकवचनाची रूपे होतात. येथे आबन्त अङ्गापुढे असणाऱ्या 'स्, त्' या अपूवत प्रत्ययाचा यथापठित प्रकृत सूत्राने लोप पावला आहे. परंतु 'इयाप्' हे केवळ 'सु' चे विशेषण मानले असून 'ति, सि' चे विशेषण मानले नसल्यामुळे व अशा रीतीने इयाबन्त अङ्गापुढे प्रथमाविभक्तीचा 'सु' प्रत्यय आला असता त्याचाच लोप होतो व 'ति, सि = त् स्' हे प्रत्यय पुढे आले असता त्याचा लोप होत नाही असे व्याख्यान केले असल्यामुळे, वरील उदाहरणात 'गङ्गा' या आबन्त अङ्गापुढे असलेल्या 'त्, स्' या प्रत्ययांचा लोप न होता 'अगङ्गात्, अगङ्गाः' अशी रूपे सिद्ध होतात. ही लडाची रूपे करतेवेळी जरी 'गङ्गा' या क्विबन्त नामधातूला 'शप् = अ' हे विकरण लागते तरी, 'गङ्गा' यातील अन्त्य 'आ' व ते विकरण या दोहोचे जागी 'अकः सवर्णे दीर्घः' या सूत्राने जो 'आ' असा सवर्णदीर्घ एकादेश होतो त्या एकादेशाने ते विकरण नाहीसे होते व त्यामुळे आबन्त अङ्ग व 'त्, स्' प्रत्यय या दोहोमध्ये त्या विकरणाचे व्यवधान राहत नाही आणि 'आ' हा एकादेश पूर्वान्तिवद्भावाने आबन्त

अङ्गाचा अन्त मानल्याने, त्याच्या लगेच पुढे 'त्,स्' हे प्रत्यय आहेत असे मानतां येते. एकादेशाचे ठिकाणी स्थानिवद्भाव केल्याने, म्हणजे एकादेश 'आ' हा 'आ+अ' आहे असे मानल्याने, आवन्त अङ्ग व 'त्,स्' प्रत्यय या दोहोंमध्ये 'शप् = अ' चे व्यवधान आहे असे मानतां येते व त्यामुळे वरील दोन उदाहरणे प्रकृत सूत्राचा विषयच होऊं शकत नाहीत असे कोणी म्हटल्यास, त्यावर दीक्षित असे उत्तर देतात कीं, 'अचः परस्मिन्' सू. ५० या सूत्राने 'आ' या एकादेशाचे ठिकाणी स्थानिवद्भाव करतां येत नाही; कारण वरील उदाहरणांत स्थानीच्या पूर्वी असणाऱ्या वणाला कार्यं करणे नसून स्थानीच्या पुढे असणाऱ्या 'त्, स्' या अपृक्त प्रत्ययांना लोपरूप कार्यं करणे असल्यामुळे, 'पूर्वविधौ' हा षष्ठीसमास मानला असतां, स्थानिवद्भाव होऊं शकत नाही. 'पूर्वविधौ' हा पञ्चमीसमास मानल्यास, 'अचः परस्मिन्' हे सूत्र प्रवृत्त होऊं शकते. परंतु पञ्चमीसमासपक्ष अनित्य असल्यामुळे व त्या अनित्य पक्षाचा आश्रय न करतां येथे इष्टरूपसिद्धि होत असल्यामुळे, तो पक्ष या स्थलीं स्वीकारतां येत नाही.)

शब्दरत्न-भाष्यमिति । 'यदि पुनरयमपूर्वलोपः संयोगांतलोपो विज्ञायेत' इत्युपक्रम्य तद्भाष्यं प्रवृत्तम् । पूर्वान्तत्वेनेति । न चैवं बृह्वावित्यादीं संनिपातपरिभाषया टाव्नेति भाष्यविरोध इति वाच्यम् । दीर्घप्रवृत्त्युत्तरमन्तादिवद्भावप्रवृत्तावपि टावुत्पत्तिकालिकानन्तर्यविघातस्य तेन वारयितुमशक्यत्वात् । अशास्त्रीयत्वात्संनिपातस्यान्तवद्भावेनातिदेष्टुमशक्यत्वाच्च । अत्रावन्तात्त्विति तुनाऽरुचिर्वोधिता । पञ्चमीसमासाश्रयणे स्थानिवद्भावोऽस्ति । अस्याभिधाने च न दृढं मानम् । आवन्तेभ्य आचारक्विवेव नास्ति "आतो घातोः" इति सूत्रस्य भाष्यप्रामाण्यात् । तत्र चार्तिककृता 'आतोऽन्ताप' इत्युक्तमिति तद्दीर्घम् । आचारक्विवन्ताद्यङ्लुक्तु नास्त्येव । तेन कस्य स्त्री की कौशदादिभ्य आचारक्विवन्तेभ्यो यङ्लुकि लङि अचेकेदित्यादी उच्यन्तादपि सम्भय इत्यपास्तम् । ईकाररूपत्वाभावाच्च ।

‘हल्ङ्याब्भ्यः’ या सूत्रावरोल भाष्यांत ‘यदि पुनरथमपृक्तलोपः संयोगान्तलोपो विज्ञायेत’ असा उपक्रम करून भाष्यकारानी मनोरमेत दिलेली भाष्यपक्ति लिहिली आहे ‘बुद्धी’ इत्यादि स्थली, सन्निपातपरिभाषान्वये ‘टाप्’ प्रत्यय होत नाही असे जें भाष्यात म्हटले आहे त्याशी ‘एकदेशस्य पूर्वान्तत्वेन ग्रहणात्’ हे जें मनोरमेत म्हटले आहे याचा विरोध येतो असे कोणी म्हटल्यास, ते म्हणणें बरोबर नाही, कारण सवर्णदीर्घरूप एकादेश केल्यावर जरी तो एकादेश पूर्वान्तवद्भावानें ‘बुद्ध’ या शब्दाचा अन्तावयव मानता येतो तरी, ‘बुद्ध’ शब्दाहून ‘टाप्’ प्रत्यय करतेवेळी ‘बुद्धि डि = बुद्ध ओ’ याचे जें ‘आनन्तर्य’ होते ते त्या ‘टाप्’ प्रत्ययामुळें नष्ट झाले नाही असे म्हणता येऊ शकत नाही आणखी असे की, सन्निपात हा अशास्त्रीय असल्यामुळें, पूर्वान्तवद्भावानें त्याचा अतिदेश करता येऊ शकत नाही, म्हणजे शास्त्रीय पूर्वान्तवद्भाव करून अशास्त्रीय सन्निपात कायम आहे असे मानता येऊ शकत नाही. (‘अगङ्गा णप् त् = अगङ्गात्’ या स्थली ‘अगङ्गा’ यातील ‘आप्’ व ‘णप् = अ’ याचा ‘आ’ असा जो एकादेश होतो त्याला दीक्षितानी पूर्वान्तवद्भावानें ‘गङ्गा’ याचा अन्तावयव मानून ‘गङ्गा’ हे आवन्त अङ्ग मानले आहे शकाकार म्हणतो की, असा रीतीने पूर्वान्तवद्भाव करून ‘गङ्गा’ हे आवन्त अङ्ग मानणे भाष्यविरुद्ध ठरतें, कारण ‘बुद्धि डि’ या स्थली ‘अच्च घे’ सू. २४७ या सूत्रानें ‘बुद्ध ओ’ अशी स्थिति झाल्यावर ‘बुद्ध’ असे जें अदन्त अङ्ग होते त्या अदन्त अङ्गाहून ‘अजाघनप्टाप्’ सू. ४५८ या सूत्रानें प्राप्त होणारा ‘टाप्’ प्रत्यय सन्निपातपरिभाषा असल्यामुळें होऊ शकत नाही असे ‘ओत्’ सू. ७-३-११८ या सूत्रावरोल भाष्यांत भाष्यकारानी म्हटले आहे त्या भाष्यांत भाष्यकार म्हणतात— ‘अत्वे टाप् प्रतिषेधो यवनध्य । शकटो पदतो घेनी । अत्वे घृने टाप् प्राप्नोति । न वा सन्निपातलक्षणस्यानिमित्तत्वात् । न वा यवनध्य । किं कारणम् ? । सन्निपातलक्षणस्यानिमित्तत्वात् ।

सन्निपातलक्षणो विधिरनिमित्तं तद्विघातस्येत्येवं न भविष्यति । ' या भाष्याचें विवरण मागें केलेंच आहे. जर ' वृद्ध ' यांतील अन्त्य अकार व ' टाप् = आ ' यांचा ' आ ' हा एकादेश पूर्वान्तवद्भावानें ' वृद्ध ' याचा अन्तावयव आहे व अशा रीतीनें सन्निपात नष्ट झाला नाही असें मानतां आलें असतें तर, भाष्यकारांनीं त्या उदाहरणांत सन्निपातपरिभाषा प्रवृत्त करून ' टाप् ' चें निवारण केलें नसतें. म्हणून ' अगङ्गात् ' या स्थलीं एकादेशाचे ठिकाणीं पूर्वान्तवद्भाव मानणें वरील भाष्याच्या विरुद्ध ठरतें. त्यामुळें ' गङ्गा ' या आवन्त अङ्गाच्या लगेच पुढें ' त् ' प्रत्यय आहे असें मानतां येऊं शकत नाही आणि म्हणून वरील उदाहरण प्रकृत सूत्राचा विषयच होऊं शकत नाही असा शंकाकाराच्या म्हणण्याचा तात्पर्यार्थ आहे. या शंकेवर शब्दरत्नकार असें उत्तर देतात कीं, ज्या भाष्याच्या आधारावर शंकाकारानें वरील शंका केली आहे त्या भाष्याचा असा मुळींच आशय नाही कीं, ' वृद्ध ओ ' या स्थलीं ' वृद्ध ' या अदन्त अङ्गाला ' टाप् ' प्रत्यय करून एकादेश केल्यावर तो एकादेश ' वृद्ध ' याचा अन्तावयव मानतां येत नाही. त्या भाष्याचा एवढाच आशय आहे कीं, जरी एकादेश ' वृद्ध ' याचा पूर्वान्तवद्भावानें अन्तावयव मानतां येऊं शकतो तरी, ' टाप् ' प्रत्यय होतेवेळीं सन्निपाताचा विनाश होत असल्यामुळें, त्या परिभाषान्वयें ' टाप् ' प्रत्यय होऊं शकत नाही. दुसरें असें कीं, सन्निपात अशास्त्रीय असल्यामुळें, म्हणजे पाणिनीय सूत्रांत सन्निपाताचें लक्षण कोठेंहि सांगितलें नसल्यामुळें, ' अन्तादिवच्च ' सू. ७५ हें पाणिनीय शास्त्र प्रवृत्त करून पूर्वान्तवद्भावस्य शास्त्रीय कार्य केल्यानें अशास्त्रीय सन्निपात कायम राहतो असें म्हणणें बरोबर नाही, म्हणजे अशास्त्रीय कार्य करतेवेळीं तसा अशास्त्रीय कार्यकारिता शास्त्रीय कार्याची गदन घेतां येत नाही. सारांश ' वृद्ध ओ ' या स्थली ' टाप् ' प्रत्यय केल्यावर एकादेश केला असतां, तो एकादेश ' वृद्ध ' या शब्दाचा अन्तावयव आहे असें मानतां येतें व अशा रीतीनें

सन्निपात कायम आहे असे म्हणता येते तरी, 'टाप्' प्रत्यय करतेवेळी सन्निपाताचा विनाश होत नाही असे म्हणता येत नाही व त्यामुळे त्या स्थली सन्निपातपरिभाषा प्रवृत्त होऊन 'टाप्' प्रत्यय होऊ देत नाही. वर सांगितल्याप्रमाणे वरील भाष्याचा आशय असल्यामुळे, दीक्षितानी 'अगङ्गात्' या उदाहरणात 'आ' या एकादेशाला पूर्वान्तवद्भावाने 'गङ्गा' याचा अन्तावयव मानून 'अगङ्गा' या आवन्त अङ्गापुढे 'त्' प्रत्यय आहे असे जें म्हटले आहे तें भाष्यविरुद्ध ठरत नाही असा शब्दरत्नकाराच्या म्हणण्याचा आशय आहे) 'आवन्तात्तु आचारक्विवन्तात्' या मनोरमंतील पक्तीत 'तु' या अहचिप्रदर्शक पदाचे ग्रहण केले असल्यामुळे, आवन्ताहून आचारक्विप् होतो हे दीक्षिताना समत नाही असे बोधित होते. 'अच परस्मिन् पूर्वविधौ' सू. ५० या सूत्रातील 'पूर्वविधौ' हा पञ्चमीसमास मानल्यास, स्थानिवद्भाव करता येतो (याचे विवरण मनोरमंत केलेच आहे) 'अगङ्गात्, अगङ्गा.' इत्यादि रूपे भाषेत होतात याला कोणतेहि सबळ प्रमाण नाही. उलट आवन्ताहून आचारक्विप् मुळीच होत नाही याला 'आतो घातो.' सू. ६-४-१४० या सूत्रावरील भाष्य प्रमाण आहे त्या सूत्राऐवजी 'आतोऽनाप' असे सूत्र पठित करावे असे जें वार्तिककाराने सुचविले आहे त्याचे कारण हेच आहे की, आवन्ताहून विवप् प्रत्यय मुळीच होत नाही ('आतो घातो' सू. ६-४-१४० या सूत्रावरील भाष्यात 'आतोऽनापः' हे वार्तिक पठित करून भाष्यकार म्हणतात— 'आतोऽनाप इति वक्तव्यम् । इहापि यथा स्यात्, समासेऽनन्पूर्वे वत्वो ह्यविति ।' या भाष्याचा आशय हा आहे की, 'समासेऽनन्पूर्वे वत्वो ल्यप्' सू. ३३३२, 'हल इन शानज्ज्ञौ' सू. २५५७ इत्यादि सूत्रात 'वत्वा, एना' या आवन्त नसणाऱ्या आवारान्त शब्दाची जी पाणिनीने पळीची रूपे केली आहेत ती सिद्ध व्हावी याकरिता 'आतो घातोः' या सूत्रातील 'घातोः' या पदाचे जागी 'अनाप.' हे पद पठित करावे असे

वार्तिककाराने सुचविलें आहे; कारण 'क्त्वा, श्ना' हे जरी आकारान्त शब्द आहेत तरी धात्वन्त नाहीत. आवन्त प्रातिपदिकाहून आचारक्विप् प्रत्यय होतो असें मानलें तर, तसा क्विवन्त शब्द 'सनाद्यन्ता धात्वः' सू. २३०४ या सूत्रान्वये घातुसंज्ञक ठरून त्याहून पुन्हा कृदन्त रूप करण्याकरितां क्विप् प्रत्यय केला असता, तसा आवन्त क्विवन्त प्रातिपदिकाचीं, 'आतो धातोः' असें सूत्र मानल्यास, आकारलोप होऊन एक प्रकारचीं रूपे होतील व 'आतोऽनापः' असें सूत्र मानल्यास, आकारलोप न होतां भिन्न प्रकारचीं रूपे होतील. अशा प्रकारें रूपांत फरक न पडण्याकरितां आवन्त प्रातिपदिकाहून आचारक्विप् होत नाही हें मानणें आवश्यक आहे असा शब्दरत्नकारांच्या म्हणण्याचा आशय आहे.) आचारक्विवन्त नामधातूहून यङ्लुक् तर मुळींच होत नाही. त्यामुळे 'कस्य स्त्री की' इत्यादि डीवन्त शब्दांहून आचारक्विप् प्रत्यय केल्यानंतर यङ्लुक् केल्यास यङ्लुकाचीं लडाचीं 'अचेकेत्' इत्यादि जीं रूपे होतात त्या रूपांमध्ये डीवन्तापुढें देखील 'त्, स्' हे अपृक्त प्रत्यय येऊं शकतात असें जें कित्येकांचें म्हणणें आहे तें चूक ठरतें. दुसरें असें कीं, 'अचेकेत्' इत्यादि रूपांमध्ये 'डीप्' हा ईकाररूपानें कायम राहत नाही. (त्याचें 'ए' असें रूपान्तर होतें व त्यामुळे प्रकृत सूत्रातील 'इयाप्' या पदांत जसा पूर्वी सांगितल्याप्रमाणें प्रत्यय केला आहे त्या प्रत्येकान्वये 'अचेकेत्' इत्यादि उदाहरणांत 'तद्भ्यादभ्यः' सा प्रकृत सूत्राची प्राप्तीच होत नाही.)

मनोरमा-श्रायं निष्कर्षः । उचापः सौरित्येव सूत्रमुचितम् । न च गुराः गुरातो इत्यादौ धातोः सकारेऽतिप्रसङ्गः । उचावन्त्यां माहचर्यात्, 'प्रत्ययाप्रत्यययोः' इति परिभाषया च प्रत्ययन्ययं गोर्ग्रहणात् । राजेत्यादौ नलोपस्तु "न टिर्मचुष्ट्योः" इति ज्ञापकेन नाशिन एव । किं नाशिनोऽप्रेति उत्थमपि सुपपाठम् । 'मंघीगान्मंघीपो सौरित्ये' इति निदाकण्ठे पाठान् । इन्द्रियो भेदिनं त्येति यथा । शर्वानभंधान् इत्यप्रापि न दीदः । "राहमरय" इत्यथ

तकारस्यापि प्रश्लेषेण त्सस्येति च्छेदात् । ननु उखास्रदित्यादी सयोगादिलोपः स्यादिति चेत् न, दत्वे कृते तदप्राप्तेः । असिद्धं दत्वमिति चेन्न । सिद्धकाण्डे 'वस्वादिषु दत्वम्' इति पाठात् । नन्वपदान्तत्वाद् दत्व न स्यादिति चेन्न । सावपि पद भवतीति पक्षाश्रयणात् । तद्वोजन्तु "असर्वनामस्थाने यच्चि" इति च्छित्वा यजादौ सर्वनामस्थाने पद नेति व्याख्यानम् ॥

आतापर्यंत 'हल्ङ्याब्भ्यः' या प्रकृत सूत्राचे जें व्याख्यान केले आहे त्यावरून असा निष्कर्ष निघतो की, प्रकृत सूत्राएवजी 'ङ्यापः सो' असेच सूत्र करणे उचित आहे असे सूत्र केल्याने 'सुराः, मुरासौ' इत्यादि स्थली 'सु' धातूच्या सकाराचा लोप होण्याची आपत्ति येत नाही; कारण 'ङी, आप्' या प्रत्ययाच्या साहचर्यामुळे व तसेच 'प्रत्ययाप्रत्यययो प्रत्ययस्यैव ग्रहणम्'—परि १११—ही परिभाषा असल्यामुळे, 'ङ्याप सो' यातील 'सोः' याने 'सु' प्रत्ययाचेच ग्रहण होऊ शकते (धातूच्या सकाराचे ग्रहण होऊ शकत नाही. 'ङ्याप सो' असे सूत्र पठित केल्यास व हलन्त अङ्गापुढील 'स्, त्, स्' या अपृक्त प्रत्ययाचा 'सयोगान्तस्य लोप' सू ५४ या सूत्राने लोप केल्यास काशिकेत जे चार दोष दाखविले आहेत त्या सर्व दोषाचा परिहार कोणत्या रीतीने करता येतो हे दीक्षित पुढील पक्तीत सांगतात पुढील पक्तीचे विवरण करण्यापूर्वी काशिकेत कोणते दोष दाखविले आहेत हे सांगणे इष्ट आहे प्रकृत सूत्रावरील वृत्तीत वाशिकाकार म्हणतात—'अथ किमर्थं हलन्तात्सुतिनीना लोपो विधीयते, सयोगान्तलोपेनैव सिद्धम् । न सिद्धयति । राजा तक्षेत्यत्र सयोगान्तलोपस्यासिद्धत्वात्तलोपो न स्यात् । उखास्रत्पर्णध्वदित्यत्रापदान्तत्वाद्दत्व च न स्यात् । अभिनोऽत्रेत्यत्रातौ रोरप्लुतादप्लुत इत्युत्व न स्यात् । अत्रिभर्भवानित्यत्र तु रात्सस्येति नियमात्लोप एव न स्यात् ।' वरील काशिकेत जो प्रथम दोष दाखविला आहे त्या दोषासंबधाने दीक्षित असे म्हणतात की,) 'राजा' इत्यादि उदाहरणात नकारलाप 'न डिसम्बुद्धयो' या

ज्ञापकाच्या आधारे साधलाच आहे. ('न लोपः प्रातिपदिकान्तस्य' या त्रैपादिक पूर्व सूत्राच्या दृष्टीने 'संयोगान्तस्य लोपः' या त्रैपादिक पर सूत्राने होणारा संयोगान्त लोप सिद्ध ठरतो याचे 'न द्विसम्बुद्धयोः' या सूत्रातील 'सम्बुद्धि' या पदाचे ग्रहण ज्ञापक आहे हे पूर्वी सिद्ध करून दाखविलेच आहे आणि त्यामुळे 'राजन् सु = राजान् स्' या स्थली 'संयोगान्तस्य लोपः' या सूत्राने अन्त्य सकाराचा लोप केला असता, तो सकारलोप नलोपकार्याच्या दृष्टीने सिद्ध ठरत असल्यामुळे, 'राजान्' यांतील अन्त्य नकाराचा लोप होण्यांत व 'राजा' असे इष्ट रूप सिद्ध होण्यांत कांहीं अडचण येत नाही आणि अशा रीतीने काशिकेंत दाखविलेल्या प्रथम दोषाचा परिहार करितां येतो असे दीक्षितांचे म्हणणे आहे. आतां काशिकेंत दाखविलेल्या तृतीय दोषासंबंधाने दीक्षित असे म्हणतात कीं,) 'अभिनोऽत्र' या स्थली उक्ताची देखील उपपत्ति सहज लावतां येते; कारण 'संयोगान्तलोपो रोरुत्वे (सिद्धो वक्तव्यः)' असे वार्तिक सिद्धकाण्डांत पठित केले आहे व त्यामुळे 'हरिवो मेदिनं त्वा' हा वैदिक प्रयोग जसा सिद्ध होतो त्याचप्रमाणे 'अभिनोऽत्र' हा प्रयोग देखील सहज सिद्ध करतां येऊं शकतो. (प्रकृत सूत्रावरील भाष्यांत 'रोरुत्वं च' हे वार्तिक पठित करून भाष्यकार म्हणतात 'रोरुत्वं च वक्तव्यम् । अभिनोऽत्र । अच्छिनोऽत्र । संयोगान्तलोपस्याऽसिद्धत्वाद्दतोऽतीत्युत्वं न प्राप्नोति । न वा संयोगान्तलोपस्योत्वे सिद्धत्वात् । न वा वक्तव्यम् । किं कारणम् ? । संयोगान्तलोपस्योत्वे सिद्धत्वात् । संयोगान्तलोप उत्वे सिद्धो भवति । यथा हरिवो मेदिनमिति । तद्यथा-हरिवो मेदिनं त्वेत्यत्र संयोगान्तलोप उत्वे सिद्धो भवति ।' 'अभिनद् सि' या स्थली पूर्वी सांगितल्याप्रमाणे 'सि' या प्रत्ययांतील इकाराचा 'इत्श्च' सू. २२०७ या सूत्राने लोप होऊन व 'दश्च' सू. २४६८ या सूत्राने 'अभिनद्' यांतील अन्त्य दकाराचे रुत्व होऊन 'अभिनद् स्' अशी स्थिति जाली असता, 'संयोगान्तस्य लोपः' या सूत्राने अन्त्य सकाराचा लोप

केला तर, 'अभिनर् अत्र' या स्थली 'अतो रो.' सू. १६३ या सूत्रानें 'रु' चे उत्त्व होऊ शकत नाही, कारण त्या सापादिक सूत्राच्या दृष्टीने 'सयोगान्तस्य लोपः' या त्रैपादिक सूत्राने झालेला सकारलोप असिद्ध ठरतो व तो झालाच नाही आणि 'रु' व 'अत्र' यातील 'अ' या दोहोमध्यें सकाराचे व्यवधान आहे असे मानावे लागते व त्यामुळे 'रु' चे उत्त्व व गुणरूप एकादेश होऊ शकत नाही आणि 'अभिनोऽत्र' हा प्रयोग सिद्ध होऊ शकत नाही असे शंकाकाराचे म्हणणे आहे यावर दीक्षित असे उत्तर देतात की, 'अतो रोः' य सापादिक सूत्रानें होणाऱ्या उत्त्वकार्याच्या दृष्टीने 'सयोगान्तस्य लोप' या त्रैपादिक सूत्रानें होणारा सयोगान्त लोप सिद्ध ठरतो असे प्रकृत सापादिक सूत्रावर पठित असलेल्या 'सयोगान्तलोपस्योत्वे सिद्धत्वात्' या वातिकात सांगितले आहे. त्यामुळे उत्त्वाच्या दृष्टीने सकारलोप सिद्ध ठरतो आणि 'रु' चे उत्त्व होऊन व पूर्वं 'अ' आणि त्या पुढील 'रु' चे जागी झालेला 'उ' याचे जागी 'आद् गुण' या सूत्रानें गुणरूप एकादेश होऊन व 'एङः पदान्तादति' सू. ८६ या सूत्रानें पूर्वरूप एकादेश होऊन 'अभिनोऽत्र' हा इष्ट प्रयोग सिद्ध होऊ शकतो आणि अशा रीतीने काशिकेत दिलेल्या तृतीय दोषाचा परिहार करता येतो आता काशिकेत दिलेल्या चतुर्थ दोषाचा देखील कसा परिहार करता येतो हे दीक्षित पुढील पक्तीत सांगतात.) 'अविभ्रंभवान्' हा प्रयोग देखील सिद्ध करण्यात काही अडचण येत नाही, कारण 'रात्सस्य' सू. २८० या सूत्रात तकाराचा देखील प्रश्लेष केल्याने 'रात्सस्य' असा पदच्छेद करता येतो. (प्रवृत्त सूत्रावरील भाष्यात भाष्यकार म्हणतात— 'रात्सस्य लोपो षक्तव्यः । अविभ्रंभवान् । अजागभ्रंवान् । किं पुनः कारणं न सिध्यति ? । नियमवचनात् । रात्सस्यैत्येतस्मान्नियमात् प्राप्नोति । नैष दोषः । रात्सस्यैत्यत्र तकारोपि निर्दिश्यते ।' अशा रीतीने तकाराचा प्रश्लेष म्हणून भाष्यकारांनी सांगितल्याप्रमाणे 'रात् सस्य' असे सूत्र पठित वेलें असता, त्या सूत्राचा असा अर्थ होतो की, रकारापुढें सकार किंवा

तकार आल्यास त्या सकाराचा किंवा तकाराचा 'संयोगान्तस्य लोपः' या सूत्राने होणारा संयोगान्त लोप होतो व या अर्थान्वये 'अबिभर्त्' या उदाहरणांत रकारापुढील तकाराचा लोप केल्याने 'अबिभर्भवान्' हा प्रयोग सिद्ध होऊं शकतो आणि अशा रीतीने काशिकेंत दिलेल्या चवथ्या दोषाचा देखील परिहार करतां येतो. आतां काशिकेंत दिलेल्या अवशिष्ट द्वितीय दोषाचा कसा परिहार करतां येतो हें दीक्षित पुढील पंक्तींत सांगतात. 'इयापः सोः' एवढेंच सूत्र जर प्रकृत सूत्राऐवजीं पठित केलें तर) 'उखास्रत्' इत्यादि उदाहरणांत संयोगादि लोप होण्याची आपत्ति येते असें कोणी म्हटल्यास, तें म्हणणें बरोबर नाहीं; कारण दत्व प्रथम केल्यानें संयोगादिलोपाची प्राप्ति होत नाहीं. दत्व असिद्ध आहे असें कोणी म्हटल्यास, तें म्हणणें बरोबर नाहीं; कारण 'वस्वादिषु दत्वम्' हें वार्तिक सिद्धकाण्डांत पठित केलें आहे. सकार पदान्तीं नसल्यामुळें त्याचें दत्व होऊं शकत नाहीं असें कोणी म्हटल्यास, तें म्हणणें बरोबर नाहीं; कारण 'सु' हा (प्रथमेच्या एकवचनाचा) विभक्तिप्रत्यय पुढें असतांना देखील त्याच्या अङ्गाला पदसंज्ञा होते या पक्षाचा आश्रय केल्यानें, बरील शंकेचें निवारण करतां येतें. 'असर्वनामस्थाने यच्चि' असा योगविभाग करून 'यजादौ सर्वनामस्थाने पदं न' असें जें व्याख्यान केलें आहे तें 'सावपि पदं भवति' हा पक्ष मानण्यास प्रमाण आहे. ('उखायाः संसते इति उखास्रत्' या उदाहरणांत 'संस्' धातूहून विवप् प्रत्यय केल्यावर 'अनिदितां हल उपधायाः' सू. ४१५ या सूत्राने 'संस्' धातूतील नकाराचा लोप होऊन 'उखास्रस्' असें जें रूप होतें त्याहून प्रथमेचा 'सु=स्' प्रत्यय केल्यावर 'उखास्रस् स्' अशी रिधति झाली असतां, जरी 'संयोगान्तस्य लोपः' हें पूर्व त्रैपादिक सूत्र असून 'स्कोः संयोगाद्योः' सू. ३८० हें संयोगादिलोपाचें सूत्र पर त्रैपादिक सूत्र आहे व 'पूर्वत्रासिद्धम्' सू. १२ हें वचन आहे तरी, संयोगादिलोपाचें सूत्र संयोगान्त लोपाचें

अपवादक असल्यामुळे, 'परोऽपि ह्यपवादो वचनप्राभाष्यादुत्सर्गे कर्तव्ये नासिद्धो भवति' या कैयट्घृत्तीत दिलेल्या न्यायान्वये, सयोगादिलोपरूप अपवादक शास्त्र प्रथम प्रवृत्त झाल्याने, अखेरीस असलेल्या दोन सकारापैकी प्रथम सकाराचा, म्हणजे घातूचा अवयव जो सकार त्याचा, लोप पावतो पण त्या सकाराचा लोप केल्यास पदाच्या अन्ती सयोग राहत नसल्यामुळे, उत्तर सकाराचा लोप होऊ शकत नाही व तो उत्तर सकार घातूचा सकार नसल्यामुळे व 'वसुस्रसु' सू ३३४ या सूत्राने घातूच्या अन्त्य सकाराचा दकार होणे सांगितले असल्यामुळे त्या प्रत्ययरूप उत्तर सकाराचे दत्व होऊ शकत नाही व त्यामुळे 'उखास्रद्' असे इष्ट रूप न होण्याची आपत्ति येते यथापठित प्रकृत सूत्र असले तर, 'उखास्रस्' या हलन्त अङ्गापुढील 'सु' प्रत्ययाचा प्रथम लोप करून नंतर 'स्रस्' यातील सकार जो घातूचा सकार आहे त्याचे दत्व केल्याने 'उखास्रद्' असे रूप सिद्ध होऊ शकते असे सकाराचे म्हणणे आहे या शबेवर दीक्षित अस उत्तर देतात की, घातूतील सकाराचे प्रथम दत्व केल्याने सकार सयोगाचा आदि राहत नसून दकार सयोगाचा आदि होत असल्यामुळे, 'स्को सयोगाद्यो' या सूत्राची प्राप्तीच होत नाही व अशा रीतीने घातूच्या सकाराचा लोप होण्याची आपत्ति दृष्टने यावर शकावार असे म्हणतो की, 'वसुस्रसु' हे दत्वविधायक त्रैपादिक सूत्र 'स्का सयोगाद्यो' सू ३८० या त्रैपादिक सूत्राच्या मानाने पर सूत्र असल्यामुळे, ते सूत्र 'पूर्वशासिद्धम्' या वचनान्वये 'स्को सयोगाद्यो' या सूत्राच्या दृष्टीने असिद्ध ठरते व त्यामुळे दत्व प्रथम करता येत नाही आणि 'स्को सयोगाद्यो' हे सूत्र प्रथम प्रवृत्त झाल्याने त्या सूत्राने घातूतील सकाराचा लोप होण्याची व दत्व न होण्याची आपत्ति जशीची तशीच कायम राहते या शबेवर दीक्षित अस उत्तर देतात की, 'यसुस्रसु' या त्रैपादिक सूत्राने होणारे दत्व मिदकाण्डाच्या दृष्टीने सिद्ध समजावे या अर्थाने

‘वस्वादिषु दत्वं सिद्धं वाच्यम्’ हे वार्तिक प्रकृत सूत्रावरील भाष्यांत पठित केले असल्यामुळे, त्या वार्तिकाच्या आधारे संयोगादि-लोपाचा वाध होऊन दत्त्व प्रथम होते व त्यामुळे शंकाकाराने वर दाखविलेली आपत्ति येत नाही; कारण दत्त्व प्रथम केल्याने सकार संयोगाचा आदि राहत नाही व त्यामुळे ‘स्कोः’ सू. ३८० या सूत्राची प्राप्तीच होत नाही. यावर पुन्हा शंकाकार असे म्हणतो की, ‘वसुस्रंसु’ या सूत्राने पदान्ती असलेल्या ‘स्रंसु’ घातूतील अन्त्य सकाराचा दकार होणे सांगितले आहे व ‘उखास्रसु’ या समुदायाला जरी ‘सुप्तिङन्तं पदम्’ सू. २९ या सूत्राने पदसंज्ञा होते तरी, ‘सु’ प्रत्ययापूर्वी असलेल्या ‘उखास्रसु’ या अङ्गाला पदसंज्ञा होत नाही; कारण ‘सु’ हा सर्वनामस्थान-प्रत्यय आहे व सर्वनामस्थानप्रत्यय पुढे असतां अङ्गाला पदसंज्ञा होत नाही हे ‘स्वादिष्वसर्वनामस्थाने’ सू. २३० या सूत्रावरून स्पष्ट होते. म्हणून ‘उखास्रसु’ यांतील अन्त्य सकार पदान्ती नसल्यामुळे, ‘वसुस्रंसु’ या सूत्राने त्या सकाराचा दकार होऊ शकत नाही. या शंकेवर दीक्षित असे उत्तर देतात की, ‘स्वादिष्वसर्वनामस्थाने’ व ‘यच्चि भम्’ या दोन सूत्रांचा दण्डपाठ करून ‘स्वादिष्वसर्वनामस्थानेऽयच्चि’ असा योगविभाग केल्याने त्या योगविभागाचा ‘अयच्चि सर्वनामस्थाने परे सति अङ्गं पदसंज्ञकं भवति’ असा अर्थ होतो व ‘सु’ हा जरी सर्वनामस्थानप्रत्यय आहे तरी तो यजादि-यकाराने किंवा अचाने सुरू होणारा-प्रत्यय नसल्यामुळे त्याच्या अङ्गाला पदसंज्ञा होते. त्यामुळे ‘उखास्रसु’ यांतील ‘उखास्रसु’ हे अङ्ग पदसंज्ञक ठरून त्यांतील ‘स्रंसु’ घातूच्या अन्त्य सकाराचा ‘वसुस्रंसु’ या सूत्राने दकार करता येतो व ‘संयोगान्तस्य लोपः’ या सूत्राने ‘सु = स्’ या प्रत्ययाचा लोप करता येतो आणि ‘वाऽवसाने’ सू. २०६ या सूत्राने दकाराने वैकल्पिक चत्वं केल्यास ‘उखास्रद्, उखास्रत्’ अशीं पाक्षिक रूपे सिद्ध होतात व अशा रीतीने काशिकेंत दिलेल्या द्वितीय दोषाचा

परिहार करता येतो. प्रकृत सूत्रावरील भाष्यात भाष्यकार म्हणतात :—'वस्वादिषु दत्व न सिध्यति । उखास्रत्, पर्णध्वत् । किं कारणम् ? । सयोगादिलोपबलीयस्त्वात् । सयोगान्तलोपात् सयोगादिलोपो बलीयान् । - ननु च दत्वे कृते न भविष्यति । असिद्ध दत्व, तस्यासिद्धत्वात् प्राप्नोति । सिद्धकाण्डे पठित वस्वादिषु दत्व सौ दीर्घत्वे इति । तत्र सौ दीर्घत्वग्रहण न करिष्यते । वस्वादिषु दत्वमित्येव । एवमप्यपदान्तत्वान्न प्राप्नोति । अथ सावपि पद भवति ।' या भाष्याचाच अनुवाद वरील मनोरमंत केला आहे ' सावपि पद भवति ' असे जे या भाष्यात म्हटले आहे ते ' स्वादिष्वसर्वनामस्थाने' सू. १-४-१७ या सूत्रावरील भाष्यात सांगितले आहे. त्या भाष्यात भाष्यकार म्हणतात—' अथवा योगविभागः करिष्यते । स्वादिषु पूर्वं पदसज्ञ भवति । ततः सर्वनामस्थानेऽप्यचि । पूर्वं पदसज्ञ भवति । ततो भम् । भसज्ञ च भवति यजादावसर्वनामस्थान इति ।' साराश प्रकृत सूत्रातून दोन्ही ' हल् ' पदाचे प्रत्याख्यान करून हलन्त अङ्गापुढील ' स्, त्, स् ' या अपृक्त प्रत्ययाचा ' सयोगान्तस्य लोपः' या सूत्राने लोप केल्यास काशिकेत जे चार दोष दाखविले आहेत ते प्रकृत सूत्रावरील भाष्यात दाखविले असून भाष्यकारानी त्या दोषाचा मनोरमंत दर्शविल्याप्रमाणे परिहार देखील केला आहे. पण तसा परिहार करून देखील अखेरीस भाष्यकारानी ' तस्माद्गवयोऽपृक्तलोप सयोगान्तलोपो विज्ञातुम् । न चेद्विज्ञायते ? । द्विहलपृक्तग्रहण तिरयोश्च ग्रहण कर्तव्यमेव । ' असेच म्हटले आहे या भाष्यावरून हे स्पष्ट होते की, भाष्यकाराना ' सयोगान्तस्य लोपः' या सूत्राने हलन्त अङ्गापुढील अपृक्त प्रत्ययाचा लोप करणे मान्य नसून त्यांना यथापठित प्रकृत सूत्र असणे हेच मान्य आहे, व त्याचे कारण त्यांनी दोन ठिकाणी ' उभयत पाशारज्जुः', म्हणजे इकडे आड तिकडे विहीर, असा दोष येतो हे दिले आहे असे असून देखील दीक्षित असे म्हणतात की, प्रकृत लाबलचक सूत्राऐवजी ' इमाप. सो.' असे लहानसे सूत्र पठित केल्याने कोणतीही आपत्ति येत नाही व सर्व इष्ट रूपे

सिद्ध होऊं शकतात आणि तसें लहानसें सूत्र पठित करण्यांत लाघव असल्यामुळे, तसेंच सूत्र पठित करणे योग्य आहे. या विषयाचे अधिक विवरण शब्दरत्नांत पुढें करण्यांत येईल.)

शब्दरत्न— उत्त्वमपीति । अपिना पूर्वरूपम् । रोरुत्वे इति । कर्तव्ये कृते चेति शेषः । “ न मु ने ” इतिवत् । हरिव इति । हरिशब्दान्मतुपि “ छन्दसीर ” इति वत्वे नुमि संयोगान्तलोपे “ मतुवसोः ” इति रुत्वे उत्वे गुणः छेदादीति । कीर्तयतेः क्विप्विच्चावेव न स्तः, वृतेर्यङ्लुकि लङि ईडभावे तिप्सिपोः प्रयोग एव नास्ति । ‘ यथालक्षणमप्रयुक्ते ’ इत्यत्रैव भाष्योक्तेः । अप्रयुक्ते लक्षणप्रवृत्त्यभावस्यैव योर्यतेत्यर्थः । प्रयुक्तानामिदमन्वाख्यानमिति सिद्धान्तात् । नेति व्याख्यानमिति । उपपादितं चेदं रामशब्दान्ते ।

‘ अभिनोऽत्रेति उत्त्वमपि सूत्रपादम् ’ या मनोरमेच्या पंक्तीतील ‘ अपि ’ या शब्दानें पूर्वरूपाचें, म्हणजे ‘ एङः पदान्तादति ’ सू. ८६ या सूत्रानें होणाऱ्या पूर्वरूप एकादेशाचें ग्रहण होतें. (‘ अभिनोऽत्र ’ या रूपाची सिद्धि करिताना पूर्वी मनोरमेत हें सांगितलेंच आहे. उत्त्व व गुणरूप एकादेश करून ‘ अभिनो अत्र ’ अशी स्थिति झाली असतां, ‘ एङः पदान्तादति ’ या सूत्रानें पूर्वरूप एकादेश केल्यानेच ‘ अभिनोऽत्र ’ हा प्रयोग सिद्ध होतो.) ‘ संयोगान्तलोपो रोरुत्वे ’ या मनोरमेतील पंक्तीपुढें ‘ कर्तव्ये कृते च ’ हीं शब्दें अध्याहृत आहेत. ‘ न मु ने ’ सू. ४३९ या सूत्राचा (‘ नाभावे कर्तव्ये कृते च मुभावा नासिद्धः ’ असा) ज्याप्रमाणें अर्थ होतो त्याप्रमाणें ‘ संयोगान्तलोपो रोरुत्वे ’ याचा अर्थही (‘ रोरुत्वे कर्तव्ये कृते च संयोगान्तलोपः सिद्धः ’ असा) अर्थ होतो. ‘ हरि ’ या शब्दाहून ‘ मनुषु ’ प्रत्यय केल्या असतां, ‘ छन्दसीरः ’ सू. ३६०० या सूत्रानें मनुषु होऊन च नंतर नुमागाम च संयोगान्तलोप होऊन आनि ‘ मनुवसो ऽ ’ सू. ३६२६ या सूत्रानें रुत्त्व च नंतर रुत्व आनि नुमि होऊन हरिवो मे दिनं न्या ’ या वैशिक प्रयोगांनील

‘हरिवो’ हे रूप सिद्ध होते. (‘तदस्यास्त्यस्मिन्निति मतुप्’ सू. १८९४ या सूत्राने ‘हरि’ शब्दाहून ‘मतुप्’ प्रत्यय केला असता, ‘मतुप्=मत्’ प्रत्ययातील मकार ‘हरि’ यातील अन्त्य ‘इ’ या वर्णापुढे येत असल्यामुळे, ‘छन्दसीरः’ या सूत्राने त्या मकाराचे जागी वकार होऊन ‘हरिवत्’ अशी स्थिति होते. या शब्दाहून सबुद्धीचा ‘सु’ प्रत्यय केला असता, ‘उगिदचा सर्वनामस्थाने’ सू. ३६१ या सूत्राने नुमागम होऊन ‘हरिवन्त् स्’ अशी स्थिति होते व अशा स्थितीत ‘सयोगान्तस्य लोपः’ या सूत्राने ‘सु=स्’ प्रत्ययाचा लोप केल्याने व पुन्हा त्याच सूत्राने पूर्व तकाराचा, लक्ष्यभेद असल्यामुळे, लोप केल्याने ‘हरिवन्’ अशी स्थिति झाली असता, ‘मतुवसो रूप सम्बुद्धो छन्दसि’ सू. ३६२८ या सूत्राने अन्त्य नकाराचे रुत्व होऊन ‘हरिवर्’ अशी स्थिति होते या शब्दापुढे मकार या ‘हश्’ ने सुरु होणारा ‘मे’ हा शब्द असल्यामुळे, ‘हशि च’ सू. १६६ या सापादिक सूत्राने ‘ह’ चे उत्त्व पावले आहे. ‘सयोगान्तस्य लोपः’ या त्रैपादिक सूत्राने झालेला तकाराचा लोप असिद्ध, म्हणजे झालाच नाही, असे मानल्यास, ‘रू’ व मकार या दोहोमध्ये तकाराचे व्यवधान होत असल्यामुळे, ‘हशि च’ या सूत्राने उत्त्व न होण्याची व ‘हरिवो’ असे वैदिक प्रयोगातील रूप सिद्ध न होण्याची आपत्ति येते परंतु ‘हशि च’ या सापादिक सूत्राने होणाऱ्या उत्त्वकार्याच्या दृष्टीने त्रैपादिक सयोगान्त लोप सिद्ध मानल्याने, म्हणजे प्रवृत्त स्थली तकाराचा लोप झाला आहे व त्याचे व्यवधान नाही असे मानल्याने, ‘हशि च’ या सूत्राने ‘ह’ चे उत्त्व होऊन व ‘आद्गुण’ या सूत्राने गुणरूप एकादेश होऊन ‘हरिवो मे दिन त्वा’ या वैदिक प्रयोगातील ‘हरिवो’ हे रूप सिद्ध होते हे वैदिक रूप सिद्ध होण्याकरिता ‘रोरुत्वे कर्तव्ये वृत्ते च सयोगान्तलोप गिद्धो वाच्यः’ हे वचन मानणे भाग आहे आणि हे वचन मानल्याने ‘अभि-नोऽत्र’ या प्रयोगाची देखील सिद्धि होते) ‘कृन् सशब्दने’ या चुरादिगणांत पठित असलेल्या घानूहून ‘विदप्’ किंवा ‘विच्’ प्रत्यय

होतच नाही. त्याचप्रमाणे 'वृत्तु वर्तने' या भ्वादिगणांत पठित असलेल्या धातूच्या यङ्लुकाच्या लडाच्या रूपांत ईडागमरहित 'त्विप्, सिप्=त्, स्' या प्रत्ययांचा प्रयोग मुळींच होत नाही; कारण 'यथालक्षणमप्रयुक्ते' असें प्रकृत सूत्रावरील भाष्यांतच भाष्यकारांनीं म्हटलें आहे. त्या भाष्यवचनाचा 'अप्रयुक्ते लक्षणप्रवृत्त्य-भावस्यैव योग्यता', म्हणजे ज्या रूपांचा भाषेत कोठेंहि प्रयोग होत नाही अशीं रूपें सिद्ध करण्याकरितां पाणिनीय सूत्रांची प्रवृत्ति न करणेंच योग्य आहे, असा अर्थ आहे व भाष्यकारांनीं असें म्हणण्याचें कारण हें आहे कीं, ज्या रूपांचा भाषेत प्रयोग होतो अशा रूपांचें अन्वाख्यान करण्याकरितां, म्हणजे तीं रूपें व्याकरणशास्त्रानें कशीं सिद्ध होतात हें दाखविण्याकरितांच, पाणिनीनं व्याकरणशास्त्र रचलें आहे असा सिद्धान्त आहे. (प्रकृत सूत्रावरील भाष्यांत 'रात्सस्येत्यत्र तकारोपि निर्दिश्यते', म्हणजे 'रात्सस्य' या सूत्रांत तकाराचा प्रश्लेष केल्यानें तकार देखील निर्दिष्ट आहे व रकारापुढें तकार आल्यास तकाराचा देखील लोप होतो असें मानतां येतें असें सांगून, तसें मानलें असतां कोणती आपत्ति येते हें सांगतांना भाष्यकार म्हणतात—'यद्येवं कीर्तयतेरप्रत्ययः कीरिति प्राप्नोति । कीर्त इति चेप्यते । यथालक्षणमप्रयुक्ते ।' या भाष्याचा भावार्थ हा आहे कीं, 'कृत्' धातूहून 'नित्यमश्रूयमाणत्वात् अविद्यमानः प्रत्ययः क्विवादिः' असा 'अप्रत्यय' केल्यास, म्हणजे 'क्विप् = वृ, विच् = वृ' इत्यादि अपृक्त प्रत्ययाचा 'वेरपृक्तस्य' सू. ३७५ या सूत्रानें लोप होऊन प्रत्यय नाहीसा होत असल्यामुळें तशा प्रकारचा नाहीसा होत असणारा 'क्विप्' किंवा 'विच्' प्रत्यय केल्यास, 'उपवायाश्च' सू. २५७१ या सूत्रानें त्या धातूच्या उपघेतील 'ऋ' चा इकार होऊन व 'उरण्परः' सू. ७० या सूत्रानें तो इकार रपर होऊन व 'उपघायां च' सू. २२६५ या सूत्रानें इकार दीर्घ होऊन आणि 'वेरपृक्तस्य' या सूत्रानें प्रत्यय नाहीसा होऊन 'कीत्' अशी स्थिति झाली असतां, 'रात् त्सस्य' असें

तकारप्रश्लेष करून सूत्र पठित केल्याने, वरील उदाहरणात रकारापुढे तकार आला असल्यामुळे, त्या तकाराचा लोप होऊन 'कीर् = की' असे 'कृत्' धातूचे विवप्प्रत्ययान्त किंवा विच्प्रत्ययान्त रूप होऊ पाहते वास्तविक 'कीर्त' असे रूप होणे इष्ट आहे असे सागून 'यथालक्षणमप्रयुक्ते' असे भाष्यकार म्हणतात. या भाष्यवचनाचा कॅपटाने दोन प्रकारे अर्थ केला आहे प्रथम 'यथाऽलक्षणमप्रयुक्ते' असा पाठ मानून व 'लक्षणस्य अभाव अलक्षणम्' असा 'अर्थमाये अव्ययीभाव' समास करून आणि पुढे 'अलक्षणमनतिक्रम्य यथाऽलक्षणम्' असा अव्ययीभाव-समास करून, 'अप्रयुक्ते, क्वापि व्यवहाराविषये, लक्ष्ये लक्षणा-भावस्यैव योग्यता, लक्षण नैव प्रवर्तते । प्रयोग एव तस्य न भवति' असा अर्थ केला आहे अकारप्रश्लेष करण्यास काही प्रमाण नसल्यामुळे तसा प्रश्लेष न करिता 'यथालक्षणमप्रयुक्ते' असा यथाश्रुत पाठ मानून व 'लक्षणमनतिक्रम्य यथालक्षणम्' असा अव्ययीभावसमास करून 'अप्रयुक्ते लक्षणेन यथा प्राप्नोति तथा कर्तव्यम्' असे द्वितीय व्याख्यान केले आहे वरील शब्दरत्नाच्या पक्षतीत शब्दरत्नकारानी प्रथम व्याख्यान स्वीकारले आहे या दोन प्रकारे व्याख्यान करून कॅपटाने जे दोन भिन्न अर्थ केले आहेत त्या अर्थामध्ये फरक हा आहे की, ज्या रूपाचा भाषेत प्रयोग होत नाही अशा रूपाची पाणिनीय सूत्रे प्रवृत्त करून सिद्धि करू नये असा प्रथम व्याख्यानाचा तात्पर्यार्थ आहे व ज्या रूपाचा भाषेत प्रयोग होत नाही तसा रूपाची सिद्धि पाणिनीय सूत्रान्वये करणे असल्यास, पाणिनीय सूत्रे प्रवृत्त केल्याने ज्या प्रकारची रूपां सिद्ध होतील तशीच रूपां ग्राह्य मानलीं पाहिजेत असा कॅपटाच्या द्वितीय व्याख्यानाचा तात्पर्यार्थ आहे जर विवप्प्रत्ययान्त 'कृत्' धातूचा भाषेत प्रयोग आढळत नाही तर, प्रथम व्याख्यानान्वये पाणिनीय सूत्रे प्रवृत्त करून तसे रूप सिद्ध करण्याची मुळीच राटपट करू नये द्वितीय व्याख्यानान्वये,

तसें रूप सिद्ध करण्याची इच्छा असेल तर पाणिनीय सूत्र—' रात् त्सस्य ' हे सूत्र—प्रवृत्त करून ' कीः ' असें जें रूप होतें तेंच ग्राह्य मानलें पाहिजे, व ' कीर्त ' असें जें रूप होणें इष्ट वाटतें पण जें पाणिनीय सूत्र प्रवृत्त केल्यानें सिद्ध होऊं शकत नाही तें रूप अस्वीकाराहेंच—त्याज्यच—मानलें पाहिजे. यङ्लुकाचीं लडाचीं रूपें करितांना सार्वधातुक हलादि पित् प्रत्ययांना ' यङो वा ' सू. २६५१ या सूत्रानें विकल्पेंकरून ईडागम होणें सांगितलें आहे. ' तिप् ' प्रत्ययांतील इकाराचा लङ्लकारांत ' इतश्च ' सू. २२०७ या सूत्रानें लोप केल्यावर ' त् ' असा जो हलादि पित् अपृक्त प्रत्यय अवशिष्ट राहतो त्याला विकल्पेंकरून ईडागम न केल्यास ' वृत् ' धातूचीं यङ्लुकाचीं लडाचीं प्रथमपुरुषाच्या एकवचनाचीं, कौमुदींत यङ्लुक्प्रकरणांत ' ऋत्श्च ' सू. २६५३ या सूत्रावरील वृत्तींत सांगितल्याप्रमाणें, ' अवर्वत्, अवरिवत्, अवरीवत् ' अशीं तीन पाक्षिक रूपें होतात. या तीन्ही रूपांत रकारापुढें तकार आला असल्यामुळें, ' रात् त्सस्य ' असें सूत्र पठित केलें तर, तकाराचा लोप होण्याची व ' अवर्वः, अवरिवः, अवरीवः ' अशीं रूपें होण्याची आपत्ति येते. वास्तविक ' वृत् ' धातूचीं यङ्लुकाच्या लडाचीं प्रथमपुरुषाच्या एकवचनाचीं ईडागमरहित रूपें भाषेत मुळींच आढळत नाहीत. म्हणून ' यथालक्षणमप्रयुक्ते ' या भाष्यवचनाना जो प्रथम अर्थ केला आहे त्या अर्थान्वयें तशीं रूपें सिद्ध करण्याची स्पष्टपट करणेंच अयोग्य आहे व जर तशीं रूपें सिद्ध करण्याचा भाष्यज्ञ असेल तर, पाणिनीय सूत्रान्वयें, म्हणजे भाष्यकारांनीं सांगितल्याप्रमाणें ' रात् त्सस्य ' असें सूत्र मानल्यानें, जीं रूपें सिद्ध होणान नां, इष्ट वाटत नगळीं तरी, ग्राह्य मानणें भाग आहे. म्हणजे कौमुदींत दिलेलीं ' अवर्वत्, अवरिवत्, अवरीवत् ' हीं जीं तीन रूपें सिद्ध होणें इष्ट वाटतें तीं रूपें न स्वीकारतां ' रात् त्सस्य ' या सूत्रान्वयें सांगारी ' अवर्वः ' अवरिवः, अवरीवः ' हीं तीन रूपें स्वीकारणें भाग आहे. पण स्पष्टपटकार म्हणतात कीं, जीं रूपें भाषेन

आढळत नाहीत तशी रूपे सिद्ध करण्याच्या भरीस पडू नये व त्याचे कारण हे की, जी रूपे भाषेत प्रचलित आहेत ती रूपे व्याकरण-रीत्या कशी सिद्ध होतात याचे स्पष्टीकरण करण्याकरिताच पाणिनीय व्याकरणशास्त्र रचले आहे व जी रूपे भाषेत प्रचलित नाहीत तशी रूपे सिद्ध करण्याकरिता ते शास्त्र रचले नाही असा भाष्यकारीय सिद्धान्त आहे) 'यजादौ सर्वनामस्थाने पदं न' असे जें मनोरमैत म्हटले आहे त्याचे विवरण 'राम' शब्दाची रूपे सिद्ध करतेवेळी अखेरीस पूर्वी केले आहे

मनोरमा—न चंद्रं राजेत्यादौ नलोपे कृते सो रुत्वविसर्गो स्यातामिति वाच्यम् । "इतोऽत्" इति सिद्धे "पथिमथि" इत्याकारविधानेन प्रथमं सुलोपस्य ज्ञापनाद् । ननु नैतज् ज्ञापकं संबुद्धौ चरितार्थत्वात् हे पन्याः मन्याः ऋभुक्षाः । तत्र हि दीर्घः "असंबुद्धौ" इति पर्युदस्तः नलोपश्च निषिद्ध इति चेत् । एवं तर्हि नलोपात् प्राक् संयोगान्तलोप इत्यर्थे "न डिसंबुद्ध्योः" इति सूत्रमेव ज्ञापकमस्तु । तथा हि— "डिसम्बुद्ध्योः" इति पष्ठी न तु सप्तमी डेलुका लुप्ततया प्रत्ययलक्षणाभावात्, डचन्तस्य च प्रातिपदिकस्येति सामानाधिकरण्येनान्वयः न च प्रथमं संयोगान्तलोपं विना सम्बुद्ध्यन्तं प्रातिपदिकं लभ्यते । तस्मान् डचापः सोरिति न्यासे न किञ्चिद् बाधकम् । यदि तु 'वस्वादिषु वत्वम्' इति वार्तिकं प्रत्याख्यायते । अधातुग्रहणेर्नबोखास्वदित्यादौ दीर्घाभावसिद्धेः । तर्हि हल्डचापः सोरित्येव सूत्रमस्तु । यत्तु यथाधृतं सूत्रं प्राचा घ्याख्यातम् डघन्तादाबन्ताद् दीर्घाच्चेति । तन्न । डचापो हि दीर्घः न तु तदन्तमपि । न च दीर्घाद् डघन्तादित्यादेर्दीर्घो यो डी तदन्तादित्यादिरर्थो लभ्यते । दीर्घात् इति पञ्चम्या अनन्वयात् । समासे उपसर्जनयोर्दीर्घापोविशेषणयोगात् । उक्तं हि भाष्ये— "सविशेषणानां वृत्तिर्न" "वृत्तस्य वा विशेषणयोगो न" इति । एतेन अनदीसर्जं ह्रस्वम् इउयर्गन्तमित्यपि प्राचो वृत्तिः प्रत्युक्ता ।

प्रथमेच्या एकवचनाचा 'सु' प्रत्यय पुढे असतां अङ्गाला पद-संज्ञा होते हा जो पक्ष वर मनोरमेत सांगितला आहे तो स्वीकारल्यास व 'इयापः सोः' असें प्रकृत सूत्र मानल्यास, 'राजा' इत्यादि उदाहरणांत नकाराचा लोप केला असतां, 'सु' प्रत्ययाचें रुत्व व विसर्ग होण्याची आपत्ति येते असें कोणी म्हटल्यास, तें म्हणणें वरोवर नाही; कारण 'इतोऽत्सर्वनामस्थाने' सू. ३६६ या सूत्रानेंच इष्ट रूपांची सिद्धि होत असून देखील 'पथिमथृभुक्षामात्' सू. ३६५ या सूत्रानें जो आकारादेश होण्याचें विधान केले आहे त्यावरून हे स्थापित होतें कीं, 'सु' लोप प्रथम होतो. (शंकाकाराचें असें म्हणणें आहे कीं, 'सावपि पदं भवति' हा पक्ष स्वीकारल्यास, 'राजन् सु' या स्थलीं 'सर्वनामस्थाने चासम्बुद्धी' सू. २५० या सूत्रानें उपधा दीर्घ होऊन 'राजान् सु' अशी स्थिति झाली असतां, 'राजान्' या नान्त अङ्गापुढे 'सु' हा प्रत्यय असल्यामुळे 'राजान्' याला पदसंज्ञा होते व 'न लोपः प्रातिपदिकान्तस्य' सू. २३६ हें त्रैपादिक सूत्र 'संयोगान्तस्य लोपः' सू. ५४ या त्रैपादिक सूत्राच्या मानानें पूर्वं सूत्र असल्यामुळे, 'सु = स्' प्रत्ययाचा 'संयोगान्तस्य लोपः' या सूत्रानें लोप होण्यापूर्वी नकाराचा लोप प्रथम होऊन 'राजा सु' अशी स्थिति होते. अशा स्थितींत पदाच्या अन्तीं संयोग नसल्यामुळे, 'सु' प्रत्ययाचा, म्हणजे सकाराचा, लोप होऊं शकत नाही. त्यामुळे 'ममजुपो रुः' सू. १६२ या सूत्रानें 'सु' प्रत्ययाचें रुत्व होऊन व 'सर्वमानयोर्विसर्जनीयः' सू. ७६ या सूत्रानें रेफाचा-विसर्ग होऊन 'राजाः' असें अनिष्ट रूप होण्याची आपत्ति येते. म्हणून 'सावपि पदं भवति' हा पक्ष मानणें व तसेंच प्रकृत सूत्रा-पेथजी 'इयापः सोः' एवढेंच सूत्र मानणें अयोग्य आहे असा नकाराचाचो म्हणण्याचा तात्पर्यार्थ आहे. या धर्मेवर दीक्षित उभे उभार देवानां जी, 'राजान् सु = राजान् म्' या स्थलीं नकार-लोप प्रथम न केल्या 'संयोगान्तस्य लोपः' या सूत्रानें संयोगान्त सकाराचा लोप प्रथम केल्या नंतर नान्तस्योव केव्हां, शंकाकारानें

दर्शविलेली आपत्ति येत नाही. पण वर सांगितल्याप्रमाणे 'सयोगान्तस्य लोपः' हे पर त्रैपादिक शास्त्र असल्यामुळे व 'पूर्वत्रासिद्धम्' सू. १२ हे वचन असल्यामुळे, ते सूत्र 'न लोपः प्रातिपदिकान्तस्य' या त्रैपादिक पूर्व सूत्रापूर्वी कसे प्रवृत्त होऊं शकणार व सकारलोप त्या सूत्राने कसा प्रथम करता येणार ? या प्रश्नाचे दीक्षित असे उत्तर देतात की, नलोप पूर्व त्रैपादिक सूत्राने होणारा असून संयोगान्त सकाराचा लोप उत्तर त्रैपादिक सूत्राने जरी होणारा आहे तरी, तो प्रथम करता येतो व 'पथिमपि' सू. ३६५ या सूत्रातील 'आत्' या पदाचे ग्रहण याचे ज्ञापक आहे. 'पथिन् सु' या स्थली 'इतोऽत्सर्वनामस्थाने' सू. ३६६ या सूत्राने 'पथिन्' यातील इकाराचे जागी अकारादेश करून 'पथन् सु' अशी स्थिति झाली असता, 'सर्वनामस्थाने चासम्बद्धौ' सू. २५० या सूत्राने उपधा दीर्घ होऊन व 'द्यो न्यः' सू. ३६७ या सूत्राने थकाराचे जागी 'न्य्' असा आदेश होऊन 'पन्यान् सु' अशी स्थिति झाल्यावर, 'सु' प्रत्यय पुढे असल्यामुळे 'पन्यान्' या नान्त अङ्गाला पदसज्ञा होते असा पक्ष मानल्यास, 'सयोगान्तस्य लोपः' या त्रैपादिक सूत्राच्या मानाने 'न लोपः प्रातिपदिकान्तस्य' हे त्रैपादिक पूर्व सूत्र असल्यामुळे, त्या पूर्व त्रैपादिक सूत्राने नकारलोप प्रथम करून नंतर 'सु' प्रत्ययाचे रुत्व करून विसर्ग केला असता, 'पन्याः' असे इष्ट रूप सिद्ध होऊ शकतेच. मग ते रूप सिद्ध करण्याकरिता पाणिनीने 'पथिमपि' सू. ३६५ हे सूत्र का केले ? ते सूत्र व्यर्थ ठरू पाहते. ते ध्ययं न ठरावे यावरिता हे मानणे आवश्यक आहे की, नकारान्त शब्दापुढे 'सु' प्रत्यय आला असता, नकारलोप प्रथम न होता 'सयोगान्तस्य लोपः' या सूत्राने 'सु' प्रत्ययाचा लोप प्रथम होतो. त्यामुळे 'पथिन् सु = पथन् सु = पथान् सु = पन्यान् सु' या स्थितीत 'सु' लोप प्रथम पावतो व तो प्रथम बेल्याग 'पन्या.' असे इष्ट रूप सिद्ध न होता, नकारलोप नंतर बेल्याने 'पन्या' असे अनिष्ट रूप होण्याची

आपत्ति येते. ती आपत्ति टाळण्याकरिता पाणिनीला 'पथिमथि' हे सूत्र मुद्दाम करावे लागले. ते सूत्र केले असल्यामुळे, 'पथिन् सु = पथन् सु' अशा स्थितीत 'पथन्' यांतील अन्त्य नकाराचे जागी आकारादेश होऊन व 'अकः सवर्णे दीर्घः' सू. ८५ या सूत्राने सवर्ण-दीर्घ एकादेश होऊन आणि 'थो न्थः' या सूत्राने थकाराचे जागी 'न्थ्' असा आदेश होऊन 'पन्था सु = पन्था स्' अशी स्थिति झाली असता, 'सु = स्' हा प्रत्यय संयोगान्त नसल्यामुळे त्याचा लोप पावत नाही आणि त्याचे रुत्व व विसर्ग होऊन 'पन्थाः' असे इष्ट रूप सिद्ध होते. सारांश नकारान्त शब्दापुढे 'सु' प्रत्यय आला असता नकारलोप प्रथम न होता 'संयोगान्तस्य लोपः' या सूत्राने 'सु' लोप प्रथम होतो याचे 'पथिमथि' हे सूत्र ज्ञापक आहे. या ज्ञापकान्वये 'राजन् सु = राजान् सु' या स्थिती नान्त अङ्गापुढे असणाऱ्या 'सु' प्रत्ययाचा लोप प्रथम केल्यास व नंतर 'राजान्' या प्रातिपदिकसंज्ञक पदांतील अन्त्य नकाराचा लोप केल्यास, 'राजा' असे इष्ट रूप सिद्ध होण्यांत कांही अडचण येत नाही असे दीक्षितांचे म्हणणे आहे. यावर शंकाकार असे म्हणतो की, नान्त अङ्गापुढील 'सु' प्रत्ययाचा 'संयोगान्तस्य लोपः' या सूत्राने प्रथम लोप होऊन नंतर त्या अङ्गांतील अन्त्य नकाराचा 'न लोपः प्रातिपदिकान्तस्य' या सूत्राने लोप होतो याचे) 'पथिमथि' हे सूत्र ज्ञापक मानता येत नाही; कारण 'हे पन्थाः मन्थाः ऋभुक्षाः' ही संबुद्धीचीं रूपे सिद्ध होण्याकरिता ते सूत्र (आवश्यक आहे व अशा रीतीने ते सूत्र) चरितार्थ ठरते. ही वरील संबुद्धीचीं रूपे सिद्ध करितांना उपधा दीर्घ होऊं शकत नाही; कारण ('सर्वनामस्थाने चासम्बुद्धी' सू. २५० या सूत्रांत) 'असम्बुद्धी' असा पर्युदास आहे आणि तसेच (संबुद्धीचा प्रत्यय पुढे असता 'न डिसम्बुद्धयोः' सू. ३५२ या सूत्राने) नकारलोप होण्याचा निषेध केला आहे. (त्यामुळे 'हे पथिन् सु = हे पथन् सु = हे पथ्यन् सु' या स्थिती संबुद्धीचा 'सु' प्रत्यय नान्त अङ्गापुढे असल्यामुळे उपधा दीर्घ होऊं शकत नाही व तसेच

त्या अङ्गातील अन्त्य नकाराचा लोपहि होऊ शकत नाही आणि म्हणून पाणिनीला 'पथिमथि' हे सूत्र सुद्धाम करावे लागले. त्या सूत्राने 'हे पथिन् सु = हे पथन् सु = हे पन्थन् सु' या स्थली 'पन्थन्' यातील अन्त्य नकाराचे जागी आकारादेश होत असल्यामुळे, उपधा दीर्घ होण्याची गरज राहत नाही व नकारलोप होण्याचाहि प्रसंग येत नाही आणि 'सु = स्' हा प्रत्यय सयोगान्त राहत नसल्यामुळे, त्याचा लोप न होता रुत्व व विसर्ग होऊन 'पन्था' इत्यादि सम्बुद्धीची इष्ट रूपे सिद्ध होतात. अशा रीतीने ती सम्बुद्धीची रूपे सिद्ध होण्याकरिता 'पथिमथि' हे सूत्र आवश्यक असल्यामुळे, नान्त अङ्गापुढील 'सु' प्रत्ययाचा नकारलोप होण्यापूर्वी 'सयोगान्तस्य लोपः' या सूत्राने प्रथम लोप होतो याचे ते सूत्र ज्ञापक मानता येत नाही असे शकाकाराच्या म्हणण्याचे तात्पर्य आहे. शकाकाराचे हे म्हणणे यथार्थ मानून दीक्षित असे उत्तर देतात की, असे जर शकाकाराचे म्हणणे आहे तर मग नलोप होण्यापूर्वी सयोगान्तलोप होतो या विषयाचे 'न डिसम्बुद्धयोः' हेच सूत्र ज्ञापक मानावे, व ते सूत्र तसे ज्ञापक मानले असता, त्या सूत्रातील 'डिसम्बुद्धयोः' हे पद सप्तम्यन्त न मानता षष्ठ्यन्त मानले पाहिजे, कारण ते पद सप्तम्यन्त मानल्यास, 'डि' या सप्तमीच्या एकवचनाच्या प्रत्ययाचा ('सुषा सुलुक्' सू. ३५६१ या सूत्राने) लुक् होत असल्यामुळे (व 'न लुमताङ्गस्य' सू. २६३ हा निषेध असल्यामुळे) येथे प्रत्ययलक्षण होऊ शकत नाही, म्हणजे लुकाने लुप्त झालेल्या 'डि' हा प्रत्यय प्रत्ययलक्षणाने विद्यमान आहे असे मानता येऊ शकत नाही (पण 'डिसम्बुद्धयो.' हे पद षष्ठ्यन्त मानल्याने व प्रत्ययग्रहणपरिभाषान्वये प्रत्ययाने प्रत्ययान्ताचे ग्रहण होत असल्यामुळे) 'इयन्तस्य' (व 'सम्बुद्धयन्तस्य') या पदाचा 'प्रातिपदिकस्य' या (अनुवृत्त होणाऱ्या) पदाशी सामानाधिकरणाने अन्वय होऊ शकतो व 'सयोगान्तस्य लोपः' या सूत्राने सम्बुद्धीच्या 'सु' प्रत्ययाचा लोप प्रथम वेत्याशिवाय

संबुद्धयन्त प्रातिपदिक मिळूच शकत नाही. ('न डिसम्बुद्ध्यौ' सू. ३५२ या सूत्रांतोल 'डिसम्बुद्ध्योः' हें पद सप्तम्यन्त मानलें तर, 'डि' प्रत्यय व संबुद्धिप्रत्यय हीं नकारलोप न होण्याचीं निमित्तें ठरतात व 'परमे व्योमन्' इत्यादि वैदिक प्रयोगांत 'व्योमन्' शब्दापुढील 'डि' प्रत्ययाचा 'सुपां सुलुक्' सू. ३५६१ या सूत्रानें लुक् झाला असतां, डिप्रत्ययनिमित्तक नकारलोपनिषेध-रूप कार्य करतेवेळीं 'डि' प्रत्यय विद्यमान आहे असें, 'न लुमताङ्गस्य' या निषेधान्वयें, प्रत्ययलक्षणानें मानतां येऊं शकत नाहीं आणि त्यामुळें 'व्योमन्' यांतिल अन्त्य नकाराचा 'न लोपः प्रातिपदिकान्तस्य' या सूत्रानें लोप होण्याची आपत्ति टाळतां येणें अशक्य आहे. परंतु 'डिसम्बुद्ध्योः' हें षष्ठ्यन्त पद मानलें तर, 'न लोपः प्रातिपदिकान्तस्य' या पूर्वं सूत्रांतून 'प्रातिपदिकस्य' या षष्ठ्यन्त पदाची त्या सूत्रांत अनुवृत्ति केल्यानें 'इयन्तस्य सम्बुद्धयन्तस्य च प्रातिपदिकस्य नलोपो न स्यात्' असा त्या सूत्राचा अर्थ होतो व तसा सूत्रार्थ केल्यानें 'व्योमन्' हें पद प्रत्ययलक्षणानें इयन्त प्रातिपदिक-प्रातिपदिकान्त पद-आहे असें मानतां येतें; कारण यथें डिप्रत्ययनिमित्तक कोणतेंहि कार्य अज्जाला करणें तसून इयन्त कार्यां प्रत्ययलक्षणानें विद्यमान आहे असें मानून त्याचे ठिकाणीं नलोपाचा निषेध करणें आहे. त्यामुळें 'न लुमताङ्गस्य' हा निषेध यथें लागू पडत नाही व 'प्रत्ययलोपे प्रत्ययलक्षणम्' या सूत्रान्वयें 'व्योमन्' हें इयन्त पद मानतां येतें आणि तें प्रातिपदिक देखील असल्यामुळें, 'न डिसम्बुद्ध्योः' हा निषेध 'व्योमन्' या स्थलीं लागू पडतो व त्यांतिल नकारलोप होण्याची आपत्ति टळते. आतां संबुद्धयन्त प्रातिपदिक होण्याकरितां संबुद्धीच्या 'सु' प्रत्ययाचा लोप होणें आवश्यक आहे असें जें दीक्षितांनीं म्हटलें आहे त्याचें कारण हें कीं, जोपर्यंत संबुद्धीचा 'सु' प्रत्यय विद्यमान आहे तोपर्यंत 'सु' प्रत्ययान्तालाच, म्हणजे 'हे राजन् सु' या समुदायालाच, संबुद्धयन्त म्हणतां येतें व तो समुदाय प्रत्ययान्त असल्यामुळें व 'अथक्वधातुरप्रत्ययः प्राति-

पदिकम् ' सू. १७८ या सूत्रात् ' अप्रत्ययः ' असा पर्युदास असल्या-
मुळें, त्याला प्रातिपदिकसजा होत नाही. पण ' सयोगान्तस्य लोप. '
या सूत्रानें ' सु = स् ' या सबुद्धीच्या प्रत्ययाचा लोप केल्यावर
' राजन् ' हें प्रातिपदिक प्रत्ययलक्षणानें सबुद्धयन्त मानता येते
आणि ' नान्तस्य सम्बुद्धयन्तस्य प्रातिपदिकस्य नलोपो न स्यात् '
असा निषेध मानल्यानें, ' हे राजन् ' यातील नकाराचा लोप न
होता ' हे राजन् ' असे सबुद्धीचे इष्ट रूप सिद्ध होते. साराश
' न डिसम्बुद्धघोः ' या सूत्रातील ' डि ' हे पद षष्ठ्यन्त मानावे लागत
असल्यामुळें, ' डिसम्बुद्धघोः ' या इतरेतरयोगद्वन्द्व समासातील
' सम्बुद्धि ' हें पद देखील षष्ठ्यन्तच मानले पाहिजे आणि सबुद्धयन्त
प्रातिपदिकरूप नलोपाचा कार्यो मिळण्याकरिता सबुद्धीच्या ' सु '
प्रत्ययाचा, वर सांगितल्याप्रमाणे, प्रथम लोप होणे आवश्यक
असल्यामुळें त्यावरूनच हे सिद्ध होते की, नकारलोप होण्यापूर्वी ' सु '
प्रत्ययाचा लोप प्रथम होतो व अशा रीतीनें त्या सूत्रातील ' सम्बुद्धि '
पदाचे ग्रहण नलोपापूर्वी ' सु ' लोप होतो याचे ज्ञापक ठरतें.
त्यामुळें ' राजन् सु = राजान् सु ' या स्थली ' सु = स् ' या
प्रत्ययाचा ' सयोगान्तस्य लोप ' या सूत्रानें प्रथम लोप होऊन व नंतर
' न लोपः प्रातिपदिकान्तस्य ' या सूत्रानें नकारलोप होऊन ' राजा '
असे प्रथमेच्या एकवचनाचे इष्ट रूप सिद्ध होण्यात वार्हीं अडचण
येत नाही. येथें हे लक्षात ठेवावे की, ' न डिसम्बुद्धघो. ' या सूत्रा-
तील ' सम्बुद्धि ' या पदाचे ग्रहण सबुद्धिप्रत्ययापुरतेंच विशेषापेक्ष
ज्ञापक न मानता सामान्यापेक्ष ज्ञापक मानले आहे. तें विशेषापेक्ष
ज्ञापक मानले तर, ' राजन् सु = राजान् सु ' या स्थली नकारलोपा-
पूर्वी प्रथमेच्या ' सु ' प्रत्ययाचा लोप करतां येणार नाही.)
म्हणून (वरील विवेचनावरून हें स्पष्ट होते की, प्रकृत सूत्राऐवजी)
' इमाप सो ' ण्यत्तंच सूत्र मानल्यानें कोणत्याहि प्रकारचा दोष
उद्भवत नाही. ' अत्वसन्तस्य चापातो ' सू. ४२५ या सूत्रात् ' अपातोः '
या पदाचे ग्रहण केले असल्यामुळें, ' उसाग्यस् ' इत्यादि उदाहरणांत

उपधादीर्घकार्याची प्राप्तीच होत नाही व त्यामुळे 'वस्वादिषु दत्वं सौ दीर्घत्वे' हे वार्तिक असण्याची कांहीं गरज नाही असे मानून त्या वार्तिकाचे प्रत्याख्यान केले तर, 'हल्ङ्यापः सोः' असे सूत्र मानणे भाग आहे. ('उखायाः स्रंसते इति उखास्रस्' या स्थलीं जरी असन्त अङ्ग आहे तरी ते धात्वन्त असल्यामुळे व 'अत्वसन्तस्य' या सूत्रांत 'अधातोः' असा निषेध असल्यामुळे, या उदाहरणांत उपधादीर्घकार्याची प्राप्तीच होत नाही व त्यामुळे दत्वाची सिद्धि होण्याकरितां 'वस्वादिषु दत्वम्' हे वार्तिक मानण्याची कांहींच गरज राहत नाही व 'हल्ङ्यापः सोः' असे सूत्र पठित केल्यास, 'उखास्रस् सु' या स्थलीं हलन्त अङ्गापुढे 'सु' प्रत्यय आला असल्यामुळे त्याचा प्रकृत सूत्राने प्रथम लोप केला असतां, 'उखास्रस्' हे अङ्ग प्रत्ययलक्षणाने पदसंज्ञक ठरते व त्यांतील अन्त्य सकाराचे 'वसुस्रंसु' सू. ३३४ या त्रैपादिक सूत्राने नंतर दत्व केल्याने 'उखास्रद्' असे इष्ट रूप सिद्ध होऊं शकते.) प्रक्रियाकीमुदीकारांनी यथापठित प्रकृत सूत्राचे व्याख्यान करितांना 'ङ्यन्तादावन्ताद् दीर्घच्च' असे जे म्हटले आहे ते बरोबर नाही; कारण 'ङी, आप्' हे दीर्घ आहेत तरी, ङ्यन्त व आवन्त हे कांहीं दीर्घ नाहीत. ('दीर्घ' हा शब्दाचा धर्म नसून केवळ अचाचा धर्म असल्यामुळे, 'दीर्घात्' हे 'ङी=ई' व 'आप् = आ' या अचांचेच विशेषण होऊं शकते. ङ्यन्त व आवन्त शब्दांचे 'दीर्घात्' हे पद विशेषण होऊं शकत नाही असा दीक्षितांच्या म्हणण्याचा आशय आहे.) 'दीर्घात् ङ्यन्तात्, दीर्घात् आवन्तात्' यांचा 'दीर्घो यो ङी, दीर्घो य आप् तदन्तात्' असा अर्थ होऊं शकत नाही; कारण 'दीर्घात्' या पञ्चम्यन्त विशेषणाचा ('हल्ङ्याव्ययः' या सामासिक पदांतील अवयव जे) 'ङी, आप्' त्यांशी अव्यय होऊं शकत नाही. ('ङ्यन्त, आवन्त' या अन्यपदार्थप्रधान बहुव्रीहि) समासांत 'ङी, आप्' हे उपसर्जन झाले असल्यामुळे, 'दीर्घात्' हे पद त्यांचे विशेषण होऊं शकत नाही. ('समर्थः पदविधिः' सू. २-१-१ या सूत्रावरील) भाष्यांत

‘सविशेषणा वृत्तिर्न, वृत्तस्य वा विशेषणयोगो न’ असे म्हटले आहे (व या भाष्यवचनाचा अर्थ असा आहे की, जें पद वाक्यातील विशेषणरूप पृथक् पदाशी विशेष्यरूपानें अन्वित आहे त्याचा वाक्यातील इतर पदाशी समास होऊ शकत नाही आणि त्याचप्रमाणे जो शब्द समासाचा अवयव आहे त्याचे वाक्यातील पृथक् पद विशेषण होऊ शकत नाही या वचनान्वये ‘हल्ङ्याढ्यम्’ या सामासिक पदातील ‘ङी, आप्’ या अवयवाचे ‘दीघत्’ हे सौत्र वाक्यातील पृथक् पद विशेषण होऊ शकत नाही) अशी भाष्यवचनें असल्यामुळे (‘शेषो घ्यसखि’ सू १-४-७ या सूत्राचे व्याख्यान करिताना) प्रक्रियाकौमुदीकारानी ‘अनदीमज्ञ ह्रस्वम् इउवर्णन्तिम्’ असे जें म्हटले आहे ते देखील चूक ठरते (प्रक्रियाकौमुदीकारानी ‘शेषो घ्यसखि’ या सूत्राचे ‘अनदीमज्ञ ह्रस्वमिउवर्णन्ति सखिवर्जघिसज्ञ स्यात्’ असं व्याख्यान केले आहे या वाक्यात ‘इउवर्णन्तिम्’ हे सामासिक पद आहे व या अन्यपदार्थप्रधान बहुव्रीहिसमासात ‘इउवर्ण’ हें पद त्या समासाचे पूर्ववियव असून उपसर्जन असल्यामुळे, वरील वाक्यातील ‘ह्रस्वम्’ हें पृथक् पद त्या समासावयवाचे, म्हणजे ‘इउवर्ण’ याचे, विशेषण होऊ शकत नाही व ‘ह्रस्वमुवर्णन्तिम्’ असे प्रक्रियाकौमुदीकारानी वरील वाक्यात म्हणावयास पाहिजे होते असा दीक्षिताच्या म्हणण्याचा आशय आहे)

शब्दरत्न- नलोपे ष्टे इति । सयोगान्तलोपस्यासिद्धत्वादिति भाव । नलोपात्प्रागिति । विभक्तिसयोगान्तलोपस्य नलोपविषयेऽसिद्धत्वाभावज्ञापनद्वारेति शेष । एतेन राजंघते, चक्रघय, राजाच्छप्रमित्यादी षुद्धिषण्णुगादिक न स्यात्सयोगान्तलोपस्यासिद्धत्वात् । किं च कर्त्तव्यत्यादावेकमेव यणशास्त्रं पूर्वंपरविषयभेदाद्भिन्नमिति शब्दपरविप्रतिषेधात्परयणादेश इति “अच. परस्मिन्” इत्यत्र भाष्यकैयटयोः स्पष्टम् । विषयगतपौर्वापर्यस्य लक्षणं आरोप इति तदाशयस्तेन धीमानित्यादी सुविषयसयोगान्तलोपशास्त्रस्य तलोपविषये तत्र पूर्वस्मिन्नसिद्धत्वेन तलोपो न स्यादित्ययास्त्वम् । साद्यपि पदमिति पक्षस्तुअदो-

षाच्च । आरोपे मनाभावाच्च । षष्ठीति । अत एव डौ नलोपनिषेधः सार्थकस्तदाह—डेरिति । न च “न लुमता” इति निषेधानित्यत्वान्न दोषः । तदपेक्षया षष्ठ्यन्ततया व्याख्यानस्यैव लघुत्वात् । सम्बुध्यन्तेति । संबुद्ध्यन्तप्रातिपदिकान्तनस्य लोपो नेत्यर्थः । इतिसूत्रमस्त्विति । अत एव सुपीरित्यादिसिद्धिः । अन्यथा पदान्ते संयोगादिलोपस्य संयोगान्तलोपापवादत्वात्तत्प्रवृत्तौ “वोः” इति दीर्घो न स्यात् । “तिप्यनस्तेः” “सिपि धातो” इति सूत्राभ्यां धातुसम्बन्धिपदान्तस्य दत्वरुत्वविधायकाभ्यां, कसाहचर्येण च प्रकृतिप्रत्ययसम्बन्धिवर्णसंयोगमाश्रित्य सस्य पदान्ते संयोगादिलोपाप्रवृत्तिकल्पने तु न किञ्चिल्लाघवम् । किं च “न डिसंबुध्योः” इति सप्तम्येव युक्ता । डिग्रहणाच्च “न लुमता” इत्यस्यैतद्विषये ऽनित्यत्वम् । एतन्मूलकमेव “वा नपुंसकानाम्” इति वार्तिकम् । एवं च ब्रह्मसाद्यर्थसम्बुद्धिग्रहणस्यावश्यकत्वेन ज्ञापकात्वासम्भवः । अपूर्ववचनकरणेन सिद्धप्रत्याख्यानन्तु न युक्तम् । इदमेवाभिप्रेत्य सूत्रशेषे भाष्ये “तस्मादशक्यो हलपृथतलोपः संयोगान्तलोपो विज्ञातुम् । न चेद्विज्ञायते द्विहलपृथतग्रहणं तिस्योश्च ग्रहणं कर्त्तव्यम्” इत्युक्तम् । इति सूत्रमित्युपलक्षणम् । हल्ड्यापः सुतिसि हलिति सूत्रमस्त्वित्याशयात् । अत एवाविभा राज्यमित्यादौ “द्वूलोप” इति दीर्घसिद्धिरिति दिक् । दीर्घाच्चेति । हलन्तादित्यपेक्षश्चकार इति तद्व्याख्यातारः । न तु तदन्तमपीति । तस्याज्जलसमुदायरूपत्वादिति भावः । प्रत्युक्तेति । इउवर्णान्तस्य ह्रस्वत्वासंभवादिउवर्णयोरेकदेशत्वेन तद्विशेषणासम्भवाच्चेति भावः ।

‘न चैवं राजेत्यादौ नलोपे कृते’ असें जे मनोरमेत म्हटलें आहे त्याचा भावार्थ हा आहे कीं, नलोपकार्याच्या दृष्टीने संयोगान्तलोप असिद्ध असल्यामुळे, नलोप प्रथम होतो. ‘नलोपात् प्राक् संयोगान्तलोपः’ असें जे मनोरमेत म्हटलें आहे त्यापुढें ‘विभक्ति-संयोगान्तलोपस्य नलोपविषयेऽसिद्धत्वाभावज्ञापनद्वारा’ हीं पदे अध्याहृत आहेत (य त्यामुळे अध्याहृत पदांसहित त्या समग्र

पवतीचा असा अर्थ होतो की, नलोपाच्या विषयात, म्हणजे नलोप-
रूप कार्य कर्तव्य असता, सयोगाच्या अन्ती अरुणाच्या विभक्ति-
प्रत्ययाचा 'सयोगान्तस्य लोप.' या सूत्राने जो लोप केला जातो तो
नलोपकार्याच्या दृष्टीने असिद्ध ठरत नाही हे 'न डिसम्बुद्धयोः'
या सूत्रातील 'सम्बुद्धि' या पदाने ज्ञापित होत असल्यामुळे,
नलोपाच्या दृष्टीने सयोगान्त लोप सिद्ध ठरतो याचे ते सूत्र ज्ञापक
ठरते व भैरवीत सांगितल्याप्रमाणे त्या सामान्यापेक्ष ज्ञापकाच्या द्वारा
'एतेन यत्र लोपस्य प्राप्तिस्तत्र तस्मिन् कर्तव्ये कृते च तस्मिन्नन्य-
शास्त्रदृष्ट्याऽप्यसिद्धत्वन्नेति फलितम्' असा सिद्धान्त फलित होतो
असे असून देखील, कित्येक वैयाकरण अशी शका करतात की,)
'राजधते, चक्रघत्र, राजाच्छत्रम्' इत्यादि उदाहरणात, सयोगान्त-
लोप असिद्ध असल्यामुळे, वृद्धिकार्य, यण्कार्य, तुगागमकार्य इत्यादि
कार्ये होऊ शकत नाहीत. तसेच 'कर्म्या' इत्यादि स्थली (जेथे
एकाच उदाहरणात दोन यण् कार्यांची प्राप्ति आहे तशा स्थली 'इको
यणचि' सू ४७ हे) एकच यण्कार्यविधायक शास्त्र, पूर्वं पर अशी
भिन्न लक्ष्ये असल्यामुळे, भिन्न होते, म्हणजे एकच शास्त्र दोन भिन्न
शास्त्रे आहेत असे ठरते त्यामुळे एकाच उदाहरणात त्या उदाहरणा-
त्तोरु वर्णक्रमानुसार परलक्ष्याचे ठिकाणी प्राप्त होणारे ते शास्त्र पर
शास्त्र ठरत असल्यामुळे (व 'विप्रतिषेधे पर कार्यम्' सू १७५ हे
वचन असल्यामुळे) 'कर्म्या' या स्थली पर यणादेश प्रथम होतो असे
'अच परस्मिन्' सू १-१-५७ या सूत्रावरील भाष्यात व कैय-
टाच्या वृत्तीत स्पष्ट सांगितले आहे त्या भाष्याचा आशय हा आहे
की, एकाच उदाहरणात पूर्वं व पर लक्ष्याची सिद्धि करण्याकरिता
प्रवृत्त होणाऱ्या एकाच शास्त्राचे ठिकाणी लक्ष्यगत पूर्वपरक्रमानुसार
पूर्वपरभावाचा आरोप केला जातो, म्हणजे एकाच उदाहरणातील
वर्णक्रमानुसार पूर्वं लक्ष्याचे ठिकाणी प्राप्त होणारे एकच शास्त्र पूर्वं
शास्त्र मानले जात असून पर लक्ष्याचे ठिकाणी प्राप्त होणारे तेच
शास्त्र पर शास्त्र मानले जाते त्यामुळे 'धीमान्' इत्यादि उदाहर-

णांत 'सु' या प्रत्ययाचा व त्यापूर्वी असलेल्या तकाराचा लोप करण्याकरितां प्रवृत्त झालेल्या 'संयोगान्तस्य लोपः' या एकाच शास्त्राचे ठिकाणीं लक्ष्यगत पूर्वपरक्रमानुसार पूर्वपरभाव मानतां येत असल्यामुळे, तकारलोप करतेवेळीं पूर्वी झालेला 'सु' प्रत्ययाचा लोप ('पूर्वत्रासिद्धम्' सू. १२ या वचनान्वये) असिद्ध ठरतो व त्यामुळे तकारलोप होऊं शकत नाही. ('राजैधते चक्रयत्र तलोपो न स्यात्' हा संपूर्ण शंकाग्रन्थ आहे. यावर शब्दरत्नकार असें उत्तर देतात कीं, 'नलोपे कर्तव्ये कृते च संयोगान्तलोपः सिद्धः स्यात्' असा वर सिद्धान्त सांगितला असल्यामुळे, आणि तसेंच 'नलोपः सुप्स्वरसंज्ञातुन्विधिषु कृति' सू. ३५३ या सूत्रान्वये त्या सूत्रांत सांगितलेलीं कार्ये करतेवेळींच नलोप असिद्ध ठरत असून इतर कार्ये करतेवेळीं तो सिद्ध ठरत असल्यामुळे) मनोरमेंतील विवेचनान्वये शंकाकाराची शंका चूक ठरते. दुसरें असें कीं, 'सु' प्रत्यय पुढें असतांना अङ्गाला पदसंज्ञा होते हा पक्ष मानल्यास, 'धीमान्' या शब्दाच्या उदाहरणांत कांहींच दोष येत नाही. आणखी असें कीं, लक्ष्यगत पूर्वपरक्रमानुसार एकाच सूत्राचे ठिकाणीं पूर्वपरभावाचा आरोप करण्यास कोणतेंहि प्रमाण उपलब्ध नाही. ('नलोपः प्रातिपदिकान्तस्य' या पूर्व त्रैपादिक सूत्रानें नकारलोप करतेवेळीं 'संयोगान्तस्य लोपः' या उत्तर त्रैपादिक सूत्रानें केलेला संयोगान्त 'सु = स्' या विभक्तिप्रत्ययाचा लोप सिद्ध समजावा एवढेंच जर मानलें तर, 'राजन् सु एधते = राजान् स् एधते' या स्थलीं जरी 'राजान्' यांतील अन्त्य नकाराचा लोप करतेवेळीं 'संयोगान्तस्य लोपः' या उत्तर त्रैपादिक सूत्रानें प्रथम केलेला 'सु' या विभक्तिप्रत्ययाचा लोप सिद्ध मानतां येतो व त्यामुळे 'राजान्' यांतील अन्त्य नकाराचा लोप करतां येतो आणि 'राजा' अनें दृष्ट रूप सिद्ध होऊं शकतें तरी, 'राजा' व 'एधते' या दोन पदांचें 'वृद्धिरेचि' सू. ७२ या सूत्रानें वृद्धिरूप सन्धिकार्य करतेवेळीं जर पूर्वी झालेला 'सु' प्रत्ययाचा लोप सिद्ध मानला

नाही व 'सु' प्रत्यय कायमच आहे असे मानले तर, वरील दोन पदात 'सु' प्रत्ययाचे व्यवधान आहे असे मानावे लागेल व त्यामुळे वृद्धिरूप एकादेश होऊ शकणार नाही आणि 'राजैधते' असा इष्ट प्रयोग सिद्ध न होण्याची आपत्ति येईल. 'नलोपः सुप्स्वर' सू ३५३ हे नियामक सूत्र असल्यामुळे, 'वृद्धिरेचि' या सापादिक सूत्राच्या दृष्टीने नकारलोप सिद्ध ठरतो. परंतु 'सु' लोपासंबंधाने तसे कोणतेहि सूत्र नसल्यामुळे, 'वृद्धिरेचि' या सापादिक सूत्राच्या दृष्टीने 'सयोगान्तस्य लोपः' या त्रैपादिक सूत्राने होणारा 'सु' लोप कसा सिद्ध ठरावा ? म्हणून 'नलोपे कर्तव्ये सयोगान्तलोपः सिद्धः' एवढेच न मानता, त्याखेरीज हे देखील मानणे आवश्यक आहे की, 'नलोपे कृते च यद् यद् अन्यत् शास्त्र प्राप्नोति तस्यापि दृष्ट्या सयोगान्तलोपः सिद्ध.' व वरील शापकाच्या द्वारा असे मानता येत असल्यामुळे, 'राजा एधते' या स्थली 'सयोगान्तस्य लोप.' या सूत्राने झालेला 'सु' लोप सिद्ध ठरून वृद्धिरूप एकादेश होण्यात व 'राजैधते' असे इष्ट रूप सिद्ध होण्यात काही अडचण येत नाही. तसेच 'चक्रिन् सु अत्र' या स्थली 'सौ च' सू. ३५७ या सूत्राने उपधा दीर्घ होऊन व नंतर 'सयोगान्तस्य लोप' या सूत्राने 'सु' प्रत्ययाचा लोप होऊन आणि त्यानंतर, नकारलोप करतेवेळी सयोगान्त लोप सिद्ध ठरत असल्यामुळे, 'न लोप प्रातिपदिकान्तस्य' या सूत्राने नकारलोप होऊन 'चक्रौ अत्र' अशी स्थिति झाली असता, 'इको यणचि' या सापादिक सूत्राची उपस्थिति होते व त्या शास्त्राच्या दृष्टीने जरी नलोप सिद्ध ठरतो तरी, पूर्वी झालेला 'सु' लोप यणकार्य करते वेळी सिद्ध न मानल्यास व 'सु' प्रत्यय विद्यमानच आहे असे मानल्यास, 'इको यणचि' या सूत्राने यणादेश होऊं शकणार नाही पण नलोप केल्यावर यणादेशाची प्राप्ति झाली असता, त्या सापादिक कार्याच्या दृष्टीने देखील पूर्वी झालेला 'सु' लोप सिद्ध ठरतो असे मानले तरच व असे मानता येत असल्यामुळे, यणादेश होण्यात काही अडचण येत नाही. त्याचप्रमाणे 'राजा

छत्रं गृह्णाति' यास्थली 'राजन् सु' अशा स्थितौत पूर्वी संगितल्याप्रमाणे उपवा दीर्घ करून व नंतर 'संयोगान्तस्य लोपः' या सूत्राने 'सु' लोप करून आणि नंतर नलोप करून 'राजा' असे प्रथमेच्या एकवचनाचे रूप सिद्ध झाल्यावर 'पदान्ताद्वा' सू. १४९ या सूत्राने 'राजा' यांतील अन्त्य आकाराला तुगागमाची प्राप्ति झाली असता, त्या सापादिक सूत्राच्या दृष्टीने पूर्वी झालेला 'सु' लोप असिद्ध मानला तर, 'राजा' या दीर्घ आकारान्त पदापुढे 'छत्रम्' यांतील छकार नसून दोहोंमध्ये 'सु' प्रत्ययाचे व्यवधान आहे असे मानावे लागेल व त्यामुळे 'राजा' यांतील अन्त्य आकाराला वैकल्पिक तुगागम होऊं शकणार नाही व 'राजाच्छत्रं गृह्णाति' असा पाक्षिक इष्ट प्रयोग सिद्ध होऊं शकणार नाही. परंतु नलोप केल्यावर 'पदान्ताद्वा' हे सापादिक सूत्र प्रवृत्त करतेवेळीं त्या सूत्राच्या दृष्टीने देखील पूर्वी झालेला 'सु' लोप सिद्ध ठरतो असे मानले तरच व असे मानतां येत असल्यामुळे, तुगागम होण्यांत काहीं अडचण येत नाही. सारांश 'न डिस्सम्बुद्धयोः' या सूत्रांतील 'सम्बुद्धि' या पदाचे ग्रहण नलोपाच्या दृष्टीने संयोगान्त 'सु' लोप सिद्ध ठरतो एवढ्याचेच ज्ञापक न मानतां, 'सु' लोप व नलोप केल्यावर जीं जीं इतर सापादिक किंवा पूर्वत्रैपादिक शास्त्रांनीं होणारीं कार्ये प्राप्त होतात त्या सर्व शास्त्रांच्या दृष्टीने 'सु' लोप सिद्ध ठरतो याचे तें ज्ञापक मानले पाहिजे व तसे मानले असतां, संकाकाराची शंका व्यर्थ ठरून वरील तीन्ही प्रयोग सिद्ध होण्यांत काहीं अडचण येत नाही असा शब्दरत्नकारांच्या म्हणण्याचा आशय आहे. आतां 'कर्तृ' या शब्दाहून 'ऋन्नेभ्यो ङीप्' सू. ३०६ या सूत्राने 'ङीप्' प्रत्यय करून व नंतर त्याहून तृतीयेच्या एकवचनाचा 'टा = आ' प्रत्यय करून 'कर्तृ ङीप् टा = कर्तृ ई आ' अशी स्थिति झाली असतां, 'इको यणचि' या सूत्राने दोन यणादेशकार्याची प्राप्ति होते. 'अनः परस्मिन्' सू. १-१-५७ या सूत्रावरील माष्यांत 'आरभ्य-भाषे नित्योऽगो परस्मानो व्ययस्यया' हे वचन पठित करून

भाष्यकार म्हणतात—'आरभ्यमाणे स्वस्मिन् योगे नित्यः पूर्वयणादेशः । कृतेऽपि परयणादेशे प्राप्नोति अकृतेऽपि । परयणादेशोऽपि नित्यः । कृतेऽपि पूर्वयणादेशे प्राप्नोति अकृतेऽपि । व्यवस्थया चासौ परः ।' या भाष्याचा साराश हा आहे की, जरी दोन्ही यणादेशकार्ये नित्य आहेत तरी द्वितीय यणादेश वर्णक्रमानुसार पर असल्यामुळे, 'विप्रतिषेधे पर कार्यम्' सू. १७५ या वचनान्वये परयणादेशाची प्रथम प्राप्ति होते. या भाष्यावर टीका करिताना कैयटाने 'एकमपि यणलक्षण पूर्वपरविषयभेदाद्भिद्यते । एकस्य च कार्यित्वनिमित्तत्व-पोर्विरोधात् परत्वेन व्यवस्था ।' असे म्हटले असून, उद्योतकारानी 'विषयगत पोर्वापर्यं तदवच्छिन्ने लक्षणे आरोप्यते इत्यत्र तात्पर्यम्' असे म्हटले आहे. यावरून हे सिद्ध होते की, जेथे एकाच शब्दस्वरूपात एकाच सूत्राने दोन कार्यांची युगपत् प्राप्ति होते तशा ठिकाणी देखील लक्ष्यगत पूर्वपरवर्णक्रमानुसार र्था एकाच सूत्राचे ठिकाणी पूर्वपरभाव मानता येतो, म्हणजे पूर्व लक्ष्याचे ठिकाणी प्रवृत्त होणारे एकच सूत्र पूर्व सूत्र मानता येत असून पर लक्ष्याचे ठिकाणी प्रवृत्त होणारे तेच सूत्र पर सूत्र मानता येते. असे मानले असता, 'विप्रति-षेधे पर कार्यम्' या वचनान्वये ते सूत्र पर लक्ष्याचे ठिकाणी प्रथम प्रवृत्त झाले पाहिजे. हीच व्यवस्था 'पूर्वत्रासिद्धम्' सू. १२ या वचनाला देखील लागू केल्यास, 'धीमत् सु' या स्थली 'अत्वसन्तस्य चाधातोः' सू. ४२५ या सूत्राने उपधा दीर्घ करून व 'उगिदचाम्' सू. ३६१ या सूत्राने नुमागम करून 'धीमान्त् स्' अशी स्थिति झाली असता, 'सयोगान्तस्य लोपः' या त्रैपादिक सूत्राने सकाराचा व त्याचप्रमाणे तकाराचा वरील उदाहरणांत लोप पावतो. पर सकाराचा लोप करतेवेळी 'सयोगान्तस्य लोपः' हे परसूत्र ठरते व पूर्व तकाराचा लोप करतेवेळी तेच सूत्र पूर्व सूत्र ठरते व 'पूर्वत्रा-सिद्धम्' या वचनान्वये त्रिपादीतील पूर्व सूत्राच्या दृष्टीने पर सूत्र असिद्ध ठरत असल्यामुळे, पूर्व सूत्राने होणारा तकारलोप करतेवेळी पर सूत्राने झालेला सकारलोप असिद्ध ठरतो व त्यामुळे सयोगाच्या

अन्तीं तकार आहे असें मानतां येऊं शकत नाहीं आणि त्यामुळे तकारलोप न होण्याची, व सुलोप व तलोप हे दोन्ही सिद्ध मानल्यास, नलोप होण्याची व 'धीमान्' असें इष्ट रूप सिद्ध न होण्याची आपत्ति येते अशी शंकाकाराची शंका आहे. या शंकेवर शब्दरत्नकार असें उत्तर देतात कीं, संयोगान्त सुलोप व तलोप केल्यावर नलोप करतेवेळीं 'संयोगान्तस्य लोपः' या सूत्रानें होणारा संयोगान्त-विभक्तिप्रत्ययाचा लोप सिद्ध ठरतो, पण संयोगान्त इतर वर्णाचा लोप सिद्ध ठरत नाहीं. त्यामुळे 'धीमान्त् स्' या स्थलीं, तकारलोप करतेवेळीं जरी 'सु' लोप सिद्ध ठरतो तरी, तकार हा विभक्ति-प्रत्यय असल्यामुळे, तकारलोप करतेवेळीं त्या तकाराचा लोप असिद्ध ठरतोच व त्यामुळे नकार पदान्तीं आहे असें मानतां येऊं शकत नाहीं आणि म्हणून नकारलोप न होतां 'धीमान्' असें इष्ट रूप सिद्ध होण्यांत कांहीं अडचण येत नाहीं. दुसरें असें कीं, 'धीमान्त स्' या स्थलीं 'सु' प्रत्यय पुढें असल्यामुळे 'सावपि पदं भवति' हा पक्ष मानल्यास, 'धीमान्त्' याला पदसंज्ञा होते व 'संयोगान्तस्य लोपः' या सूत्रानें अन्त्य तकाराचा व नंतर त्याच सूत्रानें सकाराचा लोप होतो. पण वर सांगितल्याप्रमाणें नकारलोप करतेवेळीं तकारलोप असिद्ध ठरत असल्यामुळे, नकारलोप न होतां 'धीमान्' असें इष्ट रूप सिद्ध होतें. तिसरें असें कीं, लक्ष्यगत पूर्वपरवर्णक्रमानुसार एकाच सूत्राचे ठिकाणीं पूर्वपरमाव कल्पिता येतो असें जें शंकाकाराचें म्हणणें आहे तें बरोबर मानण्यास कांहीं प्रमाण नाहीं. ज्या भाष्याचा शंकाकारानें आपल्या शंकेचें समर्थन करण्याकरितां आधार दिला आहे तें सिद्धान्तभाष्य नसून पूर्वपक्षीची केवळ शंकावित्त असल्यामुळे, तें भाष्य प्रमाण मानतां येत नाहीं. धार्याधिक सिद्धान्त हाच आहे कीं, अष्टाध्यायीपाठक्रमानुसारच सूत्रानें पूर्वपरवर्ण ठरविलें जातें आणि अर्थांतकारांनीं देवांत बरीच भाष्यापर्यंत उद्योगानें 'एवं च शब्दतः परस्परमाशय विप्रतिषेधसूत्रस्य नैव प्रवृत्तिरिति तावत्पर्यम्' असें म्हटलें आहे. त्यामुळे शंकाकारानें

‘धीमान्’ या रूपासंबंधानें जी सका केली आहे ती व्यर्थ ठरते व ‘कर्तृ ई आ’ या उदाहरणात पूर्वं यणादेशाचे निमित्त प्रथमोपस्थित असून पर यणादेशाचे निमित्त पुढें उपस्थित असल्यामुळें व ‘पूर्वोपस्थितनिमित्तकमन्तरङ्ग परोपस्थितनिमित्तक बहिरङ्गम्’ असा न्याय असल्यामुळें, पूर्वं यणादेशाच्या मानानें पर यणादेश बहिरङ्ग ठरतो आणि ‘असिद्ध बहिरङ्गमन्तरङ्गै’—परि. ५०—या परिभाषान्वयें पर यणादेश असिद्ध ठरून तो प्रथम न होता, पूर्वं यणादेश प्रथम होत असून नंतर पर यणादेश होत असल्यामुळें, ‘कर्तृ ई आ = कर्त्री आ = कर्त्या’ असे इष्ट रूप सिद्ध होते. असे इष्ट रूप सिद्ध होण्याचे ‘बहिरङ्गेण सिध्यति’ हेच कारण वरील भाष्यात दिले आहे.) ‘न डिसम्बुद्धघोः’ सू. ३५२ या सूत्रातील ‘डिसम्बुद्धघोः’ हे पद षष्ठ्यन्त मानल्यानेच, ‘डि’ प्रत्यय पुढें असताना जो नलोप होण्याचा निषेध सांगितला आहे तो सार्थक ठरतो. (‘डिसम्बुद्धघोः’ हे पद सप्तम्यन्त मानले तर ‘डि’ ही निमित्तसप्तमी ठरून सूत्रार्थ असा होतो की, ‘डि’ प्रत्यय पुढें असताना नकारान्त अङ्गाच्या अन्त्य नकाराचा लोप होत नाही. पण ‘डि’ प्रत्यय पुढें आला असता अङ्गाला पदसज्ञा न होता ‘यचि भम्’ या सूत्रानें भसज्ञा होत असल्यामुळें व ‘न लोपः प्रातिपदिकान्तस्य’ या सूत्रानें पदान्ती असलेल्या नकाराचा लोप होणे सांगितले असल्यामुळें, ‘परमे ध्योमन्’ इत्यादि वैदिक उदाहरणात ‘ध्योमन्’ या भसज्ञाक अङ्गाच्या अन्त्य नकाराचा लोप पावतच नाही आणि ‘प्राप्तस्यैव निषेध.’ असा न्याय असल्यामुळें, ‘न डिसम्बुद्धघोः’ या सूत्रानें ‘डि’ प्रत्यय पुढें असताना नलोपाचा निषेध सांगितला आहे असे मानल्यास, म्हणजेच ‘डिसम्बुद्धघो.’ हे सप्तम्यन्त पद मानल्यास, तो निषेध व्यर्थ ठरण्याची आपत्ति येते त्या सूत्रावरील भाष्यान-
 ८-२-८-भाष्यकार म्हणतात ‘डो प्रतिषेधोऽनर्थकः । कि कारणम् ? । भस्वात् । भसज्ञाऽप्य भवति ।’ परंतु ‘डिसम्बुद्धघोः’ हें षष्ठ्यन्त पद मानले तर, ‘डि’ या प्रत्ययाचा प्रथमोपस्थित परिभाषान्वयें ‘इय-

न्तस्य' असा अर्थ होऊन सूत्रार्थ असा होतो कीं, नकारान्त इ्यन्त पदाच्या अन्त्य नकाराचा लोप होत नाही. 'व्योमन्' हे प्रत्यय-लक्षणाने इ्यन्त पद ठरत असल्यामुळे, त्यांतील अन्त्य नकाराचा 'न लोपः प्रातिपदिकान्तस्य' या सूत्राने जो लोप पावतो तो न व्हावा याकरितां 'न डिसम्बुद्धयोः' या सूत्रांत केलेले डि या षष्ठ्यन्ताचे ग्रहण चरितार्थ ठरते.) 'न लुमताङ्गस्य' सू. २६३ हा निषेध अनित्य असल्यामुळे कांहीं दोष येत नाही असें कोणी म्हटल्यास त्याला उत्तर हे आहे कीं, तो निषेध अनित्य मानण्यापेक्षां 'न डिसम्बुद्धयोः' या सूत्रांतील 'डिसम्बुद्धयोः' हे पद षष्ठ्यन्त मानून त्या सूत्राचे व्याख्यान करण्यांतच लाघव आहे. (शंकाकार असें म्हणतो कीं, 'न डिसम्बुद्धयोः' या सूत्रांतील 'डिसम्बुद्धयोः' हे पद सप्तम्यन्त मानले तरी, 'न लुमताङ्गस्य' हा निषेध अनित्य असल्यामुळे, 'व्योमन्' या स्थलीं 'सुपां सुलुक्' सू. ३५६१ या सूत्राने 'डि' प्रत्ययाचा जरी लुक् होतो तरी, 'डि' प्रत्यय विद्यमान आहे असें प्रत्ययलक्षणाने मानतां येतें व त्यामुळे 'न डिसम्बुद्धयोः' हे नलोपाचे निषेधक सूत्र प्रवृत्त होऊं शकतें व 'व्योमन्' यांतील अन्त्य नकाराचा लोप होण्याची आपत्ति येत नाही. या शंकेवर शब्दरत्नकार असें उत्तर देतात कीं, 'डिसम्बुद्धयोः' हे जसे सप्तमीच्या द्विवचनाचे रूप आहे तसेंच ते पष्ठीच्या द्विवचनाचे देखील रूप असल्यामुळे, ते पष्ठीच्या द्विवचनाचे रूप मानल्याने जर सर्व इष्ट रूपांचो सिद्धि होऊं शकते तर, 'न लुमताङ्गस्य' हे मुद्दाम रचलेले पाणिनीय सूत्र अनित्य मानून ते पद सप्तम्यन्त मानण्याची गरज काय ? तसें मानण्यांत गौरव असून 'न लुमताङ्गस्य' हा निषेध नित्य मानून 'डिसम्बुद्धयोः' हे पद षष्ठ्यन्त मानण्यांतच लाघव आहे आणि म्हणून प्रकाशकारांनीं ते जें पद षष्ठ्यन्त मानले आहे ते त्यांचे करणे योग्य आहे अशा रीतीने त्यांच्या मताचे समर्थन करतां येतें. 'न डिसम्बुद्धयोः' या सूत्रांतील 'डिसम्बुद्धयोः' हे पद षष्ठ्यन्त मानल्याने व 'न लोपः

प्रातिपदिकान्तस्य ' या पूर्व सूत्रातून त्या सूत्रात 'प्रातिपदिकान्तस्य' हे पद अनुवृत्त करून त्या अनुवृत्त पदाचे 'सम्बुद्धेः = सम्बुद्धघन्तस्य' हे पद विशेषण मानल्याने) त्या सूत्राचा 'सम्बुद्धघन्तप्रातिपदिकान्तस्य लोपो न' असा अर्थ होतो (व नान्त सम्बुद्धघन्त प्रातिपदिकान्त पदाच्या अन्त्य नकाराचा लोप होत नाही असा वर सांगितल्याप्रमाणे त्या सूत्राचा अर्थ होत असल्यामुळे, सम्बुद्धघन्त नकारान्त पदाला प्रातिपदिकसज्ञा देखील होण्याकरिता 'सयोगान्तस्य लोपः' या सूत्राने सम्बुद्धीच्या 'सु' प्रत्ययाचा लोप प्रथम करणे आवश्यक ठरते असा दीक्षिताच्या म्हणण्याचा आशय आहे असे शब्दरत्नकाराच्या म्हणण्याचे तात्पर्य आहे.) 'तहि हल्ङ्याप. सोरित्येव सूत्रमस्तु' असे मनोरमैत म्हटले असल्यामुळेच, 'सुपी.' इत्यादि रूपाची सिद्धि होते तसे सूत्र पठित न केल्यास, (व 'ङ्याप सो' एवढेच सूत्र पठित केल्यास) पदान्त सयोगान्त लोपाचा सयोगादिलोप अपवाद असल्यामुळे, सयोगादिलोपाचे सूत्र प्रवृत्त होऊन 'वोरूपघाया दीर्घ इक' सू. ४३० या सूत्राने होणारे उपघादीर्घकार्य होऊ शकणार नाही. ('सुण्डु पेसतीति सुपी = सु पिसु विवप् सु' या स्थली 'वेरपृक्तस्य' सू. ३७५ या सूत्राने 'विवप्-न्' या अपृक्त प्रत्ययाचा लोप होऊन 'सु पिसु स्' अशी स्थिति शाली असता, येथे पदान्ती सयोग असल्यामुळे व सयोगातील आद्य वर्ण सवार असल्यामुळे, 'स्वो सयोगाद्योः' सू. ३८० व तसेच 'सयोगान्तस्य लोप' सू. ५४ या दोन्ही श्रैपादिक सूत्राची प्राप्ति होते या दोन सूत्रांपैकी 'सयोगान्तस्य लोप' हे जरी पूर्व श्रैपादिक सूत्र आहे तरी, 'स्वो सयोगाद्यो' हे सूत्र जेथे जेथे प्रवृत्त होऊ पाहते तेथे तेथे 'सयोगान्तस्य लोप' या सूत्राची अवश्य प्राप्ति होत असल्यामुळे, 'स्वो सयोगाद्यो' हे सूत्र अनवकाश ठरून 'येन नाप्राप्ते'—परि. ५८—या न्यायान्वये ते सूत्र 'सयोगान्तस्य लोप' या सूत्राचे अपवादक सूत्र ठरते आणि म्हणूनच 'स्वरितो वाऽनुदात्ते पदादौ' सू. ८-२-६ या सूत्रावरील भाष्यांत 'सयोगादि-

लोपः संयोगान्तलोपे' हैं वार्तिक पठित करून त्या वार्तिकाचें प्रत्याख्यान करितांना भाष्यकार म्हणतात—'संयोगादिलोपः संयोगान्तस्य लोपे सिद्धो वक्तव्यः । काष्ठतट् कूटतट् । संयोगादिलोपस्यासिद्धत्वात्संयोगान्तलोपः प्राप्नोति । नैष दोषः । उक्तमेतत्, अपवादो वचनप्रामाण्यादिति ।', आणि 'परनित्यान्तरङ्गापवादानामुत्तरोत्तरं वलीयः'—परि. ३८—या परिभाषान्वये अपवाद सर्वापेक्षां बलवत्तर ठरत असल्यामुळे, 'स्कोः संयोगाद्योः' हे अपवादक सूत्र प्रथम प्रवृत्त झाल्याने, 'पिस्' धातूतील सकाराचा लोप होण्याची आपत्ति येते; तो लोप केल्याने 'सु पि सु' अशी स्थिति झाली असता, 'पिस्' धातु रेकारान्त होऊं शकत नसल्यामुळे, 'बोरूपधायाः' सू. ४३० या सूत्राने होणारे उपधादीर्घकार्य न होण्याची व 'सुपिः' असे अनिष्ट रूप होण्याची आपत्ति येते. पण 'ड्यापः सोः' असे प्रकृत सूत्र न मानतां 'हल्ड्यापः सोः' असे प्रकृत सूत्र मानल्याने, 'सुपिस् सु' या स्थळीं 'सुपिस्' या हलन्त अङ्गापुढे असणाऱ्या 'सु' प्रत्ययाचा त्या सापादिक सूत्रानेच लोप होऊन 'सुपिस्' अशी स्थिति झाली असता, 'सुपिस्' या पदांतील धातूच्या अन्त्य सकाराचें 'ससजुपो रुः' सू. १६२ या सूत्राने रुत्व होऊन 'सूपिर्' अशी स्थिति झाल्याने धातु रेफान्त होत असल्यामुळे, 'बोरूपधायाः' या सूत्राने उपधा दीर्घ होऊन 'सुपीः' असे इष्ट रूप सिद्ध होऊं शकते. म्हणून 'सुपीः' इत्यादि इष्ट रूपांची सिद्धि होण्याकरितां 'ड्यापः सोः' असे प्रकृत सूत्र पठित न करतां हल्ड्यापः सोः' असे ते सूत्र पठित करणे आवश्यक आहे. अगा एवदरसनगरांच्या म्हणण्याचा आशय आहे.) धातूचा अवयव सकार पदान्ती असल्यास त्या सकाराचा, अपूर्ण 'निप् = त्' प्रत्यय पुढे आला असता, सकार होतो व अपूर्णत 'मिप् = स्' प्रत्यय पुढे आला असता, त्या सकाराचा विकल्पेकसून सकार कित्या' स' होतो असे विधान करणाऱ्या 'निप्यनर्हीः' सू. २४८४ व 'मिपि धातो नर्वा' सू. २४८५ या सूत्रांवरून आणि तसेच 'स्कोः संयोगाद्योः' या सूत्रांनीच 'स्कोः' या पदांत सकाराचा

ककाराचे साहचर्य असल्यामुळे त्याच्या सामर्थ्याविरुद्ध हे सिद्ध होते की, प्रकृतीचा अन्त्य वर्ण ककार किंवा सकार असून त्यापुढे अपृक्त हल्रूप प्रत्यय आला असता त्या दोहोच्या बनलेल्या पदान्ती असणाऱ्या सयोगाला 'स्को सयोगाद्यो' हे सूत्र लागू पडत नाही अशा प्रकारची विलुप्त कल्पना करण्यात मुळीच लाभ नाही (प्रकृत सूत्रातून प्रथम 'हल्' या पदाचे प्रत्याख्यान केल्यास 'सुपी' हे इष्ट रूप सिद्ध होऊ शकत नाही असे जे शब्दरत्नकारानी वर म्हटले आहे त्यावर शकाकार असे म्हणतो की, प्रकृत सूत्रातून प्रथम 'हल्' पद गाळले व प्रकृत सूत्राऐवजी 'इथाप सो' एवढेच सूत्र पठित केले तरी, 'सुपी' हे रूप सिद्ध करता येऊ शकते 'स्को-सयोगाद्यो' हे सूत्र प्रथम प्रवृत्त होत असल्यामुळे 'सुपी' हे रूप सिद्ध होऊ शकत नाही असे जे शब्दरत्नकारानी म्हटले आहे ते म्हणणे बरोबर नाही असे शकाकाराचे म्हणणे आहे त्याच्या म्हणण्याप्रमाणे 'सुपी' या उदाहरणात 'स्को सयोगाद्यो' या सूत्राची प्रवृत्तीच होऊ शकत नाही त्याच्या मते ते सूत्र अशाच ठिकाणी प्रवृत्त होते की, जेथे पदान्ती असणारा सयोग प्रकृतीतील अन्त्य वर्ण व त्यापुढील प्रत्यय याचा सयोग नसून केवळ प्रकृतीच्या अन्त्याचाच पदान्ती असणारा सयोग आहे असे म्हणण्याचे कारण तो ह सागतो की, सकारान्त धातूपुढे 'तिप्, सिप्, सु' हे तीनच अपृक्त हल्रूप प्रत्यय येऊ शकतात 'तिप्, सिप्=त्, स्' हे अपृक्त प्रत्यय सकारान्त धातूपुढे आले असता, जर 'स्को सयोगाद्यो' या सूत्राने धातूच्या अन्त्य सकाराचा, तो सयोगाचा आदि वर्ण असल्यामुळे, लोप वेला तर धातु सकारान्त राहत नसल्यामुळे 'तिप्यनस्ते' व 'सिपि धातो' ही सूत्रे प्रवृत्त होण्यास कोणतेहि उदाहरण मिळणार नाही व अशा रीतीने ती सूत्रे निरवकाश व व्यर्थ ठरण्याची आपत्ति येईल ती आपत्ति टाळण्याकरिता ह मानणे आवश्यक आहे की, सकारान्त धातूपुढे 'त्' किंवा 'स्' हा अपृक्त हल्रूप प्रत्यय आला असता, सयोगादिलोप न होता सयोगान्तलोपच होतो असा

राहिला 'सु = स्' हा प्रथमेच्या एकवचनाचा प्रत्यय. 'शक्' धातूहून 'शक्नोतीति शक्' या अर्थामध्ये कर्तरि क्विप् प्रत्यय करून त्याहून 'सु' प्रत्यय केल्यास 'शक् क्विप् सु' अशा स्थितीत क्विप् प्रत्ययाचा लोप होऊन ककारान्त क्विबन्त धात्वन्त 'शक्' या अङ्गापुढे 'सु = स्' प्रत्यय आला असून देखील ज्याप्रमाणे 'स्कोः संयोगाद्योः' या सूत्राने धातूतील संयोगादि ककाराचा लोप होत नाही व 'संयोगान्तस्य लोपः' या सूत्राने 'सु = स्' या प्रत्ययाचा लोप होतो व त्यामुळेच 'शक्' असे प्रथमेच्या एकवचनाने रूप सिद्ध होते त्याचप्रमाणे 'स्कोः' यातील ककारसाहचर्याच्या सामर्थ्यामुळे हे देखील म्हणता येते की, 'पिस्' इत्यादि सकारान्त क्विबन्त धात्वन्त अङ्गापुढे 'सु' प्रत्यय आल्यास 'स्कोः संयोगाद्योः' या सूत्राने धातूतील संयोगादि सकाराचा लोप न होता 'संयोगान्तस्य लोपः' या सूत्राने संयोगान्त सकाराचा, म्हणजे 'सु' प्रत्ययाचा, प्रथम लोप होतो. असे मानल्याने, 'सुपिस् सु = सुपिस् = सुपिर् = सुपीर् = सुपीः' असे इष्ट रूप सिद्ध होण्यांत कोणतीहि अडचण येत नाही असा शंकाकाराच्या म्हणण्याचा तात्पर्यार्थ आहे. या शंकेवर शब्दरत्नकार असे उत्तर देतात की, शंकाकाराने आपल्या मताचे समर्थन करण्याकरिता ज्या अनेक क्लिष्ट कल्पना केल्या आहेत तथा कल्पना करण्यांत कांहींच लाघव नसून प्रकृत सूत्रातील प्रथम 'हल्' पद न गाळतां 'हल्ङ्यापः सोः' असे ते सूत्र पठित करण्यांतच लाघव आहे. तसे प्रकृत सूत्र पठित केल्याने हलन्त अङ्गापुढील 'सु' प्रत्ययाचा प्रकृत सापादिक सूत्रानेच लोप होऊन 'स्कोः संयोगाद्योः' किंवा 'संयोगान्तस्य लोपः' हीं त्रैपादिक सूत्रे, 'सुपीः' इत्यादि रूपे सिद्ध करतेवेळीं, प्रवृत्त करण्याचा प्रसङ्गच येत नाही.) वास्तविक पाहिले असतां, 'न डिसम्बुद्धयोः' सू. ३५२ या सूत्रातील 'डिसम्बुद्धयोः' हे पद सप्तम्यन्तच मानणे योग्य आहे व त्या सूत्रांत 'डि' या प्रत्ययाचे ग्रहण केले असल्यामुळे, त्या सूत्राच्या विषयांत 'न लुम-ताङ्गस्य' हा निषेध अनित्य मानणे भाग आहे. हा निषेध अनित्य

मानूनच 'वा नपुसकानाम्' हें वार्तिक पठित केले आहे म्हणून 'हे ब्रह्मन्' इत्यादि नपुसकलिङ्गाची सबुद्धीची रूपें सिद्ध करण्यावरिता 'न डिसम्बुद्धयो' या सूत्रात 'सम्बुद्धि' या पदाचे ग्रहण आवश्यक असल्यामुळे, (नलोप कार्याच्या दृष्टीने 'सयोगान्तस्य लोप' या सूत्राने पूर्वी केलेला 'सु' प्रत्ययाचा लोप सिद्ध ठरतो याने) ते पद जापक मानता येत नाही 'वा नपुसकानाम्' हे अपूर्व वचन-वार्तिक-मानून प्रकृत सूत्रातील 'हल्' इत्यादि पदाचे प्रत्याख्यान करणे योग्य नाही, (कारण तसे केल्यास, नलोप, उपधादीर्घ इत्यादि वाच्ये वर सांगितल्याप्रमाणे सिद्ध होऊ शकत नाहीत आणि) हा आशय मनात धरूनच प्रकृत सूत्रावरील भाष्याच्या अखेरीस भाष्यकार म्हणतात 'तस्मादशक्यो हलपृक्तलोप सयोगान्तलोपो विज्ञातुम् । न चेद्विज्ञायते द्विहलपृक्तग्रहण तिस्योश्च ग्रहण कर्तव्यम्', म्हणजे वर सांगितलेल्या कारणामुळे प्रकृत सूत्राने होणारा अपृक्त हल्रूप प्रत्ययाचा लोप 'सयोगान्तस्य लोप' या सूत्राने करता येणे अशक्य असल्यामुळे व त्या सूत्राने सयोगान्त लोप केल्याने इष्ट सिद्धि होत नसल्यामुळे, प्रकृत सूत्रात दोन्ही 'हल्' पदाचे, तसेच 'अपृक्तम्' या पदाचे आणि त्याचप्रमाणे 'ति, सि' या पदाचे ग्रहण असणे आवश्यक आहे ('न डिसम्बुद्धयो' या सूत्रातील 'डिसम्बुद्धयो' हे पद षष्ठ्यन्त मानल्याने व 'वा नपुसकानाम्' हें वार्तिक मानल्याने इष्ट रूपें सिद्ध होऊ शकतात तरी, तसे केल्याने प्रकृत सूत्रातील अनेक पदाचे प्रत्याख्यान करावे लागत व त्याखेरीज धरोल वार्तिक देखील मानावे लागत तसे करण्यापेक्षा 'डिसम्बुद्धयो' हें पद सप्तम्यन्त मानणे व 'न लुगताङ्गस्य' हा निषेध अनित्य मानणे अधिक योग्य व श्रेयस्कर आहे असा शब्दरत्नकारांच्या म्हणण्याचा आशय आहे 'डिसम्बुद्धयो' हें पद सप्तम्यन्त मानल्याने जरी 'न लुगताङ्गस्य' हा निषेध अनित्य मानावा लागतो तरी तो निषेध अनित्य मानल्याशिवाय अनेक इष्ट रूपांची सिद्धि होऊ शकत

नसत्यामुळे व भाष्यकारांनीं देखील ठिकठिकाणीं तो निषेध अनित्य मानून इष्ट रूपांची सिद्धि केली असल्यामुळे, तसें करण्यांत कांहीं दोष येत नाही. तो निषेध अनित्य आहे याचें केवळ अनुवाद करणारेंच 'वा नपुंसकानाम्' हें वार्तिक आहे; कारण 'हे ब्रह्मन् सु' या स्थलीं 'स्वमोर्नपुंसकात्' सू. ३१९ या सूत्रानें संबुद्धीच्या 'सु' प्रत्ययाचा लुक् झाला असतां, तो प्रत्यय प्रत्यय-लक्षणानें विद्यमान आहे असें मानल्यानें 'ब्रह्मन्' यांतील नकाराचा लोप होऊं शकत नाही व 'न लुमताङ्गस्य' हा निषेध प्रवृत्त करून 'सु' प्रत्यय विद्यमान नाही असें मानल्यानें 'ब्रह्मन्' यांतील नकाराचा लोप होऊं शकतो व अशा रीतीनें 'न लुमताङ्गस्य' हा निषेध अनित्य मानल्यानेंच 'हे ब्रह्मन्, हे ब्रह्म' हीं नपुंसकाचीं पाक्षिक रूपें सहज सिद्ध होऊं शकतात. म्हणून वरील वार्तिक मानण्याची कांहीं गरज नाही व तें वार्तिक अपूर्व-विधायक वचन मानून प्रकृत पाणिनीय सूत्रांतील अनेक पदांचें प्रत्याख्यान करण्यापेक्षां, भाष्यकारांनीं प्रकृत सूत्रावरील भाष्यांत अखेरीस म्हटल्याप्रमाणें, प्रकृत सूत्रांतील कोणतेंहि पद न गालतां प्रकृत सूत्र जसेंचें तसेंच कायम ठेवणें हेंच अधिक योग्य व इष्ट आहे. या विषयाची विस्तृत चर्चा पूर्वी केलीच आहे.) 'हल्ङ्यापः सोः इत्येव सूत्रमस्तु' असें जें मनोरमेत म्हटलें आहे तें उपलक्षण असून त्या म्हणण्याचा आशय हा आहे कीं, 'हल्ङ्यापः सुतिसिहल्' असें सूत्र मानावें व तसें सूत्र मानलें असतांच, 'अविभा राज्यम्' इत्यादि उदाहरणांत 'ह्रलोपे पूर्वस्य दीर्घोऽणः' सू. १७४ या सूत्रानें दीर्घसिद्धि करतां येते. ('अ विभृत् राज्यम्' या स्थलीं 'सार्वधातुकार्धधातुकयोः' सू. २१६८ या सूत्रानें 'भृ' धातूतील अन्त्य ऋकाराचा गुण होऊन व द्विवचन आणि अभ्यासकार्ये होऊन 'अधिभर् त् राज्यम्' अशी स्थिति झाली असतां, 'रात् त्सस्य' असा तकारप्रश्लेष करून पठित केलेल्या त्रैपादिक सूत्रानें जर संयोगान्त तकाराचा लोप केला तर, जरी तो लोप 'रो रि'

सू १७३ या त्रैपादिक उत्तर सूत्राच्या दृष्टीने सिद्ध असल्यामुळे 'रोरी' या सूत्राची प्रवृत्ति होऊन पूर्वं रकाराचा लोप होतो आणि 'दूलोपे' या सापादिक सूत्रात त्रैपादिक सूत्रानी होणाऱ्या ढकाराच्या व रकाराच्या लोपाचे ग्रहण करून ते सूत्र केले असल्यामुळे त्या सापादिक सूत्राच्या दृष्टीने देखील रकारलोप सिद्ध ठरतो तरी, त्या सापादिक सूत्राच्या दृष्टीने 'रात् तस्य' या त्रैपादिक सूत्राने होणारा सयोगान्त तकाराचा लोप सिद्ध ठरत नसल्यामुळे आणि अशा रीतीने भकारापुढील 'अ' व 'राज्यम्' यातील आद्य रकार या दोहोमध्ये तकाराचे व्यवधान आहे असे मानणे भाग पडत असल्यामुळे 'दूलोपे' हे सूत्र प्रवृत्त होऊ शकत नाही व अकाराचा दीर्घ आकार होऊ शकत नाही व 'अविभा राज्यम्' असा इष्ट प्रयोग सिद्ध होऊ शकत नाही परंतु यथापठित प्रवृत्त सूत्र मानल्याने, 'अविभर्' या हलन्त अङ्गापुढे असलेल्या 'त' या अपृबन प्रत्ययाचा त्या सापादिक सूत्राने लोप होऊन तो लोप सिद्ध ठरत असल्यामुळे, 'दूलोपे' या सूत्राने अकाराचा दीर्घ होऊन 'अविभा राज्यम्' असा इष्ट प्रयोग सिद्ध होतो म्हणून सर्व तऱ्हेने पूर्ण विचार करून आचार्य पाणिनीने रचलेल्या प्रवृत्त सूत्रातून कोणतेहि पद न गाळता ते सूत्र जसेचे तसेच कायम ठेवणे आवश्यक आहे असे शब्दरत्नकाराचे म्हणणे आहे) प्रनियाकीमुदीकारानी प्रवृत्त सूत्राचे ध्यायान करिताना 'इयन्तादायन्तादीघञ्चि' अस जे म्हटले आहे त्यातील 'घ' या पदाने 'हलन्तात्' या पदाचे ग्रहण होते अम प्रकाशकारांनी म्हटले आहे 'इयापी हि दीर्घा न तु तदन्तमपि' असे जे मनोरमेत म्हटले आहे त्याचा भाषार्थ हा आहे की, इयन्त क्रिया आवन्त शब्द हा अष् व हल् यांचा समुदाय असतो (य दीर्घत्व हा केवळ अघाने ठिकानी असणारा घर्म आहे याचे विवरण पूर्वी मनोरमेत केले आहे) 'प्राचो ष्ति प्रत्युक्ता' असे जे मनोरमेत म्हटले आहे त्याचा भाषार्थ हा आहे की, इयवर्णान्ति अङ्ग (अष् व हल् यांचा समुदाय असून केवळ अष् नसल्यामुळे) याचे 'न्हुम्ब' हे पद विशेषण होऊ

शकत नाही आणि 'इ,उ' हे वर्ण 'इउवर्णन्ति' या सामासिक पदाचे अवयव असल्यामुळे तथा अवयवांचे ('वृत्तस्य वा विशेषणयोगो न' या भाष्यवचनान्वये) 'ऋस्व' हे पद विशेषण होऊं शकत नाही. (याचे विस्तृत विवरण पूर्वी मनोरमंत केलेच आहे.)

मनोरमा— "सख्युरसंबुद्धी" । इह "इतोऽत्सर्वनामस्थाने" इत्यतः "सर्वनामस्थाने" इत्यनुवर्तते तत् "असंबुद्धी" इत्यनेन विशेष्यते । "गोतो णित्" इति सूत्राद् 'णित्' इत्यनुवृत्तं तत्सामानाधिकरण्येन सप्तम्याः प्रथमा कल्प्यत इत्याह— सम्बुद्धिवर्जं सर्वनामस्थानमिति । सख्युरसंबुद्धिरित्येव तु सूत्रं युक्तम् ।

'सख्युरसंबुद्धी' सू. २५३ या प्रकृत सूत्रांत 'इतोऽत्सर्वनामस्थाने' या पूर्व सूत्रांतून 'सर्वनामस्थाने' हे पद अनुवृत्त होते व ते पद प्रकृत सूत्रांतील 'असंबुद्धी' या पदाचे विशेष्य होते. तसेच 'गोतो णित्' या पूर्व सूत्रांतून प्रकृत सूत्रांत 'णित्' हे पद अनुवृत्त होत असल्यामुळे त्या प्रथमान्त पदाशी सामानाधिकरण्य होण्याकरिता 'असंबुद्धी सर्वनामस्थाने' ही प्रकृत सूत्रांतील सप्तम्यन्त पदे विभक्तिपरिणामाने प्रथमान्त कल्पावी लागतात (व तसेच प्रकृत सूत्र अङ्गाधिकारांत पठित असल्यामुळे त्या सूत्रांत अनुवृत्त होणारे 'अङ्गस्य' हे पद 'मरयुः' या प्रकृत सूत्रांतील परपञ्चम्यन्त पदाशी सामानाधिकरण्य होण्याकरिता पञ्चम्यन्त कल्पावे लागते.) आणि म्हणूनच कीमुदीत 'सख्युरङ्गात्परं सम्बुद्धिवर्जं सर्वनामस्थानं णित्त्वस्यात्' असे प्रकृत सूत्राचे व्याख्यान केले आहे. 'सख्युरसंबुद्धिः' असे सूत्र पठित करणे योग्य जाले असते. (तसे सूत्र पठित केले असते तर, प्रकृत सूत्रांत अनुवृत्त होणाऱ्या 'णित्' या प्रथमान्त पदाने 'असंबुद्धिः = सम्बुद्धिवर्जम्' हे पद विशेषण होण्याकरिता त्या पदाचा विभक्तिपरिणाम कल्पवावा कांती मरज पटली नसवी.)

उदाहरण— युक्तमिति । "अनट् गो" इत्यत्र विभक्तिपरिणामः कार्यः । "सर्वनामस्थाने" इत्यस्य "गोतो णित्" इत्यत्र प्रथमान्तमायाः पदुक्त्याय ननिष्पन्निरित्यभिप्रायः ।

‘सख्युरसम्बुद्धि’ असे सूत्र पठित केल्यास, ‘अनड् सो’ या उत्तर सूत्रात (‘असम्बुद्धि’ हे प्रथमान्त पद अनुवृत्त झाल्यावर, ‘सो’ या पदाशी सामानाधिकरण्य होण्याकरिता) त्या पदाचा पुन्हा सप्तमीविभक्तीत विपरिणाम करावा लागेल ‘सख्युरसम्बुद्धिरित्येव तु सूत्र युक्तम्’ असे जे दीक्षितानी मनोरमंत म्हटले आहे ते असा भाष्य मनात धरून म्हटले आहे की, (‘इतोऽत्सर्वनामस्थाने’ या पूर्व सूत्रातून) ‘गोतो णित्’ या उत्तर सूत्रात अनुवृत्त हाणारे ‘सर्वनामस्थाने’ हे सप्तम्यन्त पद (‘णित्’ या प्रथमान्त पदाशी सामानाधिकरण्य होण्याकरिता) प्रथमान्त कल्पावे लागत असल्यामुळे, म्हणजे त्या पदाचा प्रथमाविभक्तीत विपरिणाम करावा लागत असल्यामुळे, (‘सख्युरसम्बुद्धि’ असे प्रकृत सूत्र पठित केल्यासच) त्या प्रथमान्त ‘असर्वनामस्थानम्’ या पदाची प्रकृत सूत्रात निवृत्ति होत नाही, म्हणजे अनुवृत्ति होते (अष्टाध्यायीत ‘इतोऽत्सर्वनामस्थाने’ हे सूत्र पूर्वी पठित असून त्यापुढे तीन सूत्रानंतर ‘गोतो णित्’ हे सूत्र पठित आहे व त्याच्या लगेच पुढे ‘णलुत्तमो वा, सख्युरसम्बुद्धी, अनड् सो’ ही सूत्रे पठित आहेत ‘गोता णित्’ या सूत्रात ‘इतोऽत्सर्वनामस्थाने’ या सूत्रातून ‘सर्वनामस्थाने’ हे पद अनुवृत्त होऊन विभक्तिविपरिणामाने प्रथमान्त होते ते पद ‘णलुत्तमो वा’ या लगेच पुढे असलेल्या सूत्रात अनुवृत्त होत नाही व ‘सख्युरसम्बुद्धी’ या पुढील सूत्रात, विभक्तिविपरिणामाने प्रथमान्त झालेले ते पद मण्डूकप्लुतीने अनुवृत्त होण्याकरिता ‘सख्युरसम्बुद्धि’ असे सूत्र पठित करणे इष्ट आहे असे दीक्षिताचे म्हणणे आहे परंतु शब्दरत्नकार असे म्हणतात की, ‘सख्युरसम्बुद्धि’ असे जरी प्रकृत सूत्र पठित केले तरी, ‘अनड् सो’ या उत्तर सूत्रात ‘असम्बुद्धि’ हे पद अनुवृत्त झाल्यावर ‘सो’ या पदाशी ‘असम्बुद्धी सो’ असे सामानाधिकरण्य होण्याकरिता ते अनुवृत्त पद पुन्हा सप्तम्यन्त कल्पावे लागणारच मग प्रकृत सूत्रात ‘असम्बुद्धि’ असा प्रथमान्त पद पठित करून फायदा काय ? दुसरे

असें कीं, 'इतोऽत्सर्वनामस्थाने' या ज्या पूर्वसूत्रांतून उत्तर सूत्रामध्ये 'सर्वनामस्थाने' या पदाची अनुवृत्ति होते त्या पूर्व सूत्रांत 'सर्वनामस्थाने' असें सप्तम्यन्त पद पठित केलें असल्यामुळें, प्रकृत सूत्रांत 'असम्बुद्धौ' असें सप्तम्यन्त पद पठित असलें तरच, त्या पदाच्या सामर्थ्यानें 'सर्वनामस्थाने' हें सप्तम्यन्त पद प्रकृत सूत्रांत अनुवृत्त करतां येतें; नाही तर 'णलुत्तमो वा' या मधील सूत्रांत तें पद अनुवृत्त होत नसल्यामुळें, प्रकृत सूत्रांत 'असम्बुद्धिः' असें भिन्न-विभक्तिक पद पठित केल्यानें, 'असर्वनामस्थाने' या पदाची प्रकृत सूत्रांत अनुवृत्ति करतां येऊं शकणार नाही. म्हणून पाणिनीनें जसें प्रकृत सूत्र पठित केलें आहे तसेंच तें सूत्र असणें इष्ट आहे असा शब्दरत्नकारांच्या म्हणण्याचा आशय आहे आणि म्हणूनच त्यांनीं प्रकृत पंक्तींत 'इत्यभिमानः' हीं अरुचिप्रदर्शक पदे घातलीं आहेत व 'भावप्रकाशकार म्हणतात—'अत्रारुचिबीजं तु भिन्नविभक्तिकत्वात् णलुत्तमोयेति विच्छेदाच्च सर्वनामस्थाने इत्यस्य निवृत्तिरेव स्यादिति यथान्यासमेवोचितमिति । अत एवासम्बुद्धाविति पर्युदासः, तद्वलात्तेन मध्ये विच्छिन्नमपि सदिहाकृष्यते इति प्रकाशोक्तिः संगच्छते ।')

मनोरमा— "ख्यत्यात्परस्य" । कृतयणादेशयोः खिखीशब्दयोरनुकरणं "ख्य" इति । एवं तित्तीशब्दयोः "त्य" इति । उभयत्राप्यकार उच्चारणार्थः । न तु मुख्यापत्यादिशब्दैकदेशानुकरणमिदम् । "सख्युर्यः" "पत्युर्नः" । "संख्यायाः संवत्सरसंख्यस्य च" । "आपत्यस्य च-तद्धिते" इत्यादिनिर्देशात् इत्यभिप्रेत्याह—खिति-शब्दाभ्यामित्यादि । परस्येतिग्रहणं "एकः पूर्वपरयोः" इत्यधिकारनिवृत्त्यर्थम् ।

('खि' किंवा 'खी' यांच्या पुढें विभक्तिप्रत्ययाचा अकार आला असतां) यणादेश होऊन 'ख्य्' असें जें रूप होतें त्याचें 'ख्यत्यात्परस्य' सू. २५५ या प्रकृत सूत्रातील 'ख्य' हा शब्द अनुकरण आहे. त्याचप्रमाणें ('ति' किंवा 'ती' यांच्या पुढें विभक्ति-

प्रत्ययाचा अकार आला असता) यणादेश होऊन 'त्य' असे जें रूप होते त्याचे प्रकृत सूत्रातील 'त्य' हा शब्द अनुकरण आहे 'स्य' व 'त्य' या दोन्ही स्थली जो अकार घातला आहे तो केवळ उच्चारणार्थ आहे 'मुख्य, आपत्य' इत्यादि शब्दांत जे अन्त्य 'स्य' व 'त्य' हे एकदेश आढळतात त्याचे प्रकृत सूत्रातील 'स्य' व 'त्य' हे शब्द अनुकरण नव्हत हे 'सख्युर्य' सू १७९१ 'पत्युर्नो यज्ञसयोगे', सू ४९० 'सख्याया सवत्सरसख्यस्य च' सू १७५२ व 'आपत्यस्य च तद्धिते' सू १०८२ इत्यादि निर्देशावरून सिद्ध होणे (जर प्रकृत सूत्रात 'स्य' व 'त्य' असे मूळचे अकारान्त शब्द विवक्षित असते व यणादेश करून झालेले 'स्य्, त्य्' विवक्षित नसते तर, 'सखि, पति' या शब्दाची पञ्चमीच्या व षष्ठीच्या एकवचनाची 'सख्यु, पत्यु' अशी इष्ट रूपे न होता 'सख्य, पत्य' अशी अनिष्ट रूपे झाली असती व 'सख्युर्य, पत्युर्नो यज्ञसयोगे' या सूत्रातील 'सख्यु, पत्यु' हे निर्देश असङ्गत ठरण्याची आपत्ति आली असती, आणि तसेच सवत्सरसख्यस्य, आपत्यस्य' अशी षष्ठीच्या एकवचनाची रूपे न होता त्याच्यापुढील षष्ठीच्या विभक्तिप्रत्ययातील अकाराचे उत्त्व होऊन अनिष्ट रूपे झाली असती व बरील पाणिनीय सूत्रातील ते निर्देश चूक ठरण्याची आपत्ति आली असती) हे सब मनात धरूनच कोमुदीत प्रकृत सूत्राचे 'स्त्रिशब्दाभ्या खीतीशब्दाभ्या कृतयणादेशाभ्या परस्य इचिडसोरत उत्स्यात्' असे व्याख्यान केले आहे प्रकृत सूत्रात 'परस्य' या पदाचे ग्रहण अशाकरिता केले आहे की, 'एक पूर्वपरयो' या अधिकारसूत्राची निवृत्ति व्हावी (प्रकृत सूत्रातील 'स्यत्यात' हे पद पञ्चमी असल्यामुळे, 'तस्मादित्युत्तरस्य' सू ४१ या सूत्रान्वये पराला कार्य झालेच असते व 'आदे परस्य' सू ४४ या सूत्रान्वये ते कार्य पुढे येणाऱ्या 'इसि, इस्' या प्रत्ययाच्या आद्य वर्णास, म्हणजे अकारास, झालेच असते सारास पराला कार्य व्हावे याकरिता 'परस्य' हा शब्द प्रकृत सूत्रात घातला नगून, 'एक

पूर्वपरयोः' हा अधिकार प्रकृत सूत्रपर्यंतच चालू राहावा व तेथून त्याची निवृत्ति व्हावी याकरितां तो शब्द प्रकृत सूत्रांत घातला आहे. त्यामुळे दोहोंचे जागीं एकादेश होत नसून प्रकृत सूत्रातें सांगितलेले कार्य पुढील शब्दांतील आद्य वर्णाला होतें हें स्पष्ट होतें.)

मनोरमा—“ औत् ” ॥ एतच्च नदीसंज्ञकेषु “ इदुद्भ्याम् ” इति पूर्वसूत्रेण बाध्यते । घिसंज्ञकेषु “ अच्च घेः ” इत्युत्तरसूत्रेण । तस्मात्संज्ञाद्वयशून्योऽस्य विषयः । न च तादृश उकारोऽस्ति । अत आह—उकारेति । यत्तु प्राचा घिनदीसंज्ञावजिताभ्यामिदुद्भ्यां परस्येत्युक्तम् । तन्न । तादृशोकारस्याप्रसिद्धेः । समुदायस्येति । न च पर्युदासेऽपि पर्युदस्यनानसमर्पके सखिशब्दे तदन्तग्राहकत्वं शङ्क्यम्, विशेष्यासन्निधानात् । यत्त्विह ग्रहणवतेत्याद्युपन्यस्तं हरदत्तेन, यच्च खत्यात्सूत्रे कैयटेन, तन्न तस्य प्रत्ययविधिविषयत्वात् ।

गौणत्वेऽपीति । अस्थ्याद्यनङ्वदिति भावः । तथा च “ येन विधिः ” इति सूत्रे परमसखायाविति बहुव्रीहिः । तत्पुरुषे हि ट्वा भाव्यमिति कैयटः । तथा “ द्वितीया श्रित ” इति सूत्रे सोमसखेति प्रतीकमुपादाय बहुव्रीहित्वात्त समासान्त इति कैयटः । “ मिदचोऽन्त्यात् ” सूत्रे तृज्वत्क्रोष्टुः ” “ स्त्रियां च ” इति सूत्रे च भाष्यकैयटयोः ख्याधात्तौ माधवग्रन्थे च स्फुटमेतत् । ‘ अनुद्युक्षो वरुण इन्द्रसखा ’ ‘ आग्नेया हि मरुत्सखा ’ ‘ तीव्रं सोमं पिबति गोसखायम् ’ इत्यादिप्रयोगाश्चैवमेव सङ्गच्छन्ते । तत्र बहुव्रीहिप्रयुक्तस्य पूर्वपदप्रकृतिस्वरस्य दर्शनेन गौणत्वात् । एतेन घिसंज्ञासूत्रे शोभनः सखा यस्य सुसखिरित्युदाहरन्ती हरदत्तन्यासकारो तदनुगामितश्चान्ये उपेक्ष्याः ।

‘ औत् ’ सू. २५६ हें प्रकृत सूत्र (नदीसंज्ञक शब्दांना लागू पडत नाही; कारण तें) नदीसंज्ञक शब्दांच्या विषयांत ‘ इदुद्भ्याम् ’ या पूर्व सूत्रानें बाधित होतें. तसेंच घिसंज्ञक शब्दांच्या विषयांत (प्रकृत सूत्र लागू पडत नाही; कारण तें) ‘ अच्च घेः ’ या उत्तर सूत्रानें

बाधित होते. म्हणून जे शब्द घिसज्ञक किंवा नदीसज्ञक नाहीत असेच शब्द प्रकृत सूत्राचे विषय होत, म्हणजे अशाच शब्दाना प्रकृत सूत्र लागू पडते. दोन्ही सज्ञाचे विषय नसणारे शब्द उकारान्त नाहीत ('सखि, पति' हे जे दोन्ही सज्ञाचे विषय नसणारे शब्द आहेत ते इकारान्त आहेत. म्हणून नदीसज्ञा व घिसज्ञा ज्यांना नाही अशा शब्दानाच लागू पडणारे प्रकृत सूत्र असल्यामुळे व तसे शब्द उकारान्त नसून तसे 'पति, सखि' हे इकारान्तच शब्द असल्यामुळे, 'इदुद्भधाम्' या पूर्व सूत्रातून प्रकृत सूत्रात केवळ इकाराची अनुवृत्ति करव्यास पाहिजे होती व उकाराची अनुवृत्ति करण्याची काहीच गरज नव्हती असे कोणी म्हटल्यास, त्याच्या उत्तरादाखल) प्रकृत सूत्रावरील कौमुदीत 'उकारानुवृत्तिरुत्तरार्था', म्हणजे 'अच्च घे.' या उत्तर सूत्रात उकारानुवृत्ति व्हावी याकरिता प्रकृत सूत्रात उकाराचीहि अनुवृत्ति केली आहे, असे म्हटले आहे (प्रकृत सूत्रात उकारानुवृत्ति केली नसती तर, 'अच्च घेः' या उत्तर सूत्रात ती अनुवृत्ति मण्डूकप्लुतीने करावी लागली असती व तसे करणे हा दोष आहे हे मार्गे अनेक वेळा सांगितलेच आहे) प्रक्रियाकौमुदीकारांनी प्रकृत सूत्राचे व्याख्यान करिताना 'घिनदीसज्ञावजिताभ्यामिदुद्भधा परस्य डेः औत्स्यात्' असे जे म्हटले आहे ते बरोबर नाही, कारण ज्याला घिसज्ञा व नदीसज्ञा नाही असा कोणताहि उकारान्त शब्द भाषेत नाही. 'समुदायस्य सखिरूपत्वाभावात् असखि इति निषेधाप्रवृत्ते-घिसज्ञा' असे जे प्रकृत सूत्रावरील कौमुदीत म्हटले आहे त्यावर, 'शेषो घ्यसखि' सू २४३ या सूत्रात 'असखि' हा जरी पर्युदास आहे तरी त्या पर्युदासातील 'सखि' या शब्दाने तदन्ताचे ग्रहण करता येते, अशी कोणी शका केल्यास, ती शका बरोबर नाही; कारण त्या सूत्रात कोणत्याहि विशेष्याचे सन्निधान नाही, म्हणजे कोणतेहि विशेष्य साक्षात् पठित किंवा अनुष्ठित नाही. (शकाकाराची अशी शका आहे की, 'असखि' हा प्रसज्यप्रतिषेध नसून पर्युदास असल्यामुळे व 'सुसखि' हा शब्द 'सखि' या शब्दाहून

भिन्न असल्यामुळे जरी 'असखि' या पर्युदासानें 'सुसखि' या शब्दाचें ग्रहण करतां येत नाही तरी, 'येन विधिस्तदन्तस्य' सू. २६ या सूत्रानें तदन्तविधि केल्यानें, 'असखि' या पर्युदासाचा 'सखिशब्दान्तभिन्न' असा अर्थ होऊन त्या अर्थान्वयें सखिशब्दान्त 'सुसखि' या शब्दाचें ग्रहण करतां येतें व त्यामुळे 'सुसखि' या शब्दाला देखील घिसंज्ञा होत नाही व त्या शब्दापुढील 'टा' प्रत्ययाचे जागीं नादेश करतां येत नाही. या शंकेवर दीक्षित असें उत्तर देतात कीं, 'येन विधिस्तदन्तस्य' सू. २६ या सूत्रानें विशेषणालाच तदन्तसंज्ञा होते. परंतु 'शेषो घ्यसखि' या सूत्रांत कोणत्याहि विशेष्याचा साक्षात् निर्देश नसल्यामुळे व तसें विशेष्य त्या सूत्रांतून अनुवृत्त देखील होत नसल्यामुळे, 'सखि' हा शब्द विशेषण मानतां येत नाही व त्यामुळे त्याहून तदन्तविधि करतां येत नाही. तसेंच 'शेषो घ्यसखि' हें सूत्र अङ्गाधिकारांत किंवा पदाधिकारांत पठित नसून तें संज्ञासूत्र प्रथमाध्यायांत पठित असल्यामुळे, त्या सूत्राला 'पदाङ्गाधिकारे तस्य च तदन्तस्य च' - परि. २९- ही परिभाषा लागू पडत नाही. त्यामुळे देखील 'सखि' शब्दानें तदन्ताचें ग्रहण होत नाही हें उघड आहे.) 'ग्रहणवता प्रातिपदिकेन तदन्तविधिर्नास्ति' - परि. ३१ - ही जी परिभाषा हरदत्तानें प्रकृत स्थलीं लावली आहे व तसेंच 'ख्यत्यात्परस्य' सू. ६-१-११२ या सूत्रावरील भाष्याच्या वृत्तींत कैयटानें या संबंधानें जें म्हटलें आहे तें बरोबर नाही; कारण ती परिभाषा अशाच सूत्रांना लागू पडते कीं, ज्यांत प्रत्यय होण्याचें विधान केलें आहे. ('शेषो घ्यसखि' या सूत्रावरील पदमञ्जरींत हरदत्तानें 'इह शोभतः सखा अस्य सुसखिः, सुसखे रागच्छतीति घिसंज्ञा सिद्धा भवति, न ह्ययं समुदायः सखिशब्दः, तदन्तविधिश्च ग्रहणवता प्रातिपदिकेन प्रतिपिद्धः' असें म्हटलें आहे. याचा भावार्थ हा आहे कीं, 'सुसखि' हा शब्द 'सखि' शब्दाहून भिन्न असल्यामुळे, 'शेषो घ्यसखि' या सूत्रातील 'असखि' हा पर्युदास 'सुसखि' या समुदायाला लागू पडतो व त्यामुळे

‘सुसखि’ या समुदायाला घिसना होते आणि त्या शब्दाचे ‘सुसख्यु.’ असे पळीचे एकवचन न होता ‘सुसखे.’ असे पळीचे एकवचन होते. ‘शेषो घ्यसखि’ या सूत्रात ‘सखि’ या प्रातिपदिकाचे ग्रहण केले असल्यामुळे व ‘ग्रहणवता प्रातिपदिकेन’ ही परिभाषा असल्यामुळे, येथे तदन्तविधि करता येत नाही तसेच ‘स्यत्यात्परस्य’ या सूत्रावरील भाष्याच्या धृत्तीत कंयटाने ‘अतिसखेरित्यत्राऽसखीति घिसनाप्रतिषेधो न भवति । ग्रहणवता प्रातिपदिकेन तदन्तविधिप्रतिषेधात् । केवलस्यैव सखिशब्दस्य प्रतिषेधविज्ञानात्’ असे म्हटले आहे. यावर दीक्षित असे म्हणतात की, ‘शेषो घ्यसखि’ या सूत्रात प्रत्यय होण्याचे विधान केले नसून ते केवळ सज्ञासूत्र असल्यामुळे व ज्या सूत्रात प्रत्यय होण्याचे विधान केले आहे अशाच सूत्राना ‘ग्रहणवता प्रातिपदिकेन’ ही परिभाषा लागू पडत असल्यामुळे, ती परिभाषा ‘शेषो घ्यसखि’ या सूत्रात निदिष्ट असलेल्या ‘सखि’ या प्रातिपदिकाला लागू पडत नाही परिभाषेन्दुशेखरात देखील या परिभाषेसंबंधाने ‘अत एवाय प्रत्ययविधिविषय एव’ असेच म्हटले आहे व या विषयाचे विस्तृत विवरण परिभाषेन्दुशेखराच्या मराठी भाषांतरात पान ११८ मध्ये केले आहे) ‘गीणत्वेष्यनङ्णित्वे प्रवर्तते’ असे जे प्रकृत सूत्रावरील कौमुदीत म्हटले आहे त्याचा भावार्थ हा आहे की, (‘अस्थिदपिसक्थि’ सू ३२२ या सूत्राने समासात उपसर्जन झालेल्या) ‘अस्थि, दधि’ इत्यादि शब्दाना जसा ‘अनङ्’ आदेश होतो त्याचप्रमाणे समासात उपसर्जन झालेल्या ‘सखि’ शब्दाला देखील ‘अनङ्’ आदेश होतो. त्यामुळेच ‘येन विधि’ सू १-१-७२ या सूत्रावरील भाष्यात ‘परमसखायी’ असे बहुषोहिमभासाचे रूप दिले आहे व त्या भाष्याच्या धृतीत कंयटाने असे म्हटले आहे की, जर तो तत्पुंस्यसमास असता तर समासान्त ‘इच्’ प्रत्यय झाला असता. (त्या सूत्रावरील भाष्यात त्या सूत्राचे प्रयोजन सांगतांना भाष्यकारांनी ‘सुपदिमपिपुगोमसिधनुरनङ्जिग्रहणम्’ हे यातिव पठित्त केले आहे व त्या यातिवाचा अर्थ हा आहे की, याति-

नीय सूत्रांत पठित असलेल्या 'दिव्, पथिन्, मथिन्' इत्यादि शब्दांनी त्यांचें स्वतःचें व तदन्त शब्दांचें देखील ग्रहण व्हावें हेहि 'येन विधिः' या सूत्राचें एक प्रयोजन आहे व त्या वार्तिकांत निर्दिष्ट असलेल्या 'सखि' या शब्दाचें भाष्यकारांनी 'परमसखा, परमसखायौ परमसखायः' असें उदाहरण दिलें आहे व यावर कौयटानें 'परमसखायाविति बहुव्रीहिः । तत्पुरुषे तु टचा भाव्यम्' असें म्हटलें आहे. यावरून हें स्पष्ट होतें की, भाष्यकारांनी 'परमसखा' इत्यादि बहुव्रीहिसमासाची उदाहरणें दिली आहेत. या अन्यपदार्थप्रधान बहुव्रीहिसमासांत 'सखि' शब्द उपसर्जन असून देखील, अनङ्गदेश व णित्व केलें आहे. हें भाष्य व कौयटवृत्ति 'गौणत्वेऽप्यनङ्णित्वे' असें जें कौमुदींत म्हटलें आहे त्याला प्रमाण आहे.) तसेच 'द्वितीयाश्रितातीत' सू. २-१-२४ या सूत्रावरील भाष्यांतील 'सोमसखा' हें प्रतीक घेऊन, हा बहुव्रीहिसमास असत्यामुळे समासान्त 'टच्' प्रत्यय झाला नाही असें कौयटानें आपल्या वृत्तींत म्हटलें आहे. (त्या भाष्यांत भाष्यकारांनी 'उभयं खत्वपीष्यते । स्वस्ति सोमसखा पुनरेहि । गवांसख इति ।', म्हणजे दोन्ही तन्हा इष्टच आहेत व जशी विवक्षा असेल त्याप्रमाणें तत्पुरुषहि होतो व बहुव्रीहिहि होतो. उदाहरणार्थ 'स्वस्ति सोमसखा पुनरेहि । गवांसखः ।', असें म्हटलें आहे, व या भाष्याच्या वृत्तींत कौयटानें 'सोमसखेति । बहुव्रीहित्वात् समासान्ताभावः । गवांसख इति । तत्पुरुषत्वात् समासान्तः, तत्पुरुषे कृति बहुलमिति, पठचा आक्रोशे इति वा षष्ठ्याः अलुक्' असें म्हटलें आहे. या कौयटवृत्तीवरून हें स्पष्ट होतें की, भाष्यांतील 'सोमसखा, परमसखा' हीं उदाहरणें बहुव्रीहिसमासाची असून त्यांत 'सखि' हा शब्द जरी उपसर्जन आहे तरी त्याला 'अनङ्' आदेश केला आहे.) त्याचप्रमाणें 'मिदचोऽन्त्यात्परः' सू. १-१-४७, 'तृज्वत्क्रोष्टुः' सू. ७-१-९५ व 'स्त्रियां च' सू. ७-१-९६ या सूत्रांवरील भाष्यांवरून व कौयटवृत्तीवरून आणि तसेंच माधवाच्या घातुवृत्तींत 'त्या' घातूचें व्याख्यान करितांना जें म्हटलें आहे

त्यावरून देखील हेच स्पष्ट होते, म्हणजे 'सखि' शब्द समासात उपसर्जन झाला असला तरी त्याला 'अनङ्' आदेश होतो व णिद्वत् कार्य होते. असे मानले असताच, 'अनुद्युक्तो बरुण इन्द्रसखा, आग्नेया हि मरुत्सखा, तीव्रं सोमं विव्रति गोसखायम्' इत्यादि वैदिक प्रयोग सुसङ्गत ठरतात, म्हणजे त्या वैदिक प्रयोगातील 'इन्द्रसखा, मरुत्सखा, गोसखा' ही बहुव्रीहिसमासाची रूपे साधु ठरतात. या वरील सर्व वैदिक उदाहरणात 'बहुव्रीहो प्रवृत्त्या पूर्वपदम्' सू. ३७३५ या सूत्राने बहुव्रीहिसमासात होणारा पूर्वपद-प्रकृतिस्वर वेदात दिलेला आढळून असल्यामुळे ही सर्व बहुव्रीहिसमासाची उदाहरणे असून यात 'सखि' हा शब्द गौण आहे हे स्पष्ट होते. ('पदाङ्गाधिकारे तस्य च तदन्तस्य च' ही परिभाषा असल्यामुळे आणि 'सह्युरसम्बुद्धौ, अनङ् सो' ही सूत्रे अङ्गाधिकारात पठित असल्यामुळे, त्या सूत्रांनी सांगितलेली कार्ये जशी केवळ 'सखि' शब्दाहून होतात तशीच ती सह्यन्त शब्दाहून देखील होतात. 'गौणमुख्ययो मुख्ये कार्यसम्प्रत्ययः'—परि. १५—या परिभाषान्वये मुख्याला-प्रधानाला-जे कार्ये होणे सांगितले आहे ते कार्ये गौणाला-अप्रधानाला-होत नाही व म्हणून जेथे समासात 'सखि' हा शब्द गौण-अप्रधान किंवा उपसर्जन-झाला आहे तशा ठिकाणी वरील सूत्रात सांगितलेली कार्ये तशा उपसर्जनीभूत सह्यन्त शब्दाहून करता येऊ शकत नाहीत असे कोणी म्हटल्यास, त्याला उत्तर हे आहे की, 'गौणमुख्ययोः' या परिभाषेतील 'गौण' या शब्दाचा, परिभाषेन्दुशेखरात सांगितल्याप्रमाणे, 'गौणलाक्षणिक' व 'अप्रसिद्ध' असा अर्थ असून 'उपसर्जन' असा अर्थ नसल्यामुळे व ती परिभाषा प्रातिपदिककार्ये करतेवेळी लागू पडत नसून पदकार्ये करतेवेळी लागू पडत असल्यामुळे आणि प्रकृत स्थली पदकार्ये करणे नसून प्रातिपदिककार्ये करणे असल्यामुळे, ती परिभाषा यथे लागू पडत नाही या विषयाने विस्तृत विवरण परिभाषेन्दुशेखराच्या मराठी भाषान्तरात पान ५३-५५ व ६०-६१ मध्ये केले आहे व ते वाच-

ल्यास वरील विषय नीट ध्यानांत येईल.) समासांत 'सखि' शब्द गौण असला तरी 'अनङ्' आदेश व णिहृत्कार्य करतां येऊं शकत असल्यामुळे, हरदत्त, न्यासकार व त्यांचे अनुयायी यांनी 'शेषो ध्यसखि' या विसंज्ञाविधायक सूत्रावरील वृत्तीत 'शोभनः सखा यस्य सः सुसखिः' असें जें उदाहरण दिलें आहे तें उपेक्षार्ह—चूक—आहे. (या बहुव्रीहिसमासांत जरी 'सखि' हा शब्द उपसर्जन आहे तरी, 'अनङ् सौ' या सूत्रानें त्याला अनङ्आदेश करतां येतो व त्यामुळे 'सुसखिः' असें रूप न होतां 'सुसखा' असेंच प्रथमेच्या एकवचनाचें रूप होऊं शकतें असा दीक्षितांच्या म्हणण्याचा आशय आहे.)

शब्दरत्न— विशेष्यासन्निधानादिति । शब्दस्वरूपं विशेष्यं त्वव्यावर्तकम् । किं च सत्यपि विशेष्ये सखिशब्दभिन्नान्तस्येत्येव स्थानं तु सख्यन्तभिन्नस्येति । नञकार्थोभावापन्नस्यान्यत्रान्वयायोगादिति भावः । तस्य प्रत्ययविधीति । एवं च हरदत्तानुरोधेनेदं सर्वमिति भावः । तथा द्वितीयेति । तत्पुरुषविषये बहुव्रीहिर्नेति उपक्रम्योभयं खल्वपीष्यते सोमसखा गवांसख इति भाष्यम् । अन्त्ये "षष्ठ्या आक्रोश" इत्यलुक् ।

'विशेष्यासन्निधानात्' असें जें मनोरमैत म्हटलें आहे त्याचा भावार्थ हा आहे कीं, 'शब्दस्वरूप' हें अव्यावर्तक, म्हणजे सर्वत्र लागू पडणारें, विशेष्य आहे (कारण पाणिनीय शास्त्रांत जीं जीं विधानें केलीं आहेत तीं सर्व शब्दस्वरूपासंबंधानेंच केलीं असल्यामुळे, 'शब्दस्वरूप' हें सर्वत्र विशेष्य मानतां येतें. अशा सार्वत्रिक सामान्य विशेष्याचें 'असखि' हा शब्द विशेषण मानून त्याहून 'येन विधिः' या सूत्रानें होणारा तदन्तविधि करतां येत नाही. पाणिनीय सूत्रांत साक्षात् निर्दिष्ट किंवा अनुवृत्त असलेला शब्द विशेष्य असल्यास, तथा निर्दिष्ट विशेष्याच्या सूत्रनिर्दिष्ट विशेषणाहून 'येन विधिः' या सूत्रानें तदन्तविधि करतां येतो. म्हणून 'शेषो ध्यसखि' या सूत्रांत कोणतेंहि विशेष्य साक्षात् निर्दिष्ट किंवा अनुवृत्त नसल्यामुळे, त्या सूत्रातील 'असखि' हा शब्द, विशेष्याच्या अभावीं, विशेषण

मानता येत नाही व त्याहून तदन्तविधि करता येत नाही यावर शका-
कारअशी शका करतो की, घिसज्ञक अङ्गाहून विभक्तिप्रत्यय होण्याचे
विधान करणारी सूत्रे अङ्गाधिकारात पठित असल्यामुळे, त्यापैकी
काणत्याहि सूत्राने, उदाहरणार्थ 'आडो नाऽस्त्रियाम्' सू २२४
या सूत्राने, कार्य करतेवेळी, कार्यकालपक्षात त्या कार्यविधायक
सूत्राजवळ 'शेषो घ्यसखि' हे सज्ञासूत्र उपस्थित झाले असता, अङ्गा-
धिकारस्थ त्या कार्यविधायक सूत्रात अनुवृत्त होणारे 'अङ्गस्य' हे
पद 'असखि' याचे विशेष्य मानता येते व त्यामुळे 'असखि' या
विशेषणाहून तदन्तविधि करता येतो या शकेवर शब्दरत्नकार असे
उत्तर देतात की, अशा रीतीने, शकाकाराने म्हटल्याप्रमाणे, 'असखि'
या पदाचे 'अङ्गस्य' हे अनुवृत्त पद) विशेष्य मानले तरी, 'असखि'
या शब्दाचा, तदन्तविधि केल्याने, 'सखिशब्दभिन्नान्तरय' असाच
अर्थ होईल, 'सख्यन्तभिन्नस्य' असा अर्थ होणार नाही, कारण
'असखि' या नञ्त्वरूपसमासात 'नञ्' या प्रधान पदाशी एकार्थी-
भावापन्न झालेल्या 'सखि' या शब्दाचा इतर शब्दामध्ये, म्हणजे
'अङ्गस्य' या शब्दामध्ये, अन्वय होऊ शकत नाही ('न सखि
असखि' याचा 'सखिभिन्नम्=सखिशब्दभिन्नम्' असा अर्थ होतो
व 'सखिशब्दभिन्नम्' हे 'अङ्गम्' याचे विशेषण मानून त्याहून
तदन्तविधि केल्यास, 'सखिशब्दभिन्नान्त इत्तवर्णन्ति यदङ्ग तस्य
घिसज्ञा भवति' असा 'शेषो घ्यसखि' या सूत्राचा अर्थ होऊ शकतो,
'सख्यन्तभिन्न यदङ्ग तस्य घिसज्ञा भवति' असा अर्थ मूळीच होऊ
शकत नाही, व भैरवीकार म्हणतात की, 'एवञ्च यदि सखि-
भिन्नान्तस्याङ्गस्यैत्यर्थस्तदा केवले सखिशब्देऽतिप्रगङ्गोऽस्यैव सखि-
भिन्नेकारान्तत्वादिति पर्युदासस्य वैयर्थ्यमेव स्यादिति भाव ।' या
म्हणण्याचा तात्पर्यापै हा आहे की, शकाकाराच्या म्हणण्याप्रमाणे
'शेषो घ्यसखि' या सूत्रातील 'असखि' हा पर्युदास 'अङ्गस्य' याचे
विशेषण मानून त्याहून तदन्तविधि केल्यास, शब्दरत्नात सांगितल्या-
प्रमाणे त्या सूत्राचा 'सखिशब्दभिन्नान्तरय अङ्गस्य घिसज्ञा भवति'

असाच अर्थ होऊं शकत असल्यामुळे, त्या अर्थान्वये केवळ 'सखि' या शब्दामध्ये जो अन्त्य इकार आहे तो देखील सखिशब्दभिन्न असल्याकारणाने, तशा इकारान्त 'सखि' या अङ्गाला देखील विसंज्ञा होण्याची व वरील सूत्रांतील 'असखि' हा पर्युदास व्यर्थ ठरण्याची आपत्ति येईल. म्हणून शंकाकाराने या स्थळीं जो तदन्तविधि केला आहे तसा तदन्तविधि करणे योग्य नाही; कारण तसा तदन्तविधि केल्याने अनिष्ट सूत्रार्थ होतो हे वरील विवेचनावरून स्पष्ट होते.) 'समुदायस्य सखिरूपत्वाभावादसखीति निषेधाऽप्रवृत्ते विसंज्ञा', म्हणजे ज्या शब्दसमुदायाच्या अन्ती 'सखि' शब्द असतो तो शब्द-समुदाय 'सखि' शब्दाहून भिन्न असल्यामुळे त्याला 'असखि' हा निषेध लागू पडत नाही व तो समुदाय विसंज्ञक ठरतो, असें जे प्रकृत सूत्रावरील कौमुदींत दीक्षितांनीं म्हटले आहे ते हरदत्ताच्या मतानुसार म्हटले आहे. (यावरून हे ध्वनित होते कीं, दीक्षितांचे हे मत शब्दरत्नकारांना मान्य नाही व त्यांच्या मते 'सुसखि' हा शब्द देखील विसंज्ञक ठरत नाही आणि म्हणून त्या शब्दाचे 'सुसखिना' असें तृतीयेचे एकवचन न होतां, 'सुसख्या' असेंच तृतीयेचे एकवचन होऊं शकते. 'यस्येति च' सू. ६-४-१४८ या सूत्रावरील भाष्यांत भाष्यकारांनीं 'इवर्णस्य ईत्वे किमुदाहरणम् ? ।' असा प्रश्न करून त्याचे अखेरीस 'इदं तर्हि अतिसखेरागच्छति, अतिसखेः स्वम् । यदि लोपो न स्यादुपसर्जनह्रस्वत्वे कृतेऽसखीति प्रतिषेधः प्रसज्येत ।' असें उत्तर दिले आहे. या भाष्याचा भावार्थ हा आहे कीं, 'सखि' या शब्दाहून 'सख्यशिखीति भाषायाम्' सू. ५१७ या सूत्राने 'डीप्' प्रत्यय केला असतां, 'यस्येति च' सू. ३११ या सूत्राने 'सखि' यांतील अन्त्य इकाराचा लोप होऊन 'सखि डीप् = सख् ई = सखी' असें दीर्घ ईकारान्त स्त्रीलिङ्गाचे रूप होते. 'सखीमतिक्रान्तः अतिसखिः' या प्रादिसमासांत 'गोस्त्रि-योल्पनर्जनस्य' सू. ६५६ या सूत्राने 'सखी' या उपसर्जन झालेल्या शब्दाचा दीर्घ ईकार ह्रस्व होऊन 'अतिसखि' असा जो सामा-

सिक शब्द होतो त्यात जरी शब्दसमुदायाच्या अन्ती न्हस्व इकारान्त 'सखि' शब्द आढळतो तरी त्या शब्दसमुदायाला घिसजा होते; कारण त्या 'सखि' शब्दान जो न्हस्व इकार अन्ती आहे तो मूळ 'सखि' शब्दाचा इकार नव्हे. त्या इकाराचा 'यस्येति च' या सूत्रानें लोप होऊन गेला आहे व 'अतिसखि' या सामासिक शब्दाच्या अन्ती 'सखि' शब्दात जो न्हस्व इकार आढळतो तो 'गोस्त्रियोरूपसर्जनस्य' या सूत्रानें 'सखी' या डीप्प्रत्ययान्त दीर्घ ईकारान्त शब्दाचा न्हस्व झालेला इकार आहे त्यामुळे 'अतिसखि' या शब्दाला घिसजा होऊन त्याची 'हरि' शब्दाप्रमाणे रूपे होतात. भाष्यकार म्हणतात की, जर 'सखि' शब्दाहून 'डीप्' प्रत्यय केल्यावर 'सखि' शब्दातील इकाराचा लोप झाला नसता व 'सखि' यातील न्हस्व इकार आणि 'डीप् = ई' या दोहोचे जागी 'अफ' सवर्णे दीर्घ 'सू ८५ या सूत्रानें सवर्णेदीर्घरूप एकादेश झाला असता तर, तो एकादेश पूर्वन्तिवद्भावानें 'सखि' शब्दाचा अन्तावयव मानता येऊ शकला असता व त्यामुळे 'गोस्त्रियो' या सूत्रानें न्हस्वकार्य झाल्यावर 'असखि' हा प्रतिषेध 'अतिसखि' या उदाहरणाला लागू पडण्याची व घिसजा न होण्याची आपत्ति आली असती या भाष्यावरून हे स्पष्ट होणे की, ज्या शब्दाच्या शेवटी मूळ 'सखि' शब्दाचा न्हस्व इकार आहे त्याला घिसजा होत नाही 'शोभन सखा यस्य स सुसखि' या बौद्धीत दिलेल्या उदाहरणात मूळ 'सखि' शब्दाचा न्हस्व इकार अन्ती असल्यामुळे, त्या शब्दाना वरील भाष्यान्वये वास्तविक घिसजा होऊ शकत नाही व त्याला घिसजा होते असे जे हरदत्तमतानुसार दीक्षितानी म्हटले आहे ते वरील भाष्याच्या विरुद्ध असल्यामुळे धूक ठरते या विषयाचे विस्तृत विवरण प्रकृत सूत्रावरील शब्देन्दुशेखरात केले आहे व नागेशानी 'सखिशब्दस्य सदवयवे रक्षणया सख्यवयवभिन्नयोरिदुतोरित्यर्थः' असे म्हटले आहे व हाच शब्दरत्नातील प्रकृत पत्राचा आशय आहे.) 'द्वितीयाधिता-

सीत ' २-१-२४ या सूत्रावरील भाष्यांत 'तत्पुरुषविषये बहुव्रीहिर्न', म्हणजे 'यत्र तत्पुरुषः प्राप्नोति बहुव्रीहिश्च, तत्र तत्पुरुष एव भवति', असा उपक्रम करून (त्याचें प्रत्याख्यान करतेवेळीं) भाष्यकारांनीं ' उभयं खल्वपीष्यते, सोमसखा, गवांसखः ' असें म्हटलें आहे. या भाष्यांतील ' गवांसखः ' या अखेरच्या उदाहरणांत ' षष्ठ्या आक्रोशे ' सू. ९७९ या सूत्रान्वये षष्ठीचा लुक् झाला नाही (व हा तत्पुरुषसमास असल्यामुळे ' राजाहस्सखिम्यष्टच् ' सू. ७८८ या सूत्रानें यथे समासान्त ' टच् ' प्रत्यय झाला आहे. ' सोमसखि ' या बहुव्रीहिसमासांत मूळचा ऱ्हस्व इकारान्त ' सखि ' शब्द अन्ती असल्यामुळे, त्याला शब्दरत्नकारांच्या मते विसंज्ञा होत नाही व तो मूळ ' सखि ' शब्दासारखाच चालतो. पण दीक्षितांच्या मते त्याला विसंज्ञा होते व त्याची पहिली पांच रूपें सोडून ' हरि ' शब्दासारखीं इतर रूपें होतात.)

मनोरमा—“पतिः समास एव” ।। एवकार इष्टतोऽवधारणार्थः । अन्यथा हि समासे पतिरेवेति सम्भाव्येत । “ धात्वादेः ” इत्यादि-ज्ञापकानुसरणे च प्रतिपत्तिगौरवं स्यात् । अथ कथं—सीतायाः पतये नमः ।। पराशरश्च—

“ नष्टे मृते प्रव्रजिते क्लोबे च पतिते पतौ ” इति ।

उच्यते । पतिरित्याख्यातः पतिः णी टिलोपे “ अच इः ” इत्यौणादिक इः । अयं पतिशब्दः “ पतिः समास एव ” इत्यत्र न गृह्यते लाक्षणिकत्वात् । एतेन ' कृष्णस्य सखिरर्जुनः ' इति भारतं ' सखिना वानरेन्द्रेण ' इति रामायणं च व्याख्यातम् ।

' पतिः समास एव ' सू. २५७ या सूत्रांतील ' एव ' हा शब्द अवधारणार्थक असून तो ' समासे ' या पदाशीच अन्वित होणें इष्ट आहे (आणि म्हणूनच ' एव ' हा शब्द ' समासे ' या शब्दाच्या लगेच पुढें घातला आहे.) ' एव ' हा शब्द ' समासे ' या शब्दाच्या पुढें घातला नसता तर, ' समासे पतिरेव

धिसज्ञको भवति' असा अनिष्ट सूत्रार्थ होण्याचा सभव होता 'घात्वादे प स' इत्यादि ज्ञापकाच्या आधारे प्रकृत सूत्राचा अर्थ करण्यामध्ये शब्दार्थबोध होण्यात वलेश होणे अशा प्रकारचा प्रतिपत्तिगौरवरूप दोष आला असता ('घात्वादे प स' सू. २२६४ या सूत्रात 'घात्वादे' या पदापुढे 'एव' हे पद घातले नसून देखील त्या सूत्राच्या आरभसामर्थ्याने जसा त्या सूत्राचा 'घात्वादेरेव प स' असा नियामक अर्थ होतो त्याचप्रमाणे प्रकृत सूत्रात 'एव' हे पद घातले नसने तरी या सूत्राच्या आरभसामर्थ्याने 'पति समासे एव धिसज्ञो भवति' असा, बरील ज्ञापकसूत्राच्या आधारे, प्रकृत सूत्राचा नियामक अर्थ जालाच असता व त्यामुळे प्रकृत सूत्रातील 'एव' हे पद व्यर्थ ठरते असे शकाकाराचे म्हणणे आहे या शकेवर दीक्षित असे उत्तर देतात की, सूत्रार्थाचा निश्चितपणे बोध होण्याकरिता ज्ञापके शोधून सूत्रार्थ करण हे फार त्रासदायक असून, सूत्रार्थ स्पष्ट होण्याकरिता त्यात इष्ट शब्दाचा प्रयोग करणे हे अधिक सायिस्कर व हितावह आहे म्हणून प्रकृत सूत्रात पाणिनीने 'समासे' या पदापुढे जो 'एव' हा शब्द घातला आहे त्यायोगाने सूत्र वाचताक्षणीच सूत्रार्थ स्पष्ट होत असल्यामुळे व सूत्रार्थाच निश्चित ज्ञान होण्याकरिता ज्ञापके शोधण्याचा त्रास चुकत असल्यामुळे, पाणिनीचे करण अगदी योग्य ठरत दुसर अस की, आरभसामर्थ्याने प्रकृत सूत्र नियमार्थक सूत्र ठरते असे मानल्याने, पतिरेव समासे धिसज्ञक स्यात्' असा देखील नियम माता येण सभवनीय हाते तथा अनिष्ट नियमाची व्याप्ति व्हावी म्हणजे तथा नियम न मानता 'पति समासे एव धिसज्ञ स्यात्' असाच नियम मानणे इष्ट आहे हे स्पष्ट होण्याकरिता, पाणिनीने प्रकृत सूत्रात 'एव' हे पद 'समासे' या पदापुढे मुद्दाम घातले आहे असा दीक्षितांच्या म्हणण्याचा आशय आहे) आता 'सीताया पतये नम' हा (रामरक्षेतील) प्रयोग व तसच नष्टे मृते प्रयजिते यज्ञीवे च पतिते पती' हा पराशरस्मृतीतील प्रयोग हे वसे

साधु ठरतात असा कोणी प्रश्न केल्यास त्याचें उत्तर हें आहे कीं, 'पतिरित्याख्यातः पतिः', या अर्थामध्ये 'पति' या प्रातिपदिकाहून ('प्रातिपदिकाद्वात्वर्थे बहुलमिष्ठवच्च' या गणसूत्रान्तर्ये) णिच् प्रत्यय करून टिलोप केल्यावर, म्हणजे 'पति' यांतील अन्त्य इकाराचा लोप केल्यावर, ('पत् णि=पत् इ=पति' असा जो णिजन्त धातु होतो तो अजन्त असल्यामुळे) त्याहून 'अच इः' उणादि सू. ५७८ या सूत्रानें औणादिक 'इ' प्रत्यय केला असतां (व 'णेर-निटि' सू. २३१३ या सूत्रानें णिच् प्रत्ययाचा लोप केला असतां) 'पति' असें जें कृदन्त प्रातिपदिक होतें त्याचीं 'पतये' व 'पतौ' हीं वरील श्लोकांतील रूपें आहेत. हा औणादिक 'इ' प्रत्ययान्त 'पति' शब्द लाक्षणिक असल्यामुळे, 'पतिः समास एव' या सूत्रांतील प्रतिपदोक्त 'पति' शब्दानें तथा लाक्षणिक 'पति' शब्दाचें ('लक्षणप्रतिपदोक्तयोः प्रतिपदोक्तस्यैव ग्रहणम्'-परि. ११४ - या परिभाषान्तर्ये) ग्रहण करतां येत नाही. याच तऱ्हेनें 'कृष्णस्य सखिरर्जुनः' या भारतप्रयोगाचें व 'सखिना वानरेन्द्रेण' या रामायणांतील प्रयोगाचें व्याख्यान-समर्थन-करतां येतें, म्हणजे दोन्ही ठिकाणीं 'सखि' हा शब्द वरप्रमाणें 'णिच्' प्रत्यय व टिलोप करून व नंतर औणादिक 'इ' प्रत्यय करून सिद्ध झालेला लाक्षणिक शब्द आहे असें मानल्यानें त्याला 'असखि' हा पर्युदास लागू पडत नाही व त्यामुळे त्याला घिसंज्ञा होऊन त्याचीं 'हरि' शब्दासारखीं रूपें होतात अशा रीतीनें वरील प्रयोगाचें समर्थन करतां येतें.

मनोरमा-- "बहुगण" । बहुगणी प्रातिपदिके संख्यावाचके गृह्येते । न तु संघर्षपुल्यवाचकेऽपि, संख्यायते अनयेति अन्वर्थ-संज्ञाविधानात् । अत एव इतिरपि तद्धित एव गृह्यते । वतुना सहचर्याच्च । न तु पातेर्द्धतिः ।

'बहुगणवतुद्धति सङ्ख्या' सू. २५८ या सूत्रांतील 'बहु' व 'गण' या शब्दांनीं त्या संख्यावाचक प्रातिपदिकांचें ग्रहण केलें

जाते 'सङ्ख्यायते अनया इति सङ्ख्या', म्हणजे जिने मोजणी केली जाते ती 'सख्या' होय, या अर्थाची वाचक 'सख्या' ही अन्वर्थक सज्ञा असल्यामुळे, 'वैपुल्य' व 'सघ' या अर्थाचा अनुक्रमे बोध करणाऱ्या 'बहु' व 'गण' या शब्दाचे प्रकृत सूत्रातील 'बहु' व 'गण' या शब्दांनी ग्रहण करता येत नाही (कारण त्या अर्थाचे वाचक 'बहु' व 'गण' हे शब्द सख्यावाचक नाहीत) आणि म्हणूनच, म्हणजे प्रकृत सूत्र हे सख्या या सज्ञेचे विधान करणारे सून असल्यामुळेच, 'इति' प्रत्ययाने देखील ('किम सङ्ख्यापरिमाणे इति च' सू १८४२ या सूत्राने होणाऱ्या सख्यावाचक) तद्धित 'इति' प्रत्ययाचेच ग्रहण होते आणखी अस की, प्रकृत सूत्रात 'इति' प्रत्ययाला ('यत्तदेतेभ्य परिमाणे वतुप्' सू १८४० या सूत्राने होणाऱ्या तद्धित) 'वतुप्' प्रत्ययाचे साहचर्य आहे (त्यामुळे देखील तद्धित 'वतुप्' प्रत्ययाच्या साहचर्याने तद्धित 'इति' प्रत्ययाचेच ग्रहण होते व) 'पातेर्इति' उणादि सू ४९७ या सूत्राने होणाऱ्या औणादिक 'इति' या कृत् प्रत्ययाचे ग्रहण होत नाही (म्हणून 'पति' या शब्दाला 'सख्या' ही सज्ञा होत नसून 'कति' या शब्दाला ती सज्ञा होते)

शब्दरत्न-सख्यावाचके इति । ज्याविसख्याव्यापकधर्मविशेष-वाचके इत्यर्थ । न तु बहुत्व सख्या, नियतिवधयपरिच्छेदहेतुत्व-रूपसख्यात्वस्य तत्राभावात् । अत एव भाष्ये यदयमसख्या सख्येत्याह इत्युक्तम् । सख्यायते ऽनयेति । साक्षाद्, व्याप्य सख्या-द्वारा वेत्यर्थः । अत एव । बहुगणसाहचर्येण सख्यासम्बन्ध्वर्थ-प्रतिपादकस्य ग्रहणादेव ॥

'बहुगणी प्रातिपदिके सङ्ख्यावाचके गृह्यते' या मनोरमेच्या पक्तीतील 'सङ्ख्यावाचके' या पदाचा 'तीत इत्यादि सख्यांच ठिकाणी असणारा जो व्यापक धर्म त्या धर्मविशेषाचे वाचक' असा अर्थ आहे 'बहुत्व' ही सख्या नव्हे, कारण अमुक इतके असा

निश्चयात्मकरूपाने बोध करून देणे हा जो धर्म संख्येचे ठिकाणी असतो तो 'बहु' या शब्दाचे ठिकाणी नाही, आणि म्हणूनच भाष्यांत 'यद्यमसङ्ख्यां सङ्ख्येत्याह' असें म्हटलें आहे. ('बहु' व 'गण' या शब्दांनीं जरी 'बहुत्व' या अर्थाचा बोध होतो तरी निश्चित संख्येचा बोध होत नाही. तथापि तीन इत्यादि परार्धान्त संख्यावाचक शब्दांत असणारा बहुत्वरूप व्यापक धर्म त्यांचे ठिकाणी असल्यामुळे, ते निश्चित संख्येचा बोध करणारे नसून देखील त्यांचे प्रकृत सूत्रांत ग्रहण केले आहे. प्रकृत सूत्रावरील भाष्यांत—सू. १-१-२३-भाष्यकार म्हणतात—'अथवा नेदं संज्ञाकरणं तद्वदतिदेशोऽयम् । बहुगणवतुडतयः सङ्ख्यावद्भवन्तीति । स तहि वतिनिदेशः कर्तव्यो, न ह्यन्तरेण वतिमतिदेशो गम्यते । अन्तरेणापि वतिमतिदेशो गम्यते । तद्यथा । एष ब्रह्मदत्तः । अब्रह्मदत्तं ब्रह्मदत्त इत्याह, ते मन्यामहे ब्रह्मदत्तवदयं भवतीति । एवमिहाप्यसङ्ख्यां सङ्ख्येत्याह सङ्ख्यावदिति गम्यते ।' या भाष्याचे व्याख्यान करितांना कैयटाने 'सङ्ख्याकार्यतिदेशोऽयमित्यर्थः । यदि हि संज्ञा स्याद्विद्युभादिसंज्ञावदेकाक्षरा क्रियेत । तस्माल्लौकिकार्थाभिधायी सङ्ख्याशब्द उपादीयमानोऽतिदेशार्थत्वमस्य बोधयति ।' असें म्हटलें आहे व तसेंच उद्योतकारांनीं 'नियतविषयपरिच्छेदहेतुहि सङ्ख्या । एवं च बहुत्वादेरसङ्ख्यात्वमिति भावः । बहुत्वं हि व्यादिसङ्ख्याव्यापकमखण्डोपाधिरूपम्' असें म्हटलें आहे. याचा सारांश हा आहे कीं, प्रकृत सूत्र संज्ञाविधायक सूत्र न मानतां 'बहुगणवतुडति' हे जे संख्यावाचक शब्द नाहीत त्यांना देखील संख्येला होणारीं कार्ये व्हावीं याकरितां हे अतिदेशविधायक सूत्र केले आहे असें मानणे उचित आहे.) 'सङ्ख्यायते अनया इति सङ्ख्या' ही अन्वर्थक संज्ञा आहे असें जें मनोरमैत म्हटलें आहे त्याचा भावार्थ हा आहे कीं, निश्चित संख्येचा साक्षात् बोध करून देणारे किंवा व्यादिपरार्धान्त संख्येचे ठिकाणी जो बहुत्वरूप धर्म आहे त्याच्या द्वारे संख्येचा परंपरेनें बोध करून देणारे शब्द संख्यावाचक होत. 'अत एव उतिरपि तद्वित एव गृह्यते'

या मनोरमेच्या पक्तीतील 'अत एव' या पदाचा असा अर्थ आहे की, 'बहु, गण' या शब्दाच्या साहचर्याच्या सामर्थ्याने अशाच 'इति' प्रत्ययाचे ग्रहण केले जाते की, जो संख्येशी संबद्ध असणाऱ्या अर्थाचा बोधक आहे. ('पातेर्इति.' या उणादि सूत्राने होणारा 'इति' प्रत्यय संख्येशी संबद्ध असणाऱ्या अर्थाचा बोधक नसल्यामुळे, प्रवृत्त सूत्रातील 'इति' या प्रत्ययाने त्याचे ग्रहण करता येत नाही व तद्वित 'इति' प्रत्ययाचेच ग्रहण करता येते.)

मनोरमा- " षड्भ्यो लुक् " ॥ षड्भ्यः परयोरिति । बहु-
वचननिर्देशीष्यप्राधान्यसूचनार्थः । षड्यगतसंख्याभिधायिनोरिति
फलितोऽर्थः ।

'षड्भ्यो लुक्' सू २६१ या सूत्रात 'षड्भ्य' असा जो बहुवचनाचा निर्देश केला आहे तो अर्थप्राधान्याचा सूचक आहे. त्यामुळे 'षड्भ्य परयो जश्सो लुक्' याचा 'षड्यगतसंख्या-
भिधायिनो जश्सो लुक्', म्हणजे षट्सज्ञक शब्दापुढे येणाऱ्या षट्सज्ञक शब्दांनी बोधित होणाऱ्या संख्येचा वाचक असणाऱ्या 'जस्' व 'शस्' या प्रत्ययाचा लुक् होतो, असा अर्थ फलित-निष्पन्न-होतो. (या पक्तीचे विवरण शब्दरत्नात केले जाईल)

शब्दरत्न- बहुवचनेति । अन्यथा षट् इत्येव धदेत् अर्थ-
प्राधान्येति । षट् शब्देन षट्सज्ञक. शब्दस्तत्रर्थसंख्याभयश्चेत्पुंभयमपि
विवक्षितम् तेषां बहुत्वादिद बहुवचनम् । तत्रार्थात्परस्व स्वागत-
संख्यानुवादवत्त्वरूपं गौण तदाह-षड्येति । तेन गौणे न । इदं
प्राचामनुरोधेन । 'षड्भ्य' इति बहुवचनं 'तिसृभ्य' इतिवत् ।
षट्सज्ञकानां बहुत्वाच्च । न हि सर्वत्र जातिनिर्देश एवोचिनः ।
आचार्यशंखी वा । षट्सज्ञकस्य बहुवचनान्तरस्यैव संज्ञात्वाच्च ।
तरमादिद विहितविशेषणम् । परमपञ्चादोनामपि संख्याप्रकारक-
संख्येयविशेष्यबोधजनकत्वेन संख्यावाचितया षट्स्यपरस्येव । लोके
गणनायां प्रतिष्ठानामेव ग्रहणमिदं न मानम् । उपसर्जने तु

अतिक्रान्ताद्यर्थप्राधान्यं न तु संख्याया इति न दोषः । स्पष्टं चेदं
 “ सर्वादीनि ” इति सूत्रे भाष्ये इति तत्त्वम् ।

जर केवल शब्दपर षट्संज्ञक शब्द प्रकृत सूत्रांत विवक्षित असता
 तर, म्हणजे जर केवल शब्दाला प्राधान्य विवक्षित असतें व अर्थाला
 प्राधान्य विवक्षित नसतें तर, पाणिनीनें ‘ षड्भ्यः ’ या ऐवजीं
 ‘ षषः ’ हे पद प्रकृत सूत्रांत घातलें असतें. ‘ अर्थप्राधान्यसूचनार्थः ’
 असें जें मनोरमेत म्हटलें आहे त्याचा भावार्थ हा आहे कीं, प्रकृत
 सूत्रांतील ‘ षट् ’ या शब्दानें षट्संज्ञक शब्द व तसेंच त्या शब्दाच्या
 अर्थामध्ये भासणारी संख्या हे दोन्ही विवक्षित आहेत व हे अनेक
 असल्यामुळे, प्रकृत सूत्रांत ‘ षड्भ्यः ’ असा बहुवचनाचा निर्देश केला
 आहे. (सारांश प्रकृत सूत्रांत ‘ षड्भ्यः ’ हा शब्द तन्त्रानें दोन अर्थ-
 मध्ये वापरला आहे. एक ‘ षड् ’ शब्द शब्दयुक्त अर्थपर असून दुसरा
 ‘ षड् ’ शब्द अर्थयुक्तशब्दपर आहे. अशा रीतीनें येंथें शब्द व अर्थ
 या दोहोचेंहि प्राधान्य विवक्षित आहे. म्हणून प्रकृत सूत्रानें
 ‘ जस्, शस् ’ प्रत्ययांचा लुक् होण्याकरितां ते प्रत्यय षट्संज्ञक
 शब्दापुढें असले पाहिजेत व तसेंच त्या षट्संज्ञक शब्दांनीं बोधित
 होणाऱ्या संख्येचें ते आश्रय-प्राधान्यानें बोधक-असले पाहिजेत.
 जरी ‘ प्रत्ययः, परश्च ’ सू. १८०, १८१ या सूत्रान्वये प्रत्यय अर्था-
 पुढें होत नसून शब्दापुढें होत असतो तरी) बहुत्वसंख्यावाचक
 षट्संज्ञक शब्द जेव्हां बहुत्वसंख्येचा प्राधान्येकरून बोध करतो
 तेव्हां तशा षट्संज्ञक शब्दापुढें येणारे ‘ जस्, शस् ’ हे प्रत्यय त्या
 बहुत्वसंख्येचा अनुवाद करणारे असल्यामुळे, ते प्रत्यय अर्थापुढें
 आले आहेत असें गौणरीत्या म्हणतां येतें. त्यामुळे जेथें षट्संज्ञक शब्द
 गौण-उपसर्जन-हांतो तेथें त्याच्या पुढें येणाऱ्या ‘ जस्, शस् ’
 प्रत्ययांचा लुक् होत नाही. (उदाहरणार्थ ‘ परमपञ्च, परमषट् ’
 इत्यादि स्वलीं उत्तरपदार्थप्रधान तत्पुरुषसमासांत ‘ पञ्चन्, षप् ’ हे
 चरमावयव प्रधान असल्यामुळे, त्यांपुढील ‘ जस् ’ प्रत्ययाचा लुक्
 होतो. षण ‘ प्रियपञ्चानः, प्रियषषः ’ इत्यादि अन्यपदार्थप्रधान

बहुव्रीहिसमासात् 'पञ्चन्, पप्' हे पट्सज्ञक शब्द अन्यपदाथत्वे उपसर्जन झाले असल्यामुळे, त्यापुढील 'जस्' प्रत्ययाचा लुक् होत नाही, कारण या दोन्ही उदाहरणात पट्सज्ञक शब्दापुढे येणारा 'जस्' प्रत्यय पट्सज्ञक शब्दाच्या सख्येच्या बहुत्वाना बाधक नसून अन्यपदाथगतसख्येच्या बहुत्वाचा बाधक आहे) दीक्षितानी हे जे मनोरमेत व्याख्यान केले आहे ते (प्रवाशकारादि) प्राचीन वैयाकरणाच्या मतानुसार केले आहे (प्रकाशकाराना 'यत्र पट्सज्ञकानामथ प्रधान तत्र षडर्थगतसङ्ख्याभिधायिनाजश्जसो लुक्' अस प्रकृत सूत्राचे व्याख्यान करतेवेळी म्हटल असून दीक्षितानी त्याच मताचा मनोरमेत अनुवाद केला आहे) वास्तविक प्रकृत सूत्रातील 'षड्म्य' हे बहुवचन 'तिसृभ्यो जस' सू ३७१३ या सूत्रातील 'तिसृभ्य' या बहुवचनासारखे आहे व दुसर अस की, पट्सज्ञक शब्द अनेक आहेत ('तिसृ' शब्द जरी एक आहे तरी प्रयागभेदांमुळे शब्दबाहुल्य हात असल्यामुळे, त्या शब्दाचा जसा बहुवचनात प्रयोग केला आहे तसाच प्रकृत स्थली पट्सज्ञक शब्दाच्या बहुत्वामुळे 'षड्म्य' असा पाणिनीने बहुवचनाचा प्रयोग केला आहे अथगत बहुत्व शब्दे आराप्य बहुवचन तिसृभ्य इति' असे दीक्षितानी स्वतः मनोरमेत म्हटले आहे आता 'सर्वनाम्न स्मै' इत्यादि सूत्रात जसा सर्वनाम्न' या जातीवाचक शब्दाचा एकवचनात प्रयोग केला आहे तसाच प्रकृत सूत्रात 'पप्' या जातीवाचक शब्दाचा एकवचनात प्रयोग वा केला नाही अस काणी म्हटल्यास, त्यावर शब्दरत्नेकार अस उत्तर देतात की, सर्वत्र जातीवाचक शब्दाने एकवचनात निर्देश करावा असा कांही नियम नाही व अशा तऱ्हेने नेहमी निर्देश करण्याची आचार्य पाणिनीची पद्धति देखील नाही (कारण 'सर्वादीनि सर्वनामानि' या सूत्रात 'सर्वनाम' या जातीवाचक शब्दाचा पाणिनीने बहुवचनात निर्देश घेतला आढळतो) आणि असे की, बहुवचनान्त 'पप्' शब्दाच ठिकाणीच सज्ञात्व आहे म्हणजे बहुवचनान्त 'पट' शब्दागच पट्सज्ञा आहे. म्हणून (इष्ट रूपाची सिद्धि दहावी याकरिता

‘तस्मादित्युत्तरस्य’ सू. ४१ या सूत्राची प्रकृत स्थलीं प्रवृत्ति न करितां व ‘षड्भ्यः’ ही परपञ्चमी न मानतां) ‘षड्भ्यः’ ही विहित-पञ्चमी मानणेंच योग्य आहे. (तसें मानलें असतां, ‘षट्संज्ञकेभ्यो’ विहितयोः जश्शसोः लुक् स्यात्’ असा प्रकृत सूत्राचा अर्थ होतो.) ‘परमपञ्च’ इत्यादि शब्द देखील ज्यांची संख्या सांगितली जाते अशा विशेष्यांचा, म्हणजे ‘पञ्चन्’ इत्यादि विशेष्यांचा, बोध करून देणारें असल्यामुळे, देखील संख्यावाचक ठरतात व त्यांनाहि षट्संज्ञा होतेच. लौकिक व्यवहारांत गणना करण्याकरितां उपयोगी पडणाऱ्या प्रसिद्ध शब्दांचेंच, षट्संज्ञेच्या विषयांत, ग्रहण करतां येतें असें मानण्यास कांहींच प्रमाण नाही. (म्हणून ‘पञ्चन्, पप्’ हे नान्त पान्त संख्यावाचक शब्द जसें ‘णान्ता षट्’ सू. ३६९ या सूत्रान्वये षट्संज्ञक ठरतात त्याचप्रमाणें ‘परमपञ्च’ परमषट्’ इत्यादि शब्द देखील, वर दिलेल्या कारणान्वये, षट्संज्ञक ठरतात.) जेथे अतिशान्त इत्यादि अर्थाला प्राधान्य येत असून संख्या प्रधान ठरत नाही व संख्यावाचक षट्संज्ञक शब्द उपसर्जन होतो तेथे कांहीं दोष येत नाही, म्हणजे तशा उपसर्जन झालेल्या षट्संज्ञक संख्यावाचक शब्दापुढे आलेल्या ‘जस्, शस्’ प्रत्ययांचा लुक् होऊं शकत नाही. वर जें विवेचन केले आहे तें ‘सर्वादीनि सर्वनामानि’ सू. १-१-२७ या सूत्रावरील भाष्यान्वये योग्य ठरते. (‘परमपञ्च’ या पदाचा ‘मुख्य पांच’ असा अर्थ आहे. यांत ‘पञ्चन्’ हा षट्संज्ञक संख्यावाचक शब्द प्रधान आहे व तो ‘परम’ या विशेष्यानें विशेष्य आहे, व अशा रीतीनें ‘परमपञ्च’ हा शब्द ज्याची संख्या सांगितली जाते अशा ‘पञ्च’ या विशेष्याचा बोध करून देणारा-शब्द असल्यामुळे, तो देखील षट्संज्ञक ठरतो व त्यामुळे त्याच्या-पुढील ‘जम्’ प्रत्ययाचा लुक् होतो. परंतु ‘प्रियपपः, अनिपपः’ इत्यादि शब्दां ‘पप्’ हा संख्यावाचक षट्संज्ञक शब्द अल्पपदाभ्यां उपसर्जन होत असल्यामुळे, समुदाय षट्संज्ञक ठरत नाही व अशा समुदायातून झालेल्या ‘जम्, पप्’ प्रत्ययांचा प्रकृत श्रुतार्थ होणारा

लुक्' होत नाही. 'सर्वादीनि सर्वनामानि' या सूत्रावरील भाष्यात भाष्यकार म्हणतात—'अथवाङ्गाधिकारे यदुच्यते गृह्यमाण-विभक्तेस्तद्भवति । यद्येव परपञ्च परमसप्त षड्भ्यो लुक् इति लुग्न प्राप्नोति । नैष दोषः । षट्प्रधान एष समास ।' या भाष्याचा भावार्थ हा आहे की, अङ्गाधिकारात पठित असलेल्या सूत्रांनी जे कार्ये होणे सांगितले आहे ते त्या सूत्रात उच्चारलेल्या शब्दाला ज्या ठिकाणी विभक्तिप्रत्यय लावला आहे तशाच शब्दाला होते पण असे मानले तर, 'परमपञ्च, परमसप्त' या उदाहरणात 'षड्भ्यो लुक्' या सूत्राने लुक्ची प्राप्ति होत नाही. पण हा दोष येत नाही; कारण 'परमपञ्च, परमसप्त' या समासांमध्ये षट्सज्ञक शब्दच प्रधान आहे हे भाष्य प्रकृत स्थली प्रवृत्त केले असता असा अर्थ होतो की 'षड्भ्यो लुक्' हे सूत्र अङ्गाधिकारात पठित असून त्या सूत्रात उच्चारलेल्या 'षष्'—षट्सज्ञक—शब्दाला विभक्तिप्रत्यय लावला असल्यामुळे, तशा षट्सज्ञक शब्दाहून होणाऱ्या 'जस्, शस्' या विभक्तिप्रत्ययांचा लुक् होतो 'परमपञ्च, परमषट्' इत्यादि स्थली जरी समुदायाहून 'जस्' प्रत्यय होतो तरी त्या समुदायात 'पञ्च, षट्' हे षट्सज्ञक शब्द प्रधान असल्यामुळे, त्या समुदायाला षट्सज्ञा होते व 'जस्' प्रत्यय तशा षट्सज्ञक समुदायाहून झालेला असल्यामुळे, त्याचा प्रकृत सूत्राने लुक् होण्यात काही अडचण येत नाही. प्रकृत सूत्रावरील उद्योतात 'परे तु गृह्यमाण-विभक्तेरित्यस्य गृह्यमाणाद्विहितविभक्तेरित्येवापं परमपञ्चे त्यादेर्लोके गणनाया व्यवहाराभावेन षट्त्वामाव इति लुगप्राप्तिरिति प्रश्नः । षड्भ्याप्रकारकतद्भ्येयविशेष्यकबोधजनकत्वेन विशिष्टस्यापि षट्त्वमस्येव । गणनायां प्रसिद्धानामेवेह षड्भ्यावाचिनां ग्रहणमित्यत्र न मानमित्युत्तरम् । षट्प्रधान इत्यस्य त्वदनिमत-षड्भ्यप्रधानोऽनः समुदायोऽपि षट्संज्ञ इत्यर्थः ।' असे म्हटले आहे व याचाच अनुयाय शब्दरत्नांत बला आहे. याचमन हे स्पष्ट होणे की, प्रकृत सूत्रातील 'षड्भ्य' ही वास्तविक विहितपञ्चमी आहे

व ज्या समासांत षट्संज्ञक शब्द चरमावयव असून प्रधान, आहे तसा समासरूप समुदाय देखील षट्संज्ञक ठरतो व तशा समुदायाहून होणाऱ्या 'जस्, शस्' प्रत्ययांचा देखील प्रकृत सूत्राने लुक् होतो.)

मनोरमा—“प्रत्ययलोपे” ॥ स्थानिवत्सूत्रेण सिद्धे नियमार्थ-
मिदम् । प्रत्ययस्यासाधारणं यत्र रूपं प्रयोजकं तदेव कार्यं प्रत्यय-
लोपे सति भवति । न तु प्रत्ययाप्रत्ययसाधारणमिति । तेन शोभना
दृषदोऽस्य सुदृषत् प्रासाद इत्यत्र 'अत्वरान्तस्य' इति दीर्घो न ।
यद्वा । यत्र प्रत्ययः प्राधान्येनाश्रीयते तत्रात्विधित्वेऽपि विध्यर्थ-
मिदम् । तेन अतृणेऽित्यत्र हलादौ पिति सार्वधातुके विहित इस्
लुप्तेऽपि तस्मिन् भवति । 'वर्णश्रिये नास्ति प्रत्ययलक्षणम्' इति तु
वर्णप्राधान्यविषयकम् । तेन गवे हितं गोहितमित्यत्र अच् न ॥

'प्रत्ययलोपे प्रत्ययलक्षणम्' सू. २६२ या सूत्राने जें सांगितलें आहे तें 'स्थानिवदादेशः' सू. ४९ या सूत्राने सिद्ध होत असून देखील हें सूत्र गुह्यात पठित केलें असल्यामुळें, हें नियमार्थ सूत्र ठरतें (या पंक्तीचें विवरण शब्दरत्नांत केलें जाईल) व या नियमार्थे स्वरूप असें आहे कीं, जेथें प्रत्ययाच्या प्रत्ययत्वरूप असाधारण धर्मांमुळें तो प्रत्यय एखाद्या कायचिं निमित्त होतो तशाच ठिकाणीं, त्या प्रत्ययाचा लोप झाला असतां देखील, त्या प्रत्ययाच्या निमित्तानें होणारें कार्य करतां येतें. परंतु जेथें प्रत्यय व अप्रत्यय या दोहोंत साधारण असणारें रूप एखाद्या कायचिं निमित्त होत असेल व प्रत्ययाचा लोप झाला असेल, तर तशा ठिकाणीं प्रत्ययनिमित्तक कार्य करतां येत नाही. असा नियम असल्यामुळें, 'शोभनाः दृषदः अस्य सः सुदृषत् प्रासादः' या स्थलीं 'अत्वरान्तस्य चाधातोः' सू. ४२५ या सूत्राने होणारें उपधादीर्घकार्य होत नाही. ('सु जस् अस् दृषद् जस् सु' या स्थलीं 'गुपो धातुप्रातिपदिकयोः' सू. ६५० या सूत्राने अन्तर्वृत्ति 'जस् = अस्' या विभक्तिप्रत्ययांचा लुक् झाल्यावर 'सु दृषद् सु' अशी स्थिति झाली अगतां, 'दृषद्' पुढील उभा

‘जस् = अस्’ प्रत्ययाचा लुक् झाला आहे तो ‘अस्’ प्रत्यय प्रत्ययलक्षणाने कायम आहे असे मानल्यास, ‘सुदृपद् अस् = सुदृपदस्’ असे असन्त अङ्ग होते व त्यापुढे प्रथमेच्या एक-वचनाचा ‘सु’ प्रत्यय असल्यामुळे ‘अत्वसन्तस्य चाघातो’ या सूत्राने उपधादीर्घकार्य पावते परंतु ‘अत्वसन्तस्य’ या सूत्रात ज्या ‘अस्’ चे ग्रहण केले आहे ते ‘अस्’ प्रत्यय या रूपाने केले नसून ‘अस्’ शब्द या रूपाने केले आहे व ‘अस्’ हा शब्द प्रत्यय व अप्रत्यय अशा दोन्ही प्रकारचा असू शकतो उदाहरणार्थ ‘चन्द्रमस्, यजस् पयस्’ इत्यादि असन्त अङ्गाचे अन्ती जो ‘अस्’ आहे तो प्रत्यय नव्हे तसेच ‘अस्’ हा धातु देखील आहे पण ‘जस् = अस्’ हा प्रत्यय आहे. यावरून हे स्पष्ट होते की, ‘अस्’ याचे स्वरूप असे आहे की, जे प्रत्यय व अप्रत्यय या दोन्ही ठिकाणी सापडणारे, म्हणजेच प्रत्ययाप्रत्ययसाधारण, रूप आहे त्यामुळे वरील उदाहरणात ज्या ‘अस्’ प्रत्ययाचा लुक् झाला आहे तो ‘अस्’ प्रत्यय प्रत्ययलक्षणाने विद्यमान आहे असे मानता येत नाही आणि म्हणून उपधादीर्घकार्य प्रयोजक असबुद्धि ‘सु’ प्रत्यय अङ्गापुढे असून देखील ‘अस्’ प्रत्यय विद्यमान आहे असे मानता येत नसल्यामुळे, या स्थली उपधा-दीर्घकार्य होऊ शकत नाही प्रकृत सूत्रावरील भाष्यात देखील भाष्यकार म्हणतात—‘न तर्हीदानीमय योगो वक्तव्य ? । वक्तव्यश्च । किं प्रयोजनम् ? । प्रत्यय गृहीत्वा यदुच्यते तत् प्रत्ययलक्षणेन यथा स्यात् । षब्द गृहीत्वा यदुच्यते तत् प्रत्ययलक्षणेन मा-भूदिति । किं प्रयोजनम् ? । शोभना दृषदोऽस्य सुदृपदब्राह्मण सामंनसी अलोमोपसी इत्येष स्वरो मा भूदिति ।’ या भाष्याचा थोडक्यात भावार्थ हा आहे की, ‘सुदृपद्’ या बहुव्रीहिसमासात ‘दृषद’ या उत्तरपदापुढील ज्या ‘जस्’ प्रत्ययाचा लुक् झाला आहे तो ‘जस् = अस्’ प्रत्यय प्रत्ययलक्षणाने विद्यमान आहे असे मानल्यास, उत्तर पद असन्त ठरेल व ‘सामंनसी’ सू ३८५१ या

सूत्राने उत्तर पदाला आद्युदात्त स्वर होण्याची आपत्ति येईल. तो स्वर न व्हावा असा या नियमाचा उपयोग आहे. या भाष्याला धरूनच मनोरमंतील वरील पंक्ति लिहिली आहे.) अथवा जेथे प्रत्ययाचा प्राधान्येकरून आश्रय केला असेल तेथे अल्विधि होत असला तरी, तसा अल्विधि करतां यावा याकरितां प्रकृत सूत्र केले आहे असे मानावे. तसे मानल्याने 'अतृणेड्' या उदाहरणांत हलादि पित् सार्वधातुक प्रत्यय पुढे असतांना होणारा 'इम्' हा आगम, तसा प्रत्ययाचा लोप झाला तरी, होतो. ('अ तृह् त्' या स्थली 'तृह्' धातु रूधादिगणांत पठित्त असल्यामुळे, 'रूधादिभ्यः श्नम्' सू. २५४३ या सूत्राने 'श्नम् = न' हे विकरण लागते व ते मित् असल्यामुळे 'मिदचोऽन्त्यात्परः' सू. ३७ या सूत्रान्वये 'तृह्' यांतील ऋकारापुढे लागून व 'ऋवर्णास्य णत्वं वाच्यम्'—सू. २८२ वरील वार्तिक—या वार्तिकान्वये त्यांतील नकाराचे णत्व होऊन 'अतृणह् त्' अशी स्थिति झाली असता, 'हल्ङ्याब्भ्यः' सू. २५२ या सूत्राने 'त्' या अपृक्त प्रत्ययाचा लोप होतो. 'तृणह् इम्' सू. २५४५ हे सूत्र जरी 'हल्ङ्याब्भ्यः' या सूत्राच्या मानाने परसूत्र आहे तरी, 'सर्वविधिभ्यो लोपविधिरिड्विधिश्च वलीयान्'—परि. १००—या परिभाषान्वये लोपविधि बलवत्तर ठरत असल्यामुळे, 'त्' या अपृक्त प्रत्ययाचा लोप प्रथम होतो. त्या प्रत्ययाचा लोप झाल्यावर तो हलादि पित् प्रत्यय कायम आहे असे प्रत्ययलक्षणाने मानल्याने, 'तृणह् इम्' सू. २५४५ या सूत्राने 'इम् = इ' हा मित् आगम होऊन व 'आद्गुणः' सू. ६९ या सूत्राने गुणरूप एकादेश होऊन व 'हो ङः' सू. ३२४ या सूत्राने अन्त्य हकाराचे ङत्व होऊन आणि नंतर 'झलां जशोऽन्ते' सू. ८४ या सूत्राने ङकाराचे जश्त्व होऊन 'अतृण इह् = अतृणेह् = अतृणेड् = अतृणेड्' असे इष्ट रूप सिद्ध होते. या उदाहरणांत ज्या 'त्' प्रत्ययाचा लोप झाला आहे तो अल् आहे व त्या अल् रूप प्रत्ययाच्या निमित्तामुळे होणारा इमागमविधि अलाश्रयविधि ठरतो

म्हणून 'स्थानिवदादेशः' सू. ४९ या सूत्रांत 'अन्त्विधो' हा प्रतिषेध असल्यामुळे, या स्थली 'त्' प्रत्यय कायम आहे असे त्या सूत्राने स्थानिवद्भावाने मानतां येत नाही. तथापि तसे मानतां यावे व अन्विधि होत असला तरी, लुप्त प्रत्यय कायम आहे असे प्रत्यय-लक्षणाने मानतां यावे याकरितां प्रकृत सूत्र वेलें आहे असे समजावे असे दीक्षितःचे म्हणणे आहे. प्रकृत सूत्रावरील भाष्यात देखील भाष्यकार म्हणतात - 'यत्र तर्हि स्थानिवद्भावो नास्ति तदर्थमयं योगो वक्तव्यः । क्व च स्थानिवद्भावो नास्ति ? । योऽन्विधिः । किं प्रयोजनम् ? । प्रयोजनं डीनकारलोपेत्त्वेभ्यश्च यः ।' व या भाष्याला घृन्नघ दीक्षितानी वरील पवित्र लिहिली आहे.) 'वर्णाश्रये नास्ति प्रत्ययलक्षणम्' - परि. २१ - ही परिभाषा जेथें वर्णाला प्राधान्य देऊन कार्यं होणे सांगितले आहे तशाच ठिकाणी लागू पडते. त्यामुळे 'गवे हितम् = गोहितम्' या स्थली अवादेश होत नाही. ('गो डे हित सु' या स्थली 'सुपो धातुप्रातिपदिकयोः' सू. ६५० या सूत्राने 'डे = ए' व 'सु' या अन्तर्वृत्ति विभक्तिप्रत्ययाचा लुक् झाल्यावर 'डे = ए' हा प्रत्यय कायमच आहे असे प्रत्ययलक्षणाने मानल्यास, 'एचोऽयवायावः' सू. ६१ या सूत्राने 'गो' यातील ओकाराचे जागो अवादेश पावतो व 'गव्हित' असे अनिष्ट रूप होण्याची आपत्ति येते. परंतु 'एचोऽयवायावः' या सूत्राने जें अवादेशरूप कार्यं होणे सांगितले आहे तें अजादि प्रत्यय पुढें असताना होणे सांगितले नसून अरूप वर्ण पुढें असताना ए, ओ, ऐ, औ या वर्णाना होणे सांगितले आहे. हें कार्यं प्रत्यय-निमित्तक नसून वर्णनिमित्तक असल्यामुळे, या स्थली 'प्रत्ययलोपे प्रत्ययलक्षणम्' हे प्रकृत सूत्र लागू पडत नाही. त्यामुळे ज्या 'डे=ए' प्रत्ययाचा लुक् झाला आहे तो प्रत्ययलक्षणाने विद्यमान आहे असे मानता येत नाही आणि त्यामुळे अवादेश होण्याची आपत्ति टळते.)

शब्दरत्न- सिद्धे इति । "तृणह" इति सूत्रे 'अचि' 'न' इत्यनुष्पृत्त्या तृणहानीत्यादिध्यावृत्तौ 'हलि' इत्यनुष्पृत्त्या अतृणेडि-

त्यस्य सिद्धिः । 'शास इत्' 'अडि' । अजादौ ड्ङिति चेदङ्येवेति नियमेनाजादिव्यावृत्तौ तत्र हल्प्रहणाकरणेन मित्रशीरित्यस्य सिद्धिरेव-सन्वन्नापीति भावः । प्रत्ययस्थासाधारणमिति । इदं द्वितीयप्रत्यय-ग्रहणेन लभ्यते । यत्र प्रत्ययस्य विशेष्यत्वं तत्रैवेति नियमस्तु न । राजेत्यादौ पदत्वानापत्तेः । दीर्घो वेति । असौ लुकः स्थानिवत्त्वेनास-त्तत्वे ऽपीति शेषः । न चातुसाहचर्याच्छ्रुयमाणासन्त एव दीर्घ इति चाच्यम् । तदनित्यत्वस्याप्यनेन ज्ञापनात् ।

'तृणह इम्' सू. २५४५ या सूत्रांत 'अचि' व 'न' या दोन पदांची अनुवृत्ति केल्याने 'तृणहानि' या स्थलीं इमागम होण्याची आपत्ति टळत असून, त्या सूत्रांत 'हलि' या पदाची अनुवृत्ति न केल्याने 'अतृणेड्' या रूपाची सिद्धि होते, म्हणजे या स्थलीं इमागम होऊन इष्ट रूप सिद्ध होते. तसेंच ('शास इदङ्हलोः' सू. २४८६ या सूत्राऐवजीं) 'शास इत् अडि' एवढेंच सूत्र केलें व अजादि कित् किंवा डित् प्रत्यय पुढें आला असतां जर 'शास्' यांतील उपधेचा इकार करणें आहे तर 'अङ्' हा अजादि डित् प्रत्यय पुढें आला असतांनाच तें कार्य करावें असा त्या सूत्राचा नियामक अर्थ केल्याने इतर अजादि प्रत्ययांची व्यावृत्ति होते, म्हणजे इतर अजादि प्रत्यय पुढें आल्यास 'शास्' यांतील उपधेचा इकार होणें टळतें व त्या सूत्रांतून 'हल्' हें पद गालल्याने 'मित्रशीः' या रूपाची सिद्धि करतां येते. अशाच तऱ्हेनें जेथें इतर उदा-हरणांत प्रत्ययलक्षण मानण्याची आवश्यकता आहे तीं सर्व उदाहरणें इतर रीतीनें सिद्ध करतां येणें शक्य आहे असा 'स्थानिवत्सूत्रेण सिद्धे नियमार्थमिदम्' असें जें दीक्षितांनीं मनोरमेत म्हटलें आहे त्याचा भावार्थ आहे. (शंकाकाराची शंका अशी आहे कीं, जेथें एखादें सूत्र इतर सूत्र असल्यामुळे गतार्थ होत असून व्यर्थ ठरण्याचा संभव आहे तशाच ठिकाणीं तें सूत्र 'सिद्धे सत्यारम्भो नियमार्थः' या न्यायान्वये नियमार्थक मानतां येतें. 'प्रत्ययलोपे प्रत्ययलक्षणम्' हें प्रकृत सूत्र

असे नाही की, 'स्थानिवदादेश' हे सूत्र असल्यामुळे ते गतार्थ होऊन व्यर्थ ठरू पाहते, कारण 'स्थानिवदादेश' हे सूत्र असून देखील त्या सूत्राने सर्व इष्ट रूपाची सिद्धि होऊ शकत नाही व ज्या रूपाची त्या सूत्राने सिद्धि होऊ शकत नाही त्या रूपाची सिद्धि होण्याकरिता प्रकृत सूत्र असणे आवश्यक आहे व अशा रीतीने प्रकृत सूत्र आवश्यक ठरत असल्यामुळे ते नियमार्थक सूत्र आहे असे जे दीक्षितानी मनोरमंत म्हटले आहे ते म्हणणे बरोबर मानता येत नाही या शकेवर शब्दरत्नकार असे उत्तर देतात की, 'स्थानिवदादेश.' या सूत्राने अनेक रूपाची सिद्धि होऊ शकते व ज्या थोड्या रूपाची त्या सूत्राने सिद्धि होऊ शकत नाही ती रूपे, 'प्रत्ययलोपे प्रत्ययलक्षणम्' हे प्रकृत सूत्र नसून देखील, इतर रीतीने सिद्ध करता येतात उदाहरणार्थ 'अतृणेङ्' व 'मित्रशी' या दोन्ही उदाहरणात अलाश्रयविधि करणे असल्यामुळे जरी 'स्थानिवदादेश.' हे सूत्र 'अनल्विधी' या प्रतिषेधामुळे प्रवृत्त होऊ शकत नाही तरी, 'प्रत्ययलोपे प्रत्ययलक्षणम्' हे प्रकृत सूत्र न मानता देखील, ती दोन्ही रूपे इतर रीतीने सिद्ध करता येतात 'तृणह इम्' सू २५४५ या सूत्रात 'नाभ्यस्तस्याधि पिति सार्वधातुके' सू २५०३ या पूर्वसूत्रातून 'पिति सार्वधातुके' एवढ्याच दोन पदाची अनुवृत्ति न करिता त्या सूत्रातून 'अचि न' या दोन पदाची देखील अनुवृत्ति केली व या सूत्रात 'उतो वृद्धिलुकि हलि' सू २४६३ या पूर्वसूत्रातून 'हलि' या पदाची अनुवृत्ति न केली तर, 'अतृणहत्' या स्थली 'हलडयाभ्य' सू २५२ या सूत्राने 'त्' या अपृक्त प्रत्ययाचा लोप झाल्यावर अङ्गापुढे अजादि प्रत्यय नसल्यामुळे, त्या अङ्गाला इमागम होण्यात काहीच अडचण येत नाही व तो भागम होण्याकरिता 'त्' या लुप्त प्रत्ययाचे ठिकाणी प्रत्ययलक्षण मानण्याची मुळीच गरज पडत नाही 'तृणह् आनि = तृणहानि' या स्थली जरी 'तृणह्' या अङ्गापुढे सार्वधातुक व 'आडुत्तमस्य पिच्च' सू २२०४ या सूत्राने पित् असणारा 'आनि' हा प्रत्यय आहे तरी, तो अजादि

असल्यामुळे, 'अचि न' या निषेधान्वये 'तृणह्' या अङ्गाला इमागम होण्याची आपत्ति सहज टाळतां येते. तसेंच 'मित्राणि शास्तीति मित्रशीः = मित्र शास् क्विप् सु' या स्थलीं 'वेरपृक्तस्य' सू. ३७५ या सूत्रानें 'क्विप् = व्' या अपृक्त प्रत्ययाचा लोप झाल्यावर 'हल्ङ्याढभ्यः' सू. २५२ या सूत्रानें 'सु' प्रत्ययाचा लोप केला असतां 'मित्र शास्' अशी जेव्हां स्थिति होते तेव्हां 'शास्' या अङ्गापुढे 'अङ्' प्रत्यय नसल्यामुळे, 'शास इदङ्हलोः' सू. २४८६ असें सूत्र पठित न करतां 'शास इदङ्ङि' असें तें सूत्र पठित केले व तें सूत्र नियमांर्थ मानून जर 'शास्' या अङ्गापुढे अजादि कित् किंवा ङित् प्रत्यय आला असतां त्या अङ्गांतील उपधेचा इकार होणें असेल तर तो इकार 'अङ्' हा अजादि ङित् प्रत्यय पुढे असतांनाच होतो असा त्या सूत्राचा नियामक अर्थ केला तर, इतर अजादि कित् किंवा ङित् प्रत्ययांची आपोआपच निवृत्ति होते व 'शास् इदङ्हलोः' या सूत्रांतून 'हल्' हें पद गाळलें तरी 'मित्र-शास्' यांतील उपधेचा इकार होऊन 'मित्रशिस्' असें रूप झालें असतां 'ससजुपो रुः' सू. १६२ या सूत्रानें पदान्तीं असलेल्या सकाराचें रुत्व होऊन व 'वोरूपवाया दीर्घ इकः' सू. ४३३ या सूत्रानें उपधेतील इकार दीर्घ होऊन आणि 'खरवसानयो-क्सिर्जनीयः' सू. ७६ या सूत्रानें अन्त्य रेफाचा विसर्ग होऊन 'मित्रशीः' असें इष्ट रूप सिद्ध होऊं शकतें. प्रकृत सूत्रावरील भाष्यांत देखील 'इत्त्वमपि । यद्यत्येतत् शान् इत्त्वे आशासः षवी इति । इम्विधिरपि । हलीति निवृत्तम् । यदि हलीति निवृत्तं तृणहानि अत्रापि प्राप्नोति । एवं तत्पर्यचि नैत्यप्यनुवतिष्यते ।' असें भाष्यकारांनीं म्हटलें आहे. त्या भाष्यांत दिसिलें 'आशासः षवी' हें घनन यातिक असून 'अन्तः' सू. २९८४ या सूत्रावरील कोमुदीत नें पठित वेंकें आहे. भाष्यकारांच्या म्हणण्याचा आशय हा आहे की, 'अशीः' इत्यादि स्थलीं जरी 'शास इदङ्हलोः' या सूत्रानें इत्त्व झाले नाहीं तरी कांहीं इत्त्व नाहीं; कारण तेंच इत्त्व होण्या-

करिता वातिकवारानें 'आशासः षवी' हे वातिक पठित केले आहे. या भाष्याला घहनच शब्दरत्नातील वरील पंक्ति लिहिली आहे. सारास 'स्थानिवदादेशः' या सूत्रानें जी वाही थोडी रूपें सिद्ध होऊं शकत नाहीत ती 'प्रत्ययलोपे प्रत्ययलक्षणम्' हे सूत्र नसता देखील सिद्ध होऊ शकत असून ते सूत्र मुद्दाम केले असल्यामुळें नियमायेंक सूत्र ठरते असा दीक्षिताच्या म्हणण्याचा भावार्थ आहे असे शब्दरत्नकार म्हणतात.) 'प्रत्ययस्यासाधारण यत्र रूप प्रयोजक तदेव कार्यं प्रत्ययलोपे सति भवति' असे जें मनोरमैत म्हटले आहे ते प्रकृत सूत्रांत द्वितीय 'प्रत्यय' शब्दाचे जें ग्रहण केले आहे त्यावरून सिद्ध होते. ('प्रत्ययलोपे तल्लक्षणम्' असे सूत्र न करिता पुन्हा त्या सूत्रात 'प्रत्यय' शब्दाचे ग्रहण करून 'प्रत्ययलोपे प्रत्ययलक्षणम्' असे जें सूत्र केले आहे ते अशाकरिता की, जेथें ज्या प्रत्ययाचा लोप झाला आहे तेथें तो प्रत्यय वर्णाचे विशेषण होत नसून प्रत्ययत्वरूपधर्मानें प्राधान्येंकरून वार्थाचे निमित्त होतो तशाच लुप्त प्रत्ययाचे ठिकाणी प्रत्ययलक्षण करता येते. 'सुदृषत्' या स्थली ज्या 'अस्' या अन्तर्वन्ति विभक्तिप्रत्ययाचा लुक् झाला आहे तो उपधादीर्घवार्थाचे निमित्त नसून त्या वार्थाचा कार्यो असल्यामुळें व 'सु' हा प्रत्यय त्या वार्थाचे निमित्त असल्यामुळें, 'अस्' प्रत्ययाचे ठिकाणी प्रत्ययलक्षण करता येत नाही व 'सुदृषत्' हे अङ्ग प्रत्ययलक्षणानें असन्त मानता येत नाही) जेथें एखादें कार्य करिताना प्रत्यय विशेष्यरूपानें त्या वार्थाचे निमित्त असतो तशाच ठिकाणी त्या प्रत्ययाचा लोप झाला असता, प्रत्ययलक्षण करता येते असा नियम, म्हणजे असे नियमाचे स्वरूप, मानू नये. तसा नियम मानल्यास, 'राजा' इत्यादि स्थली पदसज्ञा न होण्याची आपत्ति येते. ('राजन् सु' या स्थली 'सर्वनामस्थाने चासम्बुद्धौ' सू. २५० या सूत्रानें उपधा दीर्घ होऊन व नंतर 'हल्ङ्याब्भ्यः' सू. २५२ या सूत्रानें 'सु' प्रत्ययाचा लोप होऊन 'राजान्' असे रूप झाले असता, 'सुप्तिङन्त पदम्' सू. २९ या सूत्रात प्रत्ययवाचक 'सुप्' हे

पद विशेष्य नसत्यामुळे, वरप्रमाणे नियमाचे स्वरूप मानल्यास, लुप्त 'सु' प्रत्ययाचे ठिकाणी प्रत्ययलक्षण करता येणार नाही व त्यामुळे 'राजान्' याला पदसंज्ञा होणार नाही आणि 'न लोपः प्रातिपदिकान्तस्य' सू. २३६ या सूत्राने पदान्ती असलेल्या लकाराचा होणारा लोप होऊं शकणार नाही. म्हणून ज्या प्रत्ययाचा लोप झाला आहे तो प्रत्यय विशेष्यरूपाने सूत्रांत निर्दिष्ट असला पाहिजे असा नियम मानू नये.) 'अत्वसन्तस्य इति दीर्घो न' असे जे मनोरमंत म्हटले आहे त्यापूर्वी 'असौ लुकः स्थानिवत्त्वेनासन्तत्वेऽपि' ही पदे अध्याहृत आहेत - म्हणजे ज्या 'अस्' प्रत्ययाचा लुक झाला आहे तो प्रत्यय स्थानिवद्भावाने विद्यमान आहे असे मानल्याने अङ्ग असन्त आहे असे मानतां येते तरी, तो प्रत्यय प्रत्ययत्वरूप धमनि उपधादीर्घकार्ये निमित्त नसत्यामुळे, त्याचे ठिकाणी प्रत्ययलक्षण करतां येत नाही व त्यामुळे अङ्ग असन्त ठरत नाही व उपधादीर्घकार्य होत नाही. 'अत्वसन्तस्य चाघातोः' सू. ४२५ या सूत्रांत 'अस्' याला 'अतु' याचे साहचर्य असल्यामुळे, ज्याप्रमाणे 'अतु' अङ्गाच्या अन्ती श्रूयमाण असतांनाच उपधादीर्घकार्य होते त्याचप्रमाणे 'अस्' हा अङ्गाच्या अन्ती श्रूयमाण असतांनाच उपधादीर्घकार्य होऊं शकते असे कोणी म्हटल्यास, ते म्हणणे बरोबर नाही; कारण 'अत्वसन्तस्य चाघातोः' या सूत्रावरूनच हे देखील ज्ञापित होते की, 'सहचरिताचरितयोः सहचरितस्यैव ग्रहणम्' - परि. ११२-ही परिभाषा अनित्य आहे. (संज्ञाकाराचे असे म्हणणे आहे की, प्रकृत सूत्र नियमार्थक न मानल्यास 'सुदृपत्' या स्थली उपधा दीर्घ होण्याची आपत्ति येते असे जे दीक्षितांनी मनोरमंत म्हटले आहे ते म्हणणे बरोबर नाही; कारण प्रकृत सूत्र नियमार्थक न मानले तरी, 'सुदृपत्' या स्थली 'अस्' प्रत्ययाचा लुक झाला असल्यामुळे ज्या अर्थी तो 'अस्' प्रत्यय अङ्गाच्या अन्ती श्रूयमाण नाही त्या अर्थी, उपधादीर्घ होण्याची आपत्ति मुळीच येत नाही. 'अत्वसन्तस्य' या सूत्रांत 'अतु' व 'अस्' हे दोन्ही एकत्र

उच्चारले असल्यामुळे, ज्याप्रमाणे श्रूयमाण असन्त अङ्गाच्या उपघेचा दीर्घ होतो त्याचप्रमाणे साहचर्यन्यायान्वये श्रूयमाण असन्त अङ्गाच्या उपघेचा दीर्घ होतो असे मानले पाहिजे व असे मानल्याने, 'सुदृपत्' या स्थली श्रूयमाण असन्त अङ्ग नसल्यामुळे, दीक्षितानी दिलेली आपत्ति उद्भवतच नाही. या शकेवर शब्दरत्नकार असे उत्तर देतात की, ज्या साहचर्यपरिभाषेच्या आधारावर शकाकाराने वरील शका उपस्थित केली आहे ती परिभाषा अनित्य असल्यामुळे, दीक्षितानी दिलेली आपत्ति अयोग्य आहे असे मानता येत नाही. ती परिभाषा अनित्य आहे याचे 'अत्वसन्तस्य' हे सूत्रच ज्ञापक आहे; कारण जसा 'अतु' प्रत्यय नेहमी श्रूयमाण असतो तसा 'अस्' नेहमी श्रूयमाण राहत नसून देखील दोहोचे या सूत्रात एकत्र ग्रहण केले आहे. दुसरे असे की, शंकाकाराचे म्हणणे बरोबर मानल्यास, 'सुदृपत्' या स्थली 'सोर्मनसी' सू. ३८५१ या सूत्राने उत्तर पदाला आद्युदात्त स्वर होण्याची आपत्ति येते असा दोष ज्या भाष्यात दिला आहे त्या भाष्याशी विरोध येतो. सारांश दीक्षितानी दिलेली आपत्ति योग्य आहे असा शब्दरत्नकाराच्या म्हणण्याचा आशय आहे)

शब्दरत्न- प्राधान्येनेति । तत्त्वं च वर्णाविशेषणत्वरूपम् । एतच्च 'स्थानिवत्' इत्यनुवृत्त्यैव सिद्धे प्रत्ययलक्षणमित्येतत्सामर्थ्या-
ल्लब्धम् । इमिति । मिश्रशीरित्यादौ हलादौ ङ्ङिति विधीयमानमित्त्वं
च सिध्यतीत्यपि बोध्यम् । वर्णप्राधान्येति । वर्णस्य तत्त्वं च प्रत्यय-
निरूपितविशेष्यत्वमितराविशेषणत्व च । अण् योऽकार इत्याद्यर्थके
"टिड्ढाणञ्" इत्यादौ "इको यणचि" इत्यादौ च । तत्रान्त्य-
मुदाहरति-तेनेति । आद्योदाहरणं तु चित्रायां जाता चित्रे-
त्यादावण् योऽकारस्तदन्तादिति विहितो डीब् नेति बोध्यम् । न च
गोहितमित्यत्र "न लुमता" इति निषेधः । लुप्तप्रत्ययनिमित्त-
काङ्गोद्देश्य ककार्ये एव तेन निषेधात् । अत एवोत्क्रामेत्यादौ "क्रमः
परस्मैपदेषु" इति दीर्घसिद्धिः । परस्मैपदपरशिग्निरूपिताङ्गस्य
तेन दीर्घविधानात् । "तस्मिन्" इति न्यासेऽपि लुक्स्थानि-

भूतप्रत्ययान्यवहितप्रकृत्युद्देश्यकार्य एव प्रवृत्तिरिति बोध्यम् । यद्दे-
त्यादिनोक्तो व्रात्तिककृत्सम्मतः पक्षस्तत्फलानामन्यथासिद्ध्या भाष्यकृता
दूषयित्वा नियमार्थत्वपक्ष उक्त इति दिक् ।

मनोरमैत 'यत्र प्रत्ययः प्राधान्येनाश्रीयते' असें जें म्हटलें
आहे त्या म्हणण्याचा भावार्थ हा आहे कीं, जो प्रत्यय वर्णचिं विशेष-
ण होत नाही तशा प्रत्ययाचे ठिकाणीं प्राधान्य असतें. प्रकृत सूत्रांत
'स्थानिवदादेशः' या पूर्व सूत्रांतून 'स्थानिवत्' हें पद अनुवृत्त
करून 'प्रत्ययलोपे स्थानिवत्' असें सूत्र मानल्यानेच काम भागत
असून देखील पुन्हा प्रकृत सूत्रांत 'प्रत्ययलक्षणम्' हें जें पद
घातलें आहे त्याच्या सामर्थ्यानें, जो प्रत्यय वर्णचिं विशेषण नाही
असा जो 'प्राधान्येन' या पदाचा वर अर्थ दिला आहे, तो
अर्थ निष्पन्न होतो. ('प्रत्ययलोपे' एवढेंच सूत्र जर केले असतें व
त्यांत वर सांगितल्याप्रमाणें 'स्थानिवत्' या पदाची अनुवृत्ति केली
असती तर, कोणत्याहि प्रत्ययाच्या लोपाचे ठिकाणीं स्थानिवद्भाव
मानणें भाग पडलें असतें, मग तो प्रत्यय सूत्रांत प्राधान्येकरून निर्दिष्ट
केलेला प्रत्यय असो किंवा वर्णचिं विशेषण या रूपानें निर्दिष्ट केलेला
प्रत्यय असो. 'तसें न व्हावें व जेथें सूत्रांत प्रत्यय वर्णचिं विशेषण
या रूपानें निर्दिष्ट नसून प्रधानरूपानें निर्दिष्ट आहे तशाच प्रत्ययाचे
ठिकाणीं प्रत्ययलक्षण व्हावें व त्या प्रत्ययाच्या निमित्तानें होणारें
कार्य त्या प्रत्ययाचा लोप झाला असतां देखील व्हावें याकरितांच
प्रकृत सूत्रांत 'प्रत्ययलक्षणम्' हें पद मुद्दाम घातलें आहे.) 'यत्र
प्रत्ययः प्राधान्येनाश्रीयते तत्रात्वधित्वेऽपि विद्यर्थमिदम्' असें
मनोरमैत व्याख्यान करून त्याचें 'अतूणेड्' हें जें उदाहरण दिलें
आहे त्याखेरीज 'मित्रशीः' हें देखील त्याचें उदाहरण आहे.
'मित्रशीः' इत्यादि उदाहरणांत हलादि कित् किंवा छित् प्रत्यय
पुढें असतांना हीणारें इत्वकार्यहि सिद्ध होतें हें देखील जाणवें.
('शास इदड्हलोः' सू. २४८६ या सूत्रांत 'अनिदितां हल
उपधायाः' या पूर्व सूत्रांतून 'विडति' या पदाची अनुवृत्ति होते.

हलादि कित् किंवा डित् प्रत्यय पुढें असतां या सूत्रानें होणारे 'शास्' यातील उपधेचे इत्व, 'क्वप् = व्' या हलादि कित् अल्लूप प्रत्ययाचा 'वेरपृक्तस्य' सू. ३७५ या सूत्रानें लोप केल्यावर तो प्रत्यय प्रत्ययलक्षणाने विद्यमान आहे असे मानल्यानें होऊ शकतेच.) 'वर्णप्राधान्यविषयकम्' असे जें मनोरमेत म्हटले आहे त्याचा भावार्थ हा आहे की, जेथें वर्ण हा प्रत्ययाचे विशेष्य आहे व इतर कशाचेहि विशेषण नाही तशा ठिकाणी वर्णाला प्राधान्य असते (व अशाच ठिकाणी 'वर्णाश्रये नास्ति प्रत्ययलक्षणम्' ही परिभाषा लागू पडते) जेथें प्रत्यय वर्णाचे विशेषण आहे त्याची उदाहरणे 'टिड्ढाणञ्' सू. ४७० इत्यादि सूत्रे आहेत. या सूत्रातील 'अण्' हा प्रत्यय 'अणो य. अकारः' अशा प्रकारे 'अ' या वर्णाचे विशेषण आहे. जेथें वर्ण कशाचेहि विशेषण नाही त्याची उदाहरणे 'इको यणचि' सू. ४७ इत्यादि सूत्रे आहेत, आणि 'गवे हितम् गोहितम्' हे या सबंधाचे मनोरमेत उदाहरण दिले आहे. ('गो डे हितम् = गो ए हितम्' या उदाहरणात 'एचोऽयवायावः' सू. ६१ या सूत्राने अवादेशाची प्राप्ति होते, म्हणजे ज्या 'डे' प्रत्ययाचा 'सुपो घातु-प्रातिपदिकयो' सू. ६५० या सूत्रानें लुक् होतो तो 'डे = ए' प्रत्यय प्रत्ययलक्षणानें विद्यमान आहे असे मानल्यानें 'गो' यातील 'ओ' चे जागी अवादेशाची प्राप्ति होते. पण त्या सूत्रात अनुवृत्त असलेले 'अचि' हे पद कशाचेहि विशेषण नसल्यामुळे, ज्या 'डे = ए' प्रत्ययाचा लुक् झाला आहे तो प्रत्यय, 'गो' यातील 'ओ' चे जागी अवादेश करण्याकरिता, प्रत्ययलक्षणानें कायम आहे असे मानता येत नाही या विषयाचे विवरण पूर्वी केलेच आहे. 'इको यणचि' या सूत्रात देखील 'अचि' हे पद कशाचेहि विशेषण नसल्यामुळे, तें देखील वर्णप्राधान्यविषयक सूत्र आहे हे सिद्ध होते.) जेथें प्रत्यय वर्णाचे विशेषण आहे त्याचे 'चित्राया जाता चित्रा' इत्यादि उदाहरणे आहेत. या उदाहरणात जो 'अण्' प्रत्यय झाला आहे तो 'अ' या वर्णाचे विशेषण आहे त्यामुळे 'अण्' प्रत्ययाचा

लुक् झाला असतां तो प्रत्यय प्रत्ययलक्षणाने कायम आहे व अण् प्रत्ययान्त प्रातिपदिक आहे असें प्रत्ययलक्षणाने मानतां येत नाही आणि त्यामुळे 'टिड्ढाणब्' सू. ४७० या सूत्राने होणारा 'ङीप्' प्रत्यय या उदाहरणांत होऊं शकत नाही.- ('चित्रायां जाता चित्रा' या स्थलीं 'सन्धिवेलाद्यतुनक्षत्रेभ्योऽण्' सू. १३८७ या सूत्राने 'तत्र जातः' या अर्थामध्ये 'अण्' प्रत्यय होऊन व त्या प्रत्ययाचा 'चित्रारे-वतीरोहिणीभ्यः स्त्रियामुपसङ्ख्यानम्'-सू. १४०८ वरील वार्तिक-या वार्तिकाने लुक् होऊन आणि 'लुक् तद्धितलुकि' सू. १४०८ या सूत्राने 'चित्रा' यांतील 'टाप् = आ' या स्त्रीप्रत्ययाचा लुक् होऊन 'चित्र' असें अदन्त प्रातिपदिक होते. ज्या 'अण्' प्रत्ययाचा लुक् झाला आहे तो 'अण्' प्रत्यय प्रत्ययलक्षणाने कायम आहे असें मानल्यास, 'चित्र' हे अण्प्रत्ययान्त प्रातिपदिक ठरते व त्यामुळे 'टिड्ढाणब्' या सूत्राने 'ङीप्' प्रत्ययाची प्राप्ति होते आणि 'चित्री' असें अनिष्ट रूप होण्याची आपत्ति येते. परंतु 'टिड्ढाणब्' या सूत्रांत 'अजाद्यतष्टाप्' या पूर्व सूत्रांतून 'अतः' या पदाची अनुवृत्ति होत असून 'अण्' प्रत्यय 'अत् = अ' या वर्णाचे विशेषण होत असल्यामुळे, 'अणो यः अकारः तदन्तं यत् प्रातिपदिकं तस्मात् ङीप् स्यात्' असा सूत्रार्थ होतो. सारांश त्या सूत्रांत 'अण्' हा प्रत्यय प्राधान्येकरून निर्दिष्ट नसून 'अ' या वर्णाचे विशेषण असल्यामुळे, तथा लुप्त 'अण्' प्रत्ययाचे ठिकाणीं प्रत्ययलक्षण करतां येत नाही व त्यामुळे 'चित्र' हे अण्प्रत्ययान्त प्रातिपदिक आहे असें मानतां येत नाही. म्हणून या स्थलीं 'टिड्ढाणब्' या सूत्राची प्रवृत्ति न होतां 'अजाद्यतष्टाप्' सू. ४५४ हे सूत्र प्रवृत्त होऊन 'चित्र' या अदन्त प्रातिपदिकाहून 'टाप् = आ' हा स्त्री-प्रत्यय होतो व 'चित्रा' असें इष्ट रूप सिद्ध होते.) 'गोहितम्' या उदाहरणांत 'न लुभताङ्गस्य' सू. २६३ हा निषेध लागू पडतो असें कोणी म्हटल्यास, ते म्हणणे बरोबर नाही; कारण तो निषेध अशाच ठिकाणीं लागू पडतो कीं जेथे लुप्त प्रत्ययाच्या निमित्तामुळे

त्या प्रत्ययाच्या अङ्गाला उद्देशून होणारे कार्य करणे आहे. (शका-काराचे असे म्हणणे आहे की, 'गो डे हितम्' या उदाहरणात 'गो' यातील ओकाराचे जागी जी अवादेशाची प्राप्ति होत नाही तिचे वास्तविक कारण हे आहे की, 'न लुमताङ्गस्य' हा निषेध असल्यामुळे ज्या 'डे' प्रत्ययाचा लुक् झाला आहे त्याचे ठिकाणी प्रत्ययलक्षण करता येत नाही, म्हणजे तो प्रत्यय प्रत्ययलक्षणाने विद्यमान आहे असे मानता येत नाही या शकेवर शब्दरत्नकार असे उत्तर देतात की, 'न लुमताङ्गस्य' हा निषेध अशाच ठिकाणी लागू पडतो की, जेथे लुप्त प्रत्ययाच्या निमित्तामुळे त्या प्रत्ययाच्या अङ्गाला उद्देशून कार्य करणे आहे. प्रकृत स्थली 'डे' या प्रत्ययाच्या निमित्तामुळे त्याच्या 'गो' या अङ्गाला कोणतेहि कार्य करणे नसून, 'गो' यातील 'ओ' या 'एच्' वर्णापुढे 'डे=ए' हा अच् बाला असल्यामुळे, 'एचोऽय-वायाव' सू. ६१ या सूत्राने होणारे वर्णकार्य करणे आहे. म्हणून जेथे 'न लुमताङ्गस्य' हा निषेध लागू पडत नाही व 'डे' या लुप्त प्रत्ययाचे ठिकाणी जे प्रत्ययलक्षण होत नाही त्याचे खरे कारण मनोरमेत सांगितल्याप्रमाणे 'वर्णाश्रये नास्ति प्रत्ययलक्षणम्' ही परिभाषा आहे. या विषयाचे विस्तृत विवरण मनोरमेत केलेच आहे) जेथे लुप्त प्रत्ययाच्या निमित्तामुळे त्या प्रत्ययाच्या अङ्गाला कार्य करणे आहे तशाच ठिकाणी 'न लुमताङ्गस्य' हा निषेध लागू पडत असल्यामुळेच, 'उत्क्राम' इत्यादि स्थली 'क्रमः परस्मैपदेषु' सू. २३२२ या सूत्राने दीर्घसिद्धि होते; कारण त्या सूत्राने परस्मैपदी प्रत्यय ज्याच्या पुढे आहे अशा शित्प्रत्ययाच्या अङ्गाला दीर्घकार्य होणे सांगितले आहे. ('उत् क्रम् शप् हि' या स्थली 'अतो हेः' सू. २२०२ या सूत्राने 'हि' या परस्मैपदी प्रत्ययाचा लुक् झाल्यावर, 'न लुमताङ्गस्य' हा निषेध असल्यामुळे, तो 'हि' प्रत्यय वायम आहे असे प्रत्यय-लक्षणाने मानता येत नाही आणि म्हणून 'शप्' या शित् प्रत्ययापुढे 'हि' हा परस्मैपदाचा प्रत्यय आहे असे मानता येऊ शकत नसल्या-

मुळे, 'क्रम्' यांतील अकाराला 'क्रमः परस्मैपदेषु' या सूत्राने होणारे दीर्घ कार्य होऊं शकत नाही असें कोणी म्हटल्यास, त्याला उत्तर हे आहे कीं, या स्थलीं 'न लुमताङ्गस्य' हा निषेध लागू पडत नाही; कारण येथे जरी 'क्रमः परस्मैपदेषु' या सूत्राने होणारे कार्य अङ्गकार्य आहे तरी, ज्या 'हि' प्रत्ययाचा लुक् झाला आहे त्याचे 'क्रम्+शप् = क्रम्+अ = क्रम' हे अङ्ग आहे व त्या अङ्गाला दीर्घकार्य करणे नसून 'शप्' या शित् प्रत्ययाच्या 'क्रम्' या अङ्गाला तें कार्य करणे आहे. म्हणून येथे 'हि' प्रत्यय प्रत्ययलक्षणाने कायम आहे असें मानतां येतें व प्रत्ययलक्षणाने विद्यमान असणारा तो 'हि' प्रत्यय 'शप्' या शित् प्रत्ययाच्या पुढे आहे असें मानतां येत असल्यामुळे, 'क्रमः परस्मैपदेषु' या सूत्रान्वये 'क्रम्' यांतील अकार दीर्घ होतो व 'उत्क्राम' हे रूप सिद्ध होते. 'न लुमताङ्गस्य' सू. १-१-६३ या सूत्रावरील भाष्यांत भाष्यकारांनीं 'न खल्वपि क्रमेदीर्घत्वं परस्मैपदेष्वित्युच्यते । कथं तहि ? । शितीति । तद्विशेषणं परस्मैपदग्रहणम्' असेंच म्हटले आहे.) 'न लुमता तस्मिन्' असें जरी तें सूत्र केले असतें तरी, ज्या प्रत्ययाचा लुक् झाला आहे त्या लुप्त प्रत्ययाच्या लगेच पूर्वी असलेल्या प्रकृतीला कार्य करणे असल्यासच तो निषेध प्रवृत्त होतो व प्रत्ययलक्षण होत नाही असाच सूत्रार्थ झाला असता. (त्यामुळे ज्या 'क्रम्' या अङ्गाला दीर्घकार्य करणे आहे तें अङ्ग 'हि' या लुप्त प्रत्ययाच्या लगेच पूर्वी नसून दोहोंमध्ये 'शप्' चे व्यवधान असल्यामुळे व तसेंच 'हि' या लुप्त प्रत्ययाचे 'क्रम' जें अङ्ग आहे त्याला दीर्घकार्य करणे नसल्यामुळे, 'न लुमताङ्गस्य' असें सूत्र न करितां 'न लुमता तस्मिन्' असें सूत्र त्या ऐवजीं पठित केले असतें तरी, तो निषेध 'उत्क्राम' या स्थलीं लागू पडला नसता.) मनोरमेत 'यद्वा यत्र प्रत्ययः प्राधान्येनाश्रीयते तत्राखिवधित्वेऽपि विध्यर्थमिदम्' असा जो द्वितीयपक्ष सांगितला आहे तो वार्तिककारास संमत असलेला पक्ष होय. पण तो पक्ष मानल्याने ज्या फलांची सिद्धि होते तीं सर्व फले,

प्रकृत सूत्र नियमार्थं मानून देखील, सिद्ध होऊ शकतात असे सागून भाष्यकारानी तो द्वितीय पक्ष दूषित ठरविला आहे व नियमार्थपक्षच सिद्धान्तरूपानें सांगितला आहे (प्रकृत सूत्रावरील भाष्यात 'यत्र तर्हि स्थानिवद्भावो नास्ति तदर्थमय योगो वक्तव्यः । क्व च स्थानिवद्भावो नास्ति ? योऽल्विधि ।' हा वार्तिककारास समत असलेला पक्ष सागून व त्याची प्रयोजनें सागून भाष्यकारानी ती सर्व प्रयोजनें इतर रीतीनें सिद्ध होऊ शकतात असे सिद्ध करून तो पक्ष त्याज्य ठरविला आहे व अखेरीस 'न तर्हिदानीमय योगो वक्तव्य । वक्तव्यश्च । किं प्रयोजनम् ? । प्रत्यय गृहीत्वा यदुच्यते तत्प्रत्ययलक्षणेन यथा स्यात् । शब्द गृहीत्वा यदुच्यते तत्प्रत्ययलक्षणेन मा भूत् इति ।' असे म्हटले आहे हाच नियमार्थपक्ष होय व भाष्यकारानी हाच सिद्धान्तपक्ष मानला आहे)

मनोरमा- अस्मदिति । अत्र प्राचा अव्ययेत्यपि पठित तत्तु अव्ययाना प्रायेण निलिङ्गत्वाद् अव्ययीभावस्य क्लीबत्वेऽपि लिङ्गा-न्तराभावाच्चोपेक्षितम् ।

'न लुमताङ्गस्य' सू २६३ या सूत्रावरील कौमुदीत 'युष्म-दस्मत्पट्सज्ञकास्त्रिषु सरूपा' असे म्हटले आहे, परंतु प्रक्रिया-कौमुदीकारानी त्यात अव्ययाचा देखील पाठ करून 'अव्ययास्मद्-युष्मत्पट्सज्ञास्त्रिषु सरूपा' असे म्हटले आहे ('त्रिषु सरूपा' या पदाचा 'त्रिषु लिङ्गेषु समानरूपाः । लिङ्गरहितार्थप्रातिपदिक-त्वेन तद्विशेषद्योतका प्रत्ययास्तेभ्यो नोत्पद्यन्ते' असा प्रसादटीकेत अर्थ दिला आहे याचा भावार्थ हा आहे की, 'अव्यये, युष्पद्, अस्मद्' हे शब्द, आणि तसेच पट्सज्ञक शब्द याची तीन्ही लिङ्गात सारखीच रूपे असतात व ही लिङ्गरहित प्रातिपदिके असल्यामुळे, लिङ्गविशेषद्योतक प्रत्यय त्याहून होत नाहीत) परंतु तिन्ही लिङ्गात समान असणाऱ्या शब्दामध्ये जें त्यानी अव्ययाचे ग्रहण केले आहे त्याची उपेक्षा केली आहे व ग्रहण केले नाही, कारण अव्यये बहुधा लिङ्गरहित असतात आणि अव्ययीभाव जरी नपुंसक-

लिङ्गी असतो तरी त्याला इतर दोन लिङ्गें नसतात. (त्यामुळे तो तिन्ही लिङ्गांत समानरूप असतो असें म्हणतां येत नाहीं. 'युष्मद्' व 'अस्मद्' या शब्दांचा जरी तिन्ही लिङ्गांत समानरूपानें प्रयोग होतो तरी ते लिङ्गरहित नाहींत. 'अलिङ्गे युष्मदस्मदी' असें जें भाष्यकारांनीं म्हटलें आहे त्याचा तात्पर्यार्थ हा आहे कीं, 'युष्मद्' व 'अस्मद्' हे शब्द पदान्तराच्या सहायाशिवाय उच्चारले असता त्यांच्या लिङ्गाचा बोध होत नाहीं. त्या भाष्यवचनाचा असा अर्थ समजू नये कीं, 'युष्मद्, अस्मद्' हे शब्द लिङ्गरहित आहेत. परंतु अव्ययांना लिङ्ग नसल्यामुळे, तीं तिन्ही लिङ्गांत समानरूप असतात हें म्हणणें परस्परविरुद्ध ठरतें. 'अव्ययीभावश्च' सू. ४५१ या सूत्रान्वये अव्ययीभावाला अव्ययसंज्ञा आहे व 'अव्ययीभावश्च' सू. ६५९ या सूत्रान्वये जरी अव्ययीभाव नित्य नपुंसकलिङ्गी असतो तरी त्याला इतर दोन लिङ्गें नसल्यामुळे तो तिन्ही लिङ्गांत समानरूप असतो असें त्याच्या संबंधानें देखील म्हणतां येत नाहीं. म्हणून 'त्रिषु समानरूपाः' असे जे शब्द आहेत त्यांत अव्ययाचा पाठ करणें योग्य नाही असा दीक्षितांच्या म्हणण्याचा भावार्थ आहे.)

शब्दरत्न— प्रायेणेति । विभक्तिप्रतिरूपकाणां लिङ्गयोगेऽपि त्रिषु सारूप्याभाव इत्याशयः ।

मनोरमैत 'प्रायेण' असें जें म्हटलें आहे त्याचा आशय हा आहे कीं, विभक्तिप्रतिरूपक अव्ययांचा जरी लिङ्गसहित प्रयोग होतो तरी, तिन्ही लिङ्गांत त्यांचा समानरूपानें प्रयोग होत नाहीं. (भैरवींत 'कस्याश्चित्, कस्यचित्, किञ्चित्, रात्री, सायम्' हीं विभक्तिप्रतिरूपक लिङ्गसहित अव्ययांचीं उदाहरणें दिलीं आहेत. या उदाहरणावरून हें स्पष्ट होतें कीं, विभक्तिप्रतिरूपक अव्ययांचा तिन्ही लिङ्गांत नेहमी समानरूपानें प्रयोग होत नाहीं.)

मनोरमा— वस्तुतस्त्विति । अर्थप्राधान्यबोधकस्य बहुवचनस्या-
भावात् गौणत्वेऽपि त्रयादेशो न्याय्यः अस्य्याद्यनङ्घदिति भावः ।

‘त्रैस्त्रयः’ सू. २६४ या सूत्रावरील कौमुदीत ‘गौणत्वे तु नेति केचित् । प्रिय त्रीणाम् । वस्तुतस्तु प्रियत्रयाणाम्’ असे म्हटले आहे. असे म्हणण्याचे कारण हे की, ‘त्रैस्त्रयः’ या सूत्रात ‘त्रि’ या शब्दाचा अर्थ प्राधान्याचा बोध करणाऱ्या बहुवचनात निर्देश वेला नसल्यामुळे, ‘त्रि’ हा शब्द गौण असला तरी त्याचे जागी प्रकृत सूत्राने त्रयादेश होणे न्याय्य आहे ज्याप्रमाणे ‘अस्थिदधिस-व्यक्षणासनडुदात्तः’ सू. ३२२ या सूत्राने होणारा अनडादेश ‘अस्थि, दधि’ इत्यादि शब्द गौण असले तरी त्याचे जागी होतो त्याचप्रमाणे ‘त्रि’ हा शब्द गौण असला तरी त्याचे जागी त्रयादेश होणे न्याय्य ठरते. (‘अस्थिदधि’ या सूत्रावरील कौमुदीत ‘तदन्तस्याप्यनड् । अतिदघ्ना’ असे म्हटले आहे. ‘अतिदघ्ना’ या उदाहरणात जरी ‘दधि’ हा शब्द गौण – उपसर्जन – आहे तरी त्याचे जागी अनडा-देश झालाच आहे त्याचप्रमाणे ‘प्रिया त्रय येषा तेषा प्रियत्रयाणाम्’ या अन्यपदार्थप्रधान बहुव्रीहिसमासात जरी ‘त्रि’ हा शब्द गौण आहे तरी ‘त्रैस्त्रय’ या प्रकृत सूत्रात अर्थप्राधान्याचा बोध करून देणाऱ्या बहुवचनाचा निर्देश नसल्यामुळे, प्रकृत सूत्राने वरील उदाहरणात ‘त्रि’ चे जागी त्रयादेश ‘आम्’ प्रत्यय पुढे असताना होतोच)

शब्दरत्न— अर्थप्राधान्यबोधकस्येति । अर्थप्राधान्य एव प्रवृत्ति-बोधकस्येत्यर्थः । बहुवचनस्येत्युपलक्षणम् । तद्बोधकाभावादित्यत्र तात्पर्यम् । गौणमुख्यन्यायस्तु पदकार्य एव न प्रातिपदिककार्ये । किंचाप्रसिद्धत्वरूपस्य वा गौणलाक्षणिकत्वस्य वा गौणत्वस्य तत्र ग्रहणम् । न चाय तथा । इतरविशेषणत्वेन उपसर्जनत्व तु न गौणत्वम् । अत एव प्रियतिसेत्यादौ तिलादयो भाष्यकृतोदाहृताः । गौणत्वेऽपीति । उपसर्जनत्वेऽपीत्यर्थः ।

मनोरमंतील ‘अर्थप्राधान्यबोधकस्य’ या पदाचा ‘अर्थप्राधान्ये एव प्रवृत्तिबोधकस्य’, म्हणजे ‘जेथे अर्थ प्रधान आहे, तशाच ठिकाणी प्रकृत सूत्र प्रवृत्त होऊ शकते अशा अर्थचा बाध करणाऱ्या बहुवचनाचा’, असा अर्थ आहे मनोरमंतील ‘बहुवचनस्य’ हे पद

उपलक्षणात्मक आहे व त्याचा तात्पर्यार्थ असा आहे कीं, 'त्रेस्त्रयः' या सूत्रांत शब्दाला प्राधान्य नसून अर्थाला प्राधान्य आहे हे दर्शविणारे कोणतेहि पद घातले नाही. ('त्रि' हा शब्द 'तीन' या बहुत्वरूप संख्येचा वाचक असल्यामुळे, 'त्रि' हा शब्द जेथे प्रधान असेल व त्याचा अर्थ विशेषणरूपाने इतर शब्दाच्या अर्थामध्ये गौण-उपसर्जन-झाला नसेल तशाच ठिकाणी 'त्रि' या शब्दाचे जागी त्रयादेश व्हावा असें जर पाणिनीला विवक्षित असतें तर, त्यानें 'त्रेस्त्रयः' या सूत्रांत 'त्रेः' असा एकवचनाचा निर्देश न करितां बहुवचनाचा निर्देश केला असता व त्या बहुवचननिर्देशाच्या सामर्थ्यानें असें म्हणतां आले असतें कीं, जेथे 'त्रि' शब्दाचा बहुत्वरूप अर्थ प्रधान असतो तशाच ठिकाणी त्याचे जागी प्रकृत सूत्रानें त्रयादेश करणे योग्य आहे. परंतु पाणिनीनें प्रकृत सूत्रांत बहुवचनाचा निर्देश किंवा 'त्रेः' असा स्थानपष्ठीचा निर्देश केला असून विहितपञ्चमीचा निर्देश केला नसल्यामुळे हे स्पष्ट होते कीं, त्याला अर्थप्राधान्य विवक्षित नसून शब्दप्राधान्यच विवक्षित होते, म्हणजे 'त्रि' हा शब्द प्रधान असो किंवा गौण असो त्याचे जागी त्रयादेश व्हावा असेंच त्याला विवक्षित होते. सारांश जरी समासांत 'त्रि' हा शब्द प्रधान नसला किंवा त्या शब्दाहून 'आम्' हा विभक्तिप्रत्यय झाला नसला तरी तशा 'त्रि' शब्दाचे जागी त्रयादेश होतोच. म्हणून 'प्रियाः त्रयः येषां तेषां प्रियत्रयाणाम्' या अन्यपदार्थप्रधान बहुव्रीहिसमासांत जरी 'त्रि' हा शब्द उपसर्जन आहे व त्याहून 'आम्' प्रत्यय झाला नसून 'प्रियत्रि' या संपूर्ण सामासिक शब्दाहून 'आम्' प्रत्यय झाला आहे तरी, प्रकृत सूत्रानें 'त्रि' शब्दाचे जागी त्रयादेश होऊन 'प्रियत्रयाणाम्' असें रूप सिद्ध होते; 'प्रियत्रीणाम्' हे रूप शुद्ध नव्हे.) 'गौणमुख्ययोः' हा न्याय पदकार्य कर्तव्य असतांना लागू पडतो, प्रातिपदिककार्य कर्तव्य असतांना लागू पडत नाही. दुसरें असें कीं, त्या न्यायांतलील 'गौण' या शब्दानें अप्रसिद्धत्वरूप व तसेंच गौणलक्षणात्मकत्वरूप गौणत्वाचे ग्रहण होतें. 'प्रियत्रयाणाम्' या

समासातील 'त्रि' हा शब्द तशा प्रकारच्या गौणत्वाचा बोधक नाही. जो शब्द इतर शब्दाचे विशेषण होऊन उपसर्जन झाला आहे तशा उपसर्जनरूप गौणत्वाचे वरील न्यायातील 'गौण' शब्दाने ग्रहण होत नाही. (शकाकार अशी शका करतो की, 'गौणमुख्ययोर्मुख्ये कार्यसम्प्रत्ययः' - परि. १५- ही परिभाषा असल्यामुळे व 'प्रियत्रयाणाम्' या अन्यपदार्थप्रधान बहुब्रीहिसमासात 'त्रि' हा शब्द अन्यपदायचि विशेषण झाल्याकारणाने गौण-उपसर्जन-झाला असल्यामुळे, जेथे 'त्रि' हा शब्द प्रधान आहे तेथेच लागू पडणारे 'त्रेस्त्रयः' हे प्रवृत्त सूत्र 'प्रियत्रयाणाम्' या स्थली प्रवृत्त होऊ शकत नाही व गौण-उपसर्जन-झालेल्या 'त्रि' शब्दाचे जागी त्या सूत्राने अयादेश होऊ शकत नाही. या शकेवर शब्दरत्नकार असे उत्तर देतात की, 'गौणमुख्ययो' या ज्या परिभाषेच्या आधारावर वरील शका केली आहे ती परिभाषा परिनिष्ठित पदाला कार्य वर्तव्य असतानाच लागू पडते 'प्रियत्रयाणाम्' या स्थली पदाला कार्य करणे नसून 'त्रि' या प्रातिपदिकाला आदेशरूप कार्य करणे असल्यामुळे, असे प्रातिपदिककार्य करतेवेळी ती परिभाषा मुळीच लागू पडत नाही. दुसरे असे की, त्या परिभाषेतील 'गौण' या शब्दाने उपसर्जनरूप गौणत्वाचे ग्रहण होत नसून अप्रसिद्धत्वरूप गौणत्वाचे व तसेच गौणलाक्षणिकत्वरूप गौणत्वाचे ग्रहण होते. 'प्रियत्रयाणाम्' या समासातील 'त्रि' हा शब्द तशा प्रकारचा गौण शब्द नसून अन्यपदार्थाचे विशेषण झाल्याकारणाने उपसर्जन झाला आहे व तशा उपसर्जनरूप गौणत्वाचे वरील परिभाषेतील 'गौण' शब्दाने ग्रहण हात नसल्यामुळे, या स्थली वरील परिभाषा मुळीच लागू पडत नाही. या संपूर्ण विषयाचे विस्तृत विवरण परिभाषेन्दु-शेखराच्या मराठी भाषान्तरात पान ५३-५८ मध्ये केले आहे व ते वाचल्यास वरील ग्रन्थ उत्तम रीतीने घ्यानांत येईल) 'गौणमुख्ययोः' या परिभाषेतील 'गौण' शब्दाने उपसर्जनत्वरूप गौणत्वाचे ग्रहण होत नसल्यामुळेच, 'प्रियत्रिसा' इत्यादि उदाहरणांत 'त्रिसू' इत्यादि

आदेश भाष्यकारांनीं करून उदाहरणें दिलीं आहेत. ('प्रियाः तिस्रो ब्राह्मण्यः यस्य ब्राह्मणस्य सः प्रियतिसा ब्राह्मणः' या अन्यपदार्थप्रधान बहुव्रीहिसमासांत जरी स्त्रीलिङ्गी 'त्रि' हा शब्द उपसर्जन आहे, म्हणजे अन्यपदार्थांचें विशेषण होऊन तो शब्द उपसर्जन झाला आहे, तरी भाष्यकारांनीं 'त्रिचतुरोः स्त्रियां तिसृचतसृ' सू. २९८ या सूत्रानें 'त्रि' शब्दाचे जागीं 'तिसृ' असा आदेश करून 'प्रियतिसा' हें 'प्रियतिसृ' या पुल्लिङ्गी शब्दाचें प्रथमेच्या एकवचनाचें उदाहरण दिलें आहे. भाष्यकारांनीं दिलेल्या या उदाहरणावरून हें स्पष्ट होतें कीं, 'गौणमुख्ययोः' ही परिभाषा समासांत उपसर्जन झालेल्या शब्दांना लागू पडत नाही आणि म्हणून 'प्रियत्रयाणाम्' या बहुव्रीहिसमासांत जरी 'त्रि' हा शब्द उपसर्जन झाला आहे व त्याचा अर्थ समासांत प्रधान नसून जरी अन्यपदार्थांचें विशेषण-उपसर्जन-झाला आहे तरी, त्याच्यापुढें 'आम्' हा विभक्तिप्रत्यय आला असल्यामुळे, त्याचे जागीं प्रकृत सूत्रानें त्रयादेश होतोच.) मनोरमंतील 'गौणत्वेऽपि' या पदांचा 'उपसर्जनत्वेऽपि' असा अर्थ आहे, म्हणजे त्या शब्दानें उपसर्जनत्वरूप गौणत्वाचेंच ग्रहण होतें.

मनोरमा- अकारो वक्तव्य इति तथा च बहुत्वाभावे औडुलोमीशब्द इकारान्तः । बहुत्वे तु अकारान्त उडुलोमशब्दोऽन्य एव । तस्य च इकारान्तेषु व्युत्पादनं प्रासङ्गिकमिति भावः । तथा चौडुलोमिशब्दस्य इदन्तस्य बहुत्वे अदन्तत्वमिति न भ्रमितव्यम् ॥ इति इदन्ताः ॥

('त्यदादीनामः' सू. २६५ या सूत्रावरील कीमुदीति 'औडुलोमीः । औडुलोमी । बहुत्वे तूडुलोमाः' असें सांगून दीक्षितांनीं 'लोमन्शब्दाद्वहुष्वपत्येषु विवक्षितेष्वकारः प्रत्ययो वक्तव्यः' या अर्थाचें 'लोमोऽपत्येषु बहुष्वकारो वक्तव्यः' असें वार्तिक पठित केले आहे. हें वार्तिक असल्यामुळे) जेथें अपत्यांचें बहुत्व विवक्षित नाही तशा ठिकाणीं 'औडुलोमि' असें इकारान्त प्रातिपदिक होतें. परंतु जेथें अपत्यांचें बहुत्व विवक्षित आहे तेथें 'उडुलोम' असें अकारान्त प्रातिपदिक होतें

व हा 'उडुलोम' शब्द इकारान्त 'ओडुलोमि' शब्दाहून भिन्न आहे इकारान्त पुल्लिङ्गी शब्दाच्या प्रकरणात 'उडुलोम' या अकारान्त शब्दाची जो व्युत्पत्ति सांगितली आहे ती केवळ प्रसङ्गानुरोधाने सांगितली आहे म्हणून असा चुकीचा समज करून घेऊ नये की, इकारान्त 'ओडुलोमि' शब्दाची बहुवचनाची रूपे करिताना तो शब्द 'उडुलोम' असा अकारान्त होतो ('उडूनि न क्षत्राणि इव लोमानि यस्य स. उडुलोमा, तस्य अपत्य पुमान् ओडुलोमि' या स्थली 'बाह्वादिभ्यश्च' सू १०९६ या सूत्रानें 'उडुलोमन्' शब्दाहून अपत्यार्थक 'इब्' प्रत्यय झाला आहे 'उडुलोमन् इब्' या स्थितीत 'नस्तद्धिते' सू ६७९ या सूत्रानें 'उडुलोमन्' या नान्त शब्दाच्या 'अन्' या टिचा लोप होऊन व 'तद्धितेष्वचामादे' सू १०७५ या सूत्रानें आद्य अचाची वृद्धि होऊन 'ओडुलोमि' असे इकारान्त प्रातिपदिक होते 'लोम्नोऽपत्येषु बहुष्वकारो वक्तव्य' हे वार्तिक असे सांगत की, जेथें अपत्याची बहुत्वसह्या विवक्षित आहे तेथें 'लोमन्' शब्दान्त प्रातिपदिकाहून अपत्यार्थक 'इब्' प्रत्यय न होता 'अ' प्रत्यय होतो म्हणून 'उडुलोमन् अपत्यानि' या अर्थामध्ये 'अ' प्रत्यय होऊन व 'नस्तद्धिते' या सूत्रानें टिलोप होऊन 'उडुलोमन् अ = उडुलोम् अ = उडुलोम' असे अदन्त प्रातिपदिक होते 'अ' हा तद्धित प्रत्यय जित, णित् किंवा कित् नसत्यामुळे, येथें आद्यचाची वृद्धि शाली नाही दीक्षित म्हणतात की, 'ओडुलोमि' व 'उडुलोम' ही भिन्न भिन्न तद्धितप्रत्यय होऊन सिद्ध झालेली भिन्न प्रातिपदिके आहेत व 'ओडुलोमि' शब्दाची बहुवचनाची 'उडुलोमा, उडुलोमान्' इत्यादि रूपे होतात असा वरील वार्त्तिकाचा अर्थ समजू नये सारास 'ओडुलोमि' हा शब्द केवळ एकवचनांत व द्विवचनांत 'हरि' शब्दासारखा चालतो व 'उडुलोम' हा भिन्न शब्द केवळ बहुवचनांत 'राम' शब्दासारखा चालतो असा दीक्षितांच्या म्हणण्याचा आशय आहे) येथें इदन्त प्रकरण संपले

शब्दरत्न—न अमितव्यमिति । एतद्भ्रमनिवृत्त्यर्थमेवात्रास्य
व्युत्पादनमिति भावः ॥ इतीदन्ताः ॥

‘ओडुलोमि’ शब्दाच्च बहुवचन ‘उडुलोमाः’ आहे या भ्रमाच्च
निवारण करण्याकरितांच दीक्षितांनीं (इदन्त प्रकरणांत) ‘उडुलोम’
शब्दाची व्युत्पत्ति सांगितली आहे. यथे इदन्त प्रकरण संपले.

मनोरमा—किदिति । तेन “आतो लोप इटि च” इत्यालोप
इति भावः । यपीपप्यादय इति । यत्तु प्राचोक्तम् । एवं देवयज्यतिल-
क्ष्म्यादय इति । तन्न । देवान् यजत इति विग्रहे “इन्” इत्यीणा-
दिकसूत्रेण ह्रस्वान्तस्यैव देवयजिशब्दस्थोज्ज्वलदत्तादिभिः साधि-
तत्वात् । “अस्यो द्विजान्देवयजीजिहन्म” इति भट्टिप्रयोगस्य ह्रस्व-
विषयकतयैव व्याख्यातत्वात् । न च यजेर्दोषे ईप्रत्ययः प्रतिपदो-
यतोऽस्ति । बहुलग्रहणात्कल्प्यत इति चेद् भवेदेवं यद्यनन्यथासिद्धं
कल्पकमुपलभ्येत । वेदेऽपि ह्रस्व एव प्रयुज्यते । “आयजि त्वा
मनवे जातवेदसे” इति । अतिलक्ष्मीशब्दस्य तु नदीत्वाद् ह्रस्वे आडा-
गमे नुटि आमि च कृते महदेव वैलक्षण्यमिति न वातप्रमीसाम्यम् ।
एतच्च मूले एव स्पष्टीभविष्यति । विववन्तेति । एतच्च ‘माड् माने
शब्दे च’ इति धातो माधवग्रन्थे स्पष्टम् । बहुधेयसीति । “ईय-
सश्च” इति न कप् । नाप्युपसर्जनह्रस्वः । ‘ईयसो बहुधीहेनं’ इति
नियेधात् ॥

(‘त्यदादीनामः’ नू. २६५ या सूत्रानंतर जे इदन्तप्रकरण
आरंभिले आहे त्यावरील कौमुदीसि ‘वातप्रमीरित्युणादिभूयेण माड्
ईप्रत्ययः, न न कित् । धातं प्रमिमीने वातप्रमीः’ असे स्पष्टले आहे.
‘माड् माने’ या आकारान्त धानुङ्गन जालेल्या ‘ई’ हा प्रत्यय कित्
क्षरान्तासूत्रे) ‘आतो लोप इटि च’ नू. २३७२ या सूत्राने ‘मा’
धानुङ्गना आकारान्त लोप जाल्या आहे. ‘यपी, यपी’ इत्यादि यद्य
‘वातप्रमी’ शब्दासारखे चालताना, प्रकियाकौमुदीकारांनीं
(‘त्यदादीनामः’ या सूत्रावरील सूत्रांत) ‘एवं देवयज्यतिलक्ष्म्या-

दयः', म्हणजे 'देवयजी, अतिलक्ष्मी' हे शब्द 'वातप्रमी' या
 शब्दामारखेच चालतात, असे जें म्हटले आहे तें म्हणणे बरोबर
 नाही; कारण उज्वलदत्तादिकानी 'देवान् यजते' असा विग्रह करून
 च 'इन्' या ओणादिक सूत्रानें प्रत्यय करून 'देवयजि' असा ऋस्व
 इकारान्त शब्द साधला आहे. तसेच 'अद्मो द्विजान् देवयजीन् निहन्म'
 (भट्टिकाव्य प्रथम सर्ग श्लोक ३४) या भट्टिकाव्यातील 'देवयजीन्'
 या प्रयोगाचे तो शब्द ऋस्व इकारान्त आहे, असेच व्याख्यान केले
 आहे. (त्या श्लोकावरील जयमङ्गला टीकेत 'अच इः इत्यनुवर्तमाने
 स्वनीत्यादिपूह्यमानेषु ओणादिनेषु सूत्रेषु यद्यपि यजिनं पठित-
 स्तथापि यजेरि, प्रवृत्तेश्च तद्गृह्यमिति वचनात्' असे म्हटले आहे.
 या व्याख्येचा अर्थ असा आहे की, 'खनिकप्यज्यमि' उ सू ५७९
 या उत्तर सूत्रात 'अच इः' उ. सू. ५७८ या पूर्व सूत्रातून 'इ'
 प्रत्ययाची अनुवृत्ति होते व जरी 'खनिकपि' या सूत्रात 'यज्'
 घातूचा निर्देश केला नाही तरी 'उणादयो बहुलम्' सू. ३-३-१
 या सूत्रावरील भाष्यात पठित केल्या 'उक्तप्रवृत्तिप्रत्ययादेर्यत्र
 समुत्थित तस्मिन्विषये प्रवृत्ति दृष्ट्वा प्रत्यय ऊहितव्यः प्रत्यय च
 दृष्ट्वा प्रवृत्तिरहितव्या' या अर्थच्या वाचक 'यत्र विशेषपदार्थ-
 समुत्थ प्रत्ययतः प्रवृत्तेश्च तद्गृह्यम' या कारिकांन्वये 'यज्' घातूहून
 'इ' प्रत्यय होतो असे कल्पित्याने 'देवयजि' हें ऋस्व इकारान्त रूप
 मिळ करतां येते यावरून हे स्पष्ट होते की, 'देवयजी' असा दीर्घ
 ईकारान्त शब्द नसून 'देवयजि' असा ऋस्व इकारान्त शब्द आहे.
 प्रसादटीकेत 'देवान् यजतीति देवयजीः । यजेरोप्रत्ययः । प्रत्ययतः
 प्रवृत्तेश्च तद्गृह्यमिति वचनात्' असे जें म्हटले आहे त्याला बहेगून
 टीकेत असे उत्तर देतात की,) 'यजी' असा दीर्घ शब्द मिळ
 करण्याकरिता 'यज्' घातूहून ओणादिक 'ई' प्रत्यय झाला आहे
 असे म्हणतां येत नाही, कारण 'यज्' घातूहून 'ई' प्रत्यय घड्या
 असे सादात विधान करण्यानें कोणतेहि ओणादिक सूत्र नाही.
 'उणादयो बहुलम्' सू ३१६१ या सूत्रात 'बहुलम्' या पदार्थे

ग्रहण केले असल्यामुळे ('प्रत्ययतः प्रकृतेश्च तद्वह्यम्' या कारिका-
 न्वयें) 'यज्' धातूहून 'ई' प्रत्यय झाला आहे असें कल्पितां येतें
 असें कोणी म्हटल्यास, तें म्हणणें बरोबर नाही; कारण तशी
 कल्पना तेव्हांच करतां येते कीं जेव्हां प्रचारांत असलेल्या शब्दांची
 इतर रीतीनें सिद्ध करतां येत नाही. वेदांत देखील 'आयजि त्वा
 मनवे जातवेदसे' या ऋचेंत 'यजि' असा ऋस्व इकारान्त शब्दच पठित
 केला आहे. ('लक्ष्मीमतिक्रान्तः अतिलक्ष्मीः' अशा रीतीनें सिद्ध होणारा)
 'अतिलक्ष्मी' हा शब्द नदीसंज्ञक असल्यामुळे, ऋस्वकार्य, आडागमकार्य,
 तुडागम व आमादेश हीं चार कार्ये केल्यानें त्या शब्दाच्या रूपांत
 व 'वातप्रमी' या शब्दाच्या रूपांत मोठेंच वैलक्षण्य-फरक-होत
 असल्यामुळे, तो शब्द 'वातप्रमी' शब्दासारखा चालतो हें म्हणणें
 बरोबर नाही. ('अतिलक्ष्मीः' या सामासिक शब्दांत जरी नदी-
 संज्ञक 'लक्ष्मी' हा शब्द उपसर्जन झाला आहे तरी, 'प्रथमस्य
 समासादिवृत्तिप्रवृत्तेः पूर्वं प्रवृत्तस्य स्त्रीलिङ्गस्य यू स्याख्यौ नदी
 इत्यत्र ग्रहणं कर्तव्यम्' = 'समासादिवृत्तिप्रवृत्तेः पूर्वं स्त्रीलिङ्गस्य सतः
 वृत्तिदशायामुपसर्जनतया स्त्रीलिङ्गत्वाभावेऽपि नदीत्वं वक्तव्यम्'
 या अर्थाच्या वाचक 'प्रथमलिङ्गग्रहणं च' - सू. २६६ वरील वार्तिक-
 या वार्तिकान्वयें 'अतिलक्ष्मी' हा सामासिक शब्द नदीसंज्ञक ठरतो.
 त्यामुळे 'अम्बार्थनद्योर्ह्रस्वः' सू. २६७ या सूत्रान्वयें त्या शब्दाचें
 'हे अतिलक्ष्मि' असें संबुद्धीचें रूप होतें. पण 'वातप्रमी' हा शब्द
 नदीसंज्ञक नसल्यामुळे, त्याचे ठिकाणीं ऋस्वकार्य न होतां 'हे वात-
 प्रमीः' असें त्याच्या संबुद्धीचें रूप होतें. तसेंच 'आणद्याः' सू. २६८
 या सूत्रान्वयें 'अतिलक्ष्मी' या नदीसंज्ञक शब्दापुढील डित् प्रत्ययांना
 आडागम होऊन 'अतिलक्ष्म्यै, अतिलक्ष्म्याः, अतिलक्ष्म्याः' अशीं
 चतुर्थीच्या पञ्चमीच्या व षष्ठीच्या एकवचनाचीं रूपे अनुक्रमे
 होतात. पण 'वातप्रमी' हा शब्द नदीसंज्ञक नसल्यामुळे त्याचीं
 'वातप्रम्ये, वातप्रम्यः, वातप्रम्यः' अशीं त्या तीन विभक्तींचीं
 अनुक्रमे रूपे होतात. तसेंच 'अतिलक्ष्मी' या नदीसंज्ञक शब्दाचें

पठ्ठीचे बहुवचन करिताना 'ऱ्हस्वनद्यापो नुट्' सू २०८ या सूत्राने 'आम्' प्रत्ययाला नुडागम होऊन 'अतिलक्ष्मीणाम्' असे रूप होते. पण 'वातप्रमी' या शब्दाचे पठ्ठीचे बहुवचन करतेवेळी 'आम्' प्रत्ययाला नुडागम न होता 'वातप्रमी आम् = वातप्रम्याम्' असे रूप होते त्याचप्रमाणे 'अतिलक्ष्मी' या नदीसज्ञक शब्दाचे सप्तमीच्या एकवचनाचे रूप करिताना 'डि' प्रत्ययाचे जागी 'हेराम्नद्याम्भीम्यः' सू. २७० या सूत्राने आमादेश होऊन 'अतिलक्ष्म्याम्' असे रूप होते, पण 'वातप्रमी' या शब्दाच्या सप्तमीच्या एकवचनाचे 'वातप्रमी इ = वातप्रमी' असे 'अक. सवर्णे दीर्घ.' सू ८५ या सूत्राने सवर्ण-दीर्घ होऊन रूप होते अशा रीतीने 'अतिलक्ष्मी' व 'वातप्रमी' या दोन शब्दाच्या रूपात अनेक विभक्तीत फरक होत असल्यामुळे, 'अतिलक्ष्मी' हा शब्द 'वातप्रमी' या शब्दासारखा चालतो हे म्हणणे चूक ठरते. तसेच 'देवयजि' हा शब्द ऱ्हस्व इकारान्त असल्यामुळे व त्याची रूपे 'हरि' शब्दासारखी होत असल्यामुळे, तो शब्द दीर्घ ईकारान्त 'वातप्रमी' शब्दासारखा चालतो हे म्हणणे देखील चूक ठरते) कौमुदीत दिलेल्या रूपावरूनच वरील म्हणणे स्पष्ट होते 'क्विवन्तवातप्रमीशब्दम्य त्वमि शसि डौ च विशेष' असे जे कौमुदीत म्हटले आहे ते 'माड् माने शब्दे च' या घातूचे व्याख्यान करिताना माघवाने जे घातुवृत्तीत म्हटले आहे त्यावरून स्पष्ट होते. ('वातप्रमी' या स्थली 'मा' घातूहून 'वातप्रमी' उ सू ४४१ या सूत्राने औणादिक 'ई' प्रत्यय न करिता 'क्विव् च' सू ०९८३ या सूत्राने 'क्विव् = व' हा कित् प्रत्यय केल्याने 'धुमास्था' सू २४६२ या सूत्राने 'मा' घातूतील आकाराचे जागी ईकारादेश होतो व 'वातप्रमी' शब्दाच्या शेवटी घातूचा ईकार आहे असे स्थानिकद्वारावाने मानता येत असल्यामुळे, 'एरनेकाच' सू २७२ या सूत्राने त्या ईकाराचे जागी यणादेश होऊन 'वातप्रम्यम्, वातप्रम्य, वातप्रम्यि' अशी अनुक्रमे द्वितीयेच्या एकवचनाची व बहुवचनाची आणि सप्तमीच्या एकवचनाची रूपे

होतातः पण जेव्हां 'मा' धातूहून 'ई' हा औणादिक अजादि कित् प्रत्यय केला जातो तेव्हां वर सांगितल्याप्रमाणे 'आतो लोपः' सू. २३७२ या सूत्राने 'मा' धातूच्या आकाराचा लोप होऊन 'ई' प्रत्यय अन्तीं राहत असल्यामुळे व तो प्रत्यय धातूचा अवयव नसल्यामुळे, 'एरनेकाचः' या सूत्राची प्रवृत्ति होत नाही व त्यामुळे 'वातप्रमीम्, वातप्रमीन्, वातप्रमी' अशीं वरील विभक्तींचीं रूपे होतात. बालमनोरमेत 'माङ् माने इत्यस्मात् कर्तरि क्विप् घुमास्था इति ईत्वे वातप्रमीशब्द इति केचित् । तन्न, ईत्वमवकारादौ इति वार्तिकविरोधात् । मीन् हिंसायामिति मीधातोः क्विपि तु वातप्रमीशब्दो निर्वाधः ।' असें जरी म्हटले आहे तरी या पक्षाचे शब्दरत्नांत खण्डन केले असून त्याचे विवेचन शब्दरत्नांत केले जाईल.) 'बह्व्यः श्रेयस्यः यस्य सः बहुश्रेयसी' या स्थलीं, 'ईयसश्च' सू. ८९४ हा निषेध असल्यामुळे, ('नद्युतश्च' सू. ८३३ या सूत्राने होणारा) 'कप्' प्रत्यय होत नाही. त्याचप्रमाणे 'ईयसो बहुव्रीहेर्न'—सू. ८९४ वरील वार्तिक—हे वार्तिक असल्यामुळे ('गोस्त्रियोरूपसर्जनस्य' सू. ६५६ या सूत्राने होणारे) ऱ्हस्वकार्य देखील होत नाही.

शब्दरत्न—ऱ्हस्वविषयकतयैवेति । जयमङ्गलायामिति शेषः । माङ् माने इति । "घुमा स्था" इतीत्वविधायकसूत्रस्थं 'अवकारादौ' इति वार्तिकं भाष्ये प्रत्याख्यातमिति ईत्वं सुलभम् । शंस्थाशब्दे तु भाष्यप्रयोगादेवेत्वाभावः । ततो विजेवेत्यन्ये । न च तेनेत्वेऽपि तस्यासिद्धत्वात्कथं यणिति वाच्यम् । क्वी ईत्वं, विभवती यणादेश इति व्याश्रयत्वादिति बोध्यम् । न क्विति । समात्तान्तविधौ लिङ्गविशिष्टपरिभाषाभावस्य "इयाप्प्रातिपदिकात्" इति सूत्रे भाष्ये उक्तावप्यस्य तन्निषेधकत्वेनात्र प्रवृत्तिरस्येव । "गोस्त्रियोः" इति सूत्रे बहुश्रेयसीति भाष्योदाहरणादनन्तरस्येति न्यायं वाधित्वा "नद्युतश्च" इत्यस्याप्ययं निषेध इति भावः ।

मनोरमेतील 'ऱ्हस्वविषयकतयैव' या पदापुढे 'जयमङ्गलायाम्' हे पद अव्याहृत आहे, म्हणजे भट्टिकाव्यावरील जयमङ्गलानामक

टीकेत 'देवयजि' हा शब्द ऱ्हस्व इकारान्त आहे असेच व्याख्यान केले आहे 'घुमास्था' सू. ६-४-६६ या ईत्वविधायक सूत्रावरील भाष्यात 'ईत्वे वकारप्रतिषेधो घृत घृतपावान इति दर्शनात्' असे जें वार्तिक पठित केले आहे त्याने भाष्यकारानी प्रत्याख्यान केले असल्यामुळे, 'वातप्रमी' या स्थली ईत्व होण्यात काही अडचण येत नाही (त्या वार्तिकाचा असा अर्थ आहे की, 'घुमास्था' या सूत्रात निर्दिष्ट असलेल्या घातूपुढें वकारानें सुरु होणारा कित् प्रत्यय आल्यास या घातूतील अन्त्य आकाराचे ईत्व होत नाही ते वार्तिक न मानल्यास, 'पा' घातूहून 'क्वनिप् = वन्' हा वकारानें सुरु होणारा कित् प्रत्यय केला असता, 'पीवान.' असे रूप होण्याची आपत्ति येते, पण वेदात तर 'पावानः' असा प्रयोग आढळतो म्हणून वार्तिककाराच्या मते तसे वैदिक रूप सिद्ध होण्याकरिता ते वार्तिक असणे आवश्यक आहे त्या वार्तिकान्वये 'मा' घातूहून 'क्विप = व्' हा प्रत्यय केला असता, तो प्रत्यय वकाराने सुरु होणारा असून कित् असल्यामुळे, 'मा' घातूच्या अन्त्य आकाराचे ईत्व होऊ शकत नाही व 'वात-प्रमी' असे ईकारान्त रूप होऊ शकत नाही परंतु भाष्यकारानी त्या वार्तिकाचे प्रत्याख्यान केले असल्यामुळे तो आपत्ति टळते भाष्यकार म्हणतात - 'स तहि प्रतिषेधो वक्तव्य ? । न वक्तव्य । वनिबेष भविष्यति, न क्वनिविति ।' भाष्यकाराच्या म्हणण्याचा आशय हा आहे की, 'घृतपावान, वसापावान' इत्यादि वैदिक प्रयोगात 'पा' घातूहून 'क्वनिप्' हा कित् प्रत्यय झाला नसून 'क्वनिप्' हा अकित् प्रत्यय झाला आहे असे मानल्याने 'पा' घातूचे ईत्व पावतच नाही सारास ते वार्तिक न मानता देखील वरील वैदिक प्रयोग सिद्ध होऊ शकत असल्यामुळे, भाष्यकारांच्या मते ते वार्तिक असण्याची आवश्यकता नाही) 'शस्था' या उदाहरणात जो 'स्था' घातूचा ईत्वरहित प्रयोग आढळतो त्याला वसा भाष्य-प्रयोगच प्रमाण आहे इतर धियाकरणांचे असे म्हणणे आहे की या

उदाहरणांत (विवप् प्रत्यय झाला नसून) 'विच्' हा अकित् प्रत्यय झाला आहे. ('स्था' धातूहून विवप् प्रत्यय केल्यास तो प्रत्यय कित् असल्यामुळे, वरील वार्तिक न मानले तर 'शंस्थाः' हें रूप साधु ठरत नाही व 'घुमास्था' सू. २४६२ या सूत्रानें 'स्था' यांतील आकाराचें ईत्व झालें पाहिजे. पण 'स्थः क च' सू. ३-२-७७ या सूत्रावरील भाष्यांत 'इदं तर्हि शंस्थः शंस्थाः' या पंक्तीत भाष्यकारांनी 'शंस्थाः' असा प्रयोग केला असल्यामुळे, तो प्रयोग साधु मानणें भाग आहे. हा भाष्यप्रयोग पाणिनीयरीत्या शुद्ध ठरण्याकरितां कित्येक वैयाकरण असें म्हणतात कीं, 'स्थः क च' सू. २९८७ या सूत्रांतील 'च' या पदानें विवप् प्रत्ययाचें अनुकर्षण होत नसून 'विच्' प्रत्ययाचें अनुकर्षण होतें व 'विच्' प्रत्यय कित् नसल्यामुळे 'स्था' धातूहून तो प्रत्यय केल्यास, 'घुमास्था' या सूत्राची प्रवृत्ति होत नाही व ईत्व होत नाही आणि 'शंस्थाः' हें रूप साधु ठरतें.) 'वातप्रमो' या स्थली 'घुमास्था' सू. २४६२ या सूत्रानें 'मा' धातूच्या आकाराचें ईत्व केले तरी 'असिद्धवदत्राभात्' सू. २१८३ या अधिकारांत 'घुमास्था' व 'एरनेकाचः' सू. २७२ हीं दोन्हीं सूत्रें पठित असल्यामुळे व 'एरनेकाचः' या सूत्रानें यणादेश करतेवेळीं ईत्व असिद्ध ठरत असल्यामुळे, यणादेश होऊं शकत नाही (व 'वातप्रम्पम्, वातप्रम्यः, वातप्रम्यि' हीं कौमुदींत ईदन्त प्रकरणांत दिलेलीं रूपें सिद्ध होऊं शकत नाहीत) असें कोणी म्हटल्यास, त्याला उत्तर हें आहे कीं, विवप् प्रत्ययाच्या कित्त्वरूप निमित्तामुळे होणारें ईत्व असून, अजादि विभक्तिप्रत्ययाच्या निमित्तामुळे होणारा यणादेश असल्यामुळे आणि अशा रीतीनें हीं दोन कार्ये (समाननिमित्तक नसून) भिन्ननिमित्तक असल्यामुळे, (आणि समाननिमित्तक कार्ये कर्तव्य असतांच 'असिद्धवदत्राभात्' हें सूत्र लागू पडत असल्यामुळे) यणादेशाच्या दृष्टीनें ईत्व असिद्ध ठरत नाही व त्यामुळे ईकाराचे जागी यणादेश होण्यांत कांहीं अडचण येत नाही हें जाणावें. 'इयसश्च इति न कप्' असें जें मनोरमेत म्हटलें आहे

स्याचे कारण हे की, समासान्तविधि करतेवेळी 'प्रातिपदिकग्रहणे लिङ्गविशिष्टस्यापि ग्रहणम्'—परि. ७२—ही परिभाषा लागू पडत नाही असे 'इयाप्प्रातिपदिकात्' सू. ४-१-१ या सूत्रावरील भाष्यात म्हटले आहे तरी, 'ईयसश्च' सू. ८९४ हे समासान्तविधीचे निषेधक सूत्र असल्यामुळे, ती परिभाषा 'बहुश्रेयसी' या स्थली प्रवृत्त होतेच. ('बहुश्रेयसी' या नद्युत्तरपदबहुव्रीहिसमासाहून 'नद्युत्तश्च' सू. ८३३ या सूत्राने 'क्प्' प्रत्यय पावला आहे व हा समासान्त विधि आहे. 'प्रातिपदिकग्रहणे लिङ्गविशिष्टस्यापि ग्रहणम्' ही परिभाषा मानली असता कोणते दोष येतात हे सांगतेवेळी भाष्यकारानी 'इयाप्प्रातिपदिकात्' या सूत्रावरील भाष्यात 'समासान्तेषु च' या वार्तिकाचे व्याख्यान करिताना जे म्हटले आहे त्या म्हणण्याप्रमाणे 'प्रातिपदिकग्रहणे' ही परिभाषा यथे प्रवृत्त होत नाही व त्यामुळे 'बहुश्रेयस्' या शब्दाने स्त्रीप्रत्ययान्त 'बहुश्रेयसी' या शब्दाचे ग्रहण होऊ शकत नाही म्हणून 'ईयसश्च' हा निषेध 'बहुश्रेयसी' या स्त्रीप्रत्ययान्त शब्दाला लागू पडत नाही व 'बहुश्रेयसीकः' असे कप्प्रत्ययान्त रूप झाले पाहिजे असे शकाकाराचे म्हणणे आहे या शंकेवर शब्दरत्नकार असे उत्तर देतात की, 'ईयसश्च' हे सूत्र समासान्त प्रत्यय होण्याचे विधान करणारे सूत्र नसून समासान्त प्रत्यय होण्याचा निषेध करणारे सूत्र असल्यामुळे, 'प्रातिपदिकग्रहणे' ही परिभाषा 'बहुश्रेयसी' या स्थली प्रवृत्त होण्यात काही अडचण येत नाही. समासान्त विधि करतेवेळीच ती परिभाषा उपस्थित होत नाही असे भाष्यात सांगितले आहे व प्रवृत्त स्थली समासान्तविधि करणे नसून समासान्तविधিনিषेध करणे आहे. त्यामुळे 'बहुश्रेयस्' या ईयस्प्रत्ययान्त शब्दाने 'बहुश्रेयसी' या स्त्रीप्रत्ययान्त शब्दाचे ग्रहण होते आणि 'ईयसश्च' या निषेधान्वये जमा 'बहुश्रेयस्' या शब्दाहून समासान्त 'क्प्' प्रत्यय होऊ शकत नाही तसाच ती 'बहुश्रेयसी' या स्त्रीप्रत्ययान्त शब्दाहून देखील होऊ शकत नाही.) 'गोस्त्रियोह्यसर्जनस्य' सू. १-२-४८ या सूत्रावरील

भाष्यांत 'बहुश्रेयसी' हे उदाहरण दिले असल्यामुळे, 'अनन्तरस्य विधिर्वा भवति प्रतिषेधो वा' -परि. ६२- हा न्याय बाधित होऊन 'ईयसश्च' सू. ८९४ हा निषेध (जसा 'शेषाद्विभाषा' सू. ८९१ या सूत्राने होणाऱ्या वैकल्पिक 'कप्' प्रत्ययाचा बाध करतो त्याचप्रमाणे तो निषेध) 'नद्यृतश्च' सू. ८३३ या सूत्राने होणाऱ्या नित्य 'कप्' प्रत्ययाचा देखील बाध करतो. ('बहुश्रेयसी' हा शब्द पूर्वी सांगितल्याप्रमाणे नदीसंज्ञक असल्यामुळे, 'नद्यृतश्च' या सूत्राने त्या शब्दाहून समासान्त 'कप्' प्रत्यय होण्याची प्राप्ति आहे. 'नद्यृतश्च' या सूत्रानंतर 'शेषाद्विभाषा' हे सूत्र अष्टाध्यायीत पठित असून त्यानंतर 'न संज्ञायाम्' व 'ईयसश्च' हीं निषेधक सूत्रे पठित आहेत. 'अनन्तरस्य विधिर्वा' या परिभाषान्वये 'ईयसश्च' हे निषेधक सूत्र 'शेषाद्विभाषा' या लगेच पूर्वी पठित असलेल्या विधायक सूत्राचा बाध करू शकते, त्याच्या पूर्वी पठित असलेल्या 'नद्यृतश्च' या सूत्राचा बाध करू शकत नाही; म्हणून 'बहुश्रेयसी' या शब्दाहून जरी 'शेषाद्विभाषा' या सूत्राने वैकल्पिक 'कप्' प्रत्यय होऊ शकत नाही तरी 'नद्यृतश्च' या अबाधित सूत्राने पावलेला समासान्त 'कप्' प्रत्यय झाला पाहिजे असे शंकाकाराचे म्हणणे आहे. या शंकेवर शब्दरत्नकार असे उत्तर देतात की, वरील परिभाषा असून देखील ज्याअर्थी भाष्यकारांनी भाष्यांत 'बहुश्रेयसीकः' असा प्रयोग न करितां 'बहुश्रेयसी' असाच प्रयोग केला आहे त्याअर्थी त्या प्रयोगाच्या सामर्थ्याने हे मानणे आवश्यक आहे की, वरील परिभाषा 'ईयसश्च' या सूत्राचे ठिकाणी लागू पडत नाही व ते निषेधक सूत्र जसा 'शेषाद्विभाषा' या सूत्राचा बाध करतें त्याचप्रमाणे त्या सूत्रापूर्वी पठित असलेल्या 'नद्यृतश्च' या सूत्राचा देखील बाध करतें व त्यामुळे 'बहुश्रेयसी' या स्थलीं समासान्त 'कप्' प्रत्यय होत नाही आणि दीक्षितांनी 'ईयसश्च इति न कप्' असे जें मनोरमंत म्हटले आहे तें योग्य ठरतें.)

मनोरमा— “यू स्त्र्याख्यो” । ईद्वन्ताविति । इह वर्णयोरेव संज्ञेत्यपि पक्षोऽस्ति । “आच्छीनद्योः” इति सूत्रस्वरसात् । तयो-
स्त्र्याख्यत्वं तु इद्यादिषु स्वतः, ष्वचित् स्त्रीवाचकवर्णसमुदायघटक-
त्वेन प्रवेशात् । शक्तिपर्याप्त्यधिकरणत्वस्याधिवक्षितत्वात् । तेन नच-
स्तादित्यादिव्यवहारो न विरुध्यते । एवं घिसंज्ञायामपि इउवर्णौ तदन्तं
वा घिसंज्ञि इति पक्षद्वयं बोध्यम् । वर्णसंज्ञापक्षे “असखि” इत्यस्य
सखिभिन्नस्यावयव इत्यर्थः । न तु सखिशब्दावयवं वर्जयित्वेति ।
तेनातिसखिनेत्यादि निर्वाधमित्ययधेयम् । पूर्वमिति । वृत्तेः प्रागि-
त्यर्थः । वक्तव्यमिति । संज्ञाया यथोद्देशप्रवृत्ती न्यायमिदमिदं कार्य-
कालत्यै तु वाचनिकम् ।

‘यू स्त्र्याख्यो नदी’ सू. २६६ या सूत्रावरील कौमुदीत ‘ईद्व-
न्तौ नित्यस्त्रीलिङ्गो नदीसज्ञी स्तः’ असे म्हटले आहे. परंतु प्रकृत
सूत्रातील ‘यू’ या पदाने ‘ई’ व ‘ऊ’ या वर्णानाच नदीसज्ञा होते
असा देखील पक्ष आहे; कारण ‘आच्छीनद्योर्नुम्’ सू. ४४५ या
सूत्रातील ‘नदी’ या शब्दाचा प्रयोग त्या पक्षाला अनुकूल आहे,
म्हणजे त्या पक्षाचे समर्थन करतो (‘पच् शप् शतृ डीप् = पच
अत् ई’ या स्थली ‘पच’ या अवणन्ति अङ्गापुढे ‘शतृ’ प्रत्यय
असून तशा शतृप्रत्ययान्त अङ्गापुढे ईवर्णान्ति नदीसज्ञक शब्द नसून
केवळ ‘डीप् = ई’ हा वर्ण आहे हा वर्ण नदीसज्ञक न मानल्यास,
‘आच्छीनद्योर्नुम्’ व ‘शप्श्यन्तोर्नित्यम्’ सू. ४४६ या सूत्राची प्रवृत्ति
होणार नाही व अनुमागम होणार नाही. म्हणून ई, ऊ हे वर्ण नदी-
सज्ञक मानणे आवश्यक आहे.) ‘ई, ऊ’ हे वर्ण ‘डीप् = ई’
(‘ऊङ् = ऊ’) इत्यादि स्त्रीप्रत्ययात स्त्रीत्वाचे स्वनच
वाचक आहे व ष्वचित् स्थली, म्हणजे श्री, भू, लक्ष्मी इत्यादि
स्थली, ते वर्ण स्त्रीवाचक शब्दाचे अन्यावयव अगल्यामुळे,
ते देखील स्त्रीवाचक ठरतात. ‘ई, ऊ’ या वर्णान्मध्ये स्त्रीत्वबोध
करण्याची अभिधाशक्ति असली पाहिजे अशी विवक्षा नाही. (तशी
विवक्षा मानल्यास, श्री, भू इत्यादि ईद्वन्त स्त्रीत्ववाचक शब्द

स्त्रीप्रत्ययान्त नसत्यामुळें, त्यांना नदीसंज्ञा होऊं शकणार नाहीं. म्हणून स्त्रीत्ववाचक शब्द स्त्रीप्रत्ययान्त नसून देखील ईकारान्त किंवा ऊकारान्त असले तरी त्यांचे अन्त्य ईवर्ण व ऊवर्ण यांना नदीसंज्ञा होते असें मानल्याशिवाय इष्ट रूपांची सिद्धि होणें शक्य नाहीं.) अन्त्य ईकार, ऊकार हे स्त्रीत्ववाचक प्रत्ययच असले पाहिजे असा नियम नसत्यामुळें, ज्या स्त्रीत्ववाचक शब्दांच्या अन्तीं स्त्रीप्रत्यय नसलेला ईकार किंवा ऊकार आहे तथा शब्दांचे ठिकाणीं 'नद्यन्त' इत्यादि व्यवहार करण्यांत कांहीं विरोध येत नाहीं. याचप्रमाणें ('शेषो घ्यसखि' सू. २४३ या सूत्रानें होणाऱ्या) विसंज्ञेच्या विषयांत देखील 'इ, उ' वर्ण किंवा इउवर्णान्त शब्द विसंज्ञक असतात असे दोन पक्ष आहेत हें जाणावें. वर्णाला विसंज्ञा होते, या वर्णसंज्ञापक्षांत 'शेषो घ्यसखि' या सूत्रांतील 'असखि' या पदाचा 'सखिभिन्नस्यावयवः' असा अर्थ करावा, 'सखिशब्दावयवं वर्जयित्वा' असा अर्थ करूं नये. 'सखिभिन्नस्यावयवः' असा 'असखि' या पदाचा अर्थ केल्यानें, 'अतिसखिना' इत्यादि रूपें सिद्ध होण्यांत कांहीं अडचण येत नाहीं हें लक्षांत ठेवावें. ('सखिशब्दाद्भिन्नः यः शब्दः तस्य अन्त्यावयवः यः इकारः तस्य विसंज्ञा भवति' असा 'सखिभिन्नस्यावयवः' या पदाचा अर्थ आहे, म्हणजे जो इकार केवळ 'सखि' शब्दाचा अन्त्यावयव आहे त्यालाच 'असखि' या पर्युदासान्वयें विसंज्ञा होत नाहीं. 'अतिसखि, परमसखि, सुसखि' इत्यादि सामायिक शब्द जरी सखिशब्दान्त आहेत तरी ते 'सखि' या शब्दाहून भिन्न अगत्यामुळें, त्यांच्या अन्त्य इकाराला विसंज्ञा होतेच व त्यामुळें 'अतिसखिना, अतिसखये' इत्यादि इष्ट रूपें सिद्ध होतात. परंतु 'असखि' या पदाना 'सखिशब्दावयवं वर्जयित्वा' असा अर्थ केल्या तर, 'अनिगमि, परमगमि, भुगमि' इत्यादि समूदायांत असलेला अन्त्य इकार जगा संपूर्ण सामायिक शब्दांचा अन्त्यावयव आहे तसाच तो इकार त्या सामायिक शब्दांच्या अन्तीं अगणाऱ्या 'सखि' शब्दाना देखील अन्त्यावयव आहे व त्यामुळें त्या सामायिक शब्दांना

घिसज्ञा न होण्याची व इष्ट रूपे सिद्ध न होण्याची आपत्ति येते. ती आपत्ति टाळण्याकरिताच दीक्षितानी 'असखि' या पर्युदासाचा 'सखिभिन्नस्यावयवः' असा मनोरमंत अर्थ केला आहे 'ओत्' सू. २५६ या सूत्रावरील कौमुदीत 'समुदायस्य सखिरूपत्वाभावात् असखि इति निषेधाप्रवृत्तेघिसज्ञा । सुसखिना सुमखये' असे दीक्षितानी स्पष्ट व्याख्यान केले आहे. प्रकृत सूत्रावरील कौमुदीत 'प्रथमलिङ्गग्रहण च' हे वार्तिक पठित करून त्याचे व्याख्यान करिताना 'पूर्वं सख्याख्यस्योपसर्जनत्वेऽपि इदानीं नदीत्व वक्तव्यम्' असे जे म्हटले आहे त्यातील) 'पूर्वम्' या पदाचा 'वृत्ते. प्राक्' असा अर्थ आहे, म्हणजे समास होण्यापूर्वी जो शब्द नदीसज्ञक होता तो समास झाल्यावर जरी समासात उपसर्जन होतो तरी त्याची पूर्वीची नदीसज्ञा नष्ट न होता कायम राहते असा त्या पदाचा अर्थ आहे. ('बहुश्रेयसी' या अन्यपदार्थप्रधान बहुव्रीहिसमासात जरी 'श्रेयसी' हा डीर्घप्रत्ययान्त स्त्रीलिङ्गी शब्द उपसर्जन झाला आहे तरी, तो समास होण्यापूर्वी नदीसज्ञक असल्यामुळे, त्याची समास झाल्यावर देखील नदीसज्ञा कायम राहते व त्यामुळे, 'बहुश्रेयसी' हा शब्द नद्यन्त ठरतो आणि नदीसज्ञक शब्दाला होणारी कायं त्या शब्दाला होतात.) 'यू सख्याख्यो नदी' या सूत्राने नदीसज्ञा करतवेळी यथोद्देशपथा प्रवृत्त वेल्यास, 'प्रथमलिङ्गग्रहण च' या वार्तिकातील विधान न्यायानेच, म्हणजे 'यथोद्देशे पूर्वप्रवृत्तसज्ञयैव कायंम्' या न्यायानेच, सिद्ध होते. परंतु कायंवाक्यपथाची प्रवृत्ति वेल्यास ते वार्तिक अक्षणे आवश्यक आहे ('बहुश्रेयसी' या स्थलो, वर माहितल्याप्रमाणे, 'श्रेयसी' या डीर्घान्त शब्दाला नदीसज्ञा असल्यामुळे व एवदां प्राप्त झालेली सज्ञा नष्ट होत नगल्यामुळे, 'बहुश्रेयसी' हा शब्द आपोआपच नद्यन्त ठरतो व त्यामुळे यथोद्देशपथात वरील वार्तिक मानण्याची काही गरज नाही परंतु कायंवाक्यपथात 'बहुश्रेयसी' या सिद्ध पदाचे अन्वयान्तरण करतवेळी तो पुल्लिङ्गी शब्द नद्यन्त आहे शिवा नाही हे ठरवितांना वरील

वार्तिक असर्णे आवश्यक आहे; कारण 'बहुश्रेयसी' हा शब्द पुल्लिङ्गी असल्यामुळे व त्या समासांतील 'श्रेयसी' हा नदीसंज्ञक स्त्रीलिङ्गी शब्द अन्य पदाथर्चे उपसर्जन झाला असल्यामुळे, वरील वार्तिक मानल्याशिवाय तो सामासिक शब्द प्रकृत सूत्रान्वये नद्यन्त मानतां येऊं शकत नाही.)

शब्दरत्न—इत्यादिष्विति । बहुवचनं प्रयोगभेदाभिप्रायेण । शक्तीति । स्त्रीत्वनिरूपितशक्तीत्यर्थः । तेन लक्ष्म्यादिशब्दसंग्रहः । तदन्तसंज्ञापक्षे तु "शीनद्योः" इत्यादौ नदीशब्दस्य तदवयवे लक्षणा । नद्यन्तादित्याद्यप्यतिलक्ष्म्याद्यर्थमावश्यकं लक्ष्मीशब्दे व्यपदेशिवद्भूवेन तत्त्वं बोध्यम् । इउवर्णादिति । अत एव 'द्यन्तादजाद्यदन्तं विप्रतिषेधेन' इति सङ्गच्छते । न त्वित्यादि । इदं हरदत्तानुरोधेन । न्यायसिद्धमिति । अन्तरङ्गत्वात्पूर्वं प्रवृत्तनद्यन्ततयैव समुदाये तत्संज्ञत्वात्कार्यसिद्धिरिति भावः । वाचनिकमिति । स्त्रीत्वविशिष्टार्थमात्रबोधकस्यैव संज्ञेत्यभिमानेनेदम् । जहत्स्वार्थावृत्तित्वाभिमानेन वा । भाष्यकृता त्वजहत्स्वार्थायामवयवस्य नित्यस्त्रीत्वविशिष्टार्थबोधजनकत्वेन तस्य संज्ञायां कुमार्यै ब्राह्मणाय खरकुट्यै ब्राह्मणायेत्यादौ क्विलुद्विषये आनुपूर्व्यैक्येन भेदाग्रहात्समासे तदन्तत्वात्कार्यसिद्धिमाश्रित्य प्रत्याख्यातमिदम् । 'अवयवस्त्रीविषयत्वात्सिद्धम्' इति तन्मात्रबोधकत्वनिवेशे न मानम् । यौगिकेषूत्तरपदे जहत्स्वार्थत्वाभावश्चेति तदाशयः । अवयवशब्देनात्र वृत्तिप्रकृतिभूतशब्दग्रहणम् । अत एव वयजाद्यन्ते न दोषः । तत्रापीच्छाविशेषणतया कुमारीशब्दादेर्नित्यस्त्रीलिङ्गार्थबोधकत्वात् ।

'स्त्र्याख्यत्वं तु इत्यादिषु स्वतः' या मनोरमेंतील पंक्तीत 'इत्यादिषु' असा जो बहुवचनाचा प्रयोग केला आहे (व 'इयादी' असा एकवचनाचा प्रयोग केला नाही) तो ईऊप्रत्ययान्त अनेक स्त्रीत्ववाचक प्रयोग भाषेत आढळत असल्यामुळे त्या प्रयोगांच्या बाहुल्यामुळे केला आहे. 'शक्तिपर्यप्त्यधिकारणस्य' या मनोरमेंतील पदांतील 'शक्ति' या पदाचा 'स्त्रीत्वनिरूपितशक्ति', म्हणजे

स्त्रीत्व द्योतित करण्याची शक्ति, असा अर्थ आहे. ई, ऊ वर्णामध्येच स्त्रीत्वाचा बोध करण्याची अभिधाशक्ति असली पाहिजे अशी विवक्षा नसल्यामुळे, 'लक्ष्मी' इत्यादि (स्त्रीप्रत्ययान्त नसणाऱ्या) शब्दाचा नदीसज्ञक शब्दात समावेश होतो, म्हणजे ते शब्द देखील नदीसज्ञक ठरतात (याचे विवरण मनोरमंत केलेच आहे) 'ई, ऊ' वर्णांना नदीसज्ञा होते हा वर्णसंज्ञापक्ष न मानता ईदूदन्ताला नदीसज्ञा होते हा तदन्तसज्ञापक्ष मानल्यास, 'आच्छीनद्योर्नुम्' इत्यादि सूत्रात निर्दिष्ट असलेल्या 'नदी' या शब्दाचा 'नद्यन्त' शब्दाचा अवयव' असा लक्षणाने अर्थ केला पाहिजे ('लक्ष्मीमतिक्रान्त. अतिलक्ष्मी.' इत्यादि स्थली) 'अतिलक्ष्मी' इत्यादि नद्यन्त शब्दाना नदीकार्ये होण्याकरिता त्या कार्याचे विधान करणाऱ्या सूत्रात निर्दिष्ट असलेल्या 'नदी' या शब्दाचा 'नद्यन्तात्' असा अर्थ करणे आवश्यक आहे (आणि म्हणूनच सू. २६७-२७० या सूत्रातील 'नदी' शब्दाचा 'नद्यन्त' असा कौमुदीत अर्थ केला आहे आता नद्यन्त शब्दाला नदीकार्ये व्हावी असा अर्थ केला तर, 'लक्ष्मी' हा शब्द जरी नदीसज्ञक आहे तरी नद्यन्त नाही, म्हणजे त्याच्या पूर्वी कोणताहि वर्णसमुदाय नाही, व त्यामुळे त्याला नदीकार्ये कशी व्हावी असा कोणी प्रश्न केल्यास, त्या प्रश्नाचे शब्दरत्नकार असे उत्तर देतात की,) केवळ 'लक्ष्मी' शब्दाला नदीकार्ये होण्याकरिता 'व्यपदेशिवदेवस्मिन्'—परि. ३०— या परिभाषान्वये तो शब्द नद्यन्त मानता येतो इउवर्णांना घिसज्ञा होने हा पक्ष मानल्यानेच, 'घ्यन्तादजाद्यन्त विप्रतिषेधेन'—सू. १०४ वरील धातव्य—या धातव्यातील 'घ्यन्तात्' हा प्रयोग गुमद्गत ठरतो (इउवर्णान्तांनाच घिसज्ञा होने एवढाच जर पक्ष असता तर, धातव्यकाराने वरील धातव्यांत 'घ्यन्तात्' असा प्रयोग न करितां 'घे.' असा प्रयोग केला असता परंतु 'घ्यन्तात्' असा प्रयोग केला असल्यामुळे हे स्पष्ट होतं की, अन्य इउवर्णांना घिसज्ञा होने असा देखील वर्णसंज्ञापक्ष आहे.) 'न तु सतिशब्दावयव

वर्णयित्वा ' असें जें मनोरमेंत म्हटलें आहे तें हरदत्ताच्या मतानुसार म्हटलें आहे. ' यथोद्देशप्रवृत्ती न्यायसिद्धम् ' असें जें मनोरमेंत म्हटलें आहे त्यांतील ' न्यायसिद्धम् ' या पदाचा भावार्थ हा आहे कीं, समास किंवा वृत्ति होण्यापूर्वी अन्तरङ्गत्वामुळे प्राप्त झालेली नदीसंज्ञा समास होऊन अर्थान्तरसंक्रम झाल्यावर देखील कायम राहत असल्यामुळे, सामासिक शब्द नद्यन्त ठरतो व त्यामुळे त्याला नदीकार्ये होतात. (प्रकृत सूत्रावरील भाष्यांतील ' अवयवस्त्रीविषयत्वात्सिद्धम् ' या वचनाचें व्याख्यान करितांना कैयटानें देखील ' अन्तरङ्गत्वात्पूर्वमेव स्त्र्याख्यत्वात् प्रवृत्ता नदीसंज्ञा, पश्चादुपजायमाने लिङ्गान्तरयोगे वहिरङ्गे, न निवर्तते ' असेंच म्हटलें आहे.) ' कार्यकालत्वे तु वाचनिकम् ' असें जें मनोरमेंत म्हटलें आहे तें असा आशय मनांत धरून म्हटलें आहे कीं, स्त्रीत्व-विशिष्ट अर्थच्याच बोधक शब्दाला नदीसंज्ञा होऊं शकते. अथवा जहत्स्वार्थावृत्ति मानून दीक्षितांनीं तसें म्हटलें असावे. (केवळ स्त्रीत्वबोधक शब्दालाच, म्हणजे स्त्रीलिङ्गी शब्दालाच, नदीसंज्ञा होत असल्यामुळे, ' बहुश्रेयसी ' या पुल्लिङ्गी शब्दाला नदीसंज्ञा होऊं शकत नाही. ती संज्ञा तशा नद्यन्त पुल्लिङ्गी शब्दाला देखील व्हावी व त्याला नदीकार्ये व्हावीं याकरितां ' प्रथमलिङ्गग्रहणं च ' हें वार्तिक कार्यकालपक्षांत मानणें आवश्यक आहे. असा दीक्षितांच्या म्हणण्याचा आशय आहे. अथवा समासांतील पृथक् पदे जहत्स्वार्थावृत्तिपक्षांत आपल्या स्वतःच्या अर्थाचा परित्याग करीत असल्यामुळे व त्या पक्षांत ' बहुश्रेयसी ' या स्थलीं ' श्रेयसी ' या नित्य स्त्रीलिङ्ग शब्दानें स्वार्थाचा परित्याग केल्यानें तो अर्थरहित होत असल्यामुळे अर्थराहित्यामुळे त्याची जी नदीसंज्ञा नष्ट होते ती त्याला पुन्हा प्राप्त व्हावी व ' बहुश्रेयसी ' हा शब्द नद्यन्त ठरून त्याला नदीकार्ये व्हावीं याकरितां कार्यकालपक्षांत वरील वार्तिक असणें आवश्यक आहे असा दीक्षितांच्या म्हणण्याचा आशय आहे असें देखील म्हणतां येतें.) परंतु भाष्यकारांनीं अशा स्थलीं अजहत्स्वार्थावृत्ति मानून

असे म्हटले आहे की, समासातील चरमावयव आपल्या स्त्रीत्व-
विशिष्ट अर्थाचा नित्य बोध करून देणारा असल्यामुळे त्याची नदी-
सज्ञा नष्ट होत नाही व कायम राहते आणि त्यामुळे 'कुमार्ये
ब्राह्मणाय, खरकुट्यै ब्राह्मणाय' इत्यादि उदाहरणात क्विप् प्रत्य-
याचा लोप व 'कन्' प्रत्ययाचा लुप् झाला असता, वृत्ति होण्या-
पूर्वी जी स्त्रीवाचक शब्दाची वर्णानुपूर्वी होती ती, वृत्ति केल्यानंतर
देखील, तशीच कायम राहून असल्यामुळे आणि अशा रीतीने समासात
स्त्रीत्वबोधक शब्द समासाच्या अन्ती राहून असल्यामुळे, सपूर्ण
सामासिक शब्द नष्ट न ठरून त्याला नदीकार्ये होऊ शकतात आणि
म्हणून 'प्रथमलिङ्गग्रहण च' हे वार्तिक असण्याची काही आवश्यकता
नाही आणि अशा रीतीने भाष्यकारानी त्या वार्तिकाचे प्रत्याख्यान
केले आहे ('जहस्वार्था तु तत्रैव यत्र रुढिविरोधिनी', म्हणजे
जहस्वार्थावृत्ति अशाच ठिकाणी मानली जाते की, जेथे यौगिक
अर्थाचा रुढ अर्थाशी विरोध येतो, असा न्याय आहे उदाहरणार्थ
'मण्डप' या शब्दातील अवयवाच्या यौगिक अर्थाचा घटून समुदा-
याचा अर्थ केल्यास, 'पेज पिणारा' असा समुदायाचा अर्थ होतो
पण रुढीत 'मण्डप' याचा 'मांडव' असा अर्थ आहे म्हणून येथे
व 'बुराल, अनुकूल, प्रतिकूल' इत्यादि स्थलीं यौगिक अर्थाचा रुढ
अर्थाशी विरोध होत असल्यामुळे, अशा ठिकाणी जहस्वार्थावृत्ति
मानणे योग्य आहे परंतु जेथे असा विरोध येत नाही तेथे जहस्वा-
र्थावृत्ति न मानता, अजहस्वार्थावृत्ति मानणेच योग्य आहे असा
भाष्यकारांच्या म्हणण्याचा आशय आहे 'बहुश्रेयसी' या बहुश्रीहि-
समासात अजहस्वार्थावृत्ति मानल्यास सामान्य शास्त्रावर देखील
उपाच्या वर्णानुपूर्वीत निळमान करव पडत नाही असा 'श्रेयसी' हा
नित्य स्त्रीलिङ्गी नदीमज्ञक शब्द आपल्या स्त्रीत्वविशिष्ट अर्थाचा
परिस्थान न करिता स्त्रीत्वाचा बोधक कायम राहून असल्यामुळे व
अशा रीतीने त्याची नदीमज्ञा नष्ट होत नसल्यामुळे, 'बहुश्रेयसी'
हा सामासिक शब्द नष्ट न ठरून त्याला नदीकार्ये होण्यात काही

अडचण येत नाही व अशा रीतीने वरील वार्तिक मानण्याची कांहीं गरज नाही असे भाष्यकारांच्या म्हणण्याचे तात्पर्य आहे. 'कुमार्ये ब्राह्मणाय' या स्थली 'सुप आत्मनः क्यच्' सू. २६५७ या सूत्राने 'कुमारीमात्मनः इच्छति' या अर्थमध्ये किंवा 'उपमानादाचारे' सू. २६६४ या सूत्राने 'कुमारीमिवाचरति' या अर्थमध्ये 'कुमारी' शब्दाहून 'क्यच् = य' हा प्रत्यय केला असता, 'कुमारीय' असा जो क्यच्प्रत्ययान्त नामधातु होतो त्याहून 'क्वप् च' सू. २९८३ या सूत्राने कर्तरि 'क्वप् = व्' प्रत्यय केल्यास, 'कुमारीय क्वप्' अशा स्थितीत 'अतो लोपः' सू. २३०८ या सूत्राने 'य' या प्रत्ययातील अन्त्य अकाराचा लोप होऊन व नंतर 'लोपो व्योर्बलि' सू. ८७३ या सूत्राने अवशिष्ट यकाराचा लोप होऊन आणि 'वेर-पृक्तस्थ' सू. ३७५ या सूत्राने 'क्वप् = व्' या अपृक्त प्रत्ययाचा लोप होऊन 'कुमारी' असे वृत्ति केल्यानंतर रूप होतें आणि वृत्ति करण्यापूर्वी देखील तसेच रूप होतें व या दोन रूपांच्या वर्णानुपूर्वीत वृत्ति केल्यावर देखील कोणताहि फरक पडत नाही. म्हणून वृत्ति करण्यापूर्वी 'कुमारी' या शब्दाला जी नदीसंज्ञा होती ती वृत्ति केल्यावर देखील, जरी वृत्ति केल्यानंतर सिद्ध झालेल्या 'कुमारी' या शब्दाचा 'कुमारीमात्मनः इच्छति' किंवा 'कुमारी-मिवाचरति' असा अर्थ होतो तरी, कायम राहते आणि त्यामुळे 'आण् नद्याः' सू. २६८ या सूत्राने आडागमरूप नदीकार्य होऊन 'कुमार्ये' असे वृत्ति केल्यावर सिद्ध झालेल्या शब्दाचे चतुर्थीच्या एकवचनाचे रूप, वरील वार्तिक न मानतां देखील, सिद्ध होऊं शकतें. तसेच 'खरकुट्ये ब्राह्मणाय' या स्थली 'खरकुटी' या शब्दाहून 'संज्ञायां च' सू. २०५२ या सूत्राने 'इव' या अर्थमध्ये 'कन्' प्रत्यय होऊन व 'लुम्भनुष्ये' सू. २०५३ या सूत्राने त्या 'कन्' प्रत्ययाचा लुप् होऊन वृत्ति करण्यापूर्वी 'खरकुटी' असे जें नद्यन्त रूप होतें तेंच वृत्ति केल्यावरहि कायम राहते व त्यामुळे वृत्ति केल्यानंतर सिद्ध झालेला 'खरकुटी' हा शब्द नद्यन्त ठरून

त्याहून 'आण्द्यः' या सूत्राने होणारे नदीकार्य होते व 'खरकुट्यै ब्राह्मणाय' असा प्रयोग, वरील वार्तिक न मानता देखील, सिद्ध होण्यात काही अडचण येत नाही सारांश भाष्यकारानी अजहत्स्वार्थवृत्तीचा आशय करून वरील वार्तिकाचे प्रत्याख्यान केले आहे प्रकृत सूत्रावरील भाष्यात-१-४-३-ते वार्तिक पठित करून व 'प्रयोजन विवङ्गुप्समाया' असे त्या वार्तिकाचे प्रयोजन सागून भाष्यकार म्हणतात- 'विवप् । कुमार्यै ब्राह्मणाय । लुप् । खरकुट्यै ब्राह्मणाय । समास । अतितन्व्यै ब्राह्मणाय । अतिलक्ष्म्यै ब्राह्मणाय । तत्तहि वक्तव्यम् ? । न वक्तव्यम् । अवयवस्त्रीविषयत्वासिद्धम् । अवयवोऽत्र स्त्रीविषयस्तदाश्रया नदीसज्ञा भविष्यति ।') 'अवयवस्त्रीविषयत्वासिद्धम्' हे भाष्यवचन, अवयव (प्राधान्याने) नित्य स्त्रीत्वाचाच बोधक असला पाहिजे असे मानण्यास, मुळीच प्रमाण नाही (प्रकृत सूत्रावरील उद्योतात देखील 'कुमारीत्यादावपि विशेषणतया नित्यस्त्रीलिङ्गरूपार्थबोधकत्वमस्त्येव । प्राधान्येन तन्मात्रबोधकत्वनिवेशे तु न मानमित्याशयः ।' असेच म्हटले आहे प्राधान्येकरून स्त्रीत्वाचा बोध करणाऱ्या शब्दालाच नदीसज्ञा होते असे जर भाष्यकाराचे मत असते तर, त्यानी वरील भाष्यात दिलेल्या दोन उदाहरणात वृत्तीनंतर सिद्ध झालेल्या व 'ब्राह्मणाय' याचे विशेषण होणाऱ्या 'कुमार्यै, खरकुट्यै' या शब्दातील मूळचे 'कुमारी, खरकुटी' हे नदीसज्ञक शब्द उपसर्जन झाले असून प्राधान्येकरून स्त्रीत्वाचे बोधक नसल्यामुळे, त्यांना नदीसज्ञक मानले नसते व त्याहून 'आण्द्यः' या सूत्राने होणारे नदीकार्य केले नसते परंतु त्यानी ते शब्द नदीसज्ञक मानून त्याहून नदीकार्य केले असल्यामुळे हे स्पष्ट हात घेई, एखादा शब्द नदीसज्ञक ठरण्याकरिता तो प्रधानत्वाने स्त्रीत्वाचाच बोध करणारा शब्द असला पाहिजे याची काही गरज नाही. तो शब्द मूळचा प्राधान्याने नित्य स्त्रीत्वाचाच बोधक असेल तर, वृत्ति केव्यावर जरी तो शब्द उपसर्जन झाला असेल तरी, वृत्ति वरण्यापूर्वी

असलेल्या त्या शब्दस्वरूपाची व वृत्ति केल्यानंतर सिद्ध झालेल्या शब्दस्वरूपाची वर्णानुपूर्वी सारखीच असल्यास, वृत्ति केल्यानंतर सिद्ध झालेला तो शब्द देखील नदीसंज्ञक ठरतो व त्याहून नदीकार्य करता येतात असे वास्तविक भाष्यकारांचे मत आहे.) 'अवयवस्त्रीविषयत्वासिद्धम्' या भाष्यवचनाचा आशय हा देखील आहे की, जेथे सामासिक शब्दाहून यौगिक अर्थाची प्रतीति होते तथा स्थलीं उत्तरपदाचे ठिकाणीं जहत्स्वार्थावृत्ति मानूं नये, म्हणजे 'समासांतील उत्तर पद स्वार्थाचा परित्याग करते' असें मानूं नये. 'अवयवस्त्रीविषयत्वासिद्धम्' या भाष्यवचनांतील 'अवयव' या शब्दाने वृत्ति करण्यापूर्वी जी प्रकृति होती, म्हणजे ज्या प्रकृतीहून वृत्ति केली आहे, त्या मूळ प्रकृतिभूत शब्दाचे ग्रहण होते. असें असल्यामुळेच, नदीसंज्ञक प्रकृतीहून 'क्यच्' इत्यादि प्रत्यय केले तरी वृत्ति केल्यावर बनलेल्या शब्दांचे ठिकाणीं नदीसंज्ञा करण्यांत कोणताहि दोष येत नाही; कारण 'कुमारीमात्मनः इच्छति' या वृत्तींत देखील 'कुमारी' इत्यादि शब्द 'इच्छा' या क्रियेमध्ये विशेषणरूपाने-कर्मरूपाने-अन्वित होत असून ते शब्द नित्य स्त्रीलिङ्गरूप अर्थाचे बोधक आहेतच. (भाष्यवचनांतील 'अवयव' या शब्दाचा वर सांगितल्याप्रमाणे अर्थ केल्याने, ज्याप्रमाणे 'बहुश्रेयसी' या सामासिक शब्दांतील 'श्रेयसी' या चरमावयवाचे ग्रहण होते त्याचप्रमाणे ज्या मूळ 'कुमारी' शब्दाहून कृद्वृत्ति केली आहे त्या 'कुमारी' शब्दाचे देखील ग्रहण होते व दोन्ही शब्द अनुक्रमे नद्यन्त व नदीसंज्ञक ठरून त्याहून नदीकार्य होतात. सारांश 'कार्यकालत्वे तु वाचनिकम्', म्हणजे कार्यकालपक्षांत 'प्रथमलिङ्गग्रहणं च' हे वातिक मानणे आवश्यक आहे, असें जे दीक्षितांनीं मनोरमेत म्हटले आहेत ते शब्दरत्नकारांच्या मते चूक आहे आणि म्हणूनच त्यांनीं 'स्त्रीत्वविशिष्टार्थमात्रबोधकस्यैव संज्ञेत्यभिमानेनेदम् । जहत्स्वार्थावृत्तित्वाभिमानेन वा ।' या शब्दरत्नांतील दोन्ही पंक्तींत 'अभिमानेन' हे

चातिव्याप्तिः । तद्धारणाय इवर्णोवर्णयोरुपरत्वेन विशेषणे तु विलुप्ततेति भावः । अन्तरतम्यादिति । स्थानत इति भावः ।

‘अचि श्नुधातुभ्रुवां य्वोरियङ्गुवडौ’ सू. २७१ या सूत्रांत (‘श्नुधातुभ्रुवाम्’ असा जरी इतरेतरयोगद्वन्द्वनिर्देश केलं आहे तरी त्या सूत्रातील) ‘य्वोः’ हें पद द्वन्द्वसमासांतील ‘धातु’ या शब्दाचेंच विशेषण आहे. तें पद ‘श्नु, भ्रू’ या शब्दांचें विशेषण होऊं शकत नाहीं; कारण ‘श्नु, भ्रू’ हे नेहमी उकारान्तच असतात (व ते केव्हांहि इकारान्त नसतात. म्हणून ज्याप्रमाणें ‘इ’ हें त्यांचें विशेषण होऊं शकत नाहीं त्याचप्रमाणें ते नित्य उकारान्त असल्यामुळें ‘उ’ हा त्यांचें विशेषण मानण्याची कांहींच आवश्यकता नाहीं. ‘सम्भवव्यभिचाराभ्यां स्याद्विशेषणमर्थवत्’ हा न्याय प्रसिद्धच आहे.) हा आशय मनांत धरूनच कौमुदींत ‘श्नुप्रत्ययान्तस्य इवर्णोवर्णान्तस्य धातोः भ्रू इत्येतस्य चाङ्गस्येयङ्गुवडौ स्तोऽजादौ प्रत्यये परे’ असें प्रकृत सूत्राचें व्याख्यान केलें आहे. ‘श्नुधातुभ्रुवामिवर्णोवर्णयोः इयङ्गुवडौ स्तः’ असें प्रकृत सूत्राचें व्याख्यान केल्यास, ‘इयङ् उवङ्’ या आदेशांचें केलेले डित्व व्यर्थ ठरण्याची आपत्ति येते व वैयधिकरण्यरूप दोष देखील येतो. तसेंच ‘क्षिपति, अद्युतत्, दिदिवतुः, ऊयतुः’ इत्यादि स्थलीं अतिव्याप्तिरूप दोष येतो. या अतिव्याप्तिरूप दोषाचा परिहार करण्याकरितां प्रकृत सूत्रांतील ‘अचि’ हें पद इवर्ण उवर्ण यांचें विशेषण मानावें (व प्रकृत सूत्रांत अनुवृत्त होत असलेल्या ‘अङ्गस्य’ या पदाचें विशेषण मानूं नये) असें कोणी म्हटल्यास, तसा अर्थ करण्यांत विलुप्तत्वारूप दोष येतो. (‘इय्, उय्’ हे आदेश अनेकाल् आहेत व ‘अनेकाल् शित्सर्वस्य’ सू. ४५ या सूत्रान्वयें ते आदेश संपूर्ण धातूंचे ठिकाणीं व ‘श्नु’ प्रत्ययान्त अङ्गांचे ठिकाणीं आणि ‘भ्रू’ या संपूर्ण शब्दांचे ठिकाणीं होण्याची जी आपत्ति येत होती ती टाळण्याकरितां पाणिनीनें हे आदेश डित् पठित केले आहेत. त्यामुळें ‘डिच्च’ सू. ४३ या सूत्रान्वयें ते आदेश अन्त्य इउवर्णांचे जागींच होतात. कौमुदींत जसा प्रकृत

सूत्राचा अर्थ केला आहे तथा अर्थ न करिता इउवर्णांचे जागी ते आदेश अनुक्रमे होतात असा अर्थ केला तर, स्थानी सूत्रात निर्दिष्ट आहे असे मानावे लागेल व 'निदिश्यमानस्यादेशा भवन्ति'—परि १२—ही परिभाषा असल्यामुळे, ते आदेश सर्वदिश होऊच शकणार नाहीत, केवळ 'इ उ' वर्णांचे जागीच होऊ शकतील आणि त्यामुळे त्या आदेशाचे डित्वकरण ठरण्याची आपत्ति येते दुसरे असे की, 'य्वो.' हे पद अङ्गाधिकारात पठित असलेल्या प्रकृत सूत्रात अनुवृत्त होत असलेल्या 'अङ्गस्य' या पदाचे विशेषण मानल्याने, 'येन विधिस्तदन्तस्य' सू २६ या सूत्रान्वये तदन्तविधि होऊन, 'इउवर्णान्तस्य अङ्गस्य' असा सामानाधिकरण्याने अन्वय करता येतो पण 'य्वो' हे पद 'अङ्गस्य' याचे विशेषण न मानले व 'अङ्गस्य' ही अवयवपृष्ठी मानून 'अङ्गस्य य्वो', म्हणजे 'अङ्गस्य अवयव य. इकार उकार तस्य' असा अन्वय केला तर, तो अन्वय वैयधिकरण्याने होत असल्यामुळे, 'सम्भवति सामानाधिकरण्ये-वैयधिकरण्यमन्याय्यम्' या न्यायान्वये, वैयधिकरण्यरूप दोष येतो तिसरे असे की, असा वैयधिकरण्याने अन्वय केल्यास, मनोरमंत दिलेल्या 'क्षिपति अद्युतत्' इत्यादि उदाहरणात जो 'क्षिप्, द्युत्' इत्यादि घातूचा इकार किंवा उकार आहे तो अन्त्यावयव नसून देखील त्याचे जागी 'इयड्, उवड्' आदेश होण्याची आपत्ति येते, कारण ते 'इउ' वर्ण अङ्गांचे अवयव आहेत ती आपत्ति टाळण्याकरिता अचाच्या लगेच पूर्वी असलेल्या इउवर्णांचे जागी ते आदेश होतात असा प्रकृत सूत्राचा अर्थ केला तर, जरी इष्टसिद्धि होऊ शकते तरी, 'अचि' हे पद 'अङ्गस्य' या अनुवृत्त पदाचे विशेषण न करिता, 'य्वो.' या पदाचे विशेषण करण्यात विलप्टत्तरूप दोष येतो, कारण 'अचि' या पदाचा 'अजादी प्रत्यये परे' असा अर्थ आहे व प्रत्ययाला वर्णांची आकाक्षा नसून अङ्गाची आकाक्षा असल्यामुळे, म्हणजे प्रत्ययाने अङ्ग आक्षिप्त होत असल्यामुळे, प्रत्यय अङ्गाचेच विशेषण होणे योग्य आहे तसे न करिता कशी तरी इष्ट रूपाची

सिद्धि होण्याकरितां प्रत्यय वणचिं विशेषण करून सूत्रार्थ करणे यांत विलुप्तारूप दोष येतो हे उघड आहे.) ' आन्तरतम्यादेरियङ्, ओरुवङ् ' असें जें प्रकृत सूत्रावरील कौमुदींत म्हटलें आहे त्यांतील ' आन्तरतम्यात् ' या शब्दानें (' स्थानेऽन्तरतमः ' सू. ३९ या सूत्रान्वये) स्थानसाम्याचें ग्रहण होतें. (इकार व यकार यांत तालुरूप स्थानसाम्य आणि उकार व वकार यांत ओष्ठरूप स्थानसाम्य असल्यामुळें, ' इ ' चे जागीं ' इय् ' व ' उ ' चे जागीं ' उव् ' आदेश होतो.)

शब्दरत्न—श्नुप्रभृतीनामिति । तदन्ताङ्गानामित्यर्थः । दोष इति । सामानाधिकरण्ये विशेषणविशेष्यभावमात्रम् । वैयधिकरण्ये तु भेदसम्बन्धः स चेति गौरवं दोष इत्यर्थः । दिदिवतुरिति । अत्र यणापत्तिस्तत्रापि तद्वीत्या वैयधिकरण्यात् । यदि यण्विधौ सामानाधिकरण्यमेव तदेयङ् एवापत्तिः । न चेषु लोपेन निर्वाहः, प्रत्ययनिमित्तेयङादेरसिद्धत्वात् । अनित्यत्वात्तदभावेऽप्याह—ऊयतुरिति । विलुप्ततेति । अजादिप्रत्ययस्याङ्गंशे उत्थिताकाङ्क्षत्वादिति भावः ।

' श्नुप्रभृतीनामिवर्णोवर्णयोः ' या मनोरमंताल पंक्तीचा ' तदन्ताङ्गानाम ' म्हणजे ' श्नु ' प्रत्यय आहे अन्तीं ज्याच्या किंवा घातु आहे अन्तीं ज्याच्या व ' भ्रू ' शब्द आहे अन्तीं ज्याच्या अशा अङ्गाचा जो इवर्ण उवर्ण, असा अर्थ आहे. जेथें दोन पदांचा सामानाधिकरण्यानें अन्वय केला जातो तेथे त्या दोन पदांत केवळ विशेषणविशेष्यभावसंबंध असतो, परंतु जेथें दोन पदांचा वैयधिकरण्यानें अन्वय केला जातो तेथें त्या दोन पदांत विशेषणविशेष्यभावसंबंध राहत असून त्या खेरीज भेदसंबंध देखील असतो व अशा रीतीनें वैयधिकरण्यानें अन्वय करण्यांत गौरवरूप दोष आहे असा ' वैयधिकरण्यं च दोषः ' या मनोरमंतील पंक्तीचा भावार्थ आहे. (' य्वोः ' हें पद ' अङ्गस्य ' याचें विशेषण मानून त्याचा तदन्तविधीनें ' इउवर्णान्तस्य ' असा अर्थ केल्यानें,

‘इउवर्णान्तस्य’ व ‘अङ्गस्य’ या दोन पदाचा सामानाधिकरण्यानें अन्वय होऊ शकतो व त्या दोन पदात विशेषणविशेष्यभावरूप सबध राहतो पण ‘अङ्गस्य खो’ असा वैयधिकरण्यानें अन्वय केल्यानें त्या दोन पदाचा ‘अङ्गावयवयोः खो’ असा अर्थ होतो व या दोन पदात विशेषणविशेष्यभावरूप भेदसबध तर राहतोच पण त्याखेरीज त्या दोन पदात अवयवावयवविभावरूप भेदसबध देखील राहतो. अशा रीतीनें वैयधिकरण्यानें अन्वय केल्यास दोन सबध कल्पावे लागत असल्यामुळे व सामानाधिकरण्यानें अन्वय केल्यानें एकच सबध कल्पावा लागत असल्यामुळे, वैयधिकरण्याने अन्वय करण्यात गौरव आहे हे उघड आहे आणि म्हणूनच दीक्षितानी मनोरमंत ‘वैयधिकरण्य च दोषः’ असे म्हटले आहे) प्रकृत पूर्व सूत्रात वैयधिकरण्यानें अन्वय मानल्यास, ‘एरनेकाच’ या उत्तर सूत्रात देखील तसाच वैयधिकरण्याने अन्वय मानावा लागेल व त्यामुळे ‘दिदिवतु’ या स्थली ‘दिव्’ धातूतील इकाराचे जागी यणादेश होण्याची आपत्ति येईल (‘अधि स्नु’ व ‘एरनेकाच’ ही दोन्ही सूत्रे सारखीच – अपवाच्च अपवादकरूप सूत्रे – असल्यामुळे, प्रकृत पूर्व सूत्रात ‘अङ्गस्य खो’ असा वैयधिकरण्यानें अन्वय केला तर, ‘एरनेकाच’ या उत्तर सूत्रात भिन्न रीतीनें, म्हणजे सामानाधिकरण्यानें अन्वय करण्याकरिता कोणतेहि सबळ कारण उपलब्ध नसल्यामुळे, त्या उत्तर सूत्रात देखील ‘अङ्गस्य ए’ असाच वैयधिकरण्यानें अन्वय करावा लागेल व त्यामुळे ‘दिव् अतुस् = दिदिव् अतुस्’ या स्थली ‘दिदिव्’ या अनेकाच् धात्वन्त अङ्गापुढे ‘अतुस्’ हा अजादि प्रत्यय असल्यामुळे, त्या धातूचा अवयव जो इकार तो अजादि प्रत्ययाच्या लगेच पूर्वी जरी नाही तरी तो धातूचा अवयव असल्यामुळे, त्याचे जागी यणादेश होण्याची आपत्ति येते जरी प्रकृत सूत्रात वैयधिकरण्यानें अन्वय केला जातो तरी) ‘एरनेकाच’ या उत्तर सूत्रात ‘इउवर्णान्तस्य अङ्गस्य’ असा सामानाधिकरण्यानेंच अन्वय होतो असे कोणी म्हटल्यास, ‘दिदिवतु’ या स्थली ‘इयङ्’

आदेशच होण्याची आपत्ति येते. (प्रकृत सूत्रांत 'अङ्गस्य य्वोः' असा वैयाधिकरण्यानें अन्वय केल्यास व 'एरनेकाचः' या उत्तर सूत्रांत 'इवर्णन्तस्य अङ्गस्य' असा सामानाधिकरण्यानें अन्वय केल्यास, या दोन सूत्रांचे विषय भिन्न होतील, म्हणजे अङ्गाच्या अन्तीं इवर्ण असल्यास त्याचे जागीं 'एरनेकाचः' या सूत्रानें यणादेश होईल व अङ्गाचा अवयव इवर्ण असून तो अङ्गाच्या अन्तीं नसल्यास त्याचे जागीं इयडादेश होईल, व त्यामुळे 'एरनेकाचः' हें उत्तर सूत्र प्रकृत सूत्राचें बाधक ठरणार नाही. म्हणून 'दिदिव् अतुस्' या स्थलीं अङ्गाच्या अन्तीं इवर्ण नसून तो वर्ण उपधेत असल्यामुळे, जरी 'एरनेकाचः' या सूत्रांत सामानाधिकरण्यानें अन्वय केल्यानें तें सूत्र प्रवृत्त होऊं शकणार नाही तरी, प्रकृत सूत्रांत वैयाधिकरण्यानें अन्वय केल्यानें प्रकृत सूत्रानें 'दिदिव्' या अङ्गांतील उपधेत असणाऱ्या इकाराचे जागीं इयडादेश होण्याची आपत्ति येईल. आतां शंकाकार असें म्हणतो कीं, 'दिव्' धातूच्या इकाराचे जागीं 'इयङ् = इय्' आदेश केला तरी, आदेशांतील यकारापुढे 'दिव्' धातूतील वकार येत असल्यामुळे, 'लोपो व्योर्वलि' सू. ८७३ या सूत्रानें त्या यकाराचा लोप होऊन 'दिदिवतुः' असेंच रूप सिद्ध होईल. या शंकेवर शब्दरत्नकार असें उत्तर देतात कीं,) या उदाहरणांत 'लोपो व्योर्वलि' हें सूत्र प्रवृत्त केल्यानें निर्वाह होऊं शकत नाही, म्हणजे 'दिदिवतुः' असें रूप सिद्ध होऊं शकत नाही; कारण 'इयङ्' इत्यादि आदेश प्रत्ययाच्या निमित्तानें होणारे असल्यामुळे असिद्ध ठरतात. ('दिदिव् अतुस्' या स्थलीं 'अतुस्' या पलीकडे असलेल्या अजादि प्रत्ययाच्या निमित्तानें होणारा 'इयङ् = इय्' हा आदेश बहिरङ्ग असून त्याच्या मानानें अलीकडे असलेल्या वकाररूप निमित्तानें होणारें यकारलोपकार्य, 'पूर्वोपस्थितनिमित्तकमन्तरङ्गं परोपस्थितनिमित्तकं बहिरङ्गम्' या न्यायान्वये अन्तरङ्ग आहे आणि 'असिद्धं बहिरङ्गमन्तरङ्गं' - परि. ५० - ही परिभाषा असल्यामुळे, यकारलोपकार्य करतेवेळीं इयडादेश बहिरङ्ग

ठरतो व तो झालाच नाही, म्हणजे 'इयङ् = इय्' विद्यमानच नाही, असे मानावे लागते आणि अशा रीतीने जर यकार अविद्यमान आहे तर त्याचा लोप कसा होऊ शकणार ? यकारलोप न झाल्याने 'दिदिव्यतु' असे अनिष्ट रूप होण्याची आपत्ति येते) 'असिद्ध बहिरङ्गमन्तरङ्गे' ही परिभाषा अनित्य मानली असल्यामुळे, त्या परिभाषेची वरील उदाहरणात प्रवृत्ति न केल्याने यकारलोप होऊ शकतो व 'दिदिव्यतु' हे इष्ट रूप सिद्ध होऊ शकते असे कोणी म्हटल्यास, (ती शका मनात धरून) ती परिभाषा प्रवृत्त न केली तरी 'ऊयतु' हे रूप सिद्ध होऊ शकत नाही हे स्पष्ट करण्याकरिता दीक्षित 'ऊयतु' हे उदाहरण मनोरमेत देतात ('वेञ् तन्तुसन्ताने' या धातूचे लिटाचे रूप करिताना 'वेञो वयि' सू २४११ या सूत्राने 'वे' धातूचे जागी 'वय्' असा आदेश होतो 'वे अतु = वय् अतु' या स्थली 'असयोल्लिट कित्' सू २२४२ या सूत्रान्वये 'अतुस्' हा प्रत्यय कित् ठरत असल्यामुळे, 'ग्रहिज्यावयि' सू २४१२ या सूत्राने 'वय्' यातील वकाराचे सम्प्रसारण-उकार-होऊन व 'सम्प्रसारणाच्च' सू ३३० या सूत्राने 'उ' व 'व' यातील अन्त्य अकार या दोहोचे जागी 'उ' असा पूर्वरूप एकादेश होऊन 'उय् अतुस्' अशी स्थिति झाली असता, द्विर्ध्वन करून सघर्णदीर्घ केल्याने 'ऊय् अतुस्' अशी स्थिति होते अशा स्थितीत 'ऊय्' या धातूतील अवयव जो उकार त्याचे जागी 'उवङ् = उव' आदेश केल्यास, 'उव्य्' अशी स्थिति होईल व येथे 'उव' यातील वकारापुढे 'वल्' नसून यकार असल्यामुळे, वकारलोप होऊ शकणार नाही व 'उव्यनु' असे अनिष्ट रूप होण्याची आपत्ति येईल सारांश बहिरङ्गपरिभाषा-परि ५०-अनित्य मानून तिची प्रवृत्ति न केल्याने तरी 'दिदिव्यतु' हे रूप सिद्ध होऊ शकते असे मानले तरी, 'ऊयतु' हे रूप सिद्ध होऊ शकत नाही आणि म्हणून प्रकृत सूत्रात वैयधिकरण्याने अन्वय करणे योग्य नाही

असा दीक्षितांच्या म्हणण्याचा आशय आहे असे शब्दरत्नकार म्हणतात.) 'विशेषणे तु क्लिष्टता' असे जे मनोरमंत म्हटले आहे त्याचा भावार्थ हा आहे की, (प्रकृत सूत्रांतील 'अचि' या पदाचा 'यस्मिन्विधिस्तदादावल्ग्रहणे'—परि. ३३ या परिभाषान्वये 'अजादौ प्रत्यये परे' असा अर्थ होत असल्यामुळे व) प्रत्ययाला अङ्गाची आकांक्षा असल्यामुळे, 'अचि' या पदाचा 'अङ्गस्य' या प्रकृत सूत्रांत अनुवृत्त होत असलेल्या पदाशीं अन्वय न करितां 'रवोः' या पदाशीं अन्वय करण्यांत क्लिष्टत्वरूप दोष येतो. (याचें विवरण पूर्वी मनोरमंत केलेच आहे व यासंबंधाने भैरवींत 'क्लृप्ताकांक्षां विहायाक्लृप्तकल्पनायां मनोव्यापारगौरवं स्पष्टमेव' असे म्हटले आहे.)

मनोरमाः— "एरनेकाचः" ॥ "अचि श्नुधातु" इति सूत्रे द्वन्द्वनिर्देशोऽपि धातुरेवेह संबध्यते । न तु श्नुभ्रुवौ, तयोरिवर्णासम्भवात् । धातुग्रहणं चावृत्त्या उभयोर्विशेषणं संयोगस्य चाङ्गस्य चेति व्याचष्टे—धात्ववयवसंयोगेत्यादि । तत्र धातुना संयोगस्य विशेषणादिह यण् उन्वयी उन्वयः । अङ्गविशेषणन्तु हरिम् हरी हरीन् इत्यादिसिद्धये । यदि हि धातुनाऽङ्गं न विशेष्येत तर्हि इहापि प्रध्वं प्रध्व इत्यादाविव पूर्वरूपं पूर्वसवर्णदीर्घं च बाधित्वा यण् स्यात् । धात्ववयवसंयोगपूर्वको न भवति य इवर्णस्तदन्तत्वाद्दङ्गस्य । वृश्चिकशब्दस्येति । भाष्यकृता हि बुद्धिपरिकल्पितसपायमाश्रित्य "भोत्रार्थनाम्" इति सूत्रं प्रत्याख्यातं तत्रच सम्बन्धमात्रविवक्षायां पठचेवेति भावः । सूत्रमतेऽप्याह । वृश्चिकसम्बन्धिनीति ।

'एरनेकाचोऽसंयोगपूर्वस्य' सू. २७२ या प्रकृत उत्तर सूत्रांत, 'अचि श्नु' या पूर्व सूत्रांत, जरी 'श्नुधातुभ्रुवाम्' असा इतरेतरयोगद्वन्द्वनिर्देश केला आहे तरी त्या द्वन्द्वसमासांतील, 'धातु' एवढ्याच पदाची अनुवृत्ति होते व ते अनुवृत्त पद प्रकृत सूत्रांतील 'णः' या पदाशीं विशेष्यरूपानें, म्हणजे 'इवर्णन्तो यो धातुः' अशा रीतीने, संबद्ध-अन्वित-होत. प्रकृत सूत्रांत 'श्नुभ्रुवौ' यांची

अनुवृत्ति होत नाही; कारण इनुप्रत्ययान्त शब्दाच्या व 'भ्रू' या शब्दाच्या अन्ती इवर्ण असणे शक्य नाही. 'अचि इनु' या पूर्व सूत्रातून प्रकृत सूत्रांत 'घातोः' हे जें पद अनुवृत्त होते त्याचे दोनदा उच्चारण करून एकदा उच्चारलेले ते पद प्रकृत सूत्रातील 'सयोगस्य' या पदाचे विशेषण केल्याने व दुसऱ्याने उच्चारलेले ते पद प्रकृत सूत्रांत अनुवृत्त होणाऱ्या 'अङ्गस्य' या पदाचे विशेषण केल्याने, कौमुदीत जसा प्रकृत सूत्राचा अर्थ केला आहे तसा अर्थ निष्पन्न होतो आणि हा आशय मनात धरूनच प्रकृत सूत्राचे कौमुदीत 'धात्वयवसयोगपूर्वो न भवति य इवर्णस्तदन्तो यो धातूस्तदन्तस्याऽनेकाचोऽङ्गस्य यस्यादजादी प्रत्यये परे ।' असे व्याख्यान केले आहे. 'घातोः' हे अनुवृत्त पद 'सयोगस्य' या पदाचे विशेषण होत असल्यामुळे, 'उन्वी, उन्न्य.' या स्थली प्रकृत सूत्रानें यणादेश होतो ('उत् नी क्विप्' या स्थली 'सत्सूद्विप' सू. २९७५ या सूत्रानें 'नी' धातूहून क्विप् प्रत्यय केला असता, 'क्विप् = व्' या अपृक्त प्रत्ययाचा 'वेरपृक्तस्य' सू. ३७५ या सूत्रानें लोप होऊन 'उन्वी' असे कृदन्त प्रातिपदिक होतें या दीर्घ इकारान्त शब्दाहून 'ओ' व 'जस् = अस्' हे प्रत्यय केल्यास, 'प्रथमयोः पूर्वसवर्णः' सू. १६४ या सूत्राचे प्रकृत सूत्र अपवादक सूत्र असल्यामुळे व 'दीर्घाज्जसि च' सू. २३९ हे पूर्वसवर्णदीर्घाचे निषेधक सूत्र असल्यामुळे, या स्थली पूर्वसवर्ण दीर्घ होत नाही व 'नी' धातूतील ईकारापूर्वी धातूतील अवयवाचा संयोग नसून धानु व उपसर्ग यांच्या अवयवाचा संयोग असल्यामुळे, 'नी' यातील ईकाराचे जागी प्रकृत सूत्रानें यणादेश होतो. 'घातोः' हे पद 'सयोगस्य' याचे विशेषण न मानल्यास, येथें यणादेश न होण्याची आपत्ति येते) 'हरिम् हरी हरीन्' इत्यादि रूपाची सिद्धि होण्याकरिता 'घातोः' हे अनुवृत्त पद 'अङ्गस्य' या अनुवृत्त पदाचे विशेषण मानले आहे. ('हृ' या अजन्त धातूहून 'अच इः' उणादि सू. ५७८ या सूत्रानें 'इ' प्रत्यय केला असता ऋकाराचा गुण होऊन 'हरि' असे उणादि-

प्रत्ययान्त रूप सिद्ध होते. 'हरि' हैं इकारान्त अङ्ग धात्वन्त नसून उणादिप्रत्ययान्त असल्यामुळे, म्हणजे 'हरि' या अङ्गांतील अन्त्य इकार धातूचा अवयव नसून प्रत्यय असल्यामुळे, तथा इकारान्त अङ्गापुढे अजादि विभक्तिप्रत्यय आला असता, 'एरनेकाचः' या प्रकृत सूत्राची प्रवृत्ति होत नाही. व यणादेश होत नाही.) जर 'धातोः' हे पद 'अङ्गस्य' याचे विशेषण न मानले तर, 'प्रध्यम्, प्रध्यः' इत्यादि स्थलीं पूर्वरूप व पूर्वसवर्णदीर्घ या कार्याचा बाध होऊन जसा यणादेश होतो तसा 'हरिम् हरी हरीन्' इत्यादि स्थलीं यणादेश होण्याची आपत्ति येईल. ('प्रकृष्टं ध्यायतीति प्रधीः = प्रध्यै विवप् सु' या स्थलीं 'ध्यायतेः सम्प्रसारणं च'—सू. ३१५८ वरील वार्तिक—या वार्तिकान्वये 'प्र' पूर्वक 'व्यै' धातूहून विवप् प्रत्यय केला असता, त्या धातूतील यकाराचे इकार असे संप्रसारण होऊन व 'सम्प्रसारणाच्च' सू. ३३० या सूत्राने संप्रसारण 'इ' व त्या पुढील 'ऐ' या दोहोचे जागी 'इ' असा पूर्वरूप एकादेश होऊन आणि 'हलः' सू. २५५० या सूत्राने तो इकार दीर्घ होऊन व 'वेरपृ-क्तस्य' सू. ३७५ या सूत्राने 'विवप् = व्' या अपृक्त प्रत्ययाचा लोप होऊन 'प्रधी' असे कृदन्त प्रातिपदिक होते. 'व्यै' या धातूचे वरील वार्तिकान्वये, वर सांगितल्याप्रमाणे, 'धी' असे रूपान्तर होत असल्यामुळे, स्थानिवद्भावात 'धी' हा 'व्यै' धातूच आहे व 'प्रधी' यांत धातूचा अवयव इकार अन्ती असून 'प्रधी' हे धात्वन्त अङ्ग आहे असे मानता येते. त्यामुळे 'प्रधी अम्' या स्थलीं 'अमि पूर्वः' सू. १९४ या सूत्राने पावलेला पूर्वरूप एकादेश बाधित होऊन व 'प्रधी अस् = प्रधी अस्' या स्थलीं 'प्रथमयोः पूर्वसवर्णः' सू. १६४ या सूत्राने पावलेला पूर्वसवर्णदीर्घ व 'तस्माच्छसो नः पुंसि' सू. १९६ या सूत्राने 'अस्' यांतील सकाराचे जागी पावलेला नकारादेश ही दोन्ही कार्ये बाधित होऊन, 'प्रधी' या धात्वन्त अङ्गांतील अन्त्य इकारापूर्वी धात्वयवसंयोग नसल्यामुळे, 'एरनेकाचः'

या उत्तर विशेष सूत्राची प्रवृत्ति होऊन ईकाराचे जागी यणादेश हातो परंतु 'प्रधी' हे जसे घात्वन्त अङ्ग आहे तसे 'हरि' हे घात्वन्त अङ्ग नाही, कारण, पूर्वी सांगितल्याप्रमाणे, 'हरि' यातील अन्त्य इकार घातूचा अवयव नसून औणादिक 'इ' प्रत्यय आहे असा या दोन उदाहरणात फरक असल्यामुळे, 'हरि' या अङ्गापुढे अजादि विभक्तिप्रत्यय आला असला तरी, 'एरनेकाच' या प्रकृत सूत्राची प्रवृत्ति न हाता, 'हरि अम्' या स्थली 'अभि पूर्व' या सूत्राने पूर्वरूप एकादेश होऊन 'हरिम्' असे रूप होणे व 'हरि औ, हरि शस्' या स्थली 'प्रथमयो पूर्वसवर्ण' या सूत्राने पूर्वसवर्णदीर्घ होऊन 'तस्माच्छसो न पुसि' या सूत्राने 'शस्' प्रत्ययातील सकाराचे जागी नकारादेश होऊन 'हरी, हरीन्' अशी रूपे होतात 'घाती' हे 'अङ्गस्य' याने विशेषण न मानल्यास, 'हरिम् हरी हरीन्' इत्यादि स्थली देखील प्रकृत सूत्राने यणादेश होण्याची आपत्ति येते, कारण) 'हरिम्' इत्यादि स्थली देखील 'हरि' या अङ्गाच्या अन्ती जो इकार आहे त्याच्या पूर्वी घात्वयवसयोग नाही (पण 'हरि' हे घात्वन्त अङ्ग नसल्यामुळे, यणादेश होण्याची व 'प्रध्यम्, प्रध्यौ, प्रध्य' या रूपासारखी 'हर्षम्' हर्षौ हर्षं ' अशी अनिष्ट रूपे होण्याची आपत्ति टळते प्रकृत सूत्रावरील कौमुदीत 'गतिकारकेतरपूर्वपदस्य यण् नेष्यते' हे वार्तिक पठित करून दीक्षितानी 'कथं तर्हि दुधिय, वृश्चिकभिय' असा प्रश्न केला आहे व 'वृश्चिकभिय' या उदाहरणासबधाने उत्तर देताना दीक्षितानी 'वृश्चिकशब्दस्य बुद्धिकृतमपादानत्वं नेह विवक्षितम् । वृश्चिकसम्बन्धिनी भीर्वृश्चिकभीरित्युत्तरपदलोपो वा' असे म्हटले आहे आता या उत्तराचे समर्थन दीक्षित मनोरमंत करितात) भाष्यकारानी बुद्धिकल्पित विश्लेषाचा आश्रय करून 'भीत्रार्थना भयहेतु' सू ५८८ या सूत्राचे प्रत्याख्यान केले आहे त्यामुळे सबधमात्राची - केवळ सबधसामान्याची - विवक्षा केल्याने 'वृश्चिक' या शब्दाची पष्ठीच होते ('भीत्रार्थना भयहेतु' सू १-४-२५ या सूत्रावरील भाष्यात भाष्यकार म्हणतात-

‘ अयं योगः शक्योऽवक्तुम् । कथम् वृकेभ्यो विभेति दस्युभ्यो विभेति ... इति । इह तावत्तद्वृकेभ्यो विभेति दस्युभ्यो विभेतीति य एष मनुष्यः प्रेक्षापूर्वकारी भवति स पश्यति यदि मां वृकाः पश्यन्ति ध्रुवो मे मृत्युरिति । स बुद्ध्या सम्प्राप्य निवर्तते । तत्र ध्रुवमपायेऽपादानमित्यैव सिद्धम् । ’ या भाष्याचा अर्थ असा आहे कीं, ‘ भीत्रार्थिनां भयहेतुः ’ हे सूत्र असण्याची कांहीं गरज नाही. तर मग ‘ वृकेभ्यो विभेति, दस्युभ्यो विभेति ’ या उदाहरणांत ‘ वृक, दस्यु ’ यांना अपादानसंज्ञा कशी होईल ? जो मनुष्य विचारशील – विचारपूर्वक कार्य करणारा – आहे तो हे जाणतो कीं, जर मजवर लांडग्यांची नजर जाईल तर माझा मृत्यु खास होईल. म्हणून तो मनाने लांडग्याशी संबंध पावून तेथून निवृत्त होतो. म्हणून अशा स्थलीं ‘ ध्रुवमपायेऽपादानम् ’ सू. ५८६ या सूत्रानेच अपादानसंज्ञा होऊ शकते. अशा रीतीने भाष्यकारांनी ‘ भीत्रार्थिनां भयहेतुः ’ सू. ५८८ या सूत्राचे प्रत्याख्यान केले असल्यामुळे, ‘ वृश्चिकभीः ’ या स्थलीं ‘ वृश्चिकात् भीः ’ असा ‘ विवक्षातः कारकाणि भवन्ति ’ या न्यायान्वये अपादानकारकाची विवक्षा न करितां व पञ्चमीसमास न करितां संबंधसामान्याची विवक्षा करून ‘ वृश्चिकस्य भीः ’ असा षष्ठीसमास केल्याने ‘ वृश्चिक ’ हा शब्द पञ्चम्यन्त न होता षष्ठ्यन्त होतो आणि षष्ठीकारक असल्यामुळे व अशा रीतीने ‘ भी ’ या धातूपूर्वी अपादानकारक नसून षष्ठी आहे असे मानतां येत असल्यामुळे, या स्थलीं ‘ गतिकारकपूर्वस्यैवेत्यते यणादेशः ’ या प्रकृत सूत्रावरील भाष्यांत पठित केलेल्या वातिकान्वये ‘ भी ’ यांतील ईकाराने जागी प्रकृत सूत्राने होणारा यणादेश न होता ‘ अचिष्णु ’ या पूर्व सूत्राने इयञादेश होऊन ‘ वृश्चिकभियः ’ हे रूप सिद्ध होते.) सूत्रकाराच्या मतान्वये देखील ‘ वृश्चिकभियः ’ हे रूप सिद्ध होऊ शकते हे सांगण्याच्या हेतूने कोमुदीन ‘ वृश्चिकसम्यन्विनी भीर्नृश्चिकभीः ’ असे म्हटले आहे. (अशा रीतीने मध्यमषट्ठीपी-समास केल्या असता, ‘ भी ’ या धातूच्या पूर्वी कारक येत नसल्यामुळे,

‘गतिकारकपूर्वस्यैवेप्यते’ या वातिकान्वये या उदाहरणात् प्रकृत सूत्राने-
यणादेश न होता ‘अचिश्नु’ या पूर्व सूत्राने ‘इयङ्’ आदेश होतो.)

शब्दरत्न- उभयोर्विशेषणमिति । व्याख्यानाल्लक्ष्यानुरोधाच्च-
एकदेशान्वयेऽपि सौमत्याद् वृत्तिरिति भावः । उन्त्याविति । अत
एव स्वरपूर्वा, पदपूर्वा घोषा यस्येधणस्य तस्य यणित्यर्थक ‘स्वर-
पदपूर्वोपधस्य’ इति वातिकं सङ्गच्छते । उक्तोपायेन प्रत्याख्यात-
मित्यन्यत् । तदन्तत्वादिति । न च धात्ववयवसंयोगपूर्वत्वस्य धात्व-
वयवकार एव सम्भवेन संयोगवद्विप्रयोगस्यापि विशेषावगतिहेतुत्वेन
तद्विप्रस्यापि धात्ववयवस्यैव ग्रहणात् दोष इति वाच्यम्, तन्थो-
रित्यादौ धात्ववयवसंयोगपूर्वस्याधात्ववयवस्यापि सम्भवात् ।
“परिभाषास्यायाम्” इति सूत्रे भाष्ये ‘अजपावपि संज्ञायामेव
यथाजातीयक उत्सर्गस्तज्जातीयकेनापवादेनापि भवितव्यम्’ इत्युक्त
तन्मूलकेन ‘उत्सर्गसमानदेशा अपवादा’ इति न्यायेन तु न निर्वाहः ।
अङ्गाशे तदसम्बन्धे हरिमित्यादावपि तत्प्राप्त्या तेन येन माप्राप्त्य-
भावेन तदपवादत्वस्यैवाभावात् । यद्यपि प्रत्यासत्त्या “इको
गुणवृद्धौ” इति निर्देशोपष्टब्धया धात्ववयवसंयोगपूर्वभिन्नस्य
धात्ववयवस्यैव ग्रहणमिति हरिमित्यादौ न दोषस्तथाऽपि स्पष्ट-
प्रतिपत्तये आवृत्तिरेवाश्रितेति दिक् । सूत्रमतेऽपीति । “भोत्रा”
इति सूत्र पृष्ठीबाधनार्यमिति वृत्तण्डिकतया ये वदन्ति तत्सिद्ध-
सूत्रमतेऽपीत्यर्थः । वस्तुतो भयहेतुरित्युक्त्याऽस्य तृतीयाबाधकत्व
बोध्यम् ।

‘धातुग्रहण चावृत्त्या उभयोर्विशेषण संयोगस्य चाङ्गस्य’ असे
जे मनोरमंत म्हटले आहे त्याचे वारण हे आहे की, (भाष्यात) तसे
व्याख्यान केले आहे व इष्ट रूपाची सिद्धि होण्याकरिता तसे मानणे,
म्हणजे ‘धातो’ हा शब्द ‘संयोगस्य’ याचे देखील विशेषण मानणे,
आवश्यक आहे (‘असंयोगपूर्वस्य’ या प्रकृत सूत्रात निर्दिष्ट
असलेल्या स्थली) एकदेशान्वय होत असून देखील जो समास

केला आहे तो सौत्रत्वामुळे केला आहे. (प्रकृत सूत्रावरील भाष्यांत—६-४-८२-‘ असंयोगपूर्वे ह्यनिष्टप्रसङ्गः ’ हे वातिक पठित करून त्या वातिकाचे प्रत्याख्यात करितांना भाष्यकार म्हणतात — ‘ तत्तर्हि वक्तव्यम् ? । न वक्तव्यम् । धातोरिति वर्तते । तत्र धातुना संयोगं विशेषयिष्यामः, धातोर्यः संयोगस्तत्पूर्वस्य नेति । ’ या भाष्यावरून हे स्पष्ट होतं कीं, भाष्यकारांनीं ‘ धातु ’ हा शब्द ‘ असंयोगपूर्वस्य ’ या प्रकृत सूत्रांत असलेल्या पदांतील ‘ संयोग ’ या शब्दाचे विशेषण मानला आहे. प्रकृत सूत्र अङ्गाधिकारांत पठित असल्यामुळे, या सूत्रांत ‘ अङ्गस्य ’ या पदाची अनुवृत्ति होत असून ‘ धातोः ’ हे त्या अनुवृत्त पदाचे विशेषण होतं याबद्दल कांहीं वाद नाही. अशा रीतीने ‘ धातोः ’ हे पद ‘ संयोगस्य ’ व ‘ अङ्गस्य ’ या दोहोचेहि विशेषण भाष्यकारांनीं मानलें असल्यामुळे, दीक्षितांनीं ‘ उभयोर्विशेषणं संयोगस्य चाङ्गस्य ’ असें जें मनोरमंत म्हटलें आहे तें योग्य ठरतं. दुसरें असें कीं, इष्ट रूपांची सिद्धि होण्याकरितां ‘ धातोः ’ हा शब्द ‘ संयोगस्य ’ याचे विशेषण मानणें आवश्यक आहे; कारण तसें न मानल्यास, ‘ उन्व्यी, उन्व्यः, उद्धची, उद्धचः ’ इत्यादि स्यलीं धातूच्या अन्त्य इकारापूर्वी संयोग असल्यामुळे, त्या इकाराचे जागीं यणादेश न होण्याची आपत्ति येते. परंतु ‘ धातोः ’ हे ‘ संयोगस्य ’ याचे विशेषण मानल्याने व वरील उदाहरणांत धातूच्या अन्त्य इकारापूर्वी धातूच्या वर्णाचा संयोग नसून ‘ धातु ’ व ‘ उपसर्ग ’ यांच्या वर्णाचा संयोग असल्यामुळे ती आपत्ति दळते. आतां येथे असा प्रश्न उद्भवतो कीं, प्रकृत सूत्रांतील ‘ असंयोगपूर्वस्य ’ या अन्यपदार्थप्रधान बहुव्रीहिसमासांत ‘ संयोग ’ हा शब्द उपसर्जन असल्यामुळे, त्या शब्दाचे ‘ धातु ’ हा शब्द विशेषण होऊं शकत नाही; कारण ‘ वृत्तस्य विशेषणयोगी न ’ असें वचन भाष्यांत पठित केले आहे. या प्रश्नाचे शब्दरत्नकार असें उत्तर देतात कीं, जरी ‘ असंयोगपूर्वस्य ’ या पदांतील ‘ संयोग ’ या एकदेशाशीं ‘ धातु ’ हा शब्द विशेषणरूपानें अन्वित होतो व

‘वृत्तस्य विशेषणयोगो न’ असा जरी न्याय आहे तरी, ‘छन्दो-
 वामूत्राणि भवन्ति’ व ‘दृष्टानुविधिः छन्दसि’ अशी वचनें भाष्यात
 ठिकठिकाणी पठित असल्यामुळे, या स्थली जो समास झाला आहे
 तो सौत्र समास मानून त्याचे समर्थन करणे भाग आहे. प्रकृत
 सूत्रावरील भाष्यात भाष्यकारानी या विषयासंबंधाने ‘उपसर्जन
 चै सयोगः । न चोपसर्जनस्य विशेषणमस्ति । घातोरित्यनुवर्तन-
 सामर्थ्यादुपसर्जनस्यापि विशेषण भविष्यति’ असे म्हटले आहे)
 ‘उन्न्यौ’ इत्यादि स्थली यणादेश होणे इष्ट असल्यामुळेच, ज्या
 इकाराच्या उपधेपूर्वी स्वर आहे किंवा पद आहे तथा इकाराचे
 जागी यणादेश होतो या अर्थाचे ‘स्वरपदपूर्वोपधस्य च’ असे जें
 वार्तिक पठित केले आहे तें सुसङ्गत ठरते वर सांगितलेल्या
 उपायाचा आश्रय करून, म्हणजे ‘घातोः’ हे पद ‘सयोगस्य’
 या पदाचे विशेषण मानून, भाष्यकारानी त्या वार्तिकाचे प्रत्याख्यान
 केले आहे ही गोष्ट वेगळी (यथापठित प्रकृत सूत्रान्वये ‘उन्न्यौ,
 उन्न्य.’ इत्यादि रूपें सिद्ध होऊ शकत नाहीत आणि म्हणूनच
 वार्तिककाराला वरील वार्तिक करावे लागले ‘उन्नौ’ या उदा-
 हरणात ‘ई’ याची उपधा जो नकार आहे त्याच्या पूर्वी ‘उत्’
 हे पद असल्यामुळे व तसेच ‘निन्यतु’ इत्यादि स्थली ‘निनी’
 या अम्यस्त अज्ञातील अन्त्य ईकाराची उपधा जो नकार आहे
 त्याच्या पूर्वी ‘अम्यस्तानामादि’ सू ३६७३ या सूत्रान्वये उदात्त
 होणारा ‘नि’ यातील इकार हा अच् उदात्त असल्यामुळे, वरील
 वार्तिकान्वये वर दिलेल्या दोन्ही उदाहरणात यणादेश होतो परंतु
 वरील वार्तिक न मानले तरी, ‘घातोः’ हा शब्द ‘सयोगस्य’ या
 शब्दाचे विशेषण मानल्याने, यथापठित प्रकृत सूत्राने देखील
 इष्ट रूपाची सिद्धि होऊ शकते, कारण ‘उन्नौ औ, उन्नौ
 अस्’ या स्थली ‘नी’ या धातूतील अन्त्य ईकारापूर्वी
 जरी सयोग आहे तरी तो धात्ववयवसयोग नसून, पूर्वी सांगि-
 तल्याप्रमाणे, धातु व उपसर्ग यांच्या अवयवाचा सयोग असल्या-

मुळें, या उदाहरणांत प्रकृत सूत्रानें यणादेश होण्यांत कांहीं अडचण येत नाही. तसेंच 'निनी अतुस्' या स्थलीं 'निनी' या अङ्गांतील अन्त्य ईकारापूर्वी संयोग नसल्यामुळें त्या स्थलीं देखील प्रकृत सूत्रानें यणादेश होऊं शकतोच, आणि म्हणूनच 'धातोः' हें पद 'संयोगस्य' या पदाचें विशेषण मानून भाष्यकारांनीं वरील वार्तिकाचें प्रत्याख्यान केले आहे. प्रकृत सूत्रावरील भाष्यांत 'स्वरपदपूर्वोपधस्य च यणादेशः' हें वार्तिक पठित करून भाष्यकार म्हणतात— 'स्वरपूर्वोपधस्य पदपूर्वोपधस्य चेति वक्तव्यम्, स्वरपूर्वा च यस्योपधा पदपूर्वा च । स्वरपूर्वा — निन्यतुः निन्युः । पदपूर्वा — उन्व्यौ उन्व्यः ।' व पुढें त्या वार्तिकाचें प्रत्याख्यान करितांना भाष्यकार म्हणतात — 'तत्तर्हि वक्तव्यम् ? । न वक्तव्यम् । धातोरिति वर्तते । तत्र धातुना संयोगं विशेषयिष्यामः, धातोर्यः संयोगस्तत्पूर्वस्य नेति ।' शब्दरत्नकारांच्या म्हणण्याचा आशय हा आहे कीं, वार्तिककाराला इष्ट असलेलीं प्रयोजनें 'धातोः' हें पद 'संयोगस्य' या या पदाचें विशेषण मानल्यानेंच सिद्ध होऊं शकत असल्यामुळें, तें पद 'संयोगस्य' याचें विशेषण मानणें आवश्यक आहे.) ज्या इवर्णापूर्वी धातूच्या अवयवांचा संयोग असतो तसा इवर्ण धातूचाच अवयवरूप इकार असणें शक्य असल्यामुळें आणि संयोगाप्रमाणेंच विप्रयोग देखील ('संयोगो विप्रयोगश्च' या कारिकांन्वये) विशेष ज्ञान करून देण्याला कारणीभूत होत असल्यामुळें ज्या स्थलीं इवर्णापूर्वी धात्वयवसंयोग नाही तशा स्थलीं देखील धात्वयवरूप इवर्णचिंच ग्रहण होत असल्यामुळें ('हरिम्' इत्यादि स्थलीं) कोणताहि दोष उद्भवत नाही असें कोणी म्हटल्यास, तें म्हणणें बरोबर नाही; कारण 'तन्त्रीः' इत्यादि स्थलीं अन्त्य ईकारापूर्वी धातूच्या अवयवांचा संयोग असून देखील तो अन्त्य ईकार धातूचा अवयव नसणें संभवतें. (शंकाकाराचें असें म्हणणें आहे कीं, ज्या इवर्णापूर्वी धातूच्या अवयवांचा संयोग असतो तो इवर्ण धातूचा अवयवच असणें शक्य आहे, आणि म्हणून 'धात्वयवसंयोगपूर्व इवर्ण' असें म्हटल्यानें

ज्याप्रमाणे तो इवर्णं घातूचा अवयवच आहे असा विशिष्ट बोध होतो त्याचप्रमाणे 'घात्वयवासयोगपूर्व इवर्णं' असे म्हटल्याने देखील तो इवर्णं घातूचा अवयव आहे अशाच प्रकारचा बोध होतो उदाहरणार्थ 'सवत्सा आनीयताम्' असे सयोगबोधक वाक्य उच्चारल्याने जसा गायीचा बोध होतो त्याचप्रमाणे 'अवत्सा आनीयताम्' असे विप्रयोगबोधक वाक्य उच्चारल्याने देखील गायीचाच बोध होतो म्हणून 'घातो' हे पद जरी 'सयोगस्य' याचे विशेषण मानणे आवश्यक आहे तरी, ते पद 'अङ्गस्य' याचे विशेषण मानण्याची काही आवश्यकता नाही आणि म्हणून 'घातो' हे पद दोन्ही उच्चारण्याची काही गरज नाही या शकेवर शब्दरत्नकार असे उत्तर देतात की, ज्या पायावर वरील शका रचली आहे तो पायाच शुद्ध नाही, कारण ज्या इवर्णापूर्वी घातूच्या अवयवाचा सयोग असतो तो इवर्णं घातूचाच अवयव असू शकतो असा काही नियम नाही उदाहरणार्थ 'तत्रि कुटुम्बधारणे' या चुरादिगणात पठित असलेल्या इदित घातूचे 'इदितो नुम्घातो' सू २२६२ या सूत्रान्वये 'तन्त्र्' असे रूप झाल्यावर त्याहून 'अविनृस्तृतन्त्रिम्य ई' उणादि सू ४३८ या सूत्राने औणादिक 'ई' प्रत्यय केला असता 'तन्त्री' असे जे कृदन्त प्रातिपदिक होते त्यातील अन्त्य ईकारापूर्वी जरी 'तन्त्र्' घातूच्या अवयवाचा सयोग आहे तरी, तो अन्त्य ईकार घातूचा अवयव नसून औणादिक 'ई' प्रत्यय आहे तसेच 'हरि' या उदाहरणात ज्या अन्त्य इकारापूर्वी घातूच्या अवयवाचा सयोग नाही तो अन्त्य इकार घातूचा अवयव नसून पूर्वी सांगितल्याप्रमाणे 'अच इ' उणादि सू ५७८ या सूत्राने झालेला औणादिक 'इ' प्रत्यय आहे अशा रीतीने ज्या नियमाच्या आधारावर शकाकाराने आपली शका रचली आहे तो नियम सबत्र लागू पडणारा नसून अनेक स्थली व्यभिचरित होत असल्यामुळे, त्याची शका चूक ठरते आणि म्हणून प्रकृत सूत्रातील 'ए' या पदाने घात्वन्त अङ्गातील अन्त्य इवर्णचे ग्रहण होण्याकरिता

‘घातोः’ हे पद दोनदां उच्चारणे व एकदां उच्चारलेले तें पद ‘संयोगस्य’ याचें विशेषण मानून दुसऱ्यानें उच्चारलेले तें पद ‘अङ्गस्य’ याचें देखील विशेषण मानणें आवश्यक आहे.) ‘परि-
 माणाख्यायां सर्वेभ्यः’ सू. ३-३-२० या सूत्रावरील भाष्यांत
 भाष्यकारांनीं ‘अजपावपि संज्ञायामेव, यथाजातीयक उत्सर्गस्त-
 जजातीयकेनापवादेनापि भवितव्यम्’, म्हणजे ‘परिमाणाख्यायां
 सर्वेभ्यः’ सू. ३१९० या सामान्य सूत्रानें होणारा ‘घञ्’ प्रत्यय
 ज्याप्रमाणें संज्ञा गम्यमान असतांनाच होतो त्याचप्रमाणें ‘एरच्’
 सू. ३२३१ या विशेष सूत्रानें होणारा ‘अच्’ प्रत्यय व ‘ऋदोरप्’
 सू. ३३३२ या सूत्रानें होणारा ‘अप्’ प्रत्यय हे दोन्ही प्रत्यय
 देखील संज्ञा गम्यमान असतांनाच होऊं शकतात; कारण ज्या
 विषयांत सामान्यशास्त्र प्रवृत्त होतें तशाच विषयांत विशेष शास्त्राची
 देखील प्रवृत्ति होते, असें म्हटलें आहे व या भाष्यवचनावरून
 ‘उत्सर्गसमानदेशा अपवादा भवन्ति’, म्हणजे ज्या प्रदेशांत उत्स-
 र्गाची प्रवृत्ति होते त्याच प्रदेशांत अपवादाची देखील प्रवृत्ति होते,
 असा जो न्याय निघतो तो न्याय प्रकृत स्थलीं लावल्यानें काम भागत
 नाही, म्हणजे ‘घातोः’ हे पद ‘अङ्गस्य’ या पदाचें विशेषण
 मानणें टाळतां येत नाही; कारण ‘घातोः’ हे पद ‘अङ्गस्य’
 या पदाचें विशेषण न मानल्यास, ‘हरिम्’ इत्यादि स्थलीं देखील
 यणदेशाची प्राप्ति होत असल्यामुळे, ‘एरनेकाचः’ या प्रकृत
 सूत्राला ‘येन नाप्राप्ते’—परि. ५८— हा न्याय लागू शकणार नाही
 व त्यामुळे तें सूत्र ‘अचि श्नु’ या सूत्राचें अपवादक सूत्र ठरूं
 शकणार नाही. (‘उत्सर्गसमानदेशा अपवादा भवन्ति’ हा जो न्याय
 भाष्यांत पठित आहे तो लागू पडण्याकरितां, एखाद्या सूत्रानें
 ज्या सामान्य सूत्राचा वाध करणें आहे तें सूत्र त्या सामान्य सूत्राचें
 निरवकाशत्वामुळे अपवादक सूत्र असलें पाहिजे. तसें होण्याकरितां
 जेथें जेथें तें विशेषसूत्र प्रवृत्त होऊं पाहतें तेथें तेथें सामान्यसूत्राची
 अवश्यप्राप्ति असली पाहिजे. परंतु प्रकृत सूत्रांत ‘घातोः’ हे पद

‘अङ्गस्य’ याचे विशेषण न मानल्यास, जेथे अङ्गाच्या अन्ती घातूचा इवर्ण आहे तेथे ‘अचि श्नु’ या सूत्राची प्रवृत्ति होईल व जेथे अङ्गाच्या अन्ती असलेला इवर्ण घातूचा अवयव नाही तेथे ‘एरनेकाचः’ हे सूत्र प्रवृत्त होईल व अशा रीतीने ‘एरनेकाचः’ हे सूत्र निरवकाश न ठरता भिन्न विषयात सावकाश व चरितार्थ ठरेल आणि त्यामुळे त्या सूत्राला ‘येन नाप्राप्ते’ हा न्याय लागू पडणार नाही व ते सूत्र ‘अचि श्नु’ या सूत्राचे अपवादक सूत्र ठरू शकणार नाही आणि ‘हरि अम्’ इत्यादि स्थली ‘हरि’ या अङ्गाच्या अन्ती असणारा इकार पूर्वी सांगितल्याप्रमाणे घातूचा इकार नसून प्रत्ययाचा इकार असल्यामुळे, ‘एरनेकाचः’ या प्रकृत सूत्राने यणादेश होण्याची आपत्ति येईल. ती आपत्ति टाळण्याकरिता व ‘एरनेकाचः’ हे प्रकृत सूत्र ‘अचि श्नुघातु’ या सूत्राचे अपवादक सूत्र ठरण्याकरिता ‘घातोः’ हे पद ‘अङ्गस्य’ या पदाचे विशेषण मानणे आवश्यक आहे असा शब्दरत्नकाराच्या म्हणण्याचा आशय आहे) ‘इको गुणवृद्धी’ सू. ३४ या सूत्रातील ‘गुणवृद्धी’ या निर्देशाच्या सामर्थ्याने प्रत्यासत्तिन्यायान्वये जरी असे म्हणता येते की, घातूचा अन्त्य अवयव जो इकार त्याच्या पूर्वी घातूच्या अवयवाचा संयोग नसल्यास तशाच इकाराचे प्रकृत सूत्राने ग्रहण होणे, म्हणजे तशाच इकाराचे जागी प्रकृत सूत्राने यणादेश होतो व असा अर्थ केल्याने ‘हरिम्’ इत्यादि स्थली जरी दोष येत नाही तरी, प्रकृत सूत्राचा अर्थ स्पष्ट होण्याकरिता ‘घातो’ या पदाची द्विरावृत्ति केली आहे (‘स्त्रिया क्तिन्’ सू. ३२७२ या सूत्राने ‘वृध्’ घातूहून ‘क्तिन् = ति’ प्रत्यय होऊन व ‘ज्ञषस्त-पोधं.’ सू. २२८० या सूत्राने ‘ति’ या प्रत्ययातील तकाराचा घकार होऊन आणि ‘ज्ञला जश् ज्ञशि’ सू. ५२ या सूत्राने ‘वृध्’ यातील घकाराचा दकार होऊन ‘वृद्धि’ असे रूप होते ‘वृद्धि’ या स्थली जो अन्त्य इकार आहे तो घातूचा अवयव नसून ‘ति’ प्रत्ययाचा इकार आहे व त्या इकारापूर्वी असलेला संयोग घातूच्या

अवयवांचा संयोग नसून 'वृध्' धातूतील 'घकार = दकार' व 'ति' प्रत्ययांतील 'तकार = घकार' यांचा संयोग आहे. म्हणून 'इको गुणवृद्धी' या सूत्रांत पाणिनीने 'गुणवृद्धी' असा जो निर्देश केला आहे त्या निर्देशावरूनच हे स्पष्ट होते की, धातूचा अवयव इकार असून त्याच्या पूर्वी धात्वयवसंयोग नसल्यासच, त्याचे जागी यणादेश होतो. असें नसतें तर, 'गुणवृद्धि औ' या स्थलीं 'प्रथमयोः पूर्वसवर्णः' सू. १६४ या सूत्रानें पूर्वसवर्णदीर्घ न करितां, पाणिनीने 'एरनेकाचः' या प्रकृत सूत्रानें यणादेश करून 'गुणवृद्धयी' असा निर्देश केला असता. म्हणून 'गुणवृद्धी' इत्यादि पाणिनीय निर्देश योग्य ठरण्याकरितां 'एरनेकाचः' या सूत्रांत अनुवृत्त असलेल्या 'धातोः' या पदाच्या सान्निध्यामुळे, जसा कौमुदींत प्रकृत सूत्राचा अर्थ केला आहे तसा अर्थ अनुमानानें आपोआपच निघूं शकतो व त्यामुळे 'धातोः' या पदाची द्विरावृत्ति करण्याची कांहीं गरज नाही असें म्हणतां येतें. पण असें जरी आहे तरी, पाणिनीय निर्देशाच्या सामर्थ्यानें सूत्रार्थ अनुमानानें न करितां, सूत्रांत निर्दिष्ट असलेल्या किंवा अनुवृत्त होत असलेल्या पदांतूनच सूत्रार्थ निश्चित करणें योग्य असल्यामुळे व 'धातोः' या पदाची द्विरावृत्ति केल्याशिवाय प्रकृत सूत्रांतून इष्ट अर्थ स्पष्टपणें निघूं शकत नसल्यामुळे, 'धातोः' या पदाची द्विरावृत्ति करणेंच इष्ट आहे व तसें केल्यानें अनुमानाचा आश्रय करण्याची व विलक्षण विलुप्त रीतीनें सूत्रार्थ निष्पन्न करण्याची गरज राहत नाही व गौरवरूप दीप टळतो असा शब्दरत्नकारांच्या म्हणण्याचा आशय आहे.) 'सूत्रमतेऽपि' असें जें मनोरमंत म्हटलें आहे त्याचा अर्थ हा आहे कीं, जे कोणी वितण्टवाद करून म्हणतात कीं पठ्ठीविभक्तीचा वाच्य होण्याकरितां 'भीमार्थानां भयहेतुः' सू. ५८८ हें सूत्र केळें आहे त्यानें मत रवीकारलें तरी, 'वृद्धिगतसम्बन्धिनी भीः वृद्धिगम्भीः' असा मध्यगणदलोपीसमास केल्यानें ह्या उदाहरणास यणादेशाची आपत्ति टाळतां येते. (यानें विवरण पूर्वी मनोरमंत केलेच आहे.) साम्प्रतिक 'भीमार्थानाम्' ना सूत्रांत

‘भयहेतु.’ असे म्हटले असल्यामुळे, हे सूत्र (पठ्ठीचा बाध करणारे सूत्र नसून) तृतीयेचा बाध करणारे सूत्र आहे हे लक्षात ठेवावे. (‘वृश्चिकभीः’ या स्थली ‘वृश्चिक’ हा भीतीचा अवधि नसून निमित्त आहे आणि म्हणून ‘हेतो’ सू. ५६८ या सूत्राने त्या शब्दाला जी तृतीया पावली आहे ती न होता पञ्चमी व्हावी याकरिता ‘भीत्रार्थानाम्’ हे सूत्र केले आहे असे शब्दरत्नकाराचे म्हणणे आहे)

मनोरमा- अल्लोपयलोपायिति । न च परत्वात् ‘वेरपृक्तस्य’ इति स्यादिति वाच्यम् । ‘वेरपृक्तलोपाद्दलि लोप. पूर्वविप्रतिषेधेन’ इति वार्तिककारोक्ते. । ष्वौ लुप्तमिति । नपुंसके भावे षतः । ष्वौ लोप इत्यर्थः । इदं सर्वं कुमारीमिच्छन् कुमारीत्यत्रापि बोध्यम् । अनन्यतयेति । गौणत्वेऽपि अनङ्गित्वयोः प्रवृत्तेरुक्तत्वाच्चेति बोध्यम् । दीर्घस्यापीति । एतदर्थं कृतयणादेशनिर्देश इति भावः । नन्वतिसखेः भूपतेः इति गुणविषये व्यावर्तयितुं यणा निर्देश इति चेत् । अस्त्वेवम् । तथाऽपि दीर्घप्रवृत्तेर्दुर्वारत्वात् । न हि ह्रस्वेषु भाव्यं न दीर्घेष्वित्यत्र प्रमाणमस्ति । सूत्रस्य विकृतनिर्देशस्याव्याप्त्यतिव्याप्त्युभयवारकत्वेन तत्सारवत्त्वलाभेन तथैवोचित्यात् भाष्यारूढत्वाच्च ।

(‘न भूसुधियो’ सू. २७३ या सूत्रावरील कौमुदीत ‘सखायमिच्छति सखीयति । तत विवप् । अल्लोपयलोपो ।’ असे म्हटले आहे याचा भावार्थ हा आहे की, ‘सखायमात्मन इच्छति’ या अर्थामध्ये ‘सखि’ शब्दाहून ‘सुप आत्मन क्यच्’ सू. २६५७ या सूत्राने ‘क्यच् = य’ प्रत्यय केला असता, ‘अकृत्सार्वधातुकयोर्दीर्घ.’ सू. २२९८ या सूत्राने ‘सखि’ यातील अन्त्य इकार दीर्घ होऊन ‘सखीय’ असे जें क्यजन्त रूप होते त्याला ‘सनाद्यन्ता धातव’ सू. २३०४ या सूत्राने धातुसज्ञा होते या क्यजन्त धातूहून ‘विवप् च’ सू. २९८३ या सूत्राने ‘विवप् = व्’ प्रत्यय केला असता, ‘अतो लोप’ सू. २३०८ या सूत्राने ‘सखीय’ यातील अन्त्य अकाराचा लोप होऊन नंतर ‘लोपो व्योर्वलि’ सू. ८७३ या सूत्राने अवशिष्ट

यकाराच्चा लोप होतो. ' न पदान्त ' सू. ५१ हा निषेध असल्यामुळे, यकारलोप करतेवेळीं अकारलोपाचे ठिकाणीं स्थानिवद्भाव करता येत नाही. यकारलोप झाल्यावर ' वेरपृक्तस्य ' सू. ३७५ या सूत्राने ' क्विप् = व् ' या अपृक्त प्रत्ययाचा लोप होऊन ' सखी ' असें ईदन्त प्रातिपदिक होते.) ' वेरपृक्तस्य ' हे ' लोपो व्योर्वलि ' या सूत्राच्या मानाने परसूत्र असल्यामुळे, ' सखीय् ' यांतील यकाराचा लोप होण्यापूर्वी ' क्विप् = व् ' या प्रत्ययाचा लोप होण्याची प्राप्ति होते असें कोणी म्हटल्यास, ते म्हणणे बरोबर नाही; कारण ' वेरपृक्त-लोपाद्वलि लोपः पूर्वविप्रतिषेधेन ', म्हणजे ' वेरपृक्तस्य ' हे परसूत्र असून ' लोपो व्योर्वलि ' हे पूर्वसूत्र आहे तरी ' लोपो व्योर्वलि ' हे पूर्व सूत्र पूर्वविप्रतिषेधाने प्रथम प्रवृत्त होते, असें वार्तिककाराने म्हटले आहे. (त्यामुळे यकारलोप प्रथम झाल्यावर नंतर क्विप् प्रत्ययाचा लोप होतो. आतां येथे असा प्रश्न उद्भवतो की, ' वेरपृक्तस्य ' या परसूत्राने क्विप् प्रत्ययाचा जरी प्रथम लोप केला तरी, ' प्रत्ययलोपे प्रत्ययलक्षणम् ' सू. २६२ या सूत्रान्वये तो क्विप् प्रत्यय कायम आहे असें प्रत्ययलक्षणाने मानतां येत व त्यामुळे ' लोपो व्योर्वलि ' या पूर्वसूत्राने नंतर यकारलोप करता येतो. मग पूर्वविप्रतिषेधाचे बरील वार्तिक असण्याची गरज काय ? या प्रश्नाचे उत्तर हे आहे की, ' लोपो व्योर्वलि ' या सूत्राने होणारे कार्य ' वल् ' प्रत्याहारान्तर्गत वर्ण पुढे असतांना होणारे वर्णनिगित्तक कार्य असल्यामुळे व ' वर्णाश्रये नास्ति-प्रत्ययलक्षणम् '-परि. २१-ही परिभाषा असल्यामुळे, क्विप् प्रत्ययाचा लोप केल्यावर तो ' क्विप् = व् ' कायम आहे असें प्रत्ययलक्षणाने मानतां येत नाही आणि म्हणून वार्तिककाराने बरील वार्तिक म्हणून केले आहे. ' लोपो व्योर्वलि ' सू. ६-१-६६ या सूत्राबरोल भाष्यांत भाष्यकार म्हणतात- ' नित्यत्वात्परत्वाच्च क्विप्लोपः । क्विप्लोपे कृते बलाद्यभावाद् यलोपो न प्राप्नोति । एवं तर्हि प्रत्ययलक्षणेन भविष्यति । वर्णाश्रये नास्ति प्रत्ययलक्षणम् । ' आतां येथे अशी शंका उपस्थित होते

की, जरी 'न पदान्त' हा निषेध असल्यामुळे यकारलोप करतेवेळी अकारलोपाचे ठिकाणी स्थानिवद्भाव करता येत नाही तरी, यणादेश करतेवेळी 'अच. परस्मिन्' सू ५० या सूत्राने अकारलोपाचे ठिकाणी स्थानिवद्भाव करता येतो आणि म्हणून 'सखी' या शब्दापुढे 'अ' विद्यमान आहे असे मानल्याने यणादेशाची प्राप्ति होते या शकेवर कौमुदीत दीक्षितानी असे उत्तर दिले आहे की, 'क्वी लुप्त न स्थानिवत्', म्हणजे 'क्वि' प्रत्ययाच्या निमित्तामुळे अचाचा लोप झाला असा त्याचे ठिकाणी स्थानिवद्भाव करता येत नाही, असे वार्तिक असल्यामुळे, 'अतो लोप' या सूत्राने झालेल्या क्विप्रत्ययनिमित्तक अकारलोपाचे ठिकाणी तो अकार विद्यमान आहे अशी स्थानिवद्भावाने बुद्धि करता येत नाही व त्यामुळे यणादेशाची प्राप्ति होत नाही) 'क्वी लुप्तम्' या वार्तिकातील 'लुप्तम्' हा शब्द 'नपुसके भावे वत्' सू ३०९० या सूत्राने सिद्ध झाला आहे व त्याचा 'लोप' असा अर्थ आहे ज्याप्रमाणे 'सखायमिच्छन् सखी' असे वर सांगितल्याप्रमाणे रूप होते त्याचप्रमाणे 'कुमारीमिच्छन् कुमारी' हे रूप देखील सिद्ध होते हे जाणावे 'एकदेशविकृतस्यान-यतयाऽनङ्णित्वे', म्हणजे 'एकदेशविकृतमन्यवत्'-परि ३७-ही परिभाषा असल्यामुळे ज्याप्रमाणे 'अनङ् सौ' सू २४८ व 'सस्युरसम्बुद्धौ' सू २५३ या सूत्रान्वये 'सखि' शब्दाला 'अनङ्' व णिद्वत्कार्ये होते त्याचप्रमाणे ते कार्य एकदेशविकृत 'सखी' या शब्दाला देखील होत, असे जे प्रकृत सूत्रावरील कौमुदीत म्हटलं आहे त्याचे कारण हे की, ('सखायमिच्छन् सखी' या स्थली जरी 'सखि' हा शब्द इच्छायाचे विशेषण होऊन गौण - उपसर्जन - झाला आहे तरी अशा) गौण शब्दाहून देखील 'अनङ्' व णिद्वत्कार्ये होते हे पूर्वी सांगितलेच आहे हे लक्षात ठेवावे ('गौणमुख्ययोर्मुख्ये कार्ये सम्प्रत्ययः'-परि १५-या परिभाषेतील 'गौण' या शब्दाने अशरीतीने उपसर्जन झालेल्या शब्दाचे ग्रहण होत नाही याबद्दल मार्गे

उल्लेख केलाच आहे.) 'ख्यत्यादिति दीर्घस्यापि ग्रहणादुकारः', म्हणजे 'ख्यत्यात्परस्य' या सूत्रांत 'ख्यत्यात्' असा यणादेशपूर्वक निर्देश केला असल्यामुळे त्या शब्दानें जसे ऱ्हस्व 'खि, ति' यांचें ग्रहण होतें तसेंच दीर्घ 'खी, ती' यांचे देखील ग्रहण होतें व त्यामुळे ईदन्त 'सखी' शब्दापुढें 'इसि, इस्' हे प्रत्यय आले असतां यणादेश केल्यावर त्या प्रत्ययांतोळ अकाराचे जागीं उकार होऊन 'सखी' शब्दाचें पञ्चमीच्या व षठीच्या एकवचनाचें 'सख्युः' असें रूप होतें, असें प्रकृत सूत्रावरील कौमुदींत म्हटलें आहे, आणि ऱ्हस्व 'खि, ति' आणि तसेंच दीर्घ 'खी, ती' या दोहोंचेंहि ग्रहण व्हावें याकरितांच 'ख्यात्यात्परस्य' सू. २५५ या सूत्रांत 'ख्यत्यात्' असा यणादेश करून निर्देश केला आहे. 'अतिसखेः, भूपतेः' या स्थलीं ('घेडिति' सू. २४५ या सूत्रानें) जें गुणकार्य पावलें आहे त्याचा बाध न व्हावा याकरितां 'ख्यात्यात्परस्य' या सूत्रांत 'ख्यत्यात्' असा यणादेश करून निर्देश केला आहे असें कोणी म्हटल्यास, तें म्हणणें बरोबर मानलें तरी, दीर्घ 'खी, ती' यांचे ठिकाणीं 'ख्यात्यात्परस्य' या सूत्राची प्रवृत्ति टाळतां येणें अशक्य आहे. ज्या शब्दांच्या अन्तीं ऱ्हस्व 'खि, ति' आहेत तथाच शब्दांना 'ख्यात्यात्परस्य' या सूत्रानें होणारें कार्य व्हावें व ज्या शब्दांच्या अन्तीं दीर्घ 'खी, ती' आहेत त्यांना तें कार्य होऊं नये असें मानण्यास कांहींच प्रमाण नाही. 'ख्यात्यात्परस्य' या सूत्रांत ('खितेः' असा निर्देश न करितां) यणादेश करून 'ख्यत्यात्' असा जो विकृत निर्देश केला आहे तो अव्याप्ति व अतिव्याप्ति हे दोन्ही प्रकारचे दोष टाळण्याकरितां केला आहे व तसा सारभूत—ऱ्हस्व व दीर्घ या दोन्ही प्रकारच्या 'खि, ति' व 'खी, ती' या रूपांचा संग्राहक—निर्देश त्या सूत्रांत केला असल्यामुळे, त्या निर्देशाच्या सामर्थ्यानेंच ऱ्हस्व 'खि, ति' व दीर्घ 'खी, ती' या या दोहोंचेंहि ग्रहण होतें हेंच मानणें उचित आहे आणि भाष्यांत देखील असेंच सांगितलें आहे. (शंकाकाराचें असें म्हणणें आहे कीं,

‘स्यत्यात्परस्य’ या सूत्रांत यणादेश करून ‘स्यत्यात्’ असा निर्देश केला असल्यामुळे, त्या निर्देशावरून हे स्पष्ट होते की, घिसज्ञक नसलेल्या ‘सखि’ व ‘पति’ या ऋस्वान्त शब्दानाच ते सूत्र लागू पडावे व जेथे त्या शब्दाना घिसज्ञा होते व त्यामुळे ‘घेडिति’ या सूत्राने गुण होऊन यणादेशाची प्राप्ति होत नाही अशा ठिकाणी ते सूत्र लागू पडू नये याकरिता त्या सूत्रात ‘स्यत्यात्’ असा विकृत निर्देश केला आहे. म्हणून दीर्घ ईकारान्त ‘सखी, पती’ या शब्दाना ते सूत्र लावणे योग्य नाही. या शकेवर दीक्षित असे उत्तर देतात की, पाणिनीच्या मनात काय होते हे कळण्यास त्याने केलेला सूत्र-निर्देश एवढेच साधन उपलब्ध असून इतर कोणतेहि साधन उपलब्ध नसल्यामुळे आणि ऋस्व ‘खि, ति’ किंवा दीर्घ ‘खी, ती’ यांच्यापुढे ‘इसि, इस्’ या प्रत्ययाचा अकार आला असता दोन्ही ठिकाणी यणादेशाची सारखीच प्राप्ति होत असल्यामुळे, यणादेशपूर्वक ‘स्यत्यात्’ या निर्देशाच्या आधारे जसे ऋस्व ‘खि, ति’ याचे ग्रहण करता येते तसेच दीर्घ ‘खी, ती’ याचे देखील ग्रहण करता येते. म्हणून दोन्ही प्रकारच्या रूपांचे ग्रहण करणे उचित आहे. ‘खिते. परस्य’ असे सूत्र केले असते तर, ‘अतिसखे’, भूपते’ इत्यादि अकृतयणादेशस्थली देखील उत्व होण्याची आपत्ति आली असती व ‘सखी, पती’ यांच्या रूपांच्या ठिकाणी उत्व न होण्याची आपत्ति आली असती या दोन्ही आपत्ति टाळण्याकरिता ‘स्यत्यात्’ असा निर्देश केला आहे व त्या निर्देशाच्या बलावर ऋस्व व दीर्घ या दोन्ही प्रकारच्या शब्दांचे ग्रहण करता येते. ‘स्यत्यात्परस्य’ सू ६-१-११२ या सूत्रावरील भाष्यात भाष्यकार म्हणतात—‘किमिद स्यत्यादिति? । स्यत्यादिति सखिपत्योर्विकृतग्रहणम् । किं पुन कारण सखिपत्योर्विकृतग्रहण क्रियते, न सखिपतिभ्यामित्ये-वोच्येत ? । नैष शक्यम् । गरीयाश्चैव हि निर्देश स्यात् । इह च प्रसज्येत — अतिसखेरागच्छामि अतिसखे स्वम् । इह च न स्यात् सखीयतेरप्रत्ययः — सस्यु पत्युः । लूनीयतेरप्रत्यय. — लून्यु

पूज्युः । 'या भाष्यांतील 'सखीयत्तेरप्रत्ययः सख्युः' हे, ज्याच्या अन्तीं दीर्घ 'खी' आहे अशा 'सखी' शब्दाचे पञ्चमीच्या व षष्ठीच्या एकवचनाचे रूप आहे व या उदाहरणाचे विवरण वर मनोरमंत केलेच आहे. बाकीची 'पत्युः, लून्युः, पूज्युः' हीं जीं भाष्यांत तीन उदाहरणे दिलीं आहेत ती, ज्यांच्या अन्तीं दीर्घ 'ती' आहे अशा शब्दांच्या, पञ्चमीच्या व षष्ठीच्या एकवचनाचीं रूपे आहेत. 'लू, पू' या धातूंहून निष्ठा 'क्त' प्रत्यय केला असतां 'ल्वादिभ्यः' सू. ३०१८ या सूत्रानें 'लू' धातूपुढील निष्ठा 'त' प्रत्ययांतील तकाराचा व 'पूजो विनाशे' -सू. ३०१८ वरील वार्तिक-या वार्तिकानें 'पू' धातूपुढें असणाऱ्या निष्ठा 'त' प्रत्ययाचा नकार होतो व 'लून, पून' अशीं क्तप्रत्ययान्त रूपे होतात. या दोन्ही शब्दांहून 'सुप आत्मनः क्यच्' सू. २६५७ या सूत्रानें 'लूनमात्मनः इच्छति, पूनमात्मनः इच्छति' या अर्थामध्ये इच्छार्थक 'क्यच् = य' प्रत्यय केला असतां, 'क्यच्चि च' सू. २६५८ या सूत्रानें त्या शब्दांतील अन्त्य अकाराचा ईकार होऊन 'लूनीय, पूनीय' अशीं क्यजन्त धातूचीं रूपे होतात. या धातूंहून 'क्विप् च' सू. २९८३ या सूत्रानें 'क्विप् = व्' प्रत्यय केला असतां, 'अतो लोपः' सू. २३०८ या सूत्रानें त्यांतील अन्त्य अकाराचा लोप होऊन व 'लोपो व्योर्वलि' सू. ८७३ या सूत्रानें अवशिष्ट यकाराचा लोप होऊन आणि 'वेरपृक्तस्य' सू. ३७५ या सूत्रानें क्विप् प्रत्ययाचा लोप होऊन 'लूनी, पूनी' अशीं ईदन्त प्रातिपदिके होतात. या दोन प्रातिपदिकांच्या अन्तीं जरी 'नी' दिसतो तरी, त्या 'नी' तील नकार तकाराचे जागीं 'ल्वादिभ्यः' या त्रैपादिक सूत्रानें व त्या सूत्रावर पठित केलेल्या 'पूजो विनाशे' या त्रैपादिक वार्तिकानें झाला असल्यामुळे, 'ख्यत्यास्परस्य' या सापादिक सूत्राच्या दृष्टीनें तो नकार 'पूर्वत्रासिद्धम्' सू. १२ या वचनान्वये असिद्ध, ठरतो व 'लूनी, पूनी' अशी दीर्घ त्यन्त प्रातिपदिके आहेत असें मानावे लागते. तसेंच 'पतीय' या क्यजन्त धातूंहून क्विप् प्रत्यय केला असतां, वर दिलेल्या प्रक्रियेप्रमाणें, 'पती' असें दीर्घ त्यन्त प्राति-

पदिक' होते. 'सखी, पती, लूनी = लूती, पूनी = पूती' या चारहि शब्दाचे ठिकाणी भाष्यकारानी 'स्यत्यात्परस्य' हे सूत्र प्रवृत्त करून त्याची 'सख्युः, पत्युः, लून्युः, पून्युः' अशीं पञ्चमीच्या व षष्ठीच्या एकवचनाची रूपे दिली असल्यामुळे, वरील भाष्यावरून हे स्पष्ट होते की, 'स्यत्यात्परस्य' या सूत्रातील 'स्यत्यात्' या निर्देशाने दीर्घ 'खी, ती' याचे देखील ग्रहण होते. म्हणून त्या निर्देशाने केवळ ऱ्हस्व 'खि, ति' याचे ग्रहण होते असे जे कित्येक वैयाकरणाचे म्हणणे आहे ते वरील भाष्याच्या विरुद्ध असल्यामुळे चूक ठरते हे उघड आहे) ।

मनोरमा— यत्तु प्राचा वेति केचित् इत्युक्त्वा सख्युः इत्याद्युक्तम् । यच्च तद् व्याख्यातुं भिरुभयमप्येतद्भाष्ये स्थितमित्युक्तम् । यच्चत्रोपष्टम्भार्थं प्रसादकृता—

सख्युः पत्युः प्रसिद्धौ यत् स्यत्यादित्याह पाणिनिः ।

साधारण तन्मन्वाताः सुख्युः सुत्युः सुखी. सुतीः ॥

सुखीयतिसुतीयत्योर्यौ शिववन्तौ तयोर्विदुः ।

निष्ठादेशस्य पूर्वत्रासिद्धत्वाल्लून्युरादिकम् ॥

सुख्य इत्यादि साध्वेतदुभयं भाष्यगौरवात् ।

इति विचारचिन्तामणिस्थश्लोकोपन्यसनं कृतं तदेतत्सकलं भाष्यकैयटापर्यालोचनमूलकमिति कृतबुद्धय एव विदाकुर्वन्तु । शुष्किय इति यत्तु शुष्क्युः, पक्व्युः, शुष्क्यः, पक्व्यः, इत्युदाजहूरुः । भाष्ये स्थितमिति चोपसजहूरुः । तदतिरभसात् ॥ इति ईदन्ता ॥

प्रक्रियाकौमुदीकारानी 'वेति केचित्', म्हणजे दीर्घ 'खी, ती' याच्यापुढे 'इति, इत्' हे प्रत्यय आल्यास, कित्येक वैयाकरणाच्या मते त्या प्रत्ययातील अकाराचे विकल्पेकरून उत्पन्न होते व 'सख्यु, सख्य' अशीं पाक्षिक रूपे होतात, असे जे ('डेराम्न-चाम्नोभ्य' या सूत्रावरील प्रक्रियाकौमुदीत) म्हटले आहे व त्या ग्रन्थाची व्याख्या करिताना दोन्ही प्रकारचीं रूपे भाष्यात आढळतात

असें जें व्याख्याते प्रकाशकार यांनीं म्हटलें आहे आणि त्याचप्रमाणें प्रक्रियाकौमुदीतील 'वेति केचित्' या वचनाचें समर्थन करण्याकरितां प्रसादकारांनीं (बोपदेवकृत) विचारचिन्तामणि या ग्रन्थांतून 'सख्युः पत्युः प्रसिद्धौ यत् उभयं भाष्यगौरवात्' हे जे श्लोक दिले आहेत, हें सर्व त्या ग्रन्थकर्त्यांनीं भाष्य व कथटवृत्ति यांचें नीट पर्यालोचन न करितां म्हटलें आहे हें विद्वज्जनांच्या सहज लक्षांत येण्याजोगें आहे. (विचारचिन्तामणीतील श्लोकांचा असा अर्थ आहे कीं, 'सख्युः, पत्युः' या रूपांची सिद्धि होण्याकरितां 'ख्यत्यात्' असा जो पाणिनीनें निर्देश केला आहे तो निर्देश न्हस्व व दीर्घ ख्यन्त आणि त्यन्त शब्दांना सारखाच लागू पडतो असें मानून प्राचीन वैयाकरणांनीं 'सुखीयति, सुतीयति' या कथजन्त धातूहून क्विप् प्रत्यय केला असतां 'सुखी' व 'सुती' अशीं जीं प्रातिपदिकें होतात त्यांचीं 'सुख्युः, सुत्युः' अशीं रूपे मानलीं आहेत. त्याचप्रमाणें 'लू' धातूहून निष्ठा 'क्त' प्रत्यय केला असतां, त्या प्रत्ययांतील तकाराचे जागीं होणारा नकारादेश 'पूर्वत्रासिद्धम्' या सूत्रान्वये 'ख्यत्यात्परस्य' या सापादिक सूत्राच्या दृष्टीनें असिद्ध ठरत असल्यामुळें, 'लून्युः' इत्यादि रूपे मानलीं आहेत आणि 'सुख्यः, सुत्यः, लून्यः' अशीं पाक्षिक रूपे भाष्याच्या आधारे साधु ठरतात असें त्यांचें म्हणणें आहे. परंतु वर दिलेल्या भाष्यांत 'सख्यः, पत्यः, लून्यः, पून्यः' अशीं पाक्षिक रूपे आढळत नसून 'सख्युः, पत्युः, लून्युः, पून्युः' अशींच रूपे आढळत असल्यामुळें, दोन्ही प्रकारचीं रूपे भाष्यांत आढळतात असें जें प्रकाशकारादिकांनीं म्हटलें आहे तें म्हणणें चूक ठरतें हें उघड आहे.) याचप्रमाणें 'शुष्क्युः, पक्व्युः, शुष्क्यः, पक्व्यः' अशीं जीं पाक्षिक रूपे प्रकाशकारांनीं दिलीं आहेत व अशीं रूपे भाष्यांत आढळतात असें जें म्हटलें आहे तें विचार न करितां म्हटलें आहे, म्हणजे तें म्हणणें चूक आहे. ('शुप्' धातूहून 'क्त' प्रत्यय केला असतां, 'शुपः कः' सू. ३०३०, या त्रैपादिक सूत्रानें 'त' प्रत्ययांतील

तकाराचे जागी ककार होऊन 'शुष्क' असे क्तप्रत्ययान्त रूप होते. तसच 'पच्' घातूहून 'क्त' प्रत्यय केला असता, 'पचो व' सू. ३०३१ या त्रैपादिक सूत्रानें 'त' प्रत्ययातील तकाराचे जागी वकार होऊन व हे वत्व 'चो कु.' या पूर्वत्रैपादिक सूत्राच्या दृष्टीनें असिद्ध असल्यामुळे व 'पच्' यातील चकारापुढे तकार हा झल् कायमच आहे असे मानावे लागत असल्यामुळे, त्या चकाराचे कुत्व होऊन 'पवव' असे क्तप्रत्ययान्त रूप होते त्रैपादिक सूत्रानी तकाराचे जागी होणारे हे दोन्ही आदेश 'ह्यत्यात्परस्य' या सापादिक सूत्राच्या दृष्टीनें असिद्ध ठरतात म्हणून 'शुष्कमात्मन इच्छति, पक्वमात्मन इच्छति' या अर्थामध्ये पूर्वी दिलेल्या प्रत्रिवेप्रमाणे होणाऱ्या 'शुष्कीय, पक्वीय' या वयजन्त घातूहून विवप् प्रत्यय केला असता, अकारलोप व यकारलोप होऊन 'शुष्की, पक्वी' अशी जी प्रातिपदिके होतात ती 'शुप्ती, पक्ती' अशी दीर्घ रयन्त प्रातिपदिके आहेत असे मानावे लागते, व त्याचीं 'ह्यत्यात्परस्य' या सूत्रान्वये 'शुष्क्यु, शुष्क्य, पक्व्यु पक्व्य' अशी पञ्चमीच्या व षष्ठीच्या एकवचनाची पाक्षिक रूपे प्रकाशकारांनी दिली आहेत पण ही रूपे अशुद्ध आहेत, कारण जेथे यणादेश होतो तेथेच 'ह्यत्यात्परस्य' हे सूत्र प्रवृत्त होऊ शकते 'शुष्की, पक्वी' या स्थली ईकारापूर्वी सयोग असल्यामुळे, 'एरनेकाच' हे सूत्र प्रवृत्त होऊ शकत नाही व ईकाराचे जागी यणादेश होऊ शकत नाही म्हणून या स्थली 'अचि इनु' या सूत्रानें ईकाराचे जागी 'इमड्' आदेश होऊन 'शुष्किय पक्विय' अशीच पञ्चमीच्या व षष्ठीच्या एकवचनाची रूपे होऊ शकतात) येथे ईदन्तप्रकरण सपले

शब्दरत्न- न च परत्वाविति । एव च मलोपो दुर्लभ इति भाव । वार्तिककारोक्तेरिति । "लोपो व्यो " इति सूत्रे 'क्वावु-पसह्यानम्' इति वार्तिकम् । तस्यापूर्वत्वापेक्षया क्वो यथा लोपे दुर्लभ इष्टसिद्धिर्भवति तथा वक्तव्यमित्यर्थः । सा च पूर्वविप्रति-पेधेनेत्याशयेनैवमुक्तमिति बोध्यम् । गौणत्वेऽपीति । इच्छाकर्तु-

रूपार्थं प्रत्युपसर्जनत्वेऽपीति । कृतयणेति । अन्यथा खितेः परस्येत्येव वदेदिति भावः । गुणविषये इति । प्रकृतिप्रत्ययापेक्षगुणापेक्षया तदवयवमात्रापेक्षस्यान्तरङ्गत्वेन ततः पूर्वं प्रवृत्तिः स्यादिति भावः । दुर्वारत्वादिति । तदर्थं कृतस्यान्यसङ्ग्राहकत्वेऽपि बाधकाभावादिति भावः । विकृतनिर्देशस्येति । यकारान्तानुकरणनिर्देशस्येत्यर्थः । अकारस्तूच्चारणार्थं इति भावः । साधारणमिति । ह्रस्वदीर्घसाधारणमित्यर्थः । विदांकुर्वन्त्विति । भाष्येऽस्यार्थस्यास्पृष्टत्वादिति भावः । अतिरभसादिति । संयोगपूर्वकत्वेन यणो दुर्लभत्वादिति भावः । इयङ्यतो लोपस्याभीयासिद्धत्वं तु न, व्याश्रयत्वात् ॥ इतीदन्ताः ॥

('सखीय् व् ' या स्थलीं) 'वेरपृक्तस्य ' हें परसूत्र असल्या-मुळें त्या सूत्रानें प्रथम 'क्वप् = व् ' या अपृक्त प्रत्ययाचा लोप केल्यास (यकारापुढें 'वल्' राहत नसल्यामुळें) यकाराचा लोप होणें अशक्य आहे असा शंकाकाराच्या म्हणण्याचा भावार्थ आहे. 'लोपो व्योर्वलि' ६-१-६६ या सूत्रावर 'क्वावुपसङ्ख्यातम्' असें वार्तिक पठित केलें आहे. हें वार्तिक अपूर्व वचन आहे, म्हणजे पाणिनीनें - जें सूत्रांत सांगितलें आहे त्याहून अधिक सांगणारें तें वचन आहे, असें मानण्यापेक्षां, क्वप् प्रत्ययाचा लोप प्रथम केल्यास यकारलोप होऊं शकणार नाही व इष्ट रूपांची सिद्धि होऊं शकणार नाही आणि म्हणून इष्ट रूपांची सिद्धि होण्या-करितां जसें वचन पठित करणें योग्य आहे तसेंच वचन पठित करावें आणि 'वेरपृक्तलोपाद्वलि लोपः पूर्वविप्रतिषेधेन' असें वचन पठित केल्यानें सर्व इष्ट रूपांची सिद्धि होऊं शकत असल्यामुळें, तशाच प्रकारचें पूर्वविप्रतिषेधाचें वचन पठित करावें असा दीक्षितान्याच्या म्हणण्याचा आशय आहे हें जाणावें. (वल्प्रत्याहारान्तर्गतवर्ण पुढें आला असतां वकार व यकार यांचा लोप होतो असें 'लोपो व्योर्वलि' सू. ८७३ या सूत्रांत सांगितलें आहे. वार्तिककाराचें असें म्हणणें आहे कीं, या सूत्रांत 'वलि' या निमित्ताचा जो निर्देश केला आहे त्याखेरीज 'ववी' या निमित्ताचा देखील निर्देश करणें

आवश्यक आहे. तसे वेळे असता, विवप् हा प्रत्यय प्रत्ययरूपाने यकारवकारलोपाचे स्वतंत्र निमित्त ठरतो. त्यामुळे 'वेरपृक्तस्य' सू. ३७५ या उत्तर सूत्राने जरी विवप् प्रत्ययाचा लोप प्रथम होतो तरी, तो विवप् प्रत्यय प्रत्ययलक्षणाने विद्यमान आहे असे 'प्रत्यय गृहीत्वा यदुच्यते तत्प्रत्ययलक्षणेन यथा स्यात्' या भाष्य-वचनान्वये मानता येते आणि त्यामुळे 'लोपो व्योर्वलि' या पूर्व सूत्राने यकारलोप होण्यात काही अडचण येत नाही. वार्तिककाराने पठित वेळेले वरील वार्तिक मानल्याने विवप् प्रत्ययाच्या निमित्ताने होणारा यकारलोप वर्णनिमित्तक ठरत नसून प्रत्ययनिमित्तक ठरत असल्यामुळे, 'वर्णाश्रयं नास्ति प्रत्ययलक्षणम्' ही परिभाषा आड येत नाही व यथापठित वार्तिकाने सर्व इष्ट रूपाची सिद्धि होऊ शकते. परंतु पाणिनीय सूत्रात जे सांगितले आहे त्याहून अधिक सांगणारे हे वार्तिक अपूर्व वचन आहे असे मानण्यापेक्षा पूर्वविप्रतिषेध मानल्याने सर्व इष्ट रूपाची सहज सिद्धि होऊ शकत असल्यामुळे आणि पूर्वविप्रतिषेध मानण्यात लाघव असून वरील अपूर्व वचन मानण्यात गौरव असल्यामुळे दीक्षितानी मनोरमेत यथापठित वरील वार्तिक न देता, ते केवळ पूर्वविप्रतिषेधाचे वार्तिक मानले जावे या हेतूने ते वार्तिक भिन्न शब्दात मनोरमेत पठित केले आहे आणि तसे पूर्वविप्रतिषेधाचे वार्तिक मानल्याने 'लोपो व्योर्वलि' या सूत्रात 'क्वौ' हा अधिक शब्द घालण्याची काही गरज राहत नाही) 'गौणत्वेऽपि अनङ्-णित्त्वयो प्रवृत्तेरुक्तत्वात्' असे जे मनोरमेत म्हटले आहे त्यातील 'गौणत्वेऽपि' या पदाचा 'इच्छाकर्तृरुपायं प्रत्युपसर्जनत्वेऽपि', म्हणजे इच्छा करणाऱ्याचे उपसर्जन होत असून देखील, असा अर्थ आहे (याचे विवरण मनोरमेत केलेच आहे) 'एतदर्थं कृतयणादेश-निर्देश.' असे जे मनोरमेत म्हटले आहे त्याचा भावार्थ हा आहे की, ऱ्हस्व 'त्ति, ति' व दीर्घ 'खी, ती' या दोहोचेहि ग्रहण न होता, ऱ्हस्व 'खि, ति'चेच ग्रहण व्हावे असे जर पाणिनीच्या मनात असते तर, त्याने 'स्वरयात्' असा यणादेशपूर्वक गुरु निर्देश न करिता,

‘ खितेः ’ असा लघु निर्देश केला असता. ‘ घेडिति ’ सू. २४५ या सूत्राने गुण होण्याकरितां घिसंज्ञक प्रकृति व तिच्या पुढे डित् प्रत्यय असणे या दोहोंचीहि अपेक्षा असल्यामुळे व ‘ खितेः परस्य ’ असें सूत्र केले असतें तर, तें सूत्र प्रवृत्त होण्याकरितां प्रकृतीच्या केवळ अवयवाची, म्हणजे अन्त्य ‘ खि ’ किंवा ‘ ति ’ या अवयवाची, अपेक्षा राहत असल्यामुळे, ‘ खितेः परस्य ’ हें सूत्र अन्तरङ्ग ठरून ‘ घेडिति ’ या सूत्रापूर्वी तें प्रवृत्त झालें असतें (व त्यामुळे ‘ अतिसखेः, भूपतेः ’ या स्थलीं गुणादेश न होतां, ‘ डसि, डस् ’ या प्रत्ययांच्या अकाराचे जागीं उकार झाला असता. पण ‘ ख्यत्यात् परस्य ’ या सूत्रांत ‘ ख्यत्यात् ’ असा यणादेशपूर्वक निर्देश केला असल्यामुळे, तें सूत्र अशाच ठिकाणीं प्रवृत्त होऊं शकतें कीं, जेथे ‘ ख्य् ’ किंवा ‘ त्य् ’ असा यणादेश झाला आहे व त्यामुळे तें सूत्र अन्तरङ्ग ठरत नाही आणि ‘ अतिसखि, भूपति ’ या स्थलीं ‘ घेडिति ’ या परसूत्रानें गुण होत असल्यामुळे यणादेशाची प्राप्तीच होत नाही व त्यामुळे त्या उदाहरणांत ‘ ख्यत्यात्परस्य ’ हें सूत्र प्रवृत्त होऊं शकत नाही.) ‘ दीर्घप्रवृत्तेर्द्वारत्वात् ’ असें जें मनोरमंत म्हटलें आहे त्याचा भावार्थ हा आहे कीं, ‘ ख्यत्यात्परस्य ’ या सूत्रांत ‘ ख्यत्यात् ’ असा जो यणादेशपूर्वक निर्देश आहे तो जरी ‘ घेडिति ’ या सूत्राचा बाध न व्हावा याकरितां केला आहे तरी, तशा निर्देशानें (म्हस्य ‘ खि, ति ’ व दीर्घ ‘ खी, ती ’ या दोहों-चेंहि ग्रहण होऊं शकत असल्यामुळे) दीर्घ ‘ खी, ती ’ चें ग्रहण करण्यांत कांहीं बाध येत नाही. मनोरमंतील ‘ विकृतनिर्देशस्य ’ या पदाचा ‘ यकारान्तानुकरणनिर्देशस्य ’, म्हणजे यणादेश झाल्यावर यकारान्त ‘ ख्य्, त्य् ’ असें जें रूप होतें त्याचें अनुकरण करून केलेल्या ‘ ख्य, त्य ’ हा निर्देश, असा अर्थ आहे व या निर्देशांतोक्त अकार उच्चारणाचें आहे. मनोरमंत दिनेत्या कारितोक्त ‘ साया-रसम् ’ या पदाना ‘ अल्पदीर्घमाहारणम् ’, म्हणजे म्हस्य ‘ ति, ति ’ व दीर्घ ‘ खी, ती ’ या दोहोंचाहि मात्मानं यान् गृह्यारा

‘स्वत्यात्’ हा निर्देश असा अर्थ आहे. - ‘तदेतत्सकल... विदाकुर्वन्तु’ असे जें मनोरमंत म्हटले आहे त्याचा भावार्थ हा आहे की, दीर्घ ‘खी, ती’ अन्ती आहेत ज्याच्या अशा शब्दाची पञ्चमीच्या व षष्ठीच्या एकवचनाची दोन पाक्षिक रूपे होतात असा भाष्यात कोठेहि उल्लेख केला नाही. (याचे विवरण मनोरमंत केलेच आहे.)

‘तदतिरभसात्’ असे जें मनोरमंत म्हटले आहे त्याचा भावार्थ हा आहे की, ‘शुष्की, पक्वी’ या स्थली अन्ती असलेल्या ईकारापूर्वी सयोग असल्यामुळे, ‘एरनेकाचः’ या सूत्राने होणारा यणादेश होऊ शकत नाही. ‘शुष्क्यः’ या स्थली ‘शुष्की’ यातील ईकाराचे जागी ‘अचि ङ्’ सू. २७१ या सूत्राने इयडादेश करतेवेळी, ‘अतो लोप.’ सू. २३०८ या सूत्राने झालेला अकारलोप आभीय-कार्य असून देखील असिद्ध ठरत नाही; कारण अकारलोप व इयडादेश ही दोन कार्ये (समाननिमित्तक नसून) भिन्न-निमित्तक आहेत. (‘शुष्कीय विवप् इस्’ या स्थली विवप्-प्रत्ययाच्या निमित्ताने अकारलोप होऊन व नंतर ‘लोपो व्योर्वलि’ सू. ८७३ या सूत्राने अवशिष्ट यकाराचा लोप होऊन आणि मग ‘विवप् = घ्’ या अपृक्त प्रत्ययाचा ‘वेरपृक्तस्य’ सू. ३७५ या सूत्राने लोप होऊन ‘शुष्की इस्’ अशी स्थिति झाली असता, ‘इस् = अस्’ हा अजादि प्रत्यय पुढे असल्यामुळे, ‘शुष्की’ या क्यजन्त घातूतील अन्त्य ईकाराचे जागी ‘अचि ङ्’ सू. २७१ या सूत्राने इयडादेश पावला आहे येथे शकाकार असे म्हणतो की, ‘अतो लोप’ व ‘अचि ङ्’ ही दोन्ही सूत्रे आभीया-धिकारात पठित असल्यामुळे, ‘अतो लोप.’ या पूर्व सूत्राने झालेला अकारलोप ‘अचि ङ्’ या उत्तर सूत्राने इयडादेश करतेवेळी, ‘असिद्धवदत्राभात्’ सू. २१८३ या सूत्रान्वये, असिद्ध ठरतो व त्यामुळे अकारलोप झालाच नाही असे मानावे लागते. अशा रीतीने ‘शुष्की’ यातील अन्त्य ईकार व ‘इस् = अस्’ हा अजादि प्रत्यय या दोहोमध्ये अकाराचे व्यवधान आहे असे मानावे लागत असल्या-

मुळें, ईकाराचे जागीं इयडादेश होऊं शकत नाहीं. या शंकेवर शब्दरत्नकार असें उत्तर देतात कीं, 'असिद्धवदत्राभात्' हें सूत्र समाननिमित्तक कार्यानाच लागू पडणारें सूत्र असून भिन्ननिमित्तक कार्याना लागू पडणारें सूत्र नसल्यामुळें व प्रकृत स्थलीं अकारलोप विवप् प्रत्ययाच्या निमित्तानें झाला असून इयडादेश अजादि प्रत्ययाच्या निमित्तानें करणें असल्यामुळें, इयडादेश करतेवेळीं पूर्वी झालेला भिन्ननिमित्तक अकारलोप असिद्ध ठरत नाहीं व त्यामुळें इयडादेश होऊन 'शुष्कियः' असें रूप सिद्ध होतें. 'असिद्धवदत्राभात्' या सूत्रावरील काशिकेंत 'व्याश्रयं तु नासिद्धवद्भवति' असें स्पष्ट म्हटलें आहे.) येथें ईदन्त प्रकरण संपलें.

मनोरमा— "तृज्वत् क्रोष्टुः" । क्रुश आह्वाने । अस्मात् 'सितनि' इति तुन्प्रत्यये क्रोष्टुशब्दः, तृचि तु क्रोष्टृशब्दः । द्वावपि शृगालवाचिनौ । तत्राविशेषेण द्वयोः प्रयोगे प्राप्ते सर्वनामस्थाने स्त्रियां च तृजन्त एव । तृतीयादावच्युभयम्, अन्यत्र तु तुजन्त एवेति नियमार्थं त्रिसूत्री आरभ्यते । क्रोष्टुरिति तुजन्तात् प्रथमा । तृज्वदिति तृतीयान्ताद्धृतिः । निमित्तव्यपदेशतादात्म्यशास्त्रकार्यरूपविषयकत्वेनातिदेशस्य षड्विधत्वेऽपि प्राधान्यादिह रूपमेवातिदिश्यते । तच्च न पचादेर्यस्य कस्यचित् । किं तु क्रुशेरेव उपस्थितत्वादर्थत आन्तर्याच्चेत्यभिप्रेत्य फलितमाह—क्रोष्टुशब्दस्थाने इति ।

'तृज्वत् क्रोष्टुः' सू. २७४ या सूत्रांतील 'क्रोष्टु' हा शब्द 'क्रुश आह्वाने' या धातूहून 'सितनि' उणादि सू. ६९ या सूत्रानें ओणादिक 'तुन्' प्रत्यय होऊन सिद्ध झाला आहे. परंतु 'क्रुश' धातूहून ('ण्वुल्लृची' सू. २८९५ या सूत्रानें) 'तृच्' प्रत्यय केला असतां 'क्रोष्टृ' असा शब्द सिद्ध होतो. 'क्रोष्टु' व 'क्रोष्टृ' हे दोन्ही शब्द शृगाल-कोल्हा-या अर्थचि वाचक आहेत. या दोन्ही शब्दांचीं सर्व विभक्त्यंत व सर्व लिङ्गांत भिन्न रूपें होण्याची प्राप्ति झाली असतां, सर्वनामस्थान-प्रत्यय पुढें आल्यास व तसेंच स्त्रीलिङ्गमध्ये तृजन्त 'क्रोष्टृ' शब्दा-

चौच रूपें व्हावी व तृतीयादि विभक्तीचे अजादि प्रत्यय पुढें अल्यास 'क्रोष्टु' व 'क्रोष्टु' या दोन्ही शब्दाची पाक्षिक रूपें व्हावी आणि इतर स्थली तुन्प्रत्ययान्त 'कोष्टु' शब्दाचीच रूपें व्हावी याकरितां 'तृज्वत् क्रोष्टुः, स्त्रिया च' सू. ३०५ व 'विभाषा तृतीयादिष्वचि' सू. २७८ ही तीन सूत्रें नियमार्थं पठित केली आहेत. प्रकृत सूत्रातील 'क्रोष्टुः' हा शब्द तुनन्त 'क्रोष्टु' या शब्दाचे प्रथमेचे एकवचन आहे. ('क्रोष्टु सु' या स्थली 'सु' हा सर्वनामस्थानप्रत्यय 'क्रोष्टु' या शब्दापुढें असल्यामुळें, वर दिलेल्या नियमान्वये 'क्रोष्टु' शब्दाचे 'क्रोष्टा' असेच वास्तविक प्रथमेच्या एकवचनाचे रूप होऊ शकतें, 'क्रोष्टु' असे रूप होऊ शकत नाही. तरी पण प्रकृत सूत्रात 'क्रोष्टु' असा जो निर्देश केला आहे तो अर्थात् प्राधान्य न देता केवळ शब्दस्वरूपात् प्राधान्य देऊन केला आहे.) तृतीयान्ताहून 'वति' प्रत्यय केला असता, 'तृज्वत्' हे रूप सिद्ध होते ('तृचा तुल्यम्' या अर्थामध्ये 'तृचा' या तृतीयान्ताहून 'तेन तुल्य त्रिषा च्छति' सू. १७७८ या सूत्रानें अतिदेशार्थक 'वति' प्रत्यय होऊन 'तृच् टा वत्' अशी स्थिति झाली असता, या तद्धितान्त समुदायाला 'कृतद्धितसमासाश्च' सू. १७९ या सूत्रानें प्रातिपदिकसज्ञा होत असल्यामुळें, 'सुपो पातुप्रातिपदिकयोः' सू. ६५० या सूत्रानें 'टाः' या अन्तर्वति विभक्तिप्रत्ययाचा लृक् होऊन व 'इला जशोऽन्ते' सू. ८४ या सूत्रानें 'तृच्' यातील चकाराचा जकार होऊन 'तृज्वत्' हा शब्द सिद्ध झाला आहे) निमित्तातिदेश, व्यपदेशातिदेश, तादात्म्यातिदेश, शास्त्रातिदेश, कार्यातिदेश व रूपातिदेश असे असे जरी सहा प्रकारचे अतिदेश आहेत तरी, रूपातिदेश प्रधान असल्यामुळें, प्रकृत सूत्रातील 'तृज्वत्' या शब्दानें रूपाचाच अतिदेश होतो (रूपातिदेश प्रधान आहे असे जें वर म्हटलें आहे त्याचे कारण 'सर्वेषां कार्याणां रूपनिष्पत्त्यर्थत्वात्' हे आहे व त्याचा अर्थ हा आहे की, इष्ट रूपें सिद्ध व्हावी याकरिताच पाणिनीय, विधायक सूत्रात कार्यां होणे सांगितली असल्यामुळें, रूपातिदेश प्रधान ठरतो. मनोरमैत

जरी सहा प्रकारचे अतिदेश सांगितले आहेत तरी, 'कार्यरूप-
निमित्तार्थशास्त्रतादात्म्यशब्दिताः । व्यपदेशश्च सप्तैतानतिदेशान्
प्रचक्षते' या तत्वबोधिनींत व बालमनोरमेंत दिलेल्या कारिकेत सात
प्रकारचे अतिदेश सांगितले आहेत.) प्रकृत सूत्रांत जो तृजन्त रूपाचा
अतिदेश केला आहे तो 'पच्' इत्यादि वाटेल त्या घातूच्या तृजन्त
रूपाचा अतिदेश नसून, प्रकृत सूत्रांतील 'क्रोष्टुः' या निर्देशांत
'कुश्' हाच घातु उपस्थित असल्यामुळे व 'कुश्' घातूच्या तृजन्त
रूपांत व 'क्रोष्टु' शब्दांत अर्थसादृश्य असल्यामुळे, 'कुश्' घातूच्या
तृजन्त रूपाचाच हा अतिदेश आहे हे स्पष्ट होते. (प्रकृत सूत्रावरील
भाष्यांत-सू. ७-१-९५-भाष्यकार म्हणतात-'एवमपि किञ्चिदेव
तृजन्तं प्राप्नोति, इदमपि प्राप्नोति-पक्तेति । आन्तरतम्याच्च
सिद्धम् । क्रोष्टोर्यदन्तरतमं तद्भ्रुविष्यति । किं पुनस्तत् ? । कुशोर्य-
स्तृज्विहितस्तदन्तम् ।' या भाष्याला धरूनच मनोरमेंतील वरील
पंक्ति लिहिली आहे. हा विषय परिभाषेन्दुशेखराच्या मराठी भाषां-
तरांत पान ४८ मध्ये स्पष्ट केला आहे व ते विवरण वाचल्यास,
वरील पंक्ति नीट ध्यानांत येईल.) हा आशय मनांत धरूनच प्रकृत
सूत्रावरील कौमुदींत 'क्रोष्टुशब्दस्य स्थाने क्रोष्टुशब्दः प्रयोक्तव्यः'
असे फलितरूपाने व्याख्यान केले आहे.

शब्दरत्न-नियमार्थमिति । फलतः प्रयोगनियमार्थमित्यर्थः ।
तृतीयान्तादिति । तृजन्तेन तुल्यं रूपं लभत इत्यर्थः । निमित्तेत्यादि
"पूर्ववत्सन" "आद्यन्तवत्" "सुबामन्त्रिते पराङ्गवत्" इत्या-
द्यत्रयस्योदाहरणं, तत्र तृजन्तत्वरूपनिमित्तस्य, तद्व्यवहारस्य वा
ऽतिदेशो आहत्य = तृच्शब्दं समुच्चार्य विहितकार्यस्यैवापत्ती जसि
गुणादादेशयोस्तृजन्तोद्देश्यको "अप्तून्" इति दीर्घ एव स्यात् ।
स्वोजसादिषु चानङ्गुणी न स्याताम् । न चोत्तरसूत्रद्वयेन
सामर्थ्यात् "अप्तून्" इत्यत्र क्रोष्टुप्रहणेनेय सिद्धावाद्येनापि
सामर्थ्यात्कार्यमात्रप्रवृत्तिरिति वाच्यम् । तत्सामर्थ्येन रूपाति-
देशस्यैव ज्ञापयितुं युक्तत्वात् । तादात्म्यातिवेशस्त्वसम्भवी, सह

प्रयोगाभावात् । शास्त्रकार्यातिदेशाद्यपि न, तुन्तन्तस्याद्युदात्ततया तृज्वद्भावेनोकारस्य रेफरूपयणादेशोऽपि तस्योदात्तस्यानिक्यणोऽभावेन “उदात्तयणो ह्रस्पूर्वात्” इति स्वरानापत्तेः । अर्थातिदेशस्त्वसम्भवी तयोरेक्यस्य स्वत एव सत्त्वाच्च । षड्विधत्वेऽपीति । अर्थातिदेशासम्भव मत्वेदम् । युक्त्यन्तरमाह—प्राधान्यादिति । रूपमिति । तच्च ‘तृज्वत्’ इत्यत्र ऋकारस्योपस्थित्या तद्विशिष्टं क्रोष्टृ इति । तच्च तृज्यदिति चकारोच्चारणसामर्थ्यविन्तोदात्तस्वरविशिष्टमिति ऋकारस्योदात्तत्वात् ‘उदात्तयण’ इत्यादिस्वरसिद्धिरिति बोध्यम् ।

‘नियमार्थं त्रिसूत्री आरभ्यते’ असे जें मनोरमंत म्हटले आहे त्यातील ‘नियमार्थम्’ या पदाचा ‘फलत प्रयोगनियमार्थम्,’ म्हणजे अमुक प्रकारचा प्रत्यय पुढें आला असता किंवा अमुक लिङ्गात ‘क्रोष्टु’ व ‘क्रोष्टृ’ या दोन शब्दांपैकी अमुकच विशिष्ट शब्दाचा प्रयोग करावा असा नियम घालून देण्याकरितां, असा नियामक, अर्थ फलित होतो ‘तृतीयान्तादिति’ असे जें मनोरमंत म्हटले आहे त्याचा ‘तृजन्तेन तुल्य रूप लभते’, म्हणजे ‘क्रोष्टु’ शब्दाचे ‘क्रोष्टृ’ या तृजन्त शब्दाच्या ह्वासारखे रूप होते, असा अर्थ आहे मनोरमंत जें सहा अतिदेश सांगितले आहेत त्यापैकी पहिल्या तीन अतिदेशाची, म्हणजे निमित्तातिदेश, व्यपदेशातिदेश व तादात्म्यातिदेश यांची, ‘पूर्ववत्सन’ सू. २७३४, ‘आद्यन्तव-देकस्मिन्’ सू. ३४८ व ‘सुबामन्त्रिते पराङ्गवत्स्वरे’ सू. ३६५६ ही अनुक्रमे-उदाहरणे आहेत (‘पूर्ववत्सन’ या सूत्राचा असा अर्थ आहे की, ज्या घातूहून ‘सन्’ प्रत्यय केला जातो त्या मूळ घातूचे ज्या निमित्तामुळें आत्मनेपद होतें त्याच निमित्तामुळें सन्नन्त घातूचे देखील आत्मनेपद होणे घातूला जें आत्मनेपदाचे प्रत्यय होत असतात ते कोणत्या तरी निमित्तामुळेंच होत असतात उदाहरणार्थ घातुपाठांत जो घातु ‘अनुदात्तेत्’ किंवा ‘डित्’ पठित आहे तथा घातूहून ‘अनुदात्तडित् आत्मनेपदम्’ सू. २१५७ या सूत्रानें आत्मने-

पदी प्रत्यय होणें सांगितलें आहे. तसेंच जो धातु-धातुपाठांत 'स्वरि-
तेत्' किंवा 'बित्' पठित आहे तशा धातूहून, क्रियाफल कर्तृगामि
असल्यास, स्वरितबितः' सू. २१५८ या सूत्रानें आत्मनेपदी प्रत्यय
होणें सांगितलें आहे. त्याचप्रमाणें कौमुदींत दिलेल्या आत्मनेपद-
प्रकरणांत जीं अनेक सूत्रें दिलीं आहेत तींहि आत्मनेपदिप्रत्यय
होण्याचीं निमित्तें होत. 'एध वृद्धी' हा धातु धातुपाठांत अनुदात्तेत्
पठित असल्यामुळें 'अनुदात्तङितः' या सूत्रान्वये- तो आत्मनेपदी
ठरतो व या धातूहून 'सन्' प्रत्यय केला असतां, 'पूर्ववत्सन्ः'
या सूत्रान्वये सन्नन्त धातूहून देखील आत्मनेपदी प्रत्यय होऊन
'एदिधिपते' इत्यादि रूपें होतात. सारांश ज्या निमित्तामुळें मूळ
धातूहून आत्मनेपदी प्रत्यय होतात त्याच निमित्तामुळें तशा धातूच्या
सन्नन्ताहून आत्मनेपदिप्रत्यय होणें हा निमित्तातिदेश होय. 'आद्यन्त-
वदेकस्मिन्' या सूत्राचा असा अर्थ आहे कीं, जो असहाये
आहे, म्हणजे एकटाच आहे, त्याचे ठिकाणीं आदिवत् किंवा
अन्तवत् असा व्यपदेश-व्यवहार-करतां येतो व हाच व्यपदेशाति-
देश होय. 'व्यपदेशिवदेकस्मिन्' - परि. ३० - या परि-
भाषेनें देखील हेंच सांगितलें आहे; व परिभाषेन्दुशेखराच्या
मराठी भाषान्तरांत केलेलें या परिभाषेचें विवरण वाचल्यास,
व्यपदेशातिदेश कशाला म्हणतात व तो कोणाचे ठिकाणीं करतां
येतो इत्यादि सर्व विषय नीट ध्यानांत येईल. 'सुत्रामन्त्रिते पराङ्ग-
वत्स्वरे' या सूत्राचा असा अर्थ आहे कीं, 'सुवन्तापुढें संबोधनाचें रूप
आल्यास, तीं दोन्ही पदें मिळून एकच पद आहे असें स्वरविधि
करितांना मानावें. उदाहरणार्थ 'परशुना वृश्चन्' या स्थलीं 'पर-
शुना' या सुवन्तापुढें 'वृश्चन्' हें आमन्त्रितसंज्ञक संबुद्धीचें पद
आलें असल्यामुळें, स्वरविधि कर्तव्य असतां, 'परशुना' हें पद
'वृश्चन्' या पदाचें अङ्ग मानल्यानें दोन्ही पदें मिळून एक पद
आहे असें मानलें जातें आणि त्यामुळें 'परशुना' यांतील पकारापुढें
असलेला अकार 'आमन्त्रितस्य च' सू. ३६५३ या सूत्रानें उदात्त होतो.

येथे सुबन्त पद स्वरविधि करतेवेळी आमन्त्रित पदाशी एकजीव होऊन त्याशी तादात्म्य पावत असल्यामुळे, हे तादात्म्यातिदेशाचे उदाहरण ठरते 'कालिम्यो भववत्' सू १२३७ हे शास्त्रातिदेशाचे उदाहरण असून 'स्थानिवदादेश' सू ४९ हे कार्यातिदेशाचे उदाहरण आहे व प्रवृत्त सूत्र रूपातिदेशाचे उदाहरण आहे.) प्रवृत्त सूत्र निमित्तातिदेशाचे किंवा व्यपदेशातिदेशाचे सूत्र आहे (व रूपातिदेशाचे सूत्र नव्हे) असे मानले तर, ज्या ज्या सूत्रात 'तृच' या शब्दाचा उच्चार करून तृजन्ताला कार्ये होणे सांगितली आहेत तेवढीच कार्ये 'क्रोष्टु' शब्दाला होऊ शकतील त्यामुळे 'क्रोष्टु' शब्दापुढे 'जस्' प्रत्यय आला असता ('ऋतो डिसर्वनामस्थानयो.' सू २७५ या सूत्रात 'तृच' चा उच्चार करून कार्ये होणे सांगितले असल्यामुळे, जरी 'जस्' हा सर्वनामस्थानप्रत्यय आहे तरी, ते सूत्र प्रवृत्त न होता, 'जसि च' सू २४१ हे सूत्र प्रवृत्त होऊन त्या सूत्राने) गुण व (नंतर 'एचोऽपत्रायाव' सू ६१ या सूत्राने) अवदेश झाल्याने (क्रोष्टु जस् = क्रोष्टो असु = क्रोष्टव' अशी स्थिति झाली असता, 'अप्तृन्तृच्' सू २७७ या सूत्राने 'तृच्' चा उच्चार करून तृजन्ताला उपधादीर्घकार्ये होणे सांगितले असल्यामुळे) 'अप्तृन्' या सूत्राने उपधादीर्घकार्येच होईल (व 'क्रोष्टाव' असे रूप होईल) वण ('ऋदुशनस' सू २७६ या सूत्राने) 'सु' प्रत्यय पुढे असताना होणारा 'अनड्' आदेश व तसच 'सु, औ, जस्' इत्यादि सर्वनामस्थानप्रत्यय पुढे असताना ('ऋतो डिसर्वनामस्थानयो' या सूत्राने होणारे) गुणकार्ये होऊ शकणार नाही; (कारण या दोन्ही सूत्रात 'तृच्' चा उच्चार करून कार्ये विधान केले नाही त्यामुळे अनिष्ट रूपे होण्याची आपत्ति येईल. म्हणून प्रवृत्त सूत्र निमित्तातिदेशाचे किंवा व्यपदेशातिदेशाचे-व्यवहारातिदेशाचे-सूत्र आहे हे मानणे अयोग्य आहे असा शब्दरत्नकाराच्या म्हणण्याचा आशय आहे आता पुढील पवतीत शकाकार अशी शका करतो की, दीक्षितानी मनोरमंत प्रवृत्त सूत्र रूपाति-

देशाचें सूत्र आहे असें जें म्हटलें आहे तें बरोबर नसून, वास्तविक तें कार्यसामान्यातिदेशाचें सूत्र आहे. जर पाणिनीचा असा हेतु असता कीं, 'तृच्' या प्रत्ययाचा उच्चार करून 'अप्तृन्' सू. २७७ या सूत्रानें तृजन्ताला जें उपधादीर्घकार्य होणें सांगितलें आहे तेवढेंच कार्य 'क्रोष्टु' या शब्दाला व्हावें व ऋदन्ताला होणारीं इतर कार्ये 'क्रोष्टु' शब्दाला होऊं नयेत तर त्याने) 'अप्तृन्' या सूत्रांत 'क्रोष्टु' यां शब्दाचें ग्रहण केल्यानेच त्याचा हेतु सिद्धीस गेला असता (व प्रकृत व त्यापुढील तृज्वद्वावाची दोन सूत्रें पठित करण्याची त्याला कांहींच गरज नव्हती आणि अशा रीतीनें हीं सूत्रत्रयी व्यर्थ ठरण्याची आपत्ति येते. पण पाणिनीनें हीं सूत्रत्रयी मुद्दाम आरंभिली असल्यामुळे) या सूत्रत्रयीच्या आरंभसामर्थ्यानें हे सिद्ध होते कीं, प्रकृत सूत्र कार्यसामान्यातिदेशाचें सूत्र आहे. (या शंकेवर शब्दरत्नकार असें उत्तर देतात कीं,) ही शंका बरोबर नाही; कारण प्रकृत सूत्र व त्यापुढील दोन सूत्रें यांच्या आरंभसामर्थ्यानें प्रकृत सूत्र रूपातिदेशाचें सूत्र आहे हे ज्ञापित होते असेंच मानणें योग्य आहे. ('स्त्रियां च' सू. ३०५ व 'विभाषा तृतीयादिष्वचि' सू. २७८ या, प्रकृत सूत्रापुढें पठित केलेल्या, दोन सूत्रांत तृजन्ताला उद्देशून कोणतेंहि कार्य होणें सांगितलें नसून जरी केवळ तृज्वद्वावाचें विधान केले आहे तरी, हीं दोन सूत्रें सार्थक ठरावीं याकरितां हे मानणें आवश्यक आहे कीं, ज्याप्रमाणें ऋदन्त प्रातिपदिकाच्या उद्देशून पाणिनीय शास्त्रांत जीं कार्ये होणें सांगितलीं आहेत तीं सर्व कार्ये 'क्रोष्टु' शब्दाहून केलीं जातात त्याचप्रमाणें प्रकृत सूत्रान्या आरंभसामर्थ्यानें तीं सर्व कार्ये 'क्रोष्टु' शब्दाहून देखील होतात. तसें मानल्यानें प्रकृत सूत्रत्रयी सार्वार्थक ठरले व तसें न मानल्यास तीं सूत्रत्रयी व्यर्थ ठरण्याची आपत्ति येते. सार्वार्थक नसून हे शब्द व उद्देश्यक सर्व कार्ये 'क्रोष्टु' शब्दाला सार्थक याकरितां बरोबर सूत्रत्रयी मुद्दाम आरंभिली असल्यामुळे, प्रकृत

सूत्र कार्यसामान्यातिदेशाचे सूत्र ठरते असा शकाकाराच्या म्हणण्याचा तात्पर्याय आहे या शकेवर शब्दरत्नकार असे उत्तर देतात की, पाणिनीने जी सूत्रत्रयी मुद्दाम आरंभिली आहे ती रूपातिदेश मानल्याने देखील सुसङ्गत ठरत असल्यामुळे, प्रकृत सूत्र रूपातिदेशाचे सूत्र आहे हेच मानणे योग्य आहे, कारण पूर्वी सांगितल्याप्रमाणे शब्दशास्त्रात-व्याकरणशास्त्रात-रूपातिदेश प्रधान असल्यामुळे, जेथे रूपातिदेश मानणे संभवत नाही तशा स्थली इतर प्रकारचा अतिदेश मानणे उचित आहे परंतु जेथे रूपातिदेश व तसेच इतर प्रकारचा देखील अतिदेश मानणे संभवते तशा स्थली, रूपातिदेश प्रधान असल्यामुळे, रूपातिदेश मानणेच योग्य आहे शकाकाराने वरील शका करिताना जे म्हटले आहे ते रूपातिदेशाचे देखील सारखेच समर्थन करणारे असल्यामुळे, प्रकृत स्थली कार्यसामान्यातिदेश न मानता दीक्षितानी जसा रूपातिदेश मानला आहे तसेच मानणे उचित आहे असा शब्दरत्नकारांच्या म्हणण्याचा आशय आहे सारांश प्रकृत सूत्रात 'तृज्वत्' असा जो निर्देश केला आहे त्या निर्देशातील तकार, गोतो णित्' सू २८४ या सूत्रात जसा गकार अविवक्षित मानला आहे तसा, अविवक्षित मानून व चकार देखील अविवक्षित मानून शकाकार 'तृच्' या प्रकृत सूत्रातील निर्देशातील कवळ ऋकारच विवक्षित मानतो व अशा रीतीने प्रकृत सूत्र कार्यातिदेशाचे सूत्र ठरविण्याचा प्रयत्न करतो पण तसे करण्यापेक्षा, प्रकृत सूत्र रूपातिदेशाचे सूत्र आहे हे मानण्यातच लायव आहे, कारण तसे मानल्याने 'तृच्' या निर्देशातील तकार व चकार अविवक्षित आहेत असे मानण्याची काही गरज पडत नाही व सूत्रत्रयीच्या आरंभसामर्थ्याने तो निर्देश चरितार्थ ठरतो म्हणूनच भैरवीकार म्हणतात - 'सूत्रत्रयसामर्थ्यादुच्चारितस्य चकारस्याविवक्षायाम् कल्पनापेक्षया रूपातिदेशो न वस्यचिद्वर्धयर्थशङ्कोति भाव ।') तादात्म्यातिदेश तर येथे संभवतच नाही, कारण 'क्रोष्टु' व 'क्रोष्टृ' (हे दोही शब्द 'कोल्हा' या एकाच अर्थचे वाचक असल्यामुळे) या दोन शब्दांच्या

कोणत्याहि रूपांचा वाक्यांत एकेच वेळीं प्रयोग होऊं शकत नाहीं. (तादात्म्यातिदेश होण्याकरितां दोन भिन्न व्यक्तींची आवश्यकता आहे. दोन भिन्न व्यक्ति असल्या तरच एक व्यक्तीचा दुसरे व्यक्तीचे ठिकाणीं तादात्म्यातिदेश करतां येतो. 'परशुना वृश्चन्' या वर दिलेल्या उदाहरणांत दोन भिन्नार्थक स्वतंत्र पदांचा वाक्यांत प्रयोग केला असल्यामुळे, पूर्वपद उत्तरपदाशीं तादात्म्य पावून दोन्ही पदे एकजीव होतात व 'आमन्त्रितस्य च' या षाष्ठ सूत्रानें संबोधनाला होणारें स्वरकार्य पूर्व पदाच्या आद्य अचाला होतें. पण त्रिसूत्री नियमार्थक मानली असल्यामुळे व 'क्रोष्टु' आणि 'क्रोष्टृ' या समानार्थक शब्दांचा वाक्यांत एकेच वेळीं प्रयोग होणें संभवत नसल्यामुळे, प्रकृत सूत्र तादात्म्यातिदेशाचें सूत्र आहे असें मानतां येणें मुळींच शक्य नाहीं.) प्रकृत स्थलीं शास्त्रातिदेश किंवा कार्यातिदेश देखील मानतां येत नाहीं; कारण 'तुन्' प्रत्ययान्त 'क्रोष्टु' शब्द आद्युदात्त असल्यामुळे तृज्वद्भाव करून त्यांतील उकाराचे जागीं जरी रेफरूप यणादेश केला तरी, तो रेफरूप यण् उदात्ताचे जागीं होत नसल्यामुळे, 'उदात्त यणो हल्पूर्वात्' सू. ३७२० या सूत्रानें होणारा स्वर न होण्याची आपत्ति येते. ('क्रोष्टु आ' या स्थलीं शास्त्रातिदेश मानल्यास, 'आङो नाऽस्त्रियाम्' सू. २४४ हें घिसंज्ञक शब्दाला लागू पडणारें शास्त्र प्रवृत्त न होतां, ऋदन्त शब्दापुढें 'टा = आ' हा प्रत्यय आला असतां तथा ठिकाणीं लागू पडणारें 'इको यणचि' सू. ४७ हें शास्त्र प्रवृत्त होईल. कार्यातिदेश मानल्यास, वरील उदाहरणांत 'आङो नाऽस्त्रियाम्' या सूत्रानें कार्य न करितां 'इको यणचि' या सूत्रानें कार्य करावें लागेल. आतां 'त्रित्यादिनित्यम्' सू. ३६८६ या सूत्रान्वयें तुन्प्रत्ययान्त 'क्रोष्टु' शब्द आद्युदात्त आहे; पण तृच्प्रत्ययान्त 'क्रोष्टृ' शब्द 'चितः' सू. ३७१० या सूत्रान्वयें अन्तोदात्त आहे. वर जे दोन अतिदेश सांगितले आहेत त्यांपैकी कोणताहि अतिदेश मानला तरी, 'क्रोष्टु आ' या स्थलीं 'आ' प्रत्ययाचे जागीं नादेश न करितां, वर सांगितल्याप्रमाणें,

यणादेशरूप कार्य करावे लागेल व ते कार्य केल्याने व जे वकाररूप यणादेश कार्य पावले आहे ते न करिता तुज्वद्भाव वरून रेफरूप यणादेश केल्याने 'क्रोष्ट्रा' असे रूप होईल हे खरे. पण येथे जो रेफरूप यणादेश होतो तो अनुदात्त उवाराचे जागी होत असून उदात्तस्थानिक नसल्यामुळे, ज्याप्रमाणे 'क्रोष्ट्र आ' या स्थली उदात्तस्थानिक यण् होत असल्यामुळे 'क्रोष्ट्रा' हा शब्द 'उदात्त-यणो हल्पूर्वात्' या सूत्रान्वये अन्तोदात्त होतो तसा, शास्त्रातिदेश किंवा कार्यातिदेश मानून सिद्ध केलेला 'क्रोष्ट्रा' हा शब्द अन्तोदात्त न होता, आद्युदात्त होईल आणि अशा रीतीने स्वरात फरक पडण्याची आपत्ति येईल म्हणून येथे शास्त्रातिदेश किंवा कार्यातिदेश मानता येत नाही असा शब्दरत्नकाराच्या म्हणण्याचा भावार्थ आहे) अर्थातिदेश तर या ठिकाणी संभवतच नाही, कारण 'क्रोष्ट्रु' व 'क्रोष्ट्र' हे दोन्ही शब्द स्वतः एकाच अर्थाचे वाचक आहेत. (मनोरमंत जरी सहाच प्रकारचे अतिदेश सांगितले आहेत तरी, 'कार्यरूपनिमित्तार्थशास्त्रतादारम्यशब्दिता । व्यपदेशश्च सप्ततानतिदेशान् प्रचक्षते' या पूर्वी दिलेल्या कारिकेत अर्थातिदेश हा एक अधिक सातवा अतिदेश सांगितला आहे तो अतिदेश अशाच ठिकाणी होऊ शकतो की जेथे दोन शब्द भिन्न अर्थाचे वाचक असून एका शब्दाच्या अर्थाचा दुसऱ्या शब्दाच्या अर्थाचे ठिकाणी आरोप केला जातो प्रकृत स्थली 'क्रोष्ट्रु' व 'क्रोष्ट्र' हे दोन्ही शब्द 'कोल्हा' या एकाच अर्थाचे वाचक असल्यामुळे, अर्थातिदेश होणे संभवतच नाही. 'स्त्री पुवच्च' सू ९३२ हे सूत्र अर्थातिदेशाचे उदाहरण आहे) मनोरमंत जे सहाच प्रकारचे अतिदेश सांगितले आहेत ते, प्रकृत स्थली अर्थातिदेश संभवतच नाही असे मानून, सांगितले आहेत. (सारांश वास्तविक अतिदेश सात प्रकारचे असून दीक्षितानी मनोरमंत जे अतिदेशाचे सहाच प्रकार सांगितले आहेत त्याचे कारण हेच की, सातव्या प्रकारचा अतिदेश, म्हणजे अर्थातिदेश, प्रकृत सूत्राने होणे मुळीच संभवत नाही. प्रकृत स्थली रूपातिदेशच संभवतो याचे

इतर सहा अतिदेश यथे संभवत नसून तो सातवाच अतिदेश होऊं शकतो असे वरील शब्दरत्नांत जें कारण दिलें आहे त्या खेरीज रूपातिदेश मानण्यास दीक्षितांनीं मनोरमैत) 'प्राधान्यात्' हें वेगळें कारण दिलें आहे (व याचें विवरण पूर्वीं मनोरमैत केलेंच आहे.) 'रूपमेवातिदिश्यते' असें जें मनोरमैत म्हटलें आहे त्याचें कारण हें कीं, प्रकृत सूत्रांतील 'तृज्वत्' या पदांत ऋकार उपस्थित असल्यामुळे, 'क्रोष्टु' शब्दाचे जागीं ऋकारविशिष्ट 'क्रोष्टृ' हें रूप अतिदेशानें होतें. 'तृज्वत्' यांतील 'तृच्' यांत चकाराचें उच्चारण केलें असल्यामुळे त्या उच्चारणसामर्थ्यानें, ज्या 'क्रोष्टृ' शब्दस्वरूपाचा अतिदेश होतो तें शब्दस्वरूप ('चितः' सू. ३७१० या सूत्रान्वये होणारें) अन्तोदात्तस्वरविशिष्ट रूप होय, आणि या अतिदिष्ट रूपांतील अन्त्य ऋकार उदात्त असल्यामुळे, 'उदात्तयणो हल्पूर्वात्' सू. ३७२० इत्यादि सूत्रांनीं होणारें स्वर सिद्ध होण्यांत कांहीं अडचण येत नाही. (व 'क्रोष्ट्रा' इत्यादि रूपे अन्तोदात्त होतात.)

मनोरमा- नियमार्थमिति । अन्येषां संज्ञाशब्दानां मा भूदित्येतदर्थमित्यर्थः । क्रोष्टेति । अनङ् । हल्ङ्यादिलोपात्परत्वादुपधादीर्घः । स च " सर्वनामस्थाने च " । इत्यनेन यद्यपि लभ्यते तथापि परत्वात् " अप्तृन् " इत्येव न्याय्यः । कृतेऽप्यनङि एकदेशविकृतस्यानन्यत्वेन तृच्त्वात् । अन्यथा गुणे कृतेऽपि दीर्घो न स्यादिति भावः ।

'अप्तृन्' सू. २७७ या सूत्रावरील कीमुदीत 'नप्त्रादिग्रहणं व्युत्पत्तिपक्षे नियमार्थम्' असें जें म्हटलें आहे त्याचा अर्थ हा आहे कीं, (उणादिनिष्पन्न तृन्तृजन्त संज्ञावाचक शब्दांना जर उपधादीर्घ-कार्य होणें असेल तर प्रकृत सूत्रांत निदिष्ट असलेल्या सात शब्दांनाच तें कार्य व्हावें च) इतर संज्ञावाचक शब्दांना, म्हणजे उणादिनिष्पन्न 'पितृ, भ्रातृ' इत्यादि संज्ञावाचक शब्दांना, तें कार्य होऊं नये. 'क्रोष्टा = क्रोष्टृ सु' या स्थलीं ('ऋदुशानस्' सू. २७६ या सूत्रानें अन्त्य ऋकाराचे जागीं) अनङादेश होतो (व 'अनङ्' आदेश केल्यानें

‘क्रोष्टन् सु’ अशी स्थिति झाली असतां) ‘हल्ङ्याब्यः’ सू. २५२ या सूत्राच्या मानाने ‘अप्तृन्’ हे प्रकृत सूत्र परसून असल्यामुळे, उपधादीर्घकार्यं प्रथम होऊन नंतर ‘सु’ प्रत्ययाचा लोप होता. जरी ‘सर्वनामस्थाने चासम्बुद्धौ’ सू. २५० या सूत्राने देखील वरील उदाहरणात उपधादीर्घकार्यं (‘क्रोष्टन्’ हा शब्द नान्त असल्यामुळे) होऊ शकते तरी, त्या सूत्राच्या मानाने ‘अप्तृन्’ हे प्रकृत सूत्र परसून असल्यामुळे, ‘अप्तृन्’ या सूत्रान्वयेच उपधादीर्घकार्यं करणे न्याय्य आहे. ‘क्रोष्टृ’ शब्दातील अन्त्य ऋकाराचे जागी ‘अनङ्’ आदेश केला असता जरी ‘क्रोष्टन्’ असे रूप होते तरी, ‘एकदेशविकृतमन्यवत्’—परि. ३७—या परिभाषान्वये ‘क्रोष्टन्’ हा एकदेशविकृत शब्द तूजन्त ‘क्रोष्टृ’ शब्दच आहे असे मानता येते. या स्थली एकदेशविकृतन्याय प्रवृत्त न केल्यास, (‘क्रोष्टृ औ’ इत्यादि स्थली ‘ऋतो द्विसर्वनामस्थानयो.’ सू. २७५ या सूत्राने) गुण केला तरी, उपधादीर्घकार्यं होऊ शकणार नाही. (‘क्रोष्टृ औ’ या स्थली गुण केल्यावर ‘क्रोष्टर् औ’ अशी स्थिति झाली असता, ‘क्रोष्टर्’ हा शब्द तूजन्त ‘क्रोष्टृ’ शब्दच आहे असे एकदेशविकृतन्यायाने न मानल्यास, उपधादीर्घकार्यं होऊ शकणार नाही व ‘क्रोष्टारी’ इत्यादि इष्ट रूपे सिद्ध होऊ शकणार नाहीत)

शब्दरत्न—सज्ञाशब्दानामिति । उणादिव्युत्पन्नानामिति शेषः । अतो धातुशब्दस्य दीर्घो भवत्येव । परत्वादिति । इदमपि च कार्येषुऽसम्भवाभावे विप्रतिषेध इत्यभिमानेन । यद्वा परत्वादुत्कृष्टत्वात् विशेषविहितत्वेन शोघ्रोपस्थितिकत्वादित्यर्थः ।

मनोरमंतील ‘सज्ञाशब्दानाम्’ या पदापूर्वी ‘उणादिव्युत्पन्नानाम्’ हे पद अध्याहृत आहे उणादिनिष्पन्न सज्ञावाचक शब्दानाच ‘अप्तृन्’ या सूत्राने घालून दिलेला नियम लागू पडत असल्यामुळे (व ‘धातृ’ हा सज्ञावाचक शब्द उणादिमूत्रान्वये सिद्ध झाला नसून, ‘धा’ धातूहून ‘ण्वुल्तृषौ’ सू. २८१५ या पाणिनीय सूत्राने ‘तृष्’ प्रत्यय होऊन सिद्ध झाला असल्यामुळे,

प्रकृत सूत्राने) 'घातृ' या शब्दाला उपधादीर्घकार्यं होतेच. 'परत्वात् अप्तृन् इत्येव न्याय्यः' असें जें मनोरमेत म्हटलें आहे व पुढें ('हे रमे' या रूपाची सिद्धि करितांना दीक्षितांनीं मनोरमेत 'यथाश्रुतेऽपि एङ्हस्वात् इति लोपस्यैव परत्वेन न्याय्यत्वात्' असें) जें म्हटलें आहे तें असें मानून म्हटलें आहे कीं, जरी 'सर्वनामस्थाने चासम्बुद्धौ' व 'अप्तृन्' या दोन्ही सूत्रांत उपधादीर्घ होणें हेंच कार्य सांगितलें आहे व त्या दोन सूत्रांपैकीं कोणत्याहि सूत्रानें तें कार्य केल्यास कांहींच विरोध येत नाही तरी असंभवाचा अभाव असून देखील, त्या दोन सूत्रांत पूर्वपरभाव असल्यामुळें, विप्रतिषेध होतीच. (जेथें एखाद्या उदाहरणांत इतरत्र सावकाश व चरितार्थ असणाऱ्या दोन तुल्यबल सूत्रांची युगपत् प्रवृत्ति होणें असंभवनीय आहे तशाच ठिकाणीं भाष्यकारांनीं विप्रतिषेध मानला आहे. म्हणून वास्तविक येथें वरील दोन सूत्रांत विप्रतिषेध मानतां येत नाही; कारण त्या दोन सूत्रांपैकीं कोणतेंहि सूत्र प्रथम प्रवृत्त केलें तरी उपधादीर्घकार्यच होणार आणि म्हणूनच शब्दरत्नकारांनीं प्रकृत पंक्तींत 'इत्यभिमानेन' हीं अरुचिप्रदर्शक पदें घातलीं आहेत. तथापि प्रकृत स्थळीं विप्रतिषेध नसून देखील एक पूर्व सूत्र व दुसरें पर सूत्र असल्यामुळें, 'पूर्वपरं बलवत्' या न्यायान्वये दीक्षितांनीं येथें विप्रतिषेध मानला आहे.) अथवा मनोरमेतील 'परत्वात्' या पदाचा 'उत्कृष्टत्वात्', म्हणजे 'विशेषविहितत्वेन शीघ्रोपस्थितिकत्वात्' असा अर्थ करावा. ('सर्वनामस्थाने चासम्बुद्धौ' हें उपधादीर्घकार्यविधि विधान करणारें सामान्य सूत्र असून, 'अप्तृन्' हें उपधादीर्घकार्यविधि विधान करणारें विशेष सूत्र आहे; कारण या सूत्रांत 'तृच्' प्रत्ययाचा उच्चार कर्मन तृजन्ताला उपधादीर्घकार्य होणें सांगितलें आहे. म्हणून जेथें तृजन् शब्दाना उपधादीर्घकार्य करणें आहे तेथें 'अप्तृन्' हें विशेष सूत्र मुख्य प्रथम उपस्थित होतें व तें प्रतिपद्यत सूत्र अन्नान्त्वामुळें, शिष्टोपस्थितिक 'सर्वनामस्थाने चासम्बुद्धौ' या सामान्य सूत्राचा वाप कर्मन, स्वतःच प्रवृत्त होतें.)

मनोरमा-“ रात्सस्य ” ॥ इह तकारोऽपि प्रश्लिष्यत इति पक्षान्तरम् । तेन हल्ङ्घादिसूत्रस्थाने ङ्घापः तोरिति निष्कर्षे अविभर्भानित्यादि सिद्धयति । अजर्घतं इत्यत्र तु चत्वंस्यासिद्धत्वात् तलोपो न । ननु कीर्तयतेः क्विपि कीर्तं इह स्यादिति चेन्न । ‘ ययालक्षणमप्रयुक्ते ’ इति भाष्यम् । एतेनावर्तं इति व्याख्यातम् । परत्वादिति । न च नृणित्य इति वाच्यम्, तृज्वद्भावे कृते सन्निपातपरिभाषया नुटो दुर्लभत्वादिति भावः । नमचिरेति । ननु रेण स्वविषये प्राप्तं सर्वं बाध्यम् । बाध्यसामान्यचिन्ताश्रयणात् । तथा च वक्ष्यते । ‘ गुणदीर्घोत्वानामपदाद ’ इति । एवं चाविशेषाद् नुट्यनेन बाध्यः । तत्कथं विप्रतिषेधः । उत्सर्गापवादयोस्तदयोगादिति चेत्सत्यम् । अत एव तदंशे विप्रतिषेधं दूषयित्वा “ न तिसृचतसृ ” इति ज्ञापकाद् नुडिति भाष्यकृतोक्तमिति सन्तोष्यव्यम् इत्युदन्ताः ॥

‘ रात्सस्य ’ सू. २८० या सूत्रात् तकार देखील प्रश्लिष्यत आहे असाहि एक पक्ष आहे व हा पक्ष मानल्यास, ‘ हल्ङ्घाभ्यः ’ सू. २५२ या सूत्राएवजो ‘ ङ्घापः सोः ’ एवढेच सूत्र जरी पठित केले तरी, ‘ अविभर्भवान् ’ इत्यादि प्रयोग सिद्ध होऊ शकतात. (‘ अविभृत् ’ या स्थली ‘ सार्धंघातुकार्धंघातुकयोः ’ सू. २१६८ या सूत्राने ‘ विभृत् ’ यातील अन्त्य ऋकाराला गुण होऊन ‘ अविभर्त् ’ अशी स्थिति झाली असता, रकारापुढे तकार आला असल्यामुळे, तकाराचा प्रश्लेष करून ‘ रात् सस्य ’ असे सूत्र मानल्याने, तकाराचा लोप होऊन ‘ अविभर्त् ’ असे रूप सिद्ध होऊ शकते. या विषयाचे विवरण मागे केलेच आहे) ‘ अजर्घतं ’ या स्थली चत्वं असिद्ध असल्यामुळे तकारलोप होत नाही. (‘ गृधुर्भिकाङ्क्षायाम् ’ या घातूच्या यद्गुकाच्या लडाचे प्रथमपुरुषाच्या एकवचनाचे ‘ अजर्घतं ’ हे रूप आहे. या उदाहरणात ‘ सन्यङोः ’ सू. २३९५ या सूत्राने द्विवचन होऊन व ‘ उरत् ’ सू. २२४४ या सूत्राने अम्यासातील ऋकाराचे जागी अकार होऊन व ‘ कुहोरचुः ’

सू. २२४५ या सूत्राने अभ्यासांतील गकाराचे जागी जंकार होऊन व ' रुग्रिकी च लुकि ' सू. २६५२ या सूत्राने अभ्यासाला ' रुक् = र् ' आगम होऊन व ' पुगन्तलघूपधस्य च ' सू. २१८९ या सूत्राने ' गृधु ' धातूतील उपधाऋकाराचा गुण होऊन ' अजर्गर्धत् ' अशी स्थिति झाली असता, ' हल्ङ्याब्भ्यः ' हे यथापठित सूत्र न मानले तरी ' संयोगान्तस्य लोपः ' सू. ५४ या सूत्रानेच तकारलोप केल्यावर ' अजर्गर्ध् ' असे रूप होते. येथे ' गर्ध् ' हा एकाच् पदान्ती असल्यामुळे ' एकाचो वशो भप् ' सू. ३२६ या सूत्राने ' गर्ध् ' यांतील गकाराचा घकार होऊन व ' वाऽवसाने ' सू. २०६ या सूत्राने अन्त्य घकाराचा तकार होऊन ' अजर्धर्त् ' असे रूप होते. या रूपांत रकारापुढे तकार असल्यामुळे, ' रात् त्सस्य ' या सूत्राने त्या तकाराचा लोप पावला आहे. परंतु ' रात् त्सस्य ' हे त्रैपादिक पूर्व सूत्र असून ' वाऽवसाने ' हे त्रैपादिक परसूत्र असल्यामुळे, ' रात्त्सस्य ' या सूत्राने तकारलोप करतेवेळी ' वाऽवसाने ' या परसूत्राने घकाराचे जागी झालेला तकार, ' पूर्वत्रासिद्धम् ' सू. १२ या वचनान्वये, असिद्ध ठरतो, म्हणजे घकाराचे जागी तकार झाला असून घकारच विद्यमान आहे असे मानावे लागते व त्यामुळे तकाराचा लोप होत नाही.) ' कृत संजवदने ' या चुरादिगणांत पठित असलेल्या धातूहून णिच् कृत् वित् प्रत्यय केल्यावर (' कृत् णिच् वित् ' या स्थितीत ' उपधायाश्च ' सू. २५७१ या सूत्राने उपधाभूत दीर्घऋकाराचे जागी इकार होऊन व ' उरणपरः ' सू. ७० या सूत्राने तो इकार रपर होऊन व ' उपधायां च ' सू. २२६५ या सूत्राने तो इकार दीर्घ होऊन व ' णेरनिटि ' सू. २३१३ या सूत्राने णिलोप होऊन आणि ' वेत्पृक्तस्य ' सू. ३७५ या सूत्राने ' वित् = व् ' या अपगम प्रत्ययाचा लोप होऊन) ' कीर्त् ' अने जे रूप होत त्या म्वांत रकारापुढे तकार असल्यामुळे, ' रात् त्सस्य ' अने सूत्र मानल्यास, तकारलोप पावतो अने कोणी म्हटल्यास, ते म्हणजे बरोबर नाही; कारण ' यथावदक्षणाप्रपूर्णे ' अने भाष्यवचन आहे. व त्या भाष्यवचनान्वये

‘अवर्धत्’ या स्थली देखील (जरी रकारापुढें तकार आहे तरी त्या) तकाराचा लोप होत नाही. (‘यथालक्षणमप्रयुक्ते’ या भाष्यवचनाचे ‘लोके प्रयुक्तानामिदमन्वाख्यानमित्यप्रयुक्ते लक्षणामप्रवृत्तिलक्षणं लक्षणमित्यर्थ.’ असे वीथटानें व्याख्यान केले आहे व या व्याख्यानाचा अर्थ असा आहे की, लौकिकप्रयोगात जे शब्द आढळतात त्यांचेच अन्वाख्यान करण्याकरितां पाणिनीय शास्त्र रचले असल्यामुळे, ज्या शब्दाचा भाषेत प्रयोग आढळत नाही तथा शब्दाची सिद्धि करण्याकरिता पाणिनीय शास्त्राची प्रवृत्ति होत नाही. ‘कीर्त्’ व ‘अवर्धत्’ हे प्रयोग भाषेत आढळत नाहीत. म्हणून त्याचे ठिकाणीं ‘यथालक्षणमप्रयुक्ते’ या भाष्यवचनान्वये ‘रात् तस्य’ या सूत्राची प्रवृत्ति करता येत नाही असा दीक्षितांच्या म्हणण्याचा आशय आहे ‘अवर्धत्’ हे ‘वृत्’ धातूच्या यद्गुकाच्या लडाचे प्रथमपुरुषाचे एकवचन आहे. आता ‘क्रोष्टु आम्’ या स्थली ‘विभाषा तृतीयादिष्वचि’ सू. २७८ या सूत्रानें तृज्वद्भावाची प्राप्ति आहे व तसेच ‘न्हस्वनद्यापो नुट्’ सू. २०८ या सूत्रानें ‘आम्’ प्रत्ययाला नुडागमाची प्राप्ति आहे या दोन सूत्रांपैकी, तृज्वद्भावाचे सूत्र परसूत्र असल्यामुळे, तृज्वद्भाव प्रथम करून, म्हणजे ‘क्रोष्टु’ असे रूप प्रथम करून, नंतर ‘आम्’ प्रत्ययाला नुडागम केल्यास, ‘नामि’ सू. २०९ या सूत्रानें ऋकार दीर्घ होऊन ‘क्रोष्टृणाम्’ असे रूप होईल पण तसे रूप होणे इष्ट नसून ‘क्रोष्टूनाम्’ असेच रूप होणे इष्ट असल्यामुळे, वार्तिककारानें ‘नुमचिरतृज्वद्भावेभ्यो नुट् पूर्वविप्रतिषेधेन’ असे वार्तिक पठित केले आहे व त्या वार्तिकान्वये पूर्वविप्रतिषेधानें ‘आम्’ प्रत्ययाला प्रथम नुडागम होतो, म्हणजे ‘नाम्’ असा हलादि प्रत्यय होतो, व अशा रीतीने ‘क्रोष्टु’ शब्दापुढें अजादि विभक्तिप्रत्यय राहत नसल्यामुळे, तृज्वद्भाव होत नाही व ‘नामि’ या सूत्रानें ‘क्रोष्टु’ यांतील अन्वय उकार दीर्घ होऊन ‘क्रोष्टूनाम्’ असे इष्ट रूप सिद्ध होते.) नुडागमकारणं त्रित्वात् आहे (व त्त्रे त्रित्वात् असल्यामुळे,)

‘पराश्रित्यं बलवत्’ या न्यायान्वये तृज्वद्भाव रूप परकायचा वाध करून तें आपोआपच प्रथम होईल आणि म्हणून पूर्वविप्रतिषेधाचें वरील वार्तिक असण्याची कांहीं गरज नाही) असें कोणी म्हटल्यास, तें म्हणणें बरोबर नाही; कारण सन्निपातपरिभाषा-परि. ८६-असल्यामुळे, परसूत्रानें तृज्वद्भाव प्रथम केल्यावर नुडागम मुळींच होऊं शकणार नाही. (‘क्रोष्टु आम्’ या स्थलीं तृज्वद्भाव प्रथम केला किंवा मागून केला तरी ‘ह्रस्वनद्यापो नुट्’ या सूत्रानें नुडागमाची अवश्यप्राप्ति आहे, म्हणून ‘कृताकृतप्रसङ्गि नित्यम्’ या वचनान्वये नुडागमकार्यं नित्यं ठरत असल्यामुळे, परसूत्रानें होणाऱ्या तृज्वद्भावाचा वाध करून तें ‘पराश्रित्यं बलवत्’ या न्यायान्वये प्रथम होईलच. मग पूर्वविप्रतिषेधाचें वरील वार्तिक मानण्याची गरज काय असें शंकाकाराचें म्हणणें आहे. या शंकेवर दीक्षित असें उत्तर देतात कीं, ‘क्रोष्टु आम्’ या स्थलीं तृज्वद्भाव प्रथम केल्यास, म्हणजे ‘क्रोष्टु आम्’ अशी प्रथम स्थिति केल्यास, ज्या ‘आम्’ प्रत्ययाच्या अजादित्वामुळे तृज्वद्भाव झाला आहे तो ‘आम्’ प्रत्यय, सन्निपातपरिभाषान्वये नुडागमकार्यं होऊं देणार नाही; कारण नुडागम केल्यास, ‘क्रोष्टु’ व ‘आम्’ या दोहोंत नुडागमाचें व्यवधान होऊन तो नुडागम त्या दोहोंच्या सन्निपाताचा नाश करील व अशा रीतीने नुडागमकार्यं ‘कृताकृतप्रसङ्गि’ ठरत असल्यामुळे, म्हणजे तृज्वद्भाव प्रथम केल्यास नंतर नुडागम होऊं शकत असल्यामुळे, तें कार्यं नित्यं मानतां येत नाही आणि म्हणून तें पूर्वसूत्रानें होणारें कार्यं असल्यामुळे परसूत्रानें होणाऱ्या तृज्वद्भावकार्याचा वाध तें करूं शकत नाही. तसा वाध व्हावा याकरितां पूर्वविप्रतिषेधाचें वरील वार्तिक असणें आवश्यक आहे.) आतां ‘नुमश्चिरतृज्वद्भावेभ्यो नुट् पूर्वविप्रतिषेधेन’ या पूर्वविप्रतिषेधाच्या वार्तिकासंबंधानें अशी शंका करण्यांत येते कीं, (‘अचि र ऋतः’ सू. २९९ या सूत्रानें होणारा) रेफादेश होतेवेळीं ज्या ज्या सूत्रांची प्राप्ति होत असेल त्या सर्व

सूत्रांचा, 'बाध्यसामान्यचिन्ता' या पक्षाचा आश्रय घेतल्याने, तो रेफादेश बाध करील आणि म्हणूनच तो रेफादेश ('ऋतो डिसर्वनामस्थानयो.' सू. २७५ या सूत्राने होणाऱ्या) गुणकार्याचा व ('प्रथमयो पूर्वसवर्णः' सू. १६४ या सूत्राने होणाऱ्या) सवर्णदीर्घ-कार्याचा आणि ('ऋत उत्' सू. २७९ या सूत्राने होणाऱ्या) उरवकार्याचा अपवाद आहे असे ('अचि र ऋतः' सू. २९९ या सूत्रावरील कौमुदीत) सांगण्यात येणार आहे. अशा रीतीने हा रेफादेश ज्या ज्या सूत्राची प्राप्ति आहे त्या सर्व सूत्रानी होणाऱ्या कार्यांचा अविशेषकरून बाधक ठरत असल्यामुळे, नुडागमाचा देखील बाध करीलच मग येथे विप्रतिषेध होणे कसे शक्य आहे, कारण (इतरत्र सावकाश व चरितार्थ होत असणाऱ्या दोन तुल्यबल शास्त्रातच विप्रतिषेध होत असल्यामुळे, ज्याच्यात बाध्यबाधकभाव आहे व त्यामुळे जे तुल्यबल नाहीत अशा) उत्सर्ग व अपवाद या दोन शास्त्रामध्ये विप्रतिषेध होऊ शकत नाही. (या शकेवर दीक्षित असे उत्तर देतात की,) ही शका यथार्थ आहे. म्हणूनच नुडागमाने 'अचि र ऋत' या सूत्राने होणाऱ्या रेफादेशाचा पूर्वविप्रतिषेधाने बाध केला पाहिजे असे जे वार्तिककाराने पूर्वविप्रतिषेधाच्या वरील वार्तिकात म्हटले आहे त्या अशाला दूषित ठरवून, 'न तिसूचतसू' सू. ३०० या ज्ञापकान्वये 'अचि र ऋत' या सूत्राने होणाऱ्या रेफादेशाचा बाध करून नुडागम होतो असे भाष्यकारानी म्हटले आहे आणि (अशा रीतीने ते भाष्य शकाकाराच्या शकेचे एक प्रकारे समर्थन करणारे आहे असे जाणून) त्याने सतोप मागावा ('तृज्वत् क्रोष्टु' सू. ७-१-९५ या सूत्रावरील भाष्यात भाष्यकार म्हणतात- 'तरमान्नुड्विषये रादेशस्य प्रतिषेधो वक्तव्यः । न वक्तव्यः । आचार्यप्रवृत्तिज्ञापयति न रादेशो नुट बाधत इति, यद्य न तिसूच- तसू इति प्रतिषेध शास्त्रि नामि दीर्घत्वस्य ।' या भाष्याचा भावार्थ हा आहे की, नुडागम रेफादेशाचा पूर्वविप्रतिषेधाने बाध करितो असे जे घरील वार्तिकात वार्तिककाराने म्हटले आहे तसे म्हणणे बरोबर

नाहीं; कारण 'तिसृ, चतसृ' या शब्दांपुढें 'नाम्' प्रत्यय आला असतां 'नामि' सू. २०९ या सूत्रानें पावलेलें दीर्घकार्य करूं नये या अर्थी 'न तिसृचतसृ' हें निषेधक सूत्र आचार्य पाणिनीनं केलें असल्यामुळें त्यावरून हें ज्ञापित होतें कीं, रेफादेश नुडागमाचा बाध करीत नाही. जर रेफादेशानें नुडागमाचा बाध व्हावा व 'तिसृ, चतसृ' या शब्दांपुढें 'आम्' प्रत्यय आला असतां त्या प्रत्ययाला नुडागम न होतां 'तिसृ, चतसृ' यांतील अन्त्य ऋकाराचे जागीं रेफादेश व्हावा असें पाणिनीला इष्ट असतें तर, त्याला वरील निषेधक सूत्र करण्याची कांहींच गरज नव्हती. या विषयाचें अधिक विवरण शब्दरत्नांत करण्यांत येईल.) यथे ऊदन्त प्रकरण संपलें.

शब्दरत्न—निष्कर्षेति । अस्य पूर्वपक्षिण इति शेषः । यथा-
लक्षणमिति । अप्रयुक्ते लक्षणाभावस्य योग्यतेत्यर्थः । बाध्यसामान्य-
चिन्तेति । सा च तृज्वत्सूत्रे भाष्ये स्पष्टा । एवं च 'अचि र' इति
सूत्रस्य 'अचि रादेशे जस्युपसंख्यानं गुणपरत्वात्' इति वार्तिकं
बाध्यविशेषचिन्ताभिमानेन प्रवृत्तमिति भावः । एतेन तद्वार्तिक-
वलाज्जसोऽन्यत्र प्रियतिसरमित्यादौ गुणं कल्पयन्तः परास्ताः, तृज्वत्सू-
त्रस्थभाष्यविरोधात् । "मपर्यन्तस्य" इति सूत्रस्थप्रियतिस्रावित्या-
दिभाष्यविरोधाच्च, अनेन=रेण । विप्रतिषेध इति अचि रेणेत्यर्थः ।
दूषयित्वेति । यद्यपि "न तिसृ" इति ज्ञापकेन तदपवादत्वाभाव-
कल्पनया विप्रतिषेध उपपद्यते । तथापि ज्ञापकानुसरणस्यावश्यक-
त्वेनैव तं दूषयित्वेत्यर्थः । इदं तृज्वत्सूत्रे भाष्ये । सन्तोष्यमिति ।
अतिक्षोदस्तदंशे वार्तिके न कार्य इति भावः ॥

मनोरमैतौल 'निष्कर्षे' या पदापूर्वी 'पूर्वपक्षिणः' हें पद
अध्याहृत आहे. ('हल्ङ्याब्भ्यः' सू. २५२ हें यथापठित सूत्र न
मानतां 'ङ्यापः सोः' एवढेंच सूत्र मानावें हें वास्तविक दीक्षितांचें
म्हणणें नसून पूर्वपक्षीचें म्हणणें आहे असें शब्दरत्नकार म्हणतात
व तें म्हणणें दूषित करून भाष्यकारांनीं हाच सिद्धान्त सांगितला

आहे की, 'इषापः सोः' असे सूत्र पठित केल्याम अनेक दोष उपस्थित होत असल्यामुळे, यथापठित सूत्रच असणे आवश्यक आहे. 'हल्ङ्याब्भ्यः' सू. ६-१-६८ या सूत्रावरील भाष्यात भाष्यकार म्हणतात:- 'तस्मादशक्योऽपूर्वतलोपः सयोगान्तलोपो विज्ञातुम् । न चेद्विज्ञायते ? । द्विहलपूर्वतग्रहण तिस्योश्च ग्रहण कर्तव्यमेव ।' 'यथा लक्षणमप्रयुक्ते' या भाष्यवचनाचा 'अप्रयुक्ते लक्षणाभावस्य योग्यता' असा अर्थ आहे. (या विषयाने विवरण मनोरमंत केलेच आहे) ज्या ज्या सूत्राची प्राप्ति होते त्या सर्व सूत्रांनी होणाऱ्या कार्याचा 'अचि र ऋत.' या सूत्राने होणारा रेफादेश बाधक ठरतो असे, बाध्यसामान्यचिन्तापक्ष मानून, भाष्यकारांनी 'तृज्वत् क्रोष्टुः' सू. ७-१-९५ या सूत्रावरील भाष्यात म्हटले आहे. 'अचि र ऋतः' या सूत्राच्या विषयात भाष्यकारांनी बाध्यसामान्यचिन्तापक्ष मानला असल्यामुळे, 'अचि रादेशे जस्युपसङ्ख्यात् गुणपरत्वात्' हे जे वार्तिक त्या सूत्रावर वार्तिककाराने केले आहे ते बाध्यविशेष-चिन्तापक्ष मानून पठित केले आहे असे समजावे (पण बाध्यसामान्य-चिन्तापक्ष मानल्यास, त्या वार्तिकाची व त्या सूत्रावर जी इतर वार्तिके पठित केली आहेत त्याची काही गरज राहत नाही हे उघड आहे) 'अचि रादेशे जस्युपसङ्ख्यानम्' या वार्तिकाच्या आधारे ('प्रियतिसृ अम्' इत्यादि स्थली) 'जस्' प्रत्यय पुढे नसल्यामुळे जे धैयाकरण ('ऋतो ङिसर्वनामस्थानयो' सू. २७५ या सूत्राने) गुण करून 'प्रियतिसरम्' इत्यादि रूपे सिद्ध करतात ते त्याचे करणे वरील विवेचनावरून चूक ठरते; कारण ते म्हणणे 'तृज्वत् क्रोष्टुः' या सूत्रावरील भाष्याच्या विरुद्ध ठरते (भाष्यकारांनी बाध्य-सामान्यचिन्तापक्ष मानून ज्याअर्थी असे म्हटले आहे की, ज्या ज्या सूत्राची प्राप्ति होते त्या सर्व सूत्रांचा बाध करून 'अचि र ऋत.' हे सूत्र प्रवृत्त होते त्याअर्थी हे स्पष्ट होते की, ते सूत्र 'ऋतो ङि' सू. २७५ या सूत्राचा देखील बाध करते त्यामुळे 'प्रियतिसृ अम्' या स्थली 'ऋतो ङि' या सूत्राने गुण न होता व तसेच 'अभि पूर्वः'

सू. १९४ या सूत्राने पूर्वरूप एकादेश न होता, रेफादेश होऊन 'प्रियतिस्रम्' असेच रूप सिद्ध होते.) त्या वैयाकरणांचे म्हणणे बरोबर मानल्यास, 'मपर्यन्तस्य' ७-२-९१ या सूत्रावरील भाष्यांत 'प्रियतिस्रौ' इत्यादि जी उदाहरणे भाष्यकारांनी दिली आहेत त्यांशी देखील विरोध येतो. (वास्तविक 'प्रियतिस्रौ' इत्यादि उदाहरणे 'मपर्यन्तस्य' या सूत्रावरील भाष्यांत दिली नसून 'प्रत्ययोत्तरपदयोश्च' सू. ७-२-९८ या सूत्रावरील भाष्यांत दिली आहेत. त्या भाष्यांत भाष्यकार म्हणतात—'यद्यपि समासः पुंसि नपुंसके वा वर्तते त्रिचतुरौ च स्त्रियां वर्तते, भवत्येव तिसृचतसृभावः, प्रियास्तिस्रो ब्राह्मण्योऽस्य ब्राह्मणस्य, प्रियतिसा प्रियतिस्रौ प्रियतिस्रः । प्रियचतसा प्रियचतस्रौ प्रियचतस्रः ।' या भाष्यांतील उदाहरणांवरून हे स्पष्ट होते की, 'अचि र ऋतः' हे 'ऋतो डिसर्वनामस्थानयोः' या सूत्राचे बाधक सूत्र आहे. ते तसे बाधक सूत्र नसते तर, भाष्यकारांनी गुण करून 'प्रियतिस्रौ प्रियतिस्रः' अशा प्रकारचीं रूपे दिली असती.) 'नुडप्यनेन बाध्यः' या मनोरमेच्या पंक्तीतील 'अनेन' या पदाचा 'रेण', म्हणजे 'अचि र ऋतः' या सूत्राने होणाऱ्या रेफादेशाने, असा अर्थ आहे. 'तत्कथं विप्रतिषेधः' या मनोरमेतील पंक्तीचा 'अचि रेण कथं विप्रतिषेधः', म्हणजे 'अचि र ऋतः' व 'ह्रस्वनद्यापो नुट्' सू. २०८ या दोन सूत्रांत बाध्यबाधकभाव असल्यामुळे व अशा रीतीने तीं दोन सूत्रे तुल्यबल नसल्यामुळे त्यांच्यामध्ये विप्रतिषेध कसा संभवतो, असा अर्थ आहे. (याचे विवरण मनोरमेत केलेच आहे.) 'न तिसृचतसृ' सू. ३०० हे ज्ञापकसूत्र मानले असल्यामुळे, 'अचि र ऋतः' सू. २९९ हे सूत्र 'ह्रस्वनद्यापो नुट्' या सूत्राचे अपवादक सूत्र ठरत नाही व त्यामुळे या दोन सूत्रांमध्ये विप्रतिषेध संभवतो हे जरी खरे आहे तरी, ('न तिसृचतसृ' हे सूत्र ज्ञापकसूत्र मानल्याशिवाय 'अचि र ऋतः' या सूत्राचे अपवादकत्व नष्ट होत नाही व अशा रीतीने) ज्ञापकाच्या आधारेच 'अचि र ऋतः'

हैं सूत्र नुडागमाचे बाधक ठरत असल्यामुळे नुडागम होतो असे सागून भाष्यकारानी 'नुड्विषये रप्रतिषेधो वाच्यः' हा धातिकाश दूषित ठरविला आहे असा मनोरमेतील 'दूषयित्वा' या पदाचा अर्थ आहे. भाष्यकारानी हा जो विप्रतिषेधपक्ष दूषित ठरविला आहे तो 'तृज्वत् श्लोष्टुः' ७-१-१५ या सूत्रावरील भाष्यात ठरविला आहे. (वाध्यसामान्यचिन्तापक्ष मानल्याने 'अचिर ऋतः' हे सूत्र ज्या ज्या सूत्राची प्राप्ति होते त्या सर्व सूत्राचा बाध करणारे सूत्र ठरून नुडागमाचा देखील बाध करीलच. पण त्या सूत्राने जर नुडागमाचा बाध केला तर, 'न तिसृचतसृ' हे सूत्र व्यर्थ ठरण्याची आपत्ति येते; कारण त्या सूत्रात असे विधान केले आहे की, 'तिसृ, चतसृ' या शब्दापुढे 'नाम्' प्रत्यय आल्यास, 'नामि' सू २०९ या सूत्राने होणारे दीर्घकार्य होत नाही 'प्राप्तस्यैव निषेध' हा न्याय असल्यामुळे, 'न तिसृचतसृ' हा निषेध चरितार्थ ठरण्याकरिता हे मानणे आवश्यक आहे की, 'तिसृ, चतसृ' या शब्दापुढे 'नाम्' प्रत्यय येतो, म्हणजे नुडागम-सहित 'आम्' प्रत्यय येतो, व अशा रीतीने हे ज्ञापित होत की, नुडागम प्रथम होतो व 'अचिर ऋतः' हे सूत्र 'ह्रस्वनद्यापो नुट्' या सूत्राने होणाऱ्या नुडागमाचा बाध करीत नाही व त्याचे अपवादक सूत्र ठरत नाही म्हणून वरील ज्ञापकाच्या आधारे नुडागम प्रथम होतो हे सिद्ध होत असल्यामुळे, नुडागमाच्या विषयात पूर्वविप्रतिषेध मानण्याची काही गरज नाही असा भाष्यकाराच्या म्हणण्याचा आशय आहे व हे भाष्य मनोरमेच्या विवरणात दिलेच आहे) मनोरमेत 'सन्तोष्टव्यम्' असे जें म्हटले आहे त्याचा भावार्थ हा आहे की, पूर्वविप्रतिषेधाने नुडागम होतो असे जें धातिकाशाने म्हटले आहे त्यासंबंधाने अधिक उहापोह करण्याची काही गरज नाही, म्हणजे भाष्यकाराच्या मताप्रमाणे ज्ञापकाधारे नुडागम केला किंवा धातिकाशाने मताप्रमाणे पूर्वविप्रतिषेध मानून नुडागम केला तरी दोन्ही पक्षात इष्टरूपसिद्धि होत असल्या-

मुळें, वार्तिकासंबंधानें जास्त खल - चर्चा - करण्याची कांहीं आवश्यकता नाही.

मनोरमा- "हूरिति" । अव्युत्पन्ना संज्ञेयम् । अतिचमूशब्दे त्विति । 'प्रथमलिङ्गग्रहणं च' इत्युक्तेः । तथा च एवमतिचम्वादय इति प्राचो ग्रन्थो भाष्यविरुद्ध इति भावः ॥

(कौमुदींत 'रात्सस्य' सू. २८० या सूत्रावरील वृत्तीनंतर दिलेल्या ऊदन्त प्रकरणामध्ये) जो 'हूहू' शब्द दिला आहे तो अव्युत्पन्न प्रातिपदिक असून संज्ञावाचक शब्द आहे, म्हणजे तो शब्द गन्धर्वविशेषाची संज्ञा आहे. (या विषयीं 'हाहाहूहूश्चैवमाद्या गन्धर्वास्त्रिविकसाम्' हा अमरकोशातील श्लोक प्रमाण आहे.) 'अतिचमूशब्दे तु नदीकार्यं विशेषः' असें जें कौमुदींत ऊदन्त प्रकरणांत म्हटलें आहे तें 'प्रथमलिङ्गग्रहणं च' हें वार्तिक असल्यामुळें म्हटलें आहे. म्हणून 'एवमतिचम्वादयः' असें जें प्रक्रियाकौमुदीकारांनीं म्हटलें आहे तें भाष्यविरुद्ध ठरतें. ('चमूमतिक्रान्तः अतिचमूः' हा सामासिक शब्द जरी पुल्लिङ्गी आहे तरी, त्यातील अन्त्यावयव 'चमू' हा ऊकारान्त नित्यस्त्रीलिङ्गी शब्द 'यूस्त्र्याख्या नदी' सू. २६६ या सूत्रान्वये नदीसंज्ञक असल्यामुळें व 'प्रथमलिङ्गग्रहणं च' हें वार्तिक असल्यामुळें आणि भाष्यकारांनीं तें वार्तिक मानलें असल्यामुळें, 'अतिचमू' हा शब्द नदीसंज्ञक ठरतो व त्यामुळें त्याला नदीकार्ये होतात. म्हणून तो शब्द 'हूहू' शब्दासारखा चालतो हें प्रक्रिया-कौमुदीकारांचें म्हणणें भाष्यविरुद्ध ठरतें; कारण 'हूहू' हा पुल्लिङ्गी शब्द नदीसंज्ञक नसल्यामुळें त्याला नदीकार्ये होऊं शकत नाहीत. प्रसादकारांनीं आपल्या टीकेंत हें कबूल केलें आहे व असें म्हटलें आहे कीं, 'अतिचमूशब्दो हूहूशब्दवदित्यर्वाचीनमतम् । भाष्य-कारमते तु नदीकार्यं स्यादिति ।')

मनोरमा- "वर्षाम्बश्च" ॥ वर्षाभूशब्दस्य नित्यस्त्रीत्वात् स्त्रीलिङ्गप्रकरण एव एतत्सूत्रं वक्तुं युक्तम् । पुल्लिङ्गे तु

क्रियाशब्दाभिप्रायेण कथं विद्योज्यमिति व्याचक्षुः, तद्रभसात् ।
ददुरे हि पुल्लिङ्गोऽयम्—

भेके मण्डूकवर्षाभूशालूरप्लवददुराः ।

इत्यमरोक्तेः । भिन्नलिङ्गानां न द्वन्द्व इति तेन परिभाषितत्वात् ।

भेक्यां पुनर्नवायां स्त्री वर्षाभूर्ददुरे पुमान् ॥

इति यादवकोशाच्च । ददुरे षणीति पाठान्तरम् । षणीति-
पुल्लिङ्गस्य प्राचां संक्षा । दृभतीति । दृभी ग्रन्थे तुदादिः । व्युत्पा-
दित इति । यद्यप्युज्ज्वलदत्तेन दृम्फूरिति पवर्गद्वितीयं पठित्वा
दृम्फेर्नलोपाभावो निपात्यते इति व्याख्यातं तथाऽपि वृह्यन्तरेषु
दृभी ग्रन्थे इत्यस्मात् कूप्रत्यये नुमागमो निपात्यत इत्युक्तम् । एतच्च
साधवग्रन्थे स्पष्टम् । दशपादोवृत्तौ तु दर्भणं दृम्भूः । नुमागमोऽ-
नुस्वारश्च निपात्यते इत्युक्तम् । अयम्कारो न धातोरित्युवडोऽ-
प्रसङ्गात् “इको षणचि” इति यण् । स च “अमि पूर्वः”
प्रथमयो पूर्वसवर्णः” इत्याभ्यां बाध्यत इत्याशयेनोदाहरति—
दृम्भूमित्यादि । न चेह ‘दृन्फर’ इति यण् शङ्क्यः । तत्र अर्थवत्
एव ग्रहणात् । अस्य तु दृन्शब्दस्य भूशब्दस्य च अनर्थकत्वादिति
भावः । एवं चायं ह्रह्वदिति फलितम् । श्रीपतिमतेनाह—दृन्निति ।
साधवस्तु — ‘अन्दूदृम्भू’ इत्यादिसूत्रेण दृढशब्दे उपपदे कूप्रत्ययः ।
उपपदस्य दृषादेशश्च निपात्यत इत्याह । दृम्भूरिति तरुः सर्पजाति-
भेद इति केचित् । कपिरित्यन्ये ।

‘वर्षाभ्वश्च’ सू. २८२ या सूत्रात् मिदिष्ट असलेला ‘वर्षाभू’
हा शब्द नित्यस्त्रीलिङ्गी असत्यामुळे हे सूत्र प्रक्रियाकौमुदीकारानी
वास्तविक स्त्रीलिङ्गप्रकरणात पठित करावयाम पाहिजे होते, तथापि
तो शब्द क्रियाशब्द-योगिक शब्द-मानून, म्हणजे ‘वर्षासु भवति यः
स वर्षाभूः’ असा योगिक शब्द मानून, प्रकृत सूत्र पुल्लिङ्गप्रकरणांत
पठित केले आहे. अशा रीतीने कसे तरी समाधान करावे असे जें
प्रकाशकारानी म्हटले आहे ते विचार न करिता म्हटले आहे, म्हणजे

तें म्हणणें चूक आहे. दर्दुर - वेडुक - या अर्थाचा वाचक 'वर्षाभू' हा शब्द पुल्लिङ्गी आहे; कारण 'भेके मण्डूकवर्षाभूशालूरप्लव-दर्दुराः' असें अमरकोशांत म्हटलें आहे, व ज्या शब्दांचीं लिङ्गे भिन्न आहेत त्यांचा द्वन्द्वसमास केला जाणार नाही अशी त्या कोशाच्या प्रारंभी परिभाषा-प्रतिज्ञा-केली आहे. ('भेदाख्यानाय न द्वन्दो नैक-शेषो न सङ्करः । कृतोऽत्र भिन्नलिङ्गानामनुक्तानां क्रमादृते ॥' ही ती परिभाषा-प्रतिज्ञा-होय.) 'भेक्यां पुनर्नवायां स्त्री वर्षाभूदर्दुरे पुमान्' या यादवकोशांतील श्लोकांत देखील 'वर्षाभू' हा शब्द 'दर्दुर' या अर्थामध्यें पुल्लिङ्गी आहे असें म्हटलें आहे. 'दर्दुरे पुमान्' या ऐवजीं 'दर्दुरे षणि' असें पाठान्तर आढळते. 'षण्' ही प्राचीन वैयाकरणांची पुल्लिङ्गाची संज्ञा आहे. 'दृभतीति दृम्भूः' हा (ऊदन्त प्रकरणांत कौमुदींत दिलेला) शब्द 'दृभी ग्रन्थे' या तुदादिगणांत पठित असलेल्या धातूहून 'अन्दूदृम्भू' उणादि सू. ९३ या उणादि सूत्रानें 'कू' प्रत्यय करून व निपातनानें नुमागम करून साधला आहे. ('दृभी' धातु नं. १३२३ हा धातु इदित नसून ईदित् असल्यामुळे 'इदितो नुम्धातोः' सू. २२६२ या सूत्रानें होणाऱ्या नुमागाची त्याला प्राप्ति नाही. तथापि निपातनानें नुमागम करून व 'नश्चापदान्तस्य झलि' सू. १२३ या सूत्रानें त्या 'नुम् = न्' चा अनुस्वार करून आणि 'अनुस्वारस्य ययि परस-वर्णः' सू. १२४ या सूत्रानें त्या अनुस्वाराचा परसवर्ण मकार करून 'दृम्भू' हा शब्द साधला आहे.) जरी उज्वलदत्तानें 'दम्फू' असा पवर्गद्वितीययुक्त, म्हणजे फकारयुक्त, शब्द पठित केला आहे व (त्यानें तो शब्द 'दृम्फ् उत्त्वलेशे' तुदादि धातु नं. १३१४ या धातूहून साधला आहे व) असें म्हटलें आहे कीं, या स्थलीं निपात-नानें नकारलोप झाला नाही तरी, इतर वृत्तिग्रन्थांत 'दृभी ग्रन्थे' या धातूहून उणादिक 'कू = ऊ' प्रत्यय होऊन 'दृम्भू' हा शब्द निद्द झाला असून या स्थलीं निपातनानें नुमागम झाला आहे असें म्हटलें आहे व हे साधवाच्या ग्रन्थावरून स्पष्ट होतें. (उज्वलदत्तानें

‘दृम्फ्’ धातूहून ‘कू’ हा औणादिक कित् प्रत्यय केला असल्यामुळे व तो धातु इदित् नसल्यामुळे, ‘अनिदिता हल उपाधाया’ सू ४१५ या सूत्रान्वये त्या धातूतील नकाराचा लोप पावला आहे पण निपातनात नकारलोप झाला नाही असे त्याचे म्हणणे आहे. परंतु इतर धातु वृत्तिप्रन्थात ‘दृभी ग्रन्थे’ या धातूहूनच ‘कू’ प्रत्यय होऊन व निपातनात नुमागम होऊन ‘दृम्भू’ हा शब्द सिद्ध झाला आहे असे म्हटले आहे म्हणून या शब्दाची उज्वलदत्ताने जी व्युत्पत्ति दिली आहे ती बरोबर नसून प्रकृत सूत्रावरील कौमुदीत त्या शब्दाची जी व्युत्पत्ति दिली आहे तीच बरोबर आहे असा दीक्षिताच्या म्हणण्याचा आशय आहे आणि आपल्या म्हणण्याच्या समर्थनार्थ ते माघवाच्या ग्रन्थाचा आधार देतात माघवाने आपल्या धातुवृत्तीत ‘भू’ धातूचे व्याख्यान करिताना ‘दृन्भू तरु । सर्प-जातिभेद इति पुह्यकारे । अन्धूदृम्भूजम्भूकफेलूककन्धूदिधिपू इति दृढशब्द उपपदे कूप्रत्ययान्तो निपातित । उपपदस्य च दृम्भावोऽस्मादेव निपातनात् । केचिदुपपद नान्त पठन्ति । अजादा-वस्थ यणिति वर्षभिप्रस्तावेऽवोचाम । क्वचिद्गुणादिवृत्ती दृभी ग्रन्थ इत्यस्मात्कूप्रत्यये निपातनमित्युक्तम् । तत्राप्ययमृकारो न धातोरि-त्युवङोऽप्रसङ्गाद्यणवेति न रूपभेद ।’ या वरील उक्तान्यावरून देखील दीक्षिताचेच म्हणणे, म्हणजे ‘दृभी ग्रन्थे’ या धातूहूनच औणादिक ‘कू’ प्रत्यय होऊन व निपातनात नुमागम होऊन ‘दृम्भू’ असा शब्द सिद्ध झाला आहे हेच म्हणणे, योग्य ठरते येथे हे सांगणे आवश्यक आहे की, मनोरमेच्या कित्येक छोपील प्रतीत ‘दूप्रत्यये’ असा जा पाठ आढळतो तो चूक असून ‘कूप्रत्यये’ असा पाठ मानणे योग्य आहे, कारण ‘दृम् धातूहून ‘डू’ प्रत्यय केल्यास तो प्रत्यय इत् असल्यामुळे, ‘अमस्यापि टेलोपो इति’ या वचनान्वये त्या धातूतील ‘टि’ चा म्हणजे ‘श्रम्’ चा लोप होण्याची आपत्ति येत जरी येथे निपातनात नुमागम होणे सांगितले आहे तरी, त्याच्या समर्थनात टिलोप टाळता येणे शक्य नाही. म्हणून ही आपत्ति टाळण्या-

करितां 'कू' प्रत्ययच मानणे योग्य आहे व माधवाच्या धातुवृत्तींतील उतारा जो वर दिला आहे त्यावरून देखील 'कू' प्रत्यय होणे सांगितले आहे हेच स्पष्ट होते. हे खरे की, तो प्रत्यय कित् असल्यामुळे 'अनिदितां हल उपधायाः' सू. ४१५ या सूत्राने नकारलोप पावतो. पण निपातनाने नुमागम होत असल्यामुळे त्या निपातनसामर्थ्याने नकारलोप होत नाही. कदाचित् नलोपाची ही आपत्ति टाळण्याकरितांच मनोरमेच्या एका प्रतीत 'ऊप्रत्यये' असा पाठ दिला आहे. पण तो पाठ माधवाच्या धातुवृत्तींत जे म्हटले आहे व ज्याचा दीक्षितांनी आधार दिला आहे त्याविरुद्ध असल्यामुळे, तो पाठ स्वीकारला नाही.) दशपादीवृत्तींत 'दर्भणं दृम्भूः नुमागमोऽनुस्वारश्च, निपात्यते' असे म्हटले आहे (तो ग्रन्थ यथे उपलब्ध नसल्यामुळे त्या ग्रन्थांत 'दृम्भू' धातूहून कोणता प्रत्यय होणे सांगितले आहे हे सांगतां येत नाही.) 'दृम्भू' या शब्दांत जो अन्त्य ऊकार आहे तो धातूचा अवयव नसल्यामुळे (व तो औणादिक प्रत्ययाचा ऊकार असल्यामुळे, त्या शब्दापुढे अजादि विभक्तिप्रत्यय आला असतां 'अचि श्नु' सू. २७१ या सूत्राने होणाऱ्या) उवडादेशाची प्राप्ति होत नाही व 'इको यणचि' सू. ४७ या सूत्राने यथे यणादेशाची प्राप्ति आहे. ('ओः सुपि' सू. २८१ या सूत्राने या स्थलीं यणादेश होऊं शकत नाही; कारण त्या सूत्रांत देखील धातूचा अवयव जो उवर्ण त्यालाच यणादेश होणे सांगितले आहे आणि तो यणादेश देखील तेव्हांच होऊं शकतो की, जेव्हां त्या उवर्णापूर्वी धात्ववयवसंयोग नाही. 'दृम्भू' या स्थलीं जो अन्त्य ऊकार आहे तो धातूचा अवयव नाही व त्याच्यापूर्वी धात्ववयवसंयोगहि आहे. म्हणून यथे 'ओः सुपि' या सूत्राने यणादेश होऊं शकत नाही व 'इको यणचि' या सूत्रानेच यणादेशाची प्राप्ति आहे.) परंतु 'अपि पूर्वः' सू. १९४ व 'प्रथमयोः पूर्वसवर्णः' सू. १६४ या परसूत्रांनी 'इको यणचि' या पूर्वसूत्राचा बाध होऊन 'दृम्भू अम्' या स्थलीं यणादेश न होतां पूर्वरूप रूपादेश होतो व हा आशय मनांत धरूनच 'दृम्भू' शब्दाची

‘दृम्भूम्’ इत्यादि रूपे कौमुदीत दिली आहेत ‘दृम्भू अम्’ या स्थली ‘दृन्करपुन पूर्वस्य भुवो यण् वक्त्रव्य’—सू २८२ वरील वार्तिक—या वार्तिकाने यणादेश होऊ शकतो अशी सका मनात आणू नये, कारण त्या वार्तिकात अर्थवान् शब्दाचेच ग्रहण केले आहे परंतु ‘दृम्भू’ या शब्दात ‘दृन्’ व ‘भू’ हे दोन्ही शब्द अनर्थक आहेत (‘दृम्भू’ हा संपूर्ण शब्द अर्थवान् आहे पण या शब्दातील ‘दृन्’ हा अवयव असून स्वतंत्र अव्ययरूप ‘दृन्’ शब्द नसल्यामुळे अनर्थक आहे आणि तसेच त्यातील ‘भू’ हा अवयव ‘दृम्भू’ धातूचा भकार व औणादिक ‘ऊ’ प्रत्यय मिळून झाला आहे आणि म्हणून तो देखील अनर्थक आहे व ‘अर्थवदग्रहणे नानर्थकस्य’—परि १४—ही परिभाषा असल्यामुळे, वरील वार्तिकातील अर्थवान् ‘दृन्’ व ‘भू’ या शब्दानां ‘दृम्भू’ यातील अनर्थक ‘दृन्’ व ‘भू’ याचे ग्रहण करता येत नाही ‘दृन्’ हे नकारान्त हिंसाथक अव्यय उपपद असता, ‘भू’ धातूहून क्विप् प्रत्यय केल्याने ‘दृम्भू’ असा जो शब्द सिद्ध होतो त्यातील ‘दृन्’ व ‘भू’ हे शब्द अर्थवान् आहेत व तशा ‘दृम्भू’ शब्दापुढे ‘अम्’ हा अजादि विभक्तिप्रत्यय आला असता वरील वार्तिकान्वये यणादेश होऊन ‘दृन्भ्रम्’ असे रूप सिद्ध होते) सारास ‘दृम्भू’ हा शब्द ‘ह्रह्र’ शब्दासारखाच चालतो हे फलित-सिद्ध-होणे ‘दृन् इति नान्ते हिंसाथेऽन्यथे भुव् क्विप् । दृन्भू ।’ असे जे ‘वर्षाम्वश्च’ या प्रकृत सूत्रावरील कौमुदीत म्हटले आहे ते श्रोपतीच्या मतानुसार म्हटले आहे परंतु माघवाचे असे म्हणणे आहे की, ‘दृढ’ हा शब्द उपपद असता ‘भू’ धातूहून ‘अद्भूद्भू’ उ सू ९३ या सूत्राने ‘भू’ प्रत्यय झाला आहे व ‘दृढ’ या उपपदाचे जागी निघाताने ‘दृन्’ आदेश झाला आहे (माघवाच्या धातुवृत्तीतून धर जो उतारा दिला आहे त्यावरून हे स्पष्ट होते) ‘दृम्भू’ हा शब्द ‘वृक्ष’ या अर्थाचा वाचक आहे कित्येकांच्या मते तो संप्रजातिविशेषाचा वाचक आहे. इतरांच्या मते तो क्विप् - वार - या अर्थाचा वाचक आहे

मनोरमा- दृन्करेति । अत्र दृन्निति नान्तपाठो मुख्यः । नान्तपाठोऽपि केषांचित् । वक्तव्य इति । “वर्षाभ्वश्च” इति चकारोऽनुक्तसमुच्चयार्थः । अनुक्तं च भाष्यवार्तिकबलाद्भिर्णयमिति भावः । तथा च वर्षाभूपुनर्भवश्चेति वार्तिकं व्याख्याय भाष्यकार आह-अत्यल्पमिदमुच्यते, वर्षादृन्कारपुनःपूर्वस्य भुव इति वक्तव्यमिति । वामनेन तु दृन्शब्दो न पठित एव । एवं स्थिते यत्प्राचा दृन्कारेति पठितं, यच्च तत्पौत्रेण सहाभाष्यकारवचनमर्थतोऽनुवदति इत्युक्तम् । यच्चान्यैर्वार्तिकेन पूरितमर्थमुदाहरतीत्यवतारितं, तत्सर्वं रभसकृतमेव । न च भाष्येऽपि दृगित्येव पाठ इति भ्रमितव्यम् । अन्द्दृन्भू इति निपातित इति साधवग्रन्थेन, कैयटादिग्रन्थैश्च विरोधापत्तेरिति यत्किंचिदेतत् । दीर्घपाठे इति । अयं च भाष्यवृत्त्यादिवहुग्रन्थसंसृतः पाठः । अनुस्मृतौ तु ह्रस्वः पठ्यते । यत्तु तद्विवृतावुक्तम् । एकदेशविकृतस्यानन्यत्वात् कारपूर्वस्यापि सिद्धमिति । तन्न । तथाप्यणप्रत्ययविशिष्टस्यान्यत्वात् । न ह्यणप्रत्ययोऽपि विकारः । तस्माद्ह्रस्वपाठे कारपूर्वकस्य उवङ्गेव । तथा दीर्घपाठे करपूर्वस्य उवङ्ङिति विवेकः । स्वयम्भूशब्दवदिति । प्राचा तु दृग्भूकाराभूशब्दौ वर्षाभूशब्दवदुदाहृतौ । तन्निर्मूलत्वादुपेक्ष्यमिति भावः ॥ इत्युदन्ताः ॥

‘दृन्कर’ या वार्तिकांत ‘दृन्’ असा नकारान्त पाठ प्रधान मानला आहे. कित्येकांच्या मते त्या वार्तिकांत ‘दृम्’ असा मकारान्त पाठ देखील आहे. ‘वर्षाभ्वश्च’ या सूत्रांतील ‘च’ या पदाने त्या सूत्रांत निदिष्ट नसलेल्या शब्दांचे देखील ग्रहण व्हावे याकरिता तो ‘च’ शब्द त्या सूत्रांत घातला आहे. त्या सूत्रांत निदिष्ट नसलेल्या कोणत्या शब्दांचे ग्रहण व्हावे याचा भाष्यावरून व वार्तिकांवरून निर्णय केला पाहिजे. प्रकृत सूत्रावरील भाष्यांत भाष्यकारांनी ‘वर्षाभूपुनर्भवश्च’ या वार्तिकाचे व्याख्यान करून पुढे असे म्हटले आहे की, ‘अत्यल्पमिदमुच्यते, वर्षादृन्कारपुनःपूर्वस्यभुव इति वक्तव्यमिति’, म्हणजे प्रकृत सूत्रांत ‘पुनर्भू’ हा शब्द देखील पठित करावा असे जे

वार्तिककाराने म्हटले आहे ते फारच कधी म्हटले असून 'भू' शब्दापूर्वी 'वर्षा, दृन्, कार, पुनः' यापैकी कोणतेहि उपपद असता 'भू' यातील अन्त्य ऊकाराचे जागी अजादि विभक्तिप्रत्यय पुढे आल्यास यणादेश व्हावा असे म्हटले पाहिजे. वामनाने काशिकेत प्रकृत सूत्रावर जें वार्तिक पठित केले आहे त्यात 'दृन्' या शब्दाचा पाठ मुळीच केला नाही. अशी स्थिति असून देखील प्रक्रियाकौमुदीकारानी ('ओः सुपि' या सूत्रावरील वृत्तीत) 'दृक्कारापुनर्म्ब-श्चेति वक्तव्यम्' असे जें वार्तिक पठित केले आहे व त्याच्या पौत्राने - प्रसादकारानी - हे वार्तिक महाभाष्यकाराच्या वचनाच्या अर्थाचा अनुवाद करणारे आहे असे जें म्हटले आहे आणि त्याच-प्रमाणे त्या वार्तिकात ज्या शब्दाचा निर्देश केला आहे त्याच्या अर्थाचे वाचक शब्द प्रक्रियाकौमुदीकारानी उदाहृत केले आहेत असे जें इतरानी - प्रकाशकारानी - म्हटले आहे ते सर्व त्या तिघानीहि विचार न करिता म्हटले आहे, म्हणजे चूक आहे. (प्रसादकारानी आपल्या टीकेत 'महाभाष्यकारवचनमर्थतो नूद्य तद्वचनबलादत्र यण् भवतीत्याह ।... दृग्शब्दस्य यण् न स्यात् काशिकादावदृष्ट-त्वादिति शका न कार्या, साक्षाद्भाष्ये उक्तत्वादिति ।' असे म्हटले आहे. वास्तविक प्रकृत सूत्रावरील भाष्यात भाष्यकारानी जें वार्तिक पठित केले आहे त्यात 'दृक्' हा शब्द पठित केला असून 'दृन्' हा शब्द पठित केला आहे म्हणून प्रक्रियाकौमुदीकारादिकांचे म्हणणे चूक ठरते हे उघड आहे.) भाष्यात देविल 'दृक्' असाच पाठ आहे असा चूकीचा ग्रह करून घेऊ नये. 'अन्दूदृन्म् इति निपातित.' असे जें माधवाच्या धातु-वृत्तीत म्हटले आहे त्याशी व तमेच कैयटादिकांच्या ग्रन्थाशी, 'दृक्' असा पाठ मानल्याने, विरोध येण्याची आपत्ति येते आणि म्हणून तो पाठ चूक आहे असेच मानले पाहिजे वरील वार्तिकान 'कार' असा जो दीर्घ पाठ आडळतो तो भाष्यकार, काशिकाकार इत्यादि अनेक ग्रन्थकारांना सम्मत असलेला पाठ आहे. परंतु अनुस्मृति-

नामक ग्रन्थांत 'कर' असा ऱ्हस्व शब्द त्या वार्तिकांत पठित केला आहे. त्या ग्रन्थावरील टीकेंत, एकदेशविकृत 'कार' शब्द 'कर' शब्दच आहे असें मानतां येत असल्यामुळे 'कार' शब्दपूर्वक 'भू' धातूहून देखील यणादेशच होतो, म्हणजे 'कारभू' शब्दापुढे देखील अजादि विभक्तिप्रत्यय आल्यास त्यांतील अन्त्य ऊकाराचे जागीं यणादेश होतो, असें जें म्हटलें आहे तें म्हणणें बरोबर नाहीं; कारण अण्प्रत्ययविशिष्ट, म्हणजे अण् प्रत्यय करून सिद्ध झालेला, 'कार' शब्द 'कर' शब्दाहून भिन्न आहे. 'अण्' प्रत्यय देखील विकार आहे हें म्हणणें बरोबर नाहीं. (सारांश 'कार' व 'कर' हे भिन्नप्रत्ययान्त स्वतंत्र शब्द असल्यामुळे, 'कार' हा शब्द 'एकदेशविकृतमनन्यवत्'—परि. ३७—या परिभाषान्वये 'कर' शब्दच आहे असें मानतां येऊं शकत नाहीं.) म्हणून वरील वार्तिकांत 'कर' असा ऱ्हस्व पाठ मानल्यास, 'कार' पूर्वक 'भू' धातूंतील ऊकाराचे जागीं (वरील वार्तिक लागू पडत नसल्यामुळे यणादेश न होतां, 'अचि श्नु' सू. २७१ या सूत्रानें होणारा) 'उवङ्' आदेशच होतो. परंतु वरील वार्तिकांत 'कार' असा दीर्घ पाठ मानल्यास, 'कर' पूर्वक 'भू' धातूंतील ऊकाराचे जागीं (यणादेश न होतां, 'अचि श्नु' या सूत्रानें होणारा) 'उवङ्' आदेश होतो आणि अशा रीतीनें दोन भिन्न पाठ मानल्यानें रूपांत फरक पडतो हें लक्षांत ठेवावे. 'दृग्भूकाराभूशब्दी स्वयम्भूवत्' असें प्रकृत सूत्रावरील कौमुदींत म्हटलें आहे. पण प्रक्रियाकौमुदीकारांनीं 'दृग्भू, काराभू' हे शब्द 'वर्षाभू' शब्दासारखे चालतात असें म्हटलें आहे. परंतु या त्यांच्या म्हणण्याला कांहीं आधार नसल्यामुळे त्यांचें म्हणणें उपेक्षणीय ठरतें, म्हणजे बरोबर मानतां येत नाहीं (कारण 'दृक्' व 'कारा' हे शब्द वरील वार्तिकांत पठित नसल्यामुळे, 'दृग्भू, काराभू' या शब्दांना तें वार्तिक लागू पडत नाहीं व तशा शब्दांपुढे अजादि विभक्तिप्रत्यय आल्यास यणादेश न होतां 'उवङ्' आदेशच होतो.) येथें ऊदन्त प्रकरण संपलें.

शब्दरत्न-दशपादोक्ति । अत्राहचिबीजं तु नुम्निपातनं व्यर्थम् ।
 न च परसवर्णाभावायंमुभयनिपातनम् । नुम्येव निपात्येऽनुस्वार-
 निपातनसामर्थ्येनैव तदभावसिद्धेरिति । एव चायमूकारो न धातोरि-
 त्युवडोऽप्रसङ्गाद्यथा भाष्यमिति दृन्पूर्वकभूप्रकृतिकदृन्भूशब्देन सह
 न रूपविशेष इति माधवश्चिन्त्यः । निपात्यत इति । एकादेशस्य
 पूर्वान्तत्वेन भूत्वमिति भावः । वार्तिकमिति । एतेन भाष्ये पूर्वग्रहणं
 व्यवहितेऽपि प्रवृत्त्यर्थमिति वर्षोद्भूरित्यादावपि यणिति परास्तम् ।
 सूत्रवार्तिकानुरोधेन पूर्वग्रहणस्य परिभाषाप्रप्तार्यानुवादत्वोचित्यात् ।
 उपेक्ष्यमिति । काराभूरित्यत्र काराशब्दः करोतेर्ण्यन्नाद्भिदाद्यडि
 निष्पन्नो यन्धनगृह्याच्चकस्तस्य टापा सहैकादेशस्य पूर्वान्तत्वेऽपि वार्तिके
 ग्रहणं न, प्रसिद्धत्वेन ह्रस्वपाठकवाच्यतया च हस्तवाचकस्यैव ग्रहणा-
 दिति भावः ॥

'दशपादोक्तौ तु' या मनोरमतील पक्षीत 'तु' हा जो
 अहचिप्रदर्शक शब्द यातला आहे त्याचे कारण हे की, 'दृम्' या
 स्थली निपातनाने नुमागम वरणे व्यर्थ आहे. अनुस्वाराचा परसवर्ण
 न व्हावा याकरिता नुमागम व अनुस्वार हे दोन्ही निपातनाने
 होण्याचे विधान केले आहे हे म्हणणे बरोबर नाही, कारण नुमा-
 गमाच्या निपातनाचेच विधान न करिता त्या ऐवजी केवळ अनु-
 स्वाराच्या निपातनाचे विधान केल्याने त्या विधानसामर्थ्यानेच
 अनुस्वाराचा परसवर्ण झाला नमना (सारांग शब्दरत्नकाराच्या
 म्हणण्याचा आशय हा आहे की, नुमागमनिपातनाचे विधान न करिता
 केवळ अनुस्वारनिपातनाचे विधान केले असते तरी, अनुस्वारनिपातन-
 सामर्थ्यामुळे, 'अनुस्वारस्य यपि परसवर्णं' सू १२४ या सूत्राने
 होणारा अनुस्वाराचा परसवर्ण न होनां ता अनुस्वार समाच पायम
 राहू शकला असता) मनोरमेश सांगितल्याप्रमाणे 'दृम्' या
 दशतील धन्य ऊतार यातूचा ऊतार नमन्यामुळे, त्याचे त्रार्थ
 ('अपि इन्' सू २७१ या सूत्राने होणारा 'उगद्' आदेश पावत
 नाही व त्यामुळे) यनादेशाची प्राप्ति होते. (पण 'अम्' इत्यादि

प्रत्यय पुढें आले असतां यणादेश कां होत नाहीं याचें कारण मनोरमैत दिलेंच आहे.) म्हणून 'दृन्' उपपदपूर्वक 'भू' शब्द व 'दृम्भू' शब्द या दोहोंचीं रूपें सारखींच होतात असें जें माधवानें म्हटलें आहे तें बरोबर नाहीं; (कारण 'दृन्' उपपदपूर्वक 'भू' शब्दाला वरील वार्तिक लागू पडत असून 'दृम्भू' धातूहून औणादिक 'कू' प्रत्यय करून व निपातनानें नुमागम करून सिद्ध झालेल्या 'दृम्भू' शब्दाला तें वार्तिक लागू पडत नाहीं व त्या शब्दांतील अन्त्य ऊकार धातूचा अवयव नसून तो धात्ववयवसंयोगपूर्वकहि आहे. म्हणून 'एरनेकाचः' हें सूत्र त्या शब्दाला लागू पडत नसल्यामुळें, त्या दोन शब्दांचीं रूपें सारखीं न होतां भिन्न रूपें होतात व हें प्रकृत सूत्रावरील कौमुदीत व मनोरमैत सांगितलेंच आहे.) 'उपपदस्य दृन्नादेशश्च निपात्यते' असें जें माधवानें म्हटलें आहे त्याचा भावार्थ हा आहे कीं, एकादेशाचे ठिकाणीं पूर्वन्तिवद्भाव केल्यानें 'दृम्भू' हा शब्द भूधात्वन्त आहे असें मानतां येतें. ('दृढ' उपपदपूर्वक 'भू' धातूहून 'कू=ऊ' हा औणादिक प्रत्यय केला असतां, 'दृढ' चे जागीं 'दृन्' असा आदेश निपातनानें होतो असें माधवानें म्हटलें आहे. 'भू' धातूहून 'कू=ऊ' प्रत्यय केल्यास 'भू+ऊ=भू' असें जें 'अकः सवर्णे दीर्घः' सू. ८५ या सूत्रानें सवर्णदीर्घ होऊन रूप होतें त्यांतील 'ऊ' हा एकादेश 'भू' धातूचा अन्तावयवच आहे असें पूर्वन्तिवद्भावानें मानतां येत असल्यामुळें, 'दृम्भू' हा शब्द भूधात्वन्त आहे असें मानतां येऊं शकतें व त्यामुळें त्या शब्दाला 'दृम्भू' हें वरील वार्तिक लागू पडते असा माधवाच्या म्हणण्याचा आशय आहे.) भाष्यवचनांत 'पूर्व' या शब्दाचें ग्रहण अशा-करितां केलें आहे कीं, त्या भाष्यवचनांत पठित असलेले शब्द व 'भू' शब्द या दोन शब्दांमध्ये व्यवधान असलें तरी तें वचन प्रवृत्त व्हावें आणि त्यामुळें 'वर्षोद्भूः' इत्यादि स्वलीं देखील यणादेश होती, असें जें कोणी म्हणतात तें त्यांचें म्हणणें, मनोरमैत 'वार्तिकं व्याख्यानं' इत्यादि जें विवेचन केलें आहे त्या विवेचनान्वये, चूक ठरतें. प्रकृत

सूत्र व त्यावर पठित केलेले वार्तिक यांच्याकडे लक्ष दिले असाता, त्यांच्या अनुरोधाने, भाष्यवचनात जें 'पूर्व' शब्दाचे ग्रहण केले आहे ते ('तस्मिन्निति निदिष्टे पूर्वस्य' या) परिभाषेतील 'पूर्व' शब्दाचा जो अर्थ होतो त्या अर्थाचेच, म्हणजे 'अव्यहितपूर्वस्य' या अर्थाचेच, अनुवादक-वाचक-आहे हे मानणे उचित आहे (प्रकृत सूत्रावर 'वर्षाभूपुनर्म्बश्च' असे जें भाष्यात वचन पठित केले आहे तें शब्दरत्नकारानी वार्तिक मानले असून 'वर्षादि-कारपुन पूर्वस्य भुव' हे त्या भाष्यात पठित केलेले वचन वार्तिक न मानता भाष्यकाराची दृष्टि, म्हणजे भाष्यकारवचन, मानली आहे असे वरील पक्तीवरून दिसून येते शकाकाराची शका अशी आहे की, 'वर्षादिन्कारपुनर्म्बो भुव' असे वचन पठित न करिता त्यात 'पूर्वस्य' हा अधिक शब्द घालून 'वर्षादिन्कारपुन पूर्वस्य भुव' असे वचन भाष्यकारानी पठित केले असल्यामुळे त्यावरून असे म्हणता येते की, त्या वचनात जें 'पूर्व' शब्दाचे ग्रहण केले आहे ते अशाकरिता की, केवळ अव्यवहितपूर्वाचे ग्रहण न होता व्यवहित-पूर्वाचे देखील ग्रहण व्हावे त्यामुळे 'वर्षाद्भू' या उदाहरणात जरी 'भू' शब्दाच्या लगेच पूर्वी 'वर्षा' हा शब्द नसून दोहोमध्ये 'उन्' या शब्दाचे व्यवधान आहे तरी, त्या शब्दाला भाष्यवचन लागू पडते आणि तो शब्द देखील 'वर्षाभू' शब्दासारखाच चालविता येतो या शकेवर शब्दन्वार अस उत्तर देतात की, ही शका वरीवर नाही, कारण प्रकृत सूत्रान 'वर्षाभू' हा जा शब्द पठित आहे व वार्तिकान 'पुनर्भू' या ज्या अधिक् शब्दाचे ग्रहण केले आहे त्या दोन्ही शब्दात 'भू' शब्दाच्या लगेच पूर्वी 'वर्षा' व 'पुनर्' हे शब्द असल्यामुळे, भाष्यवचनान जें उपादे पठित आहेत ती देखील 'भू' शब्दाच्या लगेच पूर्वी असली पाहिजेत असेच प्रकृत सूत्राच्या व वार्तिकाच्या अनुरोधाने मानण योग्य आहे व भाष्यवचनातील 'पूर्वस्य' या शब्दाचा 'तस्मिन्निति निदिष्टे पूर्वस्य' या परिभाषेतील 'पूर्वस्य' या शब्दाचा 'अव्यवहितपूर्वस्य' असा जा

अर्थ आहे तोच अर्थ आहे हें मानणें उचित आहे असा शब्दरत्न-कारांच्या म्हणण्याचा आशय आहे.) 'तन्निर्मूलत्वादुपेक्ष्यम्' असें जें मनोरमेत म्हटलें आहे त्याचा भावार्थ हा आहे कीं, 'काराभू' यांतील 'कारा' हा शब्द, 'कृ' धातूहून 'णिच्' प्रत्यय केला असतां व त्या णिजन्ताहून 'षिद्धिदाधिभ्योऽङ्' सू. ३२८१ या सूत्रानें 'अङ्' प्रत्यय केला असतां 'कार' असा जो 'कारागृह' या अर्थाचा वाचक शब्द सिद्ध होतो त्याहून ('अजा-च्चतष्ठाप्' सू. ४५४ या सूत्रानें) 'टाप् = आ' प्रत्यय केल्यास, सिद्ध होतो. 'कार+आ = कारा' या स्थलीं ('अकः सवर्णे दीर्घः' सू. ८५ या सूत्रानें) जो सवर्णदीर्घरूप 'आ' असा एकादेश होतो, तो जरी पूर्वन्तिवद्भावानें 'कार' या शब्दाचा अन्तावयव मानतां येतो तरी, वार्तिकांत 'कारा' या शब्दाचें ग्रहण केलें नाहीं. 'हस्त' या प्रसिद्ध अर्थाचा वाचक जो 'कर' हा ऱ्हस्व शब्द पठित आहे त्याशींच 'कार' या शब्दाची एकवाक्यता-जुळणी-होत असल्यामुळे, 'हस्त' या अर्थाच्याच वाचक 'कार' शब्दाचें वार्तिकांत ग्रहण केलें आहे हेंच मानणें योग्य आहे. (सारांश 'कारा' हा शब्द पूर्वन्तिवद्भावानें 'कार'च असें जरी मानतां येतें तरी, वार्तिकांत 'कर' असा जो ऱ्हस्व पाठ मानला आहे तो 'हस्त' या अर्थाचा वाचक प्रसिद्ध असल्यामुळे, 'कार' हा दीर्घ पाठ देखील त्याच अर्थाचा वाचक आहे, म्हणजे 'करः एव कारः' अशा रीतीनें तो शब्द देखील 'हस्त' या अर्थाचाच वाचक आहे, हेंच मानणें उचित आहे व तसें मानलें असतांच, दोन्ही शब्दांची एकार्थत्वामुळे एकवाक्यता होते. म्हणून 'कारा' हा शब्द कारा-गृहाचा वाचक असून 'कार' हा शब्द 'हस्त' या अर्थाचा वाचक असल्यामुळे व अशा रीतीनें या दोन शब्दांच्या अर्थामध्ये अत्यन्त वैयर्थ्य असल्यामुळे, भाष्यवचनांतील 'कार' या शब्दानें 'कारा' या शब्दाचें ग्रहण करतां येत नाहीं व त्यामुळे 'काराभू' हा शब्द 'वर्षाभू' या शब्दासारखा चालवितं

येत नाही असा दीक्षिताच्या म्हणण्याच्या आशय आहे असे शब्द-रत्नकार म्हणतात.)

मनोरमा-“ नृ च ” । इह ‘ छन्दस्युभयथा ’ इति सूत्रात् ‘ उभयथा ’ इत्यनुवर्तते । ‘ छन्दसि ’ इति तु निवृत्तम् । तेन ‘ चिन्ताजर्जरचेतसा बत नृणा का नाम शान्तेः कथा ’ ‘ नृणामेको गम्यस्त्वमसि ’ इत्यादिप्रयोगाः सङ्गच्छन्ते । केचित्तु ‘ छन्दसि ’ इत्यनुवर्तयन्ति । तदयुक्तम् । पूर्वसूत्रेणैव सिद्धे ‘ नृ च ’ इति सूत्रस्य वैयर्थ्यापत्तेः । यद्यपि पूर्वसूत्रे ‘ तिसृचतसु ’ इत्यनुवर्तयन्ति । तदप्ययुक्तम् । अविशेषेण विकल्पदर्शनात् तथा च घाता, घातृणामिति मन्त्रे तैत्तिरीयैर्ह्रस्वः पठ्यते । बर्ह्वृचस्तु दीर्घ इति दिक् ॥ इत्युदन्ताः ॥

‘ नृ च ’ सू २८३ या सूत्रात् ‘ छन्दस्युभयथा ’ या पूर्व सूत्रांतून ‘ उभयथा ’ हे पद अनुवृत्त होत असून ‘ छन्दसि ’ हे पद अनुवृत्त होत नाही. त्यामुळे ‘ चिन्ताजर्जरचेतसा बत नृणा का नाम शान्ते कथा, नृणामेको गम्यस्त्वमसि ’ इत्यादि श्लोकातील ‘ नृणाम् ’ हा ऋस्व पाठ सुसङ्गत-योग्य-ठरतो (प्रकृत सूत्रात् ‘ छन्दसि ’ हे पद अनुवृत्त केले तर, जरी वेदात् ‘ नृणाम्, नृणाम् ’ अशी पाक्षिक रूपे होतील तरी भाषेत, ‘ नामि ’ सू २०९ हे सूत्र असल्यामुळे, ‘ नृणाम् ’ हे ऋस्व रूप साधु ठरणार नाही.) कित्येक वैय्याकरण प्रकृत सूत्रात् ‘ छन्दसि ’ या पदाची देखील अनुवृत्ति करतात, पण तसे करणे बरोबर नाही, कारण ‘ छन्दस्युभयथा ’ सू ३५४० या पूर्व सूत्रानेच ‘ नृणाम्, नृणाम् ’ ही दोन्ही पाक्षिक रूपे वेदात् सिद्ध होऊ शकत असल्यामुळे, ‘ छन्दसि ’ हे पद अनुवृत्त केल्याने ‘ नृ च ’ हे प्रकृत सूत्र व्यर्थ उरण्याची आपत्ति येते. (साराश वेदात् जमा पूर्व सूत्राने विकल्प सिद्ध होतो तमा भाषेत देखील सिद्ध व्हावा याकरिता प्रकृत सूत्रात् ‘ छन्दसि ’ या पदाची अनुवृत्ति करणे अयोग्य आहे) इतर वैय्याकरण ‘ छन्दस्युभयथा ’ या पूर्व सूत्रात् (त्याच्या पूर्वी असलेल्या ‘ न तिसृचतसु ’ या सूत्रांतून)

‘तिसूचतसू’ या पदाची अनुवृत्ति करितात. पण तसें करणें देखील बरोबर नाही; कारण वेदांत अविशेषेकरून विकल्प आढळतो; म्हणजे ‘तिसू, चतसू’ या शब्दांच्याच षष्ठीच्या बहुवचनांत विकल्प आढळतो असें नसून इतर शब्दांच्या षष्ठीच्या बहुवचनाच्या रूपांत देखील तो विकल्प आढळतो. उदाहरणार्थ तैत्तिरीय ‘धातूणाम्’ असा ऱ्हस्व पाठ करितात, परंतु बह्वृच ‘धातूणाम्’ असा दीर्घ पाठ करितात. (म्हणून ‘छन्दस्थुभयथा’ या सर्वत्र वेदांत लागू पडणाऱ्या पूर्वसूत्राचा संकोच करणारी तशी अनुवृत्ति त्या सूत्रांत करणें योग्य नाही.) येथें ऋदन्त प्रकरण संपले.

सनोरमा— “ओतो णिदिति वाच्यमिति” । गोत इत्यपहाय ओत इति वाच्यमित्यर्थः । तथा च गामित्यत्र परत्वाद्बृद्धौ सत्या-
मात्वं न स्यादित्याशङ्क्य निरवकाशतया आत्वेन वृद्धिर्वाध्यत इति
“ओतोऽम्शसोः” इति सूत्रे भाष्यकृतोक्तम् । कैयटोऽपि तत्रेत्य-
माह—ओत इति सूत्रे पाठ्यम् । गोत इत्योकारोपलक्षणतया वा
व्याख्येयमिति । वृत्त्यादिग्रन्थेष्वप्येवमेव स्थितम् । स्मृतौरिति ।
यत्त्वाहुः—गोशब्देन ओणादिकेन सादृश्याद् घोशब्द एव लक्ष्यते । न
त्वोकारान्तमात्रम् । तेन स्मृतोः स्मृतवो स्मृतव इत्येव भवतीति ।
तद्भाष्यचिरुद्धम् । गोद्योभ्यामेव परस्य णित्वाभ्युपगमे हि ‘ओतोऽ-
म्शसोः’ इत्यात्वस्य स्मृतामित्यादिरवकाशः स्यात् । तथा च
गामित्यत्र परत्वाद्बृद्धेर्दुर्वरितया उदाहृतभाष्योक्तमात्वस्य बाधकत्वं
निरवकाशत्वं च न सङ्गच्छेतेति दिक् ॥ इत्योदन्ताः ॥

(‘ओतोऽम्शसोः’ सू. २८५ या सूत्रावरील कौमुदींत)
‘ओतो णिदिति वाच्यम्’ असें जें वचन दिलें आहे त्याचा अर्थ
असा आहे कीं, ‘गोतो णित्’ सू. २८४ या पूर्वं सूत्रांतील ‘गोतः’
हें पद काढून त्याच्या ऐवजीं ‘ओतः’ हें पद पठित करावें, म्हणजे
‘ओतो णित्’ असें तें सूत्र पठित करावें. ‘गो अम्’ या स्थळीं
परसूत्रासै पृद्धि केल्यास आत्व होणार नाही अशी संका प्रकृत

सूत्रावरील भाष्यात उपस्थित करून भाष्यकारानी त्या शकेवर असे उत्तर दिले आहे की, निरवकाशत्वामुळे आत्वकार्य वृद्धीचे बाधक ठरणे. ('गो अम्' या स्थली 'गो' शब्दापुढे 'अम्' हा सर्वनामस्थानप्रत्यय असल्यामुळे, 'गोतो णित्' या परसूत्राने णिद्विकार्य-वृद्धिकार्य-पावले अगून, प्रकृत पूर्व सूत्राने आत्व पावले आहे व 'पूर्वात्पर बलवत्' हा न्याय असल्यामुळे, येथे प्रकृत पूर्व सूत्राने आत्व न होता 'गोतो णित्' या परसूत्राने वृद्धिकार्य झाले पाहिजे अशी शकाकाराची शका आहे. या शकेवर भाष्यकार असे उत्तर देतात की, 'गो अम्' या स्थली जर 'गोतो णित्' हे सूत्र प्रवृत्त केले तर, 'अम्' या विभक्तिप्रत्ययाच्या विषयात प्रकृत सूत्र निरवकाश-व्यर्थ-ठरण्याची आपत्ति येते पण अशा रीतीने ते सूत्र निरवकाश ठरत असल्यामुळे, त्याच्या निरवकाशत्वामुळेच, 'येन नाप्राप्ते'-परि ५८-या न्यायान्वये, ते 'सूत्र 'गोतोणित्' या सूत्राचे 'अम्' प्रत्ययाच्या विषयांत बाधक ठरते व त्यामुळे वृद्धिकार्य न होता आत्व होऊन 'गाम्' असे इष्ट रूप सिद्ध होते प्रकृत सूत्रावरील भाष्यांत-६-१-९३-'अमि परत गोशब्दे वृद्धघभावस्य उपसङ्ख्यानं कर्तव्यम्' या अर्थाचे 'अभ्युपसङ्ख्यान वृद्धिवलीयस्त्वात्' हे वार्तिक पठित करून भाष्यकार म्हणतात-'अभ्युपसङ्ख्यानं कर्तव्यम् । गा पश्य । किं पुनः कारणं न सिध्यति ? । वृद्धिवलीयस्त्वात् । परत्वात् वृद्धिप्राप्तानि । न वाऽनवकाशत्वात् । न वा कर्तव्यम् । किं कारणम् ? । अनवकाशत्वात् । अनवकाशमात्रेण वृद्धि बाधियते ।') कंयटाने देखील त्या सूत्रावरील भाष्याच्या वृत्तीत 'गोतो णित्' या सूत्रातील 'गो' या पदाऐवजी 'ओ' हे पद पठित करावे, अथवा त्या सूत्रातील 'गो' हा शब्द ओकारान्त शब्दाचे उपलक्षण आहे असे मानून, त्या सूत्राचे व्याख्यान करावे असे म्हटले आहे. (कारण 'तत्परस्तरालम्' सू १५ या सूत्रान्शये षणं तपर वेण्ण जान भूमन यणंममुदाय तरर वेण्ण जात मण्णो. परतु 'गोतो णित्' या सूत्रांत 'गो' हा शब्द तपर वेण्ण असल्यामुळे, वारतविष 'गो'

यांतील 'ओ' हा अच् तपर केला आहे असें मानून, 'गो' हा शब्द ओकारान्त शब्दाचें उपलक्षण आहे असें समजावें असा कैयटाच्या म्हणण्याचा आशय आहे. त्या सूत्रावरील भाष्याच्या वृत्तींत 'ओतो णिदिति सूत्रं पठितव्यम्, गोत इत्योकारान्तोपलक्षणार्थं वा व्याख्येयम् । वर्णनिर्देशे हि तपरत्वं प्रसिद्धम् ' असें कैयटानें म्हटलें आहे.) काशिका इत्यादि वृत्तिग्रन्थांत देखील असेंच म्हटलें आहे. (काशिकेंत 'केचिदोतो णिदिति पठन्ति । ओशब्दादपि विद्यते तदर्थम् । घीः घावी घावः । गोत इत्येव तपरकरणनिर्देशादोकारान्तोपलक्षणं द्रष्टव्यम् । वर्णनिर्देशेषु हि तपरकरणं प्रसिद्धम् ।' असें म्हटलें आहे.) प्रकृत सूत्रावरील कीमुदीत 'स्मृतीः' असें रूप दिलें आहे. परंतु प्रकाशकारांचें असें म्हणणें आहे कीं, 'गो' शब्दानें ओणादिक प्रत्ययाच्या सादृश्यामुळे 'घो' या शब्दाचेंच ग्रहण करतां येतें व कोणत्याहि ओकारान्त शब्दाचें ग्रहण करतां येत नाही. त्यामुळे 'स्मृतो' या ओकारान्त शब्दाची 'स्मृतोः स्मृतवी स्मृतवः' अशींच रूपें होतात. पण हें त्यांचें म्हणणें भाष्यविरुद्ध आहे. 'गो, घो' या दोन शब्दांपुढेंच

शब्दाने कोणत्याहि ओकारान्त शब्दाचे ग्रहण होत नसून केवळ 'द्यो' या ओकारान्त शब्दाचे औणादिकप्रत्ययसादृश्यामुळे ग्रहण होते, कारण ज्याप्रमाणे 'गमेर्डी' उ सू २२५ या सूत्राने 'गो' हा शब्द सिद्ध झाला आहे त्याचप्रमाणे 'द्यो' हा शब्द देखील 'द्युत्' धातूहून औणादिक 'डो' प्रत्यय होऊन सिद्ध झाला आहे आणि 'गमेर्डी.' या सूत्रावरील कौमुदीत 'बाहुलकात् द्युनेरपि डो.' असेच म्हटले आहे त्यामुळे 'स्मृतो' या ओकारान्त शब्दापुढे सर्वनामस्थान-प्रत्यय आला असता, 'गोतो णित्' या सूत्राने होणारे णिट्कार्य - वृद्धिकार्य-होत नाही यावर दीक्षित असे म्हणतात की, प्रकाशकाराचे हे म्हणणे भाष्यविरुद्ध आहे; कारण भाष्यकारांनी प्रकृत सूत्राने होणारे आत्वकार्य 'गोतो णित्' या सूत्राने होणाऱ्या वृद्धिकार्याचे निरवकाशत्वा-मुळे बाधक ठरते असे म्हटले आहे परंतु 'गो, द्यो' या दोन शब्दा-पुढेच सर्वनामस्थानप्रत्यय आला असता वृद्धिकार्य होते असे मानले तर, 'ओतोऽम्शसो' हे प्रकृत सूत्र 'अम्' प्रत्ययाच्या अशामध्ये 'स्मृतो अम् = स्मृताम्' इत्यादि ओकारान्त प्रातिपदिकाच्या विषयात सावकाश ठरेल व सावकाशत्वामुळे आत्वकार्य वृद्धिकार्याचे बाधक ठरणार नाही आणि त्यामुळे 'गो अम्' या स्थली 'गोतो णित्' या परसूत्राने पावलेले वृद्धिकार्य टाळता येणार नाही आणि 'भावम्' अमे अनिष्ट रूप होण्याची आपत्ति येईल. सारांश प्रकाशकाराचे म्हणणे भाष्यविरुद्ध ठरत असल्यामुळे स्वीकाराई नाही आणि 'स्मृतो' या शब्दाची कौमुदीत जी रूपे दिली आहेत तीच शुद्ध असून प्रकाशकारांनी त्या शब्दाची दिलेली रूपे अशुद्ध आहेत असा दीक्षिताच्या म्हणण्याचा आशय आहे) येथे ओदन्त प्रकरण संपले.

शब्दरत्न—इत्यपहायेति । एतद्व्ययगकारमपहायेत्यर्थः । इत्योकारोपलक्षणतयेति । तपरकरणेन मस्याविवक्षितत्वलाभादिति भावः । निरवकाशत्व चेति । चो हेतोः । यतो निरवकाशत्वमतो बाधकत्वमित्युक्तं न तद्गच्छेतेत्यर्थः ।

‘गोत इत्यपहाय’ असें जें मनोरमेत म्हटलें आहे त्याचा ‘एतदवयवगकारमपहाय’, म्हणजे ‘गो’ शब्दांतील गकार हा अवयव गाळावा, असा अर्थ आहे. ‘गोत इत्योकारोपलक्षणतया वा व्याख्ये-यम्’ असें जें कैयटानें म्हटलें आहे त्याचा भावार्थ हा आहे कीं, ‘गोतः’ या स्थलीं तपरकरण केलें असल्यामुळें गकार विवक्षित नाही असें आपोआपच सिद्ध होतें. (याचें विवरण मनोरमेत केलेंच आहे.) ‘बाधकत्वं निरवकाशत्वं च न सङ्गच्छेत’ या मनोरमेच्या पंक्तीतील ‘च’ हें पद ‘हेतु’ या अर्थानें वाचक आहे आणि त्या पंक्तीचा ‘यतो निरवकाशत्वमतो बाधकत्वमित्युक्तं न सङ्गच्छेत’, म्हणजे आत्व निरवकाश असल्यामुळें वृद्धिकायचिं बाधक ठरलें असें जें भाष्यांत म्हटलें आहे तें असङ्गत-चूक-ठरण्याची आपत्ति येते, असा अर्थ आहे. (निरवकाशत्वामुळेंच सूत्र बाधक ठरतें. म्हणून निरवकाशत्व हा बाधकत्वाचा हेतु ठरतो व हे दोन स्वतंत्र अनन्वित पदार्थ नाहीत.)

मनोरमा—“रायो हलि” । ‘अथरैविभवा अपि’ इत्यमरा-त्पुंस्त्वम् । संराया भूयसासृजेत्यादिप्रयोगाच्च । ‘रा यि छान्दस’ इति भाष्यम् । तच्च वयजन्तस्य रैशब्दस्य छान्दसत्वपरं न तु केवलस्यापीति ‘वान्तोयि’ इति सूत्रे कैयटः । केवलोऽपि छान्दस इति पक्षान्तरं स एवाह । इत्यैदन्तः ॥

‘रायो हलि’ सू. २८६ या सूत्रांतील ‘रै’ हा शब्द अर्थ-रैविभवा अपि’ या अमरोक्तप्रमाणें पुल्लिङ्गी आहे. ‘संराया भूयसासृज’ इत्यादि प्रयोगांवरून देखील ‘रै’ हा शब्द पुल्लिङ्गी आहे हें सिद्ध होतें. ‘रा यि छान्दसः’ असें भाष्यवचन आहे. (‘वान्तो यि प्रत्यये’ सू. ६-१-७९ या सूत्रावरील भाष्यांत भाष्यकार म्हणतात—‘एवमपि रायमिच्छति रैयति-अत्रापि प्राप्नोति । रायिश्छान्दसो, दृष्टानुविधिश्छान्दसि भवति ।’) तें भाष्यवचन वयजन्त ‘रै’ शब्द छान्दस आहे व केवळ ‘रै’ शब्द छान्दस नाही या अर्थानें वाचक

आहे असे कैयटानें 'वान्तो यि प्रत्यये' सू. ६-१-७९ या सूत्रावरील भाष्याच्या वृत्तीत म्हटले आहे केवळ 'रै' शब्द देखील छान्दस आहे, म्हणजे 'रै' शब्दाचा प्रयोग भाषेत होत नसून वेदातच हातो, असेहि पक्षान्तर त्या वृत्तीत कैयटानेंच सांगितले आहे. (त्या वृत्तीत कैयटानें 'एतद्भाष्यवशाद् भाषाया रै शब्दोऽसाधुरिति लक्ष्यते । अथवा वयच्परः रायि छान्दस इति व्याख्यायते ।' असे म्हटले आहे.) येथे ऐदन्त प्रकरण संपले.

शब्दरत्न-अमरात्पुंस्त्वमिति । भिन्नलिङ्गानां न द्वन्द्व इति परिभाषणादिति भावः । भाष्यमिति । स्थानेऽन्तरतमसूत्रे इति भावः । वयजन्तस्येति । राः = रैशब्दो यि = यकारादिप्रत्ययान्तश्छान्दस इति भाष्याक्षरार्थः । यकारेण यकारादिः प्रत्ययो लक्ष्यते । इकार उच्चारणार्थः । प्रायेण विसर्गरहित एव पाठः । तदा यादौ प्रत्यय इत्यर्थ इति भावः । न त्विति । अत एव रायमिच्छतीति विग्रहप्रदर्शनपरभाष्यं सङ्गच्छते, न हि विग्रहशब्दः । अत एव रायि आशा राय्याशा इति "अचः परस्मिन्" इत्यत्र भाष्ये प्रयुक्तमिति भावः । पक्षान्तरमिति । अत्रारुचिबीजं स्पष्टमेव ॥

'अमरात्पुंस्त्वम्' असे जें मनोरमंत म्हटले आहे त्याचे कारण हे की, ज्या शब्दाची लिङ्गं भिन्न आहेत त्याचा द्वन्द्व केला जाणार नाही अशी परिभाषा अमरकारानी ग्रन्थारम्भी सांगितली आहे. (म्हणून 'अर्थरैविमवाः' या द्वन्द्वसमाप्तातील 'अर्थ' व 'विभव' हे शब्द पुल्लिङ्गी असल्यामुळे 'रै' हा शब्द देखील पुल्लिङ्गी ठरतो.) 'रा यि छान्दस इति भाष्यम्' असे जें मनोरमंत म्हटले आहे ते 'स्थानेऽन्तरतम.' सू. १-१-५० या सूत्रावरील भाष्य होय ('वान्तो यि प्रत्यये' या सूत्रावरील भाष्यांत जें म्हटले आहे तेच या सूत्रावरील भाष्यात देखील म्हटले आहे.) 'रा यिरछान्दस' या भाष्यवचनाचा अश-
रार्थ असा आहे की, 'रा.', म्हणजे 'रै' हा शब्द, 'यिः', म्हणजे यकारादिप्रत्ययान्त, 'छान्दसः', म्हणजे वेदांत आढळतो. 'यि'

यांतील यकाराने, यकार आहे आदि ज्याच्या असा प्रत्यय, लक्षणेने बोधित होतो. भाष्यवचनांतील 'यि' यांतील इकार उच्चारणार्थ आहे. भाष्याच्या प्रतीत 'यि' असा विसर्गरहित पाठ प्रायः आढळतो. (शब्दरत्नकारांनी 'यिः' असा विसर्गसहित पाठ मानून 'यिः' या पदाचा 'यकारादिप्रत्ययान्तः' असा वर अर्थ दिला आहे.) 'विसर्गरहित 'यि' असा पाठ मानल्यास ('यस्मिन्विधिस्तदादा-वलग्रहणे'—परि. ३३-या परिभाषान्वये) 'यि' या पदाचा 'यादी प्रत्यये परे' असा अर्थ होतो. 'न तु केवलस्यापि' असें कैयटाने म्हटले असल्यामुळे 'रायमिच्छति रैयति' हे विग्रह दाखविणारे भाष्यांतील वाक्य सुसङ्गत ठरते. (त्या लौकिकविग्रहवाक्यांत 'रै' शब्दाचे 'रायम्' असें द्वितीयेच्या एकवचनाचे रूप दिले असल्यामुळे व ते विग्रहवाक्य वैदिकप्रयोग नसून लौकिकप्रयोग असल्यामुळे, त्याचहून हे स्पष्ट होते की, 'रै' शब्दाचा भाषेत प्रयोग होतो.) विग्रहवाक्य हे वेद नव्हे आणि म्हणूनच 'रायि आया राय्याशा' असा प्रयोग 'अचः परस्मिन्' सू. १-१-५७ या सूत्रावरील भाष्यांत केला आहे. (त्या सूत्रावरील भाष्यांत

मनोरमा— 'ग्लोर्मृगाङ्क कलानिधि' इत्यमर. । एव जनान-
वतीति जनौ. । 'ज्वरत्वर' इत्यूठ् । 'एत्येधति' इति वृद्धि ।
जनावौ जनाव इत्यादि ॥

॥ इत्यजन्ताः पुल्लिङ्गा ॥

(कौमुदीत 'रायो हलि' सू २८६ या सूत्रानतर दिलेल्या
ओदन्त प्रकम्पात 'ग्लो' हा जो ओकारान्त शब्द दिला आहे त्या)
'ग्लो' शब्दाचा 'ग्लोर्मृगाङ्क कलानिधि' या अमरवचनान्वये
'चन्द्र' असा अर्थ आहे 'ग्लो' या शब्दाप्रमाणेच 'जनानवतीति
जनौ' हा ओकारान्त शब्द चालतो 'जनौ' या स्त्री 'ज्वरत्वर'
सू २६५४ या सूत्राने ('अव्' घातूतील अन्त्य वकार व उपधाभूत
अकार या दाहोने जागी) 'ऊठ्' आदेश झाला आहे 'एत्येधत्यू-
ठ्सु' सू ७३ या सूत्राने वृद्धि झाली आहे व 'जनावौ, जनाव'
इत्यादि रूपे होतात ('जन भव क्विप् या स्थली 'अध' चे
जागी 'ऊठ् = ऊ' असा आदेश हाऊन व 'क्विप् = व' या
प्रत्ययाचा 'वेरपृक्नस्य सू ३७५ या सूत्राने लोप होऊन 'जन ऊ'
अशी स्थिति झाली असता 'एत्येधत्यूठ्सु' या सूत्राने वृद्धिरूप
एकादश होऊन 'जनौ' असे ओदन्त रूप होने व या प्रातिपदिकाहून
'ओ, जस् = अस्' हे प्रत्यय केले असता, 'एचोऽभ्यवायाव' सू
६१ या सूत्राने 'जनौ' यातील 'ओ' चे जागी 'आव्' आदेश
होऊन 'जनावौ, जनाव' अशी रूपे सिद्ध होतात) येथे अजन्त
पुल्लिङ्ग प्रकरण संपले

॥ अजन्तपुल्लिङ्गप्रकरण समाप्तम् ।

भोंसला वेदशास्त्र महाविद्यालय

(संशोधन व प्रकाशन मंडळ)

अध्यक्षः— १. महामहोपाध्याय साहित्याचार्य
बालशास्त्री हरदास.

कार्यवाहः— २. कृ. मा. उपाख्य दादासाहेब चौरीकर.

सभासदः— ३. डॉ. ग. त्र्यं. उपाख्य नानासाहेब देशपांडे,
एम्. ए., डी. लिट्.

४. प्रा. श्री. भा. वर्णेकर, एम्. ए.

५. श्री. शं. गो. चट्टे, एम्. ए.

६. पं. शंकरशास्त्री आर्वीकर, प्राचार्य.

पत्रव्यवहाराचा पत्ताः—

श्री. कृ. मा. चौरीकर
कार्यवाह,

भोंसला वेदशास्त्र महाविद्यालय,
सर्कल ६, अयाचित रोड, नागपूर २

